Madách Imre összes drámája
Kommentárok

Bevezetés:

Madách-kiadásaink története
Hány drámát írt Madách?
Szövegközlésünk elvei

Jegyzetek, kommentárok az egyes drámákhoz:

Commodus,
Nápolyi Endre,
Férfi és nő,
Csak tréfa,
Jó név s erény *(töredék),*
Drámatervek és drámavázlatok,
Mária királynő,
II. Lajos *(töredék),*
Csák végnapjai 1843 és
Csák végnapjai 1861,
A civilizátor,
Az ember tragédiája,
Mózes,
Tündérálom *(töredék),*
József császár *(egy "apokrif").*

Madách Imre
összes drámája

KOMMENTÁROK

SZEGED

2015

A Kommentárokat írta és sajtó alá rendezte a Madách Irodalmi Társaság ötkötetes kiadása nyomán

BENE KÁLMÁN

A filológiai apparátus kidolgozásában közreműködött még

ANDOR CSABA
és
BÁRDOS JÓZSEF

Források:

a Madách Könyvtár 13. és 14. (1999),
37. (2004),
46. (2006),
55. (2007),
77. (2012),
84. (2014) kötetei.

Bibliográfiájukat ld. a www.madach.hu *Kiadványaink* rovatában és a Bevezetés 1. és 3. lábjegyzetében!

Bevezetés

Madách-kiadásaink története

A Madách Irodalmi Társaság *Madách Könyvtár*-sorozatában mintegy 90 kötet jelent meg 2015-ig. A kötetekben a tanulmányok, bibliográfiák, műfordítások, Madáchhoz kapcsolódó szépirodalmi alkotások, és a Madách-dokumentumok mellett Madách Imre saját szövegeinek kiadása is szerepeltek. Társaságunk első évtizedében néhány verse mellett csupán a Tragédia új, pontosított szövegű kiadását, s a főmű szövegváltozatait, szövegmagyarázatait jelentettük meg 1999-ben, a MK 13. és 14. kötetekként[1].

A Tragédián kívül a többi Madách-írással mindeddig rendkívül mostohán, méltatlanul járt el a magyar könyvkiadás: gyűjteményes kiadásaihoz eddig csak háromszor írták oda az *összes* jelzőt[2], ráadásul ebből a háromból két alkalommal indokolatlanul, jogtalanul. Többé-kevésbé teljes összkiadásnak eddig ugyanis csak a Halász Gábor szerkesztette 1942-es kétkötetes, 2200 oldalnyi munkát tarthatjuk. Az első, 1880-ban kiadott Gyulai Pál-féle *összes művei* inkább *válogatott* műveknek, szigorúan megrostált válogatásnak nevezhető csupán, a Tankönyvkiadó 1994-es *Madách Imre összes drámái*ból pedig a drámatöredékek hiányoznak.

Úgy gondoltuk, hogy a Madách Irodalmi Társaság és könyvsorozata, a Madách Könyvtár akkor tesz eleget feladatának teljes mértékben, ha nemcsak ápolja a Madách-kultuszt, ha nemcsak **-ról**, de **-tól** is igyekszik minél teljesebb képet nyújtani, vagyis: ha Madách munkáit is kiadjuk. A Madách-szakirodalom gyarapítása mellett legalább ugyanolyan fontos a Madách-életmű rendelkezésre bocsátása, hozzáférhetővé tétele, már csak azért is, mert a Halász Gábor-féle összkiadás a közkönyvtárak nagy részében már hiányzik, vagy csak olvasótermi példány van belőle.

Ezek az okok vezettek oda, hogy 2004-ben a Madách Irodalmi Társaság elhatározta: évi két kötettel elindítja a Madách-életmű kiadását. Az elhatározás ambíciózus és túl merész volt: egyéb munkáink miatt sokkal lassabban haladtunk az előkészítéssel és anyagi problémák hátráltatták a kötetek kiadását. Így csak a drámák kiadása és egy új Madách összes leve-

---

[1] *Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg.* Madách Könyvtár 13. Szeged-Bp. 1999. 177 l. és *Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok.* Madách Könyvtár 14. 242 l. A Madách-kutatás segítésére adtuk ki három év múlva a költő fiának, *Madách Aladár*nak is a *verseit* – MK 26. Bp. 2002. 229 l.

[2] GYULAI Pál (szerk.): *Madách Imre összes művei I–III.* Pest 1880., 1894–1895. (II. kiadás.), HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. I–II.* Bp. Révai kiadás, 1942 és MADARÁSZ Imre (szerk.): *Madách Imre összes drámái I–II.* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

lezése kötet készült el a Társaság működésének második évtizedében[3]. Mindemellett Madách műveinek idegen nyelvű kiadásai sem hiányoztak a MIT tevékenységéből, 1996 és 2013 között 11 műfordításkötet jelent meg nálunk[4], s tervezzük az életmű további darabjainak, verseinek és prózai műveinek újrakiadását is.

---

[3] Madách Könyvtár 37. Madách Imre: Zsengék. Commodus, Nápolyi Endre. A kötet sajtó alá rendezője [S. a. r.] Bene Kálmán. MIT. Szeged 2004 – 243 l.

Madách Könyvtár 46. Madách Imre: Reformkori drámák. Férfi és nő, Csak tréfa, Jó név s erény S. a. r. Bárdos József és Bene Kálmán. MIT. Szeged 2006 – 291 l.

Madách Könyvtár 55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. Csák végnapjai (1843, 1861), Mária királynő, II. Lajos S. a. r. Bárdos József és Bene Kálmán. MIT. Szeged 2007 – 465 l.

Madách Könyvtár 77. Madách Imre: A nagy mű árnyékában. A civilizátor, Mózes, Tündérálom + Egy Madách-apokrif: József császár S. a. r. Bárdos József és Bene Kálmán MIT Szeged 2012 – 428 l.

Madách Könyvtár – Új folyam 84. Madách Imre: Az ember tragédiája.. S. a. r. Bene Kálmán. 1999. évi Tragédia-kiadásunk – MK 13. és 14. – átdolgozott, javított kiadása.] MIT. Szeged 2014 – 431 l.

Madách Könyvtár 87. Madách Imre levelezése. (Madách Imre művei VI.) S. a. r. Andor Csaba és Gréczy-Zsoldos Enikő. Dornyay Béla Múzeum-MIT, Salgótarján-Bp. 2014 – 585 l.

[4] Madách Könyvtár 4. Imre Madách: Le manusheski tragedija. [lovari] Fordította: Nagy Gusztáv. Madachesko Literaturako Grupo. Bp. 1996. – 203 l.

Madách Könyvtár 17. Di tragedye funem mentshn a drame fun Imre Madatsh. Fun ungerish ibergezetst: Yosef Holder. MIT (=MIT), Balassagyarmat 2000. – 184 l. [jiddis] Ford.: Holder József.

Madách Könyvtár 21. Imre Madách: Tragedy of the man. Translated from the Hungarian by Otto Tomschey. MIT. Bp.. 2000. – 181 l.

Madách Könyvtár 28. Imre Madách: A Traxedia do home. Ford. Asztalos Lajos és Navaza Blanco, Gonzalo. [galego] MIT. Bp. 2002 – 209 l.

Madách Könyvtár 31. Imre Madách: Moses. (Angol fordítás) -Translation: Ottó Tomschey. MIT. Bp. 2003 – 130 l.

Madách Könyvtár 44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Aus dem ungarischen übersetzt von Hans Thurn. MIT Bp. 2005 – 196 l.

Madách Könyvtár 50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Textbuch von Krisztí(na) Horváth. MIT. Bp. 2006 – 101 l.

Madách Könyvtár 51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis. In Latinum vertit Benedictus Fehér. MIT. Szeged-Bp. 2006 – 179 l.

Madách Könyvtár 52. Imre Madách: La tragedia del hombre. Traducción del húngaro: Elisabeth Szél, Pedro J. Martínez MIT Bp. 2006 - 227 l.

Madách Könyvtár 62. Imre Madach: Csovekova tragedija (a tragédia szerbül). Fordította, utószó: Szava Babics. MIT-Tardisz Bp.–Belgrád 2009. 176 l.

Madách Könyvtár 80. Imre Madách: La tragedia del hombre. Poema dramático. Ford., előszó: Asztalos Lajos. MIT, Bp. 2013 – 182 l.

Hány drámát írt Madách?

Madách összkiadásunk tervezetében a drámákat tettük első helyre, hiszen Madáchot elsősorban drámaíróként ismerik. Sőt, a nagyközönség egyműves írónak gondolja, *Az ember tragédiája* szerzőjeként tartja számon. Pedig ha csak az eddigi egyetlen *Madách összes művei*-t, a kétkötetes vaskos Halász Gábor által szerkesztett kiadást vesszük csak kezünkbe, akkor is láthatjuk, hogy a Tragédia költője a főmű mellett lírai verseket, széppr ózát, értekezéseket, publicisztikát és persze, főleg drámákat is írt, nem is keveset.

Először tehát számítógépbe került a madáchi életmű: ahol volt korszerűbb, modernebb kiadás, ott azzal a szöveggel, ahol nem, ott a nyugdíjas korú Halász Gábor-kiadás alapján. A technikának köszönhetően könnyű volt kiszámolni az életmű terjedelmét: a mintegy 300 ezer szó több mint felét a drámák és drámakísérletek szövege alkotja.

Mivel olyan kiadást szerettünk volna, amely nem másolata a korábbiaknak, hanem megbízhatóbb, pontosabb szöveget ad, feltétlenül össze kellett vetnünk a korábbi kiadások szövegét a *kéziratok*kal. Ezért számítógépre másoltuk a fellelhető Madách-kéziratokat, s megkezdtük a szövegek ellenőrzését, a szövegváltozatok, vázlatok feltárását.

Madách drámáit kilenc csoportba soroltuk: *1. Zsengék (Commodus, Nápolyi Endre), 2. reformkori drámák (Férfi és nő, Csak tréfa), 3. átdolgozott drámák (Csák végnapjai, Mária királynő), 4. a főmű, 5. a Tragédia keletkezési ideje körül írt drámák (A civilizátor, Mózes), 6. egy Madáchnak tulajdonítható dráma 1864-ből (József császár), 7. drámatöredékek (Jó név s erény, II. Lajos, Tündérálom), 8. drámavázlatok (Brutusok, Attila fiai, András és Borics), 9. drámatervek (A könnyelmű Rákóczi, Péter, Álszégyen, Sámson, Jolán, Verbőczy, Lucifer.)* A töredékek szövege bekerült mostani E-könyv kiadásunk első kötetébe, az összes drámák közé, az utolsó két csoport, a vázlatok és drámatervek viszont csak a Kommentárokat c. kötetünk filológiai apparátusának lett része.

A befejezett drámák az első öt csoportban találhatóak tehát – számuk kilenc. Vagy tíz, esetleg tizenegy? Ha a *Csák végnapjai* első, 1843-as szövegváltozatát, amely jelentős mértékben eltér 1861-ben átírt szövegétől, külön műnek számoljuk, akkor tíz a helyes szám, ha az 1864-ben a Karácsonyi Guido drámai jutalmon megdicsért művet, a *József császár*t (mint ezt számos érv indokolja) is Madách művének vesszük, akkor 11.

Ezek a drámák műfajukat és témájukat tekintve igen széles skálán mozognak. Van köztük drámai költemény (a főmű mellett ennek készült a *Tündérálom* c. töredék is), "arisztophaneszi" komédia (*A civilizátor*, amely egyúttal politikai pamflet is), társadalmi dráma, a *Csak tréfa* (s annak készül

a *Jónév s erény* c. drámatöredék is), görög, illetve bibliai tárgyú mitológiai tragédia (egy Heraklész-dráma: a *Férfi és nő* és a *Mózes,* de ide tartozott volna, ha megvalósul a *Sámson* és az *Attila fiai* is) és római történelmi tragédia (*Commodus* és a tervezett *Brutusok*). Ám a legtöbb: magyar történelmi tragédia. Madách "királydrámái" történelmi időrendben: *Péter, András és Borics, Csák végnapjai, Nápolyi Endre, Mária királynő, II. Lajos, A könnyelmű Rákóczi* és a *József császár.* Nyolc cím, amelyből három (vagy négy?) dráma (bár a Csák két szövegváltozatban is) készült el Madách műhelyében. A többi csupán vázlat, ötlet maradt – illetve az utolsó mű esetében vitatott a költő szerzősége.

A teljes drámák után az utolsó három csoportból a töredékek száma talán a legkevésbé vitatható – noha a csak drámavázlatként számon tartott *Verbőczy* vázlatlapjain egy rövid, megfogalmazott drámai dialógus is található, s ennek okán akár ezt is drámatöredéknek minősíthetnénk. Ha viszont a téma feltűnő rokonsága s a történelmi kor azonossága miatt mindezt csak a *II. Lajos* korábbi szövegváltozatának tartjuk, akkor a drámatöredékek száma inkább csak három.

Drámavázlat szintén három van, mivel azonban a drámatervek közül néhánynál feljegyzések is fennmaradtak, így az említett *Verbőczy*, továbbá a *Sámson* és az *Álszégyen* is tekinthető vázlatnak. Hogy a drámatervek közé soroltam mégis, annak oka az, hogy e két utóbbi cím más művek első terve volt: a *Sámson* vázlatai a *Nápolyi Endre,* az *Álszégyen* papírszeletei pedig a *Jónév s erény* első csíráit jelentik. A maradék négy drámatervnek csak a címét ismerjük, szöveg semmi nem maradt fenn. Ezekről a drámatervekről szinte semmit sem tudunk. A *Péter*[5] és *A könnyelmű Rákóczi* tervéről csak egyetemi barátjának, első szerelme bátyjának, Magyarország kiegyezés utáni egyik miniszterelnökének, Lónyay Menyhértnek írt leveléből tudunk. A *Jolán* és a *Lucifer* megírásának elhatározását Madách korai drámáinak kézirata árulta el. (A *Commodus*-t, e kamaszkorban, 16 évesen írt császárdrámát később átdolgozta Madách, s írói gyakorlatának megfelelően jeleneteket, hősöket, helyzeteket akart áttenni más darabjaiba. Az első jelenet elé ezt írta a kéziratra: *Az első testvéri szeretetű párbeszéd Jolánba.* Majd később: *Lucius a könyelmű Rákócziba.*)

---

[5] Ez a tervezett dráma Orseolo Péterről szólt volna. A terv létezését és elvetését 1839. augusztus 3-ai, Lónyay Menyhérthez írt leveléből tudjuk meg: *Pétert ki nem dolgozom, de Endre irássára előre örűlök* – írja. Ugyanebben a levélben a Rákóczi-ról írandó darab terve még él: *Gyarmaton éjfélkor mentünk keresztűl, kesseghen meg tudtam, hogy a vármegye levéltárába sok íratok vannak Rákótzy ideiből, többi közt az Onodi gyűlés e. u. t. ez nekem igen érdekes, és hasznos lessz (darabomba) Füleken egy régi elhagyott házba, mely egykor Rákótzy birtokába volt egy artz képére találtak, az artzkép sógorom birtokába van…* (A levélidézet Madách eredeti – bizony gyenge – helyesírásával olvasható.)

A *Lucifer* cím[6] a *Nápolyi Endre* kéziratán jelent meg a második felvonás elején. Nem tudjuk, mikor kerültek a kéziratra ezek a bejegyzések, de elképzelhető, hogy akár még 1850 előtt. Ez pedig azt jelenti, hogy *Az ember tragédiája* alapötletétől végső szövegéig akár másfél évtized is eltelhetett! Szintén a *Nápolyi Endre* kéziratán jelenik meg a *Márja királyné*, az *Álszégyen,* a *Comodus*, a *Jolán* és a *Sámson* cím is, jelezve egyes szituációknál, mondatoknál, hogy azokat tervezi áttelepíteni egyszer majd a fentebb sorolt tervezett drámákba.

A Madách Könyvtár drámakiadásában a keletkezési sorrend és bizonyos tematikai szempontok döntötték el, hogy mi kerüljön egy-egy kötetbe. Az például kétségtelen, hogy az 1., a 2. és a 3. kötet minden drámája a reformkorban keletkezett, ám ezek közül az első kötet két darabja a reformkori születés mellett minden kétséget kizáróan, a közmegegyezés szintjén *zsengé*nek minősül – s csak ez a két dráma íródott prózában az összes közül –, a 3. kötet darabjai pedig egyúttal (valamilyen szinten) átdolgozott drámák is. (Igaz, hogy az alapmű és az átdolgozás teljes egészében csak a *Csák végnapjai* esetében van meg, de tudjuk, hogy a *Mária királynő* 1855-ben átdolgozott szövegének volt, csak elveszett a reformkori első változata, s úgy sejtjük, hogy a *II. Lajos* előzménye lehetett a *Verbőczy* c. drámaterv és néhány soros töredék, tehát ez az 1855-ös *II. Lajos*-jelenet is lehet, hogy átdolgozás.)

A 4. kötet tematikus címe „A nagy mű árnyékában volt, amelyben a Tragédia végső szövegének kialakulása idején irt egyéb drámákat (Mózes, A civilizátor, Tündérálom és a vitatott szerzőségű József császár) került. Az 1999. évi kiadást követően, egy újabb kontroll után a főmű szövegét és annak szövegváltozatait is megjelentettük az összkiadás 5. köteteként. Már csak azért is, mert az ellenőrzés mindig hoz felszínre valami figyelmetlenséget, hibát, hanyagságot. Így pl. a lehető legpontosabbnak vélt 1999. évi főszövegünk még mindig tartalmazott két hibát: az egyik egy érthetetlenül elnézett sajtóhiba a 2724. sor után az utasításban *Leveles szín* <u>*alatt*</u> állt *alatt* helyett, a másik a 2911. sor első szava: *Ifjonton* volt, a helyes *Ifjontan* helyén. Ez egyébként az addig legkorszerűbb, legpontosabb szövegűnek tartott, mintának használt Kerényi Ferenc által szerkesztett 1989. évi kiadás 264.

---

[6] Hogy ez volt az ős-Tragédia címe, azt Pétery Károly visszaemlékezéséből tudjuk. Madách képviselőtársa így idézi a költőt: *ekkor kezdtem az "Ember tragédiájá"-hoz. Először Lucifer nevet adtam ennek a műnek, mellyel fogságom végéig kihúztam az időt.* (A szöveget ld. Andor Csaba *A Tragédia születése* c. tanulmányában. In: Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok. Madách Könyvtár 14. Szeged–Bp. 1999. – 226. l.) Erről az ős Tragédia-változatról részletesen szó Bárdos József *Lucifer* c. tanulmánya. (In: X. Madách Szimpózium, Madách Könyvtár 30., Bp.–Balassagyarmat, 2003. – 95–113. l.)

hibája volt, amelyet korábban nem vettünk észre[7]. A Tragédia újragondolt, javított és átdolgozott kiadását az is szükségessé tette, hogy vizsgálat tárgyává tettük a Tragédia 3., esetleg Madách által javított szövegű 1869. évi kiadását, Striker Sándor „érintetlen szövegű" 1996. évi kiadását, valamint Kerényi Ferenc szinoptikus kritikai kiadását (2005) is ezúttal. Ez utóbbi kiadásokkal kapcsolatos jegyzeteinket Az ember tragédiája kommentáranyagában tesszük közzé.

Jelen E-könyvünk megváltoztatta a Madách Könyvtár köteteinek drámasorrendjét, mint azt e szövegek új közlési sorrendje mutatja. Itt a feltételezett utolsó befejezés időpontjának sorrendjében sorakoznak a drámák. Egyetlen kivétel a Csák végnapjai, amelynek első teljes variánsa 1843-ból is rendelkezésre áll, de ezt itt a Csák-dráma kommentárjainak szövegváltozatai közé tettük. Mivel azonban az 1861-es átdolgozás még annyira kötődik a reformkori gyökerekhez, a dráma kötetünkben megelőzi az utolsó öt év „érettebb" műveit – annak ellenére, hogy azok közül csak a Tündérálom című töredék és a vitatott szerzőségű József császár keletkezett később, mint a Csák végnapjai.

[7] Igaz, hogy a 263 hibás szóalakból 210 a verseléssel kapcsolatos volt: tehát, Kerényi szöveggondozási elveihez igazodva, mai helyesírásúvá változtattuk azokat a hosszú, vagy rövid magánhangzós (esetleg mássalhangzós) szóalakokat, melyek mai helyesírással is ugyanazt a szótaghosszúságot jelölik. (Egy példa: a 810. sorban *Tisztult*-ra javítottuk Kerényi kiadásának *Tisztült* szóalakját, hiszen a sorkezdő szó mai és régi alakjában is spondeus!) 53 esetben viszont komolyabb sajtóhibáról, téves szövegről volt szó.

Szövegközlésünk elvei

Itt szeretnénk felvázolni az egyes drámák kommentárjainak szerkezeti sémáját. Minden kommentár-fejezet egy rövid bevezető írással indul, amely az adott dráma rövid, közérthető jellemzését igyekszik felvázolni. Itt utalunk a közölt mű keletkezésének, kéziratának, kiadásainak adataira is. Ezután következik a *Források* c. alfejezet, majd a szövegváltozatok és szövegmagyarázatok közlése zárná a sort.

Néhány előzetes megjegyzés szövegközlési elveinkről. Minden művet a fellelhető utolsó megbízható kiadás és a kéziratok összevetése alapján rendeztünk sajtó alá, jó néhányszor felülbírálva, javítva a korábbi kiadások gyakran vitatható szövegét. Az eltéréseket a kiadott művek után a szövegváltozatok között indokoljuk, s a korábbi, szerintünk hibás variánst is közöljük. Kiadásunkban mindenütt a mai helyesírásra javítjuk az eredeti szöveget – szeretnénk az amúgy is archaikus nyelvű író megértését ezzel is elősegíteni. Így pl. első kötetünk két ifjúkori drámáját a Halász Gábor által sajtó alá rendezett és szerkesztett *Madách Imre összes művei* (I–II. k., Bp. Révai, 1942) első kötete (819–914. l.) és az eredeti kéziratok nyomán készítettük. Jelenlegi szövegünk tehát ennek a kiadásnak a kézirat alapján újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata.

Ötkötetes drámakiadásunkhoz hasonlóan a művek főszövegét sorszámoztuk, a kommentárokban a szövegváltozatokat, variánsokat és a szövegmagyarázó jegyzeteket erre a sorszámokra hivatkozva közöltük. Míg a verses, többségében jambikus drámáknál soronként (pontosabban ötsoronként) kerülnek a lapszélre a sorszámok, addig a prózában írt első két drámánál a megszólalásokat számozzuk. (Mivel ezek a megszólalások általában hosszabbak egy sornál, így a sorszámot minden 3., 5., 8. és 10. megszólalásnál, ill. bekezdésnél odaírtuk a lapszélre!) Itt azért tértünk el a sorok megszámolásától, mert az ilyen folyamatosan írt szöveg új kiadásainál a betűtípustól, nagyságtól, lapmérettől függően változhat a száma, ám ha a külső szerkezeti egységeket, prózánál a bekezdéseket, illetve a drámai dialógusoknál a megszólalásokat számozzuk, a hivatkozás mindig egyértelmű lesz. A kor kívánalmainak megfelelően, a könnyebb eligazodás érdekében pótoltuk (ahol hiányzott) a drámák szereplőinek felsorolását is. Mivel ezt a szöveggondozó tette hozzá a darabhoz, természetesen a szereplő személyeket ilyen esetben [szögletes zárójelben] tüntettük fel.

Itt jegyezzük meg, hogy új E-könyv kiadásunk dráma-szövegeit nem csak tartalmában, de külső formájában is újragondoltuk. Az új szerkesztésben ügyeltünk az esztétikus, áttekinthető, „szellős" tördelésre. Ezért átvettük a Madách Könyvtár 2014. évi Tragédia-kiadásának szerkesztési elveit minden drámánál. Így E-könyvünkben a dráma szövegképében minden megszólalás 6 pontos sorhézaggal különül el a következőtől, s minden szerzői utasítás új sorba kerül. Egységesítettük ez utóbbiak írásmódját is: a *dőlt betűs, zárójeles forma* mellett döntöttünk, valamint minden utasítást nagy betűvel kezdtünk és ponttal zártunk, hiszen az egyszavasok – mint pl. a *Félre.* vagy az *El.* – is hiányos mondatok a dráma kontextusában. Külön ügyeltünk arra is, hogy a dialógusokon belüli (dalok, kórusok, rövid, epigrammatikus betétek) „versszakai" és sorkezdetei is elkülönüljenek egymástól[8].

A különböző kiadások szövegképe igen változatos, már-már kaotikus látványt eredményezett. (E téren a 2005-ös „szinoptikus" kritikai kiadás sem minősíthető példaértékűnek, kiválónak.) Ezért drámakiadásaink hagyományait folytatva és továbbfejlesztve a következő betűtípusokat használjuk: normál betűvel jelennek meg a párbeszédek, *zárójelben dőlt betűvel* a szerzői utasítások és a színek, felvonások bevezető „helyszínrajzai", normál nagy betűkkel a szereplőnevek (ÁDÁM, ÉVA stb.), de *csak* a dialógusokban a megszólalások előtt[9], az utasításokban nem. Végül **FÉLKÖVÉRREL** és végig nagy betűkkel szedjük a műcímeket (a főcímet, továbbá a felvonásokat, a drámai költeményeknél a színeket). Szigorúan ügyeltünk a mű ketté vagy akár több részre bontott verssorainak szedésére is: egy-egy ilyen sor esetében a 2. (vagy 3.) sorrésznek mindig ott kell kezdődnie, ahol az előző töredéksor abbamaradt.

Újragondoltuk a helyesírási javításokat és korszerűsítéseket – így is szeretnénk a széles olvasóközönség szövegértését segíteni. Ezért 1999-ben és 2014-ben is Kerényi Ferenc 1989-es kiadásának megoldását követtük, *amennyiben mindenütt mai helyesírású szöveget közöljük, ahol a változtatás nem módosítja a ritmikát*, nem rontja a versmértéket. Tehát csak ott térünk el a ma érvényes helyesírástól, ahol a *Tragédia* időmértékes ritmusa miatt szükséges a dráma eredeti szóalakját megtartani. Nem alkalmaztuk a

---

[8] Mint pl. *Az ember tragédiája* Rómájában a kurtizánok dalai (1182–1195. és 1197–1220. sor), a londoni (2574–2594. sor) és az utolsó szín (4118–4137. sor) karénekei, vagy Lucifer „imája" az elemekhez (272–275. sor) a 2. színben.

[9] Tehát *nem* folytatjuk a korábbi kiadások hagyományát, miszerint a szerzői utasításokban is nagy betűkkel jelennének meg a szereplők nevei. (Mint pl. a Tragédia első 3 kiadásában, vagy 2005. évi szinoptikus kririkai kiadásában.)

kritikai kiadások szabályzatát, amely az 1832 és 1904 között keletkezett szövegek közlésében csak a technikai természetű módosításokat (mint pl. a *cz* helyén a *c*) engedi meg, de változatlanul kell hagyni az eredeti helyesírást, rögzítve a szerző nyelvállapotát és írásgyakorlatát. Nem alkalmaztuk a kritikai kiadások (Tolnai 1924-es és Kerényi 2005-ös) megoldásait, s nem tértünk vissza az 1863-as kiadás helyesírásához sem. Így 2015-ös E-könyv-kiadásunkban sem lesz *cz* a *c* helyén, *a ki* aki helyett, vagy esetleg *gúnynyal* a *gúnnyal* helyett.

Helyesírási modernizálásunk mértékének csak a verselés szabott tehát határt. Felmerült a kérdés, milyen következetességgel hajtandó végre ez a korszerűsítés? Változtassunk-e minden esetben mai helyesírásra, amikor az adott szó hosszú és rövid szótagjai nem változnak (pl. *tisztúlt* és *tisztult* írásképű szóalak egyaránt spondeus), vagy a „jövőbeli színházi felhasználókra" gondolva, az ejtésbeli szövegromlást megakadályozandó, őrizzük meg néhol Madách nyelvállapotát? Kerényi Ferenc érvelése az általa gondozott 1989-es kötetben számos helyen ezért hagyta meg a hagyományosan, régiesen írt alakot: a *megsemmisűlt, elsilányúlt, korlátúl*-típusú szóalakok igen gyakran hosszú magánhangzósak maradtak – holott a magyar időmértékes verset nem kell segíteni zárt szótag esetén a magánhangzó megnyújtásával, valamint a verssor utolsó szótagja esetében a rövid szótag is kaphat pótlónyúlást, ha a verstani helyzet úgy kívánja. Minden szövegváltoztatásunkat, mint újonnan létrehozott szövegváltozatot, a jegyzetekben indokoltunk.

Jegyzetek, kommentárok az egyes drámákhoz

COMMODUS

1839

Bevezetés
„Kemény a kavics és láng van benne…”
Az első szárnycsapások – avagy a Commodus-kísérlet

Egy még nem egészen 16 éves pesti joghallgató a Pesti Magyar Színházban az 1062 fizető néző egyikeként 1838. dec. 10-én *Dumas Caligulá*jának előadását megtekintve[10] arra az elhatározásra juthatott, hogy a benne feszülő drámairói ambícióknak első megvalósításául egy római zsarnokot formál meg. Szorgalmasan áttanulmányozta hát *Gibbon*nak a római birodalomról szóló történelmi históriáját[11], s papírra vetette tragédiáját Marcus Aurelius elfajzott fiáról, Commodusról.

Először ötleteit, elgondolásait írta apró papírfecnikre, valami sajátos (szigorúan megítélve gyakran hibás, sőt magyartalan) mondatokban. Ha azonban más szemmel nézzük: szellemes, a későbbi írót megelőlegezően találó, aforisztikus mondatok ezek, a madáchi „dialektikus” gondolkodás lenyomatai. Miképp a papírszeletek egyikén található címadó mondat[12]…

A vázlatokat a jellemek megtervezésével kezdte az ifjú költő. A címszereplőről pl. így írt:

> *Bűn által jő trónra, kéjmámorba akarja magát mártani, de már semmi nem ingerli, a csók hideg, a kacajok gyérek. A rossz tett örök nyitja lelkének. Éltét szereti, haláltól fél*[13].

Íme, a Tragédia írójánál oly sokszor megdicsért tömör, ellentéteket felvonultató, hatásos mondatalkotás, a madáchi szállóige-termő és -teremtő stílus forrása. Már ezeken vázlatlapokon (s a jellemek megtervezése után sorakozó cselekmény-töredékekben is) számos

---

[10] A drámát és előadását *Kamarás Béla: Madách Imre ifjúkori drámái és novellái* c. munkája említi először. (Pécs 1941.)

[11] Edward GIBBON: *History of the Decline and Fall of the Roman Empire.* (A római birodalom hanyatlásának és bukásának története.)

[12] Ezt a talányosan erőteljes stílusú mondatot emeli ki *Weöres Sándor* különleges irodalomtörténete is (*Három veréb hat szemmel.* Antológia a magyar költészet rejtett értékeiről és furcsaságairól. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. 514.)

[13] A vázlatlapok mondatait teljes egészében közöljük a következő, Források c. fejezetben, így itt és a továbbiakban is csak a mondanivalónk illusztrálásához legszükségesebb idézeteket közöljük.

hasonlóan figyelemre méltó mondattal találkozunk, köztük néhány olyannal is, melyek semmilyen formában nem kerültek be a dráma szövegébe. Pedig csak emelte volna dráma merész nyelvi megformálását, ha felhasználta volna a következő mondatokat:

Ki népek sírhalmiból készíte lépcsőt fényegéhez.
Az út fülétől szívéhez benőtt.
Csak egy órai éltet, valami cselt vagy véletlent, Isten!
Mi gondunk, hogy hernyóból lett a lepke, kevésbé szép azért?
Ti olyannak teszitek a szerelmet, mint szükség-végzés, pedig az élv.
Asszony rény.

Az utolsóként idézett azonosító mondat is tanúsítja, hogy a szinte még gyermek Madách Kölcsey eszméinek és nyelvének[14] bűvkörében él. A *rény* mellett gyanúsan sokszor tűnik fel a korai drámákban a *szű* (szív), a *korány* (hajnal), vagy olyan más, a reformkori romantikus líra archaizáló szókincsét idéző szóalakok, mint a *foganysznak, üld* (üldöz), *búsg* (búsong), *könyrűl* (könyörül), *őreb, geréb* (grófi), *üdő, ólta* stb.

A szókincs tehát reformkori romantikus költőink nyelvét idézi, utánozza, persze, nagyon is *zsengén,* kamaszos ügyetlenséggel. (De azért az oroszlánkörmök is látszanak már itt-ott…) A mondatalkotás, a túlméretezett, fellengző tirádák is ilyesmit sugallnak: erőteljes tagmondatok, hatásos romantikus költői képek villannak ki a végtelen hosszú körmondatok monoton, unalmas áradatából. Egy jellegzetes példa, amelyet maga Madách is kihúzott később a szövegből:

Egy kígyó mardossa a páncélos keblet is, s e kígyót megölni, gyönge még a por. Kopasz falak környeznek és körönkben csak a nyomor vigyorgja szent imánkat, és szűnkbe mégis az égnek üdve van, holott ezernyi fény virraszta termet, melyben a purpur vérrel festetett, a kajánság zord réme dühöng, s ürömpohárrá változtatja az istenek ambrosiájokat.

A túlbeszélt dialógusok nem is kissé fellengzős mondat-zuhatagaiból tehát egy-egy szép romantikus költői kép, vagy egy madáchos, aforisztikus megfogalmazás emelkedik ki. A harmadik értékes mozzanat e nyelvben a legváratlanabb szituácókban hirtelen felvillanó irónia. Olyan jelenetekre gondolok, mint amikor a hízelgő udvaroncok (Micilius és Nigricius) egymással versengve, már-már abszurd módon kiszolgálják a császár szeszélyeit. Vagy olyanra, mint az őrült Lucius és a magát őrültnek tettető Pertinax párbeszéde a gladiátorviadal előtt:

PERTINAX Jó napot, te felfordított villa, mit jársz itt, hol nincsen sült számodra az emberek között?

---

[14] A *rény* kulcsfogalom Kölcsey Parainesisében, még ódát is ír *Rény* címmel. A Szemere Pál alkotta nyelvújítási szó nem került be a köznyelvbe, de az irodalomban sem túl sok költő emelte be szókincsébe. A kamasz Madách kivétel…

LUCIUS Hogy érted azt? Ha marhahúst akarnék felszúrni, nem kellene messze mennem! De hát, te jóllakott filozófus, te világ csodája, te szélzsák, ki úgy adod vissza a kínt, mint füledbe fújják, mit keressz itt e sok ember között, hol oly büdösen párolg a pestis.

Ezek a mozzanatok, köztük kitüntetetten az irónia teszik az első drámát különösen érdekessé[15].

A jellemformálásról a drámában nagyon sok rosszat (és lényegesen kevesebb jót) lehet elmondani. A szélsőségesen romantikus sémák és panelek (pl. *csak a testvérek viszonyát nézve*: a végtelenül jó és végtelenül gonosz testvér, Maternus és Cleander; a másik helyett magát minden áron feláldozni akaró öccs, Maximus; Commodus két ellentétes jellemű nővére: a bátor szavú „honleány" Fadilla és a császár zsarnoki természetét ambícióiban túlszárnyaló aljas, gonosz Lucilla) bizony inkább a kor leggyengébb romantikus színpadi műveinek színvonalát képviselik, mintsem a mintaként idézett Vörösmarty, Schiller vagy akár az idősebb Dumas műveinek nívóját. (Az említett szerzőkre maga Madách hivatkozik a dráma kéziratán, illetve a vázlatlapokon.) A hősök nagy része emellett szélsőségesen romantikusan egysíkú: Lucilla, Cleander vagy Commodus emberfelettien gonosz, Virginia emberfelettien tiszta, Maternus csupa lángoló szabadságszeretet, az elérhetetlen nő iránti égi szerelme, az őt rabszolgaként nevelő apa iránti a megbocsátása egy rajongó, idealista ifjú lelkében élhetett csupán.

Mégis, van néhány pozitív vonása is az első drámakísérlet jellemformálásának. Közismert, így itt csak utalunk rá, hogy a dráma több madáchi jellemképlet csíráját tartalmazza. Az Ádám-elődök ősformája Maternus, akit a tömegek elárulnak és elhagynak. Mikor a lázadó nép megbocsát a „bűnbánó" császárnak és elhagyja vezérét, az átkot mond:

Gyáva nép, megvetlek, átkozott! Szégyen fejedre. Te igának születél, igába görbede fejed, midőn láttad először a napvilágot; én véled többé semmit sem akarok. Elhagyva állok, híveim sehol.

A Miltiades-párhuzamot kiemeli több, a drámát értékelő-értelmező munka[16]. S ilyen alapképletek a női hősök közt is fellehetőek: így pl. az angyali ártatlanságú Virginia, Izóra őse, a kéjnőként is az egykori „édeni" nőből sokat megőrző, belül tiszta római Éva (Júlia) alakjának első megformálását Marciában lelhetjük meg, s még folytatható lenne a sor.

---

[15] A két részlet a dráma főszövegéből való, igazolva, hogy ebben a zord, komor műben az irónia mellett olykor még a humor és a derű is felcsillan. A kézirat utolsó lapjára pl. egy ironikus apróhirdetést firkantott a szerző. Íme: *Hirdetés! urak szép látvány néznivaló lesz – keresztényeket tépendnek el tigrisek.*

[16] Így pl. *Horváth Károly* alapvető monográfiája. (*Madách Imre.* Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 16.)

A jellemzés legértékesebb vonását azonban nem a későbbi Madách-drámák kamaszosan szertelen, ügyetlen megfogalmazású, dadogó előzményeiben látom. A *Commodus* jellemformálásának legértékesebb oldala az az egységes mag a dráma jellemeiben, amely vonás nagyon sok szereplőben többé-kevésbé fellelhető. Ez a közös mag a *dráma hőseinek kétarcúsága*. A *Commodus* a tettetés, az álszent alakoskodás, a *félre* szólások merész drámája. A zsarnok, aki ártatlan üldözött ifjúként lopja be magát a Quintilianus család házába (és szívébe), hogy azután trónra lépve elraboltassa az őt szűziesen szívébe záró Virginiát (aki bátyjának megvallja Hilár iránti érzelmeit – ám amikor Hilárról kiderül, hogy ő a trónra lépő császár: ellenáll). Commodus alakja a legkidolgozottabb s legsokoldalúbb példája ennek a Janus-arcúságnak. Kéjenc, zsarnoki hajlamait erősítő, hízelgő kegyenceinek és Lucilla nővérének bűnre biztató szavait örömmel hallgatja, de elfogadja az őt feddő, korholó, erkölcsös uralkodásra buzdító nővérének, Fadillának, s férjének, Arriusnak intéseit is. Gyáva (ld. viselkedését az ellene irányuló merényleteknél, vagy népláza-dásoknál), kétszínű, aljas figura: Kegyenceit kiszolgáltatja a népharagnak, hogy maga megmeneküljön. Perennistől megtanulja a „módszert", majd Perennist veti oda koncul a lázadóknak. A második felkeléskor már ismerve a teendőket, Cleandert, új kegyencét teszi meg bűnbaknak, miután eljátssza a megjavuló, bűnbánó uralkodót. S a császárhoz hasonlóan tettet, alakoskodik még a drámának számos fontos szereplője. Perennis, Pertinax, Cleander, Lucius, Lucilla és Marcia széles skáláját vonultatja fel az álszent alakoskodásnak. Még az angyali tisztaságú Virginia is így meséli el bátyjának „ártatlan" megismerkedését Hilárral (azaz Commodusszal):

> *…anyámmal Róma fényes utcáin jártam fel s alá, midőn hon jövet azon setétesb utca szegletén egy deli ifjú tekénte reánk, és mi reá, ő mozdulatlan állt, mint kőszobor, s reánk mereszté szüntelen szemit. Midőn a másik utca végzeten hátra tekénttem egész véletlenül, még ott kövülve állni láttam őt. Másnap ismét így története, és nem tudom hogyan jött, én kétszer mentem arra aznap…*

A darab talán leggyengébb láncszeme maga az eseménysor, a cselekmény. Túlzsúfolt, egymásra torlódó, zavaros jelenetek, sokszor az elemi logikát is nélkülöző fordulatok teszik nehézzé az első drámakísérlet olvasását és megértését. Maga az ifjú költő is látja ezt: a kéziratot számos helyen meghúzza, mondatokat, egész dialógusokat töröl, odaírja pl. a lapszélre: *Egész hilár kimarad.* (Ezt csak tervezte: a Rómát beiktatása előtt álruhában fürkésző szelíd „gall" ifjú jeleneteit megtartotta végül.) Még egész jeleneteket is kihúz: pl. a második felvonás földalatti

keresztény-jelenetét[17].

Nagy gondja lehetett az ifjú drámaírónak a történelmi forrásokból megismert nyersanyagot drámává gyúrnia. Commodus uralkodásának eseményeit, tényeit nem árt megismernünk a dráma olvasása előtt[18], s akkor láthatjuk: a történelmi forrás felhasználása, tömörítése néha egész ügyesen, néha katasztrofálisan gyengén sikerült. Túl sok szereplőnek akart arcot adni, így azonos funkciójú mozzanatok ismétlődnek: a két kegyenc (Perennis és Cleander) és a bukásuk meglehetősen hasonló, az őrületbe menekülő Lucius zavarosan felépített tettetéseit Pertinax ismétli, a császár ágyasa, Marcia lélekben olyan tiszta marad, mint a kísértésnek ellenálló Virginia. (Hogy ez teljesen hihetetlen és elképzelhetetlen, azzal nem nagyon törődik a szerző.) Arrius, Condianus és Claudius csak szavakban megnyilvánuló zsarnokellenessége, passzivitása is nagyon hasonló. Mint említettem, a keresztények is kissé funkciótlanok: nem érezni, hogy bármiféle megnyugvást, segítséget jelentenének a hozzájuk menekülő hősöknek.

Mindezzel szemben csak dícsérendő, hogy a fiatal drámaíró megpróbál válogatni, kihagyni a Commodus-kor eseményekben gazdag időszakából: nem szereplő pl. a szintén császár ellen lázadó feleség, Crispina. Az ő figuráját jól olvasztotta eggyé a nővér, Lucilla alakjával. Szintén elismerésre méltó a szándék, hogy a történelmi nyersanyagot költői fikcióval is színesítse. Így lesz Maternus és Cleander a Commodust váltó császár, Pertinax két rabszolgasorban felnevelt, ellentétes jellemű fia, így lesz Commodus kedvelt ágyasából, a rabszolga származású Marciából az előkelő Claudius testvére. Hogy ezek a fiktív elemek csupán a kor romantikus drámáinak közhelyei, az nem róható fel egy 16 éves drámaírónak…

A cselekményhez hasonlóan nagyon-nagyon kezdő a szerkesztésben is a szerző: a „*kompozíciójában igen jeles mű*”-ig (Az ember tragédiája) még nagyon hosszú az út. Még a külső szerkezet is ezt igazolja. Halász Gábor az első kiadásban tévedésből öt felvonásos tragédiát ír a címoldalra. A kézirat négy felvonást tartalmaz, de valószínűleg az első kiadásnak megfelelően, az öt részre bontás lett volna az egészséges: míg az első három

---

[17] Ezt a katakomba-jelenetet a Halász Gábor-féle kiadás benn hagyta a dráma első kiadásában, holott a kéziratban nemcsak kihúzta a szerző, de a 3. felvonás elején, a másik keresztény jelenetnél oda is írta, utalva az előző áthúzásra: *Keresztények kimaradnak*. Nem tudtam kideríteni, mikor történhetett ez az átigazítási kísérlet, de mindenképp jelzi: Madách maga is kissé bele-erőltetettnek, a cselekményhez szervesen nem illeszkedőnek, feleslegesnek érezhette a keresztények szerepeltetését.

[18] Ezért tettünk a jegyzetek közé *A dráma történelmi hátteré*-ről és *szereplői*-ről egy rövid összeállítást.

felvonás összesen 8 jelenetből áll, s a dialógusokban 319 megszólalásból, addig a záró felvonás 5 jelenet és 220 (!) megszólalás. Tehát terjedelmében épp a befejezés a leghosszabb: a szöveg több, mint 40 százaléka. Ennél nagyobb hiba azonban a jelenetek közötti összefüggések, kapcsolatok hiánya: szinte követhetetlen, hogy ki, mikor, miért lép színre. Mennyivel áttekinthetőbb a másik ókori tárgyú Madách-dráma, a *Mózes*! Pedig ezt a drámát is elmarasztalták a korban epikussága, eposszerűsége miatt[19]. A ma olvasója és színházi látogatója azonban már elfogadja drámának (különösen a nagy sikert aratott a Keresztury-féle átdolgozás[20] után). A *Commodus*-nak nem nagyon van erre esélye, bár más okból…

A *Commodus* ugyanis talán Madách leginkább műfajt tévesztő darabja. A líra uralma Madách drámai szövegeiben mindenütt érzékelhető[21]: nemcsak verses betétek formájában, hanem a szereplők dialógusainak tetemes részében is. A legjobban sikerült a lírát és a drámát egységes művé formálnia a Tragédiában – de ez a kettős természet a korábbi művek mindegyikében jelen van. Az első munkában nem túlteng, *uralkodik* a líra, még akkor is, ha a verses forma még itt elmarad. (Később se lesz döntő jelentőségű: amilyen nagy a lírikus Madách eszmei, hangulati, gondolati vonások tekintetében, olyan átlagos, néha pedig kifejezetten gyenge a versben.) Állításunkat igazolandó, íme egy „prózavers" a *Commodus*ból:

> A kis féreg nem annyira tart-e jogot,
> mennyire erejével tartni bír,
> a férget a kis madár eszi meg,
> s a kis madár mindent magáénak tekint, minél erősebb.
> De jő a sas, előtte rab a kis madárka is.
> Te vagy a sas, fölötted senki sincs, róvni tettedet,
> tehetsz, mit tenni bírsz.

A dráma számos hasonló költői részletét megtalálhatjuk, szebb, tömörebb, intenzívebb stílusban a későbbi drámák, köztük *Az ember*

---

[19] Az 1862-ben a Karácsonyi drámai pályázatra beküldött mű ellen ez az epikusság volt az egyik fő bírálói kifogás.

[20] Csák *végnapjai. Mózes.* Újraformálta, illetve élő színpadra alkalmazta és utószóval ellátta *Keresztury Dezső.* Magvető, Bp. 1966

[21] A Tragédia lírai természetéről magam is értekeztem (ld. *Az ember tragédiája felépítése.* In: VII. Madách Szimpózium, Bp.–Balassagyarmat, 2000. 13–44.), sőt, a nagy mű szövegéből kialakított versciklusokat is megjelentettem (*Madách I.: A Tragédia dalai. Az ember tragédiája lírai ciklusokban.* Átdolgozás, szerkesztés, összeállítás. Szeged, Bába Kiadó 2000. – 219 l.). A *Csak tréfa* kiadását sajtó alá rendezve a dráma kéziratában meglepő felfedezést tettem: a költő itt nemcsak tömörített, amikor kihúzott a kéziratból: számos részletet azért „vágott ki", hogy azok lírai költemények alapszövegévé váljanak.

tragédiája sorai között[22]. Ezért is gondolom, hogy egyetérthetünk azokkal a véleményekkel, melyek azt állítják: a Commodus *több* zsenge tollpróbánál. A prózában írt dráma egy zseniális kamasz, *Madách Emők*[23] merész lírai víziója a szabadságról és a szerelemről, melynek valós értékeire csak egy mai alapos átdolgozás és annak nyomán egy invenciózus színházi kísérlet világíthatna rá igazán.

A *Commodus* megítélése a Madách-recepcióban meglehetősen színes és ellentmondásos. Első értékelője, Voinovich gyenge kísérletnek tartja, hangsúlyozza és részletezi Teleki *Kegyenc*ének hatását e drámára – ugyanakkor sok helyen látja *Az ember tragédiája* "előtanulmányait" is a darabban[24].

Madách ifjúkori drámáiról egyetlen nagyobb összegező önálló tanulmány született, Kamarás Béla[25] írása. A disszertáció második fejezete részletesen követi és értékeli a drámák cselekményét, bírálja a kamasz költő szerkesztési hibáit, jellemábrázolásának motiválatlanságát, *fellengzős, áradozó, lírai* stílusát. Ez utóbbi esetében különösen a *Commodus* nyelvi szertelenségét kárhoztatja, a darab nyelvét a *Lantvirágok* biedermeyeres stílusával rokonítja.

Monográfiájában[26] Horváth Károly is a romantikus dráma borzalmainak halmozását, elnagyolt jellemeket, széteső cselekményt, fellengzős stílust vet az ifjú drámaíró szemére[27], ugyanakkor rámutat arra, hogy már ez a kamaszkori zsenge is Madách gondolatvilágának, eszméinek (mint pl.

---

[22] E „prózavershez" hasonló motívum pl.: Ezt tartja tán az a kis féreg is,
Mely a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a sas, melly a kis madárra csap.
Avagy mi tesz nemesbbé tégedet?
(*Az ember tragédiája*)

[23] A *Commodus* kéziratán a vége feliratot a szerző aláírása előzi meg, a következő formában: *Emők*. (Madáchot a családban ifjú koráig Emők-nek becézték, az Imre német megfelelője, az Emerich alapján.) Abból, hogy ez a becenév került a kézirat végére, érdekes lélektani következtetéseket lehetne levonni. Ezt azonban meghagyjuk az olvasónak…

[24] VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Franklin Társulat, Bp., 1914. – 26–28. l. A kapcsolat a *Kegyenc* c. Teleki-darabbal inkább tematikus, mintsem tényleges hatásról lenne szó – állapítja meg Kamarás Béla. Igaza van, a valószínűleg 1839-ben írt Madách-zsengének nem lehetett forrása az 1841-ben megjelent *Kegyenc*.

[25] KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*. Pécs, 1941. – 20–33.

[26] HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. – 14–19.

[27] A cselekmény felidézése az adott monográfiában sajnos pontatlan kissé: Lucius nem fojtja meg a császárt, csak szándékában áll (ezt a tévedést Kamarás Béla is elkövette!), de Marcia a méregpohárral már megelőzte. Cleander sem törvényes fiú, ő is ugyanolyan rabszolgaként neveltetett gyermeke Pertinaxnak, mint Maternus, csupán el akarja hitetni testvérével, hogy apja titka felfedése után csak őt szándékozik felszabadítani a rabszolgaságból.

a szerelem és a szabadság fontos szerepe, a néptömegek pesszimisztikus megítélése, rajongó liberalizmusa stb.) erőteljes kifejeződése. (Ugyanezt kiemeli Sőtér István[28] kismonográfiája is.)

Mezei József[29] nagyobb jelentőséget tulajdonít az életművön belül a drámának. Kiindulópontja, hogy Madách romantikus nemzedéke két hőst, két magatartástípust jelenít meg a történelemben: a karthauziakat és a Héraklészeket. A korai drámák a karthauzi típust ábrázolják. A Commodusról írva az "istenember" több jelentésű fogalmát alkotja meg. Ez kettős tartalmú: a zsarnok császár önistenítésével szemben a szeretethit, az emberségét őrző szabadsághős jelenti a másik pólust.

A Madách-recepció tehát csak szűkszavúan, és meglehetősen kis terjedelemben foglalkozott a zsengének minősíthető drámákkal. Szerintem a dráma epikus vonásai, jellemábrázolásának hiányai, szerkesztési ügyetlenségei, vadromantikus sémái, terjengős, homályos körmondatai miatt is, némileg rászolgált erre az érdektelenségre. A legfontosabb e "szárnypróbálgatásban", hogy eszméiben, nyelvi motívumaiban, világképében már sokszor tetten érhető a Tragédia költője.

---

[28] SŐTÉR István: *Álom a történelemről. Madách Imre és az ember tragédiája.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. – 30–31. l.

[29] Ld. MEZEI *József: Madách. Az élet értelme.* Bp., Magvető Kiadó, 1977. – 64–69. l.

Források

A drámát először Halász Gábor rendezte sajtó alá, s az általa szerkesztett *Madách Imre összes művei* (I–II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetében adta ki (819–914. l.). Jelenlegi szövegünk ennek a kiadásnak a kézirat alapján újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását (különösen a központozás, a mondat- és tagmondathatárok jelölésében, valamint az összetett szavak különírásában nem követtük a szerzőt). Javítottuk a nyelvhelyességi hibákat (*-ba, -be* helyén *-ban, -ben* pl.) is. Természetesen nem javítottuk át a dráma archaizmusait, az *-a, -á, -e, -é* jeles múlt és az *-and, -end* jeles jövő időket, a *tétetni, felosztni, hozsz, leszesz*-féle igealakokat, s természetesen a fiatal Madáchra jellemző, gyakran mássalhangzó-torlódásos egyéni szóalakokat sem, mint a *búsg* (=búsong), *érzni, sugárzni, védségedre* (=védelmedre), *rény, korány, őreb, lehetlen, létel, szű* (=szív) stb. Itt is tettünk azonban, Halász Gábor megoldásait egységesítve, egy-két modernizáló változtatást, pl. a *reménylve* helyett *remélve,* az *ólta* helyén *óta,* az *üdő* helyén *idő* áll minden esetben.

Halász Gábor jegyzete az 1942-es első Commodus-kiadásról a következő volt:

A *Commodus* kézirata az OSzK kézirattárában található, jelzete: 709 Oct. Hung. 64 levél. Prózában írt dráma. A kézirat másolat, a negyedik felvonástól kezdve saját kézírás, címlap hiányzik. Madách a jelenetek sorrendjén bizonyos változtatásokat akart a rávezetett megjegyzések szerint, így az I. felv. 3. színt a II. felv. 3. színével megcserélni, a két katakombajelenetet talán összevonni, az átdolgozást azonban nem hajtotta végre. A harmadik felvonás végét és a negyedik elejét kétszer írta meg; szövegünkben csupán a végleges változatot közöljük, amelyet folytatott. [HG téved, a két változatban is szereplő jelenet a negyedik felvonás eleje! Ezt az első variációt K1 megjelöléssel a szövegváltozatok között, míg a második variánst – mi is – a fsz-ben adjuk közre.] A tervezett változtatásra vonatkozik a következő megjegyzés is: "Egész Hilár kimarad." Egyes részeknek másutt felhasználására a következő két mondat: "Az első testvéri szeretetű párbeszéd *Jolán*ba." "Lucius a könnyelmű *Rákóczi*-ba." (Valamennyi az első lapon.) A III. felvonás 2. jelenetében ezt találjuk: "Az utolsó kihallgatás ide."

Halász Gábor kiadása a cím alatt ötfelvonásos drámát jelez, holott a mű csupán 4 felvonásból áll. Elképzelhető, hogy Madách is öt felvonást akart, hiszen a negyedik felvonás nagyon hosszúra nyúlt: szövege kiadásunkban 29 lapnyi, míg az első 3 felvonásé 19, 13 ill. 10 lap csupán.

Madách Imre *feljegyzései* között a *Commodus* c. drámára vonatkozóan a

következő vázlatokat, ötleteket, fogalmazványokat találták (első megjelenés: MÖM II. kötet, 713–718. l., szerk. Halász Gábor):

COMMODUS
[A jegyzeteket a K és a *Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/* c. kiadvány – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992; összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – alapján ellenőriztük és kiegészítettük. A kiadványra az MIKL rövidítéssel a katalógus sorszámával utalunk.]

Comodus
Jellemek
Commodus. Bűn által jő trónra, kéjmámorba akarja magát mártani, de már semmi nem ingerli, a csók hideg, a kacajok gyérek. A rossz tett örök nyitja lelkének. Éltét szereti, haláltól fél.
Testvére. Bűntárs és nagyravágyó; egymásban sem hisznek, cselt gyanítva tartózkodnak, eleven bűnjelt látva egymásban. Csak gazságra egyesülnek. Káromkodva, hidegen hal meg, szánva, hogy többet nem vétett. [Lucilláról van szó!]
Marcia. Commodus kényszerült szeretője, ki női méltóságát megtartja s csókol, hogy öljön.
Szeretője. Hogy figyelmet kerüljön, korhelyt játszik és szeretője ellopatván – bolondot. Később császár. [Lucius.]
Maternus. Erős, szilárd, férfias, ateista, elnyomatását érzi, szabadságot imád. Szent hálát érez Virginia iránt s nem tudja, mit köszönjön. Mint kutya, híven védi.
Virginia. Szelíd, kedélyes, tiszta és élni szerető nő. Ki iszonyodva fordul el, midőn Commodus testvére magyarázza, hogy semmi szent a nőbecsület, s haszon, ha ágyasa kérését teljesíti.
Cleander. Pór származását felejtetni akarja s hatalmát éreztetni. Vadon szerelmet kér, sértett önzése szörnyű. Ez az én hálám, – szólt áldozatainak. Minden átok csak kicsit fut át hátán, Commodust is ő süllyeszti úgy el, kormányvágyból. Púpos <*Lovagi, könnyű, csábos*> szónok. Hideg, Lucia tétetett szeretője. <.....> Uralkodásra vágyik s így mindég jószint magára hárít. Kenyeret ígér a népnek, é. u. t. [MIKL 972.]

Pertinax térden kéri fiát – bocsánatért. Lucius elvezeti. [MIKL 958.]

Ki népek sírhalmiból készíte lépcsőt fényegéhez. Mert az emberek úgyse nekik mint jövénk oda, de imádják azt, ki fényben áll, mert elvakul szemek sugáritól. A sugár megé rejtezik a rény, s ha az lehull, csak akkor lép elő.

[MIKL 959.]

<*Csak véremen keresztül juss hozzá, átkozott.*
Virg.: Most erős leszek bátyám, ne félts, mert találtam a fergetegben is egy szívet, mely osztja kínomat. – Bátyám, Isten veled!
Cond: Virginiám! (Virginia, Marcia el.)> [Ezt a rektón lévő áth. szöveget HG nem publikálta.]
S a hosszú, fáradalmas nap után nem kívánjuk-e úgy az álmot. S mi az álom, egy földi enyészet, melyben minden vesz, minden elenyész, de vannak álmaink. Ez az, mi visszatartja a zsarnokot, a gonoszat, nem az ember ítélet, vagy a rény, vagy az örökkévalóság. De ez álmok, melyek virradnak, keble éjjelin.
De vigaszút a tömlöc a szabadsághoz, és nekem minden kedves, mi ahhoz vezet. [A verzón. MIKL 960.]

Lucius: Mondd, jó fiú, most férgeidnek, hogy ki vagy, s a derék férgek nem bántanak talán, nem azért, mintha félnék tán nagy s dicső neved, de mert ily alávaló dög féregnek sem való. Egy porban hever a jó és a rossz, de éppen ez határozza el a való érdemet, mert míg él a zsarnok, tisztelni kell, ha nem, vannak kézzel fogható módok, melyek lábához terítnek, fő nélkül, – de ha megholt – – [MIKL 961.]

Cleander (bejön): Eltávozzál, szörny, mert szemem előtt látásodon elsápul fényem, és szörnyek kápráznak szemem előtt. [MIKL 962.]

Marcia: Ah, hogy oly soká kell néznem a borzalmat és tűrnöm! Istenek! – Hol láttatok, hol teremtettetek még egy ily boldogtalan nőt, kinek tanulni kelle levetkőzni minden nőérzetet. Én borzadok magamtól, de csak a bosszúra keményedik meg e kebel, s a bosszú nagy leend. [A rektón.]
Pertinax: De mit szidlak, zsarnok, nem esik-e szívemre ez átok! Nem taszítá-e el atyja a jó gyermeket, mert egy gonosz kígyó súgta fülébe. – Csak én vagyok a bűnös, én nyomorú. – Óh, fiam, nem bocsánatot, de büntetést esdek az istenektől, hogy nyugodt lehessek újra. [A verzón. MIKL 963.]

Cleander: Nem, nem, én nem maradhatok. Rosszul vagyok, uram. *(El.)*
Maternus: Cleander! bátyám! miért távozol, testvérednek féled-e szavát? Jaj, neked, ha véredtől remegsz. [MIKL 964.]

Végezet.

Marót bán vége.
Verréna.
<Com>
<A halál ellensége voltam, ő most egy barát.>
Testvér dúlta fel a csendes lakot.
Jutalmunk könny, nem önzés ez?
Téged egy jobb mester teremte.
Lázadás.
Isten arca vagy, testvér vagy-e.
Cleander: Téged átkozlak, világ!
<Ez hát a cél, az élet?>
<jutalmuk közös>

Marcia Lucius: Nem reményl a gyönge nő a jövőben. Egy szerette hölgy valék.
4 × 4 : 4 – 4:
4 (4) 4 = 4:
Átkínzana az örökkévalóságon.
Egy hű kutyát sajnálunk.
Asszony rény.
Megváltozott hitem.
Luccius, Pertinax: Egy több, mint kettő. [MIKL értelmezése: 2°, azaz: *ketted.* HG olvasata a *kettő* a jó, hisz a K-ban 2^{6} áll, s ez a forma megszokott M kéziratataiban!]
<Fadilla: A jóbarát nem hízelg, de vészbe követ.> [A rektón.]

<A némák sírnak
Ölében a halál,
Néma tűz sorvasztta szűm
Enyhet csak ott talál.> [A verzón. MIKL 965.]

Az út fülétől szívéhez benőtt. [A rektón.]
<küldj vészt>
Másik: Csak egy órai éltet, valami cselt vagy véletlent, Isten!
Commodus. [A verzón. MIKL 967.]

Maternus: Mindenki ebnek hitt, te szépen szólítál, s tudja Isten, mért, én érted meghalnék.
Ha úgy tudnánk felejteni, mint hallgatni, – de a tűz nem emészti el a közvéleményt.
Lucius azért tetteti így magát, hogy fájdalmát ne nevessék.

<*Lucillának ahol jár, ott otthona, honát is elárulná.*>
[MIKL tévesen olvasta az áth. szöveget!]
<*A szolga Másnak van*>
Hah, mi az! Az állat bőg (a nép), semmi, – meg kell verni.
Érdemlett bosszú hideg kéje, te szörnyű vagy, nő! – S mond Marcia: Egy éltet rontott el, én nem leszek tiéd, nem érdemellek, bár bűntelen.
Cleander: Én ugyan nem hiszek Istent, de te hiszesz, ígérj, tudom megtartod, becsületébe is hisz.
A dühös kérő.
<*Nagyúr szolg*> Kényúr szolgája is az. [Mindez a rektón, a 46. fólia verzóján a *Brutusok*-ból találhatunk vázlatokat. MIKL 968.]

Mi az, tudom, nincs erény, csak haszon, nincs Isten, csak botor emberek remélkednek, hogy olykor nyomort adok, s a jó jól esik. – Hisz én nem akarok jót senkitől. Commodus, Lucia haragja.
Kéjt, óh, spectáculumot a népnek, igen, de az evő közepette van egy gondolkozó ország is. – Fejeiket le.
Maternus, Cleander természetes öccse.
A kéjelgőt ábrázoló. <*Olyan, mint az angolok visszatartók ....tól, de ha valakit kiösmernek, attól [?] jó barátok, kiket vissza nem int a külszín.*> [MIKL tévesen olvasta az áth. szöveget!]
<*Hogy hazudnak egymásnak, hogy csalják egymást álom s elbujással. –*>
Az istenek is kímélik a kérőt, – te őket sem kímélted.
Maga égeti le szakállát félelemből.
Veres haja Commodusnak, mint láng.
Soha sem mondtam igazat, csak ha csalni akartam általa.
Sírsz! – sírtam én is, s kacagtál –
Akárhogy módosít – mindig echói is úgy fordítnak s bizonyítnak.
Tudom, nem könyörülsz, én sem tettem soha.
<*Míg Marc Aurél él – úgy ölik meg – kipusztítják az udvart.*>
<*Lucius ifjúsága korhely társait kormányra jövén megveti. –*>
Lucillának Cleanderrel némi szerelmi forma viszonya van, ez Cleandert viszi fel, – a szükség napjain Lucilla biztosítva érzi magát; de csalódik, Cleander megtagadja. –
<*Commod*> Lucius s Maternus jó barátok, egymásban pihennek ki a filisztervilágból, örülnek, hogy van ember, ki oly exagerált ideákkal bír, mit nevet a világ.
Virginia Lucius testvére.
<*A barátságban nem hinnének embereink. –*>
<*Ó, hiszmi jó barátok vagyunk – a gaz emberek –*>

<*Mert e lánytúl megvettettél, kin.....*>
Hatalmas vagy erény, hogy a rossz is erényes akar lenni; más névre keresztelik <*a trón erénnyé lesz*> a bűnt.

Cleander púpos, rút, é. u. t. <*talán*>
Valahányszor valami gonoszságot elkövetett, mindég sir nyilvánosan.
A felbérlett gyilkosokat megöleti é. u. t. Ő tisztán marad.
Marcia: Ti olyannak teszitek a szerelmet, mint szükség-végzés, pedig az élv.
Neked, tudom, mind egy külföldi Cleander! <*de mi itt lakunk. – Te mondtad ezt, vesszen*> a nép, csak én nyerjek nevet. [MIKL 969.]

<*rájok, kiken m.....* [1. sor] *...ralnak valamit, inti a békére, de m.....* [2. sor] *benne vannak, szigorú és szerető is, és* [3. sor] *.....rejti, a minden eset.* [4. sor]> [A 49. fólió rektóján lévő áth. töredéket először MIKL közölte.]
Mikor egymást akarják csalni, hogy ravaszkodnak, hogy nem hisznek egymásnak, hogy lepetnek meg egymás okossága s belátása által – s hogy feketítik be egymást. [A verzón. MIKL 971.]

Jelenetek
Jól esik a szenvedés, mert töritek. Nem a zsarnok alávaló, de népe. (Mese formában az őrjöngőtől.)
A zsarnoknak kell magát nagyra tartani, mert pigmens had környezi s még jobban összehúzódik.
Mark Aurélt Commodus ölte meg.
A kéj a nő legszentebb sajátja, jaj, ki szentségtörőn rabolja. (Marcia)
Mi gondunk, hogy hernyóból lett a lepke, kevésbé szép azért? [MIKL 970.]

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. OSzK kézirattára.

K1 kézirat, 1. változat. A negyedik felvonás első jelenete a kéziratban egy korábbi változattal is szerepel. Az itt szereplő szöveget K1 jelzéssel közöljük a szövegváltozatok közt.

HG A dráma első kiadásának szövege. (*Madách Imre összes művei.* I–II. k., Bp. Révai , 1942. – Első k. 819–914. l. Szerk. Halász Gábor.)

M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.

MIKL *Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/,* összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992

sh sajtóhiba.

áth. áthúzott, áthúzva.

korsz. korszerűsítés.

fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, létrehozott szövege).

<*nem*> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.

<.....> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.

<<*el*>> Áth. szöveg a kihúzott szövegrészen belül.

[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bene Kálmánnak] megjegyzései.

5, 25 stb. A kiadásban a szereplők megszólalásait sorszámoztuk, a példa tehát a 2., az 5. és a 25. megszólalásra vonatkozik.

…... Kihagyás az idézett szövegben.

***

A főszöveg változatai,

a K és az 1942-es első Commodus-kiadás alapján

ELSŐ FELVONÁS

[K-on a felvonás címe megelőzi az 'Első felvonás' feliratot.]

K: 1° Jelenet. HG, fsz: ELSŐ JELENET

[A szövegváltozatokban a továbbiakban nem jelezzük az ilyen, csupán helyesírási korszerűsítést jelentő variációkat, csak azokat, melyeket már HG szövegéhez képest is megváltoztattunk.]

K: [Az Első jelenet felett balra:] Az első testvéri szeretetű párbeszéd *Jolán*ba.

K: [Az Első jelenet felett jobbra:] Lucius a *könyelmű Rákóczy*ba. [Magyarázatát ld. a jegyzetek kezdetén! HG is utal rá, hogy Madách egyes jeleneteket több drámájában tervezett felhasználni, ill. fel is használt. A tintaírásos megjegyzés

alatt ceruzával írva: *Egész hilár kimarad. Maternusz csufja [?]* ..... – A többi olvashatatlan!]

K, első jelenet szereplői: *Virgilia.* [A szereplő megnevezése a K-ban az 50. megszólalásig Virgi*h*a a Virgi*n*ia helyett.]

5 HG: gát*a*t
K, fsz: gátot

6 K, HG: *bú felleg* .... hon*ba,*
fsz: búfelleg ... honban
[Helyesírási, nyelvhelyességi korszerűsítés.]
K: Mi*o*ta
HG, fsz: Mióta

7 K, HG: reá, ő mozdulatlan
fsz: reá. Ő mozdulatlan
HG: szem*i*t
K, fsz: szemét
HG, fsz: kövülve
K: köv*ö*lve

9 K, HG: *B*átya
fsz: bátya [Helyesírási korszerűsítés.]

10 K, HG: *igen is*
fsz: igenis

15 K, HG: *ismér, szólj*
fsz: ismér. Szólj,

20 K, HG: *magam, s ha*
fsz: magam. S ha

23 K: mé*h*ázott
HG, fsz: mélázott
K, fsz: magokhoz
HG: mag*u*khoz

26 K: nem jobb-e*? h*a ..... más<*t*> [M jav.]
HG: nem jobb-e*, h*a fsz: nem jobb-e? Ha

40 K, HG: *szolga öltözetnek .... őrebem, bár ezt te érted*
fsz: szolgaöltözetnek .... őrebem – bár ezt teérted
[Helyesírási korsz.]
K: beszéde*t*
HG, fsz: beszéded

43 K: való*ba*
HG, fsz: valóban

44 K: adt*a*k .... semm*ie bilincsei* kivül .... *tüzzel*
HG, fsz: adták .... semmije bilincsein kívül .... Tüzel
[A K alapján elképzelhető, hogy a tüzel ige helyén a *tűzzel* főnév állt Madách szövegében!]

45 K: két roko*nt szűt*
HG, fsz: két *rokon szűt*

47 K, fsz: most ez divat.

HG: most ez *a* divat.
48 K, fsz: tételed
HG: *tetted*
49 K, HG: *rabjai, kit* fsz: rabjai. Kit
50 K után a szerzői utasítás: *S*z*en*atus
HG: *S*zenátus
fsz: szenátus [Helyesírási korszerűsítés.]
52 K, fsz: mitől
HG: *a*mitől
53 K: *Senatus,* és *Roma* <*és Senatus*> [M jav.] a hazának
HG, fsz: a hazának –
54 K: A vég *halál düfést.* HG, fsz: haláldöfést.
55 megszólalás után a K-on: *Arrius még áll.*
[Ld.az első jelenet jegyzetét!]
59 K: *S*enátorok .... *F*ejedelmét.
HG: szenátorok ... *F*ejedelmét.
fsz: szenátorok .. fejedelmét.
61 K: hozha*dsz* védségedre
HG: hozhatsz vé*t*ségedre,
fsz: hozhatsz védségedre, [=védelmedre!]
63 K, fsz: védségedet
HG: vé*t*ségedet [Ld. az előző magyarázatot!]
69 K: első *napodba* már! melyben .... a tőr rabl*ok* kez*ükbe*;
HG: napodban már! melyben .... a tőr rabl*ó* kez*ükben*;
fsz: napodban már, melyben .... a tőr rablók kezében;
[Nyelvhelyességi korszerűsítés. Valószínűleg a fenti a szerző szándéka szerinti szöveg, a 'rablók kezükbe' egyeztetési hiba.]
70 K, fsz: magok,
HG: mag*u*k,
72 K: *étkeit*
HG, fsz: ékeit [átkait???]
K, HG: *soha se* ..... *igen is* .... *rózsa kor*
fsz: sohase .... igenis .... rózsabokor [Helyesírási korszerűsítés. A 'rózsakor' szóalkotás valószínűleg a másoló tollhibája.]
K: *visszonyok* előtt
HG: *visszonyok* előtt
fsz: asszonyok előtt,
[Az értelemzavaró 'visszonyok' szó a K-ban valószínűleg a másoló tollhibája.]
K, HG: *mind ezek* .... eged*be*
fsz: mindezek ..... egedben,
[Helyesírási, nyelvhelyességi korszerűsítés.]
MÁSODIK JELENET szerzői utasítása után a K-on: *Arrius még áll.* [Ld. az első jelenet jegyzetét!]
75 K, HG: *ólta*
fsz: óta

K: *sírodik* ..... *Roma Senatusa* ....
HG: sírodig .... Róma *szentásusa* [sh.]
fsz: sírodig .... Róma szenátusa
76 K, fsz: esett, de
HG: *esett de*
77 K, HG: *te néked*
fsz: tenéked
K: ó*l*ta
HG, fsz: óta
79 és
82 K, fsz: uram ..... uram ..... uram
HG: *U*ram ..... *U*ram ..... *U*ram
84 K: *ez* szó HG, fsz: e szó
85 K: *senator ütlete* felére sz*i*ved szent suga*l*ival.
HG: szenátor felére sz*i*ved szent suga*l*ival.
fsz: szenátor ütlete felére szíved szent sugalltival.
[*ütlete:* ütése, ütlege.]
93 K, fsz: hozsz. HG: hoz*a*sz.
95 K, HG: *ü*időt hagyok, fsz: időt hagyok,
96 K: szólni mersz. HG, fsz: szólni mersz –
97 K, HG: *én velem* fsz: énvelem
[Helyesírási korszerűsítés.]
K: remé*ny*lhetjük-e HG, fsz: remélhetjük-e
99 K, HG: ily tömlöc*be* rabbá
fsz: ily tömlöcben rabbá [Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
103 K: k*i*vánunk lenni, testvéreim ti ketten itt maradtok. .... Virgi*l*ia .... *e*ránta .... képes lenne az égbe ragadva e pór megvetni mindent felejtni mindent mi nem az ég maga, s e leányról .... *és úgyvan úgy van! én* őt
HG: k*i*vánunk lenni*, t*estvéreim. *T*i ketten itt maradtok. .... Virginia .... iránta .... képes lenne az égbe ragadva e *p*or megvetni, mindent felejtni, mindent, mi nem az ég maga. S e leányról .... És úgy van, úgy van*, é*n őt
fsz: kívánunk lenni. Testvéreim, ti ketten itt maradtok. .... Virginia .... iránta .... képes lenne az égbe ragadva e pór megvetni mindent, felejtni mindent, mi nem az ég maga. S e leányról .... És úgy van, úgy van! Én őt
104 K, HG: *beszélsz, nem .... zergét, hol*
fsz: beszélsz? Nem .... zergét? Hol
105 K, HG: *a rény, a rény, mondom*
fsz: a rény. A rény, mondom
K: ők*ö*t .... szeszé*l*m
HG, fsz: őket .... szeszélyim
106 K, fsz: villámjokat
HG: villámj*u*kat
107 K, fsz: korány
HG: *korán*
109 K: sugar*o*kat

HG, fsz: sugarakat
K, HG: *Ó*cean
fsz: óceán [Helyesírási korszerűsítés.]
111 K: *b*egbocsa*j*tok [Tollhiba.]
HG, fsz: megbocsátok
K, HG: *nem tevést*
fsz: nemtevést [Helyesírási korszerűsítés.]
114 HG: *Fortine [?]* hát,
[A K-ban nehezen olvasható szót HG rosszul értelmezte.]
K, fsz: Története hát,
[A 115. megszólalástól a 124. első mondatának végéig a K-ban egy oldal áthúzva. A kihagyott résznek logikusan vagy folytatódni kellett volna a következő oldalon mintegy 3 mondatban még, vagy tévedés volt az áthúzás. HG felvette a szövegbe, s mi is emellett döntöttünk a fsz összeállításánál.]
115 K: s*i*kerét,
HG, fsz: sikerét,
124 K. síma beszéde*t*
HG, fsz: síma beszéded!
125 előtt K-on ceruza-írásos megjegyzés:
(Való lenne, hogy nincs jövőe ott?)
131 K: s ön *atatjiá*kat
[Valószínűleg tollhiba.]
HG: s ön akaratjukat
fsz: s önakaratjukat
[Helyesírási korszerűsítés.]
K-on a HARMADIK JELENET felirat után ceruzaírással: *2 fel. 3 jel.be*
132 [A 132. megszólalás, Pertinax szövege a kihúzott mondatokig a lapszélen bejelölve. Valószínűleg ennek a szövegnek áthelyezésére vonatkozott a fenti ceruzaírásos megjegyzés.]
K, HG: *álmait, egy* emberen
fsz: álmait! Egy emberen
K: ezernyi szé*ly* . HG, fsz: ezernyi szél
K, fsz: küldjétek le .... vezérlje
HG: küldjétek *el* ... vezére*l*je
K: *<De mit beszélek? Nyomja szívemet is egy bűn, s e bűnt felejtni nem tudom, nem küldhetem fel hozzátok, istenek, e bűnterhelte szívnek érzetit.>*
HG: [Az áth. mondatok is szerepelnek e kiadás szövegében!]
K, fsz: ezentől [Értsd: ettől fogva, mostantól.]
HG: ezent*ú*l
135 K: *<kivéve azt, mely a hazáért ég, s csak a hontól vett porral enyészik el, mely annál inkább rögzik meg keblem belseiben, mentül kevesb van, mit szerethetek.>*
HG: [Az áth. mondatok is szerepelnek e kiadás szövegében!]
K, HG: *könyörg, ah de* fsz: könyörg. Ah, de
138 K, fsz: "atyám",
HG: "*A*tyám"

[Helyesírási korszerűsítés.]
145 K: *szólj! miért*
HG: *szólj, miért*
fsz: szólj! Miért108
150 K, fsz: jószágait,
HG: jószágai*d,*

MÁSODIK FELVONÁS

[K-on a felvonás címe megelőzi a 'Második felvonás' feliratot.]

K [A felvonás címe]: *A KÉNYÚR ÉS <KÖRNYEZET> UDVARA*
ELSŐ JELENET után szerzői utasítás K: <*Fényterem*> Csarnok. ... magukot.
ELSŐ JELENET után szerzői utasítás HG, fsz: Csarnok. .... magukat.
ELSŐ JELENET szerzői utasítása után a K-on: *Arrius áll és bukik.*
[Ld. az első felvonás 1. jelenet jegyzetét!]
155 K, fsz: behúnyátok .... egy erény nevet.
HG: behúny*j*átok .... egy *rény* nevet.
K: sz*ü*rnyű [Tollhiba.] HG, fsz: szörnyű
157 K mellett oldalt ceruzaírással: *oh hogy megneveltelek*
158 K felett ceruzaírással a *Lelkiüsmeret* szó áll.
164 K: viszo*ny*znod –
HG, fsz: viszonznod? –
165 K: Virgi*h*a
HG, fsz: Virginia
166 K, HG: köröm*be*
fsz: körömben
K: viszo*ny*zás
HG, fsz: viszonzás
170 K előtt ceruzaírással: *szerényen, elnem hagylak.*
[Ld. az első felvonás 1. jelenet jegyzetét!]
171 K után utasítás: *(Szogák el.)* [Betűkihagyás – 'szolgák'.]
178 K, fsz: végezék
HG: *végzék*
180 K, fsz: Hah, újra
HG: *Hát* újra
181 K: Vezes*d* tehát el, ...
HG, fsz: Vezess tehát el,
K, HG: éltemet, és élet*em kivül* nincs
fsz: éltemet és éltemen kívül nincs
[A másoló értelemzavaró hibájának javítása.]
182 K, HG: *forgó szélhez*
fsz: forgószélhez
184 K, HG: *üdvözletem, és* végre is
fsz: üdvözletem. És végre is
185 K, HG: a nőt *nőé*

fsz: a nőt nővé
186 K, fsz: Bezárkózál
HG: Bezárkóz*ol*
K: *szadj* le ég [Tollhiba.]
HG, fsz: szakadj le ég
188 K: remé*ny*lve
HG, fsz: remélve
189 K, HG: remény *hián*, fsz: remény híján,
197 K: Virgi*hááért*
HG, fsz: Virginiáért
200 K: asszonysiko*j*tás .... *g*ermekét
[Utóbbi betűkihagyás tollhiba.]
HG, fsz: asszonysikoltás .... gyermekét
K, fsz: Virginiám, segély! Segély!
HG: Virginiám, segély! *s*egély! *segély!*
204 K, HG: *Te érted* ..... érted *szivesen* megtörik
fsz: Teérted ..... érted szívem megtörik
[A 'szivesen' valószínűleg a másoló értelemzavaró tollhibája lehetett.]
205 K, fsz: kormányzót,
HG: kormányzó*r,* [Sh.]
206 K: ledér*ől*
HG, fsz: ledérül
209 K: nem *éreszti* föl
HG: nem *ébreszti* föl
fsz: nem éleszti föl
[A K-ban a másoló értelmetlen szavát HG 'ébreszti'-nek értelmezte, szerintünk a "lesorvadt" rózsát legfeljebb felélesztheti, de nem ébresztheti fel a zsarnok vére.]
210 K, HG: kezé*be*
fsz: kezében
[Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
212 K, HG: azó*l*ta
fsz: azóta
213 K: viszo*ny*t látnunk?
HG: viszont látnunk?
fsz: viszontlátnunk?
218 K, HG: ahhoz a *por* keserve ..... *bánat szózatát.*
fsz: ahhoz a pór keserve .... bánatszózatát.
[A másoló félreértésen alapuló tollhibája lehetett a '*por*' a 'pór' helyett. Az utolsó szó helyesírási korszerűsítés.]
227 K, fsz: gaz kölök,
HG: *gazkölök,*
[A HARMADIK JELENET párbeszédének eleje, 4 megszólalás a K-ban kihúzva. Főszövegünk, HG kiadásával szemben ezt kihagyta, s csak itt közli:]
K, HG 227 után:

<ARRIUS A bűn már legfensőbb lépcsőire hágott, még egy lépés és néki esni kell.
CLAUDIUS Mire jutánk Rómában! Az kapja a tisztségeket, ki értek legtöbbet fizet, a boldogtalan hazán az kormányoz, s csak az fizet egy hivatalért, ki a hazától tudja kizsarolni kamatostól újra veszteségét.
PERTINAX Rossz előjelekkel a föld, és az ég tele; nem szokott pedig figyelni egyik sem arra, ha egy nagyobb por, mint a többi társ cserél ez élttel egy enyészetet, ez csak hazáknak veszteket jelentheti. Borzas éj volt tegnap, fenyítve, hogy a gonosztevőket elnyeli; holtak keltek fel a tárt sír öléből, körüllebegve a Capitoliumot. És egy sas varjaktól üldözötten, lelketlenül rogyott le városunkba.
ARRIUS Borzas volt az ég a gonoszoknak, és bőgése a jókat elaltatá.>

[A HARMADIK JELENET helyszínmegjelölése után a K-on ceruzaírásos megjegyzés: *Arrius elfogatott*. Majd a következő K-oldalon a szöveg felett: *1/6 felv. Hármad. Jel. eleje*; majd a kihúzott szöveg után: *Marczia igazlása.* Majd az ezt követő szereplő neve a K-on áth.: *<Perti>*, s helyére ceruzaírással a *Marcia* név került. Mivel M. a jelenetben nem is szerepel, HG-hez hasonlóan szövegünkben a Pertinax név maradt.]

231 után K, HG két megszólalás (Claudius, Arrius) kihúzva:

<CLAUDIUS Távozzunk, mert ha együtt lelnek, itt mind elveszünk, és vélünk a haza.
ARRIUS Vajh mi nyomor, ha egyes emberektől függ egy hazának veszte, létele.>
[Fsz-ünk is kihagyta ezért a fenti párbeszédet.]

232 K, HG: *vezéljenek*
fsz: vezérljenek
[Valószínű tollhiba. A helyes szó: vezér*lj*enek, a Madáchra jellemző mássalhangzó-torlódással.]
K, *'Pompeius, Arrius el'* szerzői utasítás után:
<Igen, remény a csillag, mely annál inkább fönt sugárzik, men túl borúsb egünk; remény az élet, és nélküle enyészet mindenünk. A jelen csak egy gyönge fuvalom, mely a múlt s jövő csókjából ered. Csak addig édes minden, míg esdjük azt s a percig tartó csillagfutás után csak síremléke: gyászos élvezet.>
[Az áth. szöveget mi is kihagytuk fsz-ünkből, szemben HG kiadásával.]
K 232 [a K 26. oldalán fenn ceruzaírással]: *Arrius elfogatik.*

242 K, HG: *üzesz*
fsz: űzesz

244 HG: hulla *le*
K, fsz: hulla be
K: *keservet – el élni éle hát*
HG: *keservet elélni éle hát*
fsz: keservet elélni! Éle hát

245 K: [A K-on ceruzaírással: *A másik földalatti jelenethez jő.* Ezután a következő NEGYEDIK JELENET a K-ban teljes egészében áth. Ezért fsz-ünk is csak itt, a szövegváltozatok közt közli, szemben HG kiadásával.]:

<NEGYEDIK JELENET
(Egy földalatti bolt, keresztény gyülekezet. Julia. Egy ének véghangjai zengnek el.)

JULIA Most érzem erősnek újra magam, s az égi ír enyhíti kínomat. Most újra dacolhatok sorsom viharfedezte tengere halált üvöltő mord zajgásinak. Mit elveszték, az földi kincs vala, csak kába fény, mely visszasugárzik az égi kegyből szivárvány gyanánt ez emberlakta föld borúiról; de megmaradt szívemben a remény, meglátni őket, kikért szívem dobog ott, hol nem perceg már mulékonyul e pornak élte, és magasra száll. Ott, hol nem tépi már a zsarnok el a gyönge hölgynek egyetlen birtokát.

AGG Hála tehát az égi szent atyának, ki ha minden utunkba elhagyott, ha elhagyatva keserg kijátszott érzetünk, mely csalatkozott embertársiban, s a pusztaságok zarándokaként enyhet nem talál a forró ég alatt, csak egyedül ő vesz fel karjaiba, s felejtjük az atyai házban utunk keservét, mely kívül zsarolt.

JULIA Óh, és mégis engedheti atyánk a zsarnokot fényes körében hazák sírjok felett ízlelni a bűn szerezte kéjeket.

AGG Ne vakítson el a dőre fény, leányom, szerencsésnek hágy lenni az égi isten; de nem ki szerencsés, boldog is azért. Az lehet csak boldog, ki szívében hordja az üdvöt, s másoktól nem lesi; vakít a fény, ámde megette a szív setéte még fel nem virrad. Egy kígyó mardossa a páncélos keblet is, s e kígyót megölni, gyönge még a por. Kopasz falak környeznyek és körönkben csak a nyomor vigyorgja szent imánkat, és szűnkbe mégis az égnek üdve van, holott ezernyi fény virraszta termet, melyben a purpur vérrel festetett, a kajánság zord réme dühöng, s ürömpohárrá változtatja az istenek ambrosiájokat.

JULIA Dicsőn beszélsz, agg. Volt nekem egy leányom, dicső leányom életem telén. Egy bimbaja volt a vén gerébnek, ő volt az élet keblem érzetén, és én az éltet úgy szerettem benne; mert ez élet egyetlenem vala. Benne láttam újulni hajnalom, benne teljesülni legmerészebb reményeimnek reptit. És galambom a kánya elvivé; elorzták ők éltem tavaszát, nekem a tél maradt, s a tél előtt lesorvad a virág. Én egyedül álltam kisújtva és letörötten, mint égő hajó a tenger habjain, csapkodva feléje nem oltják el tüzét, míg örökre örvényekben lelik. És felkiálttam a nehéz borúban, vigasztalóm sehol se volt nekem, s visszarezegtek tompa kínjaim, s örültem, ha senki sem zavart. De most az ég malasztja szállt le hozzám, és én remélni megtanultam egy jövőben, mit a jelen nem ád. Nem félelem taníta szeretni szent atyámat, mint ősi istenimnek véres oltárukat. Ő kegy által ismerteté magát velem meg, ő kegy egészen és kegy parancsa is.

AGG Kegy parancsa s mi gyermeki vagyunk, egész világ egyforma gyermek. Ő mindki szívében önté az üdvet; de kevés tudja észlelni azt. Holttestekből alkotnak szent oltárokat, lépcsőt az égre, halált orozva adnak életért, és az éltet nem ők adák nekik. Ezek eltévedt eszetvesztettek, kikért könyörgni, átkozni nem lehet; nem tudják ők, hogy élet az égi parancs, hogy embertárs az, kit leöltenek. Hogy szeretni teremtvék minden emberek és szerelmek az isteni parancs. Nem tudják, hogy nem holttetem-rakás visz az örökkévalóságba, mert már magában csak enyészet az. Nem tudják, hogy nem távol honokon, csatás mezőkben kell keresnünk az eget, de önszívünkben. (Lucius jő.)

LUCIUS Ti emberek, hej! Nincsen senki itt már, halandót hát sehol sem lelek, felfaltáke már egymást mind, hízva a rokon szű vérével? Sötét ború van itt, sötét, mint szívem gyászos érzete, de itt ebek, vadak tanyáznak, itt ember nem lehet? Hogy lenne ember lesülylyedve így? Miért bújna föld alá a nap sugáritól? Mi vén kopó vagy te, vagy embernek nevez az esztelen elmés állat? Szakállad ősz, mutatja, még gyermek vagy, még meg nem értél a véghatárnak, mely a sír.

AGG Szerencsétlen, mi emberek vagyunk.

LUCIUS Mit mondasz, szerencsétlen? Jól kitaláltad, mától te lészesz istenem. Te jobb isten leszesz, mint régi istenem volt, az még nem is tudá, hogy boldogtalan vagyok. Szép egekben lakott, s nem volt gondja e por föld picinke emberire. Miféle emberek vagytok tehát, hogy a föld alá bujtok? Nem elég tágas-e e világ? Vagy úgy, néktek sincsen e tágas világon egy szűk hazátok, melyben leljetek egy oly hosszú földet, mint magatok, hogy abba sírt vésve leljetek meglégedést? Mindeneteket elrablá a zsarnok? Óh, ő itt is megtalál. Elorzá szíveteket kebletekből, hogy ne legyetek nála jobbak, és azért oly sok szívtelen ember él. De csak bújjatok még mélyebben a földbe aztán, és ott ő se fog bántani, csak szolgái csipdesendnek, a férgek. Hajtsátok őket el, hisz ott nem félhettek mesterek láncitól.

AGG Keresztények vagyunk, s az álmos nép utálja a korán felkelő napot, és elbújánk a setétbe, hol világút az igazság napja, melyet hátrálni zsarnoknak lehet, elojtani a szívekbe soha.

*LUCIUS Keresztények vagytok, úgy jól jövék; azt hallottam, hogy hitetekben enyhet talál minden tört kebel, én írt könyörgöm keblemre, mely kiholt, hogy ott teremjen egynehány virág; én hinni fogom istenteket, bárki légyen, csak adjatok szívemre írt nekem. Igen, sötétben minden oly üres, mint szívem, s az egykoron reménybe oly dús vala; de nappal látszik, hogy sötét vagyon. Nincs semmim, semmim, és hittem egykor az emberekbe, és istenembe akkor nem hivék, mert oly jó dolgom volt, hogy nem láttam az imádság gyászos mézeit; most az emberek mind megcsaltanak, nem akadt semmim, mint szent istenem, s az, kit előbb megveték, nem hallja most imádságomat.*114

AGG Szegény, mi sok vész hozhatott ennyire.

LUCIUS De nem panaszlom kínom az embereknek, az emberek nevetnek engemet. A kő könyörületesebb, mert végighallgat és visszaadja keservem hangjait.

AGG Mennyi évnek súlyos átka rághat egy nemes termen, míg porokba dűl, s egy toronynak romja gyászosabb, mint a kis gunyhó, melyet a kor bedült.

LUCIUS Sokat kiálltam, többet, mint kiállhat emberi kebel, s az ég elvette elmém világát; most sötét, nehéz sötét vagyon. Én elveszejtem mindent e világon, mit egy halandónak veszteni lehet, még többet is, elvesztem üdvömet. Egy lányt, egy deli hölgyet, kit szereték; ő oly lény volt, minőt akkor adának nekünk az istenek, midőn e földről az Elyseumot elvivék. S e kárpótlás oly dicső volt. De hát, hitetek vigasztalását!

AGG Néked vigasztalás hitünkben nincs. Egyetlened a sírbolt hőse csak.

LUCIUS Úgy? Köszönöm. Nékem tehát reményem már sehol? Isten véletek. Halni, Lucius. Igen, igen, így hívtak egykor, de most már a régi nem vagyok. Nincs semmim is, csak a halál. (El.)>

HARMADIK FELVONÁS

[K-on a felvonás címe megelőzi a 'Harmadik felvonás' feliratot.]

K az ELSŐ JELENET cím alatt ceruzaírással: *Keresztények kimaradnak.* [Utalás az előző, kihagyott jelenetre.]

255 K, fsz: ELSŐ KERESZTÉNY

HG: *KERESZTÉNYEK*

K, HG: dicsőbb fény*be* ragyoghasson ..... legyetek egyetértő testvére*ké*,

fsz: dicsőbb fényben ragyoghasson ..... legyetek egyetértő testvérekké, [Nyelvhelyességi korszerűsítés.]

256 HG: *nektek, ... keseregtek-e*
K, fsz: néktek, ... kesergtek-e
260 K, HG: *elmúlt, ezen* asszony
fsz: elmúlt. Ezen asszony
HG: *próbáltan*
K, fsz: próbáltam
277 után K, HG:
<ARRIUS Föl, császárom. Javulásod új erőt önt belénk. CLAUDIUS Mi a sírig érted harcolunk.>
[A K-ban áth., így fsz-ünkből is kihagytuk.]
279 K: Éhes farkasok*! itt* lakjatok jól!
HG: Éhes, farkasok, *itt* lakjatok jól!
fsz: Éhes farkasok, itt, lakjatok jól! [Helyesírási korszerűsítés.]
286 K, fsz: Könyrület,
HG: Köny*ö*rület,
287 K, HG: *egyet érte*
fsz: egyetérte
288 K: *közűl – szeb' visszon látra, hol*
HG: *közül. Szebb viszontlátna, hol*
fsz: közül. Szebb viszontlátra! Hol
291 K, fsz: könyrület HG: köny*ö*rület
296 K: *ü*dők HG, fsz: idők
K, fsz 296 után a szerzői utasítás áth.: *<Arrius elcipeltetik.>* [HG kiadása ezt nem vette figyelembe, felvette a szövegbe a szerzői utasítást.]
297 K: *kegyes halál itéletedet?*
HG: *kegyes halál, itéletedet?*
fsz: kegyes halálitéletedet?
301 K: Hercules*! h*ogy egy pór mer színed elébe lépni, de
HG: Hercules*! H*ogy egy pór mer színed *elé* lépn*i. De*
fsz: Hercules, hogy egy pór mer színed elébe lépni, de
306 után K ceruza-írással: *Az utósó kihalgatás ide.*
311 K, fsz: vállairól
HG: vállai*d*ról
313 K, HG: Akkor sz*i*ved*be* ébredne
fsz: Akkor szívedben ébredne
[Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
319 K, fsz: mindenünket HG: minden*i*nket
K 319 után, ceruzaírással: *e daczot erény szülé-e*

NEGYEDIK FELVONÁS

[A felvonás első jelenetének nagy része két megfogalmazásban szerepel a K-ban. A régebbi, első szövegváltozatot K1-nek jelöljük. A párbeszédek mellé odaírjuk a fsz megszólalásainak megfelelelő sorszámait. Azon szövegrészeket, melyeknek nem lett a végső változatban variánsa, a megszólalás mellett [x]-jel-

lel jelezzük. E szövegváltozat esetében, hogy érzékeltessük Madách eredeti helyesírását, nem korszerűsítettük azt.]

K1: *A KÉNYÚR ÉS UDVARA.* [Ez a felvonás címe a K1-ben!]
K, HG, fsz: ISTENITÉLET.
K1: *ELSŐ JELENET (Circus, körül páholyok, elől sorompók, melyek előtt még vagyon hely. Középen a páholyok közt kimenet a sorompók felé nincs. Gladiátorok járnak fel s le; később Lucius.).*
K: *(Circus. Gladiátorok.)*
HG: *(Cirkusz, gladiátorok.)*
fsz: *(Cirkusz. Gladiátorok.)*
K1: [320] *ELSŐ GLADIÁTOR Szép, Herculesre mondom, dicső jelenet volt, midőn az agg Claudius Pompejusra rohant az éhes oroszlány, <nagy> sári csend <volt> az egész néző seregen, s a leg keményeb secutor szemében <egy> a sajnálat egy könye lopódzott. – Nyugottan várta bé az agg bajnok, kitépte nyelvét a szörnynek, s a földre lökte, hogy fel habzott alatta, körül tekinte – – –*
[321] *MÁSODIK GLADIÁTOR S a nép a halálát kérte?*
[322] *ELSŐ GLADIÁTOR A nép néma vólt, s aggódva Commodusra nézett.*
[323] *HARMADIK GLADIÁTOR És Commodus?*
[x] *ELSŐ GLADIÁTOR Halált inte – és morgott a nép; már ez pedig sok, hogyha a nép morog, ha mulatságára leg job barátjának kellene bár elesni.*
[x] *MÁSODIK GLADIÁTOR Szegény jó Claudius! (iedten körül néz) hála az isteneknek hogy kisem hallot, mert többször nem küzdenék.*
[327] *HARMADIK GLADIÁTOR Mint tett Comodus, a hős halálakor?*
[328, 329 és 334] *ELSŐ GLADIÁTOR Kacagott, ma újra ő fog 734edszer vívni, valyon kit választ áldozatúl ólom fegyverrel ellenének.*
[330] *MÁSODIK GLADIÁTOR Különös császári kegy, ha fenséges kezeivel egy pór alatvalóját a szeb világba küldi, felszabadítva őt a földi szolgaságtól.*
[339] *HARMADIK GLADIÁTOR Hallgassatok barátim, nem nekünk való beszéd, ő a törvény őrje, alkotója, s önteremtményének legyen alávetve?*
[341] *LUCIUS (őrjöngve) Emberek! emberek! ha emberek vagytok!*
[342] *ELSŐ GLADIÁTOR Miféle jómadár ez?– ugyan furcsán néz ki!*
[343] *LUCIUS Comodus vívni fog? héj; igen vagy igen! feleljetek (esdve) kérlek benneteket, ha van kebletekben emberi érzet, hagyjatok vívnom Comodussal, nékem vívnom kell vele, vívnom, emberek, lássátok, könyrűletek rajtam, szegényen, én nem kívánok semmit is, még egy köszönetem, egy nyomorúlt imám sincs. Óh hagyjatok egyszer, csak egyszer vívnom . –*
[344] *HARMADIK GLADIÁTOR Te nem vívhatsz véle barátom, te jobban kitalálnád kérdezni őt, mint néki felelni kedve lenne.*
[345] *LUCIUS Ah emberek lássátok! én kerestem könyrűletet a fénytermeket hatalmas uraknál, mindenütt kitaszítának, mint az ebet, el tagadják a szerencse gyermekei emberlétemet, mert bóldogatalan valék, és kitaszítának. (leveretten) most leszáltam a gladiátorbarlangba, erényt keresni, és embereket itt sem lelék!*
[346] *ELSŐ GLADIÁTOR Szegény! én szánom őt, hagyjuk vívni, mit tehet ólomfegyverével. –*

[347] *LUCIUS Én vívni fogok tehát! Óh üdv! óh gyönyör (komolyan) de hát már ily alacsony alakba költözött a rény? Igen, emlékezem, midőn még Luciusnak hívtak, és atyám a rény volt, és anyám is az vólt, és mutaták magokat az embereknek, felkiáltának azok: Le a fény ruhával! koldúskabátot nyakatokra, rény! és a vétek kacagott trónján, és én, és én – nem tudom, mit tevék, csak azt tudom hogy le estem az égből, és egy nehéz szirten, melyet az emberi szívnek neveznek betörtem fejem, azólta szüntelen fáj – fáj nékem emberek.*

[348] *ELSŐ GLADIÁTOR Helyre! helyre (kürt, a nép elfoglalja helyét, a páholyok eltelnek Lúcius a sorompókon kivűűl meg ál.)*

[349] *PERTINAX (szinte ott hol Lucius van) Elkelle tagadnom elmém világát, el azt, mi az embert emberé teszi egy éltet vásároltam meg avval minélkűl céltalan az élet. feltartásáért. De ne legyen hasztalan ily áron kiváltva életem, meg kell mutatnom hogy meg érdemlé éltem, hogy élet legyen. De föl álarcomatl, rejtezz el ez undok arc megett emberi érzet, hogy ember ne gyanítsa létedet. – Jó napot, te felfordított villa, mit jársz itt, hol nincs számodra sült. –*

[350] *LUCIUS Ha marhahúst akarnék, nem kellene messze mennem! De hát, te jóllakott Philosophus, te világ csudája, te szélzsák, ki úgy adod vissza a kínt, mint füledbe fújták, mit keressz te itt az emberek közt hol oly büdösen párolog a dögvész, meg sárgúl a levél, mert ember emberben csak ellenséget keres, s ha baráti kebelbe önti érzetét, osztatlanúl gúnyal zengi vissza azt az üres szív. –*

[351] *PERTINAX Ah itt egy esztelenre lelék! – óh ég vedd el nékem is így elmémet, hogy ne fogjam fel kínom egésszét. De hogy hívnak ifjú, mi bánat sújtotta így le létedet barátom!*

[352] *LUCIUS Barátod vagyok? tán van valami kérelmed? meny meny csak légy ellenségem nékem nincs semmim, semmim is. – Látod én mondom neked, hogy ne bizakodj rám, én ellenséged vagyok te vén Philosophus! engem az emberek anyiszor megcsalának, pedig oly sima, oly nyájas képetek, pedig te vagy oka, te vén eb, miért hitetted el az emberekkel, hogy fájdalom nem fájdalom, hogy a rossz egy a jóval, miért tevéd véghetetlenségeiddel érzéketlené az embereket a véges nyomor iránt, ösmerlek hidra, s még is tudatlan eb vagy, nem ismered kinomat, mely végetlen, mint a semmiség, ha, ha! (kürt, Commodus, Marcia, Cleander a páholyba jő, Lucius Marciára mutat:) Nézd, nézd, látod azon égi nemtőt, ne hidj neki, demon van benne, vigyázz, ne nézz oda, öl tekintete, rá néztem én is egykor, és nézte ki égeté agyam. – Jó reggelt, szép Marciám! te Jupiter Iphigéniája vagy!?*

324 HG 324: .... *tigrist eresztének reája. S a tigris nem bír* ....
K, fsz: .... tigrist eresztének reája.

325 K, fsz 325: *HARMADIK GLADIÁTOR S a tigris nem bír* ....
[HG kiadása kihagyta a szereplőnevet, s e mondatokat is az első gladiátor szájába adta. Így az első gladiátor kétszer szólalt meg egymás után!]

329 K 329: [A HARMADIK GLADIÁTOR szövegének 3. és 4. mondata beszúrás a K 44. oldala előtt üres oldalán. Ugyanezen az oldalon egy dátum: *1839*.]

330 K, fsz: adja, csakhogy HG: adja, *hogy*

334 K: s az <*gyorsan mindég a vadat* > elvérzett .... szíve <*fort*> vére folyt <*ő győzött*>

335 K: <*természetesen mert nem volt ellene*> Minden .... esik el. <*sze.... jól eltalálja*>

336 K: [A K-on beszúrás, a lap alján.] *fejdelemtől* <*nem*> *de nem*

HG: *fejedelemtől*
fsz: fejdelemtől
337 K: Herculest <*Comodust*> irat,
339 K: ő <*végzi el*> őre az igazság<*ot*>nak s <*ú*>így
343 K, fsz: Commodus vívni fog, hej, igen – vagy igen – feleljetek hát,
HG: Commodus vívni fog, hej, *igen vagy igen? – Feleljetek* hát,
345 K, fsz: könyr*ü*letet .... könyr*ü*letet
HG: köny*örü*letet .... köny*örü*letet
K, fsz: könyrületet .... könyrületet
K: *fény termek*be
HG: fé*ny t*ermekben
fsz: fénytermekben [Helyesírási korszerűsítés.]
346 K: tehet <*az*> *ólom fegyver*<*rel*>ével
347 K, fsz: magokat HG: mag*u*kat
348 K: [A 2. mondat beszúrás a lap alján.]
350 K 350: csodája, ... <*önték*> fúják .... mert <*fél*> egy
HG: cs*u*dája .... f*u*jják fsz: csodája .... fújják
351 K 351: kínom <*me...t*> egészét
352 K: mint <....> semmiség – ha ha ha! .... a nép <*örömkiáltása*> zajg .... égi nemtőt <*angyalt*>
353 K: *ü*dő
HG, fsz: idő
K, fsz: nemezist
HG: *nemezis*
355 K: és ne féld.... vétkidet.
[A tagmondatok a lap aljára beszúrva.]
K, HG: ne féld e tetted*be*
fsz: ne féld e tettedben [Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
359 K: <....>*komó*dus könyrülj <*oly*> ő oly .... napsugár <*és te le nem sújtod őt*>
K, fsz: könyrülj
HG: köny*ö*rülj
361 K: égbe, s <*törött*> homályos
362 K: jó fiú – <*benned mint csalódtam*> van e
370 K, fsz: fülibe
HG: fül*é*be
374 K, fsz: mink semmik .... Ha, ha, semmi úr, istenek veled!
HG: *mi semmik* .... Ha, ha, semmi *no*, istenek veled!
375 K: hogy <*már*> így megjutalmazod
379 K, fsz: reájok!!
HG: reá*juk*!!
380 K: remé*ny*ltem ... hagy fojtsa meg őt a <*bánatos*> gyermekét vesztő anya!
HG: reméltem .... *hogy* fojtsa
fsz: reméltem .... hadd fojtsa
381 HG: vigyétek *át* hamar fsz: vigyétek őt
K, HG: *én nekem* szól fsz: énnekem szól

382 K, fsz: istenszerelem .... – Te erre
HG: *I*stenszerelem ... – *D*e erre
384 K, fsz: Nékem halni HG: N*e*kem halni
K: *(jönnek <a gladiátorok és> a lictorok*
385 K: *itt. – Itt egyber élt vagyon messze szabadság – semmitöb*
HG: itt egy *emberélet vagyon. Nesze,* szabadság*, semmi* több,
[HG tévesen olvasta a K-ot, a szöveg ezért változott meg ilyen mértékben.]
fsz: itt, itt egy ember élt, vágyón messze szabadság[ot]! Semmi
387 K, fsz: Fattyúk, én HG: Fatty*u*k, én
389 K, fsz: nem érztek, elvesz
HG: nem érz*i*tek, elvesz
K: buzog fel – <....> ... régen azt <*elko....m*> néktek .... üdvöm elveszett <*De ha*> .... [Az utolsó két mondat betoldás a K-lap alján.]
390 K, HG: *láncba*
391 fsz: láncban
[Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
392 K, HG: me*ny*, pokol
fsz: menny, pokol
[Helyesírási korszerűsítés.]
396 K: isten büntetés fsz: istenbüntetés
HG: *I*stenbüntetés
K, HG MÁSODIK JELENET szerzői utasítása: vagy *A*tyám, kedves
fsz, szerzői utasításban: vagy atyám, kedves
408 K: <*bosszúl*> bosszulj meg .... itéld el <....> őt.
411 K: a jog - <*és én*> a bíró siket, mint a <*terem*> bérc,
412,
413 K: könyr*ü*letet
HG: köny*örü*letet
fsz: könyrületet
414 K, fsz: könyr*ü*lj, könyr*ü*lj .... könyr*ü*let,
HG: köny*örü*lj, köny*örü*lj .... köny*örü*let,
fsz: könyrülj, könyrülj .... könyrület,
415 K: könyr*ü*let a honnal – nemes, feláldozva ..... közügyért. Néked
HG: köny*örü*let a honnal neme*s. F*eláldozva ..... közügyér*t, n*éked
fsz: könyrület a honnal – nemes, feláldozva ..... közügyért. Néked
416 K, fsz: alatt leesik.)
HG: alatt *el*esik.)
417 K, fsz: áldzatul
HG: áld*o*zatul
419 K, fsz: megelégszünk. (*Mind.)* Éljen Commodus! *(Elvonulnak.)*
HG: megelégszünk.
MIND Éljen Commodus! *(Elvonulnak.)* [A K tanúsága szerint a 'Mind' nem szereplőnév, hanem szerzői utasítás!]
423 K: fogva <*egy*> végre
430 K: [Az utolsó hosszú mondat, valamint a 431. és 432. megszólalás betoldás a

kéziratlap második felén.] remé*ny*lj
HG, fsz: remélj

432 után K-on ceruzaírással: *Caligula Messalínája*
K 432 után a K 52. lapján és az 53. lap első hasábján egy korábbi szövegváltozat olvasható, áthúzva. Ezek a megszólalások a harmadik felvonás végének szövegvariánsai, 310.-től a 317.-ig vannak számozva. A főszövegben nem szereplő megszólalásokat [x]-el jelöltük. A szöveg, Madách eredeti helyesírásával, a következő:

<[310] COMMODUS S ha még is – a jog az erősbhöz hajlana mi akkor
[311] CONDIANUS Átkom fel ijesztené az egész világot, és az egész világnak fülébe ordítanám átkomat, mig az lerázná trónodat reszketve a borzalomtól.
[312] COMMODUS S ha átkod elhalna a puszta fal között, s nem hallaná azt csak a szisszegő társ, s a lapos béka – mit?
[313] CONDIANUS Úgy szívedbe ébredne fel uram azon szó legalább halálos ágyadon, mely poklot gyujtana kebled éjjelén. S én akkor ha magadra hagynálak, <meg> be lenne véres bosszúm telve már.
[314] COMMODUS Fölségesen beszélsz, meglátjuk néhány hét után –.
[x] CONDIANUS Ha öszve zúzva rám rogy e világ, emelt fővel nézem az ha rogy.
[x] COMMODUS És te szelíd kis gerlicém, te sírsz. Haragszol e szerencsédre talán. Nem ismérsz –
[315] VIRGINIA Óh igen ismérlek áruló, házunkba fogadtunk tégedet, az elhagyott bajnokon könyrűltek szíveink – te <<...>> vélünk libáltál házi isteninknek, s közössen szála fel áldozatunk füste az istenekhez, és most a hála ez – le fosztod a láreseket ősi padokról kivonsz, békés, s bóldog körünkből irigyelve bóldogságunkat, mert neked szivedbe ez nem él. – <<óh>>
[x] CONDIANUS Vajh mi sok kigyót melegíte már fel az emberi kebel, s e kigyónak csipésse oly nehéz – hogy az alatt a gyönge szű kidől. (Marcia belép.)
[316] COMMODUS Hah vakmerő vigyétek őt a leg mélyeb tömlöcbe, hol <...> se köti őt a külvilághoz – el az árulót.
[317] MARCIA Comodus! Mi ez újra? (Virgíniához) jer jó leányka <<...>> jer <<...>>embez, s meg látom ki <<...>> oly vakmerő itten bántani <<...>> Commodus még nem elég e anyi <<...>> ott <<...>> be nem tölt vétked mérlege – Istenimre ne merd e rózsát bántani. <<elviteti Virginiát>>
[x] COMMODUS Marcia, Marcia, kedvesem, mit teszesz (utána megy)
[x] CONDIANUS Virginiám – ah <<...>> te egyetlenem el szakasztnak tőled napjainknak vég óráin is, nem nyomhatom homlokodra a halál csókjait – nem halhatom keserveim között az égnek balsamát – – Virginiám az ég legyen veled. – (elvitetik)>

433–
435 K, fsz: [A 433. megszólalás 2. mondatától a 435. megszólalásig a K-ban nem ezen az oldalon van a szöveg, hanem betoldásként a K 58. lapjának elején, a 'Harmadik jelenet' felirat előtt. HG nem érthette valószínűleg a Condianus-jelenet után beszúrt, oda nem illő, nem "kompatibilis" szöveget, s az egészet kihagyta. Fsz-ünkben rekonstruáltuk a szerző eredeti szövegét. Az itt következő betoldott rész tehát többlet a HG-kiadáshoz képest.]

[433, 2. mondattól] Ne hidd, hogy tán én elmémben zavarodott vagyok, mint mondják a buta emberek. Jól tudom én, jól látom én, hogy engem senki sem szeret, még maga a természet sem, mert megtagadja egy imámat, mely a halál.

[434] MARCIA

Ah, ég, el ne hagyj! Jőj, Luciusom, itt egy bizonyosb helyen beszéljünk! Én szeretlek, én megbosszullak, megbosszul a gyenge hölgy, és jutalma szerelmed leend. Lucius, ne nézz oly komolyan reám, én régi szerető Marciád vagyok. Jössz, édesem?

[435] LUCIUS

Ha jutalomért akarsz tenni valamit, hagyd el, nékem semmim sincs. Semmi e világon, mint keservem, mert az oly nagy, mint a mindenség. Szerelmem sincs. Kiége keblem, és keblem sötéte oly üres, oly öldöklő, mint a semmiség. *(Karöltve el.)*

HARMADIK JELENET

K: *3 Jelenés*

436 K, HG: köröm*be*, ...szű*be* .... kor*ba*

fsz: körömben, ... szűben ... korban

[Nyelvhelyességi korszerűsítés.]

K, fsz: elfojtni néktek <*lehet*> lehet ugyan a tömlöc éjivel, de

HG: azt elfojtni *léhet néktek* ugyan a tömlöc éjivel, de

K: attól <*féljünk*> remegjünk, ... az emberek. <*De hát e földön azért sanyargánk hogy a halálba vélünk veszenek el csak kinjaink – De nem Ez nem lehet mi nem veszhetünk minékünk élni kell.*> S vajh, ... enyészne! <.... *ha ....k ..... mi..... nemrég szabad lehet a félénk kétszer hal végre*> Ízlelve ez .... ölelésében <*orditna föl*> nyomna csókot homlokunkra <*remény a szövétnek ... De mi élni fogunk s így mind dőre e töprenkedés*> S e földi ....

K, HG: *üröm poharába*

fsz: ürömpoharába [Helyesírási korszerűsítés.]

441 K: *meny* <*Comodus*> Condianus szabaditsd

HG: istenek*re! M*enj, ... magada*t, én* érted

fsz: istenekre, menj, ... magadat! Én érted

444 K: égbe, <*melybe*> míg öcsénk .... gyalázattal *el haítjuk*

HG: *elhajtjuk*

fsz: elhajítjuk

447 K: birsz mely*be* .... helyet, <*hol*> mely halált

HG: mely*be* fsz: melyben [Nyelvhelyességi korszerűsítés.]

448 K: sú*lyj*okho

HG: *su*lyokhoz

fsz: súlyokhoz

449 K: <*És*> Képzeld

454 K, fsz: reménytelt világot

HG: reménytel*i* világot

458 K, fsz: Taníta dacolni ..... követé őt, mert hite isteni vala. .... lőn. Elhúnya ő, el isteni <*szi*>nyelve, ... nevelik .... <*több*> néhány emberekért. ..... (Vizet önt

fejekre 125
HG: Tanít*á* dacolni köve*tte* őt, mert hite *Isten* vala. .... lőn; *elhúnyt* ő, elhúnyt isteni nyelve, ... n*ö*velik . ... (Vizet önt fej*ő*kre
K: mint ti szeretitek <*egymást*>. És mindenütt áldás <*ö*>követé őt
466 K: azó*t*a
HG, fsz: azóta
467 K: Jó <*asszony*> leány
470 K, HG: *te néked*
fsz: tenéked
[Helyesírási korszerűsítés.]
K, fsz: repül
HG: *röp*ül
472 K, fsz: nyugalmad
HG: *nyugtod*
473 K, HG: *ti véletek*
fsz: tivéletek
[Helyesírási korszerűsítés.]
475 után a K 57. üres lapján címre emlékeztető felirat: *Carlos királynéja.* [A megjegyzés valószínűleg a *Don Carlos*-ra vonatkozhat.]
K 475 után, a K következő, 58. lapján betoldás. [A szöveg az előző jelenetbe tartozik, ld. a 433-435. megszólalás jegyzeteit!]
K 475 után, a betoldást követően firkálások a K-on: *Műértő* [?] *..sza szép úgye bár – azt meghiszem – fölséges A szolga megvalja szerelmét.*
NEGYEDIK JELENET
K-on eltévesztve: *Harmadik* jelenet
476 K: [Júlia szavai mellé a lapszélre egy létrát rajzolt a szerző.]
K, HG: a *por* bosszúimája nem ért,
fsz: a pór bosszúimája nem ért,
[Javítottuk az értelemzavaró hibát.]
478 K: <*nagy*> égi egy atyánk .... Virgi*h*át hozva
479 K: [*senki is felette* szavak után Madách rajza a K-ban, egy emberfej.] .... <*én*>nékem halni
480 K: bővebbe*n, ki vagy – mi*
HG: bővebbe*n, ki* vagy? Mi
fsz: bővebben! Ki vagy? Mi
481 K: [*isteni szemeiben* szavak után Madách rajza a K-ban, talán egy emberfej.]
K 481 után a K-on ceruzaírással: *Fieskó Verrina*
[A szerző Schiller drámájának két hősére utal, Fiesco gróf az összeesküvés feje, az öreg Verrina összeesküvő republikánus.]

ÖTÖDIK VÉGJELENET
K-on eltévesztve: *4ik és vég Jelenet.*
K helyszín szerzői utasítása: *Fény terem, lakoma, éj. Comodus, Marcia, <más*ok[?]> *e. u. t.*
HG helyszín szerzői utasítása: Marcia *és a többi.*

fsz helyszín szerzői utasítása: Marcia és úgy tovább.

482 K: <*Jöj barátom fogadok* [?] ..... *mindig* [?] *új* ....>

484 K: [Commodus szavai között Madách rajza a K-ban, egy ember mellképe.]

497 K: magas császár <*de észre nem vevénk újra kell mérkőzni észre nem vevénk Nigricius magasb helyen állott*> ha újra

505 K a népet is oly <*jó*> kegyes vagyok

509 K: <*Tölcs*> Úgy, Marciám.

511 után K utasítás: (*el, Maternus, Virgília)*

HG 511 után utasítás: (*Eh Maternus, Virgilia.)*

fsz 511 után utasítás: (El. Maternus, Virginia.)

515 K, fsz: szörnyűnek, sőt,

HG: szörnyűnek, *mert*

518 K, fsz: küldé átkát társai .... könyrüljenek ... könyrüle

HG: *küldé társai .... könyörüljenek ... könyörüle*

[A beszúrt *átkát* szót HG kihagyta.]

525 K: szív <*borzad*> még tűri

529 K: Virginiám világ <*isten*> én

539 K: *üdőm .... üdővel–* HG: *üdőm* .... idővel

fsz: időm .... idővel

K 539 után, a *Vége* felirat előtt: *Emők*. [A szerző aláírása, Madách Imrét a családban ifjúkoráig Emők-nek becézték.]

[A következő K-lapon számok, majd egy ironikus "apróhirdetés": *–Hirdet–és! urak szép látvány nézniva lő lesz – keresztényeket tépendnek el tigrisek*.]

Szómagyarázatok

[szám: a megszólalás sorszáma, melyben a magyarázott szöveg, illetve szó előfordult.]

Capitolium [1 előtt, 190 után]: az ókori Róma egyik dombja, amelyen a fellegvár és a templomok voltak.

Charybdis [244]: Szkülla és Kharübdisz a Messinai-szorosban a hajósokat végromlással fenyegető két szikla az ókori mitológiában. Átvitt értelemben a minden oldalról fenyegető veszedelmek jelképe.

Elyseum [99, 135, 137, 173]: Elízium, vagy az elíziumi mezők az ókori mitológiában az üdvözültek árnyainak tartózkodási helye.

geréb [454]: erdélyi szász eredetű szó (gref, többes szám: greb'n), jelentése: gróf. A történeti-etimológiai szótár szerint csak Erdélyben ismert szó – ám úgy tűnik, a Felvidéken is ismert.

Hercules [40, 54, 272–274, 301, 337]: a görög-latin mitológiából ismert rendkívüli erejű mondai hős.

hydra [352]: sokfejű vízi szörnyeteg az újkori görög mitológiában.

hymen [75]: házasság, nász (görög).

Iphigénia [352, 433]: Iphigeneia Agamemnón és Klütaimnésztra lánya, akit apja Auliszban feláldozott a görög hajóhad Trójába indulása előtt. Artemisz istennő az áldozati szertartás alatt megmentette, s papnőjének tette meg a tauruszok földjén.

korány [107, 259]: korai hajnali időpont, hajnal. A nyelvújítás kedvelt költői szóalkotása.

Lares [69, 100, 132, 315]: a római mitológiában az elhunyt elődök lelkei, a családi tűzhely védelmezői.

Lethe [48]: Léthé a görög mitológiában az alvilág egyik folyója. Akik ittak a vizéből, elfelejtették földi szenvedéseiket.

libatio [69, 100, 315]: italáldozat /latin/. *Libálni* – italt áldozni, az előbbiből Madách által alkotott szó.

lictor [384, 385]: a liktorok az ókori Rómában a legfőbb tisztviselők díszkíséretét alkotó személyek, akik vesszőnyalábba dugott bárdot (fasces) hordtak.

manesek [114, 185]: a régi rómaiaknál a meghalt ősök szellemei, akiket istenként tiszteltek.

mindki [113, 136, 169, 255, 273, 300, 315, 436, 509, 537]: mindenki.

Orcus [24, 518]: az alvilág, a halottak birodalma a római mitológiában.

rény [89, 105, 106, 114, 132, 135, 155, 340, 347, 411, 436, 512]: erény. Nyelvújítási szó, Szemere Pál alkotta. A romantikus költői nyelv (ld. Kölcsey!)

használta, de az élőnyelvbe nem került soha.

retiator (retiarius) [334, 335]: hálóval és szigonnyal küzdő gladiátor. Fejét nem védte sisak, lábszárvédője sem volt, csak karpáncélja. Ellenfele a secutor.

sápul [267, 273, 479]: sápad. Nyelvjárási szóalak (mögsápul).

Saturnus [212]: az idő és a termékenység istene az ókori Rómában, a görög Kronosz megfelelője.

secutor [334]: latin szó, jelentése: követő. A gladiátor-küzdelmeknél a retiarius ellenfele. Nagy, hosszú pajzsával védte magát a szigony ellen. Sisakja teljesen sima, hogy a háló ne akadhasson bele. Bal lábán páncél védte.

Septicolis [53]: latin Septicollis, azaz hét domb. Róma.

szű [45, 48, 136, 139, 155, 170, 191, 414, 436]: a szív régies és nyelvjárásias alakja. Madách műveiben igen gyakori szó.

Tartarus [137]: Tartarosz az alvilág legmélye, a pokol a görög mitológiában.

tribunal [50]: felsőfokú bíróság, bírói fórum.

ütlet [85]: ütése, ütlege.

véd alatt [102]: védelem alatt

védségedre stb. [61, 63, 413, 414]: védelmedre stb.

Zeno [113]: valószínűleg a sztoikus iskolát megalapító Zénón (i. e. 335–262) görög filozófusról van szó.

A dráma történelmi háttere

A Krisztus születése utáni évszázadokban nemcsak a kereszténység kialakulása vette kezdetét, hanem a Római Köztársaság is ebben az időszakban alakult át monarchiává – igaz, egy olyan monarchiává, amely a demokrácia számos vívmányát beépítette rendszerébe. Ez a különös államberendezkedés az oka annak, hogy Octavianus, akit Augustus néven az első római császárnak tartunk, magát soha nem nevezte királynak, csak első polgárnak. Maga a császár szó is nevelőapjának, Julius Caesarnak a nevéből ered. Augustus és utódai, a Iulius–Claudius-dinasztia (Kr. e. 27 – Kr. u. 68) császárai – Caligula és Nero "elhajlásaitól" eltekintve – magukat mindvégig az egyenlők közt az elsőnek (primus inter pares) tartották, s innen ered rendszerük elnevezése is: principátus. Mi tartotta hát őket a birodalom élén? Nos, a principátus idején a császár hatalmának záloga egyrészt az, hogy ő a hadsereg főparancsnoka, másrészt a főpapi rang, harmadrészt pedig az, hogy viseli a néptribunus címét, miáltal személye sérthetetlen, ugyanakkor ez a cím a nép akaratának ismerőjévé és végrehajtójává avatja.

Mikor Nero halálával kihalt a Julius–Claudius-dinasztia, egy rövid, zűrzavaros időszak után a Flaviusok kerültek hatalomra (Vespasianus, Titus és Domitianus, 69-96), majd 96-ban Nerva személyében az Antoninus-dinasztia, amelyet "a jó császárok" néven is szoktak emlegetni. Az ő korszakuk a Római Birodalom virágzása: Nerva utódja, Traianus uralkodott a leghatalmasabb területek fölött; az őt követő Hadrianus kiváló érzékkel építette ki a bürokráciát (ő alakította át a köztársasági hagyományokat őrző hivatalokat császári adminisztrációvá); Antoninus Pius pedig bölcsen megtartotta elődei eredményeit. Az első négy Antoninus idején megszilárdult a császárság, a hivatalnokapparátus lett az államigazgatás első számú eszköze, s háttérbe szorultak a prafectus praetoriok (a császári testőrség parancsnokának címe), akik a Julius–Claudius-dinasztia zavaros viszonyai között meghatározó politikai szerepet játszottak. A későbbiek során is valahányszor hanyatlott a központi hatalom, a prafectus praetoriok befolyása mindannyiszor növekedett…

Antoninus Piust fogadott fiai: Lucius Verus és Marcus Aurelius társcsászárok követték, ők azonban már egy vészterhes korban kerültek a birodalom élére. 161-ben léptek trónra. Róma történetében először fordult elő, hogy egyszerre ketten viselték a legmagasabb méltóságot. Kettejük közül Marcus Aurelius volt az idősebb és a tehetségesebb, s Antoninus Pius ennek megfelelően őt tekintette utódjának – hogy a rendszer akkorra már bomlásnak indult, annak egyértelmű jele, hogy a szenátus az elhunyt

császár akarata ellenére rávette Marcus Antoniust: osztozzék a hatalomban Lucius Verusszal. (Ez a szokatlan eljárás talán azzal magyarázható, hogy az akkor már negyvenesztendős Marcus Aureliusnak még nem volt fiúgyermeke, míg Lucius Verus csupán a harmincegyedik évét töltötte. Hozzá kell azonban tenni, hogy a beiktatás után egy hónappal világra jött Marcus Aurelius fia, Commodus, aki tehát – bizánci terminológiával élve – bíborban született, hiszen atyja uralkodott már, mikor a világra jött.)

Marcus Aurelius az európai és afrikai, fogadott testvére az ázsiai provinciák felett gyakorolta a hatalmat. 164 és 166 között Lucius Verus megvédte Parthia ellen Armeniát, ám a római diadalmenetre érkező légiók behurcolták Itáliába a pestist, amely az egész birodalomban, de elsősorban a hadsereg soraiban iszonyú pusztítást végzett.

A pestisnek (és általa a hadsereg meggyöngülésének) hírére a germánok kvád és markomann nevű törzsei 167-ben áttörték a dunai limest, elfoglalták a két Pannoniát és az Alpok vidékét, majd Itália földjére léptek (hosszú-hosszú idő óta először veszélyeztette ellenség a birodalom szívét), ahol ostrom alá vették Aquileiát. Ekkor mindkét uralkodó felvonult a támadók ellen, de Lucius Verus inkább csak vadászott, mint harcolt, ám az ostromlott város így is felszabadult. Hazafelé tartva Lucius Verus agyvérzést kapott, s harmincnapos szenvedés után meghalt.

Így 169-ben Marcus Aurelius lett a rómaiak egyedüli császára. Uralkodásának hátralévő idejében háborút háború után vívott: 174-re térdre kényszerítette a kvádokat és a markomannokat, majd 175-ben kiverte a szarmatákat Daciából. Ezután a római légiók ismét támadásba lendültek és a germánok képtelenek voltak ellenállni erejüknek. A császár már két új provincia létesítésén gondolkodott, mikor 180 augusztusában, a Duna mellett, a vindobonai táborban (ma: Bécs) utolérte a halál.

Csaknem száz év óta először újra egy természetes és nem örökbe fogadott fiú követte atyját a trónon: a légiók Vindobonában Commodust kiáltották ki császárukká. Az új császár nem vágyott a háborúra, csak a dicsőségre, ezért rögvest békét kötött a germánokkal, hogy hazavonulhasson. – Valószínűleg ez az első megjelenése Commodus paranoiájának: úgy gondolta, hogy ha folytatja a hadjáratot (amellyel talán évtizedekkel is elodázhatta volna a Birodalom bukását), Rómában megfosztják a hatalomtól.

Commodus tehát hazatért, és egy-két év elteltével úgy tűnt, visszatérnek Caligula, Nero és Domitianus napjai. Ebben (az ifjú tagadhatatlan terheltsége mellett) az is közrejátszhatott, hogy egyre nagyobb befolyást gyakorolt rá egy felszabadított rabszolga, Cleander, aki 184-ben cselszövéssel megbuktatta Perennist, a tehetséges, kipróbált prafectus praetoriot (aki

egyébiránt, nem sokkal korábban hasonló módon szabadult meg hivatalbéli társától, Paternustól), és elfoglalta helyét a császári testőrség élén. Ettől fogva a korrupció hihetetlen méreteket öltött Rómában, és a korrupció szálait Cleander tartotta a kezében. Ellenségei viszont csakhamar elégedetlenséget szítottak ellene oly módon, hogy visszatartották az Egyiptomból érkező és a magtárakban felhalmozott gabonát. A kezdődő éhínség, mint mindig, lázongásokhoz vezetett, és ahogy a lázadás réme fenyegetővé vált, a rémült Commodus azonnal megölette a bűnbakot.

Ekkorra Commodus önmagát már a földre visszatért Herculesnek nyilvánította, aki közvetít ég és föld között, és túltett még Neron is, hiszen nem csupán színházban lépett fel, de állatviadalokon és gladiátorjátékokon is.

A Birodalom pedig eközben forrongott: 184-ben Britanniában a caledoniai törzsek támadásai miatt délebbre kellett tolni a határt, aminek következtében fellázadtak a légiók, Mauretaniában a berber törzsek ellen kellett védelmi háborút folytatni, Dél-Galliában egy szökött katona, Maternus vezetésével bontakozott ki nagyarányú felkelés, amelyhez Hispániában és Észak-Itáliában is tömegesek csatlakoztak, végül 189-ben Egyiptomban kitört a pásztorok lázadása, ami azzal fenyegette Rómát, hogy elveszíti éléskamráját. A Marcus Aurelius hivatali apparátusából megmaradt, jól képzett tartományi vezetők nagy nehezen úrrá lettek a nehézségeken, de a központi vezetés tehetetlensége mindenki előtt nyilvánvalóvá vált.

Ilyen körülmények között lett merénylet áldozata Commodus. A 192. esztendő decemberében először méreggel próbálták meggyilkolni, ám rendkívül erős szervezete és a folyamatosan, nagy mennyiségben fogyasztott bor is gyengítette a méreg hatását, ezért ezt a merényletet még talán túlélte volna, ám december 31-én egy Narcissus nevű erőművész megfojtotta. Utódjává a szenátus és a praetorianusok M. Helvius Pertinaxot, a kiváló hadvezért választották, s vele kezdetét vette a katonacsászárok kora.

***

A dráma történelmi szereplői

CLAUDIUS POMPEIANUS – hadvezér, kétszeres konzul, helytartó, Marcus Aurelianus legbensőbb munkatársainak egyike. Császára feleségül kényszerítette hozzá lányát, Lucillát, Lucius Verus társcsászár özvegyét. Ő volt az, aki 180-ban, Marcus Aurelius halálakor óvta a frissen császárrá lett Commodust a Dunánál folyó hadjárat befejezésétől,

a hazatéréstől (azzal érvelt: Róma ott van, ahol a császár, nem kell tehát államcsínytől tartania), de a császár nem hallgatott rá. Később felesége összeesküvésbe került (lásd: Lucilla), amely után ő, bár a gyanú árnyéka sem vetődött rá, falura vonult vissza. Igazi római jellem volt.

CLEANDER – Kis-Ázsiából behurcolt fogoly, szállítmányozási rabszolga. Híresen nem értett semmihez, ezért tudták gazdái csak rakodómunkásként használni. Marcus Aurelius idején került a palotába, ahol beférkőzött Commodus kegyeibe, mivel hatalmas testi ereje volt és virtuóz volt a szexben. Első számú udvari kegyenc lett, gyakorlatilag ő lett a praetoriánusok másik, bár nem hivatalosan kinevezett praefectusa Perennis mellett. A korrupció szálait ő tartotta a kezében. Ellenségei elégedetlenséget szítottak Rómában (visszatartották a gabonát), s a lázongások kitörtekor a rémült Commodus azonnal megölette a bűnbakot: Cleandert.

COMMODUS (Lucius Aelius Aurelius Commodus) – (szül. 161. aug. 31.; megh. 192. dec. 31.) a hatodik Antinonus-császár, Marcus Aurelius és Faustina fia. 180-tól uralkodott. Később besorolták az istenek közé. Apja parthus-hadjárata után a katonák behurcolták Rómába a pestist, bátyja ebben halt meg, így lépett ő előre örökössé. Ő maga is átesett a betegségen, de a híres görög orvos, Galénosz kigyógyította (a betegség és a csodálatos gyógyulás valószínűleg hozzájárulhatott jelleme torzulásához). A Duna mellett, a vindobonai (bécsi) katonai táborban kiáltották ki császárrá, ahol édesapja elhunyt, egy hadjárat kellős közepén. Első intézkedése volt – atyja végakaratával szemben – békét kötni a germánokkal, azzal a paranoiára utaló indokkal, hogy: ha ő hadakozik a határvidéken, Rómában elveszejtik a hatalmát. Róma népe kitörő lelkesedéssel fogadta, mikor hazatért – s ez csak fokozta lelki torzulását. Uralkodása kezdete méltó volt őseihez, bölcsen és erős kézzel kormányzott, jóllehet már ebben az időben is elsősorban a sport és a szex érdekelte. Elméje azonban később elborult, s hatalmát Nero és Caligula zsarnokságához hasonlóvá alakította. 192-ben merénylet áldozata lett: először méreggel próbálták meggyilkolni, ám szervezete olyan erős volt, hogy ezt még talán túlélte volna, ekkor azonban egy Narcissus nevű erőművész megfojtotta.

FADILLA, ARRIUS – Marcus Aureliusnak két vagy három leánya érte meg a felnőtt kort, tehát elképzelhető, hogy egyikük Fadilla volt, s az ő férje lehetett Arrius. Az Arrius név egyébként Antoninus Pius nevében is szerepel, akinek teljes neve: Titus Aurelius Fulvus Arrius Antoninus.

LUCILLA (Annia Lucilla) – Marcus Aurelius leánya, Commodus testvére.

Atyjának hat fia és valószínűleg hét leánya született, e sok gyermek közül azonban csak egy fiú és két vagy három lánya nevelkedett föl. Lucilla Lucius Verus (Marcus Antonius társcsászára) özvegye és Pompeianus felesége volt. Sok megaláztatást szenvedett el Commodus felesége, Crispina miatt, ezért bátyja ellen fordult és összeesküvést szőtt ellene, amelybe bevonta egyik unokaöccsét és a vejét, Quintianust, aki állítólag a szeretője is volt. Neki kellett volna leszúrni a császárt, ám ő elrontotta a dolgot, s borzasztó kínhalált halt. (Ettől a merénylettől kezdve Commmodus betegesen rettegett.) Az unokaöccsnek fejét vették, Lucillát pedig Capri szigetén végezték ki (mint nem sokkal később ellenfelét, a császárnét, Crispinát). Agg férje, Pompeianus nem kapott büntetést, annyira nyilvánvaló volt, hogy az összeesküvés ellene is irányult.

LUCIUS nevét nem találtuk a források között, valószínűleg Lucilla első férje, Marcus Aurelius társcsászára, L. Verus lehetett a név ötletadója.

MARCIA – felszabadított rabszolganő, Commmodus császár több száz ágyasának egyike. A császárra komoly befolyással bírt, ám 192-ben együtt működött a merénylőkkel: ő nyújtotta át urának a méregpoharat.

MATERNUS – katonaszökevény, afféle ókori Robin Hood. Galliában és Hispániában kisvárosokat foglalt el gyülevész hadai élén, igazi népi hős. Miután seregét szétszórták, Rómába ment, ahol merényletet kísérelt meg a császár ellen. õűMaternus és Cleander testvér-volta és az, hogy Pertinax szolgaként nevelt gyermekei lennének, Madách romantikus fikciója.ű

PERENNIS – jó iskolákat járt, kipróbált embere Marcus Aureliusnak, az egyik praefectus praetorio, Commodus tanácsadója és jobbkeze uralkodásának első, virágzó időszakában (ez a virágzás többek közt neki és tanácsadótársainak volt köszönhető). Jó államférfi, de kapzsiságra hajló ember, aki egész vagyonokat sajátított ki magának koholt vádak alapján. Fiai mind magasabb és magasabb pozíciókba jutottak. Később, Cleander áskálódásainak következtében ő lett a britanniai nyugtalanságok okozója, amelyben számos római katona halt meg. Ezért Commodus családjával együtt kiszolgáltatta a britanniai légió Rómába érkező küldöttségének, akik felkoncolták.

PERTINAX, M. Helvius (Publius Helvius Pertinax) – (szül. 126. aug. 1.; megh. 193. márc. 28.) Marcus Aurelius egykori kiváló hadvezére, bátor katonai, valódi római jellem. A 192. esztendő consulja, akit az utolsó Antoninus-császár, Commodus halála után emeltek a császári trónra. Ő az első katonacsászár (uralkodott 193. jan. 1. – 193. márc. 28. között).

Rövid uralkodása végén meggyilkolták, és a praetoriánusok egy lándzsára tűzve hordozták végig a fejét Rómán. Az istenek közé besorolták.

QUINTILIANUSOK – nagy tiszteletben álló római patríciuscsalád, amelynek tagjai áldozatul estek Commodus önkényének, haláluk keltette a legnagyobb felháborodást. (Az adatot Madách Gibbon: *A római birodalom bukása* c. művéből vette.)

NÁPOLYI ENDRE

1841

Bevezetés

Nem csak a *Commodus*-t, e kamaszkorban, 16 évesen írt császárdrámát dolgozta át Madách, írói gyakorlatának gyakori eljárása volt, hogy jeleneteket, hősöket, helyzeteket tett át más darabjaiba. A Commodus első jelenete elé ezt írta pl. a kéziratra: *Az első testvéri szeretetű párbeszéd Jolánba.* Majd később: *Lucius a könyelmű Rákócziba.*

Így találkozhattunk először Madáchnál a *Lucifer* címmel is[30]: a *Nápolyi Endre* kéziratán jelent meg a második felvonás elején. Nem tudjuk, mikor kerültek a kéziratra ezek a bejegyzések, de elképzelhető, hogy akár még 1850 előtt. Ez pedig azt jelenti, hogy *Az ember tragédiája* alapötletétől végső szövegéig akár másfél évtized is eltelhetett! Szintén a *Nápolyi Endre* kéziratán jelenik meg a *Márja királyné*, az *Álszégyen,* a *Comodus*, a *Jolán* és a *Sámson* cím is, jelezve egyes szituációknál, mondatoknál, hogy azokat tervezi áttelepíteni az említett drámákba.

Tehát Madách igen gyakori eljárása az önidézés, a "vendégszövegek" alkalmazása, de gyakran utal a kéziratokon világirodalmi mintáira is. A darab kéziratán olvasható pl.: *Caligula Messalinája, Carlos királynéja, Fieskó Verrina, Marót bán vége*[31]. Idősebb Alexandre Dumas, Schiller, Vörösmarty és a *Nápolyi Endré*-ben Shakespeare! Itt a címszereplőben egy lázas romantikus ifjú Hamlet-hasonmásra ismerhetünk. Szerencsére Madách kihúzta a legfeltűnőbb hasonlóságot a kéziratból: a végleges szövegben már nem tűnik fel Endre szelleme!

A két első dráma kézirata tehát a többinél is kuszább, áttekinthetetlenebb. Számos kihúzás, áthúzás, betoldás van benne – így nem csoda, hogy az 1942-es *Madách összes* kiadáshoz képest (amely nagyon sok esetben közli az

---

[30] Hogy ez volt az ős-Tragédia címe, azt Pétery Károly visszaemlékezéséből tudjuk. Madách képviselőtársa így idézi a költőt: *ekkor kezdtem az "Ember tragédiájá"-hoz. Először Lucifer nevet adtam ennek a műnek, mellyel fogságom végéig kihúztam az időt.* (A szöveget ld. Andor Csaba *A Tragédia születése* c. tanulmányában. In: Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok. Madách Könyvtár 14. Szeged–Bp. 1999. – 226. l.) Erről az ős Tragédia-változatról részletesen szó Bárdos József *Lucifer* c. tanulmánya. (In: X. Madách Szimpózium, Madách Könyvtár 30., Bp.–Balassagyarmat, 2003. – 95–113.)

[31] Az első hivatkozás Dumas darabjára, amelyet a költő 1838 decemberében láthatott a Pesti Magyar Színházban1. (L.d. KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái.* Pécs 1941.) A további utalások Schiller két darabjára vonatkoznak. (A *Don Carlos* mellett a *Fiesco*-ra! Itt a címszereplő Fiesco gróf az összeesküvés feje, míg az öreg Verrina összeesküvő republikánus.)

áthúzott mondatokat is!) sokat változtattunk: mi az összes áthúzott mondatot, dialógust a szövegváltozatok közé száműztük.

Ezeknek a korai drámáknak a vázlatai is fennmaradtak. E vázlatokban először a hősök jellemzését vázolja néhány szóban Madách, rendkívül tömören és lényeglátóan fogalmazva. Ezután jön a jelenetek vázlata, majd gondolatok, aforisztikus mondatok sorjáznak. Ezek a gondolatok, a tizenéves ifjú drámaíró mondatai már ekkor a Tragédia írójának szellemét idézik, tehetségéről vallanak. Érdemes idéznünk, mit ír e feljegyzésekről Weöres Sándor[32]: "*Telegramm stílusban, olykor másoknak nem is érthetően, vázlatosan vetette papírra gondolatait, melyek éppen faragatlanságukban, elveszésre ítéltségükben elegánsak; szikrázóak, mint a kovakő; »kemény a kavics és láng van benne«. Ritkaság, hogy a kidobni elfelejtett holmin keresztül ilyen őszintén feltárul egy lángész benső világa, (…) érzelmi és mentális életének titkai.*"

Madách ifjúkori drámáiról egyetlen nagyobb összegező önálló tanulmány született, Kamarás Béla[33] írása. A disszertáció második fejezete meglehetős részletesen követi és értékeli a drámák cselekményét, bírálja a kamasz költő szerkesztési hibáit, jellemábrázolásának motiválatlanságát, "fellengzős, áradozó, lírai" stílusát. Ez utóbbi esetében főként a *Commodus* nyelvi szertelenségét kárhoztatja, a darab nyelvét a *Lantvirágok* biedermeyeres stílusával rokonítva.

A *Nápolyi Endre* esetében Voinovich cselekmény-ismertetése, elemzése szintén elnagyolt és pontatlan[34]. Kamarás Béla ismertetése részletesebb, s helytálló a fő történelmi forrás, Fessler[35] szövege és a darab közötti kapcsolatok feltárása is. Szinte minden hősnek megvan a mintája a forrásban, a költő többé-kevésbé alkalmazkodik az ott leírtakhoz. Persze vannak hősök, akik inkább Madách fantáziájából születtek, s vannak, akiknek jelleme élesen eltér a történelmi forrásban leírtaktól. (Pl. a Victor Hugo ihlette Cabanismerénylet, vagy Róbert barát figurájának madáchi démonizálása, hiszen a ferencesrendi barátot eredetileg a magyar király rendelte nevelőnek Endre mellé, s aki Fessler szerint a zűrzavarban is nagy tekintéllyel kormányozta az országot.) Szintén egyetérthetünk azzal a megállapításával, hogy a *Commodus* szerkesztési, stiláris, vagy épp a lélektani motivációban elkövetett hibáit a

---

[32] *Három veréb hat szemmel.* Antológia a magyar költészet rejtett értékeiről és furcsaságairól. Összeállította, magyarázó jegyzetekkel ellátta Weöres Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. – 514. l.

[33] KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái.* Pécs, 1941. – 20–33.

[34] Voinovich 29–34. l. – Pl. Giléti (sic!) "Endrét börtönbe záratta, jó szándékkal, mert csak erős őrizet alatt hiszi biztonságban." A "börtön" csak a király "védőőrizetét" jelenti, hiszen e börtönben minden további nélkül bejut Philippa és Johanna is.

[35] FESSLER: *Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen.* Madách drámájának anyaga: Dritter Theil, I. Band, II. Buch.

*Nápolyi Endré*ben is fellelhetjük, de ebben a darabban már határozottan észrevehető a törekvés arra, hogy ezeket a hiányosságokat kiküszöbölje a szerző.

A Kamarás megállapításait átvevő és tömören újra fogalmazó Horváth Károly-monográfia elemzése a leginkább mérvadó, s egyetérthetünk a két dráma összehasonlításával is: a második darabban a *drámai dikció fejlettebb, (…) nem annyira áradozó, fellengzős, a lélektani motiváció is jobb*. Szép példa ez utóbbira, ahogyan Johanna mint királynő megkegyelmez egy férjgyilkos asszonynak. (E motívum jelentőségére viszont már Voinovich is felhívja a figyelmet.) A mű gondolatisága is erőteljesebb: Endre – kissé anakronisztikusan – népbarát és liberális gondolkodású. A fejlődés ellenére, persze ez a darab is meglehetősen széteső, világirodalmi mintáit néha szolgaian másoló (ld. az Endre–Hamlet, Cabanis–Triboulet párhuzamokat!).

Mezei József[36] nagyobb jelentőséget tulajdonít az életművön belül a két drámának. Kiindulópontja, hogy Madách romantikus nemzedéke két hőst, két magatartástípust jelenít meg a történelemben: a karthauziakat és a Héraklészeket. A korai drámák a karthauzi típust ábrázolják: különösen a *Nápolyi Endre* főhősében. E drámában a címszereplő ellenfelei az "ördögember" változatai: a barát, Johanna, a nagyravágyó Taranto. A másik drámáról írva az "istenember" több jelentésű fogalmát alkotja meg. Ez is kettős tartalmú: a zsarnok császár önistenítésével szemben a szeretethit, az egyéniségét, emberségét őrző szabadsághős jelenti a másik pólust.

A Madách-recepció tehát igencsak szűkszavúan, és meglehetősen kis terjedelemben foglalkozott a zsengének minősíthető drámákkal. Véleményünk szerint a két dráma epikus vonásai, jellemábrázolásának hiányai, szerkesztési ügyetlenségei, vadromantikus sémái, terjengős és néha homályos körmondatai miatt is, némileg rászolgált erre az érdektelenségre. Valóban az a legfontosabb e két "szárnypróbálgatásban", hogy eszméiben, nyelvi motívumaiban, világképében már nagyon sokszor tetten érhető a Tragédia költője. Azzal is egyet érthetünk, hogy technikájában, pl. a stílus tömörebbé válásában, a drámaiságban már érezhető a második darabban javulás a *Commodus*hoz képest. (Ne feledjük azonban, hogy a *Nápolyi Endre* minden valószínűség szerint a *Commodus* után íródott, s ezt a darabot, mint az általunk közölt madáchi javítások, a szövegvariációk is bizonyítják, a költő át akarta dolgozni, újjá akarta teremteni, mint azt több drámájával meg is tette.)

A Kamarás megállapításait átvevő és tömören újra fogalmazó Horváth Károly-monográfia elemzése[37] a leginkább mérvadó, s egyetérthetünk a két dráma összehasonlításával is: a második darabban a *drámai dikció fejlettebb,*

---

[36] Ld. MEZEI *József: Madách. Az élet értelme*. Bp., Magvető Kiadó, 1977. – 64–69. l.

[37] HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. – 14–19.

(…) nem annyira áradozó, fellengzős, a lélektani motiváció is jobb. Szép példa ez utóbbira, ahogyan Johanna mint királynő megkegyelmez egy férjgyilkos asszonynak. (E motívum jelentőségére viszont már Voinovich is felhívja a figyelmet.) A mű gondolatisága is erőteljesebb: Endre – kissé anakronisztikusan – népbarát és liberális gondolkodású. A fejlődés ellenére, persze ez a darab is meglehetősen széteső, világirodalmi mintáit néha szolgaian másoló (ld. az Endre–Hamlet, Cabanis–Triboulet párhuzamokat!).

Nápolyi Endréről a korban még egy ismert romantikus dráma született. Sajnos Erdélyi János drámáját egyáltalán nem ismeri a szélesebb nagyközönség, nem adták elő ugyanis színházban, és eddig nyomtatásban sem jelent meg, csupán Szinnyei József említi meg, mint a hátrahagyott kéziratokat magába foglaló Erdélyi-Tár egyik darabját.[38] A művet Madách zsengéjével összehasonlítva Váradi Eszter elemzi a Madách Könyvtár egyik szimpózium-kötetében[39], s mint bevezetőjében írja: *a dráma eredeti szövegét T. Erdélyi Ilona bocsátotta rendelkezésemre azzal a céllal, hogy készítsem el a kézirat nyomtatott formába való átírását, így hamarosan megjelenik egy kötetben három Erdélyi dráma*[40].

Váradi Eszter dolgozata a *Nápolyi Endré*vel foglalkozik: a tanulmányban Madách drámájával veti össze Erdélyi művét. A téma gazdag és alapos bemutatásának összefoglalójából idéznék itt néhány mondatot[41]:

> *Azt állapítottuk meg, hogy feltehetően azonos történeti munkákat forgathatott Erdélyi és Madách, de nem kizárt egy mára már homályba vesző irodalmi alkotás közvetlen hatása sem. Mindkét szerzőnél kimutatható a források aprólékos felhasználása, melyek közül különösen kiemelhető Fessler műve. Ám míg Erdélyinél mind a szereplők kiválasztása, mind a cselekmény meglehetősen pontosan követi a krónikákat, addig Madáchnál az eszmei mondanivaló mindenek felett áll, s így az ő drámájában gyakran találhatunk erősen megváltoztatott, esetenként a történelmi ténnyel teljes ellentétben álló motívumokat.*
>
> [….] *Mivel egyik szerző sem tudott a másik művéről, pontosan megfigyelhető, hogy nagyjából azonos forrásokból milyen történeti vázat építenek fel, egyéni elképzeléseik alapján. Láthattuk, hogy még a krónikák által egybehangzóan ismertetett események sem mindig vezetnek hasonló jelenetek megalkotására, ugyanakkor előfordulhatnak szinte egyező epizódok, me-*

---

[38] SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1893, 1394.

[39] VÁRADI ESZTER: A két Nápolyi Endre. In: XII. Madách Szimpózium, MIT Bp.-Balassagyarmat, 2005. – 164-213.

[40] Ld. ERDÉLYI JÁNOS SZÍNMŰVEI. Kiadó: Pázmány P. Kat. Egyetem Btk, Piliscsaba 2006.

[41] Idézett mű 39. 207-208. l.

lyeket egyetlen forrás sem említ, a drámai helyzet mégis ennyire leszűkítette a megoldási lehetőségeket. Ennek megfelelően a szereplők is nagy eltéréseket mutatnak, mert bár jellemüket nagy vonalakban meghatározza a történelmi hagyomány, a kidolgozás részletei az írói fantázián múlnak. Egyes figurák a romantikus dráma követelményeinek eleget téve a felismerhetetlenségig eltorzulnak, mások csupán jelentőségükből veszítenek, s a krónikák főintrikusából színtelen mellékszereplővé törpülnek.

A két dráma részletes vizsgálata azonban mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, milyen rejtett értékekre bukkanhat az ember elfelejtett művek olvasása során. A szerkesztési és stílusbeli gyengeségek, hiányosságok mellett számtalan nagyszerű megoldással, újszerű ötlettel találkozhattunk, melyek korábban talán nem részesültek az őket megillető elismerésben. Erdélyi könnyedén pergő dialógusai megdöbbentően frissnek hatnak, a népies fordulatok pedig állandó forrásai a nyelvi humornak. Madách rendkívül érzékenyen ábrázolja a finom lélektani mozzanatokat, mondatai nehézkességét pedig feledteti a főhős alakjába sűrített sodró romantikus eszme.

[….] Nápolyi Endre alakjának hirtelen kialakult népszerűségét magyarázhatjuk ugyan az akkoriban megjelent történeti művek hatásával, hivatkozhatunk arra is, hogy ebben a korszakban különösen előtérbe került a nemzeti múlt, ám ezzel még mindig nem tudjuk pontosan megragadni, miért dolgozták fel annyian éppen az ő történetét. Talán az Nápolyi Endre titka, hogy sorsában úgy keveredik az idegenek közti kiszolgáltatottság érzése a megtévesztettségből fakadó látszólagos nyugalommal, az intrika mozgalmassága a tragikum csendjével, hogy alakjában minden korszak és minden író megtalálhatta a maga hősét.

Források

A drámát először Halász Gábor rendezte sajtó alá, s az általa szerkesztett *Madách Imre összes művei* (I–II. k., Bp. Révai , 1942) első kötetében adta ki (915–1009. l.). Jelenlegi szövegünk ennek a kiadásnak újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását. Természetesen nem javítottuk a dráma archaizmusait, az *–a, -á, -e, -é* jeles múlt és az *-and, -end* jeles jövő időket, s a fiatal Madáchra jellemző egyéni szóalakokat, mint pl. az *elméncség, sergek, irántai.* Meghagytuk ugyanígy az *elrezgének, üldi, foganszznak, kapcsolvák, körülrepdezve, töprenkedék*-féle igealakokat. Itt is tettünk azonban, Halász Gábor megoldásait egységesítve, egy-két modernizáló változtatást, pl. a *reménylve* helyett *remélve,* a *dücső* helyén *dicső* áll minden esetben.

Halász Gábor jegyzete az 1942-es első Nápolyi Endre-kiadásról a következő volt:

A *Nápolyi Endre* kézirata az OSzK kézirattárában található, jelzete: 2066 Quart. Hung. 31 levél, címlap hiányzik. Prózában írt dráma. A szövegből egyes részeket a Mária királynő-be és egy tervbe vett *Sámson* c. darabba szánt.

Madách Imre *feljegyzései* között a Nápolyi Endre c. drámára vonatkozóan a következő vázlatokat, ötleteket, fogalmazványokat találták (ennek első megjelenése: MÖM II. kötet, 718–721. l., szerk. Halász Gábor):

SÁMSON *(Nápolyi Endre)*
[A jegyzeteket a K és a *Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/* c. kiadvány – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992; összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – alapján ellenőriztük és kiegészítettük. A kiadványra az MIKL rövidítéssel a katalógus sorszámával utalunk.]

Nápolyi Endre
<*Sámson*>
Jellemek
Sámson. Erődús, egyenes jellem <*nőkedvelő*>. Népét boldogítni vágyó, bátran és tréfásan megy halni alá. Lehet, még kötve is – félik. Mint győző lép fel. – <*A léha* [?] *életet gyűlöli.*>
Neje. Más hitű, csupán a pap tanácsából megy hozzá, csak a nagyhírű hőst szereti benne. Örökös szerelmeteskedésben él, de nem rossz, a legkomolyabbakról női apróságokra megy át. – Bűntársait kijátszhatni reményli, de azok egészen morális hatalmuk alá kerítik. – Szeszélyes, bűn-

társainak már parancsolni sem mer, sodortatik a rosszra, mit nem is gyaníta, – örül ürügyet találni férje hűtlenségében. <*Zárt.*>
<*Egy pap. Miden élvezetnek irígy ellene, komor, zárt, uralni vágyó, kielégítés nélkül, mindent eszköznek néző. Egykedvű.*>
Rabszolga. <*Sámsonnak lélekben is testvére.*> *A* körülmények által <*így kifejlett*> kínkacagó, minden nyomoron örülő, rosszat feltevő; semmit, csak lányát szerető s eleinte a pénzt.
Leánya. Egy minden utógondolatok nélkül magát egészen szerelemnek átadó, ezért mindent szenvedni tudó és rossz névtől sem visszaborzadó nő. Apjának is elmondja szerelmét. A királyné egykori társai most messze ágaztak. Az udvari cselek közt balga és borzadó.
Hercegnő. Iszonyú nagyra- és uralkodni vágyó nő, ezért zavart óhajtó, rossz társasága hat a királynéra.
Fia.
Egy pap. Minden élvezetnek irigy ellene, komor, zárt, uralkodni vágyó, kielégítés nélkül, mindent eszköznek néző. Egykedvű.
Dajkája a királynénak.
Egy másik pap, kit küld az Endre által megkért római pápa, s beleszeret a királynéba.
Endre jó barátja, ki elveszi a jó lányt. Endre mond, hogy legyenek boldogok, mert becsülik egymást. [MIKL 929.]

Papi, s női cselnek Isten sem dacolhat.
Bájaid szűzéi, kedélyed gyermeké. Nem retteg a rossz névtől sem.
Férjének Sámsonné hízelg is. A papok eszköze, kém a családban. Oh jaj, ne hagyjátok beszélni, – még, mikor meg is van kötve, félnek tőle.
Az első csodálók tetszenek a lánykának.
<*A lány únja apjának mogorva gondolatát.*>
Midőn a pap Sámsonnét a gyilkosságba viszi, ez fel akarja adni, de a papnak kezében van, mert tudja titkait, s tennie kell.
<*Te őt szertetni tanítád, búm ez ím.*>
<*Ha Endre ölébe ül neje, a világ előtt tűri.*>
Eddig Endre volt a jogban, neje örül, midőn excedál.
<*A lány valami szent, az asszony szentségtelenített.*>
<*A fiatal herceg anyja: költőileg nézed a nőt, hát csalódol, prózailag vedd s élvezni fogsz.*>
<*Nagy nagyszerű vétkeitek volnának, azok is szépek, de az aprók utálatosak.*>
Egymás titkait tudva, dominálják egymást.
<*Ha nem szerethetek semmit, gyűlöletre keresek tárgyat.*>
<*Nem ösmered a világot, ne ösmerd, árnyban nyíló virág, napban lefonnyad.*>

<A lánynak nincs örök dicsősége, híre é. u. t., kedvesében éli mindezt.>
<Itt vagyok boldog, ha a királyt levetkezem.>
<El, gond, ráncokat növesztesz!>
<A férfi a föld urának hiszi magát, nem úgy van az.>
<A férfi a föld urának hiszi magát – meglássuk>
<A nő vágya a férfiúéval nem is versenyezhet, oly lent jár.>
<Férje nagyságától sokszor megrendül, legédesebb, midőn vesztét határzá.>
Vívni szép, de csellel, ármánnyal, kín.
Jó keresetük a susogóknál, hol a ház oszol.
Sámsonné szeretője, hogy interesszáljon, hideget játszik.
A selyembogár megcsinálja szép szövetét; hogy használhassuk, meg kell ölni.
Midőn haldokol, megvallja bűneit fiának, ez utálja.
A király s királyné kísérete civódnak.
<A pap lelkiismeret? könny? el velek, ki kormányozni akar. –>
Csalatni akar a világ, – csalódjon.
Szeretik egymást, mégis boldogtalanok. [A rektón.]
A trón ragyog kedvesen, de mi ismerjük, rossz faszék. –
A barátságban nem hisznek, s mégis azt mondják a gazok: Oh, hisz mi jó barátok vagyunk. Csalják egymást, alvással, elbújással.
<Egy gazembert sem akasztottak még fel, csak bolondot.>
[A verzón. MIKL 928.]

A kutyának az ő fogta nyúlból egy csontot dobnak ki, s kizárják.
S a kőnek nem dicsőség, melyen egy nagy ember lebukik.
Sámson. [A rektón.]
<Sámson és Egy jelenkori>
[A verzón. MIKL 941.]

A nő ügyel, hogy szép állásban legyen, mikor meghal. *(Sámson–Nápolyi Johanna.)* [MIKL 822.]

A gyűlésen kineveti a gondnokokat.
Éva is mosolyogva adta az almát.
Sámson <*Mária*> [MIKL 824.]

Zsinórfonásnál: Sápadtok férfiak – óh, én szerelmi danával gyilkolok. – Elszéledtek mind és én egyedül állok.
Fogják törni fejüket, mért lett – – itélet aláírásnál. [Ezt a részt a feljegyzésből HG kihagyta és a *Politika* címszavú jegyzetek közé sorolta. Sze-

rintünk az itt következő mondatokkal egy papíron álló feljegyzések összetartoznak.]
"Taranto, tudsz-e szeretni? Nem, te sem tudsz." <*Sámson.*>
Taranto szól a végén: Miért sírsz. [MIKL 820.]

Szívén keresztül gondol. *(Nápolyi Johanna.)* [MIKL 832.]

[HG a *Feljegyzések* kiadásában az ezután következő, a *'Lelkiismeret'* szóval kezdődő hét mondatot az áth. szövegrészek közül emelte ki, ezek < ...>-jel közt megtalálhatóak feljebb. Lásd: MIKL 928.]

Szövegváltozatok

A főszöveg változatai,

a K és az 1942-es első Nápolyi Endre-kiadás alapján

Rövidítések:

K kézirat. OSzK kézirattára.
HG A dráma első kiadásának szövege. (*Madách Imre összes művei.* I–II. k., Bp. Révai , 1942. – Első k. 915–1009. l. Szerk. Halász Gábor.)
M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.
MIKL *Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/,* összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992
sh sajtóhiba.
áth. áthúzott, áthúzva.
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, létrehozott új szövege).
<*nem*> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.
<.....> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
<<*el*>> Áth. szöveg a kihúzott szövegrészen belül.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bene Kálmán] megjegyzése.
2, 5, 25 stb. A kiadásban a szereplők megszólalásait sorszámoztuk, a példa tehát a 2., az 5. és a 25. megszólalásra vonatkozik.
.... Kihagyás az idézett szövegben.

ELSŐ FELVONÁS

AZ UDVARI ÜNNEP

[A K-on a felvonás címe után megjegyzés: *Márja királynéba.*]

K: 1^{ő} Jelenet.
HG, fsz: ELSŐ JELENET
[A szövegváltozatokban a továbbiakban nem jelezzük az ilyen, csupán helyesírási korszerűsítést jelentő variációkat, csak azokat, melyeket már HG szövegéhez képest is megváltoztattunk.]

1 K: nemzet figyelt! – *m*ind .... ülés az *ott! mely .... fösvény kedve*
HG: nemzet figyelt*, m*ind .... ülés az *ott! mely .... fösvény kedve*
fsz: nemzet figyelt! Mind .... ülés az ott, mely .... fösvénykedve [A szövegösszefüggés alapján a fenti határozói igenév, nem pedig egy jelzős főnév volt a szerző szándéka!]
2 K, fsz: miért levél Durazzo
HG: miért levé*k* Durazzo
3 K, fsz: nem bírtam. – Istenemre!

HG: nem bírtam*; I*stenemre! Durazzo
K, HG: Durazzo csak *anyától*
fsz: Durazzo csak anyjától [Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
6 K: míg ők a <*a téged illető*> trónodon <*nevetnek*> kacagnak.
8 K: meg <*egy*> intéseitől <*egy*> országok sorsa függ, s te sötét zugoly<*od*>ból <*nem ismerve senkitől*> lesed .... házam halott dísze [a két szó betoldás a lapszélen, majd áth.:] <*semit* [?] *kezére*>
9 K: ragad el, <*tudom*> anyám!
10 után K: [A K-ban három megszólalás kihúzva. Ezekből HG a rövid középsőt vélte csak elhagyandónak, s az elsőt és harmadikat viszont felvette kiadásába. Mivel mindhárom megszólalást minden kétséget kizáróan kihúzta Madách, így ezeket mi csak itt, a szövegváltozatok között szerepeltetjük.]
<*RÓBERT Fényes koszorúban gyűltetek össze trónom körül Nápoly legjobbjai, mellyen én az ég kegyéből negyven éven át küzdöm a vészt, s vihart, mely népemet fenyíti. Erőt az öntudat, s népem boldogsága adott, fürteimen immár az idő moha fehérlik, országgondok virrasztó súlya alatt elhamvadtak arcaim, s mint vészsújtott fenyű, szál termetem meggörbedt. De bátran nézek vissza átélt éveimre, mert bennek egyéb könnyeket nem találok a hála könnyeinél, nem látok egyéb kiontott vért a csendháborítóénál. Ím, szép apák! Közelít a nap, melyben a királyok királya számadásra hív! Menten minden tehertül akarok megjelenni előtte, boldogan hagyva népemet. És boldoggá teszem, mert trónjára a béke angyalát ültetem olajággal s őrül a had istenét állítom oldalához. Hogy míg amaz hon boldogít, ez Nápoly dücsőségét harctéren vívja ki; míg amaz a béke virágit ápolja, ez férfi erővel őrizze meg őket a vésztől. – Elvégre Johannát, szeretett unokámat, ama harci nép, a dicső magyar hon fejedelmi fiával, Endrével jegyzem el, kinek e trón úgyis, mint Martel Károly unokájának, örökül esett. – Legyetek boldogak és boldogítsatok.*
<<SANCHA Boldogságtok érdemelt<<ekhez>> legyen <<mert>>. Egy anya legszebb áldása ez. (Éljenzés.)>>
ENDRE (megindulva) Atyám! Nápoly! – Idegen hazából jövék közétekbe, egy drága honból, melly annyiszorta kedvesebb előttem, mentől több gyászos emlék csatol határihoz. <<El>>Jöttem, hogy őseimtől reám maradt trónomat foglaljam el, hogy ifjúságom szent álmait, népemet naggyá, boldogá nevelni valósíthassam. – Te legdrágább <<legszebb>> birtokodat bíztad reám, kedvesebbet a trónnál, s a trón legszebb gyöngyét, Johannát. – Isten! Mi boldog, ki külhonban is rokon keblekre talál! Ő majd nehéz napokban lemosolyja a gondot, a bút homlokomról, szerelme ád díjt a harc után, s erős új csatákra. – És én kénytelen vagyok szavakba foglalni mindezt, szavakba, melyek érzeteimnek oly elégtelen tolmácsai. (A magyar udvarhoz.) Vitézlő urak, barátim! (Méltósággal.) Köszönet néktek is, kik elhagyva mindent, készek valátok velem megosztani a sors csapásit. Legyetek trónom védői, őrjei, mint magyarhoz illő, bizalmam belétek erős, mint Istenben, bizalmát magyar fejedelem nem vonta még meg nemzetétől. (Zúgás az olaszok, éljen a magyarok közt.)>
11 K: ... szokatlan öröm. [E mondat után kihúzva egy megszólalás, amelyet HG szintén felvett kiadásába. Mi csak itt, a variánsok között adjuk közre:]
<*SANCHA És most templomba siessünk <<az isten házába>>, hálákat adni buzgó imával – mert csak az, mit Istenben kezdénk, végződhetik tetszően az égnek.>*
K [Az áth. mondat után:] Fel hát, urak! – <*S már ma*> Szívesen

14 K: malasztját. – <*De irigylendő sorsa azon fejdelemnek, ki őszinte barátra talált.*>
16 K, fsz: a reám bízott <*trón*> hon [A K-on a *trón* szó *hon*-ra átírva.]
HG: a reám bízott *trón*
22 K, fsz: közöttök.
HG: között*ü*k.
23**,** 24**,**
25**,** 27 K: *dü*csőség.... *dü*csőt.... *dü*csőségét.... *dü*csőségét
HG, fsz: dicsőség..... dicsőt..... dicsőségét.... dicsőségét
27 K, fsz: pazarolt kegyét HG: pazarol*ó* kegyét
K: Véded, <*magyarok*> s hogyan ha ... hatalmad világi <*csak*>,
28 K: a hitet, <*mert hiszek az .... olly nyomorúlt ....*>, mint az ember
29 K: élet<*boldogságát*>-üdvét?
30 K: atyám! <*Óh*> én mindenkit
39 K, HG: A *P*oklot kell
fsz: A poklot kell [Helyesírási korszerűsítés.]
42 K: ártatlanságnak; <*különben*> szívesen is ..... s ez össze <*foralt?*> font érdekekből
K, HG: más viszi – *a* kéjlepék
fsz: más viszi. A kéjlepék [Helyesírási korszerűsítés.]
K, fsz: dicsekedő ..... fogok. *(El.)*
HG: dicse*kv*ő.... fogok. [Az *El.* szerzői utasítás a kiadásból hiányzik.]
[A 42. megszólalás után a 4. jelenés elején a szerző Philippa és Johanna párbeszédéből 11 megszólalást kihúzott. Ezeket Halász Gábor felvette kiadásába, de mi kihagytuk a dráma főszövegéből. A kihúzott szövegrész a következő volt:]
<PHILIPPA (beszédét folytatólag) El rablott kedvesével túl ment a havasok eget emelő taréján és <<ott>> boldogul éltek, míg átküzdött fáradalmikért dücső kárpótlást nyujta <<boldog s>> szerelmök. – No, s hogy tetszett regém?
JOHANNA Szép lehet, Philippa, boldogan, szabadon élni, szabadon, mint a lég, mint a gondolat, nem függni semmitől. Óh, de Philippa, illy boldogok csak angyalok lehetnek az égben.
PHILIPPA Reménylem, a menyasszony nem fogja magát boldogtalannak érzeni.
JOHANNA Azt nem, Philippa, de oly hosszúk most a napok, én nem tudom mi, egy titkos érzés nem hágy nyugodnom, fölrettent álmaimból; ah, Philippa, én beteg vagyok.
PHILIPPA De hogy tetszett hát regém, mellyet imént beszéltem.
JOHANNA Az <<szép>> aranyhajú herceg asszonyról<<;>>? <<mellyet>> kit egy szemű férje sárkánnyal őriztetett gyémánt üregben? Ah, Philippa! Én irigylem őt.
PHILIPPA Hogyan? Oly ifian, <<olly igézőn>> gyémánt üregbe le zárva <<örökre>>? mit értek neki kincsrakások, melyek környezék. Az ifjú kebel másra vágy.
JOHANNA (merengve) Úgy van, Philippa, másra vágy.
PHILIPPA S örökre lemondani e szép világról, <<oh ez szörnyű szá>> nem lelni kebelt, melly öröminket meg ossza, mellybe bizalmasan hajthatnók gondülte fejünket.
JOHANNA Igen ám, de a barna fürtű ifiú mindenható szerelme tudott dacolni <<csak>> ezekkel, megmenti a rózsa arcú meny asszonyt és boldogul éltek <<szerelmekben boldogok>>.

PHILIPPA Ez ritka eset, de hány sorvad el fel oldhatatlanúl kötve ily férjhez, <<letépve ker?>> letépve egy becsülni nemtudónak <<.....>> hervadni keblén; midőn az élet tavaszdad kertében körül repdezve fénylő pilléktől szabadon s imádva ragyokhatott volna.>

43 K, fsz: Három napja gyötör
HG: Három napja gyötr*ő*

44 K: tartozik ez <*a szép királynéhez*> regémhez? ..... mint tetszett <*regém*> önnek.

[A 44. megszólalás után a 4. jelenésből Madách Philippa és Johanna párbeszédéből ismét húzott, ezúttal 8 megszólalást. Ezeket HG felvette kiadásába, de mi kihagytuk a dráma főszövegéből. A kihúzott szövegrész a következő volt:]

<*JOHANNA S minap, Philippa, midőn a táncnál keztyűm elesett, hisz tán emlékezel? – S <<herceg>> Taranto fölemelte azt, és én mosolgva elfogadtam; de hát mondd, nem volt-e kötelesség<> szívesen fogadni szolgálatát?*

PHILIPPA Természetesen.

JOHANNA Tehát akkor, midőn át vettem a keztyűt, s kezeink természetesen érintkezének, történetesen <<valamivel>> tovább maradva egymásban – ha láttad volna, minő pillanatot vetett Endre reám, s mi hosszú oktatást tartott <<nagy anyám>> a királyné, mit mondott, nem tudom, csak azt, hogy sokat ásíthatám.

PHILIPPA Jól van, de reménylem Endrét csak nem hasonlítja az egy szemű vőlegényhez.

JOHANNA Azt nem Philippa, ő férjem, de azon rideg büszke magyarok, kik minden mozdúlatomat bírói szigorral lesik.

PHILIPPPA Azok a sárkányok.

JOHANNA Mindég félre értesz.

PHILIPPA S hát ha a barna ifjú nem bírt volna bűv szerével, ha áldozatáúl esett volna a kegyetlennek. Óh, oly férfi rabszolgálójáúl szörnyű tűrni egy hosszú s tán egyetlen életen keresztül.>

K, fsz 46: tömlöccé, s HG 46: tömlö*cévé*, s

47 K, fsz: tartatná meg HG: tar*taná* meg

48 K, HG: Hisz é*p*en ezek fsz: Hisz éppen ezek

49 K: negéd volt, <*add vissza szívem nyugalmát.*>

50 K: csillagok, <*s ott lent a tóba tükrezik vissza kedves arca ..., valóban két ég közé varázsolnak át.*>

51 K: mint <*a szeszélyes vágy*> a csillagok

52 K: a<*mi*> becsületünkre <*bíztak*> bízottat [A *bíztak* szót átírta M.]

53 K, fsz: volt-e? HG: vol*na?*

55 K, fsz: ki sírni akarna HG: ki *hinni* akarna

58 K, fsz: ez édes HG: *az* édes

59 K 2. mondata után: <*TARANTO Mi nékem a veszély, mindent[?] ..... életnél, mellynél bizonyosabb az öntudatlan enyészet. Mit veszíthetnék illy üdvperc során, melly ..... gyönyört adni nem tud.*> [Taranto mondatai a K-ban vízszintesen áthúzva, némely szó nehezen olvasható. Az ezt követő 10 megszólalás függőleges, ferde vonalakkal áth., ezeket HG felvette kiadásába, de mi a szerzőhöz hasonlóan, kihagytuk. A kihúzott szövegrész a következő volt:]

[JOHANNA] <Ha férjem jönne, s ön itt! – Ah, ő férjem, Taranto.

TARANTO Úgy, úgy, tehát ismét egy szép csalódásból ébredek. – Johanna önkénytelenül ejti el a kendőt, sőt haragszik, hogy éppen én voltam szerencsés felemelni azt.
JOHANNA Azt nem mondám Taranto.
TARANTO Vagy tudna-e a boldog s tán örökre elveszett korányból még <<visszaparancsolni>> idézni egy pillanatot, csak egyet egész üdvében, tudná-e egy percre felejteni a mélységet, mely közöttünk tátong. Ah Johanna, midőn így mint most a csendes, a tiszta csillagos égbe tekinténk, s szerelmünk csillaga olly szépen ége, mint ma, még mi csak egymásban élve, nem vágytunk, nem tudtunk semmiről <<mást>>, mert véghetetlen szerelmünk tölte el mindent. Óh, Johanna! Emlékszik-é erre?
JOHANNA Az istenért, herceg – ne szóljon erről, távozzon kérem.
TARANTO Igen, Johanna, ön akarja, ön mindent elfelejtett, ah istenem, mindent. De nem csoda, önre az udvar mosolg, önt gy szerető férj, egy dücső trón várja, én Johannámmal mindent elvesztek. A <<....>> vak éjen keresztűl képe kisért, a déli nap sugarában képe mosolg felém, a hajnal bíborán első csókjainak emléke él. Johannám örökre Isten önnel.
JOHANNA Taranto könyörüljön.
TARANTO Mi édes visszhang <<volt>> ez a multból. Igen Johanna, ön nem felejti el egészen azon üdvös <<órákat>> perceket, mondja legalább, hogy emlékük szent előtte, csak ez egy szót s én élek, én reménylek.
JOHANNA Szentek előttem Lajos, szentek a sírig.
TARANTO (átölelve) Úgy enyim vagy, egy világ szük sorompói dacára enyém, óh! Hisz a szerelem megveti a porbilincseket, s ha egy világ lép ellene csatára, felkarolja annál kedvesebbjét, s egekbe tör.>

65 K: viseleteden zúg. <*Óh leányom az ártatlanság gyönge virág, mellynek csak egyszer van tavassza. Az ifjúság csábjai könnyen elvonnak az erény utától, halgas leányom anyádra s írd szivedbe kivánatait.>*

70 K: előmozdítan<*unk*>i, – s az imádságot megosztani oly édes <*meg osztani*> mondá

81**,** 82 K mellett a K-on két verssor:
agyam ég de eszmél / mert szenved lát él
[A 82. megszólalás után Taranto és Johanna párbeszédéből 8 megszólalás áth. Ezeket HG felvette kiadásába, de mi kihagytuk a dráma főszövegéből. A kihúzott szövegrész a következő volt:]
<*TARANTO Ismét néhány édes perc, mellyet elrabóltak tőlünk. Óh pedig bár lenne ez est hosszú, mint az örökkévalóság, s benne semmi, mint mi és szerelmünk.*
JOHANNA Mennyit szenvedtem érted, mennyit töprenkedék és most mindennek vége, mindent elfelejtek, mint vándor, ki fáradalmas útról drága honába tér. De jőj ide hozzám, keblembez, hol össze ver a két rokon szív, mondjuk el bánatunkat, könnyebben viseljük azt meg osztva. (Pamlagra ülnek, a barát jő a kert felől, s figyelmesen meg áll.)
TARANTO Nem, nem ne bánatról ez üdv pillanatban, mely annyiszor édesebb, hogy oly irigyen kell őrzenünk az irigy világtól.
JOHANNA Mit ér az, annál keserűbb lesz a vesztés, óh, Taranto! Érted e szó egész poklát örökre lemondani.
TARANTO De kell-e hát nékünk egymást örökre elvesztenünk, kik egymásért levénk teremtve? Nem Johanna, mutass a szerelemnek lehetetlent.>

83 K: minden el <*van*> vesz<*ve*>ett!

84 K: Semmi <*sincs*>sem <*el*>vesz<*ve*>ett el! [M átírással javított.]

86 K: hogy semmi <*sincs*>sem <*el*>vesz<*ve*>ett el! [M átírással javított.]

[A 87. megszólalás után a jelenet utolsó megszólalását Madách áth. Ezt HG felvette kiadásába, de mi kihagytuk a dráma főszövegéből. A kihúzott szövegrész a következő volt:]

<BARÁT De mint látom, az őrség nem legjobb lábon áll, tanácsossabb lesz bemenni. Illy<<en>> ügyeket közbenjáró nélkül végzeni legjobb. – Ha tetszik! (Taranto Johannát bevezeti.) Philippa, te őrködsz, a herceg gazdag. (Magában.) Kéz kezet mos, innen pártolást remélhetünk. (Jobbra el.)>

88 K: Johannámhoz! *<Oh Istenem! Mi soká késtem, de komolyabb foglalatosságok tartóztatának, mellyek tán a halahatatlanság koszoríját fűzendik homlokomra. Halhatatlanság kedves arcú nemtő, ki a trón [?] határiról forradalmainkra erőt mosolgsz.>*

[A 88. megszólalás után a 6. jelenet utolsó 2.-11. megszólalását, Arszlán és Endre párbeszédének elejét Madách áth. Majd a 12. megszólalást, Arszlán mondatát valószínűleg véletlenül áthúzatlanul hagyta, majd a 13.-19. megszólalást ismét kihúzta. Véleményünk szerint az egész Endre-Arszlán dialógust el akarta hagyni, így fsz-ünkből, HG-ral ellentétben e 18 megszólalást kihagytuk, s ezért a 88. megszólalást záró szerzői utasítás is okafogyottá vált. A kihúzott szövegrész a következő volt:]

<(A jobboldali ajtón Arszlán lép elébe.)

ARSZLÁN Nagyságos Úr!

ENDRE Mit kívánsz Levente

ARSZLÁN Az árulkodás, <<sugdosás>> Nagyságos Uram, nem <<az én>> mesterségem, mit igaz harcban is kész vagyok meg mutatni bár kinek, s torkába verni árulását.

ENDRE A dologra, vitézlő úr! Ha tetszik.

ARSZLÁN Nem is lennék tehát a magyarok Istenének idejében soha árulóvá, ha nemzetem becsülete nem kívánná azt. De már így félre komaság, barátság; ki kell indúlnom az igazi színnel.

ENDRE Mi tehát panaszod, <<csak rajta>>

ARSZLÁN Hogy ott hagyók hazánkat, szeretett királyunk fiát ez új honba kísérendők, a királyi ház iránti hűségből, magyar becsülésből tevénk.

ENDRE Miért örökké háládatos leszek.

ARSZLÁN De becsület szép szó, <<s>> ma is az ünnepélyen hátra magyar ebek üdvözléssel utasításnak el, mindenütt, hol csak szerét tehetik, nemzetünket, hazánkat gyalázzák; ha minket illetne a dolog, hisz majd végeznénk mi az olasz cinegékkel amúgy magyarosan. De itt hazánk becsülete forog fen, ez gondolánk, már csak Nagyságos Urunkat illeti.

ENDRE (félre) Óh, fájdalom, hogy igaz. (fen) Légy nyugott, levente, bűnhődni fognak a bűnösök, szigorú ítéletet tartandok felettek. De nem nevezhetnél-e egyet is közülök.

ARSZLÁN Talán nem is kellene neveznem, mert hisz ő nápoly leg gazdagabb embere.

ENDRE Nem, nem, levente, – téged, tudom, ily alacsony érdek visszatartani nem fog.

ARSZLÁN Köszönöm, Nagyságos Uram! De hát ha mégis volna kincs, mely azt tehetné, egy deli leányka, szép, mint a világ teremtése után az első nap, s ez leg kissebb érdeme, a nápolyi udvarban él és szendébb hazánk legdicsőbb leányinál, ártatlanabb a magas

fényű csillagoknál.
ENDRE Óh, levente, ha illy leányt találtál, úgy gazdagabb vagy soknál, kit irigyel a kába tömeg boldogítni nem tudó csillogásáért. De vigyázz, a nápolyi udvar légköre mérges, gyönge virágodnak árt a királyi nap fény.
ARSZLÁN S e leány attya a gonoszok egyike, Cabanis.
ENDRE Cabanis, emlékszem e névre, beszélni akarok vele.
ARSZLÁN Most itt ólálkodik az udvaron, mint martalékra a farkas, nem tudom, mi keresetben van.
ENDRE Távozz, vitézlő levente, légy türelemmel, jó éjszakát. (Arszlán el, Endre az ablakon kikiált.) Cabanis!>
92 K: Alkalmasint <*valami*> egy fényes
98 K**:** Mondtam, hogy az alkalmasint <*egy*> hatalmas úr volt,
100 K: kés*ő* nemzedékek
K, fsz: késő nemzedékek e kéjperceket.
HG: késő nemzedékek kéjperceket.
107**,** 108**,** 110**,** 112 K: *ü*idő
HG, fsz: idő
112 K: Egy negyed, m<*elly*>ily [A szó átírva. M jav.] ... szeráf óv. <*(Taranto kijő s a kert felé elmegy.) Mi ez hah jól látok! Vagy a pokoly üzi játékát velem? (Szemét dörgöli, s kezét lankadtan lebocsájtja.)*
CABANIS Az ebet ki rúgtad herceg úgy-e ha ha!
ENDRE A pokol kacag és fél.>

MÁSODIK FELVONÁS
A VÉGRENDELET

[A helyszínmegjelölés és az *Első jelenés* felirat között a lapszélen: *Lucifer.* A bejegyzés arra utal, hogy Madách az itt következő megszólalást, Endre szövegét Az ember tragédiája korai változatában szándékozott felhasználni.]
113 K: megbukik <*az élet pályáján*>, csillagaid ..... Míg <*hirtelen foglalják*> a kidőlt ..... *(Sancha jő jobbfelől) <Anyám! közös bánat ért, ah istenem! hogy vigasztalni nem tudlakvesztedért.>* Ah *A*nyám! [A K-ban Madách egy féloldalt kihúzott, s az *Ah, anyám!* mondat után az *Óh, anyám!* mondat került. Az ismétlést megszüntettük. A 113. megszólalás után a felvonás 1. jele netének 7 megszólalását, Endre és Sancha párbeszédének elejét Madách áth. A kihúzott szövegrész a következő volt:]
<SANCHA Én örök búcsút jövék venni e teremtől.
ENDRE Búcsút Anyám? S itt hagynál-e minket, midőn olly szükségünk van <<kebel>> szivre, mely érti bánatunkat, vond vissza e szót, mond, hogy nem távozol.
SANCHA Hogy lakhatnám-e én e termeket, mellyek mindenikével egy édes emlék van összekötve; hogyan tűrhetném pusztaságukat, mellyekben egykor boldog valék.
ENDRE S nincsenek-e itt gyermekid? Nem szeretnének-e ők mindazon szeretettel, melly a veszejtettekért némi kárpótlásul lehet.
SANCHA Nem Endre, jól látom én, hogy az agg Sancha feleslegessé lőn e vigalom lakában. Te jó vagy, te gyermekül <<szeretettel aggott anyádat>> tűrted az agg szeszé-

lyeit, s áldásom érte reád.
ENDRE Kedves anyám!
SANCHA Óh! De vannak, s ép azok, kiktől leginkáb fáj, kik nem szívelhetik <<az aggnak>> oktatási<<t>>mat, kiknek vigalmaikban <<itt>> csak gátul vagyok, eltérek tehát <<utokból>> előlük, s nem zúgolódom, felettek <<éljen>> az ég fog itélni.>
[Az áthúzott szövegrész után a lapszélen: *Álszégyen.* A bejegyzés arra utal, hogy Madách az itt következő megszólalásokat az ilyen címmel tervezett drámájában is tervezett felhasználni.]
115 K: ő <*nem*> rossz <*anyám*> nem lehet. ……. martalékira ragadnak, <*ezen orvoslunk, óh ne hagyj el királyné*> Megsózzuk
[A 115. megszólalás után a felvonás 1. jelenetének végét, 3 megszólalást Endre és Sancha párbeszédéből Madách áth. A kihúzott szövegrész a következő volt:]
<SANCHA Tökéletesen rendületlen, téged jövélek még megáldani, <<te olly göngéden tűrted el az agg szeszélyét.>>
ENDRE Köszönöm anyám, de engedj, hogy áldásomat Johannámmal megosszam.
SANCHA Néki nincs szüksége annya áldására fiam, ő megvetné azt. (Mindketten eltávoznak.)>
[A második jelenés első 9 megszólalását, Taranto, Artúr és Durazzo párbeszédét kihúzta Madách, így mi is csak a szövegváltozatok között közöljük. Íme:]
<TARANTO Ha, ha, ha, hisz én mindég mondtam, hogy Artúrnak több a szerencséje eszénél.
DURAZZO Nem is olly könnyen jönne zöldágra, ha <<több nem lenne>> nem volna több?
ARTÚR Badar beszéd barátim, használni kell tudni csak az alkalmat, melyet mindenkinek ád a kalandorok Istene. De hát lássuk az okos Tarantót, mit tennél, herceg, ha házad előtt elvágtatna a Szerencse.
TARANTO Esdeném, hogy <<térne>> be<<hozzám>>térjen.
ARTÚR Ím itt van a magasztalt elme, melly első alkalommal olly balgatagul viseli magát.
TARANTO Mit tennél tehát te?
ARTÚR Én megragadnám üstökét, s <<ugy>> be <<hoznám őt be> vinném. (Nevetés.) Lám, ebben áll a boszorkaság.
(Agnes, Philippa s Róbert barát beszélgetésbe mélyedve jönnek, külön csoportozatot képezve. Ezen egész jelenet alatt élénk társalgás folyik, melynek csak egyes helyei lesznek érthetőkké.)
DURAZZO A szerencse asszony, azért választá kegyencéül Arturt.
ARTÚR Asszony, barátim, pedig kacér, szeszélyeivel kell őt tudni bilincselni.>
118 K: rendelt <*volna*>
121 K, fsz: még kevesebbé HG: még keve*sbbé*
131 K: *(Hátra<ább> vonulnak.)*
HG: *(Hátrá**bb** vonulnak.)*
fsz: *(Hátra vonulnak.)*

136 K, fsz: házi üdvért, HG: *harci* üdvért
138 K, fsz: hágtam volna HG: *hajtam* volna
K: üdv, de <*az*> nem az.
143 K: áll az alku <*áll*>
144 K: Becsüle*tem* <*reá.*>re.
145 K: elő<*mozdithatja*>segítheti.
155 fölött bejegyzés a K-on: *Sámson.* [Ezt követően Artúr és Cabanis 10 megszólalása mellett függőleges vonal jelzi, hogy Madách e párbeszédet Sámson c. darabjában is tervezte felhasználni.]
160 K, HG: *üdv perceit.* fsz: üdvperceit.
[Helyesírási korszerűsítés.]
K: Óh Gróf <*úr*>*!* Cabanisból nem hal ki még <*minden*> az
[K 160 után 4 megszólalást, Artúr és Cabanis párbeszédének végét kihúzta Madách, így mi is csak a szövegváltozatok között közöljük. Íme:]
<*ARTÚR Kedves Cabanis, 11 órakor tehát, óh, hogy felejteném ezt el, 11-kor az este.*
CABANIS Természetesen estve, hogy a korán beköszönt ráncok ne roncsák el a hatást.
ARTÚR Ah, Cabanis! De férje hatalmas ember, bosszúja szörnyü lesz.
CABANIS Gondolja; nem, gróf, illy kontárral nem akarok többé semmit. Férje legjobb barátja lesz, vagy nem egy test-e a nő és a férj, mi kegyetlen férj lenne tehát, ki nője kedvesének nem lenne legjobb barátja. Különben is örülhet, ha újra sült családját olly régi család vére megnemesíti, mint öné.>
164 K: a zavarokban halász<*ni kedvelő*>ó Philippa ..... Johanna magtalan<*úl meghal*> marad, <*mert*> Mária
166 K: A dolognál gróf <*úr*>.
168 K: azon, ha <*valakinek meg*>tetszik?
178 után K: több *hang a' királyné a' királyné*
HG, fsz: : több hang, a királyné
193 K, fsz: Cabassole Fülöp, HG: Cabasso*n*e Fülöp,
195 K: jő egy <*kegyes*> mosolyomért
197 K: Sanguinetto? <*Az*> Ez egy
198 K, fsz: Marszán, Squillace-i gróf!
HG: Marszán *Squillace* gróf!
201 K: Jöhetnek. <*Artúr ki megy rá*> *a gondnokok belépnek)*
218 K: királyné?
<*3ik Jelenés*> *(Endre komolyan belép,*
219 K, HG: zsebé*be* van? fsz: zsebében van?
[Nyelvhelyességi korszerűsítés.]
K: kebel kebelhez, és <*minden jó lesz*> minden kiviláglik.
225 K: a jó Sanchát is e<*gy*> gyalázatos had
229 K: mindazt tevé. <*JOHANNA Ő tán még nem távozott el?*
ENDRE Ládd,> *m*ost eljő anyám,
235 K: Sietnem kell. <*Isten veled. (el)*> Öltözködési
236 K: <*Johanna!*> Öltözködési órád ..... Anyám jő <*el*> Óh, bosszú,
[237 után a K 2 megszólalását, Endre és Erzsébet párbeszédének kezdetét kihúzta Madách, így azt mi is csak a szövegváltozatok között közöljük. Íme:]

<ERZSÉBET Gyermekem!
ENDRE Mi édes hang! Mi szent emlékek kapcsolvák e drága szóhoz, az örökre elveszett, de kedves emlékű múltból. Isten hozott, urak! Óh! Szóljatok, virulnak-e még hazám drága vidéki, ragyog-e fölöttök oly édesen a csillagos ég.>

[238 után a K-ból 2 megszólalást, Endre és Erzsébet párbeszédéből, kihúzott Madách, így azt mi is csak a szövegváltozatok között közöljük. Íme:]
<ERZSÉBET Mi ez? Magyarország királynéját nem méltatja-e Nápoly illőbb fogadásra; itten király-e gyermekem? Hol tőlem az idegentől is kívánható tisztelet megtagadtatik.
ENDRE Ne ítélj oly szigorúan, anyám, (Habozva.) váratlan elérkezésed a megbízottak hanyagsága és más körülményeknek tulajdonítsd. S nem legszebb fogadásod-e gyermekid szeretete?>

[242 után a K-ból 3 megszólalást, Endre és Erzsébet párbeszédéből kihúzott Madách, így azt mi is csak a szövegváltozatok között közöljük. Íme:]
<ERZSÉBET S Johanna nem tartá-e méltónak férjének annyát a fogadásra?
ENDRE Ő öltözni ment.
ERZSÉBET Nem, Endre! Te habzol, te állásodat takarni ügyekszesz, óh, de azon a szerető anyai szem keresztül hatott. Ugye, Endre! Te boldogtalan vagy. (Endre hallgatva fejét lebocsátja.) Keblemhez, gyermekem, itt helyed, öntsd ki ide, mi kebledet nyomja. Óh! Kinek lenne joga bizalmadra, ha nem nekem, anyádnak.>
[243 előtt, a K-ból GILLET megszólalása előtt két oldal hiányzik. A K 30. lapján, alól őrszóként még az ENDRE név áll, jelezve, hogy a hiányzó 31. K-lapon az ő szövegével folytatódott a dialógus.]

HARMADIK FELVONÁS
CABANIS

[A felvonás ELSŐ JELENÉS-ének szerzői utasítása mellett a lapszélen Madách megjegyzése: *Comodus.*]

244 K: fogansznak. *(Sanchia jő.)* [A szerzői utasítást követően a 244. megszólalás további része, valamint a király és Sanchia dialógusának első fele, még 24 megszólalás a K-ban áth., ezért fsz-ünkből, HG kiadásával ellentétben, mi is kihagytuk, s csak itt, a szövegváltozatokban közöljük ezt a részt. A két ékzárójelbe tett részt, mely a függőleges áthúzáson belül vízszintesen volt áthúzva, HG kiadása sem közölte.]
<De ki jő, mi szép, mi bájoló teremtés és mégis tán mosolygó szemében kígyó, keblében pokol ül. Tán míg szerelemszínlő kebléhez szorít, első csókja mérget oszt. Megszólítom. Drága szép?
SANCHIA Királyom!
ENDRE Áldást kívánnék reád a kegy istenétől, de néked arra szükséged nincs.
SANCHIA Igen kegyes, királyom!
ENDRE Óh, szólj, hogy hívják a földi szépek legszebbikét, nevedet mondd, lányka.
SANCHIA Sanchiának hív az udvar.
ENDRE Sanchia! Mi kedves név ily szép alaknak – te elpirulsz, te szemed csillagit földre szegzed, jól teszed leányka, oly veszélyes örvényei azok a lelki nyugalomnak. (Kezét fogva.) Mi szép vagy így, óh, a lány csak addig bájoló, míg bájait nem ismeri, míg a termé-

szet szent Istene mosolgja azokat reá, a festett rózsának illatja nincs.
SANCHIA Ön hízelg, királyom, ki venné észre az alant viruló ibolát, hol rózsák díszelegnek.
ENDRE Óh, e szép templomot szép lélek is uralja-e? <<mi üdv lehet szeretni illy tiszta kebeltől, ismérni egy sziv minden dobogását, tudni, hogy .....ból, melly vélünk sír, és vélünk örül, könnyü dacolnunk akkor, ha ..... sirnak, ha illy szemek bánatos[?] könyében ..... szentelt emlék oh .... túlél ... föl ....>> De szólj, Sanchiám! Tudnál-e egy boldogabbat határtalanul, hűn s örökké szeretni.
SANCHIA Mi volna a nő, királyom! Ha nem boldogítna szerelmével, nem ezért lőn-e teremtve, nem ez-e legszentebb hivatása, rózsákat kötni a hősök homlokára. Szerelem a nő világa, melyben egyedül honos, vedd tőle ezt el és nyomorúbb lesz a naptól megfosztott világnál. Óh, királyom! Önök nem ismerik a szerelmet, a férfiú életében az bolygó tünde fény, mely ösmerné-e szíved minden dobanássát. – Örvendeztet s nyom nélkül leszáll, a nőnek egy világ üdvével és fájdalmival, melynek véget csak a halál szakít.
ENDRE Úgy tehát te már szeretsz, (Csend.) értelek, egy boldogabb bírja kebledet, melynek üdvét nékem élvezni nem szabad. Óh, átkos bíbor, váltságod minden, mi édes életünkben, rólad lepattan a földi gyönyör s az ég legszebb leánya, a szerelem.
SANCHIA Istenem, mi sötét kép.
ENDRE Úgy van, drága leányka, a királyi nap, melly messziről életet lehel, tavaszt virágoztat, nem oly irigylendő ragyogásáért, örök tüzében ön magát emészti és fájdalmas foltjait csak a távol föld embere nem látja.
<<SANCHIA Vajh ha szenvedéseit hordani tudnám, mindig szeretném önt király!
ENDRE Te szánsz, szemed könye ragyog ..... felejt .....mat, illy könny fájdalmimért szép elégtét Mi .... habár szivem, melly el..... jogot hozd vissza e földre óh köny! üdv könyezni[?] még nem láttam>>
SANCHIA Vajh, ha egy világnak szenvedéseit hordani birnám, hogy lenne minden ki boldog s mindenkiért csak én kesergenék.
ENDRE Mi szép, mi szokatlan hang ez e bűnök csarnokában, mi kedves nemtő a vétkek súllya alatt lankadó léleknek kibékítésére az emberiséggel, mint a puszták vándorának egy tiszta ezüst zománcú csergeteg, melyből az ég fellegtelen képe mosolyg feléje, mellybe minden olly szépen tükrözi magát. Óh, de leányka, oly álnokok az emberek, őrizd szerelmed szép tavaszát előttük, nehogy a való rideg keze sorvassza le virágit. Csak egyszer repül fel az érzet, egyszer egész fényével s többé hamvaiból felkölteni az ég minden hatalma képtelen. te jó vagy embernek, rossz közikbe, <<.....>>
SANCHIA Ne vegye el szent hitemet, király, az emberekbe. Ne fossza meg világomat legszebb ékétől.
ENDRE Bár szép álmaid holtig kísérjenek, bár szentségtelen kezekkel ki se törjön kebled templomába, de Sanchiám! A hölgy nem holnapi rózsa, mely ha lefonnyad, újra felvirul. Vonulj vissza az udvar álfényű köréből, vonulj a zárda szent falai közé, hol kivész az élet és remény, de nincsen csalódás is, hol nyerni semmit s mit is lehet nyerni e világon, de veszteni, mint itt, semmit nem lehet.
SANCHIA Ah, ön igen-igen boldogtalan lehet, királyom és szánom önt, ön nem ismeri az élet bájait, bonckése alatt ön azoknak csak vázát találja. Pedig oly szép az élet, oly színesek virági, de csak akkor, ha úgy élvezzük őket, mint Isten teremté, a szétboncolt rózsa többé nem kecsegtet.

ENDRE Mi édes ily kebelben az ifjú kor minden fellengző álmait újra megtalálni.
SANCHIA De királyom! Nekem lenne még egy kérésem is.
ENDRE (megváltozva) Úgy, ha, ha, ismét egy csalódás, mond Sanchia, úgy-e küldtek, ne titkold előttem, hisz te nem vagy, nem lehetsz rossz s én mindezekre már eltompúlék.
SANCHIA (neheztelve) Királyom! Nem tudom, mit hisz felőlem, de meg kell bocsájtanom szenvedésiért.
ENDRE Köszönöm, Sanchiám, óh, én igen szenvedheték, hogy szemedbe nézve bűnösnek tarthatálak.>

254 K, HG: [Endre monológját egy, a külső történéseket, olaszok és magyarok összetűzését elmesélő szerzői utasítás szakítja meg, s ez után mind a K, mind HG kiadása kétszer írja egymásután az Endre szereplőnevet. A második szereplőmegnevezést elhagytuk, hiszen csak Endre beszél szinte a jelenet végéig.]

303 K: a lélek össze*for,* me*lly*
HG: a lélek össze*fon*, mely
fsz: a lélek összeforr, mely

311 K: atyád kér! <*halgass reá, nyisd meg szemed egét, te hallgatsz, midőn minden él, minden virágzik körülted, te olly ifiú, olly szép, s nappal alszasz mint a szűfenék[?]*>

314 K, fsz: boldogítni embertársait.
HG: boldogítni embertársai*d.*

316 K, HG: Egy *holt tetem.*
fsz: Egy holttetem. [Helyesírási korszerűsítés.]

319 K, fsz: Én dacolni
HG: *És* dacolni

NEGYEDIK FELVONÁS
FÖLDRENGÉS

[A felvonás első öt megszólalása, Philippa és Durazzo párbeszéde a K-ban kihúzva, ezért mi is itt, csak a szövegváltozatokban közöljük. A dialógus a Tragédia londoni színe cigányasszony-jelenetében kerül újból felhasználásra, valószínűleg ezért húzta ki a szövegből itt Madách.]
<*PHILIPPA (Durazzóhoz.) Tenyerét ide, drága ismeretlen, boldog jövőt, szép jövőt jósolok önnek.*
DURAZZO Ha aranyat nyújtok vele, ugye, de lássuk mit tudsz csunya rémkép, kinézésed szerint a sírontúli dolgok avatottja is lehetsz.
PHILIPPA Ezer szerencse, herceg, önt kedves karok ölelése várja.
DURAZZO Philippa! Félre badarsággal, komolyan beszélj.
PHILIPPA Ismétlem jóslatomat, mindent elkészíték már.>

[326 után a K-ból Endre megszólalását és Petrarcha válaszának elejét – valószínűleg stiláris okból – kihúzta Madách. Ezt a szöveget, HG kiadásával szemben mi csak itt, a szövegváltozatok közt adjuk közre.]
<*ENDRE Érzeni szép; mi az élet költészet nélkül, csontváz, mellynek bíbor ajkai, igéző keble lerohadtak, melynek csontüregében a kajánság kígyója lappang.*
PETRARCHA Úgy van királyom! az ember csalódva >

[333 után a K-ból Petrarcha és Endre egy-egy megszólalását kihúzta Madách.

Ezt a szöveget, HG kiadásával szemben mi csak itt, a szövegváltozatok közt adjuk közre.]
<PETRARCHA S éppen ezekkel oly édes társaloghatni.
ENDRE S azt hiszi ön, hogy társaloghat velök, kiknek csak vázát ismeri, mellyről az élet dús tetterő levált, azt hiszi, hogy érti őket, ha mint ők egykor, ön papíroson dönt le zsarnokokat? Óh, én útálom azokat, kik egy tollvonással országokat szabadítnak meg, s rab lelkök e munkát hazájok zsarnokának ajánlja. (Elvonulnak, Philippa Johannával előre jő.)>

339 után K: *<GILLET Hol a legmerészebb hasonlatosság is valóságá lesz, ott elnémúl a hizelgés.*
JOHANNA Mindég jobban.>
[Ezt a kihúzott párbeszédet HG kiadása sem közölte.]

364 K, fsz: kormányozhatá?
HG: kormányozhat*na*?

[368 után a K-ból PETRARCHA mondatát Madách áthúzta, így mi is csak itt közöljük, s a fsz-ből, HG kiadásával ellentétben, elhagytuk.]
<PETRARCHA Igen, királyné, lantom földi volt, mert földi szépség élteté azt; most repte égi lesz, merész, magas, mint sasé, szelíd, mint angyal éneke, mert angyalt zeng, önt, királyné.>

[369 után a K-ból GILLET mondatait Madách áthúzta, így mi is csak itt közöljük, s a fsz-ből, HG kiadásával ellentétben, elhagytuk.]
<GILLET Boldogok, kik lapokra önthetik az érzést, ők boldogok, mert tudathatják az utóvilággal szerelmöket. De nékünk, ki a véghetetlen érzést nem tudjuk a rím szűk sorompóiba önteni, sorsunk tűrni és szeretni.>

374–
376 K: [A 3 megszólalás, Endre és Petrarcha szövege mellett a K-ban függőlegesen vonalat húzott Madách s a *Jolán* szót írta, utalva ezzel arra, hogy e "példázatot" Jolán c. tervezett munkájába szánja. A 374-375. megszólalást áthúzta, de kihagyásukkal ezúttal nemcsak HG, hanem a fsz szerkesztője sem értett egyet, mert a további párbeszéd éthetetlenné válna a kihúzottak elhagyásával.]

376 K: *<Igy jár mindenik, ki javitani akar a minden napi világon.> (Taranto előre jő.)*
Több más mesét is

378 K, HG: van valami, mi emlékemet foglalkoztatja [Értelemzavaró másolási hiba. Az eredeti szó valószínűleg az *elmémet* lehetett.] fsz: van valami, mi elmémet foglalkoztatja

385 K, fsz: titkaikat.
HG: titkai*d*at.

387 K, HG: Ide velek, *hagyj* írjam alá.
fsz: Ide velek, hadd írjam alá. [Helyesírási korszerűsítés.]

422 K: <*JOHANNA*> TARAN: [A szereplőnevet átírta Madách, a K-ban a teljes név helyén csak e rövidítés szerepel.]

433 K: csalni *ü*gyekszik. HG, fsz: csalni igyekszik.

443 K: a poko*ly* fenekéig,
HG, fsz: : a pokol fenekéig,

449 K: óh poko*ly*,

HG, fsz: óh, pokol,
455 K, fsz: könyörgtem, – végezz ki.
HG: könyör*ö*gtem – végezz ki.
456 K: Endré<*nek*>hez *adig* komoly őrizetet rendelek, *ne hogy meg előzzön a pokoly* csá<*k?*>bjaival. [Mindkét áthúzott résznél az eredeti szót átírta Madách.]
HG, fsz: Endréhez addig komoly őrizetet rendelek, nehogy megelőzzön a pokol csábjaival.
456 után K, fsz szerzői utasításban: *Tarantó, és úgy tovább, a* HG szerzői utasításban: *Tarantó, és így tovább az*
459 K: s *álurul, igyekez őt meg előzni.* [Madách másolási hibája lehet: *álurul* – elárul!]
HG, fsz K: s elárul, igyekezz őt megelőzni.
462 K: *Ügyekez,* mondom,
HG, fsz: Igyekezz, mondom,

ÖTÖDIK FELVONÁS
VISZONYOK HATALMA

471 K: égtől remé*nylj.*
HG, fsz: égtől remélj.
479 K: lenne *ü*dő
HG, fsz: lenne idő
481 K: oroszlá*ny* ....oroszlá*ny*
HG, fsz: oroszlán ....oroszlán
488 K: sü*lj*edtem-e
HG, fsz: süllyedtem-e
K, HG: fogadni. fsz: fogadni?
[Helyesírási korszerűsítés.]
489 K: *ü*dővel
HG, fsz: idővel
496 K 496: rés*z*t ki*g*yó!
HG, fsz: rést, kígyó!
497 K, fsz: Még Gillet innen,
HG: *Nem,* Gillet, innen, [HG téves olvasata.]
509 K: *lapda ként* hányatom
HG, fsz: labdaként hányatom
515 K, fsz: tódul a vár
HG: *tolul* a vár [HG téves olvasata.]
520 K: remé*l*ve ... *ü*dőkben
HG, fsz: remélve .... időkben
K, fsz: nyugodt s tiszta
HG: nyugodt *és* tiszta
522 K, fsz: fejdelmed
HG: fej*e*delmed
530 K, fsz: e tátongó sebek .... pillantatig!
HG: *a* tátongó sebek .... pill*anat*ig!

532 K: *ü*dő
HG, fsz: idő
K, HG: *páros* bíró
fsz: pártos bíró [A szövegösszefüggés alapján javítottuk Madách valószínű elírását, tollhibáját.]
543 K: sátá*ny* HG, fsz: sátán
545 után utasítás HG: *selyemzsinórral.)*
K, fsz utasítás: *selyemzsinórral jő.)*
549 K, fsz: fejdelem, HG: fej*e*delem,
555 K, szerzői utasítás: *(Johannát át akarja ölelni <s Endre szelleme tünik fel közöttük.)>*
560 után áth. szerzői utasítás K: *<A szellem el tűnik)>*
565 K, fsz: bizgatál fel,
HG: bizga*tt*ál fel,

*

Szómagyarázatok

[szám: a megszólalás sorszáma, melyben a magyarázott szöveg, illetve szó előfordult.]

bizgat [539, 555]: biztat, felbújt.
*foganszn*a*k* [244, 274]: fogannak, megfogannak.
geréb [11, 113]: erdélyi szász eredetű szó /gref, többes szám: greb'n/, jelentése: gróf. A történeti-etimológiai szótár szerint csak Erdélyben ismert szó – ám úgy tűnik, a Felvidéken is ismert.
gyovonni [247, 286]: gyónni.
korány [55]: korai hajnali időpont, hajnal. A nyelvújítás kedvelt költői szóalkotása.
üldi [240, 505]: üldözi.

A dráma történelmi háttere

A Nyugat-Római Birodalom bukása után a langobárdok szállták meg Észak-Itáliát (Lombardia mind a mai napig az ő nevüket viseli). A létrejövő Langobárd Királyság ezután elfoglalta Közép-, majd Dél-Itáliát is, ahol legjelentősebb hatalmi központjuk a Beneventumi Hercegség lett. A Langobárd Királyság a VIII. század vezető hatalma lett, ám a frankoknak ők sem állhattak ellen: 774-ben Nagy Károlyt, miután ostrommal bevette Paviát, a langobárdok királyává koronázták a nevezetes vaskoronával. Nagy Károly halála (814) után birodalmát egyetlen életben lévő fia, I., azaz Jámbor Lajos örökölte. Ő viszont már 817-ben – felelevenítve az ősi germán–frank szokást – felosztotta birodalmát három fia között: Lothart társcsászárrá koronázta, Pippin Aquitániát, (Német) Lajos Bajorországot kapta. Itália ura Lothar lett, majd halála után az általa uralt terület további három részre bomlott: Itáliától elszakadt Lotharingia és Provence, az itáliai trónon pedig a császári címet is viselő II. Lajos ült. Halálával Lothar ága kihalt, s egészen I. Ottó (936–973) trónra kerüléséig Itália nehezen átlátható feudális anarchiába süllyedt. 962. február 2-án XII. János pápa a római Szent Péter-templomban császárrá koronázta I. Ottót, s ezzel létrejött a Német–Római Birodalom. Ezt a névleges államot III. Ottó (983–1002) próbálta univerzális birodalommá alakítani, ám a zseniális fiatalember mindössze 22 évesen meghalt. A Nápoly–szicíliai Királyság történetének kezdete viszont épp az ő uralkodásának idejére esik.

III. Ottó országlásának idején, 999-ben léptek a normannok először Dél-Itália földjére, mikor is zarándokként a Szentföldre tartva Salerno alól elűztek egy arab martalóchadat. Dél-Itáliában igen kaotikus viszonyokat találtak. Néhány évtized alatt számos normann lovag érkezett erre a földre, s 1030-ban egyikük, Rainulf már Aversa grófja, a capuai herceg hűbérese volt, s őt sokan mások követték. Ezek közé tartozott Ravasz Róbert, aki a calabriai és apuliai normannok hercege címet nyerte el a bizánci uralkodótól (1057–1085). Ő foglalta el az utolsó langobárd hercegséget, Salernót 1077-ben. 1059-ben végül II. Miklós pápa elismerte a dél-itáliai normann hódításokat, mi több: 1084-ben, mikor IV. Henrik császár elfoglalta Rómát, Ravasz Róbert mentette ki VII. Gergely pápát az Angyalvárból. 1059-től Róbert viseli a Szicília hercege címet. A dél-itáliai normann állam 1127 után éli első virágkorát. 1131-ben a birodalomhoz kerül Nápoly, s ezzel létrejön a Nápoly–szicíliai Királyság, melynek első uralkodójává, pápai engedéllyel II. Rogert kenik fel Palermoban, a királyság székhelyén. Az új királyság Eu-

rópa vezető gazdasági és katonai hatalma, a pápaság támasza. II. Roger utódai alatt azonban az állam hanyatlásnak indul, míg a normann dinasztia kihalása után II. (Hohenstaufen) Frigyes ismét fel nem virágoztatja az országot. 1220-ban, római császárrá koronázása után Dél-Itáliába vonul vissza, ahol helyreállítja a királyság II. Roger-korabeli fényét, 1224-ben Nápolyban egyetemet is alapít jogászok képzésére. Elődeitől eltérően nem Szicíliában, hanem Dél-Itáliában rendezte be vándorló udvarát, több várat emelt a félszigeten, olaszul verselt, latin nyelven írt szakkönyvet a solymászatról – inkább volt olasz-normann, mint német. Kortársai eretneknek, az Antikrisztus előhírnökének bélyegezték, s így nem csoda, hogy sűrűn keveredett mind német–római császárként, mind nápoly-szicíliai királyként vitába, sőt, fegyveres konfliktusba a pápákkal. 1245-ben kiátkozták, címeitől megfosztották. 1250-ben a dél-itáliai trónon törvénytelen fia, Manfréd követte. A pápa azonban a trónt 1245-ben üresnek nyilvánította, és felajánlotta Szicíliát IX. Károly francia király unokaöccsének, Anjou Károlynak, abban a reményben, hogy Dél-Itália szárazföldi területeit megtarthatja magának. Anjou Károly azonban nem elégedett meg a szigettel, a szárazföldet is akarta, s 1266-ban Beneventónál legyőzte a királyságot ténylegesen bíró Manfrédet, s Dél-Itália ura az Anjou-ház lett, amely fővárossá Nápolyt tette meg.

Az Anjouk alatt Dél-Itália Európa egyik legvirágzóbb államából a kontinens gazdasági perifériájára szorult, egyrészt a mohamedánok, görögök és zsidók irányában addig jellemző vallási türelem megszűnése (ezáltal a kereskedelem hanyatlása), másrészt a nagy számban betelepülő francia nagyurak miatt, akik az ölükbe hullt nagybirtokokon rövidlátó rablógazdálkodást folytattak. E körülmény lehetett az oka annak is, hogy 1282-ben a "szicíliai vecsernye" eredményeképpen Szicília elvált a Nápolyi Királyságtól, ezzel a Nápolyi Királyság végérvényesen a szárazföldre szorult vissza.

1264-ben, mikor a pápa elismerte az Anjouk jogát Dél-Itáliára, lefektették az öröklési rend alapjait. Eszerint az előbb születő utód előnyt élvez a később született-tel szemben, s a fiú a lánnyal szemben. I. Károlyt a trónon fia, II. (Sánta) Károly követte, aki feleségül vette V. István magyar király leányát, Máriát. II. Károly fia, Martell Károly azonban 1295-ben elhunyt, ennél fogva örökössé az ő fia, Károly Róbert (Caroberto) lépett elő, aki ekkor hét esztendős volt. Károly Róbert azonban, nagyanyja révén a magyar trónra is esélyes volt, hiszen IV. (Kun) László utód nélkül halt meg és III. Andrásnak sem volt fiúgyermeke. Ezért (és valószínűleg a harmadik királyfi, Róbert hathatós rábeszélésére) Sánta Károly arra kérte a pápát, hogy módosíthassa az örökösödés rendjét, s ne unokája, ne is a világi dolgokban járatlan másodszülött fia, Lajos, hanem harmadik fiú-

gyermeke, Róbert legyen utána Nápoly uralkodója. A pápa engedélyt adott erre, így kerül a nápolyi trónra 1309-ban Róbert, kit az utókor a Bölcs melléknévvel ruházott fel.

Bölcs Róbert 1309 és 1343 között uralkodott, igen művelt ember volt, számos költő, tudós pártfogója, mindemellett kiváló politikus és katona – csakúgy, mint rokonai, az Anjou-ház magyar ágának két legnagyobb uralkodója: I. Károly és I. (Nagy) Lajos. A pápánál elérte, hogy az neki adományozza a pápai állam főkapitánya címet, majd a császár kegyéből Toscana birodalmi vikáriusa lett: ezzel uralmát a teljes olasz félszigetre kiterjesztette.

Csakhogy 1328-ban meghalt egyetlen fia, Károly calabriai herceg, akinek fia nyolcnaposan távozott az élők sorából. Ezt követően (1330-ban) kényszerű helyzetében lányait jelölte meg utódaiként: elsősorban Johannát, annak halála esetén húgát, Máriát. Ám e rendelkezés meglehetősen labilisnak tűnt, annak ellenére, hogy Róbert feleskette leányai hűségére hűbéreseit, köztük két öccsét: Durazzo és Taranto hercegeit.

Bölcs Róbert továbbra sem volt nyugodt trónjának sorsa és lányai örökösödése miatt, ezért úgy határozott, ismét hűbérurához, a pápához fordul, s engedélyt kér, hogy idősebb lányát férjhez adhassa rokonához, I. Károly magyar király fiához, Lajoshoz. A szerződés értelmében, amennyiben Lajos elhalálozna, úgy Johanna Lajos öccsének, Endrének a felesége lenne, ha pedig Johanna hunyna el, úgy Lajos Máriát venné nőül, ha pedig Lajos is és Johanna is meghalnak, akkor Máriát Károly Róbert valamelyik fia köteles elvenni.

1333-ban érkezett meg Károly Róbert Nápolyba, hogy ezt a szerződést szentesítse, ám nem Lajost, hanem Endrét hozta magával, valószínűleg azért, mert Lajosnak mint első számú örökösének akkor már a lengyel trón megszerzése érdekében kellett házasodnia. Bölcs Róbertnek azonban megfelelt Endre is, így az eljegyzés megtörtént 1333. szeptember 26-án. Ettől fogva Endre a Calabria hercege címet viselte, ami a trónörökösnek járt a Nápolyi Királyságban (ahogyan az angol uralkodó örököse a walesi herceg), ráadásul a gyermek Endre kifejezetten azért maradt Nápolyban, hogy az uralkodásra felkészítsék. Külön udvartartást kapott, ahová vele tartott dajkája, Erzsébet, több magyar úr és udvarában élt nevelője, Roberto di Mileto barát, akit Bölcs Róbert rendelt mellé. Endre azonban hiába nevelkedett Dél-Itáliában, idegen maradt, jöttment, akit nem sohasem kedveltek meg, akit lenéztek, barbárnak tekintettek.

1333. november 8-án XXII. János pápa levelében áldását adta a két királyi gyermek eljegyzésére. Ám sem ez a levél, sem más okirat nem tartalmaz megállapodást Endre trónöröklésével kapcsolatban Bölcs Róbert és

Károly Róbert között, noha Károly Róbert később hivatkozik efféle megállapodásra. Hogy létezett-e ilyen, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy Endre mindent megkapott, ami egy nápolyi trónörökösnek járt, s az is biztos, hogy örökösödési joga írásba foglaltan nem maradt ránk, de a korban sem tudta felmutatni senki.

1342 húsvétján Endrét lovaggá ütötték, majd az újdonsült lovag elvette Johannát. Az év májusában elhunyt a pápa, az új pápa, VI. Kelemen pedig Aymerich bíborost küldte Nápolyba, hogy vegye ki Bölcs Róberttől a hűbéreskü megújítását, csakhogy mire a bíboros elindult, Bölcs Róbert elhalálozott (1343. január 19.). Róbert király halála előtt még kevert egyet a lapokon: végrendeletében trónját Johannára hagyta, s ha ő gyermektelenül meghal, az ő örököse sem Endre, hanem Mária, akinek Endre öccséhez, Istvánhoz kell férjhez mennie; kárpótlásul Endre megkapja a salernói hercegséget. A végrendelet a kormányzást Johanna nagykorúságáig (25 éves koráig) egy kormányzótanácsra bízza, amelyben nem kapott helyet sem az egyház képviselője, sem a két legnagyobb hatalmú főúr: Durazzo és Taranto hercegei, s amelynek feje Sanchia anyakirályné. A végrendelet titkos záradéka szerint Máriát Lajos magyar királynak kell elvenni "bizonyos titkos feltételek" miatt, ha pedig ez Lajos jegyessége és házassági előszerződése miatt nem lehetséges, úgy Mária keze Szép Fülöp francia király valamelyik fiáé legyen. A végrendelet ellen zúgolódott a magyar udvar, hisz Endre csak a királynő férje lett általa, zúgolódtak a durazzoi és a tarantoi hercegek, de a pápaság is, mint hűbérúr, hisz a pápa az örökös kiskorúsága idején teljhatalmat kívánt magának. És maga Johanna is lázadozott, ő ugyanis azonnal át akarta venni a kormányzást.[1]

És innentől igazán bonyolult a történet. Íme az első jelenet: 1343. március 26-án Durazzoi Károly herceg nőül veszi Máriát, Johanna húgát. A házasságot helyesli Sanchia anyakirályné és a pápa is, aki felmenti Máriát korábbi házassági ígéretei alól. Ez a házasság egyenértékű Mária trónigényének bejelentésével.

A 2. jelenet: I. (Nagy) Lajos magyar király megbízza apósát, Károly morva őrgrófot, járjon közbe a pápánál, hogy az koronáztassa királlyá Endrét, vagyis vegye semmisnek a végrendeletet. Ugyanakkor ráveszi Károly őrgróf atyját, János cseh királyt, ki több nápolyi előkelővel szoros baráti kapcsolatot ápol, hogy szólítsa fel Nápoly arisztokráciáját: ismerjék el Endrét uruknak.

A 3. jelenet: Johanna függetleníteni próbálja magát a kormányzótanácstól, Endre mindinkább háttérbe szorul, népszerűtlensége nő, aminek oka elsősorban Johanna "propagandája", független források szerint ugyanis Endre megnyerő, tehetséges fiatalember, méltó fia atyjának és méltó

öccse bátyjának. Johanna egyeduralomra tör, ám ebben a magyar királyi udvar és az avignoni pápai udvar lépései erősen akadályozzák.

A 4. jelenet: 1343 nyarán Erzsébet magyar anyakirályné elindul velencei gályákon Nápolyba, 21 ezer márka (mintegy 5250 kg) aranyat és 27 ezer márka (körülbelül 6750 kg) ezüstöt visz magával "meggyőzés" céljából.

Az 5. jelenet: 1343. november 28-án a pápa levélben érvényteleníti Bölcs Róbert végrendeletét, feloszlatja a kormányzótanácsot, és megbízza útban lévő nápolyi követét, Aymerich bíborost Johanna rendeleteinek felülvizsgálatával, ugyanakkor levélben nyugtatja meg Johannát, hogy nem kíván beleavatkozni a királyság belügyeibe (holott épp azt teszi). Endrét meg sem említi levelezésében.

A 6. jelenet: Erzsébet magyar anyakirályné Nápolyból követséget küld Avignonba, hogy a pápát rábírja Endre örökösödésének elismerésére. Johanna és Sanchia anyakirályné is útnak indít egy-egy követséget, miután Erzsébet Rómába zarándokol (hatlovas hintón, 50 aranysarkantyús vitézzel vonul Rómába), hol oly bőkezű, hogy végül menekülnie kell a tolongó koldusok elől.

A 7. jelenet: Valois Katalin, Bölcs Róbert öccsének, Taranto hercegének özvegye, címzetes bizánci császárné, a francia király testvére két fiát, Róbertet és Lajost Johanna mellé küldi, hogy meghódítsák unokatestvérüket, és rávegyék arra, hogy megszabaduljon Endrétől. Erről Erzsébet is valószínűleg tudomást szerez (utóbb utal is rá egyik levelében), mert fiát haza akarja vinni, ám végül Bertrand de Baux, a Nápolyi Királyság főbírája ráveszi, hogy tegyen le tervéről, ami háborúhoz vezetne a gyenge Nápoly és a hatalmas, erős Magyar Birodalom között.

A 8. jelenet: a pápa elismeri Endre jogát a nápolyi trónhoz – cserébe 44 ezer márka, azaz 11 ezer kg aranyért! (A magyar államkincstárt erősen megterhelik a költségek, I. Lajosnak adókat kell kivetnie, hogy fedezze öccse patronálását.)

A pápa nem akarja, hogy az erős Magyarország megvesse a lábát Itáliában, ráadásul tekintetbe kell vennie legfőbb pártfogója, VI. Fülöp francia király érdekeit, aki Johanna nagybátyja. Ezen okok miatt Endre jogát nem alanyi jogként ismeri el. Endre csak mint Johanna férje jogosult a koronára a pápai álláspont szerint, tehát az öröklésbe nem szól bele, mert a trón jogszerűen Johannát illeti. Ettől kezdve Endre használja a nápolyi király címét, bár meg nem koronázzák, tudniillik arra a pápa csak akkor hajlandó, ha megkapta a 44 ezer márka aranyat.

A 9. jelenet: Aymerich bíboros megérkezik Nápolyba 1344. májusában, ám egyedül Johannától veszi ki a hűbéresküt, Endrétől nem. A bíboros nem képes kontrollálni Johannát, Endre helyzete nagyon ingatag, az udvar

megveti, sértegetik, gúnyolják.

A 10. jelenet: Erzsébet magyar anyakirályné, bár tisztában van fia nehézségeivel, úgy véli, amint a pápa megkapja a kialkudott összeget és Endrét felkenik, helyzete is megszilárdul, ezért hazautazik Magyarországra.

A 11. jelenet: a pápa visszahívja a tehetetlen Aymerich bíborost és felváltja Guillaume d'Amici chartres-i püspökkel, aki rendet teremt a nápolyi udvarban, ezáltal Endre körülményei és kilátásai javulni látszanak.

A 12. jelenet: a pápa, miután megkapta a pénzét, 1345. szept. 20-án kiadott bullájában Guillaume d'Amici chartres-i püspököt bízza meg azzal, hogy királlyá koronázza Johannát és Endrét. A bullában mindazonáltal azt is leszögezi, hogy amennyiben Endrének és Johannának nem születnének gyermekei, s Johanna korábban halna meg, úgy nem Endre, hanem Mária a trón várományosa, s ha ezzel Endre szembeszállna, kiközösítik az egyházból. Épp ezért Endrének esküt kellett tennie Máriának, hogy betartja a pápai bulla rendelkezéseit. (Vagyis arra, hogy az Anjouk magyarországi ágát kizárja az örökösödésből.) A pápa, bullájával egy időben, leveleket ír Nápoly előkelőinek, felszólítván őket arra, hogy vessék alá magukat akaratának.

A 13. jelenet: 1345. szeptember 18-áról 19-ére virradó éjszaka Aversában meggyilkolják a 18 esztendős Endrét, akinek gyermekét Johanna a szíve alatt hordja. A merénylet mögött minden bizonnyal Valois Katalin, Fülöp tarantoi herceg özvegye áll, még akkor is, ha I. Lajos magyar király kezdettől fogva Mária férjét, Durazzoi Károlyt vádolja. Szinte bizonyos, hogy Johanna tudott arról, hogy meg akarják gyilkolni a férjét.

Ami ezután következik: véres háború, melynek során I. Lajos 1350-ben elfoglalja Nápolyt is, majd a status quo alapján fegyverszünetet kötött. 1352-ben a pápa közvetítésével békét köt Johannával, s az év végén szabadon bocsátja az 1348 óta fogságában lévő durazzoi és tarantoi hercegeket. Később, 1364-ben Magyarországra hozatta Durazzoi (Kis) Károly herceget, s horvát–szlavón herceggé teszi (ő később magyar király is lesz, II. Károly néven). Ezt követően Nagy Lajos Kis Károly nevében lép föl nápolyi érdekeinek védelmében, de eredményeket nem ér el.

Végül XI. Gergely pápa 1377-ben Avignonból Rómába helyezi vissza a székhelyét, majd a következő esztendőben, Gergely halála után a bíborosok VI. Orbán személyében olasz főpapot ültetnek Szent Péter trónjára – ezzel a zsarnok hajlamú, önfejű, a pápa akaratával is szembeszegülő, rovott múltú Nápolyi Johanna sorsa beteljesedik. 1380-ban VI. Orbán megfosztja hatalmától, s a trónra Nagy Lajost hívja meg, aki azonban már nem mozdul a hívásra, hanem jogait Kis Károlyra ruházza. Őt 1381-ben III. Károly néven koronázzák királlyá. III. Károly börtönbe veti, majd még patrónusa,

I. (Nagy) Lajos életében a börtönben megfojttatja Johannát, akit nem enged szentelt földbe temetni, hisz köztudottan része volt férje, Endre herceg meggyilkolásában*.

*

A dráma történelmi szereplői

ENDRE – I. Károly Róbert magyar király másodszülött fia.

ERZSÉBET – magyar anyakirályné, I. Lajos király és Endre herceg anyja, I. Károly Róbert özvegye.

GILET – Gilet Miklós egyike az Endre udvartartásába Nápolyba érkező uraknak Fessler Magyarország történetében.

RÓBERT – Bölcs Róbert 1309–1348 között Nápoly királya, Johanna nagyatyja.

SANCHIA – anyakirályné, Bölcs Róbert felesége, a király halála utáni kormányzótanács elnöke, ám kolostorba kényszerítik, ahol 1345. július 28-án meghal.

DURAZZO – a durazzoi herceg, Durazzoi János, Bölcs Róbert ifjabbik öccse. A darab szereplője fia, Károly, aki 1343. március 23-án, miután kívül rekedt a kormányzótanácson, feleségül veszi Máriát, Johanna húgát. Máriának Bölcs Róbert végrendelete értelmében István magyar herceghez kellett volna feleségül mennie. Durazzoi Károly 1348-ban hal meg, testvére, Lajos 1362-ben. Ezen utóbbi Kis Károly, későbbi nápolyi (1381–86) és magyar király (1385–86) atyja.

ÁGNES PERIGORD – a durazzoi hercegné, János herceg felesége, Károly és Lajos anyja. A drámában kicsit Valois Katalin szerepét tölti be. A valóságban nem játszott meghatározó szerepet a történtekben.

ARTUS KÁROLY – Charles Artois, kamarás, Bertrand-nak, a királyság marsalljának apja, valószínűleg Bölcs Róbert törvénytelen fia. A merénylet valódi szervezője.

* Cola di Rienzo római népvezér szerint más a történet. Szerinte Bölcs Róbert végrendeletében Endrét jelölte ki egyedüli utódjául. Csakhogy ezért a pápa 60 ezer uncia aranyat kért, a bíborosok azonban, akik mind Durazzoi Károly hívei voltak, valamint Charles Artois – másképpen Artus, sokak szerint Róbert király törvénytelen fia –, összekapartak gyorsan 40 ezer uncia aranyat a pápának, aki erre először meghamisíttatta, aztán pedig érvénytelenítette Bölcs Róbert végrendeletét, és többé nem támogatta Endrét.

TARANTO – vagyis a tarantoi herceg, Fülöp, Bölcs Róbert idősebbik öccse, Valois Katalin férje. Katalin Franciaország királyának testvére, címzetes bizánci császárné, Róbert, Lajos és Fülöp hercegek anyja, az Endre elleni merénylet valószínűsíthető értelmi szerzője, aki a lebonyolítást, a megszervezést Charles Artois-ra bízta. A darab szereplője Durazzo Lajos herceg.

JOHANNA – nápolyi királynő, Bölcs Róbert unokája, Endre magyar herceg felesége.

PETRARCHA – Francesco Petrarca (Petracco) 1304-1374 között élt nagy reneszánsz költő. 1341-ben római költőkoszorúzása előtt jár Nápolyban, ahol "vizsgát tesz" a literátus Bölcs Róbert király előtt, a király háromnapi kérdezés után saját bíborpalástját adja rá, hogy abban menjen Rómába. 1343-ban pápai megbízatással követ Nápolyban, tehát történetileg hiteles, hogy a dráma cselekményének idejében a költő épp itt tartózkodik.

RÓBERT BARÁT – Roberto di Mileto barát, Endre nevelője, akit Bölcs Róbert rendelt a herceg mellé 1333-ban, mikor a herceg Nápolyba érkezett 6 évesen.

PHILIPPA – Filippa di Catania, Johanna mosónőből lett nevelőanyja és udvarmesternője, Johanna bizalmasa. Minden bizonnyal Valois Katalin vonta bűvkörébe, hogy rajta keresztül próbálja irányítani és ellenőrizni Johannát.

CABANIS – C. Raimund Fesslernél Philippa második férje, aki szintén alacsony sorból emelkedett fel a lovagi rendbe. Mór származású, a forrás szerint Cabanis és Philippa házasságából három fiú született, s a legidősebb fiú, Robert leányát hívták Sanciának. Fessler történetében Robert Cabanis játszik kulcsszerepet Endre meggyilkolásában.

FÉRFI ÉS NŐ

1842

Bevezetés

A *Férfi és nő* azok közé a Madách-drámák közé tartozik, amelyeket a kezdetektől számon tartott a szakirodalom, de különösebb jelentőséget sosem tulajdonítottak neki. Már a Gyulai-féle *Összkiadás*ban megjelent. Ebben nyilván közrejátszhatott, hogy sokan tudtak a darab létéről, mert Nagy Ivánnak írt, a jegyzetekben említett levele szerint Madách a *Mózes* utáni időkben le akarta porolni ezt a művét.

Ennek a drámának a recepciója a pályázati bírálóbizottságnál kezdődik, még 1843-ban. A szerző 1843 március 18-án nyújtotta be az akadémiai pályázatra művét[42] – a szabályoknak megfelelően – idegen kézzel készült másolatban. A mű azonban, úgy látszik, nem keltette fel a bírálók figyelmét. Ebben közrejátszhattak dramaturgiai gyengéi is, de elképzelhető, hogy a bírálók a verselésben alkalmazott nyelvi szabadságot tartották túlzónak (erre vallhat a jegyzeteknél említett, a szöveg másolójától elkülöníthető kéztől származó helyesírási javítássorozat: a hosszú magánhangzókra kitett ékezetek sokasága, amelyeknek figyelembe vétele esetén a dráma jambikus ritmusa összeomlik).

A darabot Madách halála után már az első életrajzíró, Becker Hugó[43] is említi, de különösebb jelentőséget nem tulajdonít neki. A későbbi életrajzírók és elemzők is főképp abból a szempontból vizsgálták, vajon mennyire mutat előre a *Tragédia* irányába.

Így tett Sőtér István is, aki Madách-tanulmányai között mintegy három oldalt szánt a mű bemutatására[44]. Mindenekelőtt a romantikus Titán-eszményt emeli ki, amelyet a *Tragédia* Ádámjában is jelenvalónak érez. Emellett a férfi – nő, szellem – anyag, ég – föld ellentét-párokra utal, megfogalmazva erről elmarasztaló véleményét is: *A Herakles-dráma nem tudja megoldani tulajdon, dualisztikus-antagonisztikus alapeszméjét. Főként azért nem, mivel a költő egyoldalúan azonosul hősének alapjában romantikus, meddő anyagellenességével, szellemiség utáni sóvárgásával*[45]. Az elemzés végén azt is megfogal-

---

[42] RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*, Balassi B. Nógrád Megyei Könyvtár, Salgótarján, 1987, 86.

[43] BECKER Hugó, *Madách Imre életrajza*, Madách Irodalmi Társaság, 2004. 65.

[44] SŐTÉR István, *Álom a történelemről* = UŐ, *Félkör*, Szépirodalmi, Budapest, 1979. 199–279. A *Férfi és nő*ről a 216–218. oldalon olvashatni.

[45] Idézett mű (I. m.) 44., 217.

mazza, hogy ez az ég–föld közé vetettség lesz Ádám tragédiájának is egyik forrása: *A máglyára lépő Herakles még olyan gondolatot hangoztat, amely Ádám ajkán is felhangzik, csakhogy többé már nem az emberi lét kizárólagos alapproblémájaként:*

Egy öllel közelb
A mennyhez, és egy öllel távolabb
a földtől! Két világ közé hajítva,
Melyikhez nyújtsam jobbom, nem tudom?
A test alá vágy és a gondolat föl![46]

Horváth Károly az első, aki önmagában is értékesnek véli a *Férfi és nő* című drámát, és alaposabb elemzést nyújt róla könyvében[47]. Kiemeli, hogy Madách a *Művészeti értekezés*sel egy időben dolgozhatott ezen a művén, amelyben éppen nem olyannak mutatja Szophoklész *Trakhiszi nők* című drámájának hősét, Heraklészt, mint amilyen Szophoklésznél, hanem nagyon is olyannak, amilyennek Madách e drámájából megismerhetjük. Horváth Károly a darab keletkezését az irodalomtörténeti hatás mellett Madách életrajzából is magyarázza, úgy véli, az a nőellenesség, kiábrándultság, amely a darabban mutatkozik, talán valamely közeli, friss szerelmi csalódás következménye is lehet (a Gyürky Amália-szerelemmel hozza kapcsolatba a művet). Összefoglalva a következőket mondja a drámáról: *(…) világos, hogy itt az antik keretben egy romantikus drámáról van szó, amely az eszményt a valósággal, az ábrándot a realitással veti össze. A Hébé-szimbólum kétféleképpen is értelmezhető: pesszimisztikusan: az ember nem érheti el az eszményi szépséget (erre utalna Héraklész szerelmének értelmezése a Művészeti értekezés Szophoklész-elemzésében); vagy pedig heroikusan: az igazi érték az eszményi szépség keresése, még ha az nem is érhető el. Ez a paradoxon jellemző a későbbi Madách-művekre is. Maga a mű a szerelem ellentmondásos felfogásán alapul, a felfokozott szerelemvágynak, majd pedig a szerelem szenvedélyes megtagadásának a drámája.*[48]

Nagyon érdekes, ahogyan a dráma egyik mellékszereplőjében, a Lantosban Madách alteregoját, költői ars poeticájának megfogalmazóját véli felfedezni: *A költészet romantikus felfogása ez, mely hasonló ahhoz, amely olyan későbbi lírai alkotásokban szólal meg, mint az Őrüljek meg és általában az Édenmotívumot megénekelő versek.*[49]

Horváth Károly hangsúlyozza, mennyire letisztult dramaturgiailag ez a mű Madách többi, a negyvenes években keletkezett drámájához viszonyít-

---

[46] I. m. 3., *Álom a történelemről*, 218.

[47] HORVÁTH Károly: *Madách Imre*, Gondolat, Budapest, 1984. A *Férfi és nő*ről a 40–46. oldalon olvashatunk elemzést.

[48] I. m. 47., 44.

[49] I. m. 47., 46.

va. Ez a gondolat adja a bátorságot a szerkesztőnek arra, hogy felhívja a színházi szakemberek figyelmét erre a műre: a negyedik-ötödik felvonás összevonásával, megrövidítésével valószínűleg ma is színpadképes volna ez a dráma, amelyet pedig tudomásunk szerint soha, sehol nem vittek még színre.

Mezei József Madách-monográfiája két hőstípust, két jellemző magatartást feltételez a reformkori drámákban a "szentimentalizmus késői hajtásai"-t jelentő *karthauziak*at és a "meditáción, passzív várakozásokon túllépő" cselekvő hősöket, a *Herakleszek*et. Ez utóbbi típusba tartozna a Férfi és nő *Félistene*, a Csák végnapjai *Prófétá*ja (Csák) és a Csak tréfa *Költő*je (Zordy) egyaránt. Mezei nagy munkája az egész életmű magyar és európai összefüggéseit próbálja feltérképezni, s "kentaurját", a test és lélek, föld és ég szorításában vergődő hősét, Herakleszt mutatja be típusai közül a legalaposabban[50].

[50] Ld. MEZEI *József: Madách. Az élet értelme.* Bp., Magvető Kiadó, 1977. – 70-88.

Források

A drámát először Gyulai Pál tette közzé az általa szerkesztett Madách Imre *Összes Művei* (I–III. k. Bp. Athenaeum, 1880) második kötetében (1–84.), majd utána Halász Gábor rendezte sajtó alá, s az általa szerkesztett Madách Imre *Összes Művei* (I–II. k. Bp. Révai, 1942) első kötetében (23–93.). Jelenlegi szövegünk ez utóbbi kiadásnak a kézirat alapján újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását (különösen a központozás, a mondat- és tagmondathatárok jelölésében, valamint az összetett szavak különírásában nem követtük a szerzőt). Természetesen nem javítottuk a dráma archaizmusait.

Külön említést érdemel, mert Halász Gábornál nem esik szó róla, hogy a dráma szövegében a magánhangzók hosszúságát illetően – feltehetően a pályázati bírálat során – egy idegen kéz (más színű tollal) javításokat tett: kijavítva a kézirat helyesírási szabadságait, amelyek pedig tudatosak voltak, a jambikus ritmus megerősítését szolgálták. A ritmusnak ezt az idegen eredetű lerontását kiadásunkban nem jelöltük.

Halász Gábor 1942-es kiadásának jegyzete a következő volt:

> *"Férfi és nő, – kiadta Gyulai, id. m. II. k. 1–84. l. Kézirata a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtára kézirattárában. Jelzete: 2065 Quart Hung. 44 levél. Idegen kéz másolata. Címlapján a szövegben idézett címen és jelmondaton kívül a következő feljegyzést találjuk: »Drámai pályamunka 1843-ra. 1ső szám« Továbbá: »Vess, martius 18. 1853.« (Ezen a napon nyújtotta be akadémiai pályázatra.)"*[51]

A Halász Gábor-féle kiadás előkészítésének problémáit jelzi, hogy ebben a kis szövegben két hiba is van: A beadás dátuma a címlapon nyilvánvalóan *1843*, és a "*Vess*"-nek olvasott szó pedig világosan olvashatóan – természetesen – *Pest*.

Érdekes módon Madáchnak a drámákhoz készített jegyzetei között nem szerepel a *Férfi és nő*. Mindössze egyet találni a jegyzetek között, amelyet Madách feltehetően fel akart használni a *Férfi és nő* írása (esetleg átdolgozása) során. A jegyzetet az új kiadás[52] alapján közöljük. Így szól:

> *A magunk nemes érzéseit personificaljuk a' nőben, akit szeretünk.*
>
> *Herakles*

A *Férfi és nő* jelenlegi ismereteink szerint az egyetlen olyan Madách-dráma – *Az ember tragédiájá*-t leszámítva – amelyből nem maradt kézirata a költőnek. Ugyanis a közhiedelemmel (s a Nagy Ivánnak írott *"szokás sze-*

---

[51] MADÁCH Imre *Összes Művei*, szerk: Halász Gábor, Révai, Budapest, 1942. II. 1160.

[52] MADÁCH Imre *Kéziratai és levelei, Katalógus*, [MIKL] szerk ANDOR Csaba és LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, PIM, Budapest, 1992. 389. l., 935. sorszám

rint"-tel) ellentétben Madách Imre megőrizte korábbi kéziratait. Megtartotta – pályázatra idegen kéz által lemásolt, beküldött – művei saját kézírású, eredeti példányait. Azaz a kézirat hiánya nála nem szabály, inkább kivétel. Ennek okát drámánkat illetően csak találgathatjuk. (Elképzelhető akár az is, hogy házkutatás, esetleg később a Csesztvéről Alsósztregovára költözés során veszett el.) Mindenesetre Madách számon tartotta ezt a fiatalkori művét. Élete utolsó éveiben szerette volna megszerezni. Ezügyben kétszer is írt barátjának, Nagy Ivánnak, hogy az kéresse ki az Akadémia kézirattárból, és másoltassa le számára ezt a drámát. Így írt erről:

> *"A forradalom előtti 3–4 év valamellyikében irtam egy drámát »Férfi és Nő« vagy ilyen forma czime volt, és Hercules meg Deanira történetét tárgyalta. Még akkor fiatal ember voltam, az élet tapasztalás is hiányzott ahhoz, hogy teljes drámát irhassak, de úgy vélem legalább, hogy szép eszmék voltak benne bőven le rakva, legalább ha most is úgy meg leszek velük elégedve mint akkor. E művet szintén be adtam akkor pályázni, s szokás szerint nem tartám meg párját. Most hasonló tárgy terve foglalkoztat. Valjon le irathatnád-e azt nekem az Akadémia levéltárából, 's meg kaphatnád-e azon véleményt vagy birálatot is, mint a' pályázat bírái mondtak rá? – Ez használna az irónak leg többet 's ezen motivumokat soha nem látjuk napvilágra hozva. – Ha a leirás eszközölhető, tégy benne kérlek lépéseket 's ird meg mit fogok fizetni…'*[53]

Úgy látszik, Nagy Iván nem jutott hozzá mindjárt a lemásoltatáshoz, mert Madách 1862. január 14-én megismételte kérését:

> "*Nagyon köszönöm előbbi levelemben foglalt kéréseimnek teljesitését. – Egy azonban felejdékenységbe ment, legalább azt hiszem, mert emlitést nem teszel róla. Kértelek t. i. légy szives az Akadémia levéltárából a forradalmat meg elözött két év valamellyikében pályázott »Férfi és Nő« czimű s Herakles történetét tárgyazó drámát számomra leiratni, miután nincs meg nálam, ha lehet a' birók véleményével együtt; sok eszmének most hasznát venném egy hason-értelmű dolgozatnál. Árát mihelyt megirod köszönettel meg küldöm a' leirásnak.*"[54]

Nem tudjuk, hogy Madách melyik (tervezett?) művéhez akarta volna felhasználni régi drámája *"szép eszméit"*. Mindenesetre az ismert kézirat – épp a más kéztől rájegyzett szöveg bizonyítja – maga a pályázatra benyújtott, idegen kézzel leíratott mű, s nem ennek később (a hatvanas évek elején) átdolgozás kedvéért lemásolt változata.

---

[53] MADÁCH Imre levele Nagy Ivánhoz 1861. december 23-án. MÖM II. 932.
[54] MADÁCH Imre levele Nagy Ivánhoz 1862. január 14-én. MÖM II. 933.

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. OSZK kézirattára
HG Halász Gábor kiadásának szövege (*Madách Imre Összes Művei. I–II.* Szerk: Halász Gábor. Bp. Révai 1942.
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege)
<*nem*> Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bárdos József] megjegyzése.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.

*

A főszöveg változatai,
a K és az 1942-es *Férfi és nő*-kiadás (HG) alapján

CÍMLAP

A kéziraton más kéztől a következő szöveg olvasható:
Pest, martius 18. 1843

Drámai pályamunka 1843ra
1só szám

SZÍNLAP

A cím alatt	fsz, HG: Dráma öt felvonásban;
	K: Dráma 5 felvonásban
Balra	fsz., K: Jelmondat
	HG.: [A szó hiányzik.]

[A Személyek felsorolásánál a K-ban a nevek után pont, a folytatás pedig nagy kezdőbetűvel szerepel. A HG-ban Deianeira formában írt szereplő nevét a K alapján következetesen Deianejra alakban szerepeltetjük, tekintve, hogy a XIX. században ez szokásos, latinos forma volt, s az összes név ilyen, Magyarországon használt latinos formában szerepel. A nevek mai helyesírású formáját itt közöljük:

HERAKLES = HÉRAKLÉSZ
EURISTHEUS = EURISZTHEUSZ

PHILOKTETES = PHILOKTÉTÉSZ
JOLAUS = IOLAOSZ
HEBE = HÉBE
DEIANEJRA = DEIANEIRA
JOLE = IOLE
KALISTE = KALLISZTE.]

fsz, K: Hebe, Zeus lánya;
HG: Hebe, Zeus l*e*ánya
fsz, K: Jole, árva lánya Euristheus, Oechelia volt királyának;
HG: Jole, árva l*e*ánya Euristheus, O*i*chelia volt királyának
fsz, K: Több rabnők, és násznép;
HG: Több *rabnő és* násznép

ELSŐ FELVONÁS

fsz, K: Kaliste s több rablányok;
HG: Kaliste s több rab*leány*
8 fsz, HG: Hoz ő fején különbet.
K: Hoz ő <*fején*> fején külö*m*bet.
14 fsz, K: Rendezd el hát te, vagy szúrj bé közéje
HG: Rendezd el hát te, vagy szúrj *be* közéje
28 fsz, HG: Játékait, virágot vagy leányt
K: Játékait, virágot vagy *leánt*
36 fsz. HG: Ölelj meg, hogy szívem szoruljon össze
K: Ölelj meg, hogy szívem szorúljon <*meg*> össze
50 fsz, HG: Majd könnyezesz, leányka, légy vidám,
K: Majd *könyezesz, leánka*, légy vidám,
65 fsz, HG: Megkísértjük. *(Vadul.)* Különben
K: Megk*é*sértjük. *(Vadul.)* Külö*m*ben
72 fsz, K. Egy dalot kell játszanod.
HG: Egy *dalt* kell játszanod.
73 fsz, K: Hah, Istenem! Ez ifjút ösmerem! *(El.)*
HG: Hah, Istenem! Ez ifjút *i*smerem! *(El.)*
73 fsz, HG: *(Kert. Késő est. – Herakles jön fegyvertelen; vállán szokott öltönye: oroszlánbőr, melyet keblén széjjelhúz.)*
K: *(Kert. Késő est. – Herakles jön fegyvertelen; vállán* szökött *öltönye: oroszlá*ny*bőr, me*ll*yet keblén* széllel húz;*)*
84 fsz, HG: Nézd csak: még mirtusz is, mi jut eszébe!
K: Nézd csak: még mirtu*s* is mi jut esz<*em*>ébe
101 fsz, K: Ne várj többé soha; a gyöp fölött
HG: Ne várj többé soha; a gy*e*p fölött
104 fsz, K: *(A gyöpágyra dül.)*
HG: *(A gyepágyra dül.)*
107 fsz, HG: Nincsen, csak az, ki önmagát virasztja
K: Nincsen, csak az ki önmagát <*siratja*> virasztja

110 fsz, HG: *(Egy ősz hajfürtöt húz ki kebléből.)*
K: (egy ősz hajfürtöt <*hajfürtöt*> húz ki kebléből)
121 fsz: Minek sirálna? Sírt, midőn leány volt;
K: Minek sirál<*m*>na? Sírt, midőn leány volt;
HG: Mért sírna hát? Sírt, midőn leány volt;
127 fsz, K: Pedig még nékem élnem kell sokáig!
HG: Pedig még n*é*kem még élnem kell sokáig!
130 fsz, K: Úrném jő.
HG: Úrn*ő*m jő.
136 fsz, K: Odább, odább a földre! Csak magamnak
HG: Od*á*bb, od*á*bb a földre! Csak magamnak
140 fsz, HG: A hősnek napja, éjjele
K: A hősnek napja <*élete*> é*j*ele
144 fsz, K: Jer mellém, s itt danolj.
HG: Jer mellém, s itt da*l*olj.
148 fsz, K: Hizelgő dallot, itt alszik Herakles, –
HG: Hizelgő *dalt*, mert itt alszik Herakles, –
161 fsz: S belőle két kígyó tekerg föl
HG: *A* belőle két kígyó tekerg föl
K: S belőle két kígyó tekerg <*ki*> föl
187 fsz, HG: S a törpe népet széjjelszaggaták
K: S a törpe népet szé*ll*elszaggaták
193 HG: Ez *I*sten volt
fsz: Ez isten volt
[Helyesírási korszerűsítés. Az isten köznevet minden esetben kisbetűs alakra váltottuk, a nagy kezdőbetű csak mondat- és sorkezdő esetben, illetve tulajdonnévként – pl. *Istenem* – maradt meg. Ilyen helyesírási javítás történt még a 282., 422., 425., 446., 451., 709., 712., 713., 719., 845., 966., 979., 1065., 1090., 1163. sorban, valamint az 1034. sor utáni szerzői utasításban.]
195 fsz, HG: Rab ujjaid közt a húr is hazug
K: Rab újaid köz<*öt*> t a húr is hazug
208 fsz, HG: Oroszlán zörgött és kérges sörénye
K: Oroszlá*ny* zörgött és kérges sörénye
212 fsz, HG: Jön, mondom, és botját a szép királylány
K: Jön, mondom, és botját a szép kir*a*ly<*y*>ány
215 fsz, K: Amíg danol amíg enyelg, s pirul:
HG: Amíg da*l*ol amíg enyelg, s pirul:
217 fsz, K: A tíz más leány kilopja a botot
HG: A tíz más *lány* kilopja a botot
246 fsz, HG: A párába szállva, lelked gőzkörébe
K: A párába szállva, lelked gőzkörébe<*n*>
251 fsz, HG: Pityergő képpel kísértesz, hogy újra
K: Pityerg*ö* képpel k*é*sértesz, hogy újra
254 fsz, HG: Mi vagy te ahhoz képest? Barna szén,
K: Mi vagy te ahhoz képest? Barna szé<*p*>n,

272 fsz, HG: “Szeretni foglak” mert olyat nem ígér
K: “Szeretni foglak”; mert olyat nem ig<*en*>ér
283 fsz, HG: Meghajlanak, de széjjel nem szakadnak;
K: Meghajlanak, de *széllel* nem szakadnak;
293 fsz, HG: Meg is csókolsz ugy-e? csak egyszer, egyszer!
K: Meg is csókolsz ugy-e? csak egyszer, <*még*> egyszer
306 fsz, K: Előttem mit remegsz!
JOLE: (*Hozzálép.*)
Mért asszonyom,
Mért félnék én tetőled?
HG: Előttem mit remegsz!
JOLE: (*Hozzálép.*)
Mért félnék én te tőled!
[HG-ben egy félsor kimaradt!]

MÁSODIK FELVONÁS

fsz, HG: *(Terem, egy széken ül a sápadt Deianejra)*
K: (Terem, egy<*ik*> széken ül a sápadt Deianejra)
316 fsz, HG: Mint halni készülőé, aki fél
K: Mint halni készülő<*ne*>é, aki fél
322 fsz, K: Csak játszott, hogyha meg lehet bocsájtni
HG: csak játszott, hogyha meg lehet *bocsátni*
334 fsz, K: Mi van még rajtam, mi egy királynét
HG: Mi van még rajtam, *ami* egy királynét
337 fsz, K: Hah, lány, te vagy? Mért jősz? Felkölteni?
HG: Hah, lány, te vagy? *Miért* jősz *f*elkölteni?
347 fsz, HG: Mindazt, mit érzesz, és mit vagy teendő
K: Mind azt, mit <*azt*> érzesz, és mit vagy teendő
373 fsz, HG: Magamnak is van szükségem reá!
K: Magamnak is [beszúrva:] van szükségem <*van*> reá.
376 fsz, HG: … Majd veszek magam.
K: … Majd veszek maga<*d*>m
384 fsz, HG: Öltözzél, a násznép gyülöngni kezd.
K: Öltözzél, a násznép gyülöng<*e*>ni kezd.
385 fsz, K: Köszöntlek, ez innep szép virága!
HG: Köszöntlek, ez *i*nnep szép virága!
398 fsz, K: Mit álmodsz: lány, előttem nincs titok.
HG: Mit álmod*ol? E*lőttem nincs titok.
403 fsz, HG: Te őt gyűlölted, s most is gyűlölöd.
K: Te őt gyűlöl<*öd*>ted, s most is gyűlölöd.
406 fsz, HG. Magad tudnád. Nem szólsz? Akarsz velem
K: Magad tudnád. <*az*> Nem szólsz? Akarsz velem
408 fsz: Nem ösmerlek másként, mint királyt,
HG: Nem *i*smerlek másként, mint királyt,
K: Nem ismerlek máské<*p*>nt, mint királyt,

433 fsz, HG: Hogy a dicsőség szomja fojtja meg
K: Hogy a dicsőség szomja fo<*g*>jtja meg
447 fsz, HG: JOLE *(Elveti)*
K: JOLE: *(Elve<j>ti)*
456 fsz, HG: Most ő reménnyl, most küszködik, sovárg,
K: Most ő reménnyl, most küzködik, sovár<*o*>g
458 fsz, HG: Mért volna hát egészen sérthetetlen?
K: Mért volna hát egészlen sérthetetlen?
475 fsz, K: Jer, zúg a nászi dal! s talán halotti.
HG: Jer, *zeng* a nászi dal! s talán halotti.
483 fsz, K: Voltam még talpomon. Szegény nejed!
HG: Voltam még talpomon. *Óh, nőd, szegény*!
518 fsz, K: De még egy hódoló hibázik. Óh!
HG: De még egy hódoló *hiányzik*. Óh!
529 fsz, HG: HERAKLES *(Int, s a nép eltávozik)*
K: HERAKLES *(Int* [beszúrva:] *s a nép<nek hogy> eltávoz<zé>ik)*
532 fsz, HG: Nincs Vulkán műhelyében lángözön,
K: Nincs Vulkán mehelyében lángözön,
551 fsz, K: … Nem, holnap estve.
HG: …Nem, holnap *este*.
623 fsz, K: Jolét, az égi lányt! Ah, nem jön ő!
HG: Jolét, az égi leányt! Ah, nem jön ő!
634 fsz, HG: Bocsáss el. Ifjú, te nagyon merész vagy!
K: Bocsáss el. Ifjú, te nagyon <*vad*>merész vagy!

HARMADIK FELVONÁS

663 fsz, HG: Mily halvány! Nem csuda; múlt éjszaka
K: Mily halvány! Nem csuda; múlt éjszak<*án* >a
696 fsz, HG: Herakles lépte ez. Isten veled!
K: Herakles lépte <*a*>ez. Isten veled!
716 fsz, HG: Nem kezdet; már e szó ébren vala,
K: Nem <*kérdez*>kezdet; már e szó ébren vala,
722 fsz, HG: Óh, Jole, mily későn jössz! Jer közelb
K: Óh, Jole, mily későn jössz! Jer közel<*eb*>b
736 fsz, K: Első csókját!
HG: Első csókj*ai*t!
757 fsz, HG: *(Jolaus egy pázsit székre viszi.)*
K: *(Jolaus egy pázsit<ra> székre viszi.)*
771 fsz, K: Mi vagy te? Nem-e annyi vér s ideg
HG: Mi vagy te? Nem annyi vér s ideg
800 fsz, K: Én vétkezék, jó asszony, ellened;
HG: Én vétkezém, jó asszony, ellened;
812 fsz, HG: Talán mert nője is bír annyi bájjal,
K: Talán m<*ost*>ert nője is bír annyi bájjal,

813 fsz, HG: Mint én; talán mert nője is csak asszony,
K: Mint én; talán m<*ost*>ert nője is csak asszony,
842 fsz, K: Nessos így, egy hatalmas óriás;
HG: Nessos *is*, egy hatalmas óriás;
869 fsz: (Ekkor gyorsan lehúzta véres ingét)
HG: (Ekkor gyorsan lehúzta *a* véres ingét)
K: (Ekkor gyorsan lehúzta [beszúrva:] a véres ingét)
875 fsz, K: Azolta a talizmánt őrizem.
HG: *Azóta* a talizmánt őrizem.
885 fsz, K: Ráadjam?
JOLE
Mért kérdezsz ily balgaságot?
HG: Ráadjam?
JOLE
Mért kérdez*e*sz ily balgaságot?

NEGYEDIK FELVONÁS

926 fsz, HG: Imádott; és azért adá az inget,
K: Imádott; és azért adá <*e*>az inget,
927 fsz, K: Hogy boldog légy; mert a magas szerelm
HG: Hogy boldog légy; *mert magas* szerelem
930 fsz: Leányom, kísértsd meg, mi bűverő
HG, K: Leányom, k*é*sértsd meg, mi bűverő
936 fsz, HG: A nagy lelkek fohásza, amidőn
K: A nagy *lelek* fohásza, amidőn
983 fsz, K: Rágatja szét mellünket. És az ok ki?
HG: Rágatja szét mellünket. És az ok *mi*,
1013 fsz, HG: Felejtsd el! Óh, hiszen tudod magadról,
K: Felejtsd el! Óh, hiszen <*hiszen*> tudod magadról,
1037 fsz, K: Mi a hervadhatlan gloria,
HG: Mi a hervadhatatlan gl*ó*ria,
1061 fsz, HG: Óh, jól ösmérlek, én is láttalak már!
K: Óh, jól ösmérlek <*tégedet*>, én is láttalak már!
1064 K: Csakhogy te szellem vagy, s én p*o*rfiú;
fsz, HG: Csakhogy te szellem vagy, s én pórfiú;
1074 fsz, K: Nem-e csak bolygótűz ott a szerelm,
HG: Nem-e csak bolygótűz ott a szerel*e*m,
1076 fsz, K:Nem-e vagytok ti ármányszellemek,
HG: *Nem* vagytok-e ti ármányszellemek,
1142 fsz, HG: Mint reszket a mell, mily lázas szavad;
K: Mint <*a*>, reszket a mell, mily lázas szavad;
1146 fsz, HG: Te szörnyen izzadsz, – vesd le a homok-
K: Te <*ny*>, szörnyen izzadsz, – vesd le a homok-

1148 fsz, K: Megígesz alatta. *(Leveszi Heraklesről.)*
HG: Meg*égsz* alatta. *(Leveszi Heraklesről.)*
1174 fsz, K: Már meg sem ösmersz, lányom. Nézz ide,
HG: Már meg sem *i*smersz, lányom. Nézz ide,
1185 fsz, HG: Mennykőt, Zeusz, a gyilkosnak! Segítség!
K: Me*n*kőt, Zeu*s* –, a gyilkosnak! *s*egítség!

ÖTÖDIK FELVONÁS

1239 fsz, K: Nincs senki sírni zöld hantod fölött,
HG: Nincs*, aki* sírj*on* zöld hantod fölött,
1256 fsz, K: Nem állsz el szándékodtól?
HG: Nem állsz el szánd*o*kodtól?
1277 fsz, HG: Hah, nem, nem! Mind legyőztem! A leányt
K: Hah, nem, nem! Mind legyőztem! A leá*n*t
1288 fsz, K: Minden viszony. Neked porom, ez illeti
A nőt. – Botom! Te kedves útitárs,
HG: Minden viszony. – Botom! Te kedves útitárs,
[A HG-ből két félsornyi oldalt olvasható utólagos beszúrás hiányzik.]
1301 fsz, K: Ki más karjára függni van teremtve,
HG: Ki más karjá*n* függni van teremtve,
1342 fsz, HG: S mely csak megosztva bír élvet teremtni.
K. S mely csak megosztva bír él<*t*>vet teremtni.
1343 fsz: Engem ne csábíts többé! Én kiöltem
HG: Engem ne csábíts többé! Én kiölt*öe*m
K: Engem ne csábíts többé! Én kiölt<*ö*>em
1366 fsz, HG: A csillagot, a holdat és napot?
K: A csillago<*kat*>t, a holdat és napot?
1384. sor után K: <*Hol egy példányban áll a lét s halál*>
<*Hol egy példányban áll a lét s halál*>
[Az 1384. sort valószínűleg háromszor írta le tévedésből a dráma másolója, s ezt hullámos vonallal kihúzták a K-ból.]
1410 fsz, K: JOLE *(Elejbe lép.)*
HG: JOLE *(*Feléje *lép.)*
1420 fsz, HG: Együtt nem halhatunk!
K: *Együt nem* nem halhatunk!
1422 fsz, HG: … *(Hosszat nevet.)*
K: …*(hosszat nevet<né>)*

*

Szómagyarázatok

[szám: a megszólalás sorszáma, melyben a magyarázott szöveg, illetve szó előfordult.]

A puszták zsarnokának szőre [75] = Heraklész, miután legyőzte a naemeai

oroszlánt, annak bőrét viselte magán.

Anteus [189] = Heraklész újabb, még nem említett hőstette. Legyőzte Anteuszt, aki Gaia, a Föld fia volt, és ereje anyja érintésétől mindig megújult. Héraklész a levegőbe emelte, hogy lába se érintkezzen a földdel [Gaiával], így tudta megölni.

Bűvvillany [747] = bűvös villamosság.

Hesper szele [154] = Heszperosz a hajnalcsillag istene, itt tehát a koraesti szélről van szó.

Jelel [507] = jelöl.

Kaukaz [168] = Kaukázus.

Kentaurus [1332] = Kentaurosz: itt Nesszoszról van szó, akinek bosszúajándéka a véres ing.

Kerberus [1332] = Kerberosz, az alvilág őre, akit Heraklész felhozott, majd visszaengedett az Alvilágba.

Kúcsolódik [746] = kulcsolódik.

Mycaene = Mükéné, a kora görög világ egyik legnagyobb városa, a mitológiai történetek visszatérő színhelye.

Oechelia = Oikhalia városa, melyet Heraklész feldúlt, Jole hazája.

Omphalé [202] = Lűdia királynője, aki a nála rabszolgaként szolgáló Héraklészt női ruhában járatta (lásd erről, és a Lantos dalának többi történetéről is még a mitológiai háttérről írottakat!)

Őszkükürcs [385] = őszi kikerics

Páródzik [707] = párosodik.

*Prometheu*s [170] = titán, aki ellopta az embereknek az istenek tüzét, ezért büntetésűl Zeusz a Kaukázus sziklájához láncolta, ahol egy saskeselyű tépte állandóan az újra növő máját. Heraklész szabadította meg. Prométheus emberalkotó is, mert az egyik mitológiai történet szerint ő formálta ki az első embert.

Reményl [456] = remél.

Rimánylik [225]= kér valamit, rimánkodik valamiért.

Sárgyúró [726] = az istenek, illetve Prométheus, aki az embert sárból formálta a mitológia szerint.

Sirál [121] = siránkozik

Tityus [981] = óriás, Létó vagy mások szerint Artemis megsértése miatt bűnhődött. Apolló lenyilazta, majd az alvilágban két keselyű a máját rágta.

Vánkus [397] = vánkos, párna.

Visszacsatlani [821] = visszacsatolni, visszacsábítani.

A dráma mitológiai háttere, irodalmi előzménye

A *Férfi és nő* Madách mitológiai témájú drámái közé tartozik, ilyen tekintetben a korai művek közül ez áll legközelebb *Az ember tragédiájá*hoz. Igaz, a *Tragédia* (és a *Mózes*) esetében nagyon bátran és korszerűen a zsidó-keresztény vallási hagyományt kezeli mitológiaként (ezt az elvét megfogalmazta a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában is), e korai drámájában viszont még a XIX. századi klasszicista illetve romantikus hagyomány szerint a görög mitológiából választott témát magának.

A dráma mitológiai háttere általában elég ismert. Hőse, Héraklész (Madách itt is a XIX. századi magyarországi latinos hagyományt követve minden szereplő esetében latinos formát – pl. Herakles – használ), a görög mitológia egyik legnevezetesebb Hérosza, aki földi pályafutása során egész sor szörnytől tisztította meg azt emberek világát, lakhatóbbá téve azt a közönséges halandók számára.

Történetei legalább olyan ismertek voltak az ókorban, mint Akhillészé vagy Odüsszeuszé, bizonyos, hogy róla is szóltak hősi énekek.

Héraklész a főisten, Zeusz és egy földi asszony, Alkméné szerelméből született. Zeusz Mükéné urává akarta tenni, de féltékeny felesége, Héra mesterkedése következtében a Héraklésznak szánt királyi trón a satnya, gyáva Euriszteuszé lett.

Héra egyébként is egész életében üldözte Héraklészt. Már a bölcsőben fekvő csecsemőre két szörnyű kígyót küldött, de Héraklész megfojtotta őket. Később, amikor hőstettei jutalmaképp megkapta feleségül Megarát, és gyermekeik is születtek már, Héra őrülést küldött a hősre, aki őrjöngési rohamában megölte saját feleségét és gyermekeit. Ezután ment Delphoiba, ahol a jósdában megtudta, hogy Euriszteuszt kell tizenkét munkájával szolgálnia.

Így – Euriszteusz parancsára – Héraklész puszta kézzel megfojtva megölte a sebezhetetlen naemeai oroszlánt, majd megölte a lernai hidrát is. Ez utóbbinak kilenc feje volt, ráadásul minden levágott helyébe két új nőtt. Végül mégis sikerült elpusztítani, és Héraklész a hidra mérgező vérében megmártotta nyílvesszőit. Harmadik munkájaként hosszú üldözés után elfogta, és elvitte Mükénébe a kerüneiai szarvast. Ez Artemisz kedvenc állata volt, aranyszarvú, bronzpatájú csodalény. Eztán Héraklész elfogta és Mükénébe vitte az erümanthoszi vadkant. Ezt követte Augeiász istállóinak megtisztítása. Ezt úgy tudta hősünk egy nap alatt teljesíteni, hogy nyílást vágott az istálló falán, és a medréből elterelt Alpheiosz és Péneiosz folyó vizét átvezette rajta, tisztára mosva az istállót.

Eurisztheusz újabb és újabb olyan feladatokat eszelt ki, amelyektől Héraklész pusztulását remélhette. De a hős sorra teljesítette ezeket a munkákat is. Elpusztította a réztollú sztümphaloszi emberevő madarakat, megfékezte, elfogta, és Mükénébe vitte a vadságáról hírhedt krétai bikát. Nyolcadik feladata az volt, hogy fogja el Diomédész thrák király emberevő kancáit. Héraklész megölte a kegyetlen királyt, a kancákat pedig Mükénébe hajtotta.

Tragikus történet Héraklész kilencedik munkája. Eurisztheusz azt kívánta tőle, hogy hozza el lánya, Admété számára a félelmetes amazonkirálynő, Hippolüté övét. A királynő megkedvelte a hőst, és nekiajándékozta volna az övet, de Héra ismét beavatkozott: elhíresztelte az amazónok között, hogy Héraklész el akarja rabolni királynőjüket. Azok rátámadtak Héraklészre, aki azt hitte, tőrbe csalták, a harc hevében nemcsak a királynőt, de sok más amazont is megölt. Így csak tragédiák árán tudta teljesíteni feladatát.

Majd a messze nyugatról a háromtestű, háromfejű Gerüón marháit kellett elhoznia Mükénébe. Héraklész ezt is megtette Ezen az útján, hogy kijusson az Okeanoszra, széttolta a tenger kijáratát eltorlaszoló sziklákat, így keletkeztek Héraklész oszlopai, azaz így jött létre a Gibraltári-szoros. Eztán a Heszperidák kertjéből kellett aranyalmát hoznia. Prométheusz tanácsára maga helyett az égboltot tartó Atlaszt kérte meg, hogy szerezze meg neki az almákat, addig átvette tőle terhét. Amikor Atlasz visszatért, felajánlotta, hogy majd ő viszi el Mükénébe az almákat. Erre Héraklész azt kérte tőle, csak addig vegye vissza terhét, amíg párnát tesz a fejére. Atlasz hallgatott rá, ismét vállára vette az égboltot, Héraklész azonban gyorsan felszedte az almákat, és visszatért Mükénébe. A tizenkettedik feladat az volt, hogy hozza fel az alvilágból Hádész kapuőrző szörny-kutyáját, Kerberoszt. Hádész megengedte, hogy magával vigye a kutyát, ha fegyvertelenül képes elfogni. Héraklész ezt is megtette: majd Eurisztheusz parancsára visszaengedte Kerberoszt az alvilágba.

A tizenkét csodás munka után sok kalandon ment még át Héraklész. Egyszer súlyos betegség támadta meg, és ettől – a delphoi jósda szerint – csak úgy szabadulhatott, hogy három évre eladta magát rabszolgának. Ekkor Omphalé, Lüdia királynője birtokába került, aki többek között női ruhában járatta rabszolgáját.

Sok egyéb kaland után Meleagroszban megküzdött Akheólosz folyamistennel Déianeira, kalüdóniai királylány kezéért. Győzött, de hazafelé újabb kalandba keveredett. Megkérte Nesszosz kentaurt, hogy vigye át Deianeirát az Euénosz folyón. A kentaur a folyó közepén erőszakoskodni kezdett Héraklész asszonyával, mire a hős egy nyílvesszővel halálra sebezte

a kentaurt. Az, hogy halála után bosszút állhasson a hősön, azt mondta Deianeirának, fogja fel a vérét, mert az szerelmi varázsszer. Ha egykor Héraklész el akarná hagyni, csak alkalmazza a szert, és a hős szerelme visszatér.

Amikor évekkel később Héraklész elfoglalta Oikhalia városát, hadizsákmányul magával hozta Iolét, a királylányt, akibe beleszeretett. Itt kezdődik Madách drámájának cselekménye. A féltékeny, Héraklész szerelmét visszaszerezni kívánó Déianeirának eszébe jut Nesszosz szava, és a kentaurnak a hidra mérgétől méreggé vált vérével átitatott inget ajándékoz Héraklésznak. Az ing szörnyű szenvedéseket okozva ráég a hős bőrére. Héraklész ekkor megrakatja saját halotti máglyáját, ráfekszik, és meggyújtatja a tüzet. A mitológiai történet szerint amikor a máglya fellobbant, felhő szállt alá, villám csapott ki belőle, és Héraklészt az égbe, a halhatatlanok közé emelte. Héra kibékült Héraklésszel, aki feleségül vette az ifjúság istennőjét, Zeusz és Héra leányát, Hébét.

Madách nyilván ismerte a mitológiai történetet, de valószínűleg forrásként használta Szophoklész fennmaradt Héraklészről szóló *Trakhiszi nők* című tragédiáját is. Tudjuk, hogy Szophoklész műveinek német nyelvű, Solger-féle fordítása megvolt a költő könyvtárában. Innen vehette a történet vázát, a szereplők nevét is akár, de darabja minden más tekintetben különbözik Szophoklészétől. Például Iole Szophoklész darabjában néma szereplő, Madách művében központi alakká, bosszúálló cselszövővé nő.

Nagyon érdekes viszont, hogy Szophoklész darabját is általában atragikusnak tartják, hiszen nincs benne igazi drámai vétség. A mű sokkal inkább euripidészi abban az értelemben, hogy a hősök a számukra érthetetlen és velük igazságtalan végzetnek (Euripidész felfogása szerint az istenek játékának) vannak kiszolgáltatva. Nem lehet véletlen, hogy Madách éppen ezt a kifejezetten nem drámai történetet választja: mintha az ilyesmihez volna érzéke. Épp ez lesz majd a vád ellene mind a *Tragédia*, mind a *Mózes* esetében: hogy lám, már a kiválasztott történet és hős sem alkalmas a hagyományos értelemben vett tragédia megalkotására.

Ezért nem is csodálhatjuk, hogy a bírálók tetszését nem nyerte meg a mű. Pedig Madách biztos érzékkel alkot, igaza van Voinovich Gézának, amikor azt írja, hogy Madách "hősei többnyire fogalmak személyesítőivé nőnek, küzdelmük és sorsuk a költő világnézetét hirdeti. Herakles a férfi megtestesítője, mint Ádám az emberé. Erre értette Gyulai Pál, a mit Madách összes műveinek előszavában e darabról mondott: »Van benne valami csira, mely *Az ember tragédiájá*-val rokon«".[55])

Azt mondtuk, Madách biztos kézzel választ témát. De a fiatal drá-

[55] VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. Franklin. 1922. 41.

maíró a drámai kompozíciót még elég bizonytalan kézzel alkotja meg. A romantikus hős, a nagyformátumú zseni (Herakles) alakja körül nem is egy, de mindjárt két cselszövő ármánykodik. Szophoklész drámájában a végzet a félrevezetett Déianeira alakjában ölt testet. Madáchnál a féltékeny, öregedő feleség mellett a hazája romlása miatt bosszúra készülő Iole is nagyra nőne, ha alakjában nem keveredne a bosszú és a szerelemhez való szabadság vágya, és főleg, ha nem homályosítaná el őt egy másik bosszúra készülődő cselszövő, az öreg Euristheus, akit Herakles megfosztott hatalmától, és most elérkezettnek látja az időt, hogy Iolét kihasználva mindenért bosszút álljon. Ő tehát Iolét mozgatja, Iole Déianeirát beszéli rá a tettre, az asszony azonban mégis ártatlan, hiszen nem tudja mit cselekszik. Madách művében kissé összekeverednek a dolgok: nem tudni, Euristheus, Iole, netán a rég halott kentaur bosszúja teljesedik-e be. Vagy talán az isteni igazságtétel kívánja Herakles halálát, amiért megveti és eltaszítja öregedő, már nem szép és nem kívánatos feleségét? Mindez megmutatkozik a darab szerkezeti gyengeségében: különösen a negyedik-ötödik felvonásban.

Mégis, a mű a *Tragédia* rokona. Mindenekelőtt abban, hogy a férfi (Herakles) éppúgy ég és föld közötti lény, mint Ádám, vágya, törekvései, céljai az ég felé húznák, a szerelem, a nő azonban (akárcsak Éva Ádámot) visszarántja, itt tartja a föld közelében. A mű megoldása is emlékeztet a *Tragédiá*-éra: a hős elbukik (máglyára lép, meghal), mégis átlép a halálon (túl örök élet várja). De a döntő különbség is talán éppen itt mutatkozik meg: míg Ádám létének lényegéhez tartozó marad – és fennmarad – ez a kettősség, amely az "ember tragédiája", a *Férfi és nő* hőse, Herakles számára lehetségessé válik a lehetetlen: ez egyszer megoldódik a probléma a halhatatlanná válással, Hébé szerelmével.

CSAK TRÉFA

1844

Bevezetés

Mezei monográfiáján[56] kívül a *Csak tréfa* hősének, Zordy Loránnak "herakleszi" jellemzőit más elemzések nem húzzák alá ugyanolyan határozottan, de szinte mindenki hangsúlyozza rokonságát a romantikus titánokkal, a történelmi és mitológiai héroszokkal (Maternus, Endre, Csák, Heraklesz), Ádám előképeivel.

A *Csak tréfá*-t Gyulai Pál *arra sem tartotta érdemesnek, hogy fölvegye Madách összegyűjtött munkái közé* – írja a műről Voinovich.[57] A darabot először Riedl Frigyes ismertette[58] és egy jelenetét is kiadta, majd Palágyi ír róla részletes, cselekményt ismertető elemzést monográfiájában. Ő is gyengének tartja a darabot, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a mű ugyan olykor

> *Shakespeare Július Caesarján, Athéni Timonján s Hamletjén keresztül tekinti a világot és helyenkint az ifjú Schillerre emlékeztet bennünket, mikor "Sturm und Drang" korszakában a "Haramiák"-at* írja – ám mégis *magát és környezetét* mutatja be és *valósággal az életbe markol.*[59]

Palágyi kiemeli, hogy a darab az ifjú Madách keserű élettapasztalataira épül, egy olyan mélypontját ragadja meg benne életének, amikor egyaránt mélységesen csalódott a megyei reformmozgalmak "szabadságzaj"-ában, eszményhitében és a képmutató, "férjvadász" női nemben.

Voinovich nagymonográfiája a szerelmi csalódásokat emeli ki főleg a darab keletkezési körülményeiből, rövid, elnagyolt és a mű gyengeségeit hangsúlyozó értékelésében[60] azonban van egy mindennek ellentmondó megállapítás:

> *egész Az ember tragédiájá-ig nincs műve* (t. i. Madáchnak), *mely részleteiben annyi eszmét és gondolatot tartalmazna.*

Mindkét monográfia felhívja a figyelmet arra, hogy Madách a dráma szövegéből alakította ki az *Egy őrült naplója* c. versciklusát.

Sőtér kismonográfiájában[61] csatlakozik a darabot elhibázottnak, szél-

---

[56] MEZEI József, *Madách. Az élet értelme.* Magvető Könyvkiadó, Bp. 1977. 70–88.
[57] In: VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája,* Franklin, Bp. 1914. 35.
[58] *Madách egy kiadatlan tragédiájából.* Egyetemes Philológiai Közlöny. IV. 56–63.
[59] In: PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*, Bp. Athenaeum, 1900. 84.
[60] I. m. 57.: 37.
[61] I. m. 28.: 34–35.

ősségesen szubjektívnek tartó értékelőkhöz, szerinte

A Csak tréfa azért sem sikerülhetett, mert szerzője egy irodalmi divatot követett, a romantikáét, anélkül, hogy ez irányzat mélyebb indokaival azonosulni tudott volna.

Noha mi ezzel az értékeléssel nem tudunk azonosulni, Sőtér azon megállapításával azonban, amely a Csak tréfa *túlcsorduló szubjektivizmusát* Czakó *Leoná*-jával, az Egy őrült naplójá-t pedig Petőfi *Felhők*-jével rokonítja, tökéletesen egyetértünk.

A *Csak tréfa* értékeit először Halász Gábornak az eddigi egyetlen Madách összes-kiadáshoz írt nagyszerű bevezető esszéje[62] ismeri fel:

a darab […] csodálatosan érett, társadalmi szatírája máig friss és találó, […] a legfőbb igazolója az eddig csak kevéssé méltányolt madáchi vonásnak: az iróniának.

Horváth Károly[63] monográfiája elemzésében hitelesen mutatja be a mű keletkezését: életrajzi hátterét, a szerelmi csalódásokat éppúgy, mint az ifjú köztisztviselő Madáchnak keserű csalódást okozó megyei közéletet, politikát, követválasztási harcokat. Kiemeli a darab szoros kapcsolatát Madách Timon álnéven írt politikai cikkeivel, a drámát *a nemesi liberalizmus önkritikájá*nak tekinti. Fontos része elemzésének a madáchi "tömegábrázolás" értelmezése: a *nagyra törő, küzdő hős,* a romantikus titán nem a néppel, hanem a *kislelkű tömeg*gel áll szemben – a tömeget pedig itt a *képmutató, a haladó eszméket hangoztató, de gyakorlatilag azokat gáncsoló magyar nemesek alkotják.* (V. ö. Athén, Bizánc, London "tömegeivel"!) Végül még egy lényeges mozzanat az értékelésből:

A humanista hit és a pesszimizmus közti vívódás, e belső küzdés kivetítése alakokban, helyzetekbe – voltaképpen ez a lírai *mondanivaló a lényege a madáchi drámának.*

A *Csak tréfá*-ról és a fiatalkori Madách-drámákról leírt megállapítás később is alapvető jellemzője a madáchi életműnek.

A dráma értékéről tehát egyre kedvezőbb a megítélés az utolsó fél évszázadban. Ezt igazolja a színházi bemutató is 1971-ben[64], vagy az a szép kiadású Madách válogatott drámák[65], melyben a reformkort egyedül a *Csak tréfa* reprezentálja. S végül e rangbéli emelkedést igazolja két tanulmány is: az egyik egy tanulmánykötetből, amely elsősorban Madách fiatalkori drá-

---

[62] Halász Gábor: MADÁCH – MÖM bevezetője, I. kötet 8.

[63] I. m. 47.: 47–64.

[64] A Hubay Miklós átdolgozásában bemutatott darabot a veszprémi színház hozta színre.

[65] *Madách Imre válogatott művei,* Bp. Unikornis Kiadó, 1995. *A magyar dráma gyöngyszemei* c. sorozat 3. kötete, a szöveget sajtó alá rendezte Sirató Ildikó. 7-133. l.

máinak és lírájának előkészítő szerepét értékeli a Tragédia viszonylatában[66], a másik e kiadás gondozójának írása[67].

Befejezésül Schéda Máriának a *Csak tréfa* szubjektivizmusáról, líraiságáról írt gondolataiból idéznénk:

> *A világ nem a maga realitásában van jelen benne, hanem a főhős átlagostól merőben eltérő rész-világa kér szót a maga egyediségében. Mint minden Madách drámában, a hős itt is maga teremti világát, s ugyanakkor megszenvedi a tőle való elidegenedést is. […] Madáchnak minden műve önéletrajzi mű, afféle drámába és lírába öltöztetett lelki napló, amelyből figyelemmel kísérhetjük Ádámnak, a legtökéletesebb alteregonak születését és lassú formálódását.*

[66] SCHÉDA Mária: *A líra és a Tragédia párbeszéde – Madách élménytípusai alapján.* Árgus Kiadó – Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2002. A *Csak tréfa* c. tanulmány a 116–145. lapon.

[67] BENE Kálmán: Madách-versek, születőben. (A Tragédia és a Csak tréfa lírájáról) In: Máté Zsuzsanna-Bene Kálmán: Madách Imre lírája irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból. MIT Szeged, 2008. MK 57. 227-292. l.

Források

A *Csak tréfa* kézirata az OSzK kézirattárában található, jelzete: 2064 Quart. Hung. 60 levél. Egyik jelenetét (Zordy és a költő beszélgetését a IV. felvonásból) Riedl Frigyes tette közzé: *Madách egy kiadatlan tragédiájából. – Egyetemes Philológiai Közlöny,* IV. 56–63. l. A darab egyes tirádáit Madách lírai versekké tördelte szét, s egy részüket *Egy őrült naplójából* c. ciklusában használta fel. (Emellett még több egyéb lírai versének lett első megfogalmazása, forrása a darab soraiból kijelölt részlet.)

A dráma első kiadása a Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* (I–II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetében található (95–218. l.), amelynek nyomán megjelent az Unikornis Kiadó *Madách Imre válogatott drámái* c. kötetében (Csak tréfa: 7–133. l.) is. A szöveget, Halász Gábor kiadását javítva, korszerűsítve sajtó alá rendezte Sirató Ildikó. Jelenlegi szövegünk ennek a legutóbbi szövegnek újra ellenőrzött, meglehetősen sok helyen javított, kiigazított változata. (A helyesírási modernizálás gyakran következetlen, pl. az Isten tulajdonnév kezdőbetűje csak mintegy fele részben nagybetű. E mintául vett kiadás sorszámozása szerint a darab terjedelme 2388 sor, a mi szövegünk egy sorral kevesebb.

Kiadásunkban tehát főként az Unikornis kiadásának modernizált helyesírását követtük, illetve javítottuk tovább. A helyesírást természetesen csak azokon a helyeken változtattuk meg, ahol az nem rontotta el a darab jambikus verselését. Tehát nem változtattuk meg a ma helytelen rövid vagy hosszú mássalhangzós (pl. *boszút, könyűk* stb), vagy a gyakori, a ma helyestől eltérő hosszúságú magánhangzós (pl. *körűl, ifju, kivűlem* stb.) szóalakok hibás helyesírását, ha a verselési helyzet úgy kívánta. Nem változtattunk természetesen Madách régies, vagy nyelvjárási szavain, egyéni szóalkotásain (mint pl. *borkabak*=lopótök, *tező*=tegező stb.), a régies ragozáson (mint pl. *felosztók-é, olvasztá, öntté, megbosszulandom, ösmerendik* stb.) és a ma már nem használt szóalakok tekintetében (*könyrület, pisztolok, óvt, rényt* stb.). Kiadásunk szómagyarázataiban Sirató Ildikó munkáját használtuk fel.

Más drámákkal szemben A *Csak tréfá*-hoz tartozó vázlatokat nem különített el a Halász Gábor-féle kiadás, s később Madách Imre kéziratainak katalógusa sem. Két cédula mégis közvetlenül a műhöz köthető: az egyik a *Jó név s erény* vázlatai közé keveredett[68], a másikat itt közöljük:

Víg leszek, hisz azért (fizetsz) jársz hozzám, hogy mulassalak.

---

[68] Ld. a *Jó név s erény* c drámatöredék közlését követően, a Forrásoknál, és a *Madách Imre kéziratai és levelezése* című katalógusban – MIKL – (összeállította Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992) a 953. sorszámon!

Velem gyalázat lenni, menj!
Bort, hogy mámoros legyek!
Ne légy jó, – mind rosszak voltak, s én tűrtem, jóságod szégyenít.
Midőn mindenki elhagyja, a kéjhölgy híve marad.

Csak tréfa[69]

A *Csak tréfá*ról sokan leírták már, hogy Madách ebből alkotta meg, alakította ki az *Egy őrült naplója* c. 29 versből álló lírai ciklusát. A szakirodalomban talán leginkább lírai fogantatásúnak tartott műben a szövegnek közel egynegyedéből, egész pontosan 61 részletéből, 614 sorból maga Madách is lírai verseket akart formálni, szövegüket lírai költeménnyé akarta átalakítani.

De nemcsak öntudatlanul, költői alkatából következően írt lírai futamokat drámáiba, hanem egyes részeket megjelölve, *tudatosan* is kiválasztott sorokat abból a célból, hogy ezeket később lírai költeménnyé fejlessze. A dráma kézirata azt is közölte, hogy a megjelölt részekből nem csupán az *Egy őrült naplója* íródott, hanem jó néhány egyéb vers is. Eddig 26 olyan Madách-költeményt találtunk, amelynek motívumai gyanúsan hasonlítanak a megjelöltekhez. Sőt: az inkriminált versciklusnak csak fele, a 29-ből 15 vers rendelkezik szövegelőzménnyel a drámában.

Hogyan történik ez a madáchi vers-ki- avagy megjelölés? A dráma első megszólalását pl., Jenő öt sorát függőleges három vonallal áthúzta a szerző és a sorok mellé ceruzaírással ezt írta: *versben van*. Mindezzel nem azt jelezte, hogy a dráma szövegét akarja rövidíteni, az ilyen jellegű áthúzások lírai alkotóműhelyébe világítanak be. A szerző ugyanis a dráma 61 részletét húzta ki ugyanígy, az esetek többségében megjegyzést írva a kihúzott szöveg margójára. E megjegyzések szinte mindegyike cím – egy tervezett vers címe[70]. Ezek részben megvalósultak, más részüket tekintve nem találtunk hozzájuk hasonló műveket Madách lírájában.

A kijelölt szövegrészek mintegy fele, 31 rövid epigrammatikus terjedelmű, 1–7 soros részlet, a másik fele kicsit hosszabb költeményeknek megfelelő 8–33 soros részletekből áll. 11 "verskezdeménynek" nem találtuk későbbi folytatását, míg a többinél előfordul, hogy 2 vagy 3 drámarészlet is egy lírai versben fogalmazódik újra. Ilyen versek az *Egy vetélytárshoz, Egy eladó leányhoz, Vadrózsák, A csapodár átka, Szeret hát* és a *Költő barátomhoz* címűek. Ha ezek mellé a címek mellé odatesszük még a következőket: *Fagyvirágok, Idához, Három feljajdulás, Boldog óra, Merengés, Május 24-én, Borbálához, Még egy szó hozzá* – rögtön kitűnik, hogy az 1863–64-ben Madách Imre

[69] Ld. MIKL 827. sorszám, Vegyes jegyzetek. (A helyesírást korszerűsítettük.)

[70] Ezek a megjegyzések megtalálhatóak a szövegváltozatokban. A MIKL-ban, a *Művek kéziratai*ra írt *feljegyzések*-nél szerepelnek, 758. sorszámmal a 301–303. lapon.

által összeállított verseskötet első, *Szerelem* c. ciklusából kerültek ki főként a *Csak tréfá*ban megszületett versek első szövegváltozatai. Ezek közül a versek közül a legtöbbet Madách reformkori szerelmeihez, Matkovich Idához, Dacsó Lujzához vagy éppen Fráter Erzsikéhez kötik Madách életrajzi kutatói. Mi következik ebből? Az, hogy a *Csak tréfa* kéziratán kijelölt leendő versek jelzései nem sokkal a dráma elkészülte után kerülhettek a papírra.

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. OSzK kézirattára.
HG A dráma első kiadásának szövege. (*Madách Imre összes művei.* Bp. Révai, 1942. – I. k. 819–914. l. Szerk. Halász Gábor.)
SI a dráma modern kiadásának szövege. (*Madách Imre válogatott művei,* Bp. Unikornis Kiadó, 1995. *A magyar dráma gyöngyszemei* c. sorozat 3. kötete, a szöveget sajtó alá r. Sirató Ildikó. 7-133. l.)
M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.
sh sajtóhiba.
áth. áthúzott, áthúzva.
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, létrehozott új szövege).
<*nem*> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.
<.....> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
<<*el*>> Áth. szöveg a kihúzott szövegrészen belül.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bene Kálmán] megjegyzése.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.
.... Kihagyás az idézett szövegben.

*

A főszöveg változatai,

a K és az 1942-es első kiadás (HG), továbbá a *Madách Imre válogatott művei* c. kiadás (SI) alapján

Címlap K: *"Csak Tréfa" 5* felvonásban
Mottók a címlapon K: *öröm konyüt.... gyözedelmeskedik. episód.*
HG, SI, fsz: helyesírási jav.
K 2. oldal: [A Shakespeare-idézet a K-on 7 sor, de az utolsó 3 sor olvashatatlanul áth.] 3–4. sor: <*Hárman*> 'Júdások … 'S <*H*> háromszor ..... <..... *[3 sor] !–> Shakspeare.*
K 3. oldal: [A Szontágh Pálnak írt ajánlás fölött piros ceruzaírással: *A színésznőt bővebben.* Majd: *Udvarlója Tódor.* A feljegyzés egy későbbi átdolgozási tervet valószínűsít.]
A *Személyek* oldalán
K: a Zord*i* házban.
HG: Zordy házban.

SI, fsz: Zordy-házban
K: .... Zordy Lorán <*Anya*>. – … *Club tagok*.
HG, SI, fsz: klubtagok
K: *Criticus* ..... Szobalány – *és ú. t.* [=és úgy tovább] <*és másnéma személyek*>.
HG, SI, fsz: KRITIKUS .... SZOBALÁNY – stb.

ELSŐ FELVONÁS

K: PEGA*S*US HG, SI, fsz: PEGAZUS
K: *1⁰ szín:* HG, SI, fsz: ELSŐ SZÍN [A szövegváltozatokban a továbbiakban nem jelezzük az ilyen, csupán helyesírási korszerűsítést jelentő variációkat, csak azokat, melyeket már HG és SI szövegéhez képest is megváltoztattunk.]

1–5 K: [A dráma első megszólalását, Jenő öt sorát függőleges három vonallal áthúzta a szerző és a sorok mellé ceruzaírással ezt írta: *versben van*. Mindezzel nem azt jelezte, hogy a dráma szövegét akarja rövidíteni, az ilyen jellegű áthúzások Madách lírai alkotóműhelyébe világítanak be. A szerző ugyanis a dráma számos részletét húzta ki hasonlóan, az esetek többségében megjegyzést írva a kihúzott szöveg margójára. E megjegyzések többsége cím – egy tervezett vers címe. Ezek részben megvalósultak, más részüket tekintve nem találtunk hozzájuk hasonló részletet, motívumot Madách ismert versei közt. Az első ilyen "verscsíra" motívumai visszatérnek a *Május 24-én* 9. és a *Bú-dal* 9. versszakában.]

1 K: elvesz<*ej*>tni b*í*rám, <…>
SI, fsz: elveszítni bírám,

10 K: b*ó*dogok
SI, fsz: boldogok

11 K: b*ó*dogság
SI, fsz: boldogság
[A K-ban szinte mindenütt a *bóldog* forma áll, mivel a mai helyesírású alak nem változtatja meg a versmértéket, az ilyen változásokat a továbbiakban nem jelezzük.]

16–21 K: [Jenő szövegét is lírai versnek szánta a szerző, áthúzva a fenti módon. A második "verscsíra" motívumai visszatérnek a *Még egy szó hozzá* 5–6. versszakában.]

23–24 K: [Ld. az előző jegyzetet. A kétsorosnak megfelelő részletet nem találtunk Madách költeményei között.]

27 K: k*ó*rlátolni le<*s*>sz [M jav.]
SI, fsz: korlátolni lesz

28 K: jö<*tt e' földre*> világra. [M jav.]
SI, fsz: jő világra.

33–34 K: <*Szeretsz 's s csatázni sorssal le*<*s*>*sz erőm.*
A pálya bér dicső! <....> *sz' Ilka lám [lőn? tán?]*>

33 K, M jav, SI, fsz: S kell-é erő még több a sorscsatára,

34 K, M jav.: Ha pálya bére <*óh leány te vagy*> mint te, o*l*y dicső!

35 K, fsz: Istenem!

SI: *i*stenem!

36–37 K: [Jenő szövege a K-on a verscsírákhoz hasonló módon áthúzva – de nem gondoljuk, a szöveg alapján, hogy ezt a részletet is lírai költemény kiindulópontjának szánta a szerző.]

37 K, M jav.: kérde*z*lek *i*gy! [A szót *kérdhetlek*-re átírta Madách.]

39 K, M jav.: *Á*lnok *te!* [M átírása: Te álnok!]

40 K, M jav.: tudj'-*i*sten mért, – o*l*y ritkán jö<*s*>sz <*közénk*> felénk
SI: tudj' *i*sten, mért, oly ritkán jö*ssz* felénk.
fsz: tudj' Isten, mért, oly ritkán jősz felénk.
[M szándéka a *ssz* rövidítésével valószínűleg a régies *jő* alak használata volt.]

41 K, M jav.: önmagával <*is csatáz*> küz*k*ödik,
SI, fsz: önmagával küszködik,

43 SI: [E kiadás a *Lorán* megszólítást külön önálló sorként számozta, holott e szó a következő sorhoz számolandó. Innen kiadásunk egy sorral rövidebb!]

47 K, M jav.: <*áldzatúl*> áldozatnak

60–68 K: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áth. A részlet az *Életünk korai* című Madách-vers 10–16. sorának előzménye.]

70 K, M jav.: hatott, <.....> és szellemem

73-77 K: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A részlet a *Vadrózsák* c. Madách-vers VI. rész 2. szakaszának előzménye.]

100-116 K: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva.
A részlet Madách lírájában *A megelégedés* c. vers előzménye. Az áthúzott szöveg sorait a szerző a K-ban oldalt egy }-jellel kapcsolta össze, s egy *-ot rajzolt mellé.]

110 SI: *roppan* teendőt [sh].
fsz: roppant

119-126 K: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szövegnek megfelelő részletet nem találtunk Madách költeményei között.]

130 K, SI: Jelmondatunk: "*sz*abadság".
HG, fsz: Jelmondatunk: "Szabadság."

146 K: Egé*ss*égből? – <…>*b*eteggé té*szsz*? De jöjj –
HG: j*ő*j – SI: j*ő*j – fsz: jöjj –

152-154 K: [Ilka szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A motívum megjelenik egy epikus művében Madáchnak. Ez a *Zákány Tamás* c. költemény egyik szakasza.]

164 K, M jav.: Hová jutunk <,>: ügyességünk határ<*oz*>zza

169 K: pória*s* [Tollhiba.]

170 K, M jav.: V*igy*<*j*>
HG: V*iggy*
SI, fsz: Vígy

175 K, M jav.: <*Kisírt szemmel fogadsz ha hazajövök*> Üdvözlésed csak a kisírt szemek, [Ez a fsz is.]

176 K, fsz: késztetsz
HG, SI: *késztesz*

185 K, M jav.: Némán <*tűrém el*> szenvedtem
191 K: a *l*<*y*>ány,
M jav.: a lány,
195 K: a lány család<*j*>a M jav.: családa
201 K, M jav.: álékszert. <*Tudják A nők tán*> Hisz tudva van.
227 K: *fékető,*
HG, SI, fsz: főkötő,
232 HG: érzéketlene*k*,
K, SI, fsz: érzéketlenet,
233 K, M jav.: kacaj<*j*>a
234 K, HG, fsz: az Istenért,
SI: az *i*stenért,
240 M jav.: D<*ü*>icső! *d*<*ü*>icső!
244 K: Külö*m*ben is, <*harmadnap*> két napja [Az áthúzás M jav.]
251 K, M jav.: <*Szelídebb*> Kivánhat udvaribb <*jegyes vagyok*> jobb és szelídebb
252 K, M jav.: <*Kit csak kivanhat arám*>. Jegyest arám magamnál.
260 K: külö*m*ben
262 K, M jav.: kell dönt<*e*>nie

MÁSODIK SZÍN színhely K: *Zordi ház.*
HG, SI, fsz: Zordy-ház.
291 K, M jav.: – <*már is csurog*> s csurogni kezd.
296 K: pártot*t*
311 K, M jav.: nö<*l*>jünk.
HG, SI, fsz: nőjünk.
317 HG: *gu*nyolják
K, SI, fsz: gúnyolják
318 K: a *zopfos*
HG, SI, fsz: copfos
331 K, M jav.: jön<*n*>i.
HG, SI, fsz: jőni.
342-345 K: [Gerő szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva.
A motívum megjelenik a *Távolból* c. Madách-vers soraiban.]
359 K, M jav.: ha<*gy*>dd
361 K, M jav.: adja <*a borhoz*> borodhoz.
363 K: Ha*gy*
HG, SI, fsz: Hadd
383 HG: Távol*ról*
K: Távo*l*
SI, fsz: Távol
388 K, M jav.: Hallgass <*meg*> és
390 K, SI: tudj' *i*sten
HG, fsz: tudj' Isten
394 K, HG: Azó*t*a
SI, fsz: Azóta

398 K, M jav.: s <*tisztelőim*> [*ismerőim*? Bizonytalan olvasat!]
önmagukkal
399 K, M jav.: Készebbek <*önmagukkal*> elhitertni:
404 SI: súgtak, beszél*n*ek, [Hibás olvasat.]
429 K, M jav.: magasztos <*s*> *könyvnélkűl*
HG, SI: *könyvnélkül*
fsz: könyv nélkül [Helyesírási korszerűsítés.]
439 K: *könyvnélkűl*
HG, SI: *könyvnélkül*
fsz: könyv nélkül [Helyesírási korszerűsítés.]
446-456 K: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E sorokhoz hasonló motívumot nem találtunk Madách lírájában. Az áthúzott szöveg sorait a szerző a K-ban oldalt }-jellel kapcsolta össze, s egy *-ot rajzolt mellé.]
462 K: *Valjon* Pikó [A K *Valjon* szavát minden kiadás igének értelmezte – mi is –, de meggondolandó: lehet hogy a *vajon* kérdőszó volt a szerző szándéka?]
468 K, M jav.: <*gy*>jerünk.
491 K, HARS szövege [Éj, bizony!] felett *-gal jelölve:
Mért mondják emberi; embertelen
Lánykám bölcsőén
Szerelem; hiúsága [?]; majd a 3 sor mellett: *Őrült*
[Talán a dráma szövegéből kijelölt lírai versek címének szánta e három sort Madách, a sorok mellé írt *Őrült* szó az *Egy őrült naplója* c. versciklusának tervére utal. E ciklus jórészt a *Csak tréfa* szövegéből eredeztethető.]
500 K, M jav.: rossz <*gyerme*> ember!
501 K: *No 's* folyt-e
HG: *Nos s* folyt-e SI, fsz: Nos, folyt-e
504-516 K: [Lorán "verse" az előző részletekhez hasonlóan áth. E sorokhoz némiképp hasonló motívumokat az *Egy őrült naplója 19.* részében találtunk Madách lírájában. Az áthúzott szöveg sorait a szerző oldalt }-jellel kapcsolta össze, s egy *-ot rajzolt mellé.]
539-551 K: [Lorán tirádája az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A szöveg motívumait *A megelégedés* c. versében használta fel újból a szerző. Az áthúzott szöveg sorait a szerző oldalt }-jellel kapcsolta össze, s egy *-ot rajzolt mellé. Ld. még a 100–116. sor jegyzetét!]
539 K, M jav.: <*Ne szidd a szőke fürtöt, szent*> Ne szidjad, szent e szőke fürt, mivel
556-562 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlókat nem találtunk a lírai versekben. Az áthúzott szöveg sorait Madách oldalt }-jellel kapcsolta össze, s egy *-ot rajzolt mellé.]
564 K, M jav.: <*J*>Gyere [A betűt átírta M.]
567 K, M jav.: <*Miért csak nem hagyott (öklöt mutat)*> De mért is nem hagyott?
570 K, M jav.: világot <*szebb*> ég
577-579 K, M jav.: <*Rózsádról ezt a harmatot. (megcsókolja)*
PIROSKA *Nem harmat ez, ragad, – már itt is ég –*
'S fáj mint a bánat. (el)
ZORDY *Óh Lorán! Lorán!*

Te mégysz, 's ki zárja majd be vén apádnak
Lankadt szemét, ha életét meg ünta.>

[A felvonás végét tehát újraírta M, az itt kihúzott sorok helyébe a fsz-ben közölt utolsó 3 sor – 577–579. – került. A *vége az első felvonásnak* sor is áthúzva és letisztázva is megjelenik a K 27. oldalán, majd ezután egy kihúzott mondattöredék: <*nük tör e' ház n*>.]

MÁSODIK FELVONÁS

[Alcím] K, M jav.: szőnyeg m<*ö*>eg<*ö*>ett. [Az ö e-re átírva.]

580 K, M jav.: állapot <*lehet*> ez a

581 K, M jav.: két hét<*re*>ig

583 K: <*Élet*>bölcse<*s*>ség <*barátomon* [?]> kacag<*ni*>.
M jav.: A bölcseség*:* me*l*y mindenen kacag.
[Az *A* névelőt, valamint Jolán előző fél sorát – *Bocsáss meg, legnagyobb* – M az áthúzások után toldotta be a K-ra.]
HG SI, fsz: A bölcseség, mely mindenen kacag.

587 K, M jav.: <*Némán* [?] *hangzik el, mind számba jő*> Pusztán nem hangzik el, mind számba jő

595 után áth. sor, K, M jav.: <*Hizelgést láttam csak és reám ragadt.*>

596 K, M jav.: Házasodni vágy<*a*>

597 K, M jav.: S *leg* kényelmesb<*b*> hogy
HG: S legkényelmes*ebb*, SI, fsz: S legkényelmesb,

603 K, M jav.: kell, mert <*elcsavarsz*[?]> jégre vi*szsz*
SI: vi*ssz*, HG, fsz: visz,

619 K, M jav.: *T*árj <*kincset,*> szűt;

621 sor alatt áth. sor K, M jav.: <*Ha* ..... *erre.* [?]>

631-636 K: [Széphalminé szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. E szöveg motívumaihoz hasonlót *Egy eladó leányhoz* c. vers *II.* részében találtunk.]

635 K, M jav.: tapossa, <*s mindamellett*> bár fövénybe

639 K, M jav.: kelle jö<*n*>öd.
K, fsz: kelle jőnöd.
HG, SI: kelle j*önn*öd.

642 K, M jav.: hamar nő<*t*>

643 K, M jav.: Szives<*b*>ben HG: Szivesbben
SI, fsz: Szivesben

646 K, M jav.: kerülni*,* <*észlelni*[?]>

658 K, HG, fsz: Az Istenért,
SI: Az *i*stenért,

666 K, M jav.: <*Hidje*> Hi*gye* ön
HG, SI, fsz: Higgye ön,

667 K, M jav.: <*Hogy*> *I*gy
HG: *I*gy
SI, fsz: Így

669 K: *men*dörgök
HG, SI, fsz: mennydörgök

671 K: Ne *hidje*
HG: Ne higgye
SI, fsz: Ne higgye
673 K, M jav.: beszélje rá<*j*> *G*ró*f*
675 K, M jav.: díj<*j*>a
676 K: Külö*m*ben
679 K: F*ö*zöd ki azt <*,*>*:* mit
HG, SI, fsz: Főzöd ki azt, mit
680 K, M jav.: Elv-fejleménynek, <*mely elmék nehéz*> *combinationak*
HG, SI, fsz: kombinációnak
680 után sor áth. a K-ban: <*Munkájú öszve állitásaiknak*> [M jav.]
703 K, M jav.: Ön <*hát*> *F*őispán; <…>ha <*föltételesen*> egyet
705 K, M jav., fsz: <*Minő*> Követ<*j*>e
HG, SI: Köve*t*je
720 K, M jav. Vagyon <*talán*> tudom
[M átírta szót, bizonytalan olvasat.]
721 K, M jav.: Szüksége a <*buktatásra*> csatára, – van <*ke*> nekem
722 K, M jav.: <*j*>Jenőt
724 K, M jav.: Le*s*sz áldozat<*ja*>tá
742 K, M jav.: Kötésre <*állok*> lépek;
777 K: Mi le*ssz* belőled, mo*nd* meg
HG, SI, fsz: lesz belőled, mondd
779 K, M jav.: Még <*bőrödet*> arcodat
782 K: *ü*dő
HG, SI, fsz: idő
800 K, M jav.: <*S rosszá viszonyaink teszik, csak miket*> S viszonyunk által lesz rosszá. Ha ezt
801 K, M jav.: <*Miket nehány ismért csak.: ezt ha fejtegetjük*> Tárjuk ki, sok figyelmessé lesz és
802 K, M jav.: <*Közvéleményen terjedhet ellenünk*> Bátran terjeng a rosszalás is. Ám
803 K, M jav.: <*Itt szólni rossz, de gyorsan tenni kell*> Ha szó nélkül, határzottan teszünk
806 K: <*S*> Külö*m*ben
808 K: le dörgölőd<*z*>ik
816 K: szemesb<*b*>
818 K: megnyern<*ed*>i<*,*>
819 HG: *Fiam vagy,* mit sem gyaníttass Zordyval, s mutasd be,
[A 819. sor vége átkerült e kiadásban a 820. sorba.]
K: Zord*i*val
819 után szerzői utasítás áth. K: <*Andaházy gr Herédyvel jön*>
823 K, M jav.: <*viszonyt*> kapcsot
840 K, SI: hogyha *illy*
HG, fsz: hogyha ily
[A sorvégi szótag pótló nyúlása miatt eleve hosszú, ezért korszerűsíthető a helyesírás.]

857 után egy sor áth. K: <*(menve) Széphalminé! Már nem hizelkedünk!!!*>
859 K, M jav.: ám <*óvja meg*> hamvval óvja meg!
860 K, HG: De *Ae*tna
SI, fsz: Etna [Helyesírási korszerűsítés.]
866 K, M jav.: lánya <*illy mód*> ekké*p* [HG is: ekké*p*]
SI, fsz: ekképp
883 K: Külö*m*ben
895 K, M jav.: Leány<*j*>a
897 K, M jav.: – <*Valj*> Ugyan
907 K, M jav.: *meg* bocsá<*j*>tok néki mert <*tudom*>
HG, SI: megbocsá*j*tok
fsz: megbocsátok
908 K, M jav.: osztjuk <*meg*> szivesen meg
911 K, M jav.: Jö<*j*>j lelkem ideál<*j*>át
HG: J*öjj* SI, fsz: Jőj, lelkem ideálát
916 K, M jav.: pár<*viadal*>csata?!
927-930 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlókat nem találtunk Madách lírai verseiben.]
931 sor után K: <*JENŐ*> *(félre)* [A nevet áth. M, mert kétszer szerepelt egymásután.].
941 K, M jav.: Köröknek honszerelm<*ök*>e
945 K: *össze forva*
HG, SI, fsz: összeforrva
948 K, M jav.: Én <*még sem*> így nem
954 K, M jav.: Gondos<*ságát*[?]>kodása
955 HG: m*ű*vészet
K, SI, fsz müvészet
960 K, M jav.: míg <*egész*> lehull egészen.
974 K, HG, fsz: Ő Isten abban SI: Ő *i*sten abban
981 K, M jav.: <*Kegyetlen nő nem lenne, hát a férj*> Tehát a férfinak szerelmese
982 K, M jav.: <*És így önkedvesének híve. – Ah*> Szerelmese nejének is. – Ugyan
991 K, M jav.: legédesb<*b*>.
992-1000 K: [Jolán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlót az *Életbölcsesség* c. Madách-vers utolsó szakaszában találhatunk.]
992 K, M jav.: tartok, <*sok gyönyört*> és mivel
993 K, M jav.: <*Hoz az, mert kissebbekkel is beérem*> Kevéssel is beérem, sok gyönyört ád.
997 SI: Mit *i*sten ád
K, HG, fsz: Mit Isten ád
999 sor után áth. K: <*Mellyről az arc, a báj kebel lerothadt,*>
[M esztétikai indíttatású javítása.]
1001-1017 K: [Lorán és Jolán dialógusa az előző részletekhez hasonlóan áthúzva,

kivéve az 1011. sort, Jolán mondatát. Ez az egyetlen "verskezdemény", ahol nem monológból, hanem párbeszédből jelöl ki a szerző egy leendő lírai költeményt. E szöveg motívumaihoz hasonlókat korabeli drámáiban találunk, pl. a *Commodus*ból Pertinax, a *Csák végnapjai*ból Dávid szövegében.]

1003 K, M jav.: reménye*i*nk rom<*j*>á<*ra*>n [A reményink szóba egy *e*-t betoldott M.]

1012 K: S va*lj*on <*meg-e*> sötét [M jav.]

1013 K, M jav.: <*Fizetnek a búval tölt évekért*> Esztendeinkért kárpótolnak-e?

1014 K, M jav.: <....> Ki [A szót átírta M.] .... szakasztja <*már ki*[?]> gondol-e

1019 K: ne hi*dj*e,

1020 K: [A sor vége, a *Mondja ön:* szavak áth., vízszintes vonallal, de ugyanazzal tintával, mely a verskezdemények függőleges áthúzásánál is látható. Ezért maradhatott meg a fsz-ben, s minden kiadásban.]

1021 K: [A sor – *Mi jó hizelgés mondva Isteneknek* – áth., vízszintes vonallal, de ugyanazzal tintával, mely a verskezdemények függőleges áthúzásánál is látható. Továbbiakban ld. az előző jegyzetet!]

1021 HG, SI, fsz: isteneknek [Helyesírási korszerűsítés.]

1025 K, M jav.: <*S*> A

1029 K, M jav.: Kelet<*j*>e ..... leány<*ja*>ink

1037 K, M jav.: mint <*csínye*[?]> elméncsége, nem <*nagyon*> veszélyes.

1042 K, fsz: Könyű gyözelme
HG: Kö*nnyü győ*zelme
SI: Kö*nny*ű gyözelme

1047 K, M jav.: De <*már ma épen*> a minap

1048 K, M jav.: vesz<*ej*>tse, veszítse,

1050 K, M jav.: Lorán<*nal*>hoz

1059 K, M jav.: cselekszem mint <*azt*> rendeléd
HG, SI, fsz: amint rendeléd

1062 K, M jav. <*Ily*>Fényes [A szót átírta M.]

1071 K, M jav. D<*ü*>cső
Dicső [Az *ü*-t átírta M.]

HARMADIK FELVONÁS

1077 K: megtévedé<*m*>k. [M jav., átírva a betűt.]

1078 K: megbocsá<*j*>tok; megbocsá<*j*>t ön [M jav.]

1081 K, HG, fsz: Egy ifju nőt
SI: Egy ifj*ú* nőt

1081 K: h*í*<*dj*>*gy*e, [M jav., átírva a betűket.]
HG: h*így*e, SI, fsz: higgye,

1085 K: [A sor, az *Az üdv terem, csinálni nem lehet.* – áth., vízszintes vonallal, de ugyanazzal tintával, mely a verskezdemények függőleges áthúzásánál is látható. Ezért maradhatott meg a fsz-ben, s minden kiadásban.]

1088 HG: honszerel*e*m K, SI, fsz: honszerelm

1090 HG: R*ú*t,
K, SI, fsz: Rút,
1098 K: Mért v*ó*na hát az ablak<*,*>? *hogy ha* [M jav., majd helyesírási korszerűsítés.]
1099 SI: kiv*ü*lem
K, HG, fsz: kivűlem
1111-1123 K: [Bianka szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlót az *Egy eladó leányhoz* c. Madách-versben találtunk. Az utolsó 3 sor kivételével a szöveg mellett függőleges vonal és egy csillag található.]
1116 K: hi<*dj*>gye! [M jav., átírva a betűket.]
SI, fsz: higgye!
1124-1126 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A sorokat függőlegesen összekapcsolta a költő, s az *Őrült* szót írta ceruzával a lapszélre, utalva az *Egy őrült naplója* ciklusra. E szöveg motívumaiban a ciklus 26. részének előzménye.]
1127-1131 K: [Bianka szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A *lemondás* és az *álomkép* gyakori motívuma Madách drámáinak, érdekes ellenpont a *Tragédia* záró színéből Ádám vitája Luciferrel.]
1132 K: h*i*<*dj*>*gy*e,
[M jav., átírva a betűket.]
HG: hi*gyj*e,
SI, fsz: higgye,
1139 K: mi*lly* szives<*s*>sen megbocsá<*j*>tok. [M jav.]
1157-1160 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. A sorokat függőlegesen összekapcsolta a költő, s az *Őrült naplója* szavakat írta ceruzával a lapszélre, tervezett ciklusára utalva. E szöveg motívumaiban a ciklus 3. részének előzménye.]
1170 után K: Ijesztem? Óh <*ne reszkedj* [sic!]
kitől mindenki
fél – te ne félj.>
[M jav., áthúzva a lap szélére betoldott sort.]
1171-1195 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. A sorokat függőlegesen összekapcsolta a költő, a *Van* és az *Egy nőhöz* szavakat írta ceruzával a lapszélre, a két elemet egy *-gal elválasztva. a K 55. oldala után az 56. oldalon is megismételve ugyanezt. Madách ismert versei közt hasonló motívumokat ezzel a részlettel nem fedeztünk fel, az *Egy nőhöz* c. versnek csak ez a drámán belüli megfogalmazása létezik. Az *előítélet* igen gyakori motívuma a *Tragédiá*nak, különösen a női nemmel kapcsolatban – Helene Bizáncban, vagy Éva a 2. prágai színben – , vagy Lucifer kifakadása a mű végén e *Csak tréfa*-idézet rokonai.]
1177, 1186 K, SI: *i*sten
HG, fsz: Isten [Helyesírási korszerűsítés.]
1190 K: *Ez* lát*ja is*
M jav.: Ezt látva

1194 K, SI: *gyász rommá*
HG, fsz: gyászrommá
[Helyesírási korszerűsítés.]
1212 SI: [A sor első fele, Lorán szövege *(Jolán, még akkor is?)* ebből a kiadásból egyszerűen kimaradt.]
1223-1233 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. A kéziraton a szöveg mellett a *Vers a "Szerelem"-ben* beírás van. Madách ismert versei közt hasonló motívumokat ezzel a részlettel nem fedeztünk fel, a *Szerelem* c. versnek csak ez a drámán belüli megfogalmazása létezik.]
1236 K: köz*öte*tek
[M jav. ebből: *köztetek*.]
HG, SI, fsz: közöttetek
1254 K, SI: i*lly* nehéz
HG: *í*ly nehéz
fsz: ily nehéz
[Helyesírási korszerűsítés, hisz az *ily* mássalhangzó előtt verstanilag a rövid magánhangzós írásmódban is hosszúnak számít.]
1264-1269 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy eladó leányhoz* c. költemény *II.* részében találhatóak.]
1278-1296 K: [Az áthúzott rész Lorán és Bianka párbeszédéből van úgy kialakítva, hogy Bianka két félsoros és egy egész soros közbeszólása nincs áthúzva. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy vetélytárshoz* c. költeményben találhatóak.]
1281 K: <*mond*> szól az ördög [M jav.]
1282 K: Ne sírj, <*örűlj*> magad <*úr e földön*> a világon úr, [M jav.]
1312 K: Nehány kéj<*encek*>enc mulat<*ozásá*[?]>ságára szórta <*szét*> [M jav.]
1326-1340 K: [Az áth. részlet Lorán szövege. Mellé a *Társaságban* címet és a K lapszámát, a *63*-at írta a költő. Az erre a részletre épülő vers az *Idához* c. költemény *Társaságban* alcímmel ellátott II. része.]
1344 K: koldus, <*s*> tégy, [M jav.]
1348 K: <*S*> <*ê*>Én <*s*>nem [M jav., a két utolsó esetben a betű átírásával.]
1350 K: Mit<*!*>? <*a*>A lányszív [M jav., átírással.]
1371 K: megbocsá<*j*>t. [M jav.]
1384 K: meg-megállna <*is*> [M jav.]
1392 után szerzői utasítás K: *A boltozaton jö*<*n*> [M jav.]
1399 K: S nevessenek. <*A villám istenének*> Barátlag, ember*űl*
[M jav.]
K, SI, HG: ember*űl* fsz: emberül
[Helyesírási korszerűsítés. A sor utolsó szótagja a versben pótló nyúlást kap, így a mai helyesírás sem változtatja meg a jambust.]
1400 K: <*Csatát üzentek a föld gyermekei*> Osztá Prométheusz az istenekkel [M jav.]
1401 K: <*Vezérök volt titán Prométheusz*> Teremtetésünk fáradalmait [M jav.]
1402 K: <*Ki a teremtetés fáradalmit osztá*> S lelket lehelt a sárból gyúrt kebelbe. –

[M jav.]

1403 K: <*S kit mint sok munkatársaknál szokás*> Megírigy<*elve tőle*>lék bajtársi tetteit, [M jav.]

1404 K: S Kaukázra <*kötték a nagy istenek*> zárták visszatartva díját. – [M jav.]

1410 K: <*Keményen folyt a harc, magasra tört*> De volt hősünknek öccse: Epiméth, [M jav.]

1411 K: <*Prometheus, megrettenté Zeust.* –> Vitéz titán! Csatára kérte őket, [M jav.]

1417 K: <*S lányának, a kegy istenasszonyának*> E Pandorának zerge-termetével. [M jav.]

1420 K, SI: nem b*i*r. – HG, fsz: nem bír. –
[Helyesírási korszerűsítés.]

1421 K: <*Psyhé*> a lány

1424 K: Dicső, dicső! <*a nő hisz addig ékes*> [M jav. A kihúzott félsor miatt a drámának ez a verssora csonka maradt.]

1424-1425 K, M jav.:
<*Míg nem parancsol érzés tengerének*
De az hullámoztatja szent kedélyét. –>
[A kihúzott két verssor helyébe nem írt újakat a szerző.]

1425 K: De <*Ám hát*> ha <*Psyhé*> Pandóra [M jav.]

1440 SI: *l*eroskadt üdve. [Sh.]
K, HG, fsz: Leroskadt üdve.

1444 K, SI: M*í*g eljövünk
HG, fsz: Mig eljövünk

1453 K: kijö<*nn*>e
M jav., fsz: kijőne
HG, SI: kijö*nn*e

1500 K: e <*gyürüt*> nyügöt [M jav., átírással.]

1501 K: martalék<*j*>át [M jav.]

1522 K, SI: bosz*ú*lj meg!
HG, fsz: boszulj meg!
[A 2. szótag mai helyesírással is hosszú szótag a verstanban.]

1525 K: <*jó híradást*> hírsérvedért. [M jav.]

1526 SI: hála isten! K, HG, fsz: hála Isten!

1531-1535 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. E szöveg motívumaihoz hasonlót nem találtunk M verseiben.]

1540-1573 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. Közben az 1565–66. sorban Ilka közbevetése is át van húzva, bár véleményünk szerint ezt nem szánhatta a későbbi lírai vers részének a költő, ezt Lorán két szövegrészének összekapcsolásával is jelzi a margón. Ugyanide a *Van egy nőhöz* feliratot írta. Az *Egy nőhöz* c. versre több kijelölt részletnél hivatkozik Madách, ám ez nem született meg. A szöveg legtöbb motívuma a *Merengés* c. Madách-versben születik újjá. Schéda Mária az *Ifjan haljak meg* c. költemény motívumaiban találja meg a részlet variációját.]

1570 K: Ha<*gy*>dd [M jav.]

1573 SI: *i*stenemnek.
K, HG, fsz: Istenemnek.
1582 SI: mi rosszegy szóba, [sh.]
fsz: mi rossz, egy szóba,
1584 K: Bűn-*mikrokosmusa*
HG: Bűn-*mikrokozmusa*
SI, fsz: Bűn-mikrokozmosza [Helyesírási korszerűsítés.]
1591 K, HG, SI: *ház ajtajánál.* fsz: házajtajánál.
[Helyesírási korszerűsítés.]
1603 K: Ha<*gy*>dd [M jav.]
1607 K: magas <*fényt*> rényt – [M jav.]

NEGYEDIK FELVONÁS

1610 K: <*Hát*> Még most [M jav.]
1611 K: Ne hi<*dj*>*gye* [M jav.]
HG: Ne hi*gyj*e
SI, fsz: Ne higgye [Helyesírási korszerűsítés.]
1612 K: *I*mádni áldásért <*talán*> fejére
M jav.: Megyek imádni áldásért fejére,
1613 K: Mint színmű<*vek*>ben
M jav.: Mint rossz színműben
1623-1653 K: [Lorán tirádájának legnagyobb része a szokott módon áth. A 77. K-lapon az 1623–31 sorok }-jellel összekapcsolva, s mellettük egy * és az *Őrült* felirat az ismert versciklusra utal. A részlethez hasonló motívumok az *Egy őrült naplójából 11.* és *15.* részében lelhetőek fel. A 77. K-lap alján az áthúzás tintájával írva a következő állt: *Gyalázatos faj, melly a tengeri vészt egy tál vízben nézi, gyáva hódítót félsz.* A 78. K-lapon, az 1632–53. sorok mellett is ott a }-jel, s azonos írással és tintával a következő megjegyzés: *Még használni az Őrültbe / Szép vigasz hogy a virág nem hervad legyen tél / Összehasonlítani a "Megnyugvás"-sal.* A szöveg a lapszélen vízszintesen van írva, a }-jel mellett pedig ceruzával függőlegesen áll, áth. a *Megnyugvás* szó. A hivatkozott vers egy 1840. júl. 13-án Pöstyénben keltezett, Lónyay Menyhérthez írt Madách-levélben szerepelt.]
1626 K: <*Melly nagy*> Mi csak patkány-fogó, [M jav.]
1629 K: kisütve <*lepke*> keble. – [M jav.]
1641 K: hon, <*barátság*> szerelm, barátság [M jav.]
1644 K: mert <*melly*> mi elrabolta [M jav.]
1647 K: Mit <*egykor*> régen <*bár csak*> bár <*amikor*> csak alvó tűz <*előbb*> előbb [M jav.]
1648 K: Most<*an halott*> szén. <*De*> De <*M*>mindegy! – <*Ha bölcsőt*> A bölcső s koporsó [M jav.]
1651 K: Nincs *semmie*
HG, SI, fsz: Nincs semmije
[Nyelvhelyességi javítás.]
1656-1675 K: [Lorán szavai az előző részekhez hasonlóan áth.
Noha a kijelölés módja megegyezik a következő részletével – 3 függőleges

vonallal áth. –, véleményünk szerint nem biztos, hogy ebből a szövegből is verset akart írni a későbbiekben M.]

1677-1690 K: [A részlet Lorán szövege. A sorok mellett {-jel és ceruzával az *Őrült* szó áll. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy őrült naplójából 5., 10. és 25.* részében találhatóak.]

1679 K, SI: Ön *i*sten ellen HG, fsz: Ön Isten ellen

1693-1700 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlót az 1843-as első *Csák végnapjai* előjátékában találunk, Csák Abához intézett szavaiban.]

1698 K, fsz: ha halni nem tudsz,
HG, SI: ha *hatni* nem tudsz,
[A félreolvasást támasztja alá az 1701. K-sor is. Ld. a köv. jegyzetet!]

1700 K: Mi könnyű <*halni*> az. GERŐ <*Óh a*>Az *i*stenért, [M jav.]
SI: Az *i*stenért,
HG, fsz: Az Istenért, [Helyesírási korszerűsítés.]

1701-1711 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. E szöveg motívumaihoz hasonlót az *Egy őrült naplójából 25.* részében találhatunk.]

1709 K: <*Ezt enged [?]* .....> Ne bánts! [M jav.]

1723-1738 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. A K-ban a sorok egy }-jellel vannak összekötve, mellette függőleges, áth. felirat: <*Őrült naplójába*>. E szöveg motívumaihoz hasonlót az *Egy őrült naplójából 2.* részében találhatunk.]

1732 K, SI: ki *i*stenné lehetne
HG, fsz: ki Istenné lehetne [Helyesírási korszerűsítés.]

1734 K: ára <*volt ??* .....> mint új tánczenének. – [M jav.]

1738 K: [A *'Sárrá levék'.* mondat után a K-ban az áthúzások tintájával pótlólagos bejegyzés: *Minden lány jó.* –]

1739-1758 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. A rész egy párbeszédből áll: az 1745. sorban Gerő közbeszólása – *Piroska* – kettéosztja. A K-ban a két rész egy-egy }-jellel van összekötve, mellette a jelzés: *1* és *2ő*. E részlet motívumaihoz hasonlót nem találtunk Madách írott szövegeiben.]

1744 után K: [A K-on halványan két verssor áll: *Üdv perczeket nem éltek, millyet / én, köszönni [?] boldogságtokban.* A gondolat újrafogalmazódik az 1756–57. verssorokban.]

1757 K: üdv percet, mit nem <*bírtok*>
M jav.: üdvpercet, s ez, mit tik nem éltek

1764 K: Ön <*hát brámán*> zend hitű; [M jav.]

1765 K: Ormuzd, a költ<*ő*> alkotott, <*pokollal*>
M jav.: Ormuzd, a költészet alkotott,

1766 K: <*Váltandja fel*> Feldúlja <*Arim*> Ahriman, a <*leány*> közvilág. [M jav.]

1768-1773 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A részlet sorai mellett {-jel és egy * áll. E részlet motívumaihoz hasonlót nem ta-

láltunk Madách írott szövegeiben.]
1770 K: *Piroros* pofájú
HG, SI, fsz: Piros pofájú
1771 K: bocsá<*j*>t [M jav.]
1772 K: zsír<*j*>áért [M jav.]
1773 K: Haszontalan <*sápadt*> ábrándossá /
<*Tehet.*> [A szó először a következő sorban volt.]
M jav.: Haszontalan ábrándossá tehet.
1774 K: *K*öltő vagyok, s e névre büszke.
M jav.: Jobb így: költő vagyok, s e névre büszke.
[Az első két szót az átdolgozáskor toldotta be Madách.]
1775-1778 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áth. E sorok motívumaihoz hasonlót a *Nápolyi Endre* c. korai darabban mond a címszereplő, illetve a *Költő barátomhoz* c. verses levélben találunk.]
1779 K: Sőt hírbe
M jav.: hírben
1779-1788 K: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E sorok motívumaihoz hasonlót nem találtunk Madách versei között.]
1784 K: Brutus? <*mert*> *h*isz' nem [M jav.]
HG, SI, fsz: Brútus? Hisz nem
1787 K: <....! ....!> Piha! <....!> [M jav.., két szó kivakarása után.]
1794-1795 K: Hogy ön <*illy társaságnak főnöke / Vegyen tagjává.*> itt van 's *i*gy [*egy*??] társaságunk *meg hívja* [M jav. a K-lap alján.]
SI: Hogy ön itt van, s *e*gy társaságunk / Meghívja.
HG, fsz: Hogy ön itt van, s így társaságunk / Meghívja.
1798 előtt K: <*Míg a Marseillaise-t fésün énekelve*>
[M jav., az áth. sor mellé *x* jel van írva, majd a K-lap alján egy újabb kihúzott szövegjavítás áll, 3 sorban: <*Az újamat nem vágnám meg értök. / x nem érett [?] az ember szabadságra / Hívjon kiirtni megyek s én is felakartam [?] ne legyen vadon [vakon?]*> A javítás igen nehezen olvasható.]
1798 K: *Ellenségűl kórókat* vagdalunk.
M jav.: Míg ellenségűl kórót
HG, SI, fsz: ellenségül
1806 K: az *i*sten
HG, SI, fsz: az Isten [Helyesírási korszerűsítés.]
1810-1814 K: [Gerő szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A szöveg mellé az *őrült* szó írta Madách. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy őrült naplójából 12.* részében találhatóak.]
1816-1848 K: [A 32 soros tirádát Lorán intézi a költőhöz. A szokásos módon áth. sorok baloldalt {-jellel vannak összekapcsolva, az 1842. sor mellé írott *Őrült* szó arra utal, hogy az utolsó sorokat versciklusába szánta Madách. Hasonló motívumok az *Egy őrült naplója 27.* részében jelennek meg. A szöveg jobb margóján függőlegesen írva, áthúzva a következő mondat található: <*Mindegy ha nem is igaz, de szép.*>]
1857-1864 K: [Az újabb Lorán-szónoklat is a költőhöz szól. A szokásos módon áth.

sorok baloldalt {-jellel vannak összekapcsolva, s a melléjük írott *Őrült* szó arra utal, hogy e sorokat is versciklusába szánta Madách. Hasonló motívumok az *Egy őrült naplója 10. és 26.* részében jelennek meg.]

1860 K: légyen, le*ssz* <*ott*>*, ám de*
M jav.: légyen és lesz, ámde

1866-1873 K: [Az újabb Lorán-szónoklat is a költőhöz szól. A szokásos módon áth. sorok baloldalt {-jellel vannak összekapcsolva, s a melléjük írott *Őrült* szó arra utal, hogy e sorokat is versciklusába szánta Madách. Hasonló motívumok az *Egy őrült naplója 4.* részében jelennek meg.]

1867 K: o*lly* hitelvesz<*ej*>i*t*ett [M jav.]
HG, SI, fsz: oly hitelveszített

1873 K: rág ö<*szv*>e össze [M jav., átírással.]

1874 K: *Jöj*
HG, SI, fsz: Jöjj [Helyesírási korszerűsítés.]

1875 K: külö*m*ben
HG, SI, fsz: különben
[Helyesírási korszerűsítés.]

1876-1893 K: [Lorán monológja a szokásos módon áth. A sorokat { jellel öszekapcsolta és mellé áth. a <*Költő*> szót írta Madách. A részlethez hasonló motívumok a *Költő barátomhoz* c. versben jelennek meg.]

1878 K: mint *I*sten lakta ház
HG, SI, fsz: istenlakta

1879 K: <*Diszitse halántékimat.*> – *Azért*
M jav., HG, SI, fsz: Kötözze homlokomra. – Tán azért

1881 SI: mint *i*sten
K, HG, fsz: mint Isten

1888 K: <*Díszitse halántékimat.* – *Azért*> Kötözze homlokomra. – Tán azért [M jav.]

1889 K: hogy nyug<*ottan*>odtan [M jav.]

1895 K: <*M*>Kinek nevetnék? [M jav., átírással.]

1953 K: kenyérhiány<*j*>a [M jav.]
HG, SI, fsz: kenyérhiánya

1956 K: külö*m*séget
HG, SI, fsz: különbséget

1967 K: kín<*j*>ait [M jav.]
HG, SI, fsz: kínait

1977 K: Barát<*j*>át [M jav.]
HG, SI, fsz: Barátát

ÖTÖDIK FELVONÁS

1992 K: a <*számüzött*>
M jav.: az elillant

1993 K: Nézzük meg: <*mellyik hal meg*>*:* a szerető

M jav.: Nézzük meg: a szerető húny-e el,
1995 SI: *Ez e*gyik sem tréfa s címe ezt igér.
K, fsz 1995-1996: Ez / Egyik sem tréfa s címe ezt igér.
2003 K: Told*y*nál
K 2004: Told*y*
HG, SI, fsz: Toldinál, Toldi [Helyesírási korszerűsítés.]
2037 K: kell, s <*e por*> szerelmessé tesz
M jav.: kell, s szerelmessé tesz ez.
2045 K: vesz<*ej*>thet
M jav.: veszíthet
2059 K, SI: d*ü*csők!
HG, fsz: dicsők!
2071 K: <*Nesze,*> fogd!
M jav.: Fogd, nesze!
2077 után szerzői utasítás K, HG, SI: Jolán a *B*áróval
fsz: báróval [Helyesírási korszerűsítés.]
2078 K, HG: *gyöngétlen* ez
SI, fsz: gyöngédtlen ez
[Logikai-helyesírási javítás.]
2084-2103 K: [A szokásos módon áth. sorokat a darabbeli színjáték Loránja intézi Etelkéhez (Jolán anyjához). A szöveg közben az igazi Jolán és Váry a nézőtérről megszólalnak, ám közbeszólásukat kihagyta az áth. szövegből Madách. A két összetartozó szövegrészt a K 99. és 100. lapján *-gal jelölte. A 99. K-oldal margójára az *Őrűlt* szó került. A részlet utolsó 4 sora, alig változtatva, az *Egy őrült naplója 16*. részében jelenik meg újra.]
2095 K: a rossz <*garat[?]*> tuskó [M jav.]
2098 K: kevesb<*b*>bet [M jav.]
2108 K: [A sor a szokásos módon áth. és mellé az *Őrűlt* szó van írva. A versciklusba ennek ellenére hasonló szöveg nem került.]
2111 K: Me*n*dörögj! HG, SI, fsz: Mennydörögj!
[Helyesírási javítás.]
2216 K: <*azt*> *szinte* M jav.: aszinte
2120-2138 K: [Ismét a színdarab Loránjának szövege szerepel áth. A 2125. sortól a végéig a margón {-jel van, mellette a K 101. és 102. lapján egy-egy *, s a *Csapodárhoz* szó áll. Ez *A csapodár átka* c. Madách-versre utal, melyet ebből a drámarészletből írt meg a költő.]
2120 K: Te ha*l*gatsz,
HG, SI, fsz: hallgatsz
2121 K: S hízelgőid <*nincsenek itt*> messze vannak [M jav.]
2143 után szerzői utasítás K: a színészek kifutnak <*a kárpitot lebocsájtják*>. [M jav.]
2148-2152 K: [Az áth. sorok Lorán szövegéből vannak kijelölve. A részlet mellett a margón az *Őrűlt* szó áll. A versciklus 17. részének előzménye.]
2183 K: lét *satolhatsz*
HG, SI fsz: sajtolhatsz

2184 K: <*Nesze*> Íme. [M jav.]
2205-2212 K: [Ismét Lorán szövegéből kijelölt verskezdeménnyel van dolgunk. Hasonló motívumokat a *Bú-dal 4. és 7. szakaszában* találtunk.]
2221 K: s <*az*> állta a sarat
M jav.: s kiállta
2230 K: bémenet<*j*>ek [M jav.]
2241-2245 K: [A Lorán szavaiból áth. 5 sorhoz hasonló motívumokat az *Egy őrült naplójából 12. és 28.* részében találunk.]
2248-2249 K:, HG: s ha Koœbue / Vagy is, a rongy
sh: s ha Kotzebue*, / Vagyis a rongy*
fsz: s ha Kotzebue / Vagy is, a rongy
2250 K: <*Alélne*> Meghalna [M jav.]
2251 K: *Rózám,*
M jav.: Rózsám,
2261 K: Imádkoznám, *Rózám*
HG, SI, fsz: Rózsám [Logikai javítás.]
2265-2267 K: [A 3 soros részlet Jolán szövegéből lett kijelölve. Madách lírájában hasonló motívumra nem leltünk.]
2268 K: okozta <*ezt a*> e borút [M jav.]
2273-2278 K: [Lorán tirádájának első része a szokásos módon áth. Madách lírájában hasonló motívumra nem találtunk.]
2279-2289 K: [Lorán tirádájának második része a szokásos módon áth., a sorok mellett }-jel, egy * és az *Őrűlt* szó áll. Madách lírájában hasonló motívumot a kérdéses versciklusban nem találtunk, a *Hit* c. költeményben viszont igen.]
2282 K, SI: *i*stenében?
HG, fsz: Istenében?
2286 K, SI: *i*stenére
HG, fsz: Istenére
2294-2319 K: [Lorán áth. sorai mellé a bal margóra {-jelet és a *Csapodárhoz* címet írta Madách. Hasonló motívumok *A csapodár átka* c. költeményben találhatóak.]
2326-2327 K: [A Jolán válaszából áthúzással kijelölt két sor a *Szeret hát* c. Madách-vers első szakaszában ismétlődik meg, szinte szó szerint.]
2335-2345 K: [Lorán szövegét Madách az eddigiektől eltérően nem függőleges vonalakkal, hanem csillagformában, minden irányban áthúzta. Az összekapcsoló jel, a { a bal margón, valamint az odaírt verscím – *Nőhöz* – is azt bizonyítja, hogy e részletből is lírai verset tervezett írni. Ugyanakkor e sorokhoz hasonló motívumokat nem találtunk a Madách-lírában.]
2349-2350 K: [A részlet, Lorán másfél sora gyakori motívuma Madách költészetének. Más szavakkal korábban is szerepel a drámában az 1017–1019. sorokban, vagy pl. a *Fagyvirágok* c. ciklus *II.* részének utolsó szakaszában. A lapszélen áth. bizonytalan olvasatú megjegyzés áll: <*még arra való*> ?]
2353-2357 K: [Lorán kihúzott soraihoz hasonló a *Boldog óra* című Madách-vers részlete.]

2359-2363 K: [Lorán áth. szövege mellé – a 2335-45. sorhoz hasonlóan – a *Nőhöz* címet írta a szerző. Hasonló motívumok szinte szó szerint megtalálhatóak a *Szeret hát* c. Madách-vers *4.* strófájában.]

2369 K: mi<*nő*> édes<*s*>en <*alszod*> szenderged át [M jav.]

2374-2378 K: [Lorán áth. sorai mellé a *Költő barátomhoz* címet írta Madách. A vershez hasonló motívumok egy korábbi áth. részletben – 1877–94. sor – is megtalálhatóak.]

2379-2381 K: [A Költő 3 sora mellett a K-ban {-jel és az *Őrült* szó áll, utalva a versciklus 12. részére. Ez az egyetlen olyan szövegrészlet, ahol nem húzta át függőleges vonalakkal Madách a sorokat.][71]

2379 K: felrúg<*ják*>daljuk [M jav.]

2380 K: jóvá tett<*etek*> *hogy sírján*
M jav.: jóvá tettünk, hogy ha sírján

2381 K: <*Emléket raktok ö*>n mentség<*etekre*>
M jav.: Önmentségünkre emléket rakánk.

*

[71] A drámasorokhoz hasonló Madách-líramotívumokat szövegszerűen idéztem a *Madách-versek, születőben* című tanulmányomban. (Ld. a 67. sz. lábjegyzetet!)

Szómagyarázatok

[szám: a megszólalás sorszáma, melyben a magyarázott szöveg, illetve szó előfordult.]

A sárba gyúrott isten [113]: azaz az ember; utalás a bibliai teremtésmítoszra.
Arszlán [243]: gavallér (török).
aszinte [2116]: úgyszintén, éppúgy.
borkabak [292]: lopótök.
Brútus [839, 1782, 1784]: Marcus Junius Brutus (Kr. e. 85–42), köztársaságpárti római patrícius volt, Kr. e. 44-ben részt vett Julius Caesar megölésében, majd a polgárháborúban Philippinél elszenvedett vereség után öngyilkos lett.
Cassius [1736, 1781, 1792]: Caius Cassius Longinus, római hadvezérhez hasonlóvá, aki a Julius Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője volt. A polgárháború philippi csatájának elvesztése után (Kr. e. 42.) öngyilkos lett.
Cáto [899]: Marcus Porcius Cato (Kr. e. 234–149), római szenátor és híres szónok volt.
copfos [318]: varkocsos, német úri és hivatalnoki divat szerinti hajviseletű; átvitt értelemben vaskalaposságot, maradiságot is jelent a kifejezés (német).
demagógul [1996]: népámítóul, csalóul.
Démon [1158, 1768]: isteni eredetű mitologikus lény, mely az ember lelkének, szenvedélyeinek irányítója, gonosz szelleme (görög).
díszeszközt [781 után utasításban]: dísztárgyat.
Elismer [1717]: félreismer.
elszóródva [1086]: szórakozottan, szórt figyelemmel.
éteri [103]: mennyei, égi (görög, latin).
fejes [771]: makacs, önfejű.
fejeskedett [142]: makacskodott.
filiszterek [842]: nyárspolgárok (német).
g- és b-telen [2019]: azaz sem gróf, sem báró.
"*Habeas corpus*" [2010]: a test legyen a tiéd; utalás egy 1679. évi angol törvényre, mely szerint bírói elfogatóparancs nélkül senkit sem foszthatnak meg személyes szabadságától, nem rendelkezhetnek teste fölött.
Hallgass ki [58]: hallgass végig.
in vino veritas [271]: borban az igazság (latin).
Káoszra [1229]: a görög mitológiában (kozmogóniában – teremtéstörténetben) a világ létrejöttét megelőző rendezetlen ősállapot (görög-latin).

kerub [2342]: az angyalok karának magas rangú tagja (héber-latin).
kínálkoznak [1998]: tessékelik egymást, egymásnak kínálják az elsőséget.
kortesünk [340]: választási szónok (spanyol).
Kotzebue [2247]: August Kotzebue (ejtsd: kocebú) (1761–1819), német drámaíró, korának legsikeresebb színpadi szerzője volt.
körmagyar [1044]: 19. századi nemzeti társastánc, melyet azzal a céllal alkottak meg a táncmesterek a francia négyes és a cotillon elemeiből, illetve stilizált magyar népi tánclépésekből, hogy a bálokon elfoglalja a francia és német társastáncok helyét.
Krőzus [872]: Kroiszosz, mesés gazdagságú ókori király Lüdiában (uralk. Kr. e. 560–546).
kuvik [322]: feketébe öltözött, gyászos viseletű. Utalás a német hivatalnokok divatjára.
Laissez nous faire [1162]: hagyjatok bennünket békén; utalás a klasszikus gazdasági liberalizmus jelmondatára (francia).
Lázár tettekben [1812]: koldus, szegény; a bibliai útszéli koldus, Lázár nevéből.
leg [2025]: levegő, lég.
Lukács evangelista festve [934]: Lukács evangelistát áldozati ökörrel oldalán ábrázolták, mert evangéliumát a zsidók áldozatának leírásával kezdi.
Macbeth réme [43]: Banquo szelleme Shakespeare Macbeth című tragédiájában.
magyar darócot viselni [329]: az 1841-ben megindult, majd 1842-ben kibontakozott védegyleti mozgalomhoz csatlakozva 1843 májusában Madách is felhívást intézett a dámákhoz, hogy csak magyar árut (pl. kelmét) vásároljanak.
matricául [644]: anyakönyvként; azaz kiderüljön az anya életkora (latin).
mikrokozmosza [1584]: kicsinyített mása, sűrítménye (görög).
Mottó (Shakespeare: II. Richard): III. felvonás 2. szín; Madách fordítása.
mulasson [1327]: mulattasson.
mulatna [581]: mulattatna.
muszka [944, 947]: orosz; népies torzítás Moszkva nevéből.
notandum [2015]: megjelöljük, rámutatunk.
nyomatva [313]: elnyomva, nyomás alatt.
Odi profanum vulgus [2072]: gyűlölöm a csőcseléket (latin).
Ormuzd, Ahriman [1765–66]: Zarathusztra (Zoroaszter; Kr. e. 630 k.–513) próféta követőinek vallásában Ormuzd a tűz, a világosság és a jóság istene; az óperzsa mitológiában az embert segítő természeti erők megszemélyesítője. Ahriman a sötétség istene, illetve a káros, pusztító erők megtestesítője.

Ovidot [286]: Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43.–Kr. u. 17.), római költőt.
öt kereszt [536]: 5 x, azaz ötven év.
Pápista [735]: római katolikus.
parát [326]: régi török váltópénzt.
Pegazus [97]: a görög mitológiában a múzsák szárnyas lova; a művészi, költői tehetség szimbóluma.
praxisból [286]: gyakorlatból (latin).
Prodigesem [424]: tékozlóm (latin); itt: lónév.
Prométheusz [1400]: a titánok egyike a görög mitológiában, aki az égből ellopott tűzzel ajándékozta meg a védtelen embert; a sértett istenek a Kaukázus szikláihoz láncolták, örök szenvedésre kárhoztatva.
rény [1607, 1880]: erény.
Sapienti pauca [270]: a bölcsnek [ennyi] elég (latin).
sopra pari [1029]: névérték felett (olasz).
sum capacitátus [2071]: szakértő vagyok (latin).
szinte [2144]: szintén.
szőnyeg [második felvonás címe, 682, 1634]: függöny, kárpit.
Tapintatom [872]: ízlésem, szépérzékem.
tézem [339]: tegezem.
Tező [1912]: tegező.
Toldinál [2003]: Toldi Miklósnál, a mondahősnél.
torzképet [791 után szerzői utasításban]: grimaszt.
udvaribb [251]: udvariasabb, udvarképesebb.
üldéd [387]: üldözted.
világ-eszélye [304]: képe a való világról.
zend hitű [1764]: ősiráni–perzsa vallású.

MELLÉKLET

Bene Kálmán:
A *CSAK TRÉFA* LÍRÁJÁRÓL

A tanulmány szövege letölthető a Madách Irodalmi Társaság honlapjáról (www.madach.hu). A tanulmány a MK 57. sz. kötetének 231-283. oldalán olvasható.

A kötet címe:
Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán:
Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból

A link:

http://madach.hu/old/tanulmanyok/M%C3%A1t%C3%A9-Bene%20Mad%C3%A1ch%20l%C3%ADr%C3%A1ja.pdf

JÓ NÉV S ERÉNY

1842

Bevezetés

Drámakiadásunkban ehhez a drámatöredékhez nem született bevezető, de a sajtó alá rendező Bárdos József több írásában is visszatért ennek a töredéknek a fontos szerepére Madách drámaírói alkotó módszerének megismer/tet/ésében. Bevezetésként egyik tanulmányából[72] idéznék hosszan. Madách drámaírói metódusának precíz leírása, a folyamat 6 lépésben bemutatott prezentációja természetesen nem csupán e drámatöredék értékelésében, hanem Madách teljes drámai éltművének keletkezés történetében fontos ismereteket ad.

Bárdos József:

Egy Madách-dráma születésének lépései

Kerényi Ferenc a Tragédia megírásának menetét a kritikai kiadásban megjelent tanulmányában a következőképpen összegzi:

A Tragédia alkotómódszerére és előanyagára vonatkozó ismereteinket a következőkben foglalhatjuk össze:

– a drámai költemény írásakor Madách a nagyobb terjedelmű műveknél kialakított metódussal dolgozott: csoportosított feljegyzések + egyes részletek kidolgozása; a megírás után ezek megsemmisítése;
– a készülő mű legfontosabb adatait, az arányok ellenőrzését ezúttal is egy folyamatosan vezetett munkalapon végezte.
Az ember tragédiája esetében tehát újabb dokumentumok felbukkanására e részben nem számíthatunk[73].

Valóban ennyi volna, amit Madách alkotómódszeréről[74] tudhatunk? Úgy gondolom, nem. Csak elő kell vennünk Madách Imre Összes műve-

---

[72] Ld. Bárdos József: Gondolatok *Az ember tragédiája* születéséről. Madách alkotó módszeréről. In: Irodalomismeret. 2013/3.

[73] KERÉNYI Ferenc, Jegyzetek a szinoptikus kritikai kiadáshoz = MADÁCH Imre, Az ember tragédiája. Szinoptikus kritikai kiadás, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 651.

[74] Madách drámaírói módszeréről korábban írtam már: BÁRDOS József, Madách alkotó módszeréről = XIV. Madách Szimpózium, szerk. BENE Kálmán, Szeged–Bp., MIT, 2007, 141–147.

it, és némi lapozgatás után kibontakoznak előttünk Madách alkotói lépései[75].

Az első lépésként témát, esetleg hőst választott, és ehhez elkezdett anyagot gyűjteni. Drámái egyértelműen bizonyítják, hogy ez alapos és jelentős volt. Egyrészt számba vette, mi az, ami már a témához valamilyen módon rendelkezésére áll. Például kiválogatta (szétvágta) a feljegyzéscédulákból a témára vonatkozóakat, esetleg ezeket a mondatokat bejegyezte a drámafüzetébe, kijelölte, hogy mit lehet fölhasználni a már meglévő saját anyagaiból (szeretném hangsúlyozni: Madách örökös újrahasznosító). Másrészt tudatosan hozzáolvasott (erről a szakirodalom bőséggel ír, nem akarok kitérni rá, de aki a Tragédiát ismeri, az tudja, akár Keplerről, akár Dantonról, akár Athénról vagy a falanszterről beszélünk: Madách ismerte és használta az akkor korszerű szak- és szépirodalmat). Minderről tanúskodik például az *András és Borics* című (meg nem írt) drámához készített gondolatgyűjtemény[76]. Ami különösen érdekessé teszi, hogy Madách kijelölte, fel akar hozzá használni gondolatokat más műveiből vagy innen más műveihez. Mindenesetre egyértelműen újrahasznosító megjegyzésekkel találkozhatunk.

A második lépés, hogy elkészítette a kompozíciós tervet. Leírta, hány jelenetből fog állni egy felvonás, mi lesz ezek tartalma, hogyan épül fel a dráma. Ebből a szempontból nagyon beszédes az el nem készült *Verbőczi* című drámájához készült jegyzetanyag[77]. Ebben ugyanis felsorolja az öt felvonást, felsorakoztatja a felvonásonkénti négy jelenetet. Látható, még nem állt össze teljesen a dráma, mert a legtöbb jelenethez egy szót sem írt. Bár van már néhány, ahol eldöntötte, miről lesz szó, megadta a helyszínt vagy a történés lényegét. Például „I. felvonás 1. jelenet: Zápolyánál" vagy „IV. felvonás 1. jelenet: A visszahatás, a kalandorok, Verbőczy száműzetik". Nemigen lehet megmondani, miről is szólt volna pontosan a darab, de Madách fejében bizonyosan létezett már egy homályos terv, a húsz jelenetből hétről írta fel, miről fog szólni. És persze ott vannak a szokásos egyéb feljegyzések, jellemekre, eseményekre vonatkozó megjegyzések és így tovább. Hogy mennyire jó drámaíró volt, mutatja, hogy a felvonászáró jelenetek (a legutolsó kivételével) már megvannak. Köztudomású, a függöny előtti szavak talán a legfontosabbak egy színpadi műben. Ennek a tervezési folyamatnak majdnem végpontja talán,

---

[75] A megírás többlépcsős menetére két mondattal utal HORVÁTH Károly is, Az ember tragédiája mint a romantikus emberiségköltemény teljes megvalósulása = H. K., A romantika értékrendszere, Bp., Balassi, 1997, 282.

[76] MADÁCH Imre összes művei, i. m., II, 738–740.

[77] I. m. 76., 727–734.

ami a meg nem írt *Tündérálom*mal kapcsolatban maradt ránk[78]. Ez is afféle vegyes jegyzet a drámához, de az elején ott áll egy félkész drámaterv: tizenkét színre tervezett dráma. Nagyjából kirajzolja a kompozíciót, közepén a mitológiai kiruccanással. A szimmetriára utal a második és a tizenkettedik szín azonos helyszíne is (a költő otthon). Ez a terv azért is izgalmas, mert Madách több korábbi töredékét, illetve elvetett drámai próbálkozásának valamely részét be akarta illeszteni ebbe a kompozícióba. „A költő otthon" vagy a „Herkules" elnevezésű színek egyértelműen korábbi drámákra – a Jó név s erényre illetve a Férfi és nőre – utalnak. Ez utóbbi feltételezést megerősíti a Nagy Ivánnak írt levél 1862 januárjában[79], amelyben Madách a Férfi és nő lemásolását kéri, sürgeti, mert, mint írja, hasonló témán dolgozik. Azaz talán ugyanúgy akart eljárni, ahogyan a Mária királynő egy jelenetével tette a Tragédia esetében: hogy egyszerűen áttette az új szövegkörnyezetbe a már megírt jelenetet[80].

A következő két fázis is megőrződött szerencsénkre, mégpedig a *Jó név s erény* kéziratán. A kézirat, amely a befejezetlen dráma első másfél felvonása, harmadik lapjának rectóján az első jelenet vázlatát is őrzi[81]. Ez a harmadik alkotói fázist mutatja. A jelenet nagyjából megvan már, ugyanígy a megszólalások, még ha a megszólaló szereplők szövege helyenként csak tartalmi kivonat formájában szerepel is, illetve itt-ott szöveg helyett még mindig csak a szereplő jellemére, magatartására találunk utalást. Ha elképzelünk egy ily módon kidolgozott jelenetet, azért már érezhetjük, bontakozik szemünk előtt a mű.

A negyedik fázis még mindig a *Jó név s erény* kéziratán szemlélhető. Ez a drámatöredék ugyanis nem csak abban az értelemben hiányos, hogy Madách a második felvonás második színéig jutott csak el (illetve hogy az eddigi szövegnek is alapos átszerkesztésére készült: a kéziraton látható, hogy fel akarta cserélni az első és a második felvonást, talán valamiféle in medias res drámakezdéssel akarta kevésbé epikussá formálni a szöveget). Hanem abban az értelemben is, hogy a szereplők szövegének jelentős darabjai még nincsenek megírva. Az előző fázisnál azonban sokkal

---

78 I. m. 76., 741–742.

79 I. m. 76., 933.

80 Ezt említi KERÉNYI Ferenc is a szinoptikus kritikai kiadás jegyzeteiben (Jegyzetek a szinoptikus kriti kai kiadáshoz, i. m., 748–749.

81 A Jó név s erény kézirata az OSZK-ban található, 6 levél, jelzete: 1399 Fol Hung. A jelenettöredék szöveget HALÁSZ Gábor is közölte a jegyzetek között: MADÁCH Imre összes művei, i. m., II, 1166–1167. Újabban megjelent a Madách Imre művei II/2. kötetében = MADÁCH Imre, Jó név s erény , s. a. r. BÁRDOS József = MADÁCH Imre, Reformkori drámák, szerk. BENE Kálmán, Szeged, MIT, 2006, 273.

kidolgo-zottabb változat, a replikák teljesek. A bal oldalon (mintegy az előző fázisnak megfelelően) például ezt olvashatjuk:

> „BALÁZS (Gergellyel bejön.) / Mint látom, jó polgár háza király és szent. / GERGELY / (félénk, csendesíti, Balázst, a kanapéra nem engedi ülni, mondja kérjen)".[82]

A jobb oldalon a kész, teljes szöveg:

> „BALÁZS / Mint látom, jó polgár és jó keresztény / Család lakása: szent s királyi képek. / GÁSPÁR / Csitt, csitt, Balázsom! hogy ha hallanák, / Hogy jó polgároknak nevezted őket, / Főúri gőgük ellened csatázna, / Pedig kérők vagyunk."[83]

A drámai szöveg már megállna a színpadon (amennyire egy ilyen korai kísérlet esetében ez elképzelhető). Ugyanakkor Madách még nem fejezte be a szöveg megalkotását. A szövegben ugyanis kivonalkázott sorok fölött ilyen megjegyzés olvasható: „Balázs 1ő monológja", vagy a szöveg mellett kissé lejjebb, még ugyanezen az oldalon: „Mohol machinációi szem előtt". Azaz Madách megírta a szöveg gerincét alkotó párbeszédeket, de a nagyobb monológokra csak később akart sort keríteni. Ilyen később megírandó szakasz még több is van (például „két vers a rossz nőkről", vagy „2ik monológ")[84].

És csak ezután következhetett a drámaírásnak az a fázisa, az ötödik fázis immár, amikor Madách a teljes szöveg megalkotásán dolgozott. Már megvolt a teljes mű szerkezete, a szöveg zöme, már összerendeződtek a különböző nyelvi, illetve magasabb szintű jelentéshordozó rendszerek. Ezekről a Tragédia elemzői is mindig meg szoktak emlékezni. De sosem merült még fel az a kérdés, hogy vajon hogyan is lehetett egy ilyen hatalmas kompozíciót és koncepciót egyszerre papírra vetni, amikor százféle dologra, százfelé kellett egyszerre figyelni. Most már látható, hogy a titok a Madáchra jellemző többfázisú megírási módban van. Így készült el lassan előrehaladva a mű végleges piszkozata, a teljes kézirat, amelyen a szerző már igazából nem akart változtatni.

Ha most képzeletben a Tragédia kéziratára nézünk, nyilvánvalóvá válhat előttünk, hogy éppen ezt a fázist látjuk. Még mindig sok a javítás, a törlés, a kézirat még mindig az alkotó folyamat sűrűjébe vezet bennünket. De ez az a kézirat, amellyel a szerző már a baráti kör elé mert lépni, a szöveg, amelyet már véglegesnek tekintett.

---

[82] MADÁCH Imre,Jó név s erény , i. m., 273.
[83] I. m., 243.
[84] I. m., 247.

De ez nem jelenti azt, hogy ezzel a Madách-drámák alkotói folyamatának a végére értünk volna. Hátra volt még a hatodik lépés: a tisztázat elkészítése, illetve elkészíttetése. Miután minden pályázat idegen kézzel való másolatot kívánt, a tisztázatok elkészíttetésére keresni kellett valakit. A Mária királynőnek vagy a Mózes-nak is elkészült ilyen másolata (ezért van ma két kézirat ezekből a drámákból). Ez utóbbi dráa tisztázata azért is érdekes, mert Madách az idegen kézzel (elég csúnyán) lemásolt szövegbe még a pályázatra való beküldés előtt saját kezűleg belejavított.

Ám úgy tűnik, a Tragédia kéziratának ez az (idegen kézzel letisztázott végső) formája nem készült el (vagyis elmaradt a hatodik lépés). Ezt valószínűleg Borsody Miklósnak[85], a Madách-fiúk házitanítójának, Madách beszélgetőtársának kellett volna elkészítenie, ám ő 1861 tavaszánnyarán – Madách pesti tartózkodása idején –, úgy látszik, elhanyagolta ezt a kötelességét. Így történhetett, hogy amikor a költő hirtelen elhatározással magával akarta vinni Pestre a kész művet Aranyhoz, csak az utolsó előtti fázis, csak a piszkozat állt rendelkezésére. Madáchnak az a sokat idézett mondata, hogy „nálam a' kézirat mása nincs meg"[86] valószínűleg erre utal. Arra, hogy nincs tisztázat, csak az az egy példány létezik (az eredeti kézirat), amit Aranynak átadott. (Hiszen a szokásos az lett volna, hogy egy másolatot ad át, és a kéziratot megtartja.)

[85] Róla bővebben: BÁRDOS József, Mester és famulus = VIII. Madách Szimpózium, szerk. TARJÁNYI Eszter, BENE Kálmán, Bp., MIT, 2001, 83–97.

[86] MADÁCH Imre levele Arany Jánoshoz 1861. november 2-án = MADÁCH Imre összes művei, II, 864.

Források

A drámatöredék kézirata az OSzK Kézirattárában található. Keletkezési ideje a negyvenes évek eleje (1843?). Az I. felv. két színjelzését megcserélte, a szöveg azonban a leírt rendben folytatódik. Egy felvonás és a másodikból egy szín készült el, de az egészről maradt egy tervvázlata, *Álszégyen* címmel. (Ezt itt közöljük, forrás: Madách Imre összes művei, sajtó alá r. Halász Gábor, Révai Kiadás, 1942. A *Vegyes feljegyzések. Színpad* cím alatt, II. kötet, 721–723. l.)

A drámatöredék szövegét Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* (I–II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetéből (1013–1043.) vettük. Jelenlegi szövegünk ennek a legutóbbi szövegnek újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Jelen kiadásunkban modernizáltuk a drámatöredék helyesírását, természetesen csak azokon a helyeken, ahol a változtatás nem rontotta el a darab jambikus verselését. Tehát nem változtattuk meg a gyakori, a ma helyestől eltérő hosszúságú magánhangzós (pl. *hírü, könyrűletével, ohajtanám, becsűletes* stb.) szóalakok, továbbá a ma helytelen rövid vagy hosszú mássalhangzós (pl. *könyelmű*), hibás helyesírását, ha a verselési helyzet úgy kívánta. Nem változtattunk természetesen Madách régies, vagy nyelvjárási szavain, egyéni szóalkotásain (mint pl. *itszéddel, reménylhet, fékető* = főkötő stb.), a régies ragozáson (mint pl. *tiltandja, gyilkoland, jőj* stb.).

Halász Gábor jegyzete az 1942-es kiadáshoz a következő volt:

"*Jó név s erény. – Kiadatlan. 1399 Fol Hung. 6 levél, külön címlap nincs. Keletkezési ideje bizonytalan, a negyvenes évek eleje. Az I. felvonás két színjelzését megcserélte, a szöveg azonban a leírt rendben folytatódik. Egy felvonás és a másodikból egy szín készült el, de az egészről megmaradt egy tervvázlata, Álszégyen alcímmel. (L. Vegyes feljegyzések, Színpad, II. 721–23. l.) A kidolgozás még némileg vázlatos, egy-egy részletet, monológot csak jelzett, de meg nem írt. Odavetett megjegyzések jelzik a jelenet irányát, a 3. levélen pedig rövid vázlatban sumázza a kidolgozott első jelenetet.*"[87]

A dráma keletkezési idejére nézve lényegében elfogadható Radó György feltételezése:

"*A keltezés nélküli drámatöredék a feltehetően 1839-ből származó vázlatfüzetben »Álszégyen« címmel lett tervbe véve. KAMARÁS BÉLA szerint keletkezésének ideje bizonytalan. Azért tartjuk valószínűnek, hogy 1842 körül keletkezhetett, mert, míg a korábbi vázlat feltehetően az egykorú romantikus drámák hatása alatt állhatott, addig a drámatöredékben foglalt részleteket MADÁCH IMRÉben már a társasági tapasztalatok érlelték meg. Hogy nem később keletkezett, erre nézve támpontnak vehetjük, hogy a darabban szereplő pipogya férjnek a Petőfi nevet adta, feltehető, hogy*

[87] Madách Imre, *Összes Művei*, szerk: Halász Gábor, Budapest, Révai, 1942. II. 1166.

1843-ban, amikor PETŐFI SÁNDOR már kezd ismert költővé válni, ilyen nevet nem adott volna negatív hősének."[88]

A drámatöredék kidolgozása még némileg vázlatos, egy-egy részletet, monológot csak jelzett, de meg nem írt. Az odavetett megjegyzések jelzik a jelenetek irányát. Az ilyen vázlathoz tartozó megjegyzéseket **vastag betűvel** elkülönítettük a dráma szövegében.

A kézirat 3. oldalának rektóján, annak is jobb oldali hasábjában olvasható az első felvonás első jelenetének vázlata. Halász Gábor ezt a jelenet vázlatának tartja. Elképzelhető, hogy Madách egy második munkafázis során, amikor a jelenetek sorrendjét is fel akarta cserélni, hevenyészve odavetette (néhány új megoldással) a már egyszer megírt jelenetet. De az is elképzelhető, hogy ez a korábbi változat, s Madách a kidolgozást (a megírt első jelenetet) ebből a vázlatból készítette, s csak később használta fel újra ezt a lapot, tekintve, hogy a bal oldal úgyis még üres volt.

Ezt a vázlatot Halász Gábor is közölte (MÖM II. 1166–1167.) Az alábbiakban ennek a kézirat alapján ellenőrzött változatát adjuk. A megszólalások szerint számoztuk a szöveget.

1 BALÁZS *(Gergellyel bejön.)*
Mint látom, jó polgár háza: király és szent.
GERGELY
(félénk, csendesíti Balázst, a kanapéra nem engedi ülni, mondja, kérjen)
3 BALÁZS (*Mond.*)
Hisz jogot kívánok
GERGELY
Ne feledkezz, uram, ha jó dolgod lesz, kisgyermekségedtől neveltelek, meg is tartottalak volna, de nem dolgoztál, garázdálkodtál.
5 ÁGNES *(Jön.)*
(testvérével vált igen baráti szókat) (Az el.)
BALÁZS
Úgy jer karjaimba, ha a testvéri érzet oly szent neked!
7 ÁGNES *(Henceg.)*
BALÁZS
(az írásokkal lép fel)
9 ÁGNES
(egyszerre szelidül, kéri azokat)
BALÁZS
Ösmerjük e fogást! *(Nem adja.)*
11 GERGELY
Gyere vissza hozzám pincérnek!

[88] Radó György, *Madách Imre, Életrajzi krónika*, Balassi B. N.M.K., Salgótarján, 1997. 81.

ÁGNES
(Kiköti, hogy hallgasson, és ígér neki tartást.)
13 BALÁZS
Csak ez az akadály, igen szívesen, csak dolgom ne legyen. –
GERGELY
Ha meguntad, jöjj hozzám, ha el is marad az évi fizetés. *(El.)*
15 MOHOL *(Jön.)*
(Áhítatoskodás, meglopják urát, Örsnek tetszik Gergely, ez elutasítja Petőfit, Petőfi panasza.)

[A vázlat itt megszakad.]

Madách Imre **feljegyzései** között a *Jó név s erény* c. drámára vonatkozóan még néhány más vázlatot, ötletet, fogalmazványt találtak: Ezeket a feljegyzéseket Halász Gábor is közzé tette (MÖM II. 721–723.). Alábbi közlésünk a jegyzetek új kiadása (*Madách Imre kéziratai és levelezése*, *Katalógus*, szerk. Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária, PIM, Budapest, 1992) alapján készült (399–402.). Csak a jegyzetlapokon található szövegeket közöljük, a helyesírást itt is modernizáltuk.

949. (Eszmék.)
Lássad Andrást és Boricst.
Ál szégyen

950. *Jó név s erény*
(Ne ítéljünk vakmerőn az erényből, sokszor az erénynek látszó bűn, s a bűn kényszerített.)
(ne essünk)
(A társas élet fonákságai közé tartozik a külszínnek a valót feláldozva csak az elsőt halászni, bár vesszen a másik.)
Vén nő: pórszármazású álszégyenből elsikkasztja gyermekét, később saját lánya kínozza az ájtatoskodót. –
Leánya: Először grófhoz megy rangja kedvéért, akkor ébred csak benne a szerelem, anyjára már csak ezért is aprehendál, férjét lopja, s vele szeretőjét ajándékozza, megöleti, de mihelyt másodszor nő lesz, rútulni kezd, a hidegülés s kétségbesés őrültté teszik. Később is grófi pretentiójú, bánja választását, hogy kicsiny.
A gróf: Érzi állása fonákságát, de a házasság elválhatlan, nem segíthet magán, s irigyli a bérgyilkost. Kell magát védni is, mert bűn az öngyilkosság, s bűntettnek mi iszonyú, nincs mentség.
A lelenc: Egy cinikus, rövid, minden fonákságot ösmerő s utáló, bár nem *stricte* morális, mégis jó keresztényi szeretet kenyerét evő, semmi szerelmet nem hívő – jónak látszani nem akaró. –

Szegény tudós: Magasztos, zavart, elfogott, igen szegény költő és phisicus, kit charlatánná akarnak tenni a gazdagok, magokat is ékesítendők a névvel. (Kit a fejadó is nyom.) Koldulni megy – kidobatik.

Leánya: Ki apja támasza, erényes jó nő, ki a főkötő nélküli szerelmet is megveti, de elcsábítva, s látva, hogy csábítója felejté, megőrül. – (Kacagó őrülés.)

Fia: Böcsületes, durva, ajánlkozik gyilkosul böcsületes harcban, de látva a vénet, visszavonul, miért a filiszter, mint vagabundot bezáratja, innen kikerülvén munkáját veszti, mert megbélyegzett, a rabtartási pörköltség, megveri a filisztert, írását visszaadatja. Rettentő büntetés.

A filiszter: Uzsora, hippokrita, buja, a drága igazsággal is nyomó – A gróf jön hozzá pénzért, de önpénzéből – Kicsinyes –

Kocsmáros: Víg, jó, nyitott, ki még a keresetből bordélyt tart, s halottbérlő. – Böcsületes, nyílt, falusi ember. – A gazdagok, ha nem tartanák, kik utálják – nem volna bordély.

Jellemek

Gyilkos erényből

951. Nézem, mint tud a rózsa illatot, a bürök mérget húzni a földből.
Ez ellen csak prédikálnak, ellenünk rabláncot mutogatnak. –
Óh, a gazdagok nem tudják, mit szenvedünk mi. –
Mi hivatalja? semmi, mit tesz, semmit, é. u. t. –
Az ősz fürt mért tiszteletes magában?

952. Kényelemben jónak maradni nem mesterség. –
Ne kérj itt szent nevekre! –
A státus csak ingyen akasztat, akik a törvényt írják, nem kénytelenek lopni. –

953. Éltet adott jóakaratbul.
Képed nem tetszik, vívunk!
Álszégyen.
XY: így is lehet nyúzni.
Dulházy Vilmos *nagy arisztokrata. Bosszúból. – Hitvédő.* Csakhogy bukott nem Lor. *Kondor Jenő* a nyomorult életért – mert így lakhat jó. Szendrődy *Divat cikk.*[89]

954. Bizton lehelhetsz mérget mindenikre.

---

89 A nevekből ítélve – Dulházy, Kondor, Szendrődy és Lor., azaz Zordy Lorán – ez az utolsó vázlatpont a *Csak tréfa* c. dráma töredékei közül keveredhetett a *Jó név s erény* vázlatai közé.

Ez egy nevet kívántam, hogy kíméld meg.
Álsz.
<....> kinek <....> a szent hon és szabadság <....>k, s létért vítt csatánkon <....>

955. Nem tesztek mindent jóvá a pénzzel, a bűnt nem adjátok át.
Írjátok síromra "szent a törvény".–
Nincs jogcím ellenek! Ők törvény szerint tesznek! –
Mondják, tiszteljed anyádat, nem ismerem, nem is tisztelhetem, boldog vagy, hogy nem ismered.

956. (Ember s társ.)
(Jellemek)
Álszégyen
Csak tréfa

*

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K	kézirat. OSZK kézirattára.
HG	Halász Gábor kiadásának szövege (Madách Imre Összes Művei. I–II. Szerk: Halász Gábor. Bp. Révai 1942.
fsz	főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege).
<*nem*>	Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
[ ]	A szövegváltozatok gondozójának [Bárdos József] megjegyzése.
5, 25 stb.	A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.

A főszöveg változatai,

a K és az 1942-es első kiadás (HG) alapján

SZEMÉLYEK

fsz, HG: MOHOL TAMÁS
K: MOHOL TAMÁS <*uzsorás*>

ELSŐ FELVONÁS

[A "CSALÁDI KAPCSOK" alcím a K tanúsága szerint az egész első felvonásra vonatkozik, a HG az első jelenet címeként adja meg.]
[A HG-ben a drámatöredék az első felvonás első jelenetével kezdődik. Madách a színek sorszámát határozottan átjavította (elsőről másodikra, a másodikét pedig elsőre), ám a cselekmény menete változtatlan maradt.]

HG, fsz: Első szín
K: 2ik szín

fsz, HG: *(Balázs írásait 1-ső felvonásban kicsalják tőle.)*
K: *Balázs írásait 1ső felv.ben kicsalják tőle.*
A szerzői utasításban: K: <*Ágnes, Petőfi*>

fsz, HG: *Balázs*
K: <*Ágnes*> *Balázs*

7 [Ettől a sortól kezdve a kéziratban Balázs és Gáspár, Ágnes, stb. nevek helyenként (következetlenül) rövidítve (Bal. Gásp. Ágn.) szerepelnek.]

12 K: Meglátogatlak és *kebedbe* öntöm

fsz, HG: Meglátogatlak és kebledbe öntöm
16 fsz, HG: Nagysád!
K: Nagysád! <*(Írásokat vesz elő)*>
20 fsz, HG: Kedves nővérem, mért oly hirtelen?
K: <*Ne oly*> Kedves nővérem, mért oly hirtelen!
21 fsz, HG: Mit? Csúfot űzsz? Nővéred Belzebub.
K: Mit, <*még*> csúfot űzsz? Nővéred Belzebúb.
22 fsz, HG: Ki ez ágrólszakadtakkal!
K: Ki ez <*fiakkal*> ágról szakadtakkal!
28 fsz, HG: Zsírkamra: Gáspár…
K: <*Barátom*> Zsírkamra: Gáspár…
29 fsz, HG: Hozzá adott nevelni jó anyánk,
K: Hozzá adott <*anyánk*> nevelni jó anyánk,
30 fsz, HG: De többször felszólítva bár, felejté
K: De többször <*is szólítva*> felszólítva bár, felejté
32 fsz, HG: 200 forintot. – S mert ügyetlenebb
K: <..... *csupán ez*> 200 forintot. – S mert ügyetlenebb
33 fsz, HG: S makacsb, hogysem pincér legyen, különben
K: <*Bachusra ez*> S makacsb, hogysem pincér legyen, különben
37 fsz, HG: Mocskos szemétdomb! Zsibvásári cégér,
K: <*Óh, ronda*> Mocskos szemétdomb! Zsibvásári cé gér,
40/bK: <*Nem lelsz hitelt. Házunknak tudva van*>
[Áthúzott sor]
46 fsz: Ágnes *(Elsápad, hirtelen eszmélve.)*
HG: Ágnes *(Elszalad, hirtelen eszmélve.)*
K: Ágnes: *(Elsábad, hirtelen eszmélve.)*
48 fsz, HG: De észt hagyott atyám örökbe, majd
K: De észt hagyott <*apa atyám*> atyám örökbe, majd
49 fsz, HG: A bíróság előtt. Ugyis deák!
K: A bíróság előtt. Ugyis deák <beszéd>!
53 fsz, HG: Ott is nem lopni, megfogatni bűn csak.
K: <*Ott is csak megfogatni nem*
Lám ott is úgy van, hogy nem a lopás
De az szégyen, ha>
Ott is nem lopni, megfogatni bűn csak.
54 fsz, HG: Ellenben én itt, mint szűkölködőt
K: Ellenben én itt, mint <itt> szűkölködőt
60 fsz, HG: Ember vagyok…
K: <El <*még nem*> Ember vagyok…
61 fsz: GÁSPÁR És pénzemet…
K: <*ÁGNES*> GÁSPÁR <*És kétszáz forintom*> És pénzemet
63 fsz, HG: Itt van. Te végy becsületesb ruhát
K: Itt van. Te végy becsületesb ruhát <.*Maradhatsz.*>
68 fsz, HG: S Aristidesnek rongya becstelen. *(Leül)*
K: <*S a rongyos*> S Aristidesnek rongya becstelen. *(Leül)*

71 fsz, HG: Ne kérkedjék nagyon rajtam müvelt
K: Ne kérkedjék nagyon <*felebaráti*> rajtam müvelt
72 fsz, HG: Könyrűletével, az ördög nem alszik,
K: fsz, HG: Könyrűletével, <*mert kipattantom,*> az ördög nem alszik,
fsz, HG: De ha megunnád, jöjj le a lebújba,
K: <*Azonban*> De ha megunnád, jöjj le a lebújba,
74 fsz, HG: Gáspár *(Meghatva)*
K: <*Ágnes*> <*Gáspár (Meghatva)* > Gáspár *(Meghatva)*
77 fsz, HG: Sorsod ne mérjen itszéddel. Ne félj,
K: <*Derék*> <*Isten*> Sorsod ne mérjen <.....> iccéddel. Ne félj,
84 fsz, HG: Arról alakja jótáll! Tán szabója,
K: Arról alakja jótáll! <*Hát miért*> Tán szabója,
87 fsz: BALÁZS: Mi is imádkoznánk, de ön siet.
MOHOL *(El.)*
K, HG: BALÁZS: Mi is imádkoznánk, de ön siet. *(El.)*
[Nyilvánvaló, hogy Mohol (aki siet), távozik, Balázs a színen marad egyedül: első monológja következnék.]
87 sor után fsz: [Három kihagyott sor, melyet nem számoztunk. Madách későbbre hagyta a monológ megírását.]
K, HG: [Kipontozott üres hely jelzi a monológ helyét.]
91 fsz, HG: Alázattal tűrök minden csapást
K: <*Midőn*> Alázattal tűrök minden csapást
97 fsz, K: Alszik.
MOHOL
Nem irigylettem pénzt soha.
HG: MOHOL
Alszik. Nem irigylettem pénzt soha
98 fsz, HG: Mert dőrén láttam elfecsérlni azt,
K: Mert <*csak*> dőrén láttam elfecsérlni azt,
111 fsz, HG: Az, nő nem lophat férjétől,
K: Az, <*a pénz*> nő nem lophat férjétől,
113 fsz, HG: S nem jótett-é az égbe bésegítni?
K: S nem jótett-é az égbe <*föl* > bésegítni?
114 fsz, HG: Menjünk be, Ágnes, pislog itt az ember. *(Ágnessel titkon beszélve el.)*
K: Menjünk be, <*itt ez emb* > Ágnes, pislog itt az ember. *(Ágnessel titkon beszélve el.)*
120 fsz, HG: Minek köszönheted, hogy szült anyád?
K: <*Mely cím az, melyt apád egyenlöen*> Minek köszönheted, hogy szült anyád?
123 fsz, HG: Ládd, pénztárnokság nem tett férfivá,
K: <*Hadd, nem pénztárnokságod, nem is*> Ládd, pénztárnokság nem tett férfivá,
124 fsz, HG: De ez pénztárnokká, s mégis hiszed,
K: <*Egyéb címed miatt ez meg szült, s mégis*> De ez pénztárnokká, s

mégis hiszed,
130 fsz, HG: Szekrényed más kulcs is nyitja tán.
K: Szekrényed <*hez*> más kulcs is nyitja tán.
131 fsz, HG: DÉZSY Hiába, zár alá…
K: <PETŐFI > DÉZSY Hiába, zár alá…
132 fsz, HG: Úgy szólok hozzád csak, mint jó baráthoz,
K: <.... >Úgy szólok hozzád csak, mint jó baráthoz,
134 fsz, HG: Ismérsz, három napot csak. Tán nyomába
K: Ismérsz, három napot csak. <*Faggatom*(?)> Tán nyomába
135 fsz, HG: Jövök mindennek, s hogy ha nem, javam
K: <*Vett tán ő, vagy magam*> Jövök mindennek, s <*birtokom*> hogy ha nem, javam
136 fsz, HG: Szent szó biztosítja.
K: <*Becsületem*> Szent szó biztosítja.
140 fsz, HG: Hogyan? Ily cimbora tiltandja-é,
K: Hogyan? Ily cimbora tiltandja-é, <*hogy*>
145 fsz, HG: Ekként becsűlöd-é meg? –
K: <*Így*> Ekként becsűlöd-é meg? –
146 fsz, HG: Ne érintsd a sebet, mely nékem is fáj,
K: Ne <*keríts*> érintsd a sebet, mely nékem is fáj,
152 fsz, HG: A vér megsértett kapcsa rémes átok.
K: <*Férjed ..... egyetlen*>
A vér megsértett kapcsa rémes átok.
<.....>
158 fsz: Egy férfiúban lel rokonra, ne
HG: Egy *fiuban* lel rokonra, ne
K: Egy *férúban* lel rokonra, ne
166 fsz, HG: Pénz és cimedbe, és engem, szegényt
K: Pénz és cimedbe, <*s használt gyermekként*><*és szegény leányá*> és engem, szegényt
167 fsz, HG: Horog gyanánt használt, mert szűmben alvék
K: Horog gyanánt használt, mert <*még*> szűmben alvék
175 fsz, HG: Szükséget szenvedő, nézd, nézd ruhám.
K: <*Leányom kigúnyol*> Szükséget szenvedő, nézd, nézd ruhám.
178 fsz, HG: A bőséget megszoktad-é előbb?
K: <*Szoktál-e hát bőséghez*> A bőséget megszoktad-é előbb?
179 fsz, HG: Szegény polgárleány, szerelmedet
K: Szegény polgár<*leány*>leány, szerelmedet
192 fsz, HG: Ha jobbakat nem tudsz, csak azt tanulnám,
K: Ha jobbakat nem tudsz, csak <*legfeljebb*> azt tanulnám,
193 fsz, K: Hogy tartozásodat ebédidért
HG: Hogy tartozásodat [*Olvashatatlan szó.*]
202 fsz, HG: MOHOL
Árt a több…

K: MOHOL
Ért <*jobban*> a több.
204 fsz, HG: Hogy az ne kopjon, s hasznát nem vevé.
K: <*Ne kopjon*> Hogy az ne kopjon, s hasznát nem vevé.
206 fsz, HG: Te kákabélű, rossz szőrhasgató,
K: Te kákabélű, <*gyáva*> rossz szőrhasgató,
207 fsz, K: Kiméred tán azt is, mennyit kesergj,
HG: Kiméred tán azt is, mennyit *esengj,*
212 fsz, HG: Igaz, hogy egy pohár bor tönkre nem tett.
K: <*De egy pohár b*> Igaz, hogy egy pohár bor tönkre nem tett.
219 fsz, HG: Igen, igen, hogyha a levélnek
K: Igen, igen, *hogy* hogyha a levélnek
221 fsz: Sosem csavard velődet annyira,
K: <*De*> Sosem csavard velődet annyira,
HG: *De* sosem csavard velődet annyira,
[A második szín sorszámát Madách elsőre javította (Lásd az első színhez írt jegyzetet!]
HG, fsz: MÁSODIK SZÍN
K: 1ő szín
228 fsz, HG: Sosem kérjük, mit úgyis elvehetni.
K: Sosem <.....> kérjük, mit úgyis elvehetni.
229 fsz, HG: E szép báb rontja vásárunkat. Ej,
K: <*Ej-ej,* > E szép báb rontja vásárunkat. Ej,
233 fsz, HG: Egy szikra jó, beteg apámra kérlek,
K: Egy szikra jó, <*aty*> beteg apámra kérlek,
237 fsz, HG: Dühössé tész. Ingernek már elég volt.
K: Dühössé tész. <*Tréfának*> Ingernek már elég volt.
239 fsz, HG: Legyen, mint öklöm. *(Üti.)* Pénzért jó ez is.
K: Legyen, mint öklöm. *(Üti.)* <*Jó ez is ezeknek*> Pénzért jó ez is.
247 fsz, HG: Elég veréb, kevés sas, ah, de avval
K: <*Elég van* ....> Elég veréb, kevés sas, ah, de avval
248 fsz, HG: Kényelmesb bánni és szintúgy madár.
K: Kényelmesb bánni <*ugy*> és szintúgy madár. <*(Balázs és Mohol Jőnek.)* >
249 fsz: Bort, bort, majd bánatban, majd a hő szerelemről.
K: Bort, bort, majd <.....> bánatban [bámorban?], majd a hő szerelemről.
HG: Bort, bort, majd mámorban, majd a hő szerelemről.
257 fsz, HG: Csókom meleg, s féltést nem ismerek,
K: <*Forró a csók*> Csókom meleg, s féltést nem ismerek,
267 fsz, HG: Óh ronda bankák, nem tágultok-é,
K: Óh ronda bankák, <*el e*> nem tágultok-é,
271 fsz, HG: Parancsol ön, szolgálni kész vagyok.
K: Parancsol ön <*tán egy*>, szolgálni kész vagyok.
276 fsz, HG: Szegény lakunkban ínség vesz körül,

K: <*Ínség egyetlen*> Szegény lakunkban ínség vesz körül,
277 fsz, HG: Én ellopództam lantommal, melyet ő
K: Én el<....>lopództam lantommal, <....> melyet ő
284 fsz, HG: E lánnyal tenni.
BALÁZS
Kérlek, csak ne tégy,
K: E lánnyal tenni.
BALÁZS
Kérlek, <*azt*> csak ne tégy,
290 fsz, K: Csend! Jól vigyázz, a jég Balázs beszél! *(Gáspár és egy lány)*
HG: Csend! Jól vigyázz, a jég Balázs beszél!
296 fsz, HG: Nem veszthet a pór úgyis jó nevet.
K: <*Mit*> Nem veszthet a pór úgyis jó nevet.
297 fsz, HG: Beszélj vele, – ne árulj el. Derék
K: Beszélj vele, – ne árulj el. <*Nem értem*> derék <*öreg*>
298 fsz, HG: Gáspár hát a neved. S nem félsz-e, szólj,
K: Gáspár hát a neved. <*De mondd, hogyan*> S nem félsz-e, szólj,
299 fsz, HG: Félllábbal sírban tartni ily tanyát
K: <*Nem félsz fél lábbal sírban ily tanyát*> Félllábbal sírban tartni ily tanyát
304 fsz, HG: Hogy rongyos ágyat nem lelnének itt?
K: Hogy rongyos ágyat <*itten nem*> nem lelnének itt?
305 fsz, HG: Már még sem illik jó ember szívéhez.
K: Már még sem illik jó ember<*hez*> szívéhez.
316 fsz, HG: Mert én viszem ki végső nyughelyére.
K: Mert én <.....> viszem ki végső nyughelyére.
321 fsz, HG: Az Isten mentse meg lelkünket ettől,
K: Az Isten mentse <*meg*> meg lelkünket ettől,
322 fsz, HG: Balázs, mint látom, otrombán beszélt.
K: <*De ládd,* > Balázs, mint látom, otrombán beszélt.
324 fsz, HG: Az gyilkosság, hogyha kedves életétől
K: Az gyilkosság, <*ha*> hogyha <*életétől*> kedves életétől
325 fsz, HG: Megfosztunk bárkit, mert célunk gonosz,
K: <*Mely édesen folyik*> Megfosztunk bárkit, mert célunk goosz,
326 fsz, HG: De hogyha kín, nyomor csak élete
K: De hogyha <..... *szebb meggyilkolandó*> kín, nyomor csak élete
329 fsz, HG: S így egy szurással ennyi lesz szerencsés,
K: S így egy szurással <*két*> ennyi lesz szerencsés,
332 fsz, HG: Lehet. Én nem tanultam oly sokat,
K: Lehet. <*De*> Én nem tanultam oly sokat,
343 fsz, HG: Derék fiú. Tudd hát, hogy próba volt,
K: <*Hát nem teszed, derék fiú? Tudod hogy próba*>
Derék fiú. Tudd hát, hogy próba volt,
351 fsz, HG: A tömlöc mély, és ily világfutónak
K: A tömlöc mély, és <*az ország* .....> ily világfutónak
352 fsz: Ott van, kimérve osztályrésze, míg

K: <*Hogy ily sehonnai ne* .....> Ott van, kimérve osztályrésze, míg
HG: Ott van, ki *már béosztályozza*, míg
353 fsz, HG: Testvérét ostromlom. Láb alól
K: <..... *Testvére enyém lesz*> Testvérét ostromlom. Láb alól
355 fsz, HG: Bírnom kell. Gáspár, áldjon Isten. *(Megy.)*
K: Bírnom kell. <*Vagy megőrülök.*> Gáspár, áldjon Isten. *(Megy.)*
357 fsz, HG: Embert kinálok.
MOHOL
Hogy, szent férfiú?
K: Embert kinálok.
MOHOL
Hogy, <*te* > szent férfiú?

MÁSODIK FELVONÁS

364 fsz: KÖLTŐ *(Merengve ír.)*
HG: KÖLTŐ *(merengve)*…
K: KÖLTŐ (*merengve ír* <…>)…
365 fsz, HG: Áldás s dicsőség Rákóczink nevének!"
K: <*Árpád*> Áldás s dicsőség Rákóczynk nevének!"
366 fsz, HG: Babért tevék a hősnek homlokára.
K: <..... *tehát*> Babért tevék a hősnek homlokára.
368 fsz, HG: S a vért az elpazarlott életért,
K: <....> S a vért az elpazarlott <....> életért,
370 fsz, HG: Költők fonják meg az örök babért.
K: Költők <*adják meg* > fonják meg az örök babért.
372 fsz, HG: BERTA
Atyám, óh jó atyám!
KÖLTŐ
Bertám, te jó vagy,
K: BERTA
Atyám, óh jó atyám! <*E férfiú*
Menté meg éltemet. >
KÖLTŐ
Bertám, te jó vagy,
376 fsz, HG: Szegény atyám! Mindég e főtörés
K: Szegény atyám! <*Miért* > Mindég e főtörés
378 fsz, HG: Ölemből tested sírba roskadoz.
K: <*Tested* > Ölemből tested sírba roskadoz.
386 fsz, HG: Együnk hát.
BERTA
Üdvözöld e férfiút,
K: Együnk hát.
BERTA
<*Nézd, atyám* > Üdvözöld e férfiút,
387 fsz, HG: Add jobbodat, lányod mentője az.

K: Add <*néki*> jobbodat, lányod mentője az.
388 fsz, HG: Adj Isten!…
K: <… *Isten*> Adj Isten!
392 fsz, HG: Mely álnok. Van költészet bennem is,
K: Mely álnok. Van költészet <.... > bennem is,
397 fsz, HG: Zúzott Istent, s ez mind törvénytelen tárgy.
K: <*Eltépett embert, s*> Zúzott Istent, s ez mind törvénytelen tárgy.
399 fsz, HG: Ah, úgy. Menjünk. De lesz-e mit, leány?
K: Ah, úgy. Menjünk <*barátom*>. De <*lenne kis*> lesz-e mit, leány <....>?
400 fsz, HG: Mint látja, nincs mit kapni ételünkön,
K: Mint látja <*ön*>, nincs mit kapni ételünkön,
404 fsz, HG: Tündér az én Bertám! Lám, semmiből
K: <*Csak nagy* > Tündér az én Bertám! Lám, semmiből
407 fsz, HG: Elkészült költeményem, nézze ön,
K: <*A költemény* > Elkészült költeményem, nézze ön,
408 fsz, HG: Lesz nyúgalom, örök név, ág fejemnek.
K: <*Lesz pénz!*> Lesz nyúgalom, <*babér*> örök név, ág fejemnek.
420 fsz, HG: Csábít, vitézül vív, könyörg, fenyít.
K: <....> Csábít, vitézül vív, könyörg, fenyít.
422 fsz, HG: Után Bertát imádom.
BALÁZS
Adja Isten!
K: Után Bertát imádom.
BALÁZS
Adja <*az ég*> Isten!
423 fsz, HG: Nézd Berta, nem hízelgek álerényt,
K: Nézd Berta, <*én nem mondom, hogy*> nem hízelgek álerényt,
424 fsz, HG: Felpattanó <*vagyok magam*>, könyelmű, vad vagyok,
425 fsz, HG: A jót hajszolva nem latolgatom.
K: <....> A jót hajszolva nem latolgatom.
426 fsz, HG: Utáltam a lányt.
K: <*Örömpohárul néztem a lányt,*
Melyt elköszönt, s … a férfi s harcba száll,> Utáltam a lányt
431 fsz, HG: Árnnyá, miként tinálatok. Leány,
K: <....> Árnnyá, miként tinálatok. Leány,
435 fsz, HG: Aranyládán leend lábzsámolyod.
K: <*Én* ....> Aranyládán leend lábzsámolyod.
437 fsz, HG: Nincsen tanyám, osztályrészét kinek sem
K: Nincsen tanyám, <*mit* .... > osztályrészét kinek sem
443 fsz, HG: Melyt holnap eldobok. Mert feltevém,
K: Melyt holnap eldobok. Mert <....> feltevém,
447 fsz, HG: Mert hogyha habozol, langy érzeted,
K: <*Nem fog meg a*> Mert hogyha habozol, langy érzeted,
449 fsz, HG: Ne válassz. Mondd, egy csak mely reményt ad

K: Ne válassz. <....> Mondd, egy csak mely reményt ad
451 fsz, HG: Mint Márja-kép előtt tűzáldozat.
K: Mint Márja-kép előtt <*égő* > tűzáldozat.
454 fsz, HG: Igen, melynél megfőlne tán az étel,
K: Igen, melynél <*tá* > megfőlne tán az étel,
464 fsz, HG: Önnek hát ágyas kell csak, nő kegyednek?
K: <*Önnek kedves kell .... hát* > Önnek hát ágyas kell csak, nő kegyednek?
475 fsz, HG: Körül ne fonjon hízelgő szavakkal.
K: <*Most* .... > Körül ne fonjon hízelgő szavakkal.
477 fsz, HG: Ha szívedet eladtad gyűrüdért,
K: Ha szívedet eladtad <*esküdért* > gyűrüdért,
480 fsz, HG: És én megvédlek. Most Isten velünk. *(El.)*
K: És én <*poko* > megvédlek. Most Isten velünk. *(El.)*

*

Szómagyarázatok

[szám: a megszólalás sorszáma, melyben a magyarázott szöveg, illetve szó előfordult.]

Aristides [68] = Ariszteidész: athéni államférfi, a szalamiszi csatában a görögök egyik vezére. Feddhetetlensége miatt az Igazságos melléknévvel illették.
Belzebub [21] = Belzebúb, az ördög, a sátán.
Féketető [462] = főkötő: nem jön fejedre főkötő, azaz nem leszel asszony, feleség.
Hatni [18] = hatolni, belépni.
Imáz [142] = imádkozik.
Itsze [77] = icce, egy icce beltartalmú pohár.
Kebedbe [12] = kebledbe.
Kérők [6] = kérelmezők.
Könyrűlet [72] = könyörület.
Machináció [87 után] = mesterkedés.
Pietistáskodik [197 után] = nem játssza a szentéletűt.
Szőrhasgató [206] = szőrszálhasogató
Szű [56] = szív.
Tüzes kardú Mihály [101] = Utalás Mihály arkangyalra, az angyali légiók seregének vezérére.

DRÁMATERVEK ÉS DRÁMAVÁZLATOK

1840-es évek

Bevezetés

A drámavázlatokat a K és a *Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/* c. kiadvány – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992; összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – alapján ellenőriztük és kiegészítettük. A kiadványra az MIKL rövidítéssel a katalógus sorszámával utalunk. A drámatervekről a kötet bevezetésének *Hány drámát írt Madách?* c. fejezetében olvashatunk. A drámaterveknek és –vázlatoknak nagy jelentőséggel bírnak Madách alkotói módszerének megismerésében. Erről ld. az előző drámatöredék – a *Jó név s erény* – bevezetőjében közölt Bárdos József-tanulmányt!]

*

BRUTUSOK

Mindenek fölött a szabadság s közjó.

Jellemek

Brutus anyjok. Derék, szilárd, erényes római nő, fiait éltében szerető és büszke ..... midőn észreveszi, hogy for ..... állandó szent fájdalmát a ..... ben* csak ő veszejt hont vagy fiakat.
Brutus. Tüzes, komor, rövid és elszánt.
A két Brutus egymást igen szerető; egyikök igen nagyravágyó, nyugtalan.
Felesége. Szerető nő és gyönge. Tudakolja mért fog durva hősökkel kezet, mért ugrik fel ágyából éjjel. Később férje átlátja, hogy Róma véres képe tűnnék mindég elébe, és mily bolond volt a halhatatlanságért ily nőt feláldozni.
A másik Brutus. Szelidebb és jobb, azon sir, hogy sírja felett nincs nő, aki sírjon – és hon sem. Mond a másik:

„Örülj, gyalázatodon nem sir; és nevünk lesz óvójel az utókornak.” Ez csak testvérében él.

Jelenetek

Atyámnak jó volt, ő azáltal lehetett nagy, hogy a szabadságot védte; mi csak az által, ha azt elöljük; ő is igy tett volna.

Ha harminc éves koromig nem leszek nevezetes, kétségbe esem.

Óh, ha a halhatatlanság is birand téged, én csak félig birlak (neje).

Óh, téged a szellem emészt, légy nyugodtabb.

**[A kipontozott helyek olvashatatlanok.]*

Nem vagy fiam, mig nincs becsületed visszanyerve.

Népgyűlés, apja s fia szembe.

Rómát lábadnál akarod. Ki mondja, miért szültelek.

Róma nem győz, mert nem lennétek vele.

Nem deferálok senkinek, ki érdemli?

Brutusnak az sem tetszik, hogy hon ugy szeretik. (Csákból)

Másoknak vannak különféle céljaik, nekem ez egy volt: véle megsemmisülök.

Nevet, mért lett férfisziv, ha ő az –

A történet a szerént itél, mint szerencsével valánk. Én lázadó leszek.

Beszéljen helyettem tettem.

Brutus a legőszintébb, igazabb demokrata, de üldözik, nagyravágyát ki nem elégitik, s kénytelen arisztokratává lenni.

Nagyravágy festése.

ATILLA FIAI
VAGY MÁS AZ ÓTÖRTÉNETBŐL

Jellemek

Egyik vad, a szerelmet kacagó, trónkövetelő.

Másik szelid, lenge, öregebb trónörökös.

Csillagász lánya, az öregebbnek szeretője. Később megvetett, más szeretőt is megvet. – Bosszut áll, kisül, hogy Buda leánya.

Jelenetek

Magamat utálom, te haragszol.

Minthogy én második születtem, ne legyek királlyá.

Csak ne tudnám, hogy mást szeretsz, hogy annak élve van abból; a csók nem hágy nyomot, de dicsekvését hallani.

Ha szépen nézesz is valamire, irigylem.

Atilla bátyját holtnak adja ki, hogy szeresse a leány, nem sikerül s ha is, első szerelmének orrága, emléke oda.

Kinozlak, hogy sírj, s higyjem értem sírsz.

Te őt úgy, mint én, szeretni nem tudod.

Oly szép vagy, ha rádnézek, bosszúm elfogy.

A durva még nem ismeri a lányt, neveti a szerelmet.

A bút jobb szereted, mint engem, oh, lennék bú.

Buda szelleme kisért. Megelégszel-é atyám?

„Mondj le országodról" – mond a lány. „Gyáva nem leszek", – a másik lemondana.

Nem fogsz értek sírni egy könyűt is.
Az örökös nőkiséretben jön a temetésre.

A durva letéteti a koporsót s reáál.

A nő, ki férjétől mindig idegen volt, utolsó percében vele osztja a katasztrófát.

Mit deferáljak embernek, ki jobb nálam.

Ki lenne szerény?

Órjássá nőtt a megvetett szenvedély. Miként láng, mely csendes házban dúl s a fergeteg alatt órjássá nőtt.

Kettőt teszek boldoggá ez életben s elkárhozom – vagy itt tegyek-é két boldogtalant, hogy túl boldog legyek?

Lehet-é a szerelem bűnös?

Nem akarom, elvegye más, bár magam sem.

S ha az vagyok, még éltet remény;
Hát az, ki boldog s reménylni nem bír,
Mert már reményét a jelen betölté,
S legföljebb félhet, hogy kéjmámorából
Csalódás rázza fel, boldogabb?

Általad boldogból boldogtalan és boldogtalanból boldog levék.

Két nyomorból üdv lesz, ha egyesülünk.

Nem kérlek, ments meg, csak lássalak.

Nem gyűlöl, nem szeret, legrosszabb.

Gyűlölsz, s így enmagamat is.

Meghalni semmi, de igy megvettetni minden.

V. Hugo
(Atilla fiai)

ANDRÁS ÉS BORICS

Az ifju: Megmentém lelkemet. Vajh, ha ti vének így érzenétek magatokat, ily büntetlenül s büszkén.

Péter dacosan nem…

Külföldiek megnőttek fészkünkben, mint a kakuk.

Egy táborból a másikba nem viszik a hirt, önérdekökért a békét nem akarják.

Ki nem kiált éljent, meghal.

Nincs példa, hogy király lemondott.

Nem tudok sirni, lemondjak-e második természetemről.

Mi a nép? Egy buta állat, melyet néhány pártos vezet.

Szóljanak mások ékesen, helyettem szól az ügy.

Jobbágyom fog-e elhomályositni engem, kivénült vén király?

Ifju vagyok, itt kardom!

Mért nem tudok mennydörögni, mért vagyok ily kicsiny?

A főur haragszik, hogy Andrást, kit ő ültetett trónra, nem vezetheti.

Az emberek olyanok, mint a kutyák, elfutnak, egyikét, ha verik.
Az ifjut biztatják, hogy szóljon s nem pártolják.

András, mint száműzött birja a rokonszenvet is, s jó népcsábitó is.

Péter: A gyilkosok lelküsmérete: erszény.

Egy udvaronc zavarkodik, hogy nagyobb rangot reményl midőn el nem éri, dühös. Mindég hazafiságról szól s mindjárt inog, tüzes, hadaró.

Csák Mátéból az Omode ház fiainak jelenete.

Miért rak bíbort ember a trónra? Takarja szégyenoszlopát.

Ha kiszurjátok szemem, kevésbb gazságot látok. Megvertetek, óh, ily verést még el lehet tűrni.

Fülembe öntsetek ólmot, oly kevés szépet hall az ember.

A történet siker után itél, én lázadó leszek.

Ha leszáll az isten, nem hiszem többé, hogy isten. *(Csák végnapjai)*

A magunk nemes érzéseit perszonifikáljuk a nőben, akit szeretünk. *(Herakles)*

A gyertyavivő legtöbbet botol. *(Mózes)*

Vig leszek, hisz azért (fizetsz) jársz hozzám, hogy mulassalak.

Vélem gyalázat lenni, menj!

Bort, hogy mámoros legyek!

Ne légy jó, – mind rosszak voltak, s én törtem jóságod szégyenét.

Midőn mindenki elhagyja, a kéjhölgy hive marad. *(Csak tréfa)*

Egy gyáva, kiélt embert nem csodálom, hogy nem szeretsz, de engem kell szeretned.

Csókom sosem felejted, csak egyszer megcsókoljalak.

„A megváltó" vers vége.

Megmutatni, hogy a legmagasb törvény is néha igazságtalan lehet.

Port szórtok rám, majd szórtok ellenemre is, én megvetlek.

Hajat adott egy embernek, aztán mondja: „Lám, Ön az oka, hogy ily rosszul áll hajzatom." *(Mária)*

MÁRIA KIRÁLYNŐ

1855

Bevezetés

A *Mária királynő*t Madách Imre fiatalkori drámái közé szokás sorolni. Teszi ezt a szakirodalom annak ellenére, hogy valójában semmiféle bizonyos tudásunk nincsen arra nézve, mikor is keletkezett. Palágyi Menyhért a *Csák végnapjai* társaságában a „hazafias drámák" címszó alatt beszél róla[90]. Voinovich Géza így ír róla: „Eredeti kézirata sincs meg, csak átjavított szövege ismeretes 1855-ből, de van benne valami gondolat, melynek révén rokonságban áll a *Férfi és nő*-vel. A két történelmi darab közt is van hasonlatosság. A kettő rokon történelmi háttér előtt játszik; Csák fölkelése arra az időre esik, mikor az Árpád-ház férfi-ágának kihaltával a korona leányfőre szállna, a nemzet nagyobb része azonban idegen férfi-királyt keres: hasonló sorsra jut az ország Nagy Lajos után, Mária és Kis Károly idejében. Mindegyik darabot két párt küzdelme mozgatja, melyek motívumai nagyjából egyezők: egyfelől küzdelem az idegen király ellen, másrészt a nő gyöngesége magasabb hivatásra. A történelmi cselekvénnyel mindkettőben szerelmi mese van összeszőve; a két női főalak lelkében a szerelem és hivatás csatázik, akár *Herakles*ben. Madách a maga szerelmi vívódását önti ezekbe az alakokba is. *Csák*on e gondolatnak csak visszfénye rezdül át, *Mária királynő*ben a szerelmi mese az uralkodó."[91]

Hozzátehetjük ehhez, hogy a *Mária királynő*nek mindjárt az első felvonásában, az első jelenetben szöveg szerint is utalás történik Erzsébetre és korára, a nőuralkodó elfogadásának vagy elutasításának kérdésére:

Épp nyolcvanegy év és nyolc hó előtt
45 Foszták meg III. András leányát,
Az Árpádoknak legutósó sarját
Öröklött trónjától, mert durva keblünk
Még szégyenlett egy nőnek meghajolni,
S most idegen fajú király lányával
50 Tesszük jóvá hibánkat. Óh, csodás,
Imádatos az Isten rendelése. –

Még egy mozzanat van, amelyre hivatkozni szokás, amikor a *Mária*

[90] PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*, Budapest, 1900, 137–144.
[91] VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Franklin, Bp., 1922, 42–43.

királynő első változatának keletkezéséről van szó. Ez pedig Madách Imrének egy töredékesen ismert, Lónyay Menyhérthez címzett levele, melyben ez olvasható: „Egy színművem van készen, de nem színi hatásra számított, most írok egyet hatásra számítva, ha ez utóbbit eljátszatom nyáron, az elsőt is ugyanakkor adandom ki. Sikerét megmutatja a következés. Legyen igen jó vagy igen rossz, mindegy, csak a középszerűségtől mentsen meg az Isten,"[92] Erre alapítja véleményét Radó György, amikor a következő megjegyzést fűzi e levéltöredékhez: „Az említett két színdarab közül Győrffy Miklós feltételezése szerint az olvasásra szánt a *Csák végnapjai* lehet. Ezt már azért sem tartjuk valószínűnek, mert ezt a darabját Madách Imre már 1843 márciusában pályázatra nyújtotta be. Ezek szerint valószínű, hogy a *Mária királynő* mint olvasásra szánt, és a *Csak tréfa* mint előadásra szánt színdarabja ekkor közeledett a befejezéshez."[93] Andor Csaba az *Életrajzi krónika* új kiadásában könnyedén cáfolja, hogy akár a *Csák végnapjai*, akár a *Csak tréfa* tárgya lehetne a levélnek. A *Mária királynő*ről ugyan nem beszél, de leginkább következő mondataival lehet egyetérteni: „Madách […] korábban általában megsemmisítette azokat a műveit, amelyekkel elégedetlen volt, így tehát legalább néhány esetben fennáll a lehetősége annak, hogy teljesen ismeretlen drámáról szól a leveleiben, amelyeknek esetleg még a címük sem maradt fenn. Az a próbálkozás tehát, hogy a drámáira történő minden levélbeli utaláshoz az ismert drámák valamelyikét hozzárendeljük, véleményünk szerint csak részleges eredménnyel járhat, s teljes sikerre Madách Imre eljárása miatt sohasem vezethet."[94]

Amint az eddigiekből kiderülhetett, valójában nem tudjuk, mikor is keletkezett a *Mária királynő* első változata. Miután azonban a ránk maradt kézirat és a levelezés tanúsága szerint 1855-ben elkészült a pályázatra szánt szöveg, feltehetően volt egy korábbi változat is. S miután nem tudunk róla, hogy Madách Imre házassága ideje alatt, illetve válása után 1855 előtt drámaírással foglalkozott volna, nem marad más, mint hogy feltételezzük, valamikor a korai drámák közelében, tehát 1843-44-ben keletkezhetett az első (általunk nem ismert) változat.

Voinovich Géza munkájának jegyzetében szóba hozza, hogy ismerünk egy *Mária királynő* című darabot, de ezt ő egyértelműen nem Madáchénak tekinti, és a Madách-kutatás azóta az ő álláspontját fogadja el. Így ír: *„A M. T. Akadémia főtitkári hivatalában őrzött kézírású jegyzőkönyvek szerint a titoknok 1843 márczius 21-én 13 pályaműről számol be […] Ugyane pályázaton részvett egy Mária királynő is (12. sz.) de ez nem Madáché. Nagyrészt prózában van írva; az ala-*

---

[92] *Madách Imre összes levelei*, s. a. r. STAUD Géza, Új Színház Kft, Budapest, 1942, I. 110.
[93] RADÓ György: *Madách Imre Életrajzi krónika*, Balassi B. N. M. K., Salgótarján, 1987, 102.
[94] RADÓ György–ANDOR Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*, MIT, Bp., 2006, 188.

kok jellem más, Forgách pl. Károly híve."[95]

Megfontolandó ugyanakkor, hogy tudjuk, Madách korai drámáit *(Commodus, Nápolyi Endre)* éppenséggel prózában írta. Az alakok jellemének változása lehet az átdolgozás eredménye. S hogy a *Mária királynő* közeli kapcsolatban állhatott a *Nápolyi Endré*vel, azt az is jelzi, hogy az átdolgozások során a *Mária királynő*ből kihulló részeket a költő a *Nápolyi Endré*be szánta (azaz valamikor 1855 után tervezte ennek a fiatalon prózában írt darabjának verses átdolgozását is). Azaz elképzelhető, hogy az az 1843-as pályamunka mégiscsak Madáché, és akkor megvolna a *Mária királynő* első változata, s keletkezési idejét is tudnánk. 1843. Úgyhogy ezen a téren a Madách-kutatásnak e feltételezés ellenőrzésére még további feladatai vannak.

Vitatható persze, hogy ezt az 1855-ös változatot a korai drámák után helyezi kiadásunk, de ugyanígy teszünk a *Csák végnapjai*val is: a korai és a késői (1861-es) változatot együtt tartalmazza ez a kötet. Legalább következetesen járunk el.

A *Mária királynő*vel kapcsolatban általában csak egyetlen fennmaradt változatot szokás emlegetni. Ez azonban tulajdonképpen tévedés, melynek hátterében a korábbi kiadók eljárása állhat. A *Mária királynő* ránk maradt kéziratán ugyanis olvasható, mikor készült ez a szövegváltozat. Madách Imre jó szokása szerint pontosan feltüntette a kézirat címoldalán a keletkezés idejét: 1855. január 1. és 1855. április 21. szerepel itt.

Ezt természetesen el kell fogadnunk. Annál is inkább, mert jól beleillik abba, amit tudunk a darabról: hiszen legkésőbb augusztus elején már az idegen kézzel leírt másolatnak is készen kellett lennie, amit a Tomory-pályázatra be lehetett (volna) adni. Augusztus 28-án Madách már aziránt érdeklődik Fekete Lászlónál[96], hogy beadta-e időben a darabot, tekintve, hogy a megjelent tudósításban az ő *Mária királynő* című darabja nem szerepel.

Ha most megnézzük a kéziratot, meglepődve láthatjuk, hogy a költő valamikor később újra elővette a *Mária királynő*t, és nekifogott átdolgozásának. Hogy ez pontosan mikor történt, nehéz megmondani. Mindenesetre *Az ember tragédiája* megírása előtt. Ezt azért tételezhetjük fel, mert az 1855-ben készült dráma egyik jelenetének (ötödik felvonás, második szín) elejét szinte szó szerint beillesztette *Az ember tragédiája* athéni színébe.[97] Pontosabban – és ez jelzi éppen az átdolgozás korábbi voltát –

---

[95] VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Franklin, Budapest, 1922, 42.

[96] Madách Imre levele Fekete Lászlóhoz: *M. I. összes művei II.*, szerk.: HALÁSZ Gábor, Révai, 1942. 878.

[97] „Éva-Lucia és Kimón jelenetét Madách saját drámájából, a Mária királynő V. felv. 2.

az említett szövegrészt a *Mária királynő* 1855-ös kéziratának egy olyan részéből vette át, amelyet már kihúzott a darabból. Úgy tűnik tehát, hogy a *Mária királynő* átdolgozása után – ahogyan Madách munkamódszerét ismerve ez talán természetesnek is nevezhető –, amikor *Az ember tragédiája* készült, felhasználta a korábban feleslegessé vált, de jól megírt szövegdarabot (mert talán – Madách szavait idézve – „szép eszmék voltak benne bőven le rakva").[98] Azért is érdekes a *Mária királynő* kézirata, mert ismét szaporítja egy kissé ismereteinket Madách munkamódszerét illetően. Mint említettem, lényegében egy átdolgozás közbeni kézirattal van dolgunk. S Madách nemcsak a kihúzás módszerét alkalmazza, hanem be is illeszt új szövegdarabokat: ehhez a kézirat formátumától elütő kisebb papírlapokat (cédulákat) használ, és megcsillagozza a kéziraton, hová másolandó a majd elkészülő új változatban.

Mindez eddig azért nem volt közismert, mert (feltehetően) Halász Gábor a teljes Madách-kiadás készítése során úgy döntött, hogy ezt az átdolgozást nem veszi figyelembe. Az általa szerkesztett Madách-összes tehát az 1855-ös teljes szöveget tartalmazza, és egyetlen szó utalás sincs benne arra nézve, hogy Madách ezt a darabját később megváltoztatta. Nagyon tanulságos ilyen szempontból a kézirat, ahol látható, hogy a költő egyértelműen kihúzott két teljes színt, odajegyezve, hogy a kihullott szövegeket a Nápolyi Endre című darabjába szánja. Ám valaki jóval modernebb írással később (ceruzával) áthúzta ezeket a bejegyzéseket, és odaírta: *kell*. Ez a *kell* valószínűleg Halász Gábor döntése volt. Így nem derült eddig fény a *Mária királynő* 1855 utáni átdolgozására. Most, ebben a kiadásban természetesen a legutolsó változatot tekintettük irányadónak. Így szinte teljes egészében kimaradt a főszövegből a második felvonás első színe, illetve az ötödik felvonás már említett teljes második színe. (Ezeket a szövegrészeket a szövegváltozatok fejezetben természetesen közreadjuk.) Mindkét jelenet Nápolyban játszódik. Kihúzásukkal csökkent a darab helyszíneinek száma. Ennek az átdolgozásnak a befejezetlenségéről tanúskodik azonban, hogy a második felvonás első színéből megmaradt részlet helyszínét Madách Budára változtatta, így azonban Károly már Budán van, mielőtt (a harmadik felvonás első színében) Zeng városánál, a tengerparton üdvözölnék párthívei. Ugyanígy bizonytalan egy Margittól Mári-

---

színének nyitójelenetéből vette át; ott Margit, II. (Kis) Károly király neje és fia, László várják Nápolyban az uralkodót haza. (MÖM I. 340–341., v. ö. Morvay 1897, 130. és Alexander 1900, 54.!)." Így foglalja össze Kerényi Ferenc az idevonatkozó tudnivalókat: MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*, szinoptikus kritikai kiadás, s. a. r., jegyzetekkel ellátta Kerényi Ferenc, Argumentum, Budapest, 2005. 749.

[98] Madách Imre levele Nagy Ivánhoz a Férfi és nő lemásoltatása ügyében: *Madách Imre Összes Művei II.*, szerk.: HALÁSZ Gábor, Révai, Budapest, 1942. 932.

ának átadott néhány soros részlet, amelyet Mária (az átdolgozás fennmaradt állapota szerint) egy olyan jelenetben mondana el, ahol nem lehet (és nincs is) jelen.

Ezek az apróságok azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy az átdolgozással a darab egységesebb, drámaibb lett. Csökkent azoknak a mozzanatoknak a száma, amelyek a történeti hűség kedvéért, a történeti források követése miatt szerepeltek csak a műben. Valójában még egy ilyen jelenet van: Zsigmond győri tartózkodásának jelenete (negyedik felvonás, harmadik szín). Kihagyása semmit sem változtatna a darab menetén, sőt, a jelenetben történtek lényege úgyis kiderül a következő színből.

A dráma történeti forrása minden bizonnyal a XIX. század közepén annyira divatos Fessler tízkötetes történeti műve, amely 1812 és 1825 között jelent meg. Voinovich Géza így ír erről: „A dráma anyaga teljesen egyezik Fessler IV. könyvének első részével: a darab ugyanazon a ponton kezdődik és végződik, mint Fessler előadása. Megtalálni nála Madách összes szereplőit és minden eseményét, a legapróbb részletekig, minők Károly koronázásakor olvasott evangélium szövege s uralkodásának baljós előjelei. A darab menete is összevág Fessler elbeszélésének sorrendjével. Fessler szerint a gyilkosság után Károly hívei elmenekültek; a gyilkosság jelenete a drámában ezzel végződik (IV. felvonás 2. szín; Fessler IV. kötet 62. l.). Fessler azután Zsigmond győri táborába vezet, Madách ide is követi, ámbár e jelenetre nem sok szüksége van (IV. felvonás 3. jel. – Fessler IV. k. 63.): Még oly vonások is Fesslerre vezethetők vissza, melyeket az író érzékének szeretnénk betudni, mint azt, hogy Mária nem szemtanúja a konczolásnak (IV. felvonás 2. jel. – Fessler IV. 61.). Egy helyütt a szöveg szó szerint Fesslerből van kiírva. Ennyi tanulmányt Bánk bán-t és a Kegyenczet leszámítva, nem találni az akkori történelmi darabokban."[99]

A dráma történelmi háttere egyébként elég közismert, s maga a darab is pontosan közvetíti. Az 1981-ben megjelent *Magyar történelmi kronológia*[37] így sorakoztatja fel az eseményeket:

„1381. augusztus 24-én Torinóban meg is kötötték a békét. Lajos visszaadta itáliai hódításait, Velence pedig elismerte a magyar király Dalmácia feletti uralmát. Lajos a nápolyi trónra segítette »Kis« Károlyt, Durazzoi Károly vejét, akit korábban saját udvarában neveltetett. 1382. júl.-ban Máriát és vőlegényét, Luxemburgi Zsigmondot tette meg magyar és lengyel trónjának utódaiul. Szept. 10-én meghalt Lajos. Halálával a magyar–lengyel perszonálunió fölbomlott, s Magyarországon felütötte fejét a már Lajos uralkodása idején is csak nehezen visszaszorított feudális anarchia. Lajos

[99] Voinovich Géza, Madách Imre és Az ember tragédiája, Franklin, Budapest, 1922, 46–47.

uralma végén a királyi birtokok az ország területének csak kb. 15%-át, míg a bárók óriási birtokai már 20%-át tették ki, ami a királyi hatalom súlyának csökkenését, a bárók növekvő befolyását eredményezte. Ezért Lajos utóda, Mária (1382–1395), aki helyett anyja, Erzsébet vitte a kormányt, már csak úgy tudott kormányozni, hogy az egyik (a Garai) bárócsoportra támaszkodott. A Kanizsai bárócsoport Mária vőlegényét, Zsigmondot igyekezett fölhasználni, s rögtön a királynő trónra lépése után fölléptek a délvidéki bárók is. Tvrtko bosnyák király, a vránai perjel és a Horvátiak, a dalmát városok egy részére támaszkodva, mint korábban, most is a nápolyi Anjouk (»Kis« Károly) mellett foglaltak állást. Ezeknek a bárói csoportoknak a küzdelme szabta meg a további évek eseményeit. A délvidéki lázadás lecsillapítására 1383-ban Garai Miklós nádor a királynékkal személyesen a Délvidékre vonult. A vránai perjel meg is hódolt. Távozásuk után azonban 1384-ben a lázadás ismét kiújult. Horváti Pál zágrábi püspök Nápolyba utazott, s »Kis« Károlyt hívta meg a trónra. Károly hajóra szállt, s 1385. okt. 23-án már Zágrábban volt, hol a horvát főurak hódolatukat mutatták be neki. Készülődésének hírére Erzsébet nem ellenezte többé Mária házasságát Zsigmonddal, ami meg is történt (nov. 1.). Zsigmond az ország „gyámja" lett. Károly Budának tartott, párthívei kormányzónak kiáltották ki, majd karácsonykor Mária lemondott a trónról, s helyébe Károlyt választották királlyá. II. (Kis) Károlyt (1385–1386) dec. 31-én Székesfehérvárott koronázták meg. A királynő lemondása azonban csak színleges volt.

1386 elején a Garai-párt ellentámadásba ment. Febr. 7-én Budán Forgách Balázs Kis Károlyt halálra sebezte (febr. 24-én halt meg), párthívei futásban kerestek menedéket. Kiéleződtek az ellentétek Zsigmonddal is, aki a Győr és Duna közötti területet még 1385-ben elzálogosította, hogy a pénzen fegyvereseket toborozhasson. A királynék ellene fordultak, Zsigmond pedig fegyverrel próbált érvényt szerezni országgyámi jogainak. Vencel cseh király azonban békét közvetített. A győri találkozó (máj. 12.) megerősítette Zsigmondot. Ezután Garai Miklós nádor a királynékkal ismét a fellázadt Délvidék csillapítására indult. A Horvátiak azonban júl. 25-én Gyakovár mellett elfogták a királynékat, Garait és Forgách Balázst pedig megölték. Velence meggátolta, hogy a királynékat Nápolyba szállítsák, ezért az ostromlott novigrádi várban őrizték őket. Mária hívei (Kanizsaiak) az év végén Zsigmondot Budán főkapitánnyá választották. Zsigmond 1387 elején Horvátországba érkezett. Közben Erzsébetet – Lajos feleségét – a vránai perjel jan.-ban megfojtotta. Erre Zsigmond visszatért Budára, ahol hívei, miután formális szövetséget kötött: ligát alakított az őt támogató bárócsoporttal, királlyá választották (1387–1437). Márc. 31-én koronázták meg.

Garai Miklós macsói bán (a meggyilkolt nádor fia) Temesvár környékén legyőzte a fölkelők egyik seregét; a Szerémséget visszavette a Horvátiaktól, s bevette Újlakot, majd Lázár szerb fejedelmet Zsigmond hűségére térítette vissza. A fölkelők jún. 4-én szabadon engedték Máriát, aki velencei kísérettel érkezett Zsigmondhoz."

Valójában a dráma egy hajszálnyival még ennél is több történelmi eseményt tartalmaz: az első felvonásban ugyanis a lengyel királyság kérdése is szerepet játszik. Erről az *Egyetemes történelmi kronológia*[38] ezt írja:

„Kázmér halála (az utolsó Piast) után a nemesség I. Lajos magyar királyt választja meg, aki viszonzásul kiadja a »kassai privilégiumot« (37), kedvezmények a nemességnek (a hűbérbirtok öröklési jogát biztosítja, adómentesség, a köznemesség helyi gyűlései, a sejmikek jelentős hatalomra tesznek szert). 1382–1384: interregnum, harc a trónért, majd a főurak nyomására Hedvig (Lajos lánya) férjhez megy Jagello litván nagyfejedelemhez (38), létrejön Litvánia és Lengyelország uniója."

A darab cselekményét röviden összefoglalja Voinovich Géza:

„A darab azzal kezdődik, hogy a tengermelléken lázadás készül a nőuralom ellen (I. felvonás), az elégedetlenek behívják az országba Kis Károlyt (II.), s meg is koronázzák (III.). Ezzel szemben a királyhű országnagyok férjet keresnek Máriának, a ki megvédelmezze trónját, s összetartsa széthulló birodalmát. A két tábor küzdelme Mária körül zajlik: egyik trónjától, másik szerelmétől akarja megfosztani. Hívei követség útján fölajánlják kezét az orléansi herczegnek (II.), később házasságra erőltetik Zsigmonddal (III.), pedig Mária leghívebb lovagját szereti, Forgách pohárnokot. A királynő szívében kegyetlen harczot vívhatna a szenvedély a kénytelenséggel, a kötelesség érzése a boldogság utáni vágy természetes jogával; ez a vívódás azonban nem tör ki, midőn mi megösmerkedünk velök, már mindketten beletörődtek a lemondásba, Mária feláldozza szerelmét a koronának, Forgách mindent e szerelemnek áldoz. Büszkeségét: hiszen maga vezeti a követséget az orléansi herczeghez. Becsületét is, mert lovag létére orgyilkosa lesz Károlynak, midőn az kinyújtja kezét a korona után (IV.). Életét is koczkára veti érte. Midőn a királynő lemegy a fölkelők közé, hogy megjelenésével fojtsa el a zendülést, a pártosok rajtok ütnek. Forgách ereje fogytáig védelmezi a királynőt; e harcz emlékét őrzi a krónikás ének kétsoros töredéke. Azonban megsebesül s mindnyájan Palizsnay fogságába esnek (IV). Palizsnay vránai perjel, a fölkelés vezére, ádáz ellensége Máriának. Ő lázongott leginkább a női kormány ellen s becsmérlőn fogadkozott, hogy a leány-király még szerelemmel fogja átkulcsolni térdét. Ez is tüzeli, de meg szemtől-szembe látva, vad szenvedélyre gyúlt iránta s most a fogságban szerelmével üldözi Máriát. Az ütközetben úgy rémlett neki, mintha Mária megcsókolta volna sebesült lovagját. Ha a királynő legalább bevallaná szerelmét, megnyugodnék, de azt nem bírja elviselni, hogy a becsmérelt nő nála jobban tudjon uralkodni a szenvedélyen. A legszörnyűbb kegyetlenségekkel akarja kicsikarni Mária titkát s a maga meghallgattatását. Az özvegy királynét, a ki szintén foglya, levetteti a vár fokáról; Mária szemeláttára szúrja át Forgáchot. S mindezt azért, hogy Mária szerelmét kierőszakolja vagy legalább titkát kicsikarja tőle. Egész a rémdráma határáig jutunk, midőn egyszerre szétfoszlik a bonyodalom. A számító Velencze kimódolja, hogy a rendek elismerjék magyar királynak Zsigmondot, kinek könnyelműségén majd busásan megveszi jó szolgálatának bérét. A velenceiek aztán Máriát is kiszabadítják, hogy elfoglalja helyét a trónon, Zsigmond olda-

lán.”[100]

Már a történelmi háttér bonyolultsága, s talán ez a kissé nehézkes történet-ismertetés is jelzi, minden túlzott történeti hűségre törekvés ellenére Madách biztos kézzel rántja össze öt év zavaros eseményeit egyetlen drámai történéssorozatba. Igaz, a dráma bizonyos mértékben eltér a klaszszicista hagyománytól, ehelyett inkább talán Shakespeare-hatást mutat.[101] Ha figyelembe vesszük, hogy közel egymás után, azonos történeti források alapján Madách drámát írt Nápolyi Endre történetéről, majd Mária királynőről, mintha felrémlene egy – Nagy Lajos akkoriban annyira népszerű korát feldolgozó – shakespeare-i királydrámák-sorozat – később nyilván elvetett – ifjúkori terve. Annál is inkább, mert a *Mária királynő* zárásában elhangzik egy mondat, amely mintha arra utalna, hogy egy következő (talán tervezett) drámában újra találkozunk majd Máriával és Palizsnayval. Éppen e férfi főszerelőnk szavairól van szó. Már eldőlt minden, megérkeztek Velence képviselői, hogy kiszabadítsák Máriát, Palizsnayra bujdosás, száműzetés vár. Ekkor mondja:

PALIZSNAY
Óh, mért küzd hát az ember? S hát mért küzdne,
Azért, hogy küzdjön. – Ébredj, Mária,
Királynő vagy megint. Győztél felettem
Mint nő. – De még mi meg fogunk mérkőzni,
Meglátjuk, mint királynő szinte oly
2230 Erős vagy-é? – Éltem feladata
Lesz e harc. A szerencse változó,
Még én is győzhetek.

A *Mária királynő* értékeiről mindenesetre megoszlanak a vélemények. Palágyi Menyhért így vélekedik róla:

„Életrajzi szempontból tehát beható figyelmet érdemel a Mária királyné, mert az iránytalan regényességbe tévedt, vezérlő fonalát vesztett fiatal Madách lelkét teljesen föltárja előttünk. De széptani szempontból is vannak a munkának becses részei.”[102]

Voinovich Géza is meglehetősen rossz véleménnyel van róla:

„Általában az alakokra csak rájok vannak aggatva a történelmi nevek, mint a XIV. századi dolmányok. Maga Mária is élettelen vázlat. Találóan mondotta róla Riedl, hogy anyjával együtt jobbára hivatalos ügyeket intéznek előttünk. Magáról épen olyan fásultan rendelkezik, mint másokkal; mindenbe beletörődik; szinte kérdéses, érzi-e a sors csapásait; vér nem

---

[100] *Magyar történelmi kronológia*, szerk.: GUNST Péter, Felelős szerk.: ZÁVODSZKY Géza, Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 73–75.

[101] A Shakespeare-hatás meglétére már Sőtér István is utalt, igaz, ő a *Nápolyi Endre* kapcsán: SŐTÉR István: *Álom a történelemről* = Uő: *Félkör*, Szépirodalmi, Budapest, 1979. 216.

[102] PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*, Budapest, 1900, 144.

bugygyan azok nyomán soha. Végzete kegyetlen dilemma elé állította, női s uralkodói hivatása kétfelé vonják, s egyikről sem bírván lemondani, mindkettőben vesztessé válik. Megtagadja szívét, boldogságát, anyját, mindent feláldoz a koronáért, s végül is Zsigmond teszi azt a fejére, a kit nem szeret."[103]

Sőtér István valamivel többre tartja a darabot. Így ír:

„A Tragédia sűrítő, tömörítő, a jelképek evokatív erejét jól kihasználó jelenetszerkesztésének előzményeit megtaláljuk például a *Mária királynő*-ben is, melyet Madách 1843-ban írt, majd 1855-ben átdolgozott. Két nagy jellemet formál meg a drámában: Palizsnay Jánosét, a vránai perjelét, aki a romantikus lázadó típusát testesíti meg, s lázadó mivoltában a Tragédia felé mutat – valamint Mária királynőét, akinél a hivatásérzet diadalmaskodik a személyes sors dilemmái felett. […] Madách ebben a drámában olyan sűrített jeleneteket hoz létre, mint például Mária és Zsigmond egybekelése az udvari intrikák légkörében: Forgách szerelmével, Zsigmond léhaságával, Jobst pénzsóvárgásával drámai háttérként – és a trónkövetelő Károllyal a kapuk előtt."[104]

Horváth Károly, aki monográfiájában részletesebben vizsgálja ezt a drámát, a korábbi elemzőknél pozitívabban ítéli meg Madách teljesítményét:

„Igazi romantikus hősök ezek: Palizsnay a maga végletes, félelmetes szenvedélyességével, Forgách pedig önfeláldozó szerelmével. Már szóltunk róla, hogy a drámával kapcsolatban felmerült az alapeszme kérdése. A Művészeti értekezés szellemében ez a problémafelvetés jogosult. Nos, itt az »erkölcsi elv«, melyet a költő »felvesz«, nem a lázadásé, hanem inkább a szenvedélyeket legyőző kötelességtudaté, a legnehezebb helyzetekben is legyőző erkölcsi méltóságé, mely önmagában érték, jutalma nincs. Legalábbis Mária sorsa ezt példázza."[105]

Nem feladatom, hogy a *Mária királynő* elemzése kapcsán értékelésébe bocsátkozzam. Nézetem mindenesetre Horváth Károlyéhoz áll legközelebb, aki megfogalmazza, hogy a *Mária királynő*n már érzik a nagy mű közelsége. Igaz, hogy a mű bizonyos értelemben epikus jellegű: túl sok esemény zsúfolódik össze benne, de a színváltozásoknak határozott ritmusa van, és minden színben fel-felparázslanak konfliktusok, melyek tulajdonképpen egyenletesen fokozódnak az ötödik felvonásig, ahol valóban csúcsra ér a történet.

A mű középponti alakja Mária, aki eltökélten járja a maga királynői útját. Nincs könnyű helyzetben: még a dráma elemzői sem hajlandók elfogadni, hogy nő életét is kitöltheti a szerelmes asszonyétól különböző hivatás. Érdemes beleolvasni Voinovich Géza értelmezésébe:

„A költő Herakles életének mérgét oltotta Mária lelkébe, ő is a szerelem és magasabb hivatás csábjai közt vergődik s a hivatás mellé szegődik, mint Herakles, de arra nem való. Ebből a szempontból Mária királynő drámája szinte a Férfi és nő párdarabjának tetszik. A költő

---

[103] VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Franklin, Budapest, 1922, 50.
[104] SŐTÉR István: *Álom a történelemről* = Uő: *Félkör*, Szépirodalmi, Budapest, 1979. 215.
[105] HORVÁTH Károly: *Madách Imre*, Gondolat, Budapest, 1984. 87.

ugyanarra a válaszútra állítja itt a nőt, a hol amott a férfi állott. Herakles megdicsőülést talált ezen az úton, a nőt tragikai bukás kényszerűsége várja. A férfival hivatása feledteti a szerelem gyötrelmeit, ez mintegy önvigasztalása Madáchnak; a nőszív azonban életének egész czélját, minden boldogságát eljátszotta, ha megtagadja szerelmét. Ez mintegy elkésett intelem kedveséhez."[106]

Úgy tűnik, Madách sokkal modernebb gondolkodású, mint elemzői. Mária a szemünk láttára nő igazi hőssé. Éppen azáltal, hogy tudja, királynőnek kell lennie, arra született. És királynő akkor is, ha lemondatják, ha fogságba ejtik, ha bármit tesznek is vele. És nagyszerű alak azért, mert ezt a hivatást nem nagyravágyásból, dicsőségvágyból választja: egyszerűen tudja, hogy így kell cselekedni. Annyira nem tör a hatalomra, hogy gyermeki alázattal sokáig engedi a nagyon is hatalomvágyó Erzsébetet helyette döntéseket hozni. Madách nagyon világosan elválasztja egymástól a királynő és a királyné alakját: az egyik csupa álság, cselszövés, a másik tiszta, egyenes, a tényeket átlátó, magát a sorsának átengedő személyiség.

Mária egyetlen pillanatra inog csak meg: amikor anyja életéről van szó. Ezért megalázkodni is hajlandó. De éppen anyja, Erzsébet az, aki ekkorra felismerte, hogy maga okozta mindazt a bajt, ami rájuk zúdult, és most ő inti Máriát, hogy ne engedjen királynői méltóságából. És Mária a darab végén – megszabadulva a cselszövő Erzsébet, a hatalomvágyó Gara befolyásától, elveszítve az utolsó csábítást jelentő Forgáchot is – igazi nagy királynőként indulhat el, hogy elfoglalja megerősödött trónját.

Persze volna még mit simítani a darabon, bár Madách láthatóan jó úton járt. A már említett húzás és átírás mellett ezt jelzi például az is, ahogyan az ötödik felvonás legtragikusabb jelenetéből kihúzta Erzsébet megfojtását. A kézirat tanúsága szerint az 1855-ös változatban még a színpadon, Mária jelenlétében fojtják meg Erzsébetet. Az átdolgozás szerint Erzsébetet elvezetik. S nem ez az egyetlen mesteri finomítás a félbehagyott átdolgozásban.

A *Mária királynő* nem aratott sikert színpadon. Annak ellenére sem, hogy Gyárfás Miklós a Szegedi Nemzeti Színház megbízásából átdolgozta, és Lendvai Ferenc rendezésében 1970-ben modern felfogásban is színre vitték.

---

[106] VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Franklin, Budapest, 1922, 51.

Források

A drámát először Gyulai Pál tette közzé [*Madách Imre Összes Művei* (I–III. Budapest, Atheneum, 1880) II. 85–254.], majd megjelent a Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre Összes Művei* (I–II. Budapest, Révai, 1942) első kötetében a Színművek című fejezetben (220–364). Jelenlegi szövegünk ennek a kiadásnak a kézirat alapján ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Halász Gábor kiadásától eltérően figyelembe vettük, hogy a szövegen utólag Madách elég jelentős változtatásokat hajtott végre (rövidített, átszerkesztett). Kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását (különösen a központozás és az összetett szavak, igekötős igék írásának tekintetében). De meghagytuk a fiatal Madáchra jellemző (néha csonkolt, összevont) szóalakokat, a régies formákat.

Halász Gábor jegyzete az 1942-es kiadáshoz a következő volt (MÖM II. 1161.):

„Mária királynő. – Gyulai, II. 85-254. l. – 2067 Quart Hung. 51 levél. Címlapján áthúzva: »1855 Jan 1 Ápr. 27^{én}«. Első kidolgozása hiányzik."

A címlapon a pontos (áthúzott) szöveg a következő: „1855 Jan 1^{ő} Ápr. 21^{én}"

A lap alján, balra egy összeadás olvasható Madách kézírásával:

6+8+11+2=27

[A számok egymás alá vannak írva, jelentésük ismeretlen. B. K.]

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. OSZK kézirattára
HG Halász Gábor kiadásának szövege *(Madách Imre Összes Művei. I–II.* Szerk.: HALÁSZ Gábor. Bp. Révai 1942.)
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege)
<*nem*> Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bárdos József] megjegyzése.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.

SZEMÉLYEK

fsz, HG: ERZSÉBET, ennek anyja. I. Lajos király özvegye
K: Erzsébet, ennek anyja I^{ő} Lajos király özvegye [az *anyja* szó *annya* alakról javítva]
fsz, HG: DURAZZO v. KIS KÁROLY, nápolyi, később magyar király
K: Durazzo v. Kis Károly nápolyi <király, később Károly magyar> később magyar király
fsz, K: ALBERICH, *testőr kapitánya*
HG: ALBERICH, *testőr kapitány*
fsz, K: JOBSZT
HG: JOBST
fsz, HG: ELSŐ
MÁSODIK budai polgár
K: 1^{ő}
2^{ik} budai polgár
fsz, K: Idő 1382 – 1387.
HG: Történik 1382-től 1387-ig.

[A kézirat szövegében a megszólaló szereplők neve általában rövidítve szerepel (pl. H. János, Palizs., Szof.)]

2 fsz, HG: A nagy Lajos vesztén még könnyben állt
K: A nagy Lajos <vesztén> még könnyben állt
4 fsz, HG: Bort Szofra, bort, ne mindig Oranisnak.
K: Bort Szofra, bort, ne mindig <az olasznak>

		Oranisnak.
7	fsz, HG:	Urak még nékem is.
	K:	[beszúrva: Urak,] még nékem is <urak>
8–11	fsz, HG:	Egészségedre. – Danolok egyet Borról és szerelemről, félre gond, Hisz e sok unalmas beszéd alatt Mind megvénültök.
	K:	Egészségedre. – Danolok < majd > egyet <Hisz e sok unalmas beszéd alatt Mind megvénültök.> Borról és szerelemről, félre gond, Hisz e sok unalmas beszéd alatt Mind megvénültök.
48	fsz, HG:	Még szégyenlett egy nőnek meghajolni,
	K:	Még szégyenlett egy nőnek meg <p>hajolni,
64	fsz, K:	Királynőnk jegyese. PALIZSNAY E szeleverdi,
	HG:	Királynőnk jegyese. PALIZSNAY E szeleburdi,
93	fsz, HG:	A rendtartás. Hej Péter, Jancsi, Gergely!
	K:	A rendtartás. Hej <Jancsi>Péter, Jancsi, Gergely!
101	fsz, HG:	Is vannak ötödik István lányához,
	K:	Is vannak Vik István lányához,
129	fsz, HG:	A bástyáról. HORVÁTHY PÁL László! Kiserd ki őt. *(Oranis, H. László, cselédek el.)*
	K:	A bástyáról. HORVÁTHY PÁL <Stornyai>László! Kiserd ki őt. *(Oranis,* <Simontornyay>*H. László, cselédek el.)*
136	fsz, HG:	HORVÁTHY LÁSZLÓ *(visszajőve)* Mit mondanak minderre majd Budán?
	K:	HORVÁTHY LÁSZLÓ *(visszajőve)* Mit mondanak <majd>minderre [beszúrva:] majd Budán?
149	fsz, HG:	Ki kártalanná lesz, midőn bevallja.
	K:	Ki kártalanná lesz, <a>midőn bevallja.
167	fsz, HG:	Palizsnay szintén bírót keres.
	K:	Palizsnay <majd> szintén bírót keres.
215–		

216	fsz, HG:	Ne hagyjátok magatok elkapatni. Hiszen bölcs Salamon megírta már
	K:	Ne hagyjátok magatok elkapatni. <meggondolat> Hiszen bölcs Salamon megírta már [A 220. sor mellett a lap szélén:] 220
233	fsz, HG:	MÁRIA Már itt? – *(Félre)* Óh, jaj, hogy e fényes játékban
	K:	MÁRIA Már <*(Félre*> itt? – *(Félre)* Óh, jaj, hogy e fényes játékban
265	fsz, HG:	Ne is ujítsd meg a fájó sebet,
	K:	Ne is ujítsd meg a <sebet> fájó sebet,
290	fsz, HG:	GARA Most a nemes aranysarkanytyús rend
	K:	<Most a nemes> GARA Most a nemes aranysarkanytyús rend
297	fsz, HG:	Viszonzásul a nagy szolgálatért, mit
	K: <?>	Viszonzásul a nagy szolgálat<ot>ért, <melyet> mit
299	fsz, HG:	Bizalmunk jeléül.
	K:	<Ez ? jel> Bizalmunk jeléül.
305	fsz, HG:	Is hoztam; tán e két utóbbinak
	K:	Is <adva van> hoztam; tán e két utóbbinak
331	fsz, K:	Még nem felejté a dajkaregéket,
	HG:	Még nem felejté a dajkameséket,
345	fsz, K:	Királyné, elvesztéd e szalagot.
	HG:	Királyné, elvesztéd a szalagot.
382	fsz, HG:	Elkárhoznánk, ha Istenünk szintén
	K:	Elkárhoznánk, ha Istenünk <is> szintén
415	fsz, HG:	Melyet csak most fedeztem fel neked...
	K:	Melyet csak most fedeztem fel <előtted> neked...
424	fsz, K:	Királynném benned lelte bizodalmát.
	HG:	Királynném benned helyzé bizodalmát.
	fsz, HG:	Harmadik szín *(Mária belső terme*
	K:	3ik szín *(Mária <háló> belső terme*
452	fsz, HG:	Nádor, beszélj. GARA Itt egy levél Nápolyból.
	K:	<GARA

Itt egy levél Nápolyból.>
Nádor, beszélj.
GARA
Itt egy levél Nápolyból.

503 fsz, HG: Lengyelhon vérben, romladékban áll,
K: Lengyelhon vérben, <pusztulásban>
romladékban áll,

595 fsz, HG: S még hatfelé osztandja el beszédét.
K: S még hatfelé osztandja <a> el beszédét.

627 fsz, HG: Távozzatok. *(Mind el, kivévén a királynőket, Garát, Zsigmondot és társait.)*
K: Távozzatok. *(<a kíséret>Mind el, kivévén a királynőket, Garát, Zsigmondot és társait.)*
fsz, HG: ——
K: Vége az 1^{ő} felvonásnak
fsz: ELSŐ SZÍN
Budán, az örszággyűlés előtt. Durazzo Károly, Horváthy Pál és János, beszélgetve jőnek.)
K: ELSŐ SZÍN
<(Királyi kert Nápolyban, Durazzo Károly, Horváthy Pál és János, beszélgetve jőnek.)>
[Madách lap széli jegyzete szerint:] (*Budán, az örszággyűlés előtt. Durazzo Károly, Horváthy Pál és János, beszélgetve jőnek.)*
HG: ELSŐ SZÍN
(Királyi kert Nápolyban, Durazzo Károly, Horváthy Pál és János, beszélgetve jőnek.)

678 fsz, HG: Mely bármit végez, ön sorsát intézte.
K: [beszúrva:] Mely bármit <határoz>végez <csak>,
ön sorsát intézte.

707–
708 fsz: Minden kicsinyes lelki kétkedéstől.
HORVÁTHY JÁNOS *(Pálhoz)*
Mit gondolsz, Pál, rábírjuk-e beszélni?
K: Minden kicsinyes lelki kétkedéstől.
<(Margit kis fiával és Alberich jőnek.)
MARGIT
Mi rég kereslek, Károly, s itt találtál
Megint a kert legrejtekebb zugában,
Mint hogyha nődnek mosolyától futnál:
Milyen halvány vagy, óh, szólj, mi bajod?
KÁROLY
Nincs semmi, Margitom!
MARGIT

Annál rosszabb,
Mert e sötét arc úgy csak engem illet.
Én voltam a betegség, mely okozta.
KÁROLY
Te a nap vagy, mely felderíti azt.>
HORVÁTHY JÁNOS *(Pálhoz)*
Mit gondolsz, Pál, rábírjuk-e beszélni?

709–
710 fsz: HORVÁTHY PÁL
Már meg van nyerve, mert okoskodik.
MÁRIA
Óh, Károly, hisz ha még itten megállnál,
K: <HORVÁTHY PÁL
Már meg van nyerve, mert okoskodik,
A meggyőződés nem vitatkozik.
KÁROLY
Ezen urakkal szóltam egyről-másról;
Az élet nem mindég mosolygó, Margit.
MARGIT
Az volt, míg ez urak nem jöttek el.
Ah szóljatok, szokás-e nálatok,
Hogy a vendég szives gazdasszonyától
Ellopja a férj szívét, úgy, miként ti?
Hisz a magyar nép nyílt, becsűletes,
Mi vagytok ti?
HORVÁTHY JÁNOS
Felséged hű szolgái.
MARGIT
Csak egy szolgálatot kérek tehát:
Távozzatok, urak, mert amióta
Itt vagytok, hasztalan kiáltom, Károly!
Ő csak mereng, mint ábrándkép után,
Melyet nem ismerek, ha csókolom,
Megrázkódik, mint hogyha felriadna;
Álmában mond sok rémséges szavat,
Vért, koronát, harcot, mi lesz mindebből!
Óh, Károlyom, térj ismét Margitodhoz!
KÁROLY
S eltértem-e hát tőled? Nem soha,
De ládd a férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtve, lelkébe nemesb
Érzéseket is oltott istene,
Dicsvágyat, kötelességérzetet.
MARGIT
Óh, Károly, s nemesebb érzésnek mondod

Mindezt a szerelemnél? Károlyom,
Elhagynád-e a narancsfánk illatát,
E lágy eget, Margitod mosolyát,
Hogy ottan távol, szürke ég alatt
Véres mezőkön éjeket virassz?
Elhervadandnak fáid, kedvesed,
S mit nyersz helyettök?
KÁROLY
Győztél, Margitom!
Karod közt rémálmomból ébredek. *(Megöleli.)*
MARGIT
Ne hagyd el, Károlyom, e bájgyűrűt,
Ne nézz fel e magyar urakra, mert
Szemök megígéz, mint a baziliszk.
Távozzatok, távozzatok örökre!
HORVÁTHY JÁNOS
Jó, távozunk. Csalódva bár, mert Károlyt
Nemes- s vitéznek tartja a világ.
KÁROLY
Ki állíthatja az ellenkezőt?
MARGIT
Ha annak tartják, úgy be is próbálta,
S új kísérletre nincsen semmi szükség,
Próbáljon más is; – a győzelmes kardot
Pihenni függesztik oltár fölé.
HORVÁTHY PÁL
Bocsánatot mind e sok bánatért,
Mit okozánk; nem tudtuk, hogy Károlynak
Ily kellemetlen vendég lesz, ki őt
A becsület adósságára inti.
Országom s véle Mária királynő,
Barátid és jótévő rokonod
Néhány kis zsarnok önkénye alatt nyög;
Te voltál a sorstól védjökre híva,
S kislelkü félelemmel visszarettensz.
KÁROLY
Bocsáss, Margit! Von a sors, én megyek,
Karod fel nem tarthatja kerekét.
MARGIT> MÁRIA
Óh, Károly, hisz ha még itten megállnál,
714 fsz: Nem vérzik-e meg a védölelést?
K: Nem vérzik-e meg a védölelést?
<HORVÁTHY JÁNOS
Király! Vedd tőlem a hódolatot.

HORVÁTHY PÁL
Áldásomat, király, dicső utadra.
Én elmegyek előre a jó hírrel.
KÁROLY
Hej, Alberich! Rád bízom utazásom
Kellő elrendezését.
MARGIT
Bízd elébb rá,
Hogy engem elvezessen, összedűlök.
Jőj, jőj fiam, nem kellünk már atyádnak.
Vezesd az árvát és az özvegyet
Jó Alberich, ne hallják legalább
Gyözelmök gúnyos kacaját azoknak,
Kik meggyilkolták a családapát. *(Alél.)*
LÁSZLÓ
Ne sírj, anyám!
ALBERICH
Segítség.
KÁROLY
Margitom!>
[Az első jelenetből kihúzott részekre vonatkozóan Madách lapszéli bejegyzése: Nápolyi Endre]

HG: [A Halász Gábor-féle kiadás teljes terjedelmében közli a szöveget, figyelmen kívül hagyva Madách áthúzásait és javítását (a kéziratra ceruzával írt „kell" bejegyzések feltehetően ekkor készültek).]

719 fsz, K: Még e szép ajkak is ily harci nyelvet
HG: Még e szép ajkak is ily harci nyelven

740 fsz, HG: Könnyű itthon beszélni.
K: Könnyű itthon beszélni. <uraim>

758 fsz, HG: S magamnak nincs egy boldog percem is.
K: S magamnak <egy> nincs egy boldog percem is.

785 fsz, K: Hideg fényt nyújtott, nékem ez világom,
HG: Hideg fényt nyújtott, nékem az világom,

787 fsz, HG: Feledni akarom, s fogom amazt.
K: Feledni akarom, s fogom <azt, bármi> amazt.

792 fsz, HG: Utolsó is jött, intvén, küldjed el

792 K: Utolsó is jött, <közt> intvén, küldjed el

801 fsz, HG: Kitépve keblünkből. Ez kárpótoljon?
K: Kitépve keblünkből. <szép dicsőség> Ez kárpótoljon?

815–
816 fsz, HG: A vad Jagyel Litván nagyhercege
Rettentő népének, mint áradatnak,

K: A vad Jagyel Litván nagyhercege
<pusztítva dúlja fel Matoviát
a sandovini vajdasággal együtt>
Rettentő népének, mint áradatnak,
824 fsz, HG: Add lányodat, s az ifjakat vele,
K: Add <kiséreted> lányodat, s az ifjakat vele,
832 fsz, HG: Királynőmnek meghódol. *(El)*
(Hírnök leveleket hoz Garának.)
K: Királynőmnek meghódol. *(El)*
(Hírnök<ök> leveleket hoz<nak> Garának.)
833 fsz, HG: Horvátországból.
GARA *(átfutva a leveleket)*
Ismét zavarok!
K: Horvátországból.
GARA
<Ismét zavarok> *(átfutva a leveleket)*
Ismét zavarok!
837 fsz, HG: A khulmi tartományt, kegyes királynő.
K: <Királynő> A khulmi tartományt, kegyes
királynő.
850 fsz, HG: Ha hosszú csend van, a gőzök gyűlnek össze,
K: Ha hosszú csend van, <meggyűlnek> a gőzök
gyűlnek össze,
865 fsz, HG: Hogy az hatalmasabb, mint a királyné,
K: Hogy <meg> az hatalmasabb, mint a királyné,
879 fsz, HG: Kivánnék más eljárást, mint királyhoz
K: <Kérek más> Kivánnék más eljárást, mint
királyhoz
888 fsz, HG: Kérendik, mint küldöttek az uraktól.
(Zsigmond, Domarath jőnek beszélgetve.)
K: Kérendik, mint küldöttek az uraktól.
(Zsigmond, <Jobst,> Domarath jőnek
beszélgetve.)
898 fsz, HG: Mért nem kértél egy uzsorás nagyúrtól?
K: Mért nem kértél <pénzt,> egy uzsorás nagyúrtól?
910 fsz, HG: E célra nyitva áll pénztáram, őrgróf.
(A királynők és kiséretök el.)
K: E célra nyitva áll pénztáram, őrgróf.
(A királynők és kiséretök el<megy>.)
928–
930 fsz, HG: Itt jőnek a királynők, vélek van
Egy fészek áruló, elfogjuk őket,
S ha Károly jő, nem szégyeneljük többé,

K: Itt jőnek a királynők, vélek van
<Egész egy fészke a gyűlölt fajzatnak
megtámadjuk, megfogjuk embereimmel>
Egy fészek áruló, elfogjuk őket,
S ha Károly jő, nem szégyeneljük többé,
987 fsz, HG: NÉP
Éljen királynőnk!
K: NÉP
Éljen <sokáig Mária királynő> királynőnk!
1023 fsz, HG: Mondd meg, mit kívánsz, ismersz: nincs türelmem.
(A várnagy fegyveresekkel bejő.)
K: Mondd meg, mit kívánsz, ismersz: nincs türelmem.
(A várnagy <és őrség> fegyveresekkel bejő<nek>.)
1032 fsz, HG: Nőuraság ellen, vélvén, hogy az
K: Nőuraság ellen, <mely a magyarra> vélvén, hogy az
1034 fsz, HG: Óh, jaj nekünk, kik ily vakok valánk.
K: Óh, jaj nekünk, <hogy> kik ily vakok valánk.
1058–
1062 fsz, HG: Mert győzni nem lehet. Nem mondtam-é
Hogy minden megtért, magatok maradtok.
Mi bűnös, aki ilyen sok nemes vért
Hiába áldoz fel!
VÁRNAGY
Bizony igaz.
HORVÁTHY PÁL
Hozzám, hozzám hát, testvéreim, barátim!
K: Mert győzni <lehet> nem lehet. Nem mondtam-é
Hogy minden megtért, magatok maradtok.
Mi bűnös, aki ilyen sok nemes vért
Hiába <nemtelen fel> áldoz fel!
VÁRNAGY
<Az igaz.> Bizony igaz.
HORVÁTHY PÁL
<Óh, térjetek meg> Hozzám, hozzám hát,
testvéreim, barátim!
1111 **után** fsz, HG: —
K: Vége a 2ik felvonásnak
1113 fsz, K: Fogadd e néhány híved hódolását,
HG: Fogadd e nehány híved hódolását,

1129 fsz, HG: Áldás szálljon rád első lépteidtől,
K: Áldás szálljon <min> rád <minden> első lépteidtől,
1141 fsz, HG: Költöttünk csak ki, hogy még hátadon
K: Költöttünk <még> csak ki, hogy még hátadon
1158–
1160 fsz, HG: Tudjuk még, hogy miért jő. Mindenütt
Az asszonyuralom ellen suttognak,
Itt gyors lépés kell, férfi kell a trónra
K: Tudjuk még, hogy miért jő. Mindenütt
<Az ájtatos győz ???
Itt gyors lépés kell, férfi kell a trónra>
Az asszonyuralom ellen suttognak,
Itt gyors lépés kell, férfi kell a trónra
1064 fsz, HG: Egyszer fölkél a nőiség szivemben,
K: Egyszer fölkél a nőiség szivemben,
<Érzém az űrt, mely>
1066 fsz, K: Fényembe, s érzem az űrt, mit hagyott.
HG: Férjembe, s érzem az űrt, mit hagyott.
1183 fsz, HG: Nem szűnik azt végképp kizsákmányolni.
K: Nem szűnik azt <majd> végképp kizsákmányolni.
1198 fsz, HG: Mi is majd viszonozzuk szívességét,
K: Mi is majd viszonozzuk <majd> szívességét,
1214 **után** fsz, K: *(Mind el a kápolnába, kivéve Erzsébet és Gara.)*
HG: *(Mind el a kápolnába, Erzsébet és Gara maradnak.)*
1222 fsz, HG: S e fegyverrel, lássuk, nem-e a nő győz.
K: S <meglátjuk> e fegyverrel, lássuk, nem-e a nő győz.
1260 fsz, HG: Az eseményeknek, milyen köréhez
K: Az eseményeknek, <a>milyen <hozzá> köréhez
1273 fsz, HG: El vagytok-e rémülve tisztetekben,
K: El vagytok-e rémülve <és kábulva> tisztetekben,
1276–
1277 fsz, HG: Vén Laczfy, mind, mind régi ismerők;
Rég láttuk egymást, tán nem ismertek már?
K: Vén Laczfy, <a> mind mind régi ismerők;
Rég láttu<n>k <itten> egymást, tán <már>nem ismertek már?
1316 fsz, HG: Megválasztottunk ország-pártfogónak.
K: megválasztott<ánk>unk ország<os> pártfogónak
1321 fsz, HG: Ha nem, kettőnk ellen a koronát.

K: Ha nem <mind>kettőnk ellen a koronát.
1347 fsz, HG: Nehány napja, hogy ország gyámnokává
K: Nehány napja, hogy ország <tút> gyámnokává
1403 fsz, K: Óh, mit fogunk még érni, Gara!
HG: Óh, mit fogunk megérni, Gara!
1411 fsz, K: S e gyöngeség épp legfőbb ereje.
(Mária, Erzsébet az imént elmentekkel jő.)
HG: S e gyöngeség épp legfőbb ereje.
(Mária, Erzsébet az imént elmentekkel visszajő.)
1437 fsz, HG: Mi még erősebb férfit is lesújt.
K: <S mely> Mi még erősebb férfit is lesújt.
1441 fsz, HG: Erősítvén valódi trónodat.
K: <Meg> Erősítvén valód<at>i trónodat.
1453 fsz, K: Lemondjak a trónról, melynek születtem,
HG: Lemondjak a trónról, melyre születtem,
1467 fsz, K: Az Istenért, leányom mérsékletten,
HG: Az Istenért, leányom mérsékelten,
1489 fsz, HG: Tán véletek? Ki alkuszik szolgával?
K: Tán véletek? Ki <egyez>alkuszik szolgá<já>val?
1523 **után** fsz, HG: —
K: Vége a 3ik felvonásnak
1525 fsz, HG: Hogy nem bocsátlak most, úgy meghaták
K: Hogy nem <beengedlek> bocsátlak most, úgy meghaták
1550 fsz, K: Fenyíti vész, tán árja törik el,
HG: Fenyegeti vész, tán árja törik el,
1553 fsz, HG: Ha a természet megbomol.
K: Ha a természet <bomlik> megbomol.
1561 fsz, K: S rongyokra foszlott e szentelt ereklye?
(Szünet)
HG: S rongyokra foszlott e szentelt ereklye?
1565–
1566 fsz, HG: Mint megdöbbent a nép jósló igéin,
Midőn csodásan ekkép hangozának:
K: Mint megdöbbent a nép jósló <szaván> igéin,
Midőn csodásan <ígyen> ekkép hangozának:
1581 fsz, HG: Könyörrel sírva a korcs nép bűnén. –
K: Könyörrel sírva a korcs nép<nek> bűnén. –
1607 fsz, K: Csitt, íme itt jő Károly.
(Károly, Alberich, Palizsnay, Horváthy Pál, Laczfy jő.)
HG: Csitt, íme itt jő Károly.
(Károly, Alberich, Palizsnay, Horváthy Pál,

Laczfy jőnek.)

1637 fsz, HG: Ne kívánj a sorssal dacolni, szent az,

K: Ne kívánj a <sorsunkkal> sorssal dacolni, szent az,

1714 fsz, HG: Biztosságukról fejetek felel!

(A királynők a fegyveresek egy részével a kápolnába mennek. Gara fegyveresekkel másfelől el. Egyes harcoló csapatok vonulnak át; végre a három Horváthy, Simontornyay, Laczfy, fegyveresek egyfelől, Gara, Frangepán, Forgách, fegyveresek másfelől jőnek s összecsapnak.)

K: Biztosságukról fejetek felel!

(A királynők a fegyveresek egy részével a kápolnába mennek. Gara fegyveresekkel másfelől el. Egyes harcoló csapatok <el> *vonulnak át; végre a három Horváthy, Simontornyay, Laczfy,* <egy> *fegyveresek egyfelől, Gara, Frangepán, Forgách, fegyveresek másfelől jőnek s összecsapnak.)*

1761 fsz, HG: Ha nő vagy!

PALIZSNAY

Mit téssz, Szofra!

SZOFRA

Szót se többet!

(Palizsnayt befedi, Mária fegyveresekkel jő a kápolnából.)

K: Ha nő vagy!

PALIZSNAY

Mit téssz, Szofra!

SZOFRA

Szót se többet!

(Palizsnayt befedi, Mária <jön> fegyveresekkel jő a kápolnából.)

1763–

1764 fsz, HG Itt fekszik kedvesem, megsebesülve
A harc zajában száz veszélytől féltem…

K: Itt fekszik kedvesem, megsebesülve
<Egy kedves életét kérem kegyedtől.>
A harc zajában száz veszélytől féltem...

1779 fsz, HG: De komolyan mondd, mért e riadó?

K: De komolyan <szól> mondd, mért e riadó?

1795–

1796 fsz, HG: Melyet tevék, mivel másoknak oly
Kedvét lelem, s magamnak semmiben sem

K: Melyet tevék, mivel <öt olyanat?

szerzek másoknak, míg magamnak oly>
másoknak oly
Kedvét lelem, s magamnak semmiben sem
1800 fsz, K: Hogy épp eszembe jő, ki a minap
HG: Hogy épp eszembe jő, aki a minap
1820 fsz, K: Pálmával cimerében. S most gyerünk,
HG: Pálmával cimerében. S most jerünk,
1873 fsz, HG: Nagyobb, mint ősei valaha bírtak.
K: Nagyobb<at>, mint ősei valaha bírtak.
1874 fsz, HG: S ezt ő teszi, ki egy rossz szilvafát
K: S ezt ő teszi, ki<nek> egy rossz szilvafát
1934 **után** fsz, HG: —
K: Vége a 4ik felvonásnak
1935 **előtt** fsz, HG: *(Erdős hely Diakovárnál, közel Góriánhoz, közé pen szikla. – Palizsnayt széken hozzák, Horváthy Pál, János, Laczfy, fegyveresek jőnek.)*
K: *(Erdős hely Diakovárnál, közel Góriánhoz, közé pen szikla. – Palizsnayt széken hozzák, <? Horváthy> Horváthy Pál, János, Laczfy, fegyveresek jőnek.)*
1942 fsz, HG: Jaj, jaj, kit öljek meg.
K: Jaj, jaj, kit <győzzek>öljek meg.
2034–
2035 fsz: Nem várlak, óh, ne lelj sírban se nyugtot,
Ha sorsod fáradhatlanul korbácsol. *(Meghal.)*
HG: Nem várlak, óh, ne lelj sírban se nyugtot,
Ha sorsod fáradhatatlanul korbácsol. *(Meghal.)*
K: <Gara: Várlak, Palizsnay. Átok reátok! Nem,
nem, ne jöjj utánam megpihenni. Sorsod átkom,
bánat. *(Meghal.)*> [Külön berakott papírlapon:]
Nem várlak, óh, ne lelj sírban se nyugtot,
Ha sorsod fáradhatlanul korbácsol. *(Meghal.)*
<Korz Sándor Antoán… Közhorváth Antoán>
2064–
2081 fsz, HG: HORVÁTHY JÁNOS
Vigyétek minden illő tisztelettel
A foglyokat Krupára. Nem sokára
Magunk követjük.
LACZFY
Győztünk hát, barátim.
Az áruló meghalt, most itt van a perc
Becsűlettel kibékülnünk, hódoljunk
Királynőnknek.
HORVÁTHY JÁNOS
Talán lázban beszélsz?

Azért vérzénk-e, hogy midőn a bér
Kezünkben, ellökjük.
LACZFY
Rablók vagyunk-e,
Zsákmányt éhezni. A hazáért vívtunk.
Megmentettük, s hüvelybe kardjainkkal.
HORVÁTHY LÁSZLÓ
Így csak hasonló vén bohó beszélhet.
LACZFY
Így csak gonosztevő. *(Kardhoz nyúlnak.)*
HORVÁTHY PÁL
Csendet, barátim!
A többségnek hódoljon mindenik.
Üljünk tanácsot, s úgy határozzuk meg,
Mi a teendő.
PALIZSNAY
Semmi gondom arra,
Én őrizendem a fogoly királynőt,
Egész világtól, mint sárkány a kincset,
Sőt, tőletek is, hogyha kell. Jerünk. *(Mind el.)*

K: <HORVÁTHY PÁL: Az áruló meghalt, s most
üljünk tanácsot
Mi a teendő. Most hódoljunk, aztán végezünk.>
. [Külön betett lapon:]
LACZFY: Győztünk barátim.
Az áruló meghalt, <itt> most itt van a perc
Becsülettel kibékülnünk, bókoljunk
Királynőnknek.
HORVÁTHY JÁNOS: Talán lázban beszélsz?
Azért küzdénk-e, hogy midőn a bér
Kezünkben <van>, ellökjük?
LACZFY: Rablók vagyunk-e,
Zsákmányt <osszuk> éhezni, a hazáért vívtunk.
Megmentettük. Hüvelybe kardjainkkal.
HORVÁTHY LÁSZLÓ: Így csak hasonló vén
bohó beszélhet.
LACZFY: Így csak gonosztevő.
(Kardhoz nyúlnak.)
HORVÁTHY PÁL: Csendet barátim!
A többségnek hódoljon mindenik.
Üljünk tanácsot, s <ott> úgy határozzuk meg,
Mi a teendő.
<Antoin A Antoinette… Antoinette! ?>
[Tovább a kéziratlapon:]

PALIZSNAY: Semmi gondom arra.
Én őrizendem a fogoly királynőt.
Egész világtól, mint sárkány a kincset,
Sőt, tőletek is, hogyha kell. Jerünk. *(Mind el.)*

2081 **után** fsz: HARMADIK SZÍN

K: <MÁSODIK SZÍN

(A második felvonás első színi kert Nápolyban.
Margit és fiacskája, László jő.)

MARGIT
Csak erre, erre, kedves kis fiam,
Innen belátjuk a szép síma tengert,
Nézd, erre ment atyád el, gyors hajón
Csatázni, messze honnak térein. –
Egy jó rokon, egy szép királynő élt ott,
Kit álnokság és dölyf fenyíte trónján;
Imádkozzunk, imádkozzunk fiam,
isten védje azt a szép királynőt,
S vezesse közénk épen hős atyádat.

LÁSZLÓ
De mért ment hát atyám oly messze földre,
Egy szép királynőt hogy megvédelmezzen,
Ha itthon másikat meg bú emészt el?

MARGIT
Óh, jaj, ne ítéld lépteit atyádnak,
Istennek átka van oly gyermeken,
Csak a szerelmes nőnek joga az
Kesergni férje nagy lépésein,
Miket, ha nem tesz, megszégyenlené.
Atyád úgy tett, mint kellett egy lovagnak.

LÁSZLÓ
Félsz hát anyám, hogy gyenge, s megverik.

MARGIT
Nem, nem, fiam, atyád vitéz, ő győz.
Csak egy van, amitől őt félthetem,
Hogy önmagát nem győzi le.

LÁSZLÓ
Hogyan?

MARGIT
Van a lélekben egy hatalmas szó
A nagyravágy, mint itéletnek kürtje,
Ez költ életre minden szép s nagyot,
De, hogyha túlerős, elkábit mindent. –
Ha e szó benne túlerőre jőne,
Ha megcsalná a kedves két rokont,
Megátkoznám. – Fiam imádkozzunk.

HORVÁTHY LÁSZLÓ *(jő)*
Üdvöz légy jó királynő!
MARGIT
Hah magyar!
Mondd, mondd hogyan van Károlyom, mosolygó
Arccal jösz hozzám, ez mást nem jelenthet,
Mint hogy már jő.
HORVÁTHY LÁSZLÓ
Még jobbat, óh, királyné.
MARGIT
Megrémitesz, az, mit ti jónak tarttok,
Nem az mindég.
HORVÁTHY LÁSZLÓ
Károly magyar király.
Megválaszták az ország rendei.
MARGIT
Ne többet, óh, ne többet, mondd, hazudtál
S Nápoly trónját is rádásúl adom. –
Előbb megátkozott-e hát a pápa,
Aztán lettél csak arra érdemes? –
Jaj, hogy szerettelek! – Szegény királynők!
Elárult a rokon. Miért véremmel
Nem engesztelhetlek ki, jaj nekem!
Ne jöjj, Károly, ne jöjj, mert jöttödön
Örülni sem tud nőd. – Elhágy erőm,
Elmém zavart. – Fiam! Tarts fel, fiam,
Még jó nevet sem hágy reád apád – –
LÁSZLÓ
Anyám, anyám!
HORVÁTHY LÁSZLÓ
Az Istenért, királyné!
ALBERICH *(jő)*
Mi történt itt?
MARGIT
Mi hang ez? Alberich
Sötét arccal, mint második követ.
Óh, hogyha az első mosolygva gyilkolt,
Mit várjak ettől!
ALBERICH
Lelked nagy, királynő.
Halld hát: Károlyt megölték vérei.
MARGIT
Megölték! – És ők még most sem lakoltak?
Megölték egy hitvány, rossz koronáért.
Mit műveljek hát én velök, szegény,

Oly hősi férjért, mint Károly vala?
ALBERICH
Vigasztalódjál, asszonyom, kezdődött
Már a vezeklés, ők már foglyai
Barátainknak.
MARGIT
Óh, de mégis élnek.
Gyalázatos nők! Átkos rokonok,
Nem éreztétek-e, hogy Károlyom
Fejére termett az a korona,
Melyet csak bitoroltok? – Óh, bosszú! –
Nem értettétek-e egy nép szavát,
Mely ítélt köztetek. Bosszú – bosszú!
ALBERICH
Bosszúd el nem marad, csak adj segélyt
Pártunknak.
HORVÁTHY LÁSZLÓ
S küldd el vélem gyermeked,
Ki most már törvényes királyunk.
MARGIT
Mit?
Ezt is odaadjam-e a mészárszékre?
Nem, nem, tartsátok a koronát meg,
Átkom reá. Nekem csak a bosszú kell.
Adok segélyt, adok, bár száz ellenség
Egyházi átok, belviszály sanyargat.
Adok segélyt, s mást nem kivánok érte,
Csak a királynőket, de élve ám,
Halljátok-e, elevenen kivánom.
Ne legyen bántódások, hadd számoljak
Én a két jó rokonnal. Most fiam,
Jőj, jőj velem; vigyáznom kell reád,
Mert elrabolnak. – Jőjetek, urak,
Munkához a segély ügyében. Menjünk. *(Mind el.)*>
[Az ötödik felvonás második jelenetét teljes egészében kihúzta Madách. Erre vonatkozóan Madách ismétlődő lapszéli bejegyzése: Nápolyi Endre]

HG: [A Halász Gábor-féle kiadás teljes terjedelmében közli a szöveget, figyelmen kívül hagyva Madách áthúzásait és javítását (a kéziratra ceruzával írt „kell” bejegyzések feltehetően ekkor készültek).]

2084 fsz, HG: Bár sok munkába, fáradságba telt

K: Bár sok munkába, <sok>fáradságba telt

2104 fsz, HG: S a lázadóknak számoló ármánya
K: S a lázadók<őket gonosz>nak számoló ármánya
2123 fsz, HG: Uram! Te túlbecsülsz.
K: <Uram! Már te> Te túlbecsülsz.
2134 fsz, HG: Ne hagyj soká várnom.
K: Ne hagyj soká<ig> várnom.
2143 fsz, HG: Eltennék láb alól a felkelők.
K: Eltennék <őt> láb alól a felkel<tek>ők.
2149 fsz, HG: Ifjú vagyok – de mégis megteszem,
K: Ifjú vagyok – <és> de mégis <teszem> megteszem,
2181 fsz, HG: Hogysem felérjem. S mégis, óh, királynő,
K: Hogysem felérjem. S mégis, óh, királyné,
2215 **után** fsz, HG: *(Palizsnayt széken hozzák, Horváthy Pál, Laczfy, várnagy, fegyveres nép jő.)*
K: *<(Palizsnay fegyveresekkel jó, Laczfy, Horváthy Pál jő.)> (Palizsnayt széken hozzák, Horváthy Pál, Laczfy, várnagy, fegyveres nép jő.)*
2218 fsz, HG: Ne vádoljon ki sem, ha megbukunk.
K: Ne vádoljon ki sem, <?> ha megbukunk.
2224 fsz, HG: Bocsáss meg, Laczfy. – Fel tehát, barátim.
K: <Fel hát barátim! Látom, nem tréfálnak>
Bocsáss meg, Laczfy. – Fel tehát, barátim.
2278 fsz, HG: Engem neked, nő, kellenék szeretni,
K: Engem neked, nő, kellenék szeretn<ed>i,
2281 fsz, HG: Nem ilyen jobbágy, mint én, Mária!
K: Nem ilyen jobbágy, <Mária,> mint én, Mária!
2296 fsz, HG: Ugy-e szereted Máriát, s viszont?
K: Ugy-e <te is> szereted Máriát, s <ő is> viszont?
2329 fsz, HG: Mit látok! Térden állva édelegsz
K: Mit látok! <Térd> Térden állva <kéjelegsz> édelegsz
2337 fsz, HG: De nem rémít meg, hogyha csakugyan
K: De nem rémít meg, hogyha <nem szeretsz> csakugyan
2358 fsz, HG: Hogy nincs rokonszenv szívemben. Te férfi
K: Hogy nincs rokonszenv <irántad> szívemben.
2379 fsz: Meddig hallgassam e jajt? *(Erzsébetet kivoncolják.)*
HG: Meddig hallgassam e jajt? *(Erzsébetet kihurcolják.)*
K: Meddig hallgassam e jajt? *(Erzsébetet* ! *<megfojtják> kivoncolják.)*
2380 fsz, HG: Fel a bástyára véle. *(Elmegy Erzsébet után.)*
K: Fel a bástyára véle. *(<Erzsébet hulláját kiviszik> Elmegy Erzsébet után.)*
2382 fsz, HG: Emeljétek fel ágyra. *(Felemelik.)* Csendesen.
(Az ostromzaj megszünt, kürtszó hallik. Horváthy

Pál, János, Laczfy jőnek.)

K: Emeljétek fel ágyra. *(Felemelik.)* Csendesen.

(Az ostromzaj megszünt, kürtszó hallik. Horváthy Pál, <kiséret jő> János, Laczfy jőnek.)

2394–

2395 fsz, HG: Simontornyaynak adott átal, hogy
Későbben a királynőkért váltson ki.

K: Simontornyaynak adott átal, hogy
<Mostan Zsigmondhoz hűséget szinel
Hogy> Későbben a királynőkért váltson ki.

2411 fsz, HG: Ezért Zsigmonddal, nem velem vitázz.

K: <Miért vitázol velem, mondd Zsigmondnak>
Ezért Zsigmonddal, nem velem vitázz

2469–

2477 fsz, HG: MÁRIA
Jőj, Laczfy, hisz te sohasem gyűlöltél.
LACZFY
Tévedni férfiúnak is lehet,
Talán tévedtem én is mindegy, megvan,
De tetteit csak gyermek bánja meg.
MÁRIA
Nemes szivek.
PALIZSNAY
Birsz-e te ilyenekkel?
(Kezet fog Laczfy- és Szofrával.)
MÁRIA
A bérc mentől magasb, annál kopárabb.
PALIZSNAY
Fel hát, hazát keresni. Óh, Gara,
Mondtad: ne leljek nyugtot sírban is.
(Szomorúan indulnak.)
BARBO
Éljen királynőnk, s mostan fel Budára.
(Élénk induló kezdődik.)

2469–

2477 K: <MÁRIA: Jöjj, Laczfy, hisz te sohasem gyűlöltél
Csak a gyermek bánja gyöngeségét.
Nemes Szív
Laczfy: A hős is téved.
Palizsnay: Bírsz-e te ilyenekkel, királynő?
Mária: A bérc mentől magasb, annál kopárabb.
Palizsnay: Fel, fel, hazát keresni! *(Indulnak szomorúan.)*
barbo: Verjétek a dobot! Megyünk, fel, Budára.

(Élénk induló kezdődik.)
Vége az ötödik felvonásnak.
2339.>

[Külön lapon:]

2269–
2277 fsz, HG: MÁRIA
Jőj, Laczfy, hisz te sohasem gyűlöltél.
LACZFY
2470 Tévedni férfiúnak is lehet,
Talán tévedtem én is mindegy, megvan,
De tetteit csak gyermek bánja meg.
MÁRIA
Nemes szivek.
PALIZSNAY
Birsz-e te ilyenekkel?
(Kezet fog Laczfy- és Szofrával.)
MÁRIA
A bérc mentől magasb, annál kopárabb.
PALIZSNAY
2475 Fel hát, hazát keresni. Óh, Gara,
Mondtad: ne leljek nyugtot sírban is.
(Szomorúan indulnak.)
BARBO
2477 Éljen királynőnk, s mostan fel Budára.
(Élénk induló kezdődik.)
<Vége.>

II. LAJOS
1855

Források

Rövidítések:

K	kézirat. OSZK kézirattára
HG	Halász Gábor kiadásának szövege (*Madách Imre Összes Művei. I–II.* Szerk.: HALÁSZ Gábor. Bp. Révai 1942.
fsz	főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege)
<*nem***>**	Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
[ ]	A szövegváltozatok gondozójának [Bárdos József] megjegyzése.
5, 25 stb.	A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.

A drámát először Halász Gábor rendezte sajtó alá, s az általa szerkesztett *Madách Imre Összes Művei* (I–II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetében adta ki (1045–1051.). Jelenlegi szövegünk ennek a kiadásnak a kézirat alapján újra ellenőrzött, kiigazított változata. Kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását (különösen a központozás, a mondat- és tagmondathatárok jelölésében, valamint az összetett szavak különírásában nem követtük a szerzőt). Természetesen nem javítottuk át a dráma archaizmusait.

Halász Gábor jegyzete az 1942-es első II. Lajos-kiadásról a következő volt:

Kiadatlan. 1400 Fol. Hung. 2 levél. Színpadi jegyzetei szerint először Verbőczi alakja körül akarta fejleszteni a darabot. Az egészen rövid töredék címlapján jegyzet: „1855 szept. 17^{én}."

Madách Imre *feljegyzései* között a II. Lajos c. drámára vonatkozóan a következő vázlatokat, ötleteket, fogalmazványokat találták (ennek első megjelenése: MÖM II. kötet, 723–734., szerk. Halász Gábor):

VERBŐCZY

[A jegyzeteket a K és a *Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/* c. kiadvány – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1992; összeállította: Andor Csaba

és Leblancné Kelemen Mária – alapján ellenőriztük és kiegészítettük. A kiadványra az MIKL rövidítéssel a katalógus sorszámával utalunk.]

Jellemek

Verbőczy. Kis nemzetségből, önerejével felszárnyaló. Egy fényes lányba szerelmes, de szülői akadályozzák. Elszánja magát kizárólag politikára, s a népet képviseli. Király, mágnás üldi; úgy van, mint a vén káplár, kit a taknyos tiszt egy illedelmi hibáért megcsapat.
Báthori. Vetélytársa; szerencsés politikában, szerelemben, az arisztokráciát képviseli, kegyenc – népgyűlölő. Pátoszszag pótolja a lángészt. Cselt keres és használ. Kicsinyes.

439

Neje. Verbőczyt még szereti, de erényes marad, depoetizálódik. Vészben óvja Verbőczyt, mostoha fiát tanítja, s ápolja jó elvekbe. Mulatság veszti, a borsot nem szórja el. Csak jó tettekben él.
A király. Szükséget szenved, mások gépe, könnyelmű, pazar, ingerlékeny, perc embere.
A királyné. Energikus, álbüszkeségnek feláldozva javát, egy eszmével igen fel birja magát ingerelni. Az hízelg, ha dicsérik szépségét.
Zób. Az örökös nyugtalankodó, a podagra törött.
Martínuzi, mint kukta.
Martinuzi apja, mint pór.
Fraibaiter haláltól menti meg Verbőczyt, ezt hálálja, éltét haszonra forditja, ha nincs tett, rabol, Mohácsnál ott van, nem jobb-e ez a halálnál?

Népnyomorító adószedők.

Gondolatok

Követték a törvényt, mert szivökbe volt irva, s *akaratjok* volt.

Mondjátok, a magyar király éhen holt.

Verbőczy: Engem a kor szült, – én azt képviselem, hatalmam egy egész kor!!

Verbőczyt akarja látni a király, irigyli s kérdi, boldog-e? Mond: nem.

Martinuzi. Azon gondolkozom, ha a bolond ki azt hiszi, király, az volna, megszűnnék bolond lenni? Így ki halhatatlanságról álmodik – Nem tettekért azok a királyok, de tetteik azért halhatatlanok, mert király tevé.

A világ itélete olyan, mint eb. Ez utóbbi van Verbőczyben is. [HG-nál a K téves olvasata: olyan, mint *seb.*]

Mint csaljátok a világot, tavaszt hazudván nékik. Kihivjátok a gyönge virágot és csak üveg a melegitő.

Vannak emberek, mint a békák, kik azt akarják, hogy egész világ brekekét kiáltson. *(Martinuzi)*

A szegények nem bánják, a gazdagok bőrük igen is finom.
Verekedés a minisztériumban.

A király és Verbőczy párbeszéde.

Miért én szenvedek, lesz kor, mely szabadon mondja, s bámulandnak, hogy mink igy szenvedtünk érte.

Most adjatok az országnak mindent. Szükség van rá – sokszor igéztetek, tudjuk igézettek becsét.

Nem hiában hordunk gyűlésre kardot, karddal kérjünk.

Nevével visszaélnek s ugy tesznek, mint a majom a gesztenyével s macskával.

Szép dicsőség törvényt szegni s megmenteni a hont, vagy ez essék annak áldozatául? Szivesen bünhödök.

A trón ledűl, s akkor is mi szenvedünk.

Majd én teremtek nevet magamnak. *(Martinuzi)*

Csak tüzhelyen láttatok tüzet – nem a szabadban.
A szabadság ellen is már csak a szabadság zászlóival vivhatni.

A postalegény borravalót kap, lova szenvedi.

Nem vágytam menni, de kell. Többnyire igy van -.

Népnyomás, sok törvény, kevés lett. Lutherrel foglalkoznak.

A holt oroszlánból sok féreg nőlt.

Az országgyűlés leirása. (Mellékletek)

Martinuzi: Az arisztokratáktól vártok valamit, ti durva tenyerűek?!?

Oh, a letörlött könnyek glóriát képeznek, – s mi felejtjük önkínunkat – e szép dijért.

A király neje attyafiait nagyon pártolja. ű

Martinuzival beszédeket csináltatnak.

Csak cibáljátok jól egymást, – passzió ez!!

Eladja a legelőt, lovat vesz, s azt majd ingyen legelteti.

Ti külföldiek vagytok, de mi itt lakunk.

Magyarnak lámpája van, de olaja nincs.

Fényes ut sáros.

Ahol legrosszabb az ut.

A monumentumokat a gyermekek rontják.

Órát igazgatják a fők, s kétkednek, követik az alsók s megnyugszanak.

Ha valamit engedünk, megköszönik.

A gyalogok gyülölik a kocsizókat.

Ha volna szűnk oly edzett, mint az érc,
Istenné lennénk, mert sorsot, haszont
Egy ezredévre felszámítanánk.
De van lelkünkön egy anyagkapocs,
Mely visszahúz a földre, rögtönöz,
Ront, érzeményeik gyűlő pontja: „szív”
A férfiú Achillessarka ez, mellyen sebezhető.

Minden kebelnek, melyben tetterő forr,
Van egy kora, melyben megáll csatázni
Önönmagával, mert jaj, hogyha nincs,
Akkor halt és tett benne nem terem.
Hagyjátok őt kiküzdni, s hogyha veszt
A honfi, kalapácsom üsse első.

VERBŐCZY *(Elmerülve.)*
Devecser! Mondd, van-é e földön ember,
Ki nyugton áll üdvének romjain
S könnyetlen néz a drága mult felé?
ZOB
Van.
VERBŐCZY
Nincs. Hazudja. A nagy emberek
Nyugalma is nem szenvedélyhiány,
Oly ajtó csak, mely a kiváncsitól
Keblének sajgó vágyait lerázza.

Jelenetek

Martinuzi mond: Az ember izzad, fárad s nem halad előre, mint a mókus.

Igaz, győztél, de a romokból csak én fogok felkelni.

Két oly óriás, hogy egymás mellett nem létezhet.

Sok embert ostobasága visz fel, mert olyanra van szükség, mit bámuljatok.

Martinuzi látva, hogy egy párt sem jó, akármely győz, a nép vérzik, végre klastromba megyen.

I. Felvonás
1. sz. Zápolyánál.
2. sz. A királyi udvarnál.
3. sz. Verbőczy és Zápolya egyesül az utcán.
4. sz. Lakodalmak. A nádor.
II. Felvonás
1. sz.

2. sz.
3. sz.
4. sz.
Pesti mérges gyűlés.
III. Felvonás
1. sz.
2. sz.
3. sz.
4. sz.
Máriát a Zápolyák megnyerik.
Hatvani gyűlés.
Verbőczy nádor. Kibékélés.
IV. Felvonás
1. sz.
2. sz.
3. sz.
4. sz.
A visszahatás, a kalandorok, Verbőczy számüzetik.
Vik Felvonás
1. sz.
2. sz.
3. sz.
4. sz.
Országgyűlés tehetetlensége, óvások egymás ellen, a király érzéketlen lett.

Villongások az ütközet előtt.

Csata.

Zápolya, Verbőczy, Báthory a csatatéren.

Hir, hogy Lajos meghalt, Zápolya Máriát elveszi.

Verbőczy Szólkánnal tart. Báthory úgy viseli magát, mint nádor.

Zápolya Erdélybe megy.

Verbőczy törvényt ir.

Verbőczy Besztercén visszajő, minden megváltozott, fejét kéri az ország-

gyűlés. – A királyhoz megy, hazaküldik. Orgyilkosok, megszökik.

Verbőczy házát le akarják rontani. Ivások és bor.

Zápolyát félik, mint a törököt s vádolják.

A Drávánál Tomorinak 1000 lovasa, 500 gyalogosa.

A Dráva Báthoryra, ő Pécsett.

Zápolyához rendelet megy, támadni Radul oláh vajdát, Bolgáriát.

Nincs pénz, zsoldot fizetni.

Fuggerek. Templomkincsek.

Szekér, fegyver; huszárok ne vesszenek éhen. Speirben.

Véres kard.

A nádort nem akarják követni a zászlósok, a király mond: mindenki megint buj, é. u. t. Brodarich kéri Tomori megbizásából: ne menjen, de alkudjon bárhogy.
Tomori hadai nem akarnak a királyhoz hátrálni, kényszeritik az ütközetre.

Bolgár Tamás cigány vajda.

1516. Vladisláv II. Lajos gondnokául *Bornemissza János*, *Bakács Tamás* és *Brandenburgi György*öt rendelte. Leo pápa Zsigmond lengyel király és Miksa német császár frigye mellett. – Az 1485-iki törvény szerint a nádort (Perényi Imrét) illette volna a gyámság, de Zápolya gubernátort akart. – A császár és Zsigmond képviselőket. Gyűlés a Rákoson Zápolya alatt, áttétel Budára, ostrom, Zápolya eltávozik féltében. A rendek nem akarnak semmi gyámot, sem tanácsot.

Országtanács Szakács, Szathmáry és György.

Bornemissza hűtlen kezelő.

1517. A pápa unszolására nem akarnak a törökkel békét kötni. Ország-

gyűlés nem sikerült, a császár s Zsigmond ujra sürgetni akarták gyámságukat. Tomori védte a várat. – Zápolya elveszti Zsigmond pártfogását.

1518. Pápai terv a török ellen. Országgyűlés. Zápolya meghivatik sereg nélkül. Ismét kormányzó akar lenni, s a pápát akarja megbizni a választásra. Ijesztgetések, hogy a határon sereg áll. Neheztelés a beavatkozásért, számadást, esküt kivántak, mielőtt adót ajánlanának, a főrendek ellenkeznek, Tolnára gyűlés.

Tuman Bay ellen Egyptomban harcolt a török.

Bornemissza, Munkács, Korlátkői, Komárom.

A főrendek törvényeket küldenek szét, a tolnaiak szintén. Verbőczy befolyásával, Zápolya az urakkal tart. (*Szálkán kancellár*, személynök) (A király elfogadja)

Számadás, eskük, segédkérés mindenfelé.

A bácsi gyülésen ugyanaz, Zápolya is ott van. Főrendek nem tartják kötelezőnek.

Az országos tanács nem volt képes összeülni. Bornemissza, Korlátkői, kardot rántnak a bácsiak.

Brandenburgi György Lajos követe német honban, nem mellette van. (Perényi, a nádor meghalt).

Terv Zápolya ellen s frigy a kormánytanács uri tagjai közt. Sikerül. Báthory a nádor. Frigytagok : Zápolya, Frangepán Gergely, Szathmáry György, Várday, Báthory (csak Bakács és Ujlaky nem). Zsigmondot felhívják a gyámságra, de nem történt.

1520. Budán országgyűlés, mint Bácson, uj adó, mert nem fizettek.

Török győzelmek.

Lajos Pozsonyban a cseh rendekkel. Panaszai Zsigmondhoz.

A pápa nem küld segédet, mert a protestantizmus –

Verbőczy visszajön, de csak bullát hoz.

1521. Rossz pénz. Lajos Máriával megesküszik, követ által, Perényi Dóra, a nádort Sofia Mazovi. A török Belgrádnál.

Selim után Solimán. Behran csausz, kit adóért küld, elfogatik. Kérelem a pápához s császárhoz. Szabács elveszett. Hédervári, Sulyok fel-

447

szaladnak segélyért, török győzelmek. Lajos Tolnára megy, Belgrád elveszett a nádor szeme láttára.

1521. Budán országgyűlés, roppant adó, rettentő beszedés, Verbőczy befolyása. Fele jövedelem a kincstárban tartassék, s felkiáltnak, hogy ebből sem lesz semmi, meg Verbőczy nem Zápolya híve.

Károly császár és Ferenc franc király harcolnak egymással.

A király adósságai, háztartása é. u. t. Lakodalom végre.

1522. Királyné hitbére szaporitva. Király majorem.

Tomori klastromba megy, vrani perjel, egy év mulva érsek. Két kedvese.

1523. Csehországba ment. A nádor helytartó. Zápolya haragszik, conventiculum a végzések ellen, főurak szövetsége ellene.

Németek imádkoznak a török ellen, német őrségek a végvárakban.

Lajos Csehországból Sz. Pál fejét hozta.

Ujra országgyűlés, Zápolya többségben. Megvesztegetések. Erős rendszabályok s számoltatások. Kényszerités a parancsnokságra. Szkerdonai polgárok. – Báthory felfüggesztett, s csak ezután új adó, ne a király adósságaira. – Hivatalokra csak magyarok, szövetségek tiltva. Luteránusok – türelem, némi üldözés, György, Branden. Ferdinánd befolyása.

1524. Szálkán érsek. Ismét segély kellett, nem akartak békét. Zsigmond békét kötött és tanácsolja azt.

Országgyűlés. Hatvani tábor kitűzve, neheztelés az érsekért, kisebb országtanács. Luteránus száműzöttek. Megégettetetett. – Verbőczy a papokkal.

Rossz hirek a törökről.

1525. Országgyűlés Pesten. Zápolya bosszus, Frangepán Ujlaky örökség.

Rend, mig a török követek itt voltak.

Értekezletek Pesten, Budán fegyvert nem teszik le. Zugolódás. Szerencsés Szálkán ellen, pápai követ beszél. 60 tagu küldöttség. A németek luteránusok.

Hardeck gróf. Országtanács átalakitása.

Hir, hogy a polgárokat a nemesség ellen lázitja a kormány. Készület az ostromzárra, a fabábu. Ártándi megveretik. Királyi válasz. Égi háboru. (Tanács Zsigmondtól, menjen a király a gyűlésre, s adja ki Ujlaki örökét).

Végre megjelenik a király, kaballák után a papok részéről, maga. Mért ne kövessék a főurak? Ki oka, hogy nem teljesültek a végzések? – Verbőczy beszéde, fényes hazakisérés. Uj hibák. – Csak 4 német maradt, a pápai követ a papi dézsmát ellenzi. – Semmi végzés. Hatvani gyűlés határoztatik.

Verekedés a királyi tanácsban. Szálkán és Frangepán, Lajos a hatvani gyülés ellen. Szerencsés fogságból szabadul. Háza feldulatik.

Zápolyék Máriát s Szerencsést Szálkánnal megnyerik. Báthory bukófélben. Hatvani gyűlés. Kibékélések. Verbőczy nádor. Királynőnek 1 német kiséret maradhat. Ujlaki örökség. Szerencsés. – Országtanács átalakitva. Hadnagyok.
1526. Visszahatás, kalandorok, Thurzó Elek, Fugger,

Ártándi Pál, pápa, császár.

Országgyűlés, a tehetlenség, óvás király és rendek részéről. A francia király árulása. Vezér nem találkozik. A királynak szökést javasolnak. Szálkán ellenzi. Pártoskodás Tomori s a király tábora közt. Mohácsi vész.

Szövegváltozatok

A főszöveg változatai

a K és az 1942-es első kiadás alapján

SZEMÉLYEK

K: Pápai nunczius. De Vio Tamás – német tanácsos.

HG: DE VIO TAMÁS, *pápai nuncius,. német tanácsos*
[A név utólag, ceruzával beszúrva a K-ba. A *német tanácsos* külön szereplő, klülön sorban, név nélkül. Így került fsz-ünkbe is.]

Helyszín

K: *<Budán a királyi várban. Fényes kivilágitott terem középen ívezet, mellyen keresztül díszes zajgó tánctársaság látszik. Zene szól.> Zápolya kastélya előtt. Zápolya, Póki, Basdi jőnek a kapun. Martinúzi távolabb. Jobbra balra <egy> kis ház*ak [A többes szám utólagos beszúrás.] *<előtte>*.

HG: *…Jobbra kis házak.* fsz: *Jobbra, balra kis házak.*

2–3 K: Vég*<rendelkezése az>*akaratja volt hogy a *<dunáig>* király / *<Kisérje .....a király>* koporsóját kisérje a *d*unáig

HG, fsz: Végakaratja volt, hogy a király
Koporsóját kisérje a Dunáig,

5 K: *<Hány>* Száz fáklya égjen, *<hány>* száz fáklya lobogjon. –

6 K: Kicsínyes lélek, dőre *<nagyravágy>* hiúság,

HG: Kics*i*nyes fsz: Kicsínyes

7 K: A sírra *<vesztegetve ott>* hányva. – Boldogult *<Ján>* *A*tyám *<a nádor>*

HG, fsz: A sírra hányva. – Boldogult atyám,

9 sor után K: *<DOBOS (dobol)>*

10 K: mint nádor hal*<na meg>* ha meghal [A *ha* és *meg* szó utólag beszúrva.]

11–12 K: [A két sor betoldás a lapszélen.]

12 nevet *<hagyok>* igen.

13 K: Csodálom hogy még nem hívtak *<még> b*udára

HG, fsz: Csodálom, hogy még nem hívtak Budára.

15 K, fsz: Hogy illyen

HG: Hogy i*l*yen

16 K: Urak*<at>* minő

18 K: <*Szólj*> Mond bátran HG, fsz: Mondd bátran,
26 K: Mi díjat kérsz *gy*örgy e <*szolgálatért*> tanácsodért.
HG, fsz: Mi díjat kérsz, György, e tanácsodért?
33 K: <*Míg*> Pajtásid <*dőzsölve istálóban*> istállóimban dőzsölnek
HG, fsz: Pajtásid istállóimban dőzsölnek
34 K: <*Magasbra nem emelkednek*> Játék s tivornya legmagasb <*eszméjük*> vágyásuk
HG, fsz: Játék s tivornya legmagasb vágyásuk.
35 K: ...rózsát <*és*> csanálat
HG, fsz: rózsát, csanálat
36 K: <*Együtt*> Ugy-é, egy
37 K: a föld<*ben sem egy sem más*>ből, mely egyik sem.
40 K: <*segíts – vagy elveszek*> védelmezz a szégyentől
41 K: [A sor és az azt megelőző szerzői utasítás betoldás a margón.]
42 K: Nevet*nem* <*kellett a*>midőn vadász [a szó utólag beszúrva] *kutyáink*
HG, fsz: Nevethettem, midőn vadászkutyáink
43 K: <*Meg*>részeged*tek*.
HG, fsz: Az asszutól megrészegedtenek.
44 K: aki <*tán*> még
52 K: csak *gyomorog* [Sic!]
HG, fsz: csak nyomorog,
54 K: nem kiván*nánk* [Átírva:] kivánnók
57 K: Csak <*azzal a*> némítsák el
60 K: *Potyán* [Átírva:] Potya
70 K: <*Bácson*> <*Tolnán*> Tolnán határozott
80 K: Villákra, <*kergessétek*> űzzétek ki
83 K: a király <*neve*>ért
HG, fsz: a királyért

*

Szómagyarázatok

[Szám: a sor száma, ahol a magyarázott szó előfordul.]

ágasra húzat [83]: felakaszttat.
hajhász [59]: főnév, kereskedelmi ügynök, aki eladni való árút kutat fel, vagy az ilyen árúnak vevőt szerez.
személynök [73]: a király vagy császár személyének (alkalmi) képviselője.

CSÁK VÉGNAPJAI

1843 és 1861

Bevezetés
A két Csák-dráma

A *Csák végnapjai* főhőse, Csák Máté, a hírhedt XIV. századi oligarcha Madách drámájában szabadsághőssé, a nemzeti függetlenség védelmezőjévé lép elő, míg ellenfele, Róbert Károly gyáva, népelnyomó zsarnokká válik. Mi az oka, hogy a történeti forrásokra gyakran a legapróbb részletekig támaszkodó költő a legfontosabb kérdésben ilyen hamis képet nyújt? Választ erre Szász Károly ad, aki egy tízénekes eposzban maga is feldolgozta a témát: *„Kisfaludy Károly óta Csák Máté úgy él az irodalmi közvéleményben, sőt némely részben a históriai tudalomban is, mint a »szeplőtlen szabadság« hőse. E nagy írónk költészete oly dicssugárokkal vevé körül Trencsén egykori hatalmas urát, hogy a későbbi költő, ki más felfogással merít a történelemből, a köztudalommal szemben sikamlós helyzetbe jön."*[107] Szász tehát Kisfaludy 1829 táján keletkezett *Csák Máté* című tragédiatöredékének hatását tartja a történeti hűséggel szemben álló jellemrajz forrásának. Kisfaludy hatása a későbbi Csák-feldolgozásokra valóban nem jelentéktelen, de van ennél mélyebb oka is Csák hérosszá formálásának. U. Szabó Gyula érdekes tanulmánya szerint a fő ok a következő: a Csákról szóló művek *„oly korban keletkeztek, amikor a nemzet csakugyan »második bibliájában« keresett vigasztalást, onnan merített bátorítást. A költőknek okvetlenül szabadsághőst kellett Csákban rajzolniok"*[108] Az eszményítés tehát a század követelménye, s hogy a történelmileg nem igaz Csák is megtestesítheti a szabadsághőst, azt Don Carlos schilleri példája is igazolja. Egyébként a XIX. század folyamán nemcsak a magyar irodalomban szerepel Csák Máté nemzeti szabadsághősként. Hasonló jelenséggel találkozunk a szlovákoknál is, *L'udovít Stúr* elbeszélő költeményt írt róla *Matus z Trencina* (Trencséni Máté, 1853) címen. Ebben a lázadó főúr a szlovákok élére áll, míg aztán a rozgonyi csatában leveri Róbert Károly. E beállítás valószínűleg a szlovák középrétegek körében élt „tudalomon" alapul[109].

A mű értékeit két szempontból lehet felmérni – az egyik az, hogy Madách korai drámái között mennyiben szolgálja az 1843-as *Csák végnapjai* a

---

[107] SZÁSZ Károly: *Előszó a Trencséni Csákhoz*. Szépirodalmi Figyelő 1860/15–18.

[108] UJVÁROSSY SZABÓ Gyula: *Trencséni Csák Máté a magyar drámai irodalomban és epikus költészetben*. Debrecen, 1914. 26.

[109] SZIKLAY László: *Szomszédainkról*. Bp., 1974. 206.

későbbi nagy művekre, a *Tragédiá*ra és a *Mózes*re való felkészülést, a másik szempont az összehasonlítás az 1861-es átdolgozással: mennyit tartott meg az eredeti műből Madách a Tragédia megírása után.

A két változatot már Palágyi[110] és Voinovich[111] is összehasonlította. Mindketten megpróbálnak a szabadságharc bukására vonatkozóan valamiféle jelképességet kiolvasni a darabból. E jelképesség a két változat összehasonlításakor kérdésessé válik, mivel azok a részletek, amelyeket az önkényuralom korszakára lehetne vonatkoztatni, többnyire szerepelnek a dráma 1843-as első megfogalmazásában is. (Pl. Berend helyzetképe az Alföldről.) Voinovich könyvében ugyanakkor számos értékes megállapítással, észrevétellel találkozhatunk. Rámutat az első változat néhány Shakespeare-reminiszcenciájára, többnyire a Julius Caesarból[112], felfigyel a *Bánk bán*nal való hasonlóságára is. A forrásokat tekintve is megbízhatóak adatai. Csak részben lehet osztani viszont Voinovichnak azt a nézetét, mely szerint a Csák a *Mária királynő*höz hasonlóan kettős cselekményű, melynek indítékai *„egyfelől a nő gyöngesége a magasabb hivatásra, másrészt küzdelem az idegen király ellen”*[113]. Véleményünk szerint az utóbbi a lényeges, Erzsébet szerepének megítélésében inkább Palágyi elképzelését véljük az igazsághoz közelebb állónak. Szerinte Erzsébet a nemzet szimbóluma, akinek lemondásával a költő jelképezni akarja, hogy a *„hős is tehetetlenné válik, ha nemzete őt cserben hagyja”*[114]. Ugyanezt hangoztatja, valószínűleg Palágyi nyomán, Kamarás Béla is disszertációjában[115]. Csernátoni Gyula cikke[116] szintén kiemeli: *„Erzsébet alakja egy eszmény.” Erzsébet szerepének kulcsfontosságát tekintve szinte valamennyi idézett mű hangsúlyozza, hogy a királylány támogatása a jogcím a fennálló rend elleni szembenállásra. A zárdába vonulás ennek a jogcímnek az elvesztését jelenti, Csák ezután feladja a küzdelmet: „S én jogtalan nem harcolok soha.”* Mint Horváth Károly rámutat, ez a jogcímelmélet a fiatal Madách esztétikai elveinek egyik sarkpontja, az 1842-ben írt *Művészeti értekezés* egyik fontos tétele[117]. *„A Csák végnapjai egyébként az a dráma, amelyben leginkább megtaláljuk a Művészeti értekezésnek a főhős »jogcíméről« szóló tételét”* – írja. A 34. lapon pedig ez áll: *„Trencséni Csák Máté, a hatalmas felvidéki főúr, Erzsébetnek, III. Endre leányának a trónhoz való jogát védi. A királyleány Csák trencséni várában él, és az ő személye*

---

110 PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bp., 1900. 144–146.
111 VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája.* Bp., 1922. 51–63.
112 VOINOVICH: 77.
113 VOINOVICH: 51.
114 PALÁGYI: 146.
115 KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái.* Pécs, 1941.
116 CSERNÁTONI Gyula: *A magyar geniusz Madách „Csák végnapjai”-ban.* Erdélyi Múzeum 1911. 313–320.
117 HORVÁTH Károly*: Madách esztétikai elvei és drámáinak felépítése.* ItK 1974. 302.

adja meg a Csák-párt küzdelmének az erkölcsi jogcímet."

Ezek a nézetek mind a darab hazafias tendenciáját erősítik, ellentmondva azon állításnak, hogy Madách a nőről alkotott lekicsinylő nézeteinek adna itt hangot. Szintúgy nem érthetünk egyet a következő megállapítással: *„Drámai szempontból semmit sem változtatott művén, mintha érzéke mit sem változott volna húsz év alatt. Csak apróságokkal bíbelődött."*[118] A 61-es átdolgozás, ha nem is a beavatkozás méreteit, mint inkább a minőségi változásokat figyelembe véve, oly mértékű, hogy a régi Csák szinte már külön műnek tekinthető.

A legszembetűnőbb változás, hogy a második Csák-ban elmaradt a hosszú előjáték, amellyel – mint Voinovich írja – *„különben is csak a negyvenes évek divatjának hódolt"*.[119] S ebben nem feltétlenül csak esztétikai szempontok játszottak közre, tehát a dráma tömörebbé tétele, vagy hasonló jelenetek megismétlésének elkerülése. (Pl. az előjátékban és az első felvonásban is Csák ellen lázadnak Zách hívei; az előjátékban és a 3. felvonásban is megtalálható a vita Csák kivégzésének módjáról stb.) Egy-két gyengébben megoldott részlet mellett (így pl. a Csák táborához csatlakozni kívánó Simont a vezér orgyilkosnak véli, és csak hosszas, bonyolult magyarázkodás után derül ki az igazság) az előjáték néhány motívuma a *Mózes* és *Az ember tragédiája* egyes gondolatait előlegezi. Mindjárt az Omodé-házban játszódó első színben találkozhatunk olyan sorokkal, melyeket később Madách szinte szó szerint átültet a *Mózes*be.

A rozgonyi csata előtt a Csák táborában játszódó második szín a főhős nagy monológjával kezdődik. A döntő ütközet előtti éjszakán az alvó táborban egyedül a vezér virraszt. Romantikus tépelődéséből csak egy ismerős gondolatot ragadnék ki: *Van-é boldogsághoz út csaták / Sírhantjain? Miért ne: korcsokén.*

Ez a keménység Csák alakjának első megformálását Mózessel rokonítja. Az előjátékban még többször meggyőződhetünk erről: így például abban a jelenetben, mikor az ifjú Aba felajánlja szolgálatait. Kettőjük párbeszéde Mózes és Józsué alakját idézi, hasonlóak Csák intelmei is Mózeséhez, melyekben az „elfajult magyar" könyörtelen irtását tanácsolja az ifjúnak. Ezt a sziklaszilárd, már-már könyörtelen Csák-portrét igazolja Záchék vádja is: nem tart tanácsot vezértársaival, a nép már királynak tekinti (ld. Abiram és Dátán fellépését Mózes ellen!)

Az Omodé-ház két tagjáról az 1861-es változatban már csak mint elesett hősökről értesülünk. Történelmi tény a két fiú halála, és az is, hogy az életben maradt négy Omodé-fiú kitart Csák mellett. Csupán az egyik fiú

---

[118] VOINOVICH: i. m. 59.
[119] VOINOVICH: i. m. 56.

nevében tér el Madách valószínű történeti forrásától, Fesslertől: Omodé helyett az Aba nevet használja (Kisfaludy megtartja viszont az eredetit). Az Aba név is Fesslertől származik: a Csákot követő előkelő urak és harcokban edzett vitézek (vornehme Herren und kriegserfahrene Waffenmänner) közé tartozott többek közt „Aba, mit dem Beynamen Nagy, und Demeter, Niklas Sohn". (Az utóbbi Kisfaludy drámájában szerepel, alakja Madách heves, meggondolatlan Omodé Miklósának előképe.) Ezt a két hőst említi egyébként név szerint Fessler a két Omodé fiú mellett a rozgonyi csata halottjai közt, valószínűleg ezért lesz Madáchnál is Aba az egyik hősi halott[120]. Az Omodé fiúk különböző jellemére, egyéni arculatára viszont nem található utalás a történeti munkákban – ez Madách írói leleménye. Az előjátékban Aba még fiatal fiú, aki közvetlenül a rozgonyi csata előtt csatlakozott Csák seregéhez. Erzsébet iránti vonzalmáról is csupán néhány sorból értesülünk, melyeket akkor mond, amikor Csáknak felajánlja szolgálatait. A második változatban, noha halott már a darab kezdetén, jelentősebb szerepet kap: a királylány úgy gyászolja, mint halott szerelmét. Megalapozottá válik tehát későbbi lemondása a trónról, zárdába vonulását nemcsak a vérontástól félő nő gyengesége és Dávid tolakodó szerelme indokolja – Aba elvesztése is.

A tömegábrázolás az előjátékban a Madách korai drámáiból már ismert felfogást ismétli: a nép könnyen befolyásolható, következetlen, hálátlan. Amikor Záchék a katonák közt Csák ellen lázítanak, a tömeg néhány szó után ellene fordul. Az utolsó jelenetben Csák bemutatja a királynőt a seregnek. Zách és társai a vezér ellen lépnek föl. A jelenet bizonyos részét átveszi a második változat első felvonása, Zách jellemzése a királylányról, Miklós haragja az áruló ellen – e részek szinte szószerint is egyeznek. Miklós heves kifakadása az 1830-ban írt Vörösmarty-dráma, *A bujdosók* végszavára emlékeztet. Amikor ezután Csák szólni kíván a tömegekhez – a lázadó nemesek megpróbálják ebben akadályozni. Ezt a tömeg is átveszi: *„Ne halljuk – vesszen el!"* – kiáltozzák. A drámai szituáció a Tragédiája athéni színének előzménye. Csák azonban nem Miltiades, tüzes beszédével visszahódítja seregét. A had előtt pajzsra emelik a királynőt, hogy ezzel az ősi jelképes gesztussal is a döntő csata előtt álló katonákat lelkesítsék. Az átdolgozás első felvonásában Záchék pártütése idején történik ugyanez, Csák ezzel mintegy felszólítja főembereit a királynőnek tett hűségeskü megerősítésére. Más-más előzmények után következik ugyan, de mindkét helyen indokolt és hatásos jelenet. Semmiképp nem tűnne fel tehát humorosnak, sem „valamilyen action gratuite gesztusaként" a mai néző vagy olvasó számára, mint azt a darab modern színpadi újraformálója

[120] FESSLER: *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1848. III. 80.

írta[121]. Győzelme után Csák békejobbot nyújt ellenfeleinek, de az ingadozókat kizárja „szentelt csatáiból". Zách, mint egy kisstílű intrikus, ujjong a hibás lépés fölött. Zách jelleme nagy fejlődésen ment át a második változatra. Az előjátékban kapzsi, az athéni demagógra emlékeztető felbujtó, az átdolgozásban viszont már saját igazának tudatában lép fel Csák ellen.

Az első felvonás jelenetei a mű két változatában nem nagyon térnek el egymástól. A szükséges stilisztikai javításokon kívül azonban néhány olyan változtatásra is felfigyelhetünk, melyek már sokkal lényegesebb, tartalmi okokból születtek. Ilyen előfordul már az első jelenetben is. A sírt ásó két pór ugyan mindkét helyen szót ejt idegen királyról, pártharcokról, de nem érzik saját ügyüknek Csák harcát. Az „egyszerű nép" közömbösségét tanúsító párbeszédből 1861-ben már néhány sor elmaradt.

Az egyszerűsítés az egész átdolgozásra jellemző, a stílus pregnánsabb, tömörebb, kevésbé túldíszített. A dagályos „fájdalom legyűrűdző vize" helyett „a nemesb szív honfi könnyei" áll, a „hógyémánt minden pillantás szemedből / Minő a szirtek ormain ragyog fel" egyébként valóban költői sorai is elmaradnak az egyszerűbb, szikárabb kifejezésmód érdekében. Kamarás Béla ugyanezt hangsúlyozza a két Csák-dráma stiláris különbségeit vizsgálva: *„A sűrítésen kívül a dráma nyelvbeli átdolgozásának másik jellemzője az absztrakció. Az 1843-as szöveg, mint a korábbi drámák is, gazdag képekben, hasonlatokban. Ezek a képek sokszor dagályosak, szertelenek, de jellemzők a fiatal költő stílusára. Az átdolgozás jó részüket elhagyta, ezáltal a darab nyelve elvontabb lett."*[122]

Az elesett gyermekeit sirató özvegy az első kidolgozásban pártosoknak nevezi fiait, az átdolgozás csak az anyai fájdalmat hangsúlyozza. Az életben maradt Omodé fiúk sem mennek vissza a szülői házba. Az átdolgozásban Csák felajánlja a fiúknak, hogy elmehetnek, az 1843-as szövegből hiányzik ez a nagylelkű gesztus. A tartalmilag bővülő Margit-jelenet terjedelemben lerövidült kilenc, Margit szövege pedig tizennégy sorral. Csák ajánlatán kívül is található új elem a második változatban: amikor Margit azzal vádolja fiait, hogy egy álomért küzdenek, Csák így válaszol:

Nem álom a szabadság
Reménye, vagy ha az, úgy istenálom.
S előttem az üdvösséggel csak egy.

Ezek a sorok, nemhiába születtek a Tragédia szomszédságában, a nagy mű közmondásossá vált szentenciái közt is helyet foglalhatnának. Ilyen sor még jó néhány található az átdolgozott *Csák végnapjai*ban, bizonyítva több-

---

[121] MADÁCH Imre–KERESZTURY Dezső: *Csák végnapjai*. Bp., 1969. 107.
[122] KAMARÁS (I. m.). 37.

bek között azt is, hogy Az ember tragédiája nem egyetlen, méltó előzmények nélküli alkotás, véletlen „kiugrás" csupán.

Az apróbb korrekcióknál lényegesebb az 1843-ban írt dráma következetlenségeinek kiküszöbölése, így Zách kétszeri pártütésének (előjáték és első felvonás) összevonása egy jelenetbe, elhagyva a tartalmilag fölösleges részleteket. Az átdolgozásban Zách fellépése ugyanakkor már kevésbé sértő, mint az első megfogalmazásban. Miklós is, bár változatlanul heves és szenvedélyes, sokkal egyszerűbben szól, pl. a sas – veréb példájánál. Csak az átdolgozásban olvasható a következő szép mondat: Ne is sikert, de küzdelmet keressünk.

A vesztett csata után Csák mellett csupán az Omodé fiúk (a második változatban Berend is) tartanak ki. A fiatalkori műben ezután Csák hosszú beszédet mond. Az árulókra királyi kegy, jutalom vár, aki vele marad, arra talán csak a halál. A második változatban a beszédet, némileg megrövidítve, átteszi Madách a következő jelenetbe, ahol ez sokkal indokoltabbá válik a magára maradt vezér szájából. Csák megfogyatkozott számú híveivel vissza akar vonulni Trencsénbe, hogy ott kivárja a helyzet kedvezőre fordultát. Ezt követően az átdolgozás egy lényeges részlettel bővül ki: Domos beszámolójával az országgyűlésről. A híradás azt erősíti meg, hogy Károly zsarnok hódítóként uralkodik, idegen lovagjaira és a papokra támaszkodva. Az első kidolgozásban e szavakat Miklós mondja, a fenti előzmények hiányában meglehetősen súlytalanul. Az ő harcias, néha az esztelenségig izgága jelleméhez nem illik az ilyenfajta aggodalom, ilyen gondolatok sokkal hihetőbben hangzanak a vezér szájából.

A felvonás végén a síroknál imádkozó királylánynak (az 1843-ban írt drámában Erzsébet csak az elesett hősöket gyászolja, az átdolgozásban nagyobb hangsúlyt kap személyes gyásza Aba elvesztése fölött) szerelmet vall Dávid. Szenvedélyével az egész művön keresztül üldözi a királylányt, s mivel Csáknak szándéka Erzsébetet visszaültetni ősei trónjára, nem jó szemmel nézi Dávid közeledését. Ez az ellentét aztán végzetes, halálos gyűlölséggé fejlődik az ifjú lelkében. Ha ezt a jelenetet összehasonlítjuk a két *Csák végnapjai*ban, ismét bizonyítva láthatjuk a költő írásművészetének csiszolódását. Az egyszerűbb, modernebb szóhasználatra számos példa hozható: *jégfagyos – fagyos, azért váló el éj és világ – azért vált éj s nap kétfelé, szenvedelmét – szenvedését, virrogat fel – virraszt,* nem beszélve Erzsébet kezének egyáltalán nem fejedelmi csókra nyújtásáról („*Ne.*"), ami szerencsére szintén elmarad az átdolgozásban. A bőbeszédű, nehézkes pirulás-hasonlatból remek, metaforikus két sor lesz:

Te nem nézesz szemembe, elpirulsz:
Hajnal vagy alkony nékem e pirulás?

Elmaradnak az olyan nyelvjárási alakok, mint a „cséklye", „kobzuk", „rimánylani" stb.

A második felvonást változtatta meg a legjobban Madách, de ez is volt talán a fiatalkori mű leggyengébb része. A 2. változat lényegesen tömörebb, elhagyja a felesleges első színt. Itt már csupán Miklós szavaiból értesülünk arról, hogy a trencséni élet unalmát titkos portyákkal derítik fel néha-néha. 1843-ban ezt meg is próbálja eleveníteni a fiatal költő. Az erdős tájon Miklós és csapata társzekereket és kolostorokat akar megtámadni. A harcról lemondani nem tudó Miklós így vall:

> Itt újra élek, keblem újra ifjúl,
> Mert küzdhetek; 's küzdés a' lét, halál
> A' nyugalom. –

Jön Domos, és a két testvér a váratlan találkozás feletti örömében úgy megfeledkezik a kellő elővigyázatosságról, hogy közben körülzárják a kis csapatot. Domos elfelejtette (!) mondani, hogy üldözik. A második szín a várban játszódik, s az átdolgozás második felvonása is itt kezdődik. Dávidnak és Erzsébetnek a két műben tartalmilag azonos párbeszéde után beront a vérző Miklós és elmondja, hogy a vár falainál áll az ellenség, és testvérét elfogták. Erősítést visz a falakra, tehát a veszély nagy, de az alvó vezért mégsem akarja felkölteni. Ezt a következetlenséget még több követi. Dávidot még testvére fogságba esésének híre sem tudja rábírni, hogy harcolni menjen, Erzsébet mellett marad. A királylány megvető célzásait nem érti. Noha Madách csak az ifjú hős mértéktelen szerelmi elvakultságát akarta így ábrázolni, szándéka visszájára fordul, Dávid viselkedése már a pipogyaság határát súrolja. Közben egy késmárki polgár keresi Csákot, a panasztevőt Dávid nagyúri gőggel, meghallgatás nélkül akarja elküldeni. Ez az oktalan fennhéjázás is elmaradt később. A belépő Csák marasztalja a polgárt. Dávidtól megtudja, miért a harci zaj a vár körül, és a fiú gyávasága láttán haragjában összetöri annak lantját. Az átdolgozás a várvívás bonyolult és kusza eseménysora helyett csak a Trencsénben zajló életet jellemzi a három Omodé fiú, Miklós, Domos és János beszélgetésével. E beszélgetés közben lép be Csák a késmárki követtel. A tömör és nagyon fontos jelenet sokkal hígabb az első kidolgozásban. Még a polgár panasza előtt visszatér Miklós a harcból, diadalittasan, habár testvérét nem sikerült kiszabadítania. Hősi pátosza érthetetlen, hisz ezt követően belép az ellenfél követe, Zsámbokréti, aki megadásra szólítja fel a várvédőket. Ezután közli Csákkal, hogy a pápa kiátkozta, az országgyűlés pedig hazaárulónak nyilvánította. Csák nem hajtja meg a fejét, a harcot választja. Srót, a késmárki polgár a város elajándékozását, az ősi kiváltság, az adómentesség elvesztését panaszolja. Voinovich hívja fel a figyelmet e részlet Tiborc panaszával

való hasonlóságára. Ez a rész kimaradt az átdolgozásból. Az elsőben a követ csak a késmárkiak nevében beszél, a második változatban ezzel szemben kicsit a szegények szószólója, panasza az elnyomott, szenvedő népé:

Már a szegény panaszt emelni sem mer,
Mert ez megint ok újabb elnyomásra.

Nagy jelentőségű, hogy az első kidolgozás Srótjából egy névtelen késmárki polgár lesz. Az általánosabb érvényűvé, jelképpé emelkedést a tömörítés is szolgálja: a követ 72 sornyi szerepe 11 sorra rövidül. Az első kidolgozásban Csák segítséget ígér csupán és elhatározza:

Megyek Budára
'Sérelmeink orvoslatát kikérni; –

Ennél az ismét kicsit *Bánk bán*ra emlékeztető megoldásnál lényegesen jobbat talál a második verzió: Csák szétküldi embereit az ország különböző tájaira sereget toborozni, mert elhatározza, hogy felkel a zsarnok uralom ellen. Ő maga Budára indul, hogy a behódoltak közül térítsen vissza táborába. Az 1861-es változatban tehát nem egy város sérelme ösztönzi Csákot új lázadásra, itt az elnyomottak ügyét képviseli.

Az első mű krónikájához még hozzátartozik, hogy Domos kiszabadul, és a harcból a vár védői kerülnek ki győztesen. Egyetlen jelenet egyezik csak meg tartalmilag: a Budára induló Csák és Erzsébet párbeszéde, noha stílusát tekintve természetesen itt is javított a költő. A királylány borzad a kiontott vértől, szeretne visszatérni a zárdába. Csák kitartásra buzdítja. Ezután Dávid őrjöngve vall szerelmet Erzsébetnek, tőrrel fenyegeti, ha nem lesz az övé. A két *Csák végnapjai* itt is megegyezik nagy vonalakban (sajnos Dávidnak ezen a már-már eszelős szerelmi tébolyán sem tompított az átdolgozás), csupán a jelenetek befejezése más. Az első változatban férfiatlan viselkedése, a harctól való távolmaradása miatt utasítja el Erzsébet, és ha megváltozik, megígéri, hogy az ő érzelmei is megváltoznak. Dávid harcba indul (akkor, amikor a vár körüli csetepaté már lényegében befejeződött!), hogy hősként térve vissza meghódítsa Erzsébetet. Az átdolgozás egyértelműbbé teszi a királylány elutasító viselkedését: mikor az ifjú tőrrel fenyegeti, hogy időt nyerjen, találkát ad neki éjfélre, majd a tolakodó szerelmes elől zárdába menekül. Úgy tűnik, hogy itt a királylányt egy pillanatra megzavarja Dávid heves ostroma, s a fellobbanó, hozzá méltatlan érzés még inkább arra készteti, hogy elhagyja a várat. A felvonás utolsó jelenetében Omodé János vállalja, hogy segít a szökésben. A mű mindkét változatában Erzsébet elhatározását a vérontástól való félelem és menekülése Dávid szerelme elől indokolja. Az átdolgozásban még egy érzelmi oka van: a félelem saját érzéseitől. Ugyanakkor az első kidolgozás Erzsébet

választását észérvekkel is igazolja. Itt János ebben a jelenetben érkezik meg a Szepességből, és elmondja a királynőnek keserű tapasztalatait: a nép tűri az idegen igát, a nemesek behódoltak, vagy meghunyászkodnak. Ugyanazok a szavak hangzanak el itt, amelyeket az átdolgozott *Csák végnapjai*ban a toborzásról visszatértek beszámolóján mond el János. A megfontolt Omodé fiú tehát céltalannak véli a további ellenállást, és ezért készséggel segíti Erzsébetet a menekülésben. Voinovich – meglehetősen egyoldalúan – a két jelenet különbségét abban látja, hogy az első kidolgozásban Erzsébetet *„hazafi érzése készteti szökésre, emitt szerelmi ostrom elől menekül"*. Mint láttuk, Erzsébet elhatározása korántsem ilyen egyoldalúan motivált, ezért nem is érthetünk egyet Voinovich következtetésével, mi szerint a műnek ezáltal *„sínylik egyöntetűsége: a darab hazafias motívumból indult s szerelmi szeszély akasztja meg"*.[123] Ugyanis nem nevezhető szeszélynek Erzsébet menekülése hirtelen feltámadt vágyaitól, amelyek még egy kevésbé jámbor és nem királyi szűz számára is méltatlanok lennének közvetlenül kedvese halála után. Továbbá a hazafias motívum is megmarad: a királylány félelme a vérontástól. Az első változatban tehát János tette is motivált, míg a másodikban csak valamiféle hűbéresi hűségből engedelmeskedik. A szerkezeti változtatás tehát jellembeli következetlenséget eredményezett. A cselekményt tekintve viszont az első kidolgozás válik következetlenné. Dávid érthetetlen gyávasága, majd harcba indulása után túlságosan hamar válik hőssé: János és Erzsébet rövid párbeszéde elegendő időt nyújt számára, hogy „győztesként" térjen vissza.

A felvonás befejezésének írói tévedését az átdolgozás sem küszöbölte ki: Dávid miután megtudja, hogy Erzsébet zárdába vonult, elvakultságában Csák ellen bosszút esküszik. Igaz ugyan, hogy az nem nézte jó szemmel Dávid szerelmét, de épp azért tartotta Trencsénben az Arpád-ház utolsó sarját, mert ez volt a jogcím a fennálló rend elleni lázadásra. Márpedig a zárda egyértelműen a trónról való lemondást jelenti. Erzsébet sorsát illetően, mint Voinovich írja, *„Madách Kisfaludy nyomán indul, mintegy az ő félbemaradt munkáját kívánja folytatni, melyet Toldy kiadásából ismerhetett"*. Valóban, Kisfaludynál az első szín azzal fejeződik be, hogy Csák hírt kap: hívására Erzsébet már a határhoz közeledik. Madách drámájában a királylány Csák táborában tartózkodik egészen a rozgonyi csatát követő időszakig, bár erre csak Kisfaludy drámájából következtethetett a költő. Madách e kérdésben sem történeti forrásokat követ, hisz sem Fessler, sem más nem említi Csák és Erzsébet ilyen kapcsolatát. Fessler utal arra, hogy Erzsébet lett volna jog szerint a magyar trón várományosa: *„Alle hielten es auch der innern Ruhe und Wohlfahrt des Reiches für heilsam, in der Arpadisch-weiblichen Linie nach der*

[123] VOINOVICH: 57–58.

Abgange der männlichen ein Successionrecht anzuerkennen…"[124] Arról azonban már nem szól, hogy trónigényét a magyar oligarchák valóban támogatták volna. Az idegen jelöltek közül ugyan 1298-ban a még tízéves Vencelt, a rövid ideig magyar királyként is uralkodó Vencel fiát eljegyezték a hatéves kislánnyal, de a házasságból később nem lett semmi. Csák, aki Vencel királysága alatt a nádori tisztet viselte, valószínűleg nem szorgalmazta Erzsébet trónra kerülését, még királynéként sem, hiszen ebben az időben bontották fel az eljegyzést is. A rozgonyi csata idejére, a tízes évekre viszont Csák már szinte független kiskirály, a Felvidék korlátlan ura, aki eleinte Gentilis pápai legátussal színleg megegyezett Károly Róbert támogatásában, de csakhamar szembefordul a királlyal is. A királylány életét döntően befolyásoló szerelem alapja Voinovich szerint egy történelmi hagyomány, amely azt állítja, hogy *„Omodé nádor Erzsébetet egyik fiának szánta"*.[125] Az utolsó Árpád-házi királyleány sorsa Kisfaludy Károlyt már előbb is foglalkoztatta. *Erzsébet* c. disztichonos elégiájában ír róla, de itt éppen nem szól arról, hogy Csák Máté támogatta volna trónigényét, sőt így panaszkodik:

> Ő maga árva szegény; párthíve nincsen azért.
> Ótalmára hevült idegen bár, ah de magyar nem,
> Nem kele, nem buzgott védeni szent igazát.

A dráma harmadik felvonása Zách várában játszódik. A szép Zách Klárának apja az udvarból akar vőlegényt szerezni, az átdolgozás még inkább növeli Zách nagyravágyását: nem egyszerű udvaronc, hanem maga Kázmér herceg, a királyné testvére a kiszemelt vőlegény. Margit, az Omodék anyja viszont egyik fiát szeretné a szép és gazdag lány férjéül. Klárának nem tetszik mindez, tapasztalatlanságában is érzi, apja magas hivatalához nem a legegyenesebb úton jutott. Ártatlan ellenvetéseire ugyan megszólal Záchban a lelkiismeret hangja, de ezt hamar elhallgattatja: „…ott a jog, hol haszon s erő." A fő vonalaiban egyező első jelenetet egy alaposan megváltoztatott rész követi. Az alaphelyzet még azonos: Zách a királyt várja vendégül és helyette Csák lép be. A folytatás már más. Az átdolgozás csak a kellemetlen helyzetet hangsúlyozza: Csák váratlan megjelenése épp a legrosszabb pillanatban, Róbert Károly látogatása előtt történt. Az átdolgozás Zách-figurája tehát. már nem az életéért remegő aljas áruló. Zách régi harcaikat a meggondolatlan ifjúság rovására írja. A mű első kidolgozásában

---

[124] „Valamennyien üdvösnek tartották az ország belső nyugalma és jóléte érdekében, hogy a férfiág letűntével az Árpád-ház női ága örökösödési jogát ismerjék el…" FESSLER: *Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1848. III. 4.

[125] VOINOVICH: 52., ill. 56.

a főhős egy 18 soros terjengős képsorban szól a fiatalság dicséretéről, a másodikban hétsoros, tömör, találó képpé fogja egybe ugyanezt. Ez a kép méltó a Tragédia költőjéhez:

…Óh, az ifjuság
Hatalmas Isten, s mint a lángoló nap,
Arany himet varr a kopott világra.
De hát mondd, melyik aztán a való?
Ábránd-e az ifjú látása csak,
Vagy a vén szem van-é megkérgesedve,
Hogy gyászlepelt lát a világ felett?

A Csák 2. változatában a főhős elítélő szavai Zách és Csák történetfilozófiai vitájává bővülnek, az „egy napos korlátolt felfogás" és a „századokra tett hatás" csap össze. Madách 1861-ben a szűk „reálpolitika" és a messzire tekintő nemzeti politika ellentétét vázolja fel, nem hagyva kétséget afelől, hogy maga melyik oldalon áll.

A király jöttét jelentő bohóc szavaira a megrettenő Zách elbújtatja ellenfelét. A shakespeare-i reminiszcenciákat keltő és némiképp *Kisfaludy: Zách nemzetség* c. töredékének Rikkancs nevű bolondjára[126] is emlékeztető bohóc alakja a második változatban is megmaradt, sőt itt nagyobb szerephez jutott. Az 1843-as műben a király megjelenése után jóformán néma szereplő már. Az átdolgozásban az üres kincstára miatt panaszkodó Károlynak a bohóc a vagyonelkobzásokat ajánlja. Ez a rossz tanácsadó szerepkör hiányzik az első változatból, itt rögtön Csákra terelődik a szó. Druget azt javasolja a királynak, hogy kegyelmével állítsa maga mellé Csákot. A későbbi műben maga Zách ajánlja ezt, ő meggyőződésből állt a király mellé, de egykori vezérét még most is tiszteli. A király nem kegyelmez ellenségének. Csákot orgyilkosokkal akarja megöletni, csupán Druget van a kihallgatás nélküli ítélet ellen. Zsámbokréti és Druget vitája Csák kivégzésének módjáról megegyezik a két műben. A szavazásnál Zách is az orgyilkosokat támogatja. Ezután lép elő rejtekhelyéről Csák, miután hallotta a végzést, kihallgatást kér. Az első kidolgozásban, miután Druget támogatja ezt, a király keserűen kifakad az „új pártütés" láttán. A magyarokat viszálykodó, megbízhatatlan nemzetnek tartja. Csák tanácsa a királynak: váljon magyarrá és rázza le magáról a pápai befolyást. A nemzeti nyelv használata és az ország önállóvá, Róma (Ausztria) gyámkodásától függetlenné tétele – reformkori program. Ez 1861-ben elmaradt. A mű egyik változatában sem merik nyíltan elítélni Csákot, a király gyáván megsemmisíti az ítéletet. De míg az 1843-ban keletkezett drámában jogos Károly félelme,

[126] KISFALUDY Károly *minden munkái*. VI., Zách nemzetség 147.

hiszen Csák megfenyegeti, hogy közelben várakozó csapata megbosszulná a rajta esett sérelmet, addig az átdolgozásban csupán személyének varázsával, egykori híveit még ma is megbénító tekintélyével válik sérthetetlenné. Távozása után az első változatban a király gyáva zsarnok mivolta még inkább kirajzolódik, hiszen a nemesekkel újból kimondatja a halálos ítéletet. Orgyilkost maga Zách ajánl – Dávidot. Az átdolgozott drámában Zách nem ilyen aljas udvaronc. (Egyébként Záchban az udvaronc típusát akarja ábrázolni a fiatal Madách is, a harmadik felvonás alcíme: „A Honfi és az Udvaronc" is erre utal.) Zách 1861-ben már tragikus alak, hiszen jóhiszemű megalkuvása, szűk látókörűsége szörnyű, aránytalan büntetést eredményez. A 2. változatban a király egy hivatásos olasz bérgyilkost bíz meg a feladattal, Dávid pedig maga jelentkezik. Róbert Károly tehát a gyáva zsarnok, az idegen király a drámában, akinek alakja már eleve jogossá teszi Csák lázadását. E történeti tényeket elferdítő Róbert Károly portrét sokan kifogásolták. Már Voinovich is azt írta, hogy *„A költő. nagyot vét, mikor a királyt ily fondornak mutatja"*.[127] Holott egy történelmi drámában nem elsősorban a korhűség a fontos (hiszen azt egy későbbi kor embere nem is képes tökéletesen felidézni), mint inkább a költő saját korára vonatkozó rejtett, jelképes mondanivalója. Károly sokszor *„nem is úgy beszél, mintha az Anjou-király, hanem mintha Austria császára volna"* – írja Palágyi.[128] A király jelleme eltorzításának másik oka, hogy pozitív történelmi szerepe, minden érdeme szertefoszlik a XIX. századi romantikus nemesi közvélemény szemében a Zách-nemzetség elleni kegyetlen bosszúhadjárat miatt.

A negyedik felvonást is átdolgozta Madách, s ez jelentős változtatásokkal járt együtt. 1843-ban még hiányzik a toborzásból visszatértek beszámolója, hiszen itt Csák budai útjáról volt szó csupán. Hogy az ország közömbösségéről adott lesújtó helyzetképet Csák híveinek véleményével felerősíti, hangsúlyozza, megsokszorozza, annak oka az átdolgozás időpontjában keresendő. 1861-ben, Solferino után még aktuálisabbak lettek Berend szavai:

> Bejártam minden rejtekebb tanyát,
> Hol bujdosót remélheték találni,
> Vagy elvonultan váró honfiút.
> Találtam is, de elszánt párthívet nem.

Tévedés ne essék: e mondatok majdnem szó szerint az első változatban is elhangzanak – ott a zárdába készülő Erzsébetnek mutatja be János a lesújtó képet. Az átdolgozás viszont épp a főhős előtt tárja fel ezt a szomorú

---

[127] VOINOVICH: 52.
[128] PALÁGYI 26.

helyzetet. Noha Csák előre látja harcának értelmetlenségét, bukását, mégis vállalja a küzdést – ez a vonása, Sőtér István szerint, a *Tragédia* megoldására emlékeztet, *„a kitartás, a küzdés-bízás, a cselekvés jelszavait hangoztatván”*. A tanulmánynak ebből származó következtetéseivel már nem tudok teljes mértékben egyetérteni. Az okfejtés Lukács György megállapításának cáfolatán alapszik. Ez a következő: *„…aki nem a néppel, a tömegekkel együtt, azok soraiban keresi a felszabadulást, azt az események logikája szembe állítja a néppel, a tömegekkel és – akár akarja, akár nem – kifejlődik benne a nép, a tömegek lenézése, az undorodás tőlük.”*[129] Mikor és miért alakult ki a Madách és a tömeg közti konfliktus? – kérdi Sőtér. A mikorra 1859, a miértre a forradalom elmaradása a válasz. Madách egész rokonszenve Csáké és Brutusé, akik harcoltak a népért, mely *„meg nem érdemelte. Nyilvánvaló, hogy Madáchnak a nép ily hibáztatásában nincs igaza.”* Eddig teljesen egyetértek. A következtetésen azonban módosítanék. A kérdéses konklúzió így hangzik: *„De Csák azt bizonyítja, hogy Madách nép-szemlélete az 1859 utáni csalódásban nyeri magyarázatát – csalódásban, mely egyrészt patrióta szívének sebéből fakad, másrészt a történelmet, a politikai helyzetet tévesen értelmező liberális gondolkodó rövidlátásából.”* Véleményem szerint nemcsak az 1859 utáni csalódásból nyeri magyarázatát Madách népszemlélete, hiszen ez a látásmód adva van korábbi drámáiban is. Maga az első *Csák végnapjai* is tükrözi ezt. A fő okot a romantikus-liberális felfogás átvételében, „mély átélésében” látom, és ezt csak megerősítik a negatív hatású tapasztalatok: először 48 bukása és Mária testvérének brutális meggyilkolása, s csak másodszor az 1859 utáni remények meghiúsulása. Miután téves elképzeléseit kétszer látja „igazoltnak” Madách, természetes, hogy ekkor kap legerősebb hangsúlyt a „hitvány tömeg”, ekkor legélesebb a konfliktus a tömeg és a nagy egyéniség között. De nem innen ered. Tovább folytatva következtetéseit, Sőtér elveti Lukács György megállapítását: *„Madách nem »undorodik« a néptől, a tömegektől, – hanem felállít egy hamis, noha egészében jóhiszemű formulát: a nagy ember (Miltiades), a szabadsághős (Brutus, Csák stb. harcol és elvérzik a népért, mely ezt nem érdemli meg, s nem képes az áldozatot felfogni. Ezt a formulát leljük meg a Tragédiában – ezt a Csákban is.”*[130] A legutolsó állítást ismét megkérdőjelezném, szerintem mindezt egyértelműen csak a Csákra lehet vonatkoztatni, s bár a Tragédiában is megvan ez a negatív szemlélet, ott nem kizárólagos: a történelem vizsgálata nyomán ennek ellenkezőjével, a néptömeg pozitív vonásaival is találkozik Madách. (Pl. az őskeresztények, Párizs népe.)

Tovább vizsgálva a jelenetet, láthatjuk, hogy még a *Csák végnapjai* tömegszemlélete sem teljesen azonos a liberális ideológia felfogásával.

---

[129] LUKÁCS György: *Madách tragédiája*. Szabad Nép 1955. márc. 27.
[130] SŐTÉR István*: Romantika és realizmus*. Bp., 1956. 247–248.

Berend híradása nem tetszik a meggondolatlanságig vakmerő Omodé fiúnak, Miklósnak:

– Nem tudók-e rég,
Hogy a bátor kevés, a gyáva sok,
De az nem számít itt s ott egyiránt:
A nagy tömeg mindig a győztesé.

Csák elfogadja az érvelést, de az, amit ő mond, sokkal több ennél:

…a gazdag fél kiszállni síkra,
Hogy elkobozzák búzaföldeit.
Koldushadat hát, jól kiéhezettet,
Mindegy akármit, melly üszköt, dsidát
Hajitni tud.

Horváth Károly így értelmezi ezeket a sorokat: *„Túlzás lenne ebből olyan következtetést levonni, mintha Madách valamiféle parasztforradalomtól várta volna az ország függetlenségének visszaszerzését. …ugyanis arról van szó, hogy amit e »hitvány« haddal kivív majd Csák, annak a haza is élvezni fogja hasznát. De jól rávilágít ez a részlet arra is, hogy Madáchnál a tömegek pesszimista megítélése más gyökerű, mint a legtöbb liberális nemesnél. Madách ugyan pesszimisztikusan ítéli meg a tömegek állhatatosságát vagy bátorságát, harci következetességét, de nem fél forradalmi lendületüktől."*[131] Igen, ez az eltérés tapasztalható a Csák tömegszemléletében és ezen alapszik *Az ember tragédiája* párizsi színének tömegképe is.

Itt kezdődik tulajdonképpen az 1843-as első változat 4. felvonása: Csák hazatérve kudarccal végződött budai útjáról elhatározza, hogy rongyos haddal vívja ki a szabadságot. Ilyen csapatokat akar szervezni társaival, de Omodé János nem vállalja ezt. Értelmetlennek látja a harcot, őt magát is csak esküje köti ide. (Az átdolgozásban Berend és Miklós beszámolója után közli ezt.) Csák lelkesedésében, tettvágyában szinte nem is érti János elhatározását, de amikor megtudja, hogy a királylány zárdába vonult – feladja a küzdelmet. Nem akar Károly helyett más, idegen királyt a trónra segíteni. A köztársaság is időszerűtlen.

Köztársaságot állítani – ez a nézet kissé anakronisztikusan hangzik a feudális nagyúr szájából. A kijelentés inkább Madách nosztalgikus vágyát tükrözi, amelynek – kissé szenvelegve – mind 1843-ban, mind 61-ben hangot adott. Az „erős ököl" szükségességének hirdetése viszont a félelmet jelzi ettől a „nem számunkra teremtett" államformától. János ellentmond Csáknak:

Ki öljük-e magunkat a leányért,

[131] HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. ItK 1958/2–3–4. 262.

Hogy új nép szállja meg e Kanahánt? –
Tíz évi harcunk ezreket tiport el,
Csak egy csata kell még, melyben legyőznek,
Vagy melyben győzünk – nincs többé magyar

A hazáért lelkesedő, küzdő Miklós, vagy maga Csák nem embere a józan megfontolásnak. A költő rokonszenve ezé a lángoló hazaszereteté, de számol a valósággal is: Csák kísérlete bukásra ítélt, reménytelen. A 61-es átdolgozásban az itt vázolt drámai helyzet átvétele még aktuális, korához szóló tartalmat is kap: némi megértés érezhető benne az 1859 után várt nemzeti kibontakozás elmaradása iránt. Bécs eredményes, magyarok ellen lázító politikája miatt is, a vérveszteségeket még ki nem heverő magyarság miatt is félő volt, hogy egy esetleges győzelem is pirruszi lett volna. De más János felfogása, mint Záché. Ezé a becsületes megfontolás és óvatosság, amazé a minden áron kiegyezésre való törekvés. Madách ellene volt minden elvtelen alkunak – talán ezért változtatta meg a második változatra Zách jellemét: míg először csak az aljas áruló bűnhődik, addig a későbbi Zách lényegében jóhiszeműen cselekszik – büntetése mégis rettenetes. Bűnhődésétől Csák is megborzad: a sors intését látja benne.

Csákra nem hatnak János érvei, elűzi színe elől. Ami ezután következik, lényegesebben egyszerűbb az átdolgozott Csák-ban. Az 1843-ban keletkezett drámában egy új színt iktat a negyedik felvonásba Madách. Az első szín végén Dávid őrjöngve követeli Csáktól, mondja meg, hová lett Erzsébet, de az nem törődik vele és Miklóssal elhagyja a várat. Dávid romantikus bosszúmonológja fejezi be az első színt – és ezek az események kerültek az átdolgozás negyedik felvonásának végére is. A második szín erdős tájon játszódik. Csák magányos remeteként készül a halálra. (A társadalomból való kivonulás motívuma egy másik, ez idő tájt keletkezett művében, a Csak tréfában is megtalálható: a csalódott Zordy megundorodik az őt körülvevő társaságtól és szintén magányosan akarja leélni életét.) Miklós ugyan kéri, hogy vezére mellett maradhasson, de Csák őt is elküldi. Csupán annyit enged meg, hogy évenként ismételten eljöjjön erre a tájra. Halálát a dombtetőn álló öreg cserfa kidőlése fogja majd jelezni. Ez a költői gondolat a *Mózes*ben ismétlődik meg, a *Csák végnapjai* átdolgozásából elhagyta Madách. A természetfeletti erőkkel támogatott prófétavezérnél sokkal hatásosabb, erőteljesebb ez a költői megoldás. A magára maradt Csák hosszú monológjában a harc elvesztése, a végső bukás fölött kesereg. A monológ főbb gondolatait átveszi az átdolgozás is. Amikor Miklós további cselekvésre buzdítja, Csák csalódottan, mélységesen megrendülve válaszol. Ez a válasz, az első kidolgozás negyvennyolc soros monológjának hatásos összefoglalása – úgy érezzük –, hogy egyúttal az 1859 utáni mély

csend fölött érzett csalódás drámai erejű kifejezése is lehetne.

Mit nékem a nép – mit nekem haza! –
Megérdemléd sorsod, mert esküdet,
Melyet Szer térén őseid kimondtak,
Megtörted. – És mégis, mégis siratlak,
Mert édes vagy. S még fájóbban siratlak,
Hogy önmagadnak ástad sírodat;
Mint hogyha a sors zúzott volna tönkre…

Az első változatban az erdőben játszódó színben értesülünk a Zách-család tragédiájáról. Az irtóhadjáratnak esik áldozatul a Záchokkal rokon Omodé fiú, Domos és majdnem anyjuk is, Margit. A Csákhoz menekülő nő bocsánatot kér, hogy kárhoztatta a vezért a rozgonyi csatában meghalt két fia miatt. Az első kidolgozás negyedik felvonása itt fejeződik be, míg az átdolgozásban Margit a trencséni várban kéri Csák segítségét, és Dávid jelenete kerül a felvonás végére.

Az utolsó felvonás a mű epilógusa. Csák halála előtt még egyszer látni akarja a királylányt, s a zárdában Erzsébet karjai közt hal meg. Az olasz bérgyilkos itt éri utol, de tévedésből Dávidot szúrja le. Az átdolgozás a formai és stilisztikai javításokon kívül nem változtatott a felvonás cselekményén. Két, számunkra érdekes részletet emelnék ki a dráma utolsó felvonásából. Az első: Erzsébet imája. A királylány zárdába léptét népéért hozott engesztelő áldozatnak tekinti. Az ima a Mózes-téma egyik legszebb feldolgozása (a Mózes példájára való utalás többször szerepel Madách műveiben); ezek a sorok igazolják, hogy Mózes és Izrael példáját a magyar történelemre vonatkoztatja.

A második részlet Csák halála. A vezér még egyszer elmondatja Erzsébettel Brutus történetét (Brutus Madách kedvelt hőse: drámát akart róla írni, a falanszter Cassiusában Ádám egykori harcostársát ismeri fel, és Csák alakjában is kicsit magyar Brutust lát), majd végrendelkezik: halála után szórják szét porát magyar földön. A patetikus befejezés ismét a szabadsághős nagyságát, erkölcsi értékeit emeli ki. Az, hogy ezt az ígéretet az esztelenül vakmerő, sokszor csupán hősködő, de mindig a harcot, a küzdelmet kereső és vállaló Omodé fiú teszi, azt bizonyítja, hogy Madách Miklós „cselekvő" figuráját tartotta, hibái ellenére is a követendő példának, Csák méltó örökösének.

Az 1861-es *Csák végnapjai* bizonyos szempontból már Madách érett művei közé számítható, fordulópont művészetében. Csák monumentális alakja Ádámmal és Mózessel rokon, és a rokonság egyik legfőbb jellemzője a nagy ember-tömeg ellentét azonos jellege. De míg Csák a népben csalódik, addig Ádám számára a kérdés nyitott marad, s végül Mózes hoz megnyugtató megoldást. A három dráma közt tehát egy fejlődési folyamatot

figyelhetünk meg, a Csák első lépcsőfoka ennek a fejlődésnek. Ez a fejlődési sor annak ellenére fennáll, hogy a Csák átdolgozása 1861-ben, a Tragédia megírása után történt, hiszen az itt ismertetett nézetek kevésbé tömören ugyan, de az első kidolgozásban is megtalálhatók. Ez, a dráma első megfogalmazása nem hiába nyert dicséretet az Akadémia pályázatán. Gondolatai eredetiek, drámai helyzetei kiélezettek, s az átdolgozás nem változtatott meg döntő részeket. Néhány jelenet, valamint a romantika néhány szélsőséges megnyilvánulásának elhagyása (például a második felvonás erdei színe) révén a *Csák végnapjai* méltán vált Madách elismert alkotásává. A meg-megdöccenő ritmus kiigazítása nyomán a második változat ötös és hatodfeles jambusai tisztábban, minden szórendi erőltetettség nélkül folynak. A tömörítés, a stiláris javítások, az idegenszerűségek, régies szavak, a tájszavak és az almanach-irodalom kifejezéseinek elkerülése is sokat javított a színvonalon. Annak, hogy a *Mózes*sel és a Tragédiával mégsem vált egyenértékűvé, talán éppen az átdolgozás által meghagyott egyenetlenségek az okai. (Ilyenek például Dávid tirádái.) Maga Arany is, aki olvasta az átdolgozott *Csák végnapjai*t, elismeri annak értékeit, de ugyanakkor levelében[132] lebeszéli az ismeretlen költőt arról, hogy a Tragédiánál előbb közölje. A bírálatra érzékenyen reagáló Madách el akarja égettetni drámáját. Arany válaszlevele bizonyítja, hogy A Tragédia első méltatója sem tartotta értéktelen alkotásnak e művet: *„A Csák úr autodaféjával sohse siessünk oly nagyon!”*

MK-beli kiadásunk a két variánst teljes szöveggel, egymás után (mint két önálló dráma szövegét) közölte. Itt ezen javítottam: a nagy eltérések ellenére nincs két önálló Csák-dráma, ezért az első, 1843-as drámát a szövegváltozatok élén közlöm. Az 1843-ban írt pályamű az eredeti kézirathoz betűhív, nem javítottam a helyesírási hibákat, a hiányos központozást, a különírás és egybeírás katasztrofális állapotát. A két változat közötti eltérések nyomon követhetők a sorok számozásánál: a lap szélén lévő zárójeles kisebb számok arra utalnak, hogy az adott sorral szó szerint megegyező, vagy legalábbis nagyon hasonló sor a másik változatban hányadik. (Az utalástechnika a Bánk bán krit. kiadás két szövegváltozatának számozásához hasonló.) Így nyomon követhető, hogy az átdolgozás milyen jelentős mértékű.

Források

Madách Imre a Csák-témát két változatban dolgozta fel. Nyomtatás-

[132] *Arany János levele Madách Imréhez* (117. szám), MÖM II. 1015.

ban sokáig csak az 1861-es átdolgozás szövege jelent meg. Az első kidolgozást a húszéves fiatalember az Akadémia drámapályázatára küldte be, a címlapon 1843. március 19. áll. A költő tehát 1842 végén vagy 1843 elején írhatta azt a drámáját, amely közel 135 évig kiadatlanul hevert az MTA Kézirattárában[133].[1]

Madách Imre a *Csák végnapjai*nak első változatát az Akadémia 1843. évi drámapályázatára adta be a *Férfi és nő* című drámájával együtt. Ez utóbbi nem keltett figyelmet, a *Csák végnapjai*t Jókai Mór *A zsidó fiú* című művével együtt a bíráló bizottság dicséretben részesítette. A jutalmat, a száz aranyat Obernyik Károly *Főúr és pór* című színműve nyerte el, Szigligeti Ede *Gerő*jét négy arany tiszteletdíj mellett kiadásra méltatták. (*Jelentés az 1843-diki drámai jutalomra érkezett szomorújátékokról.* A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VII. kötet. Budán, 1846. 17.) A Társaság titoknoka 1843. március 21-én 13 pályaműről számol be, közülük a 9. számú a *Csák végnapjai*, 5 felvonás, előjátékkal. Jeligéje a 2. (számozatlan) lapon olvasható a kéziratban: Verflucht vom Vater und geliebt vom Weibe, Zuletzt ein Stern im wilden Meer versunken. Herwegh. (Atyjától elátkozottan, szeretve a nőtől, végül a vad tengerbe hullott csillagként merült el.)

A *Csák végnapjai* első kidolgozásának kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi. Jelzete: M. irod. Színművészet 4° 20./173. Tarka papírfedelű füzet 188 lapból áll. A lapok nagysága: 18,5 × 23,5 cm. A borítólapon: IX. szám. A kézirat (K) – már a pályázat miatt is – tisztázat. A kézírás alapján nehéz lenne megmondani, hogy autográf-e vagy idegen kéz másolata.

Mint jeleztük, a pályaműként benyújtott első változat tisztázat, ennek ellenére néhány áthúzás, javítás található benne, ezeket a második Csák szövegváltozatai előtt közöljük.

A második, végső szövegváltozatnak két kézirata van meg. Az első (K1) az átdolgozás első megfogalmazása, számos javítással és betoldással. A Madách-hagyatékkal került be 1913-ban a Széchenyi Könyvtárba. Jelzete: 1398 Fol. Hung. 23 levél. Ez és a szerző neve aláhúzva (Madách) azonos ceruzaírással a K1 első lapjának bal oldali felső sarkában áll, a jobb oldalon pedig ugyanezzel az írással, ceruzával, utalva a kötésre: *bőr*. A lapon M kézírásával a cím és alcím *(Csák végnapjai. Dráma 5 felvonásban)* után a következő megjegyzés áll, szintén a szerző kézírásában: *Még 1843-ban készült, be adatott a tud. társaságnak dicsérettel emíttetett de nem <j> nyittatot ki a levélke. – Átdolgoztam teljesen 1861ik évi Aug 12én Végeztem Sep 28án <Személyek: T>* (A

[133] Az első Csák-dráma első és eddig egyetlen kiadását BENE Kálmán rendezte sajtó alá, a *Madách-tanulmányok*. c. kötetben. (Szerk. HORVÁTH Károly, Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 389–498.)

megjegyzés a *be adatott* szótól a mondat végéig betoldás.)

Jelen kiadásunk közli az első szövegváltozatot is, méghozzá a kéziratnak megfelelő állapotban. Nem javítottuk tehát a számtalan helyesírási hibát, a külön- és egybeírási zűrzavart, nem pótoltuk a vesszőket, pontokat, nem hagytuk el az aposztrófokat. Csupán a szereplők megnevezését egységesítettük, amennyiben itt is nagybetűvel és a név után a pont elhagyásával szerepelnek. (Ezen kívül még néhány esetben tértünk csak el a kézirattól. Így pl. a *cz c*-re javítása, vagy a hosszú, kétjegyű mássalhangzó három betűjeggyel írása, pl *gygy* helyett *ggy*. Egyéb esetekben a 43-as szövegváltozat kiadása betűhív.) A szöveg korszerűsítését két okból hagytuk el: 1. az 1843-as változat nem külön dráma, csak első lezárt szövegváltozat, 2. jelenjen meg egy olyan Madách-szöveg is, amely teljes mértékben tükrözi a szerző helyesírását, írásmódját.

A végső szövegváltozat második kézirata (K2) tisztázat jellegű. Ezt a példányt Gyulai Pál előszavának tanúsága szerint Arany László juttatta el hozzá, aki viszont Salamon Ferenctől kapta. Kiadásába ezt a szöveget vette fel. Arany Lászlóné ajándékaként került ez a kézirat a Széchényi Könyvtárba még 1899-ben. Jelzete: 1539 Quart Hung 40 levél. Ez a kézirat kisebb eltéréseket mutat az előzőtől, ez a végleges szöveg. Halász Gábor nyomán mi is ezt a szöveget tekintettük kiadásunk alapjának.

A *Csák végnapjai*nak a két szövegváltozaton, illetve a három kéziraton kívül nem maradtak fenn vázlatai, fogalmazványai. Egyedül az *András és Borics* c. drámavázlat papírszeletei között található két utalás, amely bizonyítja, hogy a Csák keletkezésében is az első fázis az ötletetek, vázlatok feljegyzése lehetett. A két részlet:

Csák Mátéból az Omode ház fiainak jelenete. (Valószínűleg a tervezett drámába valamiféle hasonló jelenetet szánt Madách.)

Ha leszáll az isten, nem hiszem többé, hogy isten. (Csák végnapjai). (Ez a sor nem került be a Csák végnapjai egyik szövegváltozatába sem.)

A mű színpadi pályafutása 1886. okt. 9-én indult, ekkor mutatta be a *Mózes*t is műsorra tűző E. Kovács Gyula a kolozsvári színházban. A korabeli kritikák tanúsága szerint[134] meglehetős sikerrel: romantikus pátosza, hazafiassága nem maradt hatástalan a nézőkre. Mint minden színpadra alkalmazó, E. Kovács is változtatott a szövegen, hogy mennyit, azt rendezőpéldány hiányában nem tudjuk eldönteni. Sokkal jelentősebb és sikeresebb változtatásokat hajtott végre második színpadra alkalmazója, Kereszty Dezső. Ez az átdolgozás, noha a beavatkozás mértéke és egyes változ-

[134] MELTZL Hugó bírálata. Ellenzék Kolozsvár, 1886. okt. 11,

tatások vitathatóak, kétségtelenül úttörő jelentőségű: egy új klasszikus drámát adott a magyar színpadnak. Ezt az újraformált drámát 1968. júl. 5-én mutatta be a Gyulai Várszínház, majd a Nemzeti Színházban is sorozatosan nagy sikereket ért el.

Itt említeném meg, hogy a *Mózes*hez hasonlóan színpadra átdolgozott Keresztury-féle *Csák végnapjai* megváltoztatja az eredeti darab történelemfelfogását[135], Róbert Károly alakját Csák méltó ellenfelévé „növeszti", mai történelemszemléletünkhöz idomítja. Ez a változtatás megmásítja az egész dráma mondanivalóját, és főleg Csák figuráját. Brutus helyett Don Quijotét kapunk, a donkihotizmust maga Keresztury tartja jellemzőnek Csákra, az általa újraformált mű kiadásának utószavában[136]. Pedig Csák, ha mai történelemszemléletünk esetleg annak is találja, a madáchi drámában nem tragikomikus alak, hanem tragikus hős. Régi drámák átdolgozásának jogosságát Keresztury Brecht és Dürrenmatt drámáival igazolja. Valóban van az ilyen munkának létjogosultsága, de ilyen nagy beavatkozás után már nem beszélhetünk Madách-drámáról: az új változat, miként Illyés Kegyence, egy új dráma már.

---

[135] A darab történelemszemléletéről és történeti forrásairól ld. a Bevezetést!
[136] KERESZTURY 108.

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K A pályamű (84) kézirata. A MTA kézirattára.
K1 Az átdolgozott változat (1861 első, fogalmazvány-kézirata. OSzK kézirattára.
K2 Az átdolgozott változat (1861 második, tisztázat jellegű kézirata. OSzK kézirattára.
HG Halász Gábor kiadásának szövege (*Madách Imre Összes Művei. I–II.* Szerk: HALÁSZ Gábor. Bp. Révai 1942.)
M Madách Imre.
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, a mű kéziratai alapján létrehozott új szövege)
fsz43 az első változat főszövege kiadásunkban.
szöveg Olyan szövegváltozat, amely nincs áthúzva, de nem került be a főszövegbe sem.
<*nem*> Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
..... Olvashatatlan szó valamelyik kéziratban.
<<*nem*>> A kéziratban az áthúzott szövegen belüli áthúzás jelzése.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bene Kálmán] megjegyzése.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.
(103), 690 stb. Utalás a másik drámaváltozat sorszámaira. Csak az azonos, illetve nagyrészt hasonló soroknál szerepel, jelezvén az adott sor helyét a másik szövegvariánsban.

A *Csák végnapjai* első feldolgozásának szövegváltozatai

50 K: [*Állok* Utána a sor fölé írva:] Mond jó [A sorban tovább:] Anyámnak hogy <*ha jő, mon*> köszöntöm
53 K: lö*j*ek [jav. ebből: lö*jj*ek] fsz43: lőjek
72 K: sohaja [jav. ebből soha*jj*a]
88 K: [A sor végén áth.:] <*Miért*? >
251–
252 közt K: áth. <*Szóla a' szabadság's Csák*>
256 K: vakséggal a<*z*> [fölé írva:] nagy ég,
268 K: is [jav. ebből: *olly*]

289 K: jobb felét <*a' hírt*>
341 K: Had*ű*r, [Tollhiba.] fsz43: Hadúr
356 K: kaczajod <*a'*> kín
370–
371 közt K: <*Vérrel pecsétlett*>
403 K: vitézihez [jav. ebből : vitéz*e*hez]
491 K: pajzsra <*mo*>
597 K: szívemben? – [jav. ebből: *e'* szívben? –]
611 K: apát, <*és*> közéjök
700 K: könye [jav. ebből: könnye]
721 K: *tún* [valószínűleg íráshiba tőn helyett]
fsz43: tőn
730 K: nyúl, <*?*> veréb, <*?*>.
769 K: kit fed, <*az a'*> király,
784 K: olasszá [jav. ebből: *olaszszál*]
872 K: mivel [jav. ebből: *mert*]
1014 K: újra [utólag felül beírva]
1024 K: törött-e' *e'* [sic!]
1096 K: [A sor elején áth.:] <*Vonszol*>
1262 K: árt, <*égnek*> legyen
1263 K: Hálá [fölé írva:]
az égnek [tovább a sorban:] jól érzem magam<*at*> <? *nela*?>!
1543 K: Trencseni ezt<*et*> is!
1613 K: az árny [jav. ebből*: a' test*]
1843 K: Mért nem jövél, <*Csák*> sáppadsz
1921 K: Uj pártütés. <*halál a' pártütőre.*>
1936 K: U*ra*rára [sic!]
2066 K: Hát [Bizonytalan, lehet, hogy áth. szó.] Simon is el [jav. ebből: *vele*]
2309 K: tetszik [bizonytalan olvasat: *tetsük*?]
2558 K: élet erő <*s megc*>
2686 K: [A sor elején áth.:] <*Fajából*>
2714 K: Öntözni<*is*>
2760 K: Mosódjék [jav. ebből: Moso*lyg*jék]

* * *

Az 1843. évi pályamű betűhív szövege

Drámai pályamunka 1843ra

CSÁK VÉGNAPJAI

DRÁMA ÖT FELVONÁSBAN
ELŐJÁTÉKKAL EGY FELVONÁSBAN

Verflucht vom Vater und geliebt vom Weibe
Zuletzt ein Stern im wilden Meer versunken.
Herwég

ÖSZVES SZEMÉLYZET:

Ersébet, III^{dik} András leányja. Magyar Ország Királynéja.
Trencsényi Csák Máté. Nádora és vezére
János
László
Miklós
Domos
Dávid
Aba
Omodénak, Róbert Károly Nádorának fiai, Csák hívei

Srót Késmárki Polgár
Fekete Hadnagy
Simon. Csák' fegyvernöke
Jakab
Tamás
Petúr Köz-vitézek

Róbert Károly Magyar Ország Királlya

Zách. Tárnok
Zsámbokréti Nemesek Csák pártján
Berende
Druget Károly hívei

Bohóc. Károly udvarában
Margit. Az Omodék anyja
Klára Zách' leánya
Egy apáca.
Boris Klára' dajkája

Két Pór.
Két Gyilkos.
Apácák, Károly' és Csák' hadai, Udvaroncok Nép

Az Előjáték személyei:

Er'sébet.	Berende
Csák.	Zsámbokréti
Omodé János	Fekete
Omodé László	Simon
Omodé Miklós.	Jakab
Omodé Domos.	Tamás
Omodé Dávid	Petúr
Omodé Aba	Csák' hadai.
Zách Bódog	Nép.

ELŐJÁTÉK

A' ROZGONYI ÜTKÖZET

1^{ső} Szin

(Nyitott csarnok az Omodéknál, oszlopain fegyverzetek füngnek. – Kívül zaj.)

DOMOS *jő*
Ki mer zajongni a' Nádor lakában?
El gyülevész nép!
A' NÉPBŐL
Csitt had haljuk őt
ABA *(nyillal kezében beugrik)*
Nézd bátya nézd! milly furcsa ember ez
Vérkardot hord körül, 's torok repedtik
Minden nemest fegyvert ragadni hív.
JAKAB
(a' néptől körül zajongva megjelen, magassan emelve a' véres kardot)
Fel nép a' tárogató csatára hív,
Kinél alkotmány, népjog, és szabadság
Szent, az Csák mester táborába tér.
A' NÉPBŐL
Csatára hát! – Le Róma zsarnokával!
DOM.
Öcsém!
ABA
Nos?
DOM.
Hol anyánk?

ABA

Én nem tudom;
Verébfiakra lődözék kivül
Midőn megláttam ez elszánt fiút:
Ki rosszúl hangzó harsány szózatával
Föl vágy sivitni egy alvó hazát.
15 Kacaghatám a' bámuló csoportot,
Melly váltság és szabadságról ha hallott
Mind annyiszor üvöltve öszve verte
A' szolgaságtól kérges tenyerét. –
DOMOS *(egy oszlopról kardot vesz le)*
Emlékszel-é öcsém midőn medvékre
20 Kivántunk menni, únva a' nyulat
Melly fut csak, és futásnál mást nem ért; –
Emlékszel-é hogy megtudá anyánk
Mint sirt, mint félte. – Oh! öcsém miért
Miért vezérel ifjat nő – anya?
25 Ki azt vigyázza csak, mind meg van-é
Fészkében a' fiú, hogy ép-é mind?
'S medvékkel ölbe szálva látni fél. –
Kinek érzelme háza küszöbén
Keresztül nem hat, nem ösmérve a'
30 Szebb bár zajossabb élet küzdterét,
Mellyen kéz 's láb hián is ember a'
Hős férfiú. – Öcsém fáj az nekem
Hogy olly igen szeret anyánk!
ABA

Fellengzesz.
DOMOS
Korhely leszek, garázda és pazar
35 Hogy eltaszitson majd anyám 's „menyj, úgymond'
Keress magadnak sirt jegest, borúst,
Ha a' nádor lágy fészkét meg-szükülöd"
Tudok majd én keresni sirt magamnak,
És sirkeresztem népem könnye lessz.
ABA
40 Bátyám nem értelek
DOMOS *(suhint a' kardal)*

Majd fogsz. Mi szép,
Milly jól suhint mint villám. –
Isten veled öcsém én távozom
ABA
Bátyám hová?
DOMOS

Vadászni nem nyulakra,

Medvére sem; nagyobb-szerű vadat
Esd lelkem, érzem keblem vágyinak
Szűk tér e' ház.
ABA
Ah bátya!
DOMOS
Mit kívánsz?
ABA
Nézd csak e' vén nyilat, megbirom én is
Feszitni, és megcélzom a' keselyt
DOMOS
Mit mondjak testvéridnek. Csák hadába
Állok. Mond jó Anyámnak hogy köszöntöm
(megindulva)
Ah! mond áldását adja rám.
ABA
Domos!
DOMOS
Nos? jobbodat öcsém!
ABA
És én csak itt
Verébfiúkat lőjek-é? – Keress
Más hírnököt magadnak; én követlek
DOMOS
Legyen hírmondónk hát a' pusztaság
Melly a' nádor lakában fog uralni
Kövess.
ABA *(eldobva nyilát, mást vesz)*
El gyermekjáték már találtam
Nyilamra érdemesb vadat. Gyerünk
(mindketten el)

II^dik^ Szín

Rozgonynál. Csáknak tábora, egy domb alatt. Éj.

CSÁK *(sátra előtt áll)*
Már ennyi vér és boldog-é e' hon?
Mellyért szivemnek vérét ontanám.
Van-é a' boldogsághoz út csaták
Sirhantjain? Miért ne korcsokén. –
De hát miért teremte a' nagy ég
Érző kebellel, vagy miért adott
A' nagyra vágyat, és erőt? El szív
Ki téplek! hogy ha gyáva könyt javalsz,
Hol népijog vért és halált rivall. –

Te is hajamba kapkodol büdös szél,
Gyász hirnökűl jösz tán csaták teréről
Felköltni lelki nyugodalmamat?
Rosszúl jövél; Gyávák, 's honellenek
Halál sohaja Csák önérzetét
Nem söpri még el. *(távol vigalmi zaj)*
Menyj siess tovább,
'S hol vértfödözte szoknya-hősöket
Tort ülni látsz egy parlag-hon fölött
Ott állj meg és üvölts halotti dalt
Vigalmaidhoz *(figyel a' sátornál)*
Csitt ő alszik, és
Egy szebb világ álmát álmodja el;
Nyugottan alszik trónja biborán
Mert nő. Nyugodjék édes álmiban
Ki költené fel a' vész-tengerén?
Azért lőn férfiú, virasszon ez; –
Szürkül a' hajnal, asszonyé az álom,
Hősé a' munka.
SIMON *(belép)*
Csák már alhatik
Mert hűn dolgozta el napszámait
CSÁK
Ki hiv? vérdijt jövél tán érdemelni
Rómától, és bűnöd bocsánatát
Fejemmel. Hogy ha igy, sajnállak mert
Csák meg nem ért még a' halálnak, ő
Meghalni ránemér.
SIMON
Uram!
CSÁK
Lódulj
Kölönc! én megbocsájtok, mert valóban
Idáig hatnod nem csekély merény.
SIMON
Uram! 's gyilkosnak látszom? Ha annak,
Letépem úgy ez arcot, eldobom,
Megnem imádom többé az eget
Miért teremte ollyat melly hazug?
CSÁK
Csalódtam, szembe nem tekint a' gyilkos.
SIMON
Harcban kerestelek, és feltaláltam
A' kopja szálat, mellynek útjait
Az elleneknek testrakása jegyzé;

Meg ünnepeltem-e' találkozást
Hogy vivhaték a' hon nagy férfiával
De orvúl ölni! – Csák! magyar vagyok.
CSÁK
Most ismerek reád, Beczkó alatt
Ismérkedénk meg egy nehéz napon.
SIMON
Ott volt első csatám. Szerencse nap,
Csák homlokomra irta hős nevét,
Sokért nem adtam volna e' sebet,
Ládd itt nyomát; Gyakorta kérkedém
Hogy Csák keresztelt hőssé engemet.
CSÁK
De szólj miért jövél? Hogyan kerülted
Ki őreim éber vigyázatát?
SIMON
Bajjal és könnyen.
CSÁK
Szólj világosan.
SIMON
Sok őreidtől bajjal, ám de könnyen
Butortalan mint egykor törzs apánk
Ki ősi birtokából fáradalmin
Kivül csak két erős kart vitt magával,
És ez elég.
Apámtól egy örök maradt reám
A' szent szabadság, ezt nem szenvedem
Lekötni bár mi által.
Szabad minőnek alkotóm akart
Kéjt és vagyont a' percre bizok, és
Gondoskodom hogy vesztegen penészt
Ne kapjon, úgymint boldogult apám
Gondoskodott, hogy szabadságomat
Ne korlátozza semmi. –
CSÁK
S' most jövél?
SIMON
Hogy szóm rövid legyen,
Eljöttem mert nagy vagy, megmértelek,
Szolgálni hűn mint árnyad hogyha tetszik,
Szemközt csatázni véled hogyha kell,
Kopjámat ismered, helyem megálom,
Keblem nyilt, szám csukott ha úgy kivánod,
Éltemhez nem köt semmiféle pánt,
Kész halni márma, kész örülni holnap,

Mindhogy ha végnap lenne melly gyönyört
'S vigalmat ád, Hat lábnyi birtokom
A' sir, akár hol is készen talál,
Barátom és javam e' kard.
CSÁK
Te emberem vagy, lám ki tud mutatni
A' harc terén szerzett barátokat?
Isten veled később a' többiről *(kürtöt fúj meg)*
Fel fel dologra, megviradt vitézek!
(Simon eltávozik, a' királyné a' sátorból kijön)
Üdvözlek asszonyom, már fölverénk
Átkos zajunkal ismét!
ERSÉBET
Nem, nem úgy,
Lelkem mélyjéből szól egy tompa hang
Nem hágy nyugodni, 's álmaimra olly
Vad színt lehel mint hogy ha harcias
Szellemtek álmodnék óh férfiak,
E' szivfenékben!
CSÁK
Illy korán pedig
Mig a' sötétnek mérges gőzeit
Nem szórta széljel a' királyi nap,
Gyöngéd virágnak, 's nőnek árt a' lég.
ERSÉBET
Nőnek csak óh! de az, kiért hazák
Áldoznak vérrel, az kiért vitézek
Csatára kelnek óh! Csák nő-é az?
Ki biboráról hogy ha eltekint:
Halál mezőt lát, mellynek szemfődője
Lelkének honját, drága nemzetét
Takarja el. A' mérges köd nem árt
Illy vérben fördött nőnek. Márma is
Remegve látom arcod felhejét,
Melly ezereknek jósol pusztulást,
Csatára készülsz; oh! mikor, mikor,
Hajnallik béke e' szegény hazára?
CSÁK
Közel vagyon most már a' kimenet,
Még egy kérésem van halgasd meg azt:
Szemlélni vágynák régen arcodat
Harcossaink, oh tellyesitsed ezt!
Jöjj márma, hogy vezesselek körűl;
Öntsél beléjök újuló erőt,
Lássák Árpád utolsó sarjadékát,

Lássák az elvet testesülten is,
Mellyel lét és nem léte a' magyarnak
175 Van öszve forva.
ERSÉBET
Egyetlen barát
Te ki a' szám-űzöttet pártolád
Ki fészket vivál a' hajléktalannak
Ki egyetlen, egy számos nép között
Maradtál hű a' véres eskühöz
180 Midőn jelöltje koldús-mezben élt,
Te kérsz kit egy hosszú dús élten át
Hálálni nem birok. Parancsolj én
Követlek.
CSÁK
Köszönöm.
ERSÉBET
Isten veled.
(mind ketten elmennek ez alatt megvirad néhány vitézek kijőnek sátraikból)
FEKETE *(jön)*
Fel fel legények! forgó szél söpörjön
185 Ugy restelkedtek mint egy bamba nő.
TAMÁS *(sátorából)*
Vitéz uram korán ver márma fel.
FEKETE
Talán utolszor ah! bajtárs!
TAMÁS
Miért?
Csák oldalán elesni szép dolog;
Nem bajnok élet, melly párnák között
190 Lassú halál verejtékébe fúl. –
FEKETE
Isten kegyelmezz milly pogány beszéd. –
TAMÁS
Vigan lelépni harci zaj között
Mulatság. Édesebb elesni ott
Hol társainkul költözünk keresztül
195 Az ismeretlen földre; 's életünket
Drágán fizettetjük meg ellenünkel.
FEKETE
Oh jaj! bűnök terhével menni át,
Átokkal az örök bíró elébe.
Sátán szól-é belőled? Irgalom!
JAKAB *(sátorából)*
200 Miket daráltok, jó napot Tamás!

TAMÁS
Mi lelte kardodat Jakab komám!
JAKAB
A' mult csatában egy átkos barát
Tarkóján csorba lett. Nevethetém
Imádkozott vagy átkozott deákul
Midőn le szúrtam; És soká fenyite,
Mint azt megszokta tenni a' keresztel.
So sem hivém hogy lélek úgy beforjon
A' testbe, hogy végtére testesülve
Elhagyni félje jól hizlalt lakát.
TAMÁS
Ma vesztem érzem úgy ihatnám.
JAKAB
Ej!
Korán lemondasz!
TAMÁS
Csáknak oldalán
Harcolni nem bolondság 's ott leszek. –
JAKAB
Fogd hát' e' kulacsot ajándokúl. –
FEKETE
Pajzánkodol hisz nem tiéd.
JAKAB
Az egy;
Hát szent atyánk e' hont nem adta-é
Szintén ajándokúl. Vivj meg érte
Hisz Károly is viv az ajándokért.
TAMÁS
'S ha ég akarja még meg is lakol.
JAKAB
Mért is tolakszik úgy reánk, ha látja
Hogy a' magyarnak nem kell pap-király.
TAMÁS
Zsirt érez, és ebül utánna vágy;
Ránk küldi a sok menköves adót:
Nekünk fizetni 's tűrni van szerencsénk.
JAKAB
Majd vissza küldi a' szatyrot üressen
Koldúlni véle, vagy színig pakolja
Áldásival.
FEKETE
De hisz ha az ebédet
Megette tartsa meg imáit is.

TAMÁS
Van emberünk még hűn ki őrködik,
Körmére sújt vigyázz Trencsényi még.
(Petúr, Simon jőnek)
SIMON
Víg társaság; barátim üdvözöllek!
FEKETE
Ördög barátja, én nem ismerem.
SIMON
A' harc-terén hol minden percenet
Élet 's halál, baráttá egy pohár
Tesz, és egy nyíl örökre elszakít.
FEKETE
Igyunk tehát új társunk éljenére!
SIMON *(a' kulacsot felköszöntve)*
Míg kéj napokban társunk szenvedésit,
'S csaták terén az üdvös perceket
Barátilag megosztjuk 's igazán:
Éljen közöttünk addig a' barátság! –
Míg népjogért csatára szállni kész
'S a' hon javáért egyes érdekéről
Lemond örömmel: éljen a' magyar!
(Zách, Berende, Zsámbokréti jőnek)
ZÁCH *(egy közvitéznek)*
Ezt mond meg többi emberinknek is
Vigyázzatok szavamra. Most mehetsz *(kürt szó)*
JAKAB
Fel fel legények szól a' harci kürt!
SIMON
Éljen Csák mind örökké!
ZÁCH *(galléron ragadja)*
Hó megállj!
Ki éljen gaz fiú
SIMON
Csák, jó uram!
ZÁCH *(eltaszítja)*
Pór lélek el! gaz, semmire való,
Ne merd még egyszer zengni e' nevet,
Vagy megdöngetlek. –
SIMON *(gyürekezve)*
Nos, ki hát uram!
Fel, ölbe vélem! Éljen mind öröké
Szólásszabadság 's bajnok hőse Csák
ZÁCH *(kardjára ütve)*
El mondom, eb! vagy tán fölrúgjalak!

SIMON *(szinte kardjára üt)*
Rúgj, majd kamattal vissza szolgálom!
ZÁCH *(csendesülve)*
Ember vagy talpadon, de mond, oh mond!
Hogy vert meg úgy vaksággal a nagy ég,
Hogy nem szemléled Csák gazságait, –
Oh vagy azért van-é fődd ép, egész,
Hogy kucsmát hordjál rajta, 's szolgaúl
Hódoljál véle rádtolt elv előtt?
Gondoljatok csak vissza, hogy valjon
Midőn a' sértett népjog szent szavára
Zászló alá gyűjtött Csák, mondta-é
Hogy az igért szent pálya-bér helyett
Kényuradalmát tolja majd reánk?
Én úgy hiszem nem, hogy ha nem: hazug.
Ki tudja védni, én meghalgatom.
FEKETE
Bizony nem is bolondságot beszél.
ZÁCH
Szabadságért vivunk; mert úgy hiszem,
Mert úgy hiszem: nincs köztünk egyik is
Kit más vezérel mint a' szolgaság
Nyűgét lerázni! Ámde nézzük őt;
Gyakorta gondolám oh társaim
Miért mi nálunk lenni jobb kiván?
Miért dörög le olly hatalmasan
Vérünkkel nem fösvénykedünk, szakad
Olly messze egy maga, hogy mink porok
Ha föltekintünk: szédülés fog el?
Miért dörög le olly hatalmasan
Miként az Isten egy bűnös világra?
Ha hogy szavam hazug, 's emlékem csal,
Úgy kérlek szóljatok, ám hogy ha nem,
Akkor Csák áruló! 's bűnhödni fog
FEKETE
Bűnhödjék!
PETÚR
Vesszen el!
ZÁCH
Már vesszen el?
'S nem is mondottam még el vétkeit. –
Csák életet kiván ő a csatára,
És valjon emberűl megosztja-é
Harcunk jutalmát? Elmondom miként:
Ő győzedelmeink jobb felét

A hirt megtartja, és nekünk oh! jaj!
Csak sebjeink maradnak.
FEKETE
Légy vezér!
PETÚR
Le a' hűtlennel! –
ZÁCH
Mostan halgatás,
Ha a' tevés órája megjövend,
Akkor kitűnik az okos 's barát.
(kezet ád nekik. Indulnak)
SIMON
Meggyőztél, még csak egyet mondok 's ez
Éljen Csák mindörökké!!
ZÁCH
Gaz kölönc
(vitézek elszélednek)
Kisérletet tevék már több helyütt.
BERENDE
S remélysz?
ZÁCH
Elég hívet, ledöntni őt.
BERENDE
Hol is hibáznék párt hol döntni kell,
Hol pár között olly büszkén áll a' nagy?
ZÁCH
Ha! ha! kacag föl a' pokol ha illy
Kis ember ki öles cséklyéken áll,
S le nézi rólok az egész világot,
Le dűl
BERENDE
Csak egyre kérlek Zách ha dűl,
Ha dölni kell, mert a' kor úgy kivánja;
Tartassék jól meg minden tisztelet,
Hogy majd ne mondja késő maradék:
Hogy századunk egyik főbb csillagát
Gyalázatúl bitóra állitók!
ZSÁMBOKRÉTI
Mit? még kimélni fogjuk a' zsiványt
Álarcosan fogjuk akasztani?
Porig le véle vagy ha kell alája.
ZÁCH *(irást vesz elő)*
A' kivitelnek apróságai
Ne hozzanak ügyünkbe szakadást;
Dicső királyunk mérhetlen kegyét

Haljátok mostan: mindent elfelejt,
Fény polcra álít, egy tapotnyi föld
Hibázni nem fog birtokunkból, ha
Hozzája térünk.
ZSÁMBOKRÉTI
Oh mi nagy 's kegyes!
ZÁCH
Leányomat elkéri udvarához
'S ki házasítja. Jőnek, halgatás;
Tervünk még a' világnak meg nem ért.
(mind elmennek. János, László, Domos, Miklós, Dávid jőnek)
JÁNOS
Hogy itt vagy ismét köztünk! újra, 's ujra
Kérdezlek a' szép csendes ősi lakról
És a' jól ismért kedves tárgy körül
Kérdéseim dagályja, nem pihenhet.
LÁSZLÓ
Hát jó anyánk most olly gyermektelen,
Tudom naponta könnyez 's jár körűl
A' puszta csarnokon, melly lépteit
Fohászival tompán viszonza csak.
DOMOS
Ő olly igen jó.
DÁVID
Hol maradt öcsénk!
DOMOS
Csákot kereste, hadnagyúl kiván
Hozzá szegődni.
DÁVID
Mond mért olly komor
Ma Csák?
MIKLÓS
Ne hidd hogy ő komor, sötét csak,
Mert lelke küzd.
DÁVID
Alig ha nem virasztá
Az éjt imákkal.
MIKLÓS
Nem Csák nem szokott
Szóval csatázni, hol csapása kell.
DOMOS
Küzd, sújtni fog, vagy hát nem barna színt
Ölt e' az ég is ha dörögni készül?
Előbb üt Csák be, aztán menydörög.

JÁNOS
Itt jő nézzétek mint sötét Hadúr,
Bús nyugalom ül láng tekintetén.
MIKLÓS
Ha látom így, én nem tudom miért,
De új, 's nem ismért tetterő fog el.
(Csák, Aba jőnek)
CSÁK
Ne jöjj te még a' harcba jó öcsém,
Hosszú egy nemzet élte, sok vihar
Torul utába mellyel küzdni lessz
Szüksége hősre, elhagyott hazánknak.
ABA
Hagyj küzdnöm oldalodnál. El ne hajts
Szentelt csatádból engemet óh Csák!
Hol öt testvérem küzd. Erőt az ég
Fog kölcsönözni ifjú karjaimba,
Hisz szent csatára ád erőt az ég!
CSÁK
Menyj ifjú még mosolygni birsz örülj,
Majd jő idő mellyben ha föl kacagsz
Görcsös kacajod kín kacajja tessz,
Ha mink elestünk hosszú harc után,
Ha nyúgalomra hív az ég, jöjj és
Bosszúlj meg! Ember élte percnyi lét,
Egy nemzet élte ezredekre hat. –
ABA
Oh Csák! 's az ifjú sast nem-é vezérli
Kétes csatára vívni az idősb?
Hogyan tanuljon nézni láng sugárba,
Ha gyönge reptének vezére nincs?
Átkozlak ifjúság, ha gátúl álsz
Közöttem és az elv babérja közt.
CSÁK
Jer lelkem ifja, fogjad e' vasat
'S ha elfajulni látod a' magyart,
Ircsad ki véle, hogy ha fél hazánk
Sirá lessz, légyen; más felén kitűzzük
Vér szerzett alkotmányunknak jelét,
'S szeplőtlenül az átkos sír felett
Mint nap ragyog fel: nép jog és magyar.
(kardját általadja)
ABA
Hála Trencsényi! szent ereklye lessz
E' kard nekem, ó! mond hol a' halál

’S én szembe szállok. Mond ’s ki csikarom
A’ vak jövőtől, a’ fényes jelent. *(félre)*
Ha így elédbe lépek Ersébet,
Még égve képem a’ csaták dühétől
Beszél a’ csend ’s te égi dijat ádsz.
CSÁK
Közelg a’ reggel és ma alkonyig
Sok munka vár reánk. Barátim hagy
Vonuljanak csapatjaink idább
(Simon jő Csák fegyverzetével)
Fegyverzetet Simon: a’ vért sötét
’S minő e’ nap lessz olly nehéz legyen,
Fehér a’ zászló mint ügyünk fehér,
’S mint alkotmányunk olly szeplőtelen,
Tollam véres zöld, vér uton vezet
A’ boldogabb kor, ’s jobb remény felé. *(fegyverkezik)*
MIKLÓS
Mit hallottál az ellenség felől?
SIMON
Annyit hogy reggel áldozott egész had.
DÁVID
Nekünk sem ártana!
SIMON
Patvar vigye!
Egy mázsa átok úgy is már nyakunkban,
’S Tamás a’ püspök szerte azt beszéli,
Hogy élve hord az ördög el magával.
MIKLÓS
Hogy élve nem, arról jót álhatok;
De halva már könnyebben meghiszem.
(seregek vonulnak a’ szinpadra. A’ királyné kijő sátorából ’s Csák kézen fogja)
CSÁK
Vitézek! Újra harc, és újra vér,
De újra szent ügy is, mellyért dicsőssége
És nemzet áldás bő jutalmat ád; –
Tekintsetek föl büszke férfiak,
Királynétok jött hüv vitézihez
Hogy lássák a’ magasztos homlokot,
Melly nőiségéről lemondva, zord
Pajzson tanyázik éjjel, harci zaj
Között imádkozik hajnalra, mert
E’ hely hol szenved és örül, e’ hely
Hazája és kivűle honja nincs; –
Nézzétek őt királyink lelke leng

410 Körülte, 's őrzi benne legbecsesb
Javunkat nemzetünk történetét;
'S vész és öröm közt függetlenségünket. –
ZÁCH *(társaival és sereggel jő más felől)*
Isten meg áldjon Csák! Kérdezni jöttem
Megtámadjuk-é ma elleninket?
415 Te társaiddal semmit nem közölsz,
Tanátsainkat mint gyermek tanátsot
Mosolygva halgatod ki, megveted;
'S a' mit ki főzesz azt vakul kivánod
Hogy mink kövessük.
CSÁK
Illy nehéz idők,
420 Hol olly halmozva áll a' még teendő;
Időt sem adnak balga szóvitákra.
ZÁCH
'S ki áll nekünk jót hogy hiven vezetsz
A' cél felé, mellyért már annyi vér
'S a' béke annyi szép virága lett
425 Gyász áldozat. Oh Csák rég elrepült
A' kor hol bamba barmokul hagyák
Népek vezetni délceg egyesektől
A' föld történetét. Mind annyian
Gondolkozunk már és mind annyian
430 Kívánjuk tudni mért 's hová vezetsz?
Nézz sebjeinkre, nézd e' szájakat
Mind annyi vádol Csák, 's fennen kiáltott
Vádját egy nemzet halja, csak te nem!
Hald hát te is, én polgár és magyar
435 Előbb valék mint híved, 's híved úgy
Mig néped híve lenni nem szünél:
Átkos ki lop, de százszor átkosabb
Ki még mosolyg ha törvényt és hatalmat
A' nép szabadság szent nevén lop el;
440 Tudd: szerte már királynak hiv a' nép; –
Dicső jutalma égő sebjeinknek!
MIKLÓS
(202) Ki kard tüzes vagy oldalomnál! oltsd
Hűs vérben lángodat.
CSÁK
Miklós meg álj!
ZÁCH
Ha lenne szóm hatalmas áradó,
445 Elmondanám, hogy ez a' pálya bér
Mellyért mi vérzünk balga eszközűl; –

Elmondanám hogy itt ez árva lány
E' hitványúl elámított szegény
Lépcsője csak mellyen egébe hág.
450 'S pokolra rúgja.
ERSÉBET
Oh! Csák meghalok,
(223) Mind eltiporja gondolatjaim
E' szörnyű ember.
(zúgás)
CSÁK
Légy erős, badar
Beszéde el röpűl *(kardjához ütve)* e' kard marad
ERSÉBET
Hah! milly sötét mezőt tárt föl nekem,
455 Mellyen hazám vér kísértetje jár; –
(228) Csont homlokán nevem van írva, 's én
Csak koponyákkal játszom, még körültem
Féketlen lelkek árja öldököl, –
Oh Csák! oh Csák!
CSÁK
(232) Erőt csak asszonyom! *(a' királyné alél)*
ZÁCH
460 Szóljon ki másként tudja, halgatok.
Ti is halgattok hogy ha úgy vagyon,
Le a' bitorral le szép bábszerével
E gyönge, sáppadt nővel, ki alél,
Ha durvább szót hall népe táborában;
465 'S ki egy szabad, erő dús nép felett,
(235) Kacér csábjával még uralni vágy, –
'S mig altatólag szép siréne hangai
Mulattat, addig barna szelleme
Tervet sző a' homályba átkozottat,
470 Mert terve népet és királyt veszejt,
Ki vélem érez, ki a' zsarnokot
Útálja vélem jöjjön, ám ki vak,
Az népe és pápája átkival
Rohanjon a' pokolnak ellenébe.
(a' sereg kétfelé oszol)
MIKE *(Záchnak rohan)*
475 Hah Csák bosszúmnak engedj, vagy meg ölj!
CSÁK
Miklós! ki ön magát uralni nem
Tanulta, bir-é boldogítni hont?
MIKLÓS
El véled el te sár darab. Hadúrra

(240) Orsó kell oldalunkhoz, én lemondok,
480 Örökre rólad, ha most vesztegelsz.
DOMOS
Csák istenemre nékem egy, ha mind
Károly kopója lessz is, úgy magunk
Csikarjuk el Hadúrtól a' gyözelmet,
'S nem lessz kivel megkéne osztanunk.
CSÁK
485 Nem fogtok megtagadni tőlem is
Néhány szót, úgy-é híveim?
ZÁCH
Ne halljuk!
ZSÁMBOKRÉTI
Ne hadd beszélni, elvesznénk ha szól,
Beszéde tűz-ár melly mindent emészt. –
ZÁCH
Le véle híveink ne haljuk őt!
A' SEREG KÖZÜL
490 Ne haljuk hát. – Ne haljuk – vesszen el!
CSÁK
Emeljétek pajzsra a' királynét,
Hadd lássa mindenik magyar, 's kiáltsa
Ha korcs, hogy Árpád végső gyermekét
Apáival 's honával megtagadja.
495 Lelépek ekkor mert illy nemzedékhez
Nincs szóm, csak könnyem. Ám ti csendesettek.
És én tisztitni nem fogom magam,
Mert bár a' vád olly igen keserű
Keblemnek nem fáj, mert igaztalan,
500 Olly gyáva mocsk az, hogy csak arra szót
Ha vesztenék, mocskába fulna szóm;
Rút ingovány 's büdös lehellete
Eloszlik, még Trencsényihez föl ér. –
ZÁCH
Hah! olly magassan álsz é Csák felettünk
505 Hogy fény egedben már nyilunk sem hat, –
'S Ha zúgva szál feléd a' kárhozat
Sötét nyugalmadat sem rázza meg?
CSÁK
Nem védem én magam a' vád előtt, –
Hány van közöttetek ki egykoron
510 Trencsint pulyán szaladni látta volna,
Hol ellenek személyére törének –?
Lám most sem félem a' szóháborút
Személyem ellen, 's halgatok, 's csak azt

Mi mondatott az ügy szentsége ellen,
515 Mi fény körére álgyanút lehelt,
Csak azt ismétlem itt előttetek.
Oh nem javit meg jó szó, rossz csapást, –
Lépésim tárva minden szem előtt,
Biró gyanant a' nép itél meg.
520 Nem tartalak Zách, – menj Károlyhoz át,
Keressél üdvöt Róma lábporánál; –
De hogy ha kérdi késő sarjadék
Mért nincs hazánk, vagy honnunk hogy ha van
Mért koldús és rab ennyi nép között?
525 A' kor felelni fogja melly felettünk
Pálcát tör, és nem tartja rettegés;
„Pirúl a' lap hol irva van; eladta
Kardal kezében csuklyás ellenének
Szabadságát a' megbódult magyar."
530 Én nem fogok pirulni, Istenemre!
Hűn számolandok, hogy ha kardomat
Békén adnom égi zsámolyára. *(a' seregbez)*
Ti is távoztok;? Béke véletek,
Kerüljetek az ütközet terén,
535 Mert vér-betűkkel tennék számodást.
Ti mentek én reményltem más vezérl
A' harcra, mint a' tiz krajcárnyi zsold.
Csalódtam, 's igy nem veszték semmit is.
Csalódtatok ti is, kijátsztanak,
540 De mit tesz ez? Károly nehány kebelre
Az égnek csillagát tüzendi föl.
Ti ámitott szegények! tik ugyan
A' lakomának morzsalékjait
Kapjátok csak meg, mások csillagot,
545 De hisz elég ez. –
SEREG
Harcra, – harcra hát
Éljen Csák! érte meg halunk. Vezess!
(A' királyné elvezettetik)
CSÁK
Királynném köszönöm. Ládd Zách! e' nép
Melly még imént halálomat kivánta, –
Most éltet. Ebbe bizni balgaság. –
550 Lám már felejtett. Add hát jobbodat
'S legyen felejtve minden.
ZÁCH *(félre)*
Oh átok, hogy ez ember olly magas
Miként mérkőzni véle nem lehet!

CSÁK *(vezérihez)*
Azok kik ingadoznak nem jöhetnek
A' harcra, – Eltaszítom őket úgy
Mint eltasziták a' becsűletet.
Széledjenek szét a' tágas hazán,
'S mondják el; Csák a' szótörőt kizárja
Szentelt csatáiból.
ZÁCH *(vad örömmel)*
Becsületed
Ásott tehát sirt végre néked is
Mit ásni Róma és Károly kevés volt.
CSÁK
Most a' csatára!
SEREG
Éljen Csák soká!
CSÁK
Megáljatok nem én, de a' szabadság!
A' hon legyen megszentelt jelszavunk
(mind el rohannak: Simon danolva utánnok megy)
ZÁCH *(egy csapattal átvonúl)*
Vigyázzatok jelemre férfiak!

Vége.

Az Első felvonás' személyei:

Ersébet	Dávid
Csák	Zách
Margit	Két pór.
Miklós	Csák' és Károly hívei.

ELSŐ FELVONÁS

A' NAGYSIR.

Szin:
(Rozgony terén két pór halmot rak, mellette egy kissebb síron Dávid merengni látszik)

ELSŐ PÓR
Mért dolgozunk András bátyám tudod?
MÁSOD PÓR
Bérért. Vagy cifrán: hogy legyen tanyája
Fejét lehajtni a' fáradt magyarnak.
1ső
Én annyit hallottam Miklós uramtól
(2) 570 Hogy messze földről jőnek el vitézek
'S az éjjel itt tanyáznak.
2dik
Ejnye no!
(7) Bizony szeretném én is hallani
Mit szóllanak az új király felől.
Inyökre van?
1ső
Mit búsulsz azon
(10) 575 Mi hátad nem töri; Vess egynehány
Kapával inkább.
2dik
Már elég nagy úgyis.
1ső
Mért is cibáljuk kobzuk üstökünket,
Hir és szabadság balga képzelet,
Ha meg vagyon ebédem és borom,
580 Fitymálom én a' jogszerű királyt,
Vagy zsarnokot; egy ördög mindenik
Ez péter, pál amaz, húst egysem ad
A' káposztára 's elsem kobza tán.

$_2$dik
Hadd a' herének ez okoskodást,
585 Kinek kapálni kell az rá nem ér *(Dávidhoz)*
Hányjunk-é rá gyöpöt?
DÁVID
Ne báncsd. Ha minden
(13) Században csak még e' nemzet ki nem hal
Egy ember jő elsirni kinjait. –
Rozgony terére: gyöp növend felette
590 Szentebb mint cupreszok mint siri rózsák
Mert azt csak Isten harmata növeszti,
Ezt fájdalom legyűrűdző vize.
$_2$dik
(19) Nézd nézd mint sápad az ifjú vitéz!
Én alig nézhetek illy bús vonást.
$_1$ső
595 Meg szokhadd most pedig
$_2$dik
Én úgy hiszem
Ma holnap ennek is dombot rakunk
DÁVID *(fölugrik)*
Óh lány miért ülsz olly mélyen szivemben? –
(24) Mért égetsz úgy? hiszen te hozzám jég vagy,
'S hógyémánt minden pillantás szemedből
600 Minő a' szirtek ormain ragyog fel; –
El! én nem érted mélázok, imádni
A' testvérek 's halottakért jövék. *(a' sirra borúl)*
MARGIT *(jő 's remegve meg áll)*
Egyet sem láthatok.
(a' két pórhoz) Mi domb ez itt?
$_1$ső
Sir asszonyom, a' Rozgonyi csatáé.
MARGIT
(30) 605 Illyen nagy. És e' kiesebbik ki-é?
$_1$ső
A' Nádor gyermeké-é.
MARGIT *(a' sirra omlik)*
Jaj nekem!
Ki látta azt fiam aludni nappal,
És illy magánosan!
$_2$dik
Ketten feküsznek
Aba 's László.

MARGIT *(vadfájdalommal)*
Ketten? mért nem hatan
(35) 610 Egy sirban lenne a' nádorcsalád
Ki ásnám a' megholt apát, közéjök
Hurcolnám száraz csontját, 's magam
Bedőlnék: ugye jámbor emberek
Illy sir páratlan lenne a' világon.
615 Vén térd meg álj ne görbedj e' halomra
Melly pártost fed. – De gyermeket.
Óh a' gyermek nem tudja mit mivel.
Fogalma ábránd, érzeménye álom,
Melly a' világot éjnek képzeli;
620 'S ő vágyna hajnalt rá deriteni.
Mért nem vesszőztétek meg inkább! Oh
Otromba birák a' helyett hogy által
Szúrjátok? Úgy még birnám én is öt.
De ketten egy csatán, illyen rövid nap. –
625 'S e' vén aszott szem egyikért is alig
Bir már lesirni annyi köny özönt, –
Melly hűtni birja poklát érzetemnek.
Csak embert tudnék e' földön találni
Ki sirna vélem, ki több könnyüvel bir
630 Mint fájdalommal. Pór mit nézesz úgy, –
Mért nem faragsz keresztet e' halomra?
$_1$ső
(50) Mert átkozott 's a' szentegyház kitiltá.
MARGIT
Ki mondta azt? A' nádor gyermekét
Átkozni nem szabad.

$_1$ső
A Nádorét
635 Csak úgy mint koldusét.
MARGIT
Ne follyj könnyű
A' szélbe por! mert még sarat csinálnál
Ha a' bolond könnyü rád pergene;
És a' sár még lelkemre mázolódnék, –
Meg átkozott a' gyermek mert szülője
640 Tanátsát nem fogadta el. Oh jaj
(56) Abám, szivedben a' szurás vagy a' főn?
Mert szivedet kár volt meg-szurni az
Jó volt csak főd volt a' hibás oh gyermek!

DÁVID *(feltekint)*
Anyám van itt csak mostan meg ne látna.
MARGIT
645 Mért sirok? Van nekem még négy fiam
De a' kesely körmében vissza kérem
'S ha megtagadja? Hol az anya kér
A' honfi ott hijjába ellenez.
Csak egy: a' gyermek. 'S ez meg nem tagad.
1ső
650 Szegény nő. Jőjj siessünk estve lessz. *(a' pórok el)*
DOMOS *(Miklóssal jő)*
Ne álmadozz öcsém, kezed hideg
Te rosszúl vagy.
DÁVID
Nem én bátyám.
MIKLÓS
Magasra
Rakátok a' sírt. Jó hogy vándorok
(65) Veremnek el ne ösmerjék: jegyet rá
(Dárdáját bele szúrja)
655 Mulassatok holt bajtársim vele.
DÁVID
Sokan jövendnek öszve márma éjjel?
MIKLÓS
(68) Sok nem jöhet, de a' ki jő elég.
CSÁK *(jő többed magával)*
Megérkezétek már mind híveim.
MARGIT
Mellette négy fiam és egy sem mondja
660 Isten hozott anyám, és egy sem fut
Szülői csókot kérni ajkaimról.
CSÁK
(76) Mi nő ez?
MARGIT
Koldús. Óh ki szánja őt
Az árva a gyermektelen anyát
Halj vad Csák! – bűvöld vissza őket
CSÁK
Menyj!
665 Kérd a' hazától azt szolgálja mind.
MARGIT
Mért nem vagyok hős megvivnék veled,
'S te vissza adnád üdvöm. Ah de igy
Egy kard csapásod semmivé teszen,
És nékem élni kell sokáig élni

670 Míg a' világ meg adja tartozását. –
Hat gyermekem van nálad Csák oh adj
Adj vissza egyet és én áldalak,
Ládd néked még három marad, pedig
Én mind hatot magamnak növelém,
675 Csak egyet hogy legyen ki agg szemem
Bebírja zárni és végperceimben
(90) Ne csúfoljon ki a' világ, 's ne mondja
Bolond szülő hat gyermeket szülél
'S halotti ágyad árva.
DÁVID
Jó anyám!
MARGIT
680 Keblemhez gyermekim! ez helyetek
Merően néztek, barna lángoló
Tekintettekben nincsen egy sugár
Melly nékem égne. Menjek hát magam?
MIKLÓS
Anyám Isten veled!
MARGIT
Jó, értelek,
685 Óh! hogy ha e' nagy földön nem leend
Már számotokra hely, biztos, szelid:
Akkor csak akkor jőjjetek megint
Mind gyermekim anyátoknak ölére,
(103) Megőrzöm néktek addig e' helyet
690 Mellyet most megvetétek *(eltántorog)*
CSÁK *(Dávidhoz)*
Könnyezel?
DÁVID
Ha gyöngébbnek látsz ollykor mint akarnál,
Ha könnyeket látsz szempilláimon
Midőn nem illenek, – feledd el őket. –
Vannak kiket a' természet puhább
695 Szivvel ruházott fel; meg-érzenek
Kéjt és keservet és megkönnyezik,
(111) De ép ezért ha jő nehéz csapás,
Nem dűlnek el mert szivek edzve van
Mikor te sirsz Csák akkor már halott vagy
700 Mert Csák ha sir megfojtja könye őt
CSÁK
Le a' föveggel mostan férfiak
Sir áll elöttünk nem halottaké,
Nem emberé, de a' magyar dicsőség
Nagy sirja. És mi itt mögötte lévők

705 Az árnyék lelkek még a' jobb világból. –
E' kissebb? Két hős ifjú sirja
'S mint irigyelném őket hogy nem éltek
A' szolgaság koráig. Irigyelném
E' nagyszerű sirt melly vitézi disz.
710 Csak az búsit hogy vesztek, és fölöttök
Mellyért vivának a' hon nem szabad.
(119) Nem hivtalak halotti szent misére.
Nem könnyet sirni e' két domb felett
Mert azt közűltűnk egy sem értené,
715 De hívtalak tanácsra mit tegyünk?
MIKLÓS
Mit eddig. Mit nevetsz Zách Bódog?
ZÁCH
Azt
(125) Hogy a' mit tettünk többé nem tehetjük.
MIKLÓS
Azt nem de újat.
ZÁCH
Tedd ha tetszni fog,
Én rögtönözve és vadul vívott
720 Csatáitokban részt már nem veszek.
MIKLÓS
Tán úgy tegyünk mint tőn a' pap sereg
Hol vén urak kikből a' tetterő
Régen kifort, 's kopasz barátok kik
Butsúnál mást éltekben nem vezettek,
725 Készitik a' csatát papiroson,
'S eszök meg áll ha gyepre téve át
Kezünket zsebbe mint fa bábjaik
Nem tesszük.
ZÁCH
Úgy, 's hogy várhat rendszeretlen
Bár mi sikert.
MIKLÓS
Tanulhat rendszeresen
730 Csatázni a' nyúl, – Küzdni a' veréb;
Természetétől harc-király a' sas.
Útálom én a' tintás újjakat.
Kik életekben azt mit más cselekvék
Mit más ki gondolt írják nyakra főre.
735 Inkább lennék náloknál éji őr,
'S kiáltanám szeszéllyel az órákat,
Fájdalmasan majd, tűzzel, 's halkan addig, –
Míg a' szürkületet úgy zengeném

Hogy felriadna szómra a' világ.
ZÁCH
(136) 740 Ne kérkedj Miklós te zsarlásid által
Ijesztéd el a' számtalan hadat,
Melly látva hogy nem honvéd, – ám de rabló
Csoport e' tábor, messze széledett.
MIKLÓS
Torkodba verjem-e a' szót kuvik?
745 Te ki ijesztni jársz élők között. –
Nyiltan dicső a' férfi, nem miként:
A' sir csukottan és penészesen.
ZÁCH
Ha, ha! kölök 's te nagy vagy azt hiszed?
Levontál néhány kámzsát, és nehány
(140) 750 Rémült nőt kardon ugratál keresztül.
MIKLÓS *(kardjához kap)*
Hah erre ez feleljen!
CSÁK
Csend legyen!
Oh egyenetlenség hazámnak átka,
Hát ellopództál e' szent helyre is!
MIKLÓS
Nem Csák. Ez tréfa volt most csak azért
755 Civódunk együtt mert nincs ellenünk,
De adj egy alvilágot szemközött,
'S szilárdan állunk büszke fal gyanánt.
(149) Kezed Zách, béke!
ZÁCH
Eddig társ valék,
Mert jog 's törvény pártolta tetteink,
760 De most már van felkent királyunk és
Ebben megkell nyugodnunk.
MIKLÓS
Ne tovább!
ZÁCH
(161) Csák halgat, és ti árnyai talán
Nem fogjátok megtiltni hogy beszéljek.
Éretlen gyermekek a'vén hazát
765 Nem fogják kormányozni. Én ki lépek
Közületek mert minden józanelvűbb
(166) Meghódolt.
CSÁK
Józanabb egy sem, de a'
Törpébb igen.

ZÁCH
Hidd, úgy nem vitatom
De a' szent korona kit fed, király,
770 Ne kérd akkor minő? Elégha törvényt
'S alkotmányt tisztelsz e' szó, – „ő királyod"
(170) Személlyét mit birálod, vagy ha is
Ifju lélekdús, és vitéz. Hogy az
Tapasztalád a' harcon. Hogy erényes
775 Tapasztalod most mert kegyelmet ád.
CSÁK
Kegyelmet emlitsz és ki osztja azt?
ZÁCH
Kegyes királyunk.
CSÁK
Az nem él.
ZÁCH
A'hon!
CSÁK
Annak nem ő, de mink, mi nép vagyunk
Tolmácsai. 'S mi azt mondjuk: veszejtse
780 Nevét el a' magyar, világ tekénk
Hány nemzet sirja már, – alatta tán
E' kis maroknyi nép is elpihenhet; –
Veszejtse mondom inkább mint legott
Átkorcsosuljon zagyvalék olasszá.
785 Hová leendne végső sarjadéka
Árpádnak.
ZÁCH
Asszony, nem kórmányra termett,
(190) Lemond jogáról.
CSÁK
Istenemre nem mond.
ZÁCH
Mindenható nem vagy hogy érc szavad
Egy hangja döntsön el ügyet.
CSÁK
Halgass
790 Okoskodásaiddal elveim
Nem döntheted le mert szavad kimért,
'S a' görbedő rabszolga szózatának
Medrébe Isten súgta elveim
Nem férnek el. –
ZÁCH
Veled nem boldogúlok
795 Menj büszke férfi, és keress vidéket

Pusztát királytalant, csinálj beléje
(197) Báb embert, mert asszony csak illyeket
Kormányzhat; és Ersébetet emeld
Királlyá köztök mert itt nem birod
800 ’S ha még is azt mondod birom, hozok
Válladra Isten átkát, hogy lenyomjon
(201) Elhagylak pártos, vesszél el magadban
Jőjjön velem minden igaz magyar
CSÁK
(275) Bajtársaim kik eddig egy nyomon
805 Futottatok velem, itt megszakad
Pályánk: lehúzták rólunk a’ szabadság
Paizsát, e’ perctől pártütők leszünk,
Le sirták a’ meny átkát lelkeinkre
Mi átkozott földönfutók vagyunk,
810 Széledj szét eddig hű nép merre látsz,
Hogy egykor azt ne mond ha kérdenek
(286) Földön vagy égben számoló birádnak
Csák megcsalt elcsábitott, Menjetek
Otthon szülék ’s félárva gyermekek
815 Várnak reátok, menjetek ölelni.
Egy vén szülő itt, a’ kopár haza
Nem csókkal vár, de sirral melly ugyan
Hir repkényt tűz a’ hősnek homlokára.
Ott Károly’ fény sugárzó táborában
820 Fény és királyi dij vár tikteket
Vér dij igaz egy meggyilkolt hazáért,
De dij azért szint olly sugárzó. Itt
Nyomor, halál, ’s miért egy árva népért
Melly nem jutalmaz koldús ’s mit sem ad;
(295) 825 Egy gyönge némberért kinek apái
Szerzék e’ földet drága életekkel.
De mit tesz ez, ő árva elhagyott
Károly hatalmas és jutalmat ád.
Hagyjátok a’ virágot a’ szelek
(300) 830 Dühétől el hervadni, öszve törni,
Előbb mint sem magvat teremne nékünk,
’S árpádot birja újra föl-idézni.
Ültess fölébe kül növényt bujábbat
Mint volt de korcsot és futó taratszkot
(305) 835 Melly a’ magyart kifogja ölni még.
Van e’ közöttetek ki halni nem tud?
Ki halni nem tanult az menjen által
Csókdossa Róma úri lábporát.
Ő élhet. Itten halni kell tanulni

840 Mert rabbá nem lehet ki halni tud,
'S tudom keresni fogja majd a' kardot
Ki mostan eldobá öngyilkolásra,
Ha látja hogy nem élni édesebb
Mint élni láncban.
ZÁCH
Csák éljél soká
845 Vagy addig éljél még könyörgni látlak
Az úgy lenézett korcs király előtt.
CSÁK
Az, az öröklét végén fogna lenni. *(Zách sereggel el)*
MIKLÓS *(kacagva)*
Tisztultunk Csák, de még meg nem fogyánk!
DÁVID
Óh Csák ha Zách valót beszélt.
CSÁK
Nevetlek
850 Ha illyet mondasz, halni egy nekem
Ma vagy holnap ha mint szabad halok;
De élni mint nyúl, vagy mint saskesely
Nem mindegy.
MIKLÓS
Szólj hová leszünk apánk?
Mint tűri kebled e' gyaláztatást?
CSÁK
860 Nézd ifjú ott a' szirtet, gyakran áltam
Ormán, 's körül villámlatok cikáztak
Ő ált; – Dacolva, rendületlenül.
Kül ellen férfiút meg nem gyaláz;
'S meg törhet, ám hajolni nem tanul.
MIKLÓS
865 Nagy vagy Csák és nagyságod elijeszt
Pályázni a' dicsősség mezején. –
(321) Magánosan álunk öten hatan
Ki téve a' zúgó szél szárnyinak.
De ezt felsem veszem, csak az búsit
870 Hogy a' szentügy többet nem lelkesit.
Oh Máté én ostortól, zsarnokoktól
(330) Nem féltem nemzetem, mivel lerázza
A' nép nyakáról ha igen nehéz lessz;
De hogy ha nyelvét megtagadja, félek
875 Nem lészen egyetértés nép 's király közt
Mert mind kettőnek jól gondolt szavát
(335) Elferditendi a' gaz forditó; –
Félek nem érti majd meg a' magyar

Hős tetteit, szabadság érzetét
(340) 880 Elődinek, a' honi krónikákból.
Máté ha hős tettekre tér hiányzik
Zsivány leszek 's elbúvok a' hegyekbe,
Szabad minő a' bérc és bérci lég
Dárdámmal sujtok ollykor mint vihar
885 Egy korcs magyart, vagy vérszopó zsidót.
Rablónak fog nevezni a' világ
De megmosolygom balga véleményét,
Mert én csak gazt gyomlálok a' mezőn.
Leszesz é társ Trencsényi?
CSÁK
Nem barátom
(347) 890 Sas fészkemből meglátom azt ki űz el?
Majd nyílik alkalom és a' magyar
Megérzi hogy nem jó a' külkirály,
Keresni fog még 's ekkor megtalál
Vagy hogy ha még is balga mámorába
895 Süllyedne, és szabadságát elásná,
Felálok még egyszer ollyan merően
Mint szikla, és elorditom fülökbe
Az elnyomott hon végső átkait.
Le sujtok mindent a' kit elkerültem
900 'S karomba zárva Árpádnak leányát
Bedőlök a' halotti nagy gödörbe
(355) Hol a' szabadság 's régi nemzet alszik.
És nem hijába mert felzörgetem
A' csontokat, hogy jöjjönek ijesztni
905 Az elgyávult földnépét, 's rém karokkal
Kivivni azt, mit mink ki nem biránk.
Most honfiak tegyük le fegyverünket
(356) 'S vonuljunk várainkba. *(mind elmennek)*
DÁVID
Menyjetek!
Győzelmi repkény mellyet vér növeszt
910 Élvet nekem nem ád. Szerelmet esd
Az ifjú mell, szerelmet lángolót
Minő enyém 's ha illyet érteni
(360) Nem birna kebled nos, tehát mit akkor?
(dühössen)
Akkor jéggé teszem. Jól látok-e?
915 Ezrek porán térdel oh vajha köztök
Lehetnék én is élve hogy nyomát
Érezném márvány térdinek. Ő sir

ERSÉBET *(a' siron térdepelve)*
Jogsírnak ez szűk 's honfiak sirjának
Igen nagy, oh szabadság hősei
920 Egy hála könny a' szittya lány szeméből
Legyen egyetlen, de szent áldozat.
DÁVID
(369) Ember fölött angyal viraszt; leány
Csak sird ki mind, hogy nékem csak mosoly
Maradjon
ERSÉBET
Dávid és te itt?
DÁVID
Az árny
925 Mikor szakadt el a' testől?
ERSÉBET
Eredj!
DÁVID
Neküldj el oh olly jégfagyos szavakkal,
A' hattyu mell csak egyszer volt hideg
Midőn az első szobrász Phidiás
Vésője márvány szirtből alkotá;
930 'S ez egyszer is sokáig nem maradt.
Mert látva az ég milly félszeg a' mű
Szikrát lehelt a' kőlány kebelébe
ERSÉBET
Nebáncs e' szent helyen szentségtörő!
DÁVID
'S nem-e azért vált el éj és világ
935 Hogy a' félénk ember párját keresse, –
'S fülébe súgja titkos szenvedelmét?
ERSÉBET
Mit szólna Csák ha hallaná?
DÁVID
Ki? Csák?
(385) Én őt kinem szenvedhetem; lehet
Hogy ő nagy sőtt talán erényes is
940 De vallyon a' menyek nagy Istenének
Mig tűzben ég, még zúgva menydörög
Arcáját rettegés nélkül láthatjae
Az ember? Így e' férfi óriástól
Én gyenge reszketek, és ő gyűlöl.
ERSÉBET
945 Hogy azt ki kard helyett rózsát visel,
Ki lányról és nem a' honról beszél,
Hogy azt nem kedveli nem is csodálom.

DÁVID
Mit szóllanék a' honról? Elbukott
(395) 'S őrangyal virrogat fel éjszakáin
950 És sir ha emlegetni halja gyásszát.
Mért szólanék hát én kinozni újra
Hiszen ha néked fáj fáj nékem is
De te nem nézsz szemembe; – megpirulsz
Mint nyugoton a' nap ha áldozik
955 Óh mond meg e' pir szélvész' hirnöke?
Vagy érzelem? Ha szélvész úgy ne zúgd
Reám, mert vad morajja közt lehúnyok
ERSÉBET
Csak vész maradt az élőknek, szerelmem
(401) A' sirba vitték e' domb' hősei.
DÁVID
960 Ragd hát reám lány mind fájdalmadat.
Elhordozom; csak azt mond hogy szeretsz
Ha nem miként én, olly végetlenűl
Mond azt, hogy jobban tűrsz mint más vitézt;
És én nyugott leszek. Nyujcsd jobbodat
965 Hogy nem haragszol illy heves beszédért
ERSÉBET
(407) És jobbomat ha nyujtom elsietsz?
DÁVID
El.
ERSÉBET
'S vissza nem jösz mig magam nem hivlak?
DÁVID
Nem. Most halál itéletem jegyeztem
Alá. Egy percnyi üdvért drága ár.
ERSÉBET *(kezét nyujtva)*
970 Ne
DÁVID *(megcsókolja)*
'S arcodat nem? Jó mert láng e' csók
'S égő sebet égetne ajkadon
ERSÉBET
Ezért nem kértél.
CSÁK *(belép)*
Hah meg álj fiú
(413) Pór csókokat nem tűr Árpád leánya
Ne üss nászt a' hon szentgyászú torán.

Vége

A' második felvonás' személyei:

Ersébet.	Dávid.
Csák.	Zsámbokréti.
János.	Srót.
Miklós.	Simon.
Domos.	Csák' fegyveressei.

MÁSODIK FELVONÁS

DÁVID

1^{ső} Szin

(Erdős 's bérces vidék a' háttérben Trencsén' tornyai látszanak. Alkony)

MIKLÓS *(Fegyveres néppel egy szirt-csúcson megjelenik)*
Megálljatok, itt elkell menniek
Aztán vitézül ám bajtársaim!
Lessz estve áldomás. Öcsém Simon,
Célózd meg jól a' hájhasú vezért
Ki jőni fog velök.
SIMON
Hiszen szegényt
Három nyil éri mig mást alig egy.
MIKLÓS
Balját lövesd hát csak a' potrohának
'S másutt ha éri is nyil, mit sem ér
(Domos a' bérc alatt jő sereggel)
Ha hó! ki az?
DOMOS
Tüzes menkőt öcsém,
Fajodra sem ismérsz többé?
MIKLÓS
Domos!
Te itt?
DOMOS
Forgó-szélt! már fészekbelink
Is idegen lett, – vagy üldnéje hát
Magát külömben a' bódult magyar?
MIKLÓS
Nem üldi őmagát. De szittya vére
Törvénye' szentségének ellenére,
Mint egykor a' menny pártos angyali

Látván a' föld leányi milly kecsessek
Külföldi nőkkel házasult. És lőn
Egy korcs világ, mert korcs volt anyja vére
'S népére most vérfördőt küld Hadúr
995 Hogy megmosódjék benne a' Magyar. –
DOMOS
Ez vig rege, de mond mit tész te itt?
Erdőben, szikla-csúcson fegyveres
Bajtársaiddal?
MIKLÓS
Csitt! többet ne szólj.
Elmondom, halga: Könnyű szólni néked,
1000 Ten szárnyadon miként a' sas szabad,
Szepesben most egy zárdát, most megint
A' tárkocsik jól fegyverzett sorát
Támadjátok meg János testvéremmel.
Engem Trencséni megtartott magánál,
1005 'S minő veszett unalmas életünk:
Nincs szó leirni. Vértet és paizst
Halál bíborként rozsda von körül
Pókok tanyáznak a' sisak ürében
'S mi alszunk csendesen mert elnémult
1010 Csatára hivni a' tárogató.
(465) Ollykor tehát ha egy egy vig napot
Kivánok élni: szépen csendesen
Ki mászok az egérfogóból és
Itt újra élek, keblem újra ifjúl,
1015 Mert küzdhetek; 's küzdés a' lét, halál
A' nyugalom. –
DOMOS
Újságokat beszélsz, –
Én is Trencsinbe utazám pedig;
De hogyha úgy van mint iment beszéled
Szerencsét kivánok az aluváshoz, –
1020 Énnékem hozzá kedvem semmi sincs. –
De szólj hogy változott meg ember úgy,
Az agg vitéz villám tekintetével,
(471) A' tetterőben olly dús férfiú,
Mond keble nem törött-e' meg a' bús
1025 'S egy folyású pangás napjain?
MIKLÓS
Mint a' cselekvés hajdan fénykorában
Olly nagy, 's magasztos ő a' türelemben.
(477) Sinlik, 's küzd, bár a' lélek még tüz árként
Ki tör, – de csak hamar mint jól tanult

1030 Mén vissza tér szelidülten magába. –
DOMOS
Ne többet. Köny tolul szemembe látni
A' régi nagyság gyászos romjait!
MIKLÓS
(479) Nem azt, a' tűz keblű keselyt, melly szárny-
Szegetten ül a' bércen, 's eltekint
1035 Síkján csatáinak, és elbusúl
Ha kételkedve a' jövőbe néz.
DOMOS
Hát Dávid?
MIKLÓS
Ő szerelmes őrjülésig.
Nem tör meréssszen büszke tett felé,
De csüggedetten hervadt lomb gyanánt
1040 Anyag szárnyán, a' földre vissza húl.
Ha ez hatása minden szerelemnek
Ki tépem úgy e' szivet, ne szeressen!
DOMOS
Én nem tudom, mások mit érzenek
E' tárgy felől, ám én a' férfiúnak
1045 Magasbban érzem lenni hivatását.
Igaz, gyönyörűl teremte nőt az ég,
'S Gyönyört mint frissitő pohárt a' perc
Hatalma ád, mellyet ha elköszönténk
Tovább megyünk 's szentcsak emléke lessz.
(zaj hallik)
MIKLÓS
1050 Csitt milly zaj ez?
DOMOS
El is feledtem bátya
Druget nyomomba jő. Űzőbe vett.
Im késő minden, fegyverre legények!
Körül vétetvék már csapatjaink.
MIKLÓS
Fel, győz vagy hal minden ki nem pulya!
(csatazaj, kivont kardokkal mind elvonulnak)

II^{dik} Szin

(Csarnok Trencsinben, a' falakra fegyverek aggatvák, egész vaskészületek állnak a' szögletekben, az oszlopokon cimerek, 's zászlók lobognak. Ersébet karszéken ül kézi munkával kezében, Dávid zsámolyán lantot penget.)

DÁVID
Elkérgesedvék ujjaim, 's a' dal
Olly édesen mint láttam mesteremtől
Nem ömledezhet. Oh 's mikor repül
Magasra, hogy ha téged énekelve
E föld porán túl égig nem halad?
ERSÉBET
Talán hazádat érted szép fiú,
Igaz, ha ez nem oh mi lelkesit?
DÁVID *(felugorva)*
Gúnyolsz, és újra gúnyolsz! ha! ha! ha!
És én mint gálya rab, szeszélyidet
Tűröm, és élek – hogy szüm megrepedjen.
Bukott angyalként sirok szüntelen
Örök keservet a' menny ajtajánál; –
És nem tudom egyetlen birtokomnak
Melly az örök lét, 's bú, örüljek-e'?
ERSÉBET
Mi szörnyű vagy megint, eressz! eressz!
DÁVID *(kezét megfogja)*
Tapintsd a' vért karomban mint szökellik,
Bilincselt óriás az, és ám ha egykor
Kitörne szörnyű tudna lenni majd,
És föl kiáltna, úgy hogy jajgatásán
Elzúznék a' világ. Nem küzdne többé
Csillag-lakáért a' merész. Csak én,
Én felkarolva vágyam angyalát,
Világok romján élném üdvemet!
MIKLÓS *(kivont kardal berohan 's féltérgyre hul)*
Segitség, átok! elfogák Domost!
ERSÉBET
Az Istenért mi baj? Te vérezesz. *(fegyveresek jönek)*
MIKLÓS *(csendesülten felkél)*
Bátyámat elfogák és én dühöngök
Minthogy ha ellenséggel küzdenék. *(sebjére)*
Ez semmi, karcolás. Csak őt, csak őt
Mentsétek emberek. Utánnam el!
SIMON
Felköltjük-é agg mesterünket is?
MIKLÓS
Ne költsétek fel Csákot, hagy aludjék,
Szét nézné őket láng tekintetével.
A' gazfiukat, forgó szél gyanánt,
'S testvéremért szeretnék tenni én is.
Szeretnék reggel néhány üstököt

Trencsényinek véresen bémutatni.
Fel hát utánnam!
ERSÉBET
Dávid vesztegelsz!
Nem-e buzdit a' testvér szeretet,
A' böcsületnek hangja téged is?
Ki forr-e' már a' lélek 's tetterő
Belőled, úgy hogy balga test gyanánt,
Egy gyönge nőszem vonszol e' világon
Keresztül. Oh gyalázat férfiú! *(ki megy)*
DÁVID
Mi ez? Szeszély-e, dölyf, vagy kárhozat?
Mindegy. Volt kor melly büszke mén 's csatában
Vad emberül örülni láta, most
Megváltozám átlátva semmiségét
A férfiu e' rongy játékinak.
MIKLÓS
Gyerünk! Így szólni szégyenelnék.
Még kisértetbe hozsz óh rossz fiú!
Balul gondolni áldott jó anyánkról.
DÁVID
Át láttam azt, hogy egy ki boldogit,
Üdvünk követje vágya egy a' nő.
MIKLÓS
Karom vonaglik ah! Simon gyerünk,
Tudod nem alszik a' pokol. El! el!
(el a fegyveresekkel)
SRÓT*(be lép)*
Isten megáldjon minden jó magyart!
DÁVID
Ember, ki vagy te hogy olly vakmerőn
Lépsz Trencsény csarnokába?
SRÓT
Vak merőn?
Mondod, 's nem-e' köszöntem, vagy nem-e'
Trencsényi lakja ez többé? Talán
E' szirt kopárról is kiűzte már
A' háládatlan hon, nagy gyermekét.
Bocsánat úgy, ha az elbújdosott
Honának egyik odvát gondolá
Még fertőzetlen itten föltalálni, –
'S bemocskolandó vad lehelletével
Fénytermetekbe tévedett: hol egykor
Vér-bűz uralt. De minden változó
Örök csak a' sir, – 's most Isten velünk!

DÁVID
Meg álj! Mit kivánsz? szolj de szaporán.
SRÓT
Nem azt kérdezte Csák, hogy mit kíván
Ha jött lakába bujdosó magyar.
CSÁK *(ki ez alatt félig fegyverezve be lép)*
És most sem kérdi, kezedet vitézlő!
Tulajdonítsd a' kor hibáaúl,
Ha eldurvulva annyi csel között
Ki nem ismérjük mindjárt az igazt.
De szóljatok mi zaj? Mi lárma ez?
Ki válaszol leventék?
DÁVID
Németek
Vijják a' várat. Kívül harc üvölt.
CSÁK
Víjják? valóban inkább elhivém
Hogy lányok ablakához járnak illy
Édes zenével mint Trencsén alá.
DÁVID
Domost fogák el, jó testvéremet,
Ki messze földről hozzánk vándorolt
Ez az egész.
CSÁK
Domost, ördög, pokol!
De jó, – a' szó szentségét megtörétek
Most engemet sem köt adott igény
Lássuk ha újjra síkra serkenünk
Nem-e' felejténk sujtni a' Dzsidát?
Nem fásult-é el a' harc szokta kéz? –
Hol Miklós és Simon?
DÁVID
Ottan kivül
Vezetni mentek a' kirohanást
CSÁK
Tudod csatáznak, Dávid és te itt
Paizs helyett kezedben kába lant, –
Gyalázat. El e' szerrel vagy talán
Versengni vágysz a' gyülevész csoportal.
El véle mondom! méla rezzenése
Mámorba vonja a' belső erőt,
'S lankasztva inaikat elpuhít.
Vad tárogató a' férfi hang szere,
Melly behat a' csont belsejéig. Add!

(a' lantot öszve zúzza. Dávid el győzelmi zaj.)
MIKLÓS *(kisérettel jő)*
Im lábaidhoz rakjuk mesterem
Győzelmeink tanúját. Óh bocsánat
Hogy elraboltuk tőled e' merényt
Rabolnunk kelle mert ébren ha vagy
Nincsen honunkban kivüled dicsőssség.
CSÁK
Keblemre ifjak végső perceimre
Nyugalmat ád az édes öntudat:
Nem hal ki vélem együtt a' Magyar. –
De hol Domos?
MIKLÓS
Rab.
CSÁK
És mi csevegünk!
SIMON
Beszélni vágynék veled egy követ.
CSÁK
Várjon. Te szólj levente mit kivársz?
Olly régen álsz kihalgatatlanúl.
SRÓT
Fel hivni hát véres bosszulóúl
Az eltiport törvényes ős szabadság
Ügyében jöttem Csák oh tégedet!
Hisz Késmárk eddig mindenkor szabad volt
Most rab: és rabja Zách a' szótörőnek
Hogyan tanuljon hátam meghajolni
E megmeredt csont? Szét tekint tehát
E rossz világon 's könyrűlőt keres.
Az ég mint mondják többé nem segít; –
Bért vár, – 's rómát Károly kibérelé.
E nagy világon nincs egy lábnyi hely
Hol pártolásra lelne a' szegény!
Csákhoz jövék tehát, ez egy apához
Ki meg halgatja a' panaszkodót
Ki véle érez és helyette tész. –
CSÁK
Mond hát mi történt?
SRÓT
Hát nem régiben
Irást vevénk Károly kezétől irva
A' város házán, mink el olvasók
Az iratot, 's abban jelentve volt:
Hogy a' világ kacajjául bitóra

Álitva ősi szabadalmainkat
Dézsmánkal együtt. Zách Feliciánnak
(483) 1190 Kegyeskedék odadni városunkat.
Láng járta meg keblünknek belsejét, –
A' néma csendet zord moraj gyanánt
Fojtott mérgünknek árja törte meg. –
Magas póznán hortuk hát azt a' firkát
1195 Körül a' város minden részein,
Vadul kiáltva „váltság és szabadság."
Mig fegyveressen gyült körül a' nép
'S piac közepen izzé tépve azt
Felelni rendelt: „a' bitor király
1200 Törvénytelen parancsát megvetők
Késszek halálig illy rablás előtt
Megóvni városunkat" – most tehát
Ismét keményebb választ várhatunk; –
'S ha nem segít Csák árva városunknak
1205 A' vad erőszak sullyán meghajol. –
MIKLÓS
'S miért kapá e' szép ajándokot
Zách Bódog?
SRÓT
Szép ajándok! óh való!
De nem magyarnak, ennek lelke fáj
Ha látja hogy bilincselt társa sír!
1210 'S ajándokán melly rablott szerzemény
Örülni nem tud. Ámde van elég,
Ki szégyenelve ősi származását,
Nevét, szavát, hazánknak eltagatta
'S mezével lelke is külföldi már.
1215 Tányér nyaló lett Károly' udvarában
'S egy nyájasan kiejtett szó miatt
Ön vére ellen átkos pártot üt.
Zách Bódog is e' fajnak egyike, –
Ki hűn segíti a' papos Királyt
1220 Ember vadászatában. Még utóbb
Együtt morzsolgat véle olvasót.
MIKLÓS
Polgár! – válassz e' fegyverek közül
'S ha ez egérfogóból rést lelénk, –
Megyünk, Késmárkra együtt, érted-é?
1225 Én védelek pokol 's király előtt.
SRÓT
Derék fiu!

SIMON
Itt kard, ez jól suhint!
SRÓT
Óh adna bár száz életet Hadúr,
Mellynek ellenség romlás mindenike,
Mindennikét odadni értetek.
CSÁK
1230 Meg áljatok szavával játszani
(530) Embernek nem szabad. Megyek Budára
'Sérelmeink orvoslatát kikérni; –
Ármány 's gonoszság gyakran búvik a'
Felség palástja szent redőibe.
1235 Ám ha siket lett ott is a' menyország:
Akkor mi is pórok megkisérendjük,
Tudunk zengni úgy hogy az egeknek
Essőzni kelljen.– Jöjjön a' követ!
(Zsámbokréti belép)
Idább levente, mit sem félj idább,
1240 Ne reszkess vérem lázba jő ha látok
Reszketni férfit!
ZSÁMBOKRÉTI
Mért reszketne az
Kit hivatalja véd rablók előtt is?
CSÁK
Nézz széljel, és ha látsz vitézeket
Kikről lepattan önkény és parancs,
1245 Mély sir fenéken ütnek új tanyát.
Ne hidd hogy rajtok törvény nem ural
Mind annyit egy adott igéje köt.
ZSÁMBOKRÉTI
Érdektek is azt hozza most magával,
Mert körmeink közt egy gaz cimborátok
1250 Ki mindenik bántott hajszálamért
Egy egy halállal fogna meglakolni
CSÁK
A' gaz kételkedik csak ellenében,
Ki ön magában nem talál erőt
A' jóra. –
ZSÁMBOKRÉTI
Hogy hidjünk a' pártütőnek,
1255 Ki megszegé a' hűségnek hitét?
MIKLÓS
Hah Csák megfojt a' méreg vagy kitör,
Ha látom milly hideg maradsz!

CSÁK

Ne bánd
Hisz pártütőkről szól, nem érdekel
Beszéde minket. Fel követ tovább!
ZSÁMBOKRÉTI
Haljad tehát: új átok szált reád
Irtóztatóbb a' réginél, pokolnak
Áldoz még élve.
CSÁK

Mind badar beszéd,
Eddig nem ártott most sem árt, legyen
Hálá az égnek jól érzem magam!
ZSÁMBOKRÉTI
Igen de most tudd meg nagy átka szált
Fejedre szent atyánknak!
CSÁK

Egyre megy
Nagy vagy kicsiny. Cérnára nem kötend
Mint ördögét a' kuruzsló barát,
Szalmával verve mig pokolba ér. –
ZSÁMBOKRÉTI
Isten vagy-é vagy ördög hogy mi sem
Bir ingerelni hogy magadba térj?
Hald hát a' végsőt, 's lenne bár szived
Miként hizelged durva kő darab,
Tudod keblednek belsejébe, bár
Miként lezárni a' dúló vihart;
Most szóm acélján még-e' kő darab
Is szikra árt bocsájtand, – 's a' lezárt
Vész diadallal tör ki ajtaján,
Mert birom kulcsát a' varázs lakatnak. –
CSÁK
'S ez volna?
ZSÁMBOKRÉTI

Számkivetve, ellenének
Nyilvánított mellyért küzdél a' hon; –
Anyáskodó kezét átkos fejedről
Levéve meg tagadt, korcs magzatát.
Ládd 's mind e' mellett kegy 's bocsánat az
Mit hirdetek csak add fel váradat.
CSÁK *(komolyan)*
Elég. 'S meg tiltja fájdalmait
Együtt viselnem véle?
ZSÁMBOKRÉTI

Ezt szabad!

CSÁK
Úgy vétkes ő, 's én érte szenvedek.
Most menj, 's mond szolga: kardal a' kezében
1290 Nem alkuszik szabadságára Csák;
Mond hogy beszéded mindenik sorából
Ki ri az azt csinálta pap. *(Zsámbokréti indul)* Meg álj!
Tiz perc alatt Domos szabad legyen
Különben vérrel irok számadást. *(Zsámbokréti el)*
1295 Távozzatok, Domost bevárjuk, *(Mind el)* Óh!
Én balga bosszúról beszéllek itt
Egérfogómban bosszúról. 'S miért ne? *(sötéten)*
Kis ember, nagy remény, parány erő
Az oriási nap szám hoz. Oh gúny!
1300 Te gúnyolsz Isten és nem-e teremtél?
ERSÉBET *(gyászban belép, 's az ablakon kitekint)*
Áldott mezők mi szépen zöldülétek,
'S parlagtokon most harci mén legel
De ott mi füst gomolyg föl, rom terül
Alatta el, ez képed óh hazám!
1305 A' tűz melly jó tevő melegjeért
Teremték im mi szörnyű! szörnyű lett!
(Csákhoz kit észre vesz)
(547) Téged kereslek Csák! de úgy találllak
Mint sast, melly zordon martalékra vár;
'S ha látlak igy sötét hadistenűl
1310 Reszketve szól a' földi szenvedésről
A' gyönge nő, 's hozzád simulva fél,
Hogy felkarolva lelke vágyait
Túl hágod a' föld jól ismért körét, –
'S a' nő Trencsényi ott is nő marad!
CSÁK
(551) 1315 Szóljál királyném hű alatt valód
Édes parancs lessz kivánatod
A' férfi vad csatákon edződék; –
'S ha durva lett alakja óh ne hidd
Hogy vásott érzés lakja kebelét.
ERSÉBET
1320 Óh Csák! Midőn az ősi nép' szabadság
(556) Mosolygó arca tűnt fel álmimon
És én hazámat boldogitni vágyva
El hagytam a' kolostori magányt, –
Nem hittem, és e' szörnyű hogy hazám
1325 Vérében fessem átkos bíborom!
Hogy átokul csendes tanyáiba
Bel háború szövétnekét dobom!!

CSÁK
(561) Nem mink királyné! Károly tette ezt.
ERSÉBET
Én dőre hittem: őseim hazája
1330 Lányát esengve várja kebelébe,
Hittem 's dicső jövendőt álmodék.
'S ha úgy mint egykor párducos apáim
Nem vittem volna harcra népemet
Aratva fényre fényt, hír névre hírt,
1335 Ápolni hon a' béke szent virágit
Ez volt mit esdve kértem Istenemtől,
És most e' szép csalódás elveszett.
Átkozva lessz nevem, – késő utódok
Rémül nézendik egykor a' leányt
1340 Ki dőre kincsek csillogásaért
Kegyetlenül kiölte nemzetét; –
(569) 'S a' test rakások szörnyű hantiból
Rakott királyi széket!
Óh Csák, én vissza vágyok a' magányba
1345 Hol Istenemhez küldhetek imát
A' nemzetért, melly engem megvetett!!
CSÁK
Klastromba mégysz? Mehetsz de hogy ha hír
Lopódzik a' magányban és e' hir
Bús foglalatja vér lessz, és halál,
1350 Mivel lelép a' nemzetek sorából
Királyné általad egy árva hon.
Ölcs gyászt magadra hogy illy gondtalan
Játszottad el egy nemzet lételét.
ERSÉBET
Dacolva szép a' férfi hogy ha áll
1355 Miként a' szirt olly rendületlenül;
Ha törpe társak dőre csábjai
Lehullanak az érc kebel felett.
De gyönge én, a' sors hatalmival
Csatára keljek-e vér-áriba
1360 Fullasztva minden nőiségemet?
CSÁK
Száműzzünk-é hogy késő századok
Sirodra irják: gyáván sirt a' hon
Mig alkotmánnya gyászos sir terén
Mi alkuvánk a' gyáva békejért,
1365 Benned szent elvekért viv a' magyar
Nép, melly nem birja verni zsarnokát
Érdemli-é az hogy szabad legyen?

ERSÉBET
(577) Óh Csák! egy trónt ki vivni szép dolog,
Lemondni róla százszor istenibb,
1370 Hagyd nékem e' diszt 's késő századok
Egy békés és virúló hon felett
Áldandják a leányt; ki nemzete
Váltságául választá a' halált.–
CSÁK
Nem, nem, – lemondnod nem szabad királyné!
1375 Türés, a' jelszó: „rendületlen elv"
Mellyel csatázni a' sors fárad el
De mond a' nőiséget birod-é
Le tenni? Lakja-é' szűd olly erő
Mert győzni fogsz! mert győznöd kell! de tudd
1380 Hogy nőé lenned nem szabad. *(el)*
ERSÉBET
Óh jaj!
Se nő, mert azzá lennem nem szabad,
Se férfi mert hibázik az erő
Melly győzedelmez vész 's vihar felett.
'S nő még is, mert ki az ki kebleinkből
1385 Ki tudja tépni a' természetet,
És férfiú mert éltem tengerén
Irtóztatón csatáz hab hab felett, –
Mi lessz belőlem egy ki ölt hazán
Egy puszta trónon mellynek zsámolyán
1390 Nincs senki is ki ért, ki sir velem? *(sír)*
DÁVID *(belép)*
(603) Ő sir, mi szép ha sir, mint harmaton
Ezer szinekbe osztott nap sugár.
Te sirsz, én láttalak oh győzelem!
Ládd lány ha embert látsz a' sors sötét
1395 Csapásitól sujtatva kétkedőn,
'S remegve nézni a' jövő felé.
Mint Isten áll világa romjain
Melyt egy hatalmasb Isten dúla fel
Ne mond kacagva férfi nem remeg.
1400 Könnyűt ragyogni láttam arcodon
Úgy lakja szivedet érzés, keserv,
(609) Igen te nem vagy olly túl földi nő,
Melly csak kacagja szenvedéseinket.
ERSÉBET
Kérdezd meg Csákot ő meg mondja hogy
1405 Némbernek lennem nem szabad!

DÁVID

Megint?

(611) Csák, és megint csak ő, átok reá!
De küzdjön érted bár meny és pokol
Lehúzom azt a' földre, és emennek
Ollyast cselekszem, hogy borzadva szól
1410 Ez a' pokolnál poklabb, 's győzve lessz.

ERSÉBET

Örjöngsz, távozz, segélyt hivok leg ott.

DÁVID

Ne olly sietve. Im itt hoztam egy
Parányi szert. *(tőrt húz)* kicsinke vas, 's azért
Hatalmas egy szer minden fájdalomnak.
1415 Ha ennyi búra most reményt nem ádsz,
Reményt csak annyit mennyi ép' elég
Átlátnom éltem rémes átkait;
Kebledbe mártom ezt, a szép kebelbe,
Melly a' mesék almájaként kecsegtet,
1420 'S el oszlik az utánna kapkodónak.
(621) E' durva kulcsal nézzem meg valjon
Nincs-e ott érzés egy porszemnyi nagy?
S aztán meghalnom könnyű lessz. A' lét
Rideg sötét ha napja alkonyult!!

ERSÉBET

1425 Irtóztató ember óh mit tegyek!

DÁVID

Napként hivál a' létre, és miért?
Hervadni-é' a' nap szörnyű hevén? *(elkeseredéssel)*
(626) Reményt vagy új tavaszra, vagy iszonnyal
Forduljon el tettemtől a' világ
1430 Ha halja mit tett egy kétségbeesett?

ERSÉBET

Halj hát egy példát.

DÁVID

Most példát, oh jaj!
És játszni kivánsz-é' most is velem?

ERSÉBET

Figyelj: a' nő gyöngéd virág, körül
Üvölti vész, és a' nő szerte néz
1435 Támaszt keresve illy vihar között, –
Melly őt megóvja ez ingásitól.
Körül tekincs; olly férfit válasszon-e'
Ki eltagadva égi szikraját
Nem villámokkal küszködő cser; ám
1440 De gyönge nád, óh Dávid, mint te vagy!

Testvéridet a' hősöket tekincsd
Mint sasfiók nézd úgy csatáznak ők
Menj győzni mint oroszlán és ha jösz
Csodál a' gyönge,'s büszke győzetetni
Önként hajol meg az erős előtt.
DÁVID
Jó én megyek te szép, te büszke lány,
Meg vivni harcomat, melly életet
'S halált hord éjjelében. Harc után
Vagy némán és olly érzéketlenül
Mint sirkövem tűrend máskarjain
E' sziv, vagy Isten és világ előtt
Magáénak vall.
ERSÉBET
Most Isten velünk!
DÁVID
Igen leány mint győztes, vagy soha
Nem látom többé édes arcodat. *(Ersébet el)*
(Dávid merengve áll. Csák, Domos, Miklós, Simon, és még néhányan bejönnek)
CSÁK
Derék Domos csak hogy te újra itt.
DOMOS
Óh jaj miért nem koncolátok el
A' gaz fiút, hisz mulatságukat
Ágasra kötve látni, más uton
Is elrontottam volna én nekik.
MIKLÓS
Megmondtam úgy-e Csák!
CSÁK
Meg, 's én tudám
Hogy átkos eszközt ügy meg nem javít.
De mostan el. Isten velünk vitézek
Megyek Budára megtekinteni
Van-é még ember kit a' jó dologra
Jó szó reá bir? Vagy olly kérgesek
Már a' fülek hogy tőlük nincsen út
A' szivhez. Megtekintem hogy valjon
A' nemzet hangja míg Károlyhoz ér
Nem-é hal el már az elő szobában?
DÁVID
Csak harcra! harcra!
MIKLÓS
Én Pannon hegyén;
Ütök be Rómának tán sulyosabban

Szópatvaránál. Csák Isten veled
Megugratom a' szoknya hősöket
Ha addig élek is. Hogy átkozott
1475 Fiúk vagyunk, tettünk mutassa meg.
DÁVID
Csak harcra! harcra!
SIMON
Harc és háború!
Elvész a' föld mert Dávid úrfi is
Csatát rivall.
(mind el. Ersébet jő)
ERSÉBET
Elmentek. Hah mi ez?
Hősök tolongnak a' vár udvarán!
1480 Barát vagy ellen. Jő. Hah Istenem!
JÁNOS *(néhány vitézzel belép)*
Királyném üdvözöllek!
ERSÉBET
Oh te vagy,
(665) Mi hírt hozasz szepesből, mint fogadtak
Barátjaink?
JÁNOS
'S van erőd Királyné
A' legrosszabbat is meg hallani?
ERSÉBET
1485 Beszélj. Rég elfásott e' szív, – csapásitól
A' kérhetetlen végezetnek. Szólj!
'S ha szód sebezni fog, csak arra int,
Hogy még kinem halt ez alélt kebel.
JÁNOS
(1237) Bejártam e' hazát, mint zokogó
1490 Szél, leg dugottabb sastanyáival
Hol bújdokolva honfiút reméltem
Találni: Hasztalan, az árva hon
Bús jajgatása vajmi gyönge szó, –
Könnyen kivész a' közveszély között
1495 Mint fergetegben halk fohászkodás.
Most mindenik csak ön magán törődik
Örül ha illy nehéz kor átkait
(1250) Gondos hajos gyanánt mellőzheti.
ERSÉBET
'S barátjaink?
JÁNOS
Voltak. Még napjaink
1500 Ragyogtak és fényökben terme légy,

Termett bogár, most fagy van, fagy előtt
Elbúj a' féreg. Ők akként fogadtak
(1253) Mint elszegényedett adóst a' dús.
Van sok kinek gond űli homlokát,
1505 Ki elvonulva ősi sas lakába,
Tekint sohajtva árva nemzetünkre,
'S epedve néz egy jobb jövő felé.
De nincs ki férfias szilárd karokkal
A' sors gyeplőit megragadni merje,
1510 'S külfejedelme pompás udvarán
(1261) Szegény honát felejti a' magyar!!
ERSÉBET
És nincsen-é mód már segíteni?
JÁNOS
Ha Isten nem küld nemtőt, nincs királyné! –
Megunta a' magyar hogy nincsen ellen,
1515 Melly meghóditni birja 's ön magát
Botor ebdühhel irtja ki.
ERSÉBET
Jól ércs,
Oh! jól figyelj szavamra, 's szólj valót!
Nincs-é szer hathatós, megorvosolni
(686) E lázt csak égi nemtő?
JÁNOS
Nincs sehol.
ERSÉBET
1520 Ne tépd el oh! igy egy reményemet!
Hát hogy ha van. Ha az ártatlan eszköz
Mellyt koncolásra használ a' bakó
Elzúzik, és atyái' nemzetének
Halállal áldoz. Mi egy nő halál
1525 Kinek apái százat áldozának?
JÁNOS
Jól mondtam, itt csak égi nemtő képes
Segítni. Lelkem ime meghajol
(687) Ily rendkívüli nőnagyság előtt. *(térdet hajt)*
ERSÉBET
És hogy ha a' nő, nem bir fonalával
1530 A párka testvéreknek, hogy legott
Egy perc alatt elmetszni az egésszet.
'S hozzád könyörg vidd élő sirba őt,
Hol a' kolostor ajtaja lezárja
(692) Az éltet, és reményt, te ugy-e nem
1535 Te nem veted meg e' rimánylatát?

JÁNOS
Értlek 's cselekszem. Oh hon, tégedet
Kit férfiak dzsidája, vérpatak
Nem birt kivivni, egy nő mente meg? *(győzelmi zaj)*
ERSÉBET
Jőnek, siessünk szót nem vesztegetve.
1540 Némuljon a' szó hol a' tett beszél.
(mind ketten ki mennek)
(Dávid jő égő arcal fegyveresen, János a' más oldalról vissza tér)
DÁVID
Hol Ersébet? Én győztem, ő enyém.
JÁNOS
Klastromba ment
DÁVID *(kardját lebocsájtva fásultan)*
Klastromba ment ha! ha!
(732) Trencséni ezt is! bosszú! bosszú hát!!

Vége.

A' Harmadik felvonás' személyei

Róbert Károly.	Zsámbokréti.
Csák.	Klára.
Zách .	Boris.
Dávid.	Bohóc.
Druget.	Udvaroncok.

HARMADIK FELVONÁS

A' HONFI ÉS AZ UDVARONC

Szin:
Budán. Terem Zách Bódog lakában

KLÁRA *(Tükör előtt Boris segitségével piperészkedik)*
(733) Szorítsd be jobban néni vállamat,
1545 Úgy most karcsu vagyok.
BORIS
Hajadba mit
Fonjak, virágot e', emeli az
Arcok tavasszát, vagy szög fürtidet
Testvérileg arany ölelje át?

KLÁRA
Ah a' virág olly hervadó, ne azt,
1550 Mert hogy ha látnám fonnyadt ékeit,
Eszembe jőne: a' legszebb virágot
Ha dér csipett mint sujtjuk el magunktól.
S tehet-e róla a' kicsiny virág,
Hogy büszkén mint a' cser dacolni nem tud?
BORIS
1555 Hej, új idők! vétek tetézte kor!
Be mások vagytok mint szép hajdanán!
Egy rozsa bimbó, szüzek ékeül
Szerényen tűzve fürtös haj közé –
Legszebb ajánlás volt a' szép leánynak.
1560 Most száz ékesség, mint boltok felett
Lépül kitüzve a' vásárosoknak
Lóg a' leányon, és a' bolt üres.
KLÁRA
Tüzz hát egy rozmaringot.
ZÁCH *(belépve)*
Klárcsikám
Szép vagy, csak egy kár hogy kicsinke még.
1565 Csinossan öltözél kis csintalan.
(748) Nőjj csak olly barna vőlegényt hozok
Mint árnyad.
KLÁRA
Oh nem kell apám!
ZÁCH
Miért?
KLÁRA
Nem kell apám, az álnok vőlegény.
ZÁCH
Hogyan tán azt hiszed, hogy az hamis
1570 Leánynak árnya is hamis?
KLÁRA
Nem azt!
De ládd apám, ha tisztán ég a' nap,
Minden mosolyg, árnyékom is követ,
'S hizelgve csókdos: ám jőjj rossz idő,
'S körül tekintek a' sötét napon
1575 Hogy leljek embert, árnyat vagy mi mást, –
Kivel bosszúmat elfecseghetem.
(785) De ládd apám árnyam nincsen sehol,
'S nem lenne e' az álnok vőlegény?
ZÁCH
Kis bamba te!

KLÁRA
Még ehhez változó
1580 Is lenne mátkám, mert Trencsin fölött
Ha áll a' nap, az árny is ott terem,
Budán süt ismét, 's ismét erre tart.
ZÁCH
Nem változó ezért, sőtt mindenütt
Napjához hű marad. De elvelek
1585 E' dőre képzetekkel. Klárcsikám
(785) Hozok én néked gazdag vőlegényt
Barátim egyikét!
KLÁRA
(802) Sántát hozasz!?
ZÁCH
Tán álmodol? Ügyetlenül beszélsz
KLÁRA
Az meglehet. Barátidtól hogyan
1590 Tanuljak szólni józanon, hiszen
Mind jobra balra sántikál beszédök.
Inkább talán mint hü baráti szó.
ZÁCH
Mért mondod ezt?
KLÁRA
Hát könnyen jó apám; –
Te mondod olykor a' király kegyes,
(807) 1595 Sóhajtnak ők is óh kegyes bizony!
És néha mondod: álnok a' király
Fondor, kegyetlen, 's ők viszhangjait:
Fondor kegyetlen. Mond meg hát magad
Nem sánta-e' beszédök? Óh apám!
(811) 1600 Ne hozzad ráncba homlokod, fecsegtem.
ZÁCH
Leány!
KLÁRA
Ne báncs!
ZÁCH *(komolyan)*
Ha egykor – óh! de nem,
Nem – ő kegyes király – 's ha még is óh!
Ha még is akkor kürtöm egy szavára
Rokonságom fegyvert fog, 's húszezer
1605 Paizs dörögtet jog szolgáltatást.
Rokonságom? Ha! ha! leány, leány!
Mit mondtál mik barátim? Óh a' gyermekből
Isten sugalva szól. Nem zárja el
Ifjú keblének cifra tükörét

1610 E' pór világon semmiféle pánt.
Ő még az Isten égi szikráját
Híven megőrzi. Hah, el rém alak
Én test vagyok, s' az árny ha élni vágy,
Az árny a' testet nem hagyhatja el.
(823) 1615 Igen 's ő olly jó, olly kegyes király!
ZSÁMBOKRÉTI *(jő)*
Ki üdvözöl, még csarnokodba tér
Kipihenendő itt késéretével
Vadászatnak fáradalmait? *(iratot ad által Záchnak)*
ZÁCH
Sajátjában pihen csak, mond meg ezt.
1620 'S hogy én szolgája lábát csókolom.
(olvas, Zsámbokréti el)
Jól mondtam, ő mint Isten ott is áld
Hol vétkezénk.
KLÁRA
Miért örülsz apám?
ZÁCH
(829) Három falut ajándékoz megint
Trencsin javából nékem a' király,
1625 Im Klárcsim ez lessz jegy ajándokod.
KLÁRA
Hadd boldogabb napokra ezt apám,
Most barna fátyolt adjál gyermekednek, –
Barnát sötétet hogy a' multba ne
Legyen keresztül rajta pillanat.
ZÁCH
1630 Miért?
KLÁRA
Miolta túl e' föld határin
Tanult repülni képzetem, imáim
(837) Legjobbikát Trencsényiért tanitál
Felküldni a' Teremtő zsámolyához; –
Hogy a' kiontott vér nagyá dicsőé
1635 Nevelje a' magyart 's könyrültlenűl
Az égnek átka sújtsa ellenét!
ZÁCH
Hah gyermek!
KLÁRA
Óh nebáncs! hisz meg lehet
Hogy a' mi akkor jó volt, rossz leg ott,
Mint rothatt alma melly izes előbb
1640 Imelygössé lessz. Én nem értem-e'
Bölcs férfiúk okoskodásait?

De barna fátyolt adj óh jó apám,
(851) Hogy elfeledjem a' szokott imát!
Melly elmulasztva mint szent hivatás.
1645 Föl föl riasztja éji álmomat.
Adj barna fátyolt hadd feledjem el
Remegni, hogy a' gyermek szent imáját
Meghalgatá az ég.
ZÁCH
Meg őrülök, elvéled bün tanú! *(az iratot eltépi)*
1650 Hah lány! ki mondta néked kínzanod
Eként atyádat? Mond ki mondta azt
(856) Hogy elárultam Csákot?
KLÁRA
Ten magad
Miért térdeltél tegnap estve is.
ZÁCH
Hol lányom?
KLÁRA
A' királynál.
ZÁCH
Nem igaz
1655 Nem térdepeltem
KLÁRA
Láttalak
ZÁCH
Hazudsz,
Zách, – 's térdepelni pór király előtt?
De mért ne? Ingyen nem tevém, –
A' büszkeség lehúny az ifjú korral,
A' vén csak zsémbelődhet, karja rossz.
1660 Vagy bujdokoljon aggott napjain,
Inkább meghódol a' nagyobb erőnek, –
Hisz ott a' jog hol a' haszon 's erő.
(870) Mit nyert Trencsényi hogy kevély nyakát
Nem birta bókra vinni? – Most zsivány *(Kürt)*
1665 Hah a' király! eltéptem iratát,
Óh jaj! kábult agg! – a' vén csak gyerek. *(Csák belép)*
Kísérteni jössz-e' szömyű ember, – vagy
Megölni?
CSÁK
Megölni! orvosolni mint lehet!
ZÁCH
Hát többé önlakom sem biztosit?
CSÁK
1670 Kezed Zách. Óh – ki hitte volna hogy

Sáncok megé keritsed éltedet.
Előttem, és borzadva vissza hulj
Tekintetemnél? Lám mi változó
A' sors, –
ZÁCH *(félre)*
Pirulnom kell. Szakadj le föld!
1675 Ő igy beszél, kit én elárulék. *(fent)*
Csák nem tudom. –
CSÁK
Veszett tömlöc szag ez
Zách e' teremben! Keblem telve volt
Nem szóval, férfiúi érzeménnyel
Melly szivben lett, 's hittem szivet talál
1680 'S most mintha nyomna itt e' boltozat,
Ijedve búvik vissza sziverembe.
És félkijőni hogy rabul esik.
ZÁCH *(félre)*
(885) Miért nem menydörög, – miért a' szó
Villám gyanánt nem sujtja keblemet?
1685 Zajghatnám én is, 's lelnék vágyakat
De igy beszéde finom mérgeit
Ki védi meg magától?
CSÁK
Néma vagy,
Minthogy ha boldog ifjú éveink
Nemtője tűnnék húnyt szövétnekével
1690 Most képzetednek ujjolag elébe. –
Igen Zách! szép lefolyt, szép álom az
(897) Mellyen mint sir kereszt úgy állok én,
Könnyet teremtő sirni nem tudó
Emlék az árván tengő gyermekeknek.
1695 Mutatva hogy tőlük sem vonta meg
Kegyét az ég, adván egy jó anyát; –
Ah csak a' jó a' derék szülő
Már sirba szált!
ZÁCH
Ölj meg Csák, ölni jösz
Jól látom én. 'S könyrűlet a' halál
1700 Hol lassú méreg üldi életünket.
Hívhatnék embert, nem hivok, ne, fogd
E kardot, vivunk Isten 's ég előtt,
(902) Végezzük el a' végső számadást. –
CSÁK
El véle! az öngyilkolás tilos,
1705 'S nem gyilkolnám-e' én meg multamat

Ha ifju lelkem jobb felét, barátját,
Mint ellenséget sujtaná az agg.
Nem ölni jöttem, mérges dudva az
Mit irt a' kertész; ám hát csalárd
1710 Tolvaj lelopja fájink legjavát
Kisujtsuk-e könyrületlenül a' fát, –
Vagy gondal őrzük új terméseit?
ZÁCH
(909) Nem, nem, ne kisérts kába ifjuság.
Ferdén vezérlett nem ismért erő.
1715 Gyakorta elragadnak féktelen
Minden magast 's rendén túl csapót
Bámuló vágyainkal. Mert az ifjú
Mia' a' mesés világ torz képeit
Legjobban meghasonlja, arra vágy.
1720 Teremt magának egy szabad világot
És bizva keble Istenébe, küzd
Mig számy szegetten ébred álmiból.
CSÁK
Valót beszéltél Zách az ifjúról,
Kis Isten ő, ki érti a' világot
1725 Kinek teremtve látszik a' világ
Mert még fogékony keble, – 's tiszta még
Ölelni képes a' természetet.
De mond ki mondja hogy csak álom ez;
Ha az agastyánnak szemcsillagi
1730 Elkérgesedvék, és a' tárgyakat
(920) Mint egy lepellel látja bévonatva?
Ki mondja hogy azoknak szinei
Csak álom képzetek, hogy a' világ
Gyászos lepellel van be vonva? Nem,
1735 Az áll e' hogy az agg személyt
Elkábitá már a' sok sullyos év?
Igen! kevés ember örizte meg
A' kor' fagyától, 's a' hatalmasok
Ezerinek kába csillogásitól
1740 Keblének tisztán Istenét.
ZÁCH
Ne többet,
Károlynak esküvém hűséget; és
Megtartom eskümet.
CSÁK
Esküdtél óh!
(923) Mig a' hazának áldozott eskü szó
Megtört szentsége ajkadon tapadt.

ZÁCH
1745 Hazám javáért tettem ezt.
CSÁK
Átok reá! Illy mocskos áldozat
Az áldozót mocskolja bé. Vagy tán,
Hogy a' hazának szenvedésire
Békét szerezz: mélly 's puszta sírt nyitál
1750 És siri békét mint leg hosszabbat
Adál számára. Úgy el halgatok,
Mert hidjed el, nem olly irtózatos
A' kül nadályok átkos ezrede,
Melly pór kebellel Istenét imádja,
1755 Károlyban a' bitor királyban:
Mint egy magyar ki árva honja ellen
Bérgyilkosá szegődik ellenéhez,
'S a' szivben termő féregként emészt
Halálra kinozó – ön éltetőjét.
BOHÓC *(jő)*
(956) 1760 Adjon Isten mosolyt, könnyet,
Hogy bár mikor elő vehedd, –
Szemtelen arc, szemesség,
Sárban so sem hagyott még.
Vakmerőség asszonyoknál
1765 Papok közt a' buta talál
Jó szerencsét bizalmat,
Nálam az, ki nem kér 's ad.
ZÁCH
Hogy folyt a' vadászat, volt szerencse?
BOHÓC
Nem.
Nekünk ott jó csak vadásznunk,
(966) 1770 Hol bakokat lő királyunk.
Szeretnek ám a' királyok
Bakot lőni, hogy ha mások
Hurcolják el az útszákon,
'S a' vadász kacaghat othon,
1775 Ám de jól fizet
'S ez királyi tett.
ZÁCH
Nem volt vad?
BOHÓC
Volt elég, de nem vadásztuk,
Minek vadászni a' vadat,
1780 Szeliditettük azokat
Inkább, és a' sok vad leány

(974) Lett olly szelid. Mind untalan
Felejtem versemet
Beszélnem nem lehet.
CSÁK
1785 Miféle ember ez?
ZÁCH
Bohóc.
CSÁK
Bohóc?
'S hogy éltét húzzá át e' kis világon
A' nyomorult, gaz, égi szikraját
Tagadja el. Oh százszor nyomorúbb
Ki készti illy tevésre, 's társ lényében
1790 Nem borzad el magától; milly kicsiny!
Mi rongy az ember. Kinek lelke igy
Porig az alvilágig meghajol!

BOHÓC
Máté komám ne olly daccal!
Tiszteld meg a' bohócot.
1795 Hontalan járt törvény és jog,
(988) Sapkám alá kotródott.
Mert jól tudod hogy a' nagyok
Ki verék a' világból;
'S ha olykor még sújt és morog
1800 Morog sapkám aljából.
CSÁK
Óh fájdalom bohóc, hogy szód igaz!
BOHÓC
Máté komám! Volt egy gyermek,
Két dajkája volt szegénynek,
Mind kettő szerette.
1805 Mindkettő szoptatni vágyott,
És olly nagyon hajba kapott,
A' gyermek szenvedte.
Civódások mindég tartott,
Ám a' gyermek már csak halott.
1810 'S a' két gondos dajka
Siratta, siratta, siratta!
CSÁK
Kölyök! gúnyolni vágysz?
(üti őt)
BOHÓC
Nem, én nem én!
(998) Mindeniteknek sirotokra verset

Kívánok irni.
ZÁCH
Hát ha még elöbb
1815 Halsz meg minálunk?
BOHÓC
Nem, az nem lehet,
Legtovább megél a bolond,
Nem törődik nem eped;
Nagyra vágy, csal, csalt remény gond
1820 Tikteket mind eltemet.
Néked hosszú lessz sir versed
Zách; – mint ronda fogadom!
Hosszú a' cégér 's dicséret
Csák komám! sir ormodon
(1013) 1825 Ez a' sapka lelsz kitűzve
'S fogják tudni küszködél,
'S nép szabadságért epedve
Illyen koszorút nyerél.
ZÁCH
Halgass mert korbács megy hátadra, menj!
BOHÓC
1830 Halgatok okossabb igy
Mint a' nagy szájú magyar,
Ki a' korbácst tudja csip
(1022) Még is morog még is mar.
ZÁCH
Hah a' király s ha téged itt talál
1835 Trencsényi elveszék.
CSÁK
Rejcs el tehát!
Ha mint ördögtől reszket mindenik
Tekintetemnél. Óh pulyák! pulyák!
(Zách elrejti Csákot. Róbert Károly, Druget, Zsámbok réti és mások jőnek)
BOHÓC
Félre bolond jő a' nagyobb,
Félre putri jő a' ház,
1840 Csak nagy mester az én komám
Úgy soványit mint a' láz.
ZÁCH
(1029) Üdvöz királyom!
KÁROLY
Ez volt ám a' nap,
Mért nem jövél, sáppadsz tán beteg vagy?
ZÁCH

Igen királyom.
KÁROLY
Sajnállak, de nékem
1845 Is az igért nyugadalom helyett
(1033) Várad csak gondot és munkát szerez.
Most vettem épen hirt hogy Csák megint
Föltámadt, És hatalmas sergeit
Pusztitni küldte szét a' vágvidéken,
1850 Most hogy itt vagytok népem főbjei,
Itéljetek fölötte mit tegyünk
E' nyughatatlan ércnyakú zsivánnyal, –
Ki mint fekély a' sziv legjobb erét
Is megromlasztja?
DRUGET
Terjesszéd ki rá
1855 Kegyed nagyságát, fogd kebledbe mert
Bár vétkes, bár túl vitte őt a' hév,
A' nagy lélek féketlen szenvedelme,
De mind emellett nagy ő óh Király!
'S legszebb gyémántja lessz trónodnak az
1860 Ha lelke nagyságodnak meghajolni
Lessz kéntelen.
ZSÁMBOKRÉTI
Akaszd fel a zsiványt,
Még tőle kérni bűn bocsánatot
Még nagynak mondni átkos pártütőt?
Nem lenne-e mindenki pártütő, –
1865 Látván ez út visz kegy 's nagyság felé?
DRUGET
Nem, Zsámbokréti, nem minden sas az
Mi büszke szárnyal martalékra tör!
A' baglyot üldhedd mert bagoly. Tanítsd
Szeretni a' keselyt, 's vadászni fog
1870 Számodra, megne öld, ne irigyeld
Keblétől a' királyi vágyat. Óh!
Nefojtsd el azt, de önhasznodra vidd!
ZSÁMBOKRÉTI
Olly ékesen szólsz mint a' borjú bőrbe
Kötött könyv. Csák aranyzott meg talán?
DRUGET
1875 Ember, – Druget nem pártos mint te vagy,
Nem adta el lelkét Rozgony után.
ZSÁMBOKRÉTI
Már én kurtán, és jól csak azt tanácslom
Hogy Csákot orvul kell megölni.

DRUGET

Nem,

Orgyilkolásról hogy ha szó van itt

1880 Eltávozom, haramja nem vagyok.

KÁROLY

Mit ingereljük a' kedélyeket

Hol egyességre olly szükség vagyon;

Szavazzatok urak!

TÖBBEN

Halál, halál!

KÁROLY

Szavammal is halál. Tapasztalók

1885 Hogy más gyöngédebb út már hátra nincs;

Mint a' fekélyes rész elvágni és

Megmentni véle az egész hazát.

Zách nem nyilatkozál?

ZÁCH

Szóm orvgyilok.

KÁROLY

Eldőlt tehát.

BOHÓC

Komám mondok mesét:

(1094) 1890 Király volt a' sas ám, de népe

Zsarlásitól felingerelve

Ország gyűlését hirdetett

'S elvégezék a sas halálát

De óh kitellyesitse azt hát?

1895 Embert találni nem lehet.

Felszólták ekkor Bagolybánt,

Kimég ként szóval tüzet hányt,

'S lám elkotródik emberem.

A' rendek esze most meg állott,

1900 Pulyán szaladt ki merre látott

(1105) Mert a' sas mint vész ott terem.

CSÁK *(előlépve)*

Már itten is van. *(mind felugornak)*

Ha, ha! Csáknak arca

Tán nem halál, miért sáppadtok úgy?

KÁROLY

Miért is sáppadnám, királyod én,

1905 Kinek te szolgám bókkal tartozol. –

CSÁK

Húzzátok vissza hát végzésteket –

A' szám űzést 's átkot parancsolót.

Kihalgatatlan a' magyar nemest
Itélni nem szabad. Most itt vagyok
(1118) 1910 Most haljatok meg és itéljetek.
DRUGET
Valót beszél, részemről védem őt.
KÁROLY
Király vagyok-é vagy alatt való.
Ha: akaratom so sem tellyesűl?
DRUGET
Sőtt tellyesül a' hányszor jogszerű,
1915 Mi tettünk úrrá, mi jobbágyaid,
Azért: hogy légy királyunk hű, igaz
Az alkotmányhoz: nem hogy népet adjunk
Mellyen bitorlást és önkényt tehess;
Néped nem ostorhoz szokott olasz
1920 Néped töretlen saslelkü magyar.
KÁROLY
Új pártütés.
MIND
Halált a' pártütőre!
CSÁK
A' saslelkü magyar ha, ha, derék!
KÁROLY
Te is kóborló?
CSÁK
Ez legszebb nevem,
Mert most kóborló minden hűmagyar.
KÁROLY
1925 Ti látjátok ezt, és olly csendesen
Néztek körül mint serlegek között,
Inkább hinném hogy ellenségeim
Fognak körül mint hiveim. –
DRUGET
Ne hidd
Hogy ellenséged az, kit meg lehet
1930 Perc sugta szenvedélyed gát gyanánt
Tekint. Nem az a' trón malasztja ha
Rab félelemtől halgat mindenik,
(1128) 'S bár könny terem szemében mosolyog
'S helyesli a' királynak tetteit.
1935 De ha szólhatna, 's még sem szól; tekint
Urára 's ismét ön szivére néz –
'S mind kettő közt összhangzásra talál.
CSÁK
Soká várok már türelmem szakad.

Húzzátok vissza a' törvénytelen
1940 Végzést, mert ha megfújom kürtömet, –
'S megfújom tüstént, – ott a' domb tetőn
Egy kis csoport sisakja fénylik ám,
Elég nagy ennyi fattyú gyermekét
Egy honnak eltiporni.
KÁROLY
1945 Oh pártos nemzet 's hidjek bennetek?
Rád bízzam-é hát üdvömet magyar
Ki addig görbetsz csak törvény alá,
Mig érdeked úgyhozza. És szilaj
Ménként eltépesz minden szent kötést
1950 Vadul rohanva a' pusztán alá.
Beléd bizzam-e, ki szörnyhidraként
Minden pártosból két pártost teremsz,
Ki hogy ha hűnek mondod is magad
Dicsőségednek tartod elleninknek
1955 Lakot szolgálni védni igazát?
Átok reád!
CSÁK
Félsz nemzetedtől óh
Nem ismered! A' kül máznál alább
Vi'sgálni nem tartottad érdemesnek.
Félsz nemzetedtől. Két jó szert tudok
1960 E félelem orvoslására – hald:
Első a' bizalom, szakaszd el óh
A' pántokat mellyek külföldre kötnek! –
Taszitsd el Rómának súlyos nyűgét,
Lépj nemzeted körébe, szólj im itt
1965 Királyod, puszta kézzel őrtelen.
Hisz' nemzetének minden tagja őr.
És lessz erőssebb véded az olasz
Zsoldos csoportnál, melly most fog körül.
Lessz véded győzhetetlen nagyszerű,
1970 Fényes; néped buzgó szeretete,
A' második szer szinte hathatós:
Még olvasót forgatsz legyél magyar,
Szólj nemzetedhez nemzeted szaván,
'S a' szó viszhangra lel minden kebelben,
1975 A' szó testé lessz, és a' nagy király
Népével egy lessz, egy lessz életök,
'S még az virágzik addig boldog ez
De most húzzátok hát vissza a' végzést, –
Még egyszer mondom, vagy kürtöm rivall
1980 Itten vagyok halgassatok ki és

Itéljetek!
KÁROLY
(1132) Megsemmisült legott –
Minden végzés, szabad vagy, elmehetsz.
Menj, menj, ne bosszants, fogd e' levelet
Mellyt Róma küldte, menj, feloldozánk.
CSÁK *(a levelet elrepeszti 's kardjára tekint)*
1985 Kardom nem csorba, hűvelyében van
'S én győztem. Jól van. Még egy szóm vagyon,
Ti megtörétek az igéretet
Az áldozattal mondott eskü szót,
A' bűntől tán pápátok olda fel.
1990 De ez feloldá szómat nékem is,
Találkozunk ismét a' harc mezőn. *(el)*
KÁROLY
Ha! ha! vitéz nép! hősök, férfiak!
(1144) Hányan vagytok csak öt, hat, hét és egy
Egyetlenegy ember megrémített?
1995 Orsót tinéktek elfonóba véle
Beszélni mások hősi tetteit.
Pulyák! most hát hamar itéljük őt
Halálra, aztán fussunk szét.
DRUGET
Nem úgy,
Itéletet újitnunk nem szabad
2000 Mellyet imént semmisiténk meg.
KÁROLY
Miért?
DRUGET
Mivel gyalázat lenne.
KÁROLY
Akarom.
Itéljetek, itéletem halál.
MIND
Halál, halál!
KÁROLY
Orvúl.
ZÁCH
Már gyilkosom van.
DÁVID *(belép)*
Trencsént akarjátok megölni? óh!
2005 'S mit vétett ő tinéktek? Semmit is,
Mit orzott el szilárd hős férfiak
Ti tőletek? Oh 'semmit, 's mégis őt
Megkívánjátok ölni, ha! ha! ha!

Ez nem lehet. Hideg megfontolással
2010 Országjaváért elvből őt megölni
E' hon nagy férfiát, bűn, nem szabad.
Kinek rombolta el közületek
Üdvét, kinek tépé kebléből el
Szívének vágyait? Kinek tiprá
2015 El élte szebb szakát, 's dús szőnyegére
Mellyiknek rázta a' pokolt? Óh én,
Én voltam az, és nincsen senki más
(1199) Kinek egéről élte csillagát
Lelopta. És csak nekem van jogom
2020 Leszúrni a' nagy büszke óriást.
Ki ha pór emberek világival
Laptáz, kacag a' pórok könnyein.
Enyém e' jog. Isten 's világ előtt;
'S im itt komor arcájú férfiak,
2025 Igérem, esküszöm, leszúrom őt.
(1212) Lelkemnek addig nyugta ne legyen
Még őt nyugodni nem küldém a sirba
Ha itt nyugodni nem tud. Férfiak!
Halottátok a' szörnyű eskü szót?
MIND
2030 Amen! munkára most!
DÁVID
És nyugalomra.

Vége.

A Negyedik felvonás személyei:

Csák.	Miklós.
Margit.	Dávid.
János.	Egy gyilkos.

NEGYEDIK FELVONÁS

A' SZÁRNYASZEGETT SAS

1ső Szin:
Terem Trencsinben. János és Miklós szunnyadoznak

CSÁK *(jön indulattal)*
Mért is pihentem eddig, mit rimánylok

(1275) Segélyt az udvaronctól a' pulyától, –
Bir még karom dárdát hajitani?
Szűlt gyermeket azolta a' haza, *(gúnnyal)*
2035 'S ha nem szült is van koldús benne, ki
Nem veszthet birtokot, mert a' nemes
A' gazdag úr remeg kiszállni sikra
Hogy elkobozzák búzaföldeit.
(1282) Koldús hadat álitok fel tehát,
2040 Mindegy akármi csak üszköt 's dzsidát
Hajitson, és a' puha dús lakába
Ki dob koldúsnál üszköt szivesebben?
Majd mit kivív a' gaz, izlelni fogja
Ha küzdni nem kell többé a' hon is. Vagy
2045 Szent István kardja bibor öltönye
Ollyan királyt ékítsen-e' ki reszket
Trencsényitől a' vagy Trencsényinek
Vadász-kürtétől? Óh be hős király!
De nem honi hanem művelt olasz.
2050 Miklós öcsém ébredjél most mit alszol
Te is! Elég ha alszik nemzeted.
MIKLÓS *(felugrik)*
Itthon vagy Máté?
CSÁK
(1296) Fújd a' harci kürtöt
A' Mátra bércén, a' Gellért hegyén
Riadjon álmából fel a' Magyar
2055 Mert illyen hosszút a halál követ.
Bő abrakot most harci méneinknek
A' rég lezárt fegyvertárt nyisd meg, és
Hurcolj ki onnan zászlót, kardokat,
Hurcolj ki mindent a mi öldököl!
2060 Mit álsz? Almos vagy?
MIKLÓS
Tán még álmodom, –
Rég nem álmodtam illyen édesen.
CSÁK
Mi alvánk már, Károlyra jő a' sor
De az ő álma csendesebb leend.
Hol van Domos?
MIKLÓS
Két napja megszökött
2065 Az unalomtól.
CSÁK
Most majd vissza jő.
Hát Simon is el ment? János népedet

(1306) Elhoztad a' szepességből?
JÁNOS
Nem én.
CSÁK
Nem, és magad még is jövél? Hol alszik
András leányja?
JÁNOS *(sohajtva)*
Messze, messze!
CSÁK *(vadul)*
Hol?
JÁNOS
2070 Zárdában.
CSÁK
Őrült vagy, hol mondta szád?
JÁNOS *(karjába dűl)*
Zárdában Csák!
CSÁK *(iszonyú indulattal)*
Ki küldte őt oda?
Ki küldte őt oda?
JÁNOS
Én.
CSÁK *(ellöki)*
És ölelsz!
De nem hiszem, hazudj fiú csak egyszer,
'S e' bünődért mennyem feláldozom,
(1323) 2075 Tiédhez toldom szívemnek felét
Mert szét repedni fél is sok. A' lány
Zárdában! Mennyetek pelyhetlen ifjak
Egy nőt nem birtatok megvédeni!
Mert őt hogy el nem küldétek tudom jól
2080 Hogy is tennétek illy szörnyű bolondot?
Ellopták a' szent angyalok nejéül,
Hogy a' menyekben légyen a' halottak
Úrnéja, mert népének jobb fele
Halott már. Bódult szellemek, e' földön
2085 Tolvajt helyettest tartotok, ki lent
Az emberek üdvét rabolja, és
Orgazda boltot is épitetek:
Hogy élve eltemessétek leányink *(hidegen)*
(1337) De szóljál igazán hol Ersébet?
JÁNOS
2090 Ismételjem?
CSÁK
Ne tedd, e' halgatás
Megsúgja a' kolostori magányt.

S most küzdjek mert e' földön futók
Kívánják? És mért? Hogy Károly helyett
Sváb, vagy Tatárt emeljek trónusunkra?
2095 Vagy tán azt kéritek: köztársaságot
Álítsak; és ki bírja meg nyugottan
Élvezni a' közjólét üdveit?
Nem Róma e' hon mellynek harci lelke
Hírért sovárgott. Itt minden kebel
2100 Forintokért ásitozik, 's fölötte
Ha nincs erő, egymást rabolja ki.
A' szentek honja csak köztársaság,
Csak szentek érdemlik meg azt 's csak ők
Képesek élni benne. Dicsőült
2105 Keblökben szent a' férfiú erő,
'S méltóság. Ah de latrok honja ez,
Nem szenteké. Hisz én azt jól tudom
Hogy ez nem volt örökké igy, 's reménylem
Nem is lessz akkor, majd ha egyetértve
2110 A' szomszéd éhes zsarnokit lerázzuk, –
Kik othon élni nem tudván bejönnek
Jól lakni. Óh de ez mikor leend?
Csák meg nem éri! Ő lefutta már
Pályáját mert a' lány a' lány halott!!
JÁNOS
2115 Ha ő halott, magyar fajunk nem olly
Meddő hogy új Árpádot nemzeni
Ne birna. Trencsényi jól ösmerem
A' lelket melly benned lakik; tudom
Nem Ersébet de a' magyar-haza
(1378) 2120 Jólléte fekszik sziveden, 's ha ő
Jelen sorsunkban rajtunk nem segithet
Mert a' körülmény meg nem engedi
Kiöljük-e magunkat érte hogy
Uj nép foglalja el a' Chanaánt?
2125 Tiz évi harcunk ezreket tiport el,
'S csak egy csata hibázik mellyben győzzünk,
Vagy győzzenek, – nem lessz többé magyar:
(1386) 'S csontok felé emeljük őt királynak.
CSÁK
Ne többet áruló! A' síma nyelv
2130 Nem nyalja már ki a' mérges sebet
Mellyet fullánkja ejte szivemen. –
Miklós! ereszd csak szét csapatjaink
Jól zárd be ismét, 's kulcsát vesd a' Vágba
Fegyvertárunknak. Zúzd a' kürtöt el,

2135 Mert mint hazámnak lelke elfogyott:
Úgy fogy enyém is melly belé rivall.
(1397) János Isten veled, szivből beszélsz
Azt látom! Óh bocsáss meg, még is ez
Elvében rögzött szív téged gyűlöl;
2140 Lehet hogy úgyvan, mindegy, nem hiszem, –
Isten veled, többé ne lássalak.
JÁNOS
Oh jaj, te szörnyen tudsz bűntetni Csák!
(1404) Mert büntetőnkül szivünket tészed. *(el)*
CSÁK
Én nem vagyok többé Trencsényi Máté
2145 Mind elhagyott erőm, Miklós vezess!
E' kardot mellyel győzni birtam ím
Alig birom széttörni, el vele! *(kardját szét töré)*
MIKLÓS *(felkapja darabjait)*
Mért törted el, nem adhatád nekem?
CSÁK
Minek neked? Hijjában ölni, vagy
(1409) 2150 Csák fegyverével Károlyért csatázni? –
A szent vasat melly Volga habjain
Keresztül úszott, és ősink kezében
Csórbátlanul bércet vágott keresztül,
Csatákat küzdött, népeket legyőzött,
2155 'S Atilla honját vissza foglalá
Most néked adjam Mozesünk leánya
Ellen csatázni? Ennyire talán
Csak nem menék! Tudom te ifjú vagy,
Neked még tett kell, harc, és küzdelem.
(1418) 2160 Te Károlyért fogsz vívni hogy ha én
Lelépek. Menj, menj hadd ne lássalak, –
De kardomat nem adhatom!
MIKLÓS
Hibázol
Én kértem azt templomba tenni és
Rávésni két szót. „Csáké és szabadság"
CSÁK
2165 Vésd a' végsőt szivedbe, és az elsőt
E kis darabra, 's hogy ha látod egykor
Hogy síromon oszlop nem áll, szögezd rá
De most siess.
MIKLÓS
Te gyönge vagy, ki fog
Vezetni?

CSÁK
Senki.
MIKLÓS
Csák elhajtasz-e'?
CSÁK
(1428) 2170 Te jó fiú vagy, ládd térdem törött
Vezess ki a' szabadba és –
MIKLÓS
Hová?
CSÁK
Oh messze messze! *(ingadozik)*
MIKLÓS *(megfogja)*
Dőlj karomra.
(Csák reádől és indul)
DÁVID *(berohan)*
Ember!
(1526) Megálj hová dugád Ersébetet?
CSÁK
Őrjöngsz bolond! tudod jól, messze ment!
(el Miklóssal)
DÁVID
2175 Óh azt tudom jól messze ment! Hiszen
Hogy is ne tudnám hogy ha lelkem elvesz,
Ha elragadják életem' világát? –
'S ki tette ezt mind? Csák az a' dicső hős,
Ki ön hazáját győzte meg nehányszor,
2180 Ki elcsalta a' szülőktől, hogy apám
(1538) Széles jószágát elhagyám kobozni;
De ez mind semmi, kincs élvet nem ád
A harcban elhaltak nem érzenek
Csak én, csak én! – Hiszen meghalni, élni,
2185 Mindegy: de élve halni meg ez a' kín. –
A' testet ölni, melly úgy is göröngy
Csak: semmiség. De a' lélek reményeit
Az üdvöt a' szerelmet megmeresztni,
Egy hosszú élten általhordani
2190 E' gépet, melly fagyos lett, mert ki szívták
Az élesztő súgárt belőle, 's kéj
Örömtelen szoborrá átmereszté. *(szeliden)*
Ersébet, oh leány! minek rimánylád
Arcodra a' hajnalnak szineit
(1555) 2195 Ha nem világolsz embertársaidnak? –
Minek növesztéd hófehér karod
Ha benne csak feszűlet van nem ember?
Nem félsz hogy újjaid közt a' kihűlt

Megváltó átmelegszik és feléled?
2200 Ersébet! Szép Ersébet! Látlak-é
Még egyszer – akkor a' könnyűt letörlöd
Mellyet most érted sirtam? óh letörlöd
(1563) Halál szin fátyoloddal, és bezárva
A' záporzó szemet reá hajitod
2205 A' fátyolt szemfödőül. Hah te gyáva!
Nem tudsz mást: csak sirni és bucsúzni?
Nincsen karod melly a' zárdát ledönti,
'S az elkárhoztatott angyalt kihúzza? *(komoran)*
Hijába! Ott mögötte a' sötét Csák,
2210 Az ember orjás, ellopja újra. *(nagy indulattal)*
Gyilkot neki! Nem-e igértem ezt, –
Nem mondtam-é, – hogy ehhez nincs joga
Isten 's világ előtt csak énnekem?
'S az eskü tellyesült mert nyugta nincs
2215 Keblemnek mert ő még lenem pihent. – *(hidegen)*
Megölni őt, miért ne? Ember ő is.
(1575) Mint én, és szive egy van csak.
Mi az? Tolong a' nép, zokogva búcsúzik
Még int utánna, Csák vissza tekint
2220 A' völgybe nyargal egy magas vitézzel.
Mért sírsz hű nép óh mond, nem Csák miatt?
De a' keservért mellyet karja szült.
Már eltűnt! merre gyilkosom? Elérlek
Bár fuss a' föld határig. *(indul)*
JÁNOS *(szomorúan bejő)*
Vége van.
DÁVID
2225 Minek van vége?
JÁNOS
(1583) Csák elbúcsuzott,
És ment őtet nem látja senki többé.
DÁVID
Még én meglátom őt még nékem őt
Meg kell látnom, ha mint az éj maga
Ollyan sötét lessz is. *(elrohan)*
JÁNOS
(1588) Megálj öcsém
2230 Óh bár ne láttam volna e' lakot
Többé mint illy nehéz árért! Megálj! *(el)*

II^dik^ Szin:
Erdő hátul egy szirt.

CSÁK *(Miklóstól vezetve jő)*
Bocsásd el ménemet, legyen szabad.
Ne hordjon holtig zabla szíjt nyakában.
MIKLÓS
És móst Trencsinyi mit teszesz, – minek
Jövénk e' völgybe?
CSÁK
Te hogy vissza menj,
És én hogy itt maradjak. –
MIKLÓS
Gondolom
Örökre nem?
CSÁK
Örökre.
MIKLÓS
Trencsényi
Azt nem tehedd! Ha alkotód
Magasb lélekkel álda meg mint a' miénk
Mért azt kiölni olly hamar, miért?
A' nemzetet melly védangyal gyanánt
Imád: elhagyni?
CSÁK
Nemzetem ki mondta
Az elvet: hogy ki a' törvényszerű
Királyt nem ösmeri el pártütő.
Azért ne hizelegj én nem vagyok
Védangyal, és nem is voltam soha,
Hogy is járna védangyal vér között?
MIKLÓS
A' népszabadság nemtője úgy jár.
CSÁK
Mint köz', csatázsz küzdöttem harcain
Védangyal volt a' nemzet szelleme
Melly sátorink felett lebeg vala,
'S megszentelé munkánkat: most midőn
E' szellem elhúnyt, nincsen jog velem
És jogtalan nem harcolok soha. –
MIKLÓS
Nem harcolsz? Hát ne lássam-é soha
A' rendületlen Trencsényit, ne lássam
Kardját villogni a' csaták között?
CSÁK
Nem láthatod.
MIKLÓS
Hát itt maradsz? Silány

Tarlomb alatt ütöd fel sátorod,
2260 'S az álmokat a' mellyeket velem
Dárdákközött álmodtál egykor el,
Kökénytövis közt húzod át. Ne Csák,
Ne légy olly balgatag, jer vissza vélem
Kárpát tövében áll még ősi váram
2265 Onnét dacolhatunk egy pár királlyal.
CSÁK
Kökény-tövis közt büszke cser alatt
Itt e' vadonban alkotok hazát,
Mellynek polgára sas és medve lessz, –
Itt alkotok hazát mert köztetek
2270 Be fészkelődött már a' szolgaság
A' művelődés finom mérgivel;
Vad keblet kell itt keresnem nekem
Mellyben mig nőhet a' polgár erény.
Menj el magad jó ember.
MIKLÓS *(megragadja kezét)*
És örökre
2275 Elhadjam e' kezet? Úgy nem megyek.
CSÁK
Ha mondom!
MIKLÓS
Úgy sem. Itten bújdosom
Hogy meg ne lássál csak én lássalak,
És dárdát szúrok sirodra ha meghalsz.
CSÁK
Átkos fiú 's rabbá kívánod-e
2280 A' sírt is tenni, mellyért életemben
Küzdék hogy csendes és szabad legyen?
Jegyet kivánsz rá tenni hogy utóbb
Álkönnyet és átkot hordjon a' bolond, –
A' korcs magyar, ki meg nem ért fokára
2285 'S zavarja álmimat. Eredj fiú
Polgáraink temessenek el itt.
MIKLÓS
Óh Csák! Csak egy piciny reményt! Hogy még
Nem váltunk el örökre. Küld velem
Végrendeletedet el a' hazának.
CSÁK *(gondolatokba merülve)*
Örökre nem.
2290 Nézz a' bércek hegyében egy magas csert
Ha látod azt hogy már nem áll, kidűlt:
Jer nézd meg élek? Most menj fiam
'S akaszd a' szögre otthon kardodat.

Isten veled évenkint jőjj el egyszer
2295 Mikor ki látod dőlni a' magas csert –
MIKLÓS
Trencsényi halni készűl.–
CSÁK
Eltaláltad. *(Miklós el)*
Jó gyermek illy kebel ha volna sok! *(a sziklára ül)*
Bevan végezve pályám, vége van; –
Most én halott vagyok, mert életem
2300 Klastrom rostéllyán tört el mint hajó.
Nyugton mint másvilági lény tekintek
Trencsényire kivolt, de többé nincs; –
Le éltem édes álom közt, leéltem
Évek sorát, reménylve egykoron
2305 Hazám egén a' nagyság cimerét,
És népe közt törvényt látok ragyogni
'S mi lett a' nagyság: földig sűlyedés.
Mi lett az üdv: rabszolgaság, nyomor. –
Azt gondolod ha nem tetszik lerázod
2310 A' hőstelen a' korcs sovány olaszt.
Ezt még talán le, – ámde az utóbbit
Soha, soha! Bógáncs cserjébe mentél
Mellyből ha egy ruhádra kapcsolódott
És rázod ötven új akad helyébe.
2315 Megérdemled, mert a' nagy esküszót
(1446) Mellyet szer terén ős apád kimondott
Megtörted, és még is, még is siratlak
Mert édes vagy, és még jobban siratlak
Hogy önnön ástad a' sírt mintha a' sors
2320 Hódoltatóval zúzott volna szét.
Mert puszta hont egy Béla földerít
(1452) De egy elkorcsult népet senki sem! –
Sőtt még talán az Isten sem maga
Mert inkább eltörüli Júdaként.
2325 Volnál pogány és bálvány szellemet
Imádnál óh mi édes kín között
Égetném meg oltárodon magam
Hogy elkönyörgjem büntetésedet.
Szálnál ki a' sikokra küzdeni:
2330 Minő őrjöngve dúlnék ellenid közt,
Minő örömmel esném el miattad,
De óh hijába még halnom sem engedsz
Jóllétedért! Remegve elkerülsz
Hogy arcomat ne lásd, nefélj nefélj!
2335 Szent a' közvélemény, mert népszava.

Én itt leszáradok de nem munkátlan
Hajnalban estve a' sziklára mászok
És megtekintlek álsz-e még dicső hon?
Áll-é a' bérc, buda, rákostere?
2340 És a' szellőt megálitom, kikérdem
E' bérc budán magyar-nép él-é még?
Rákos-terén magyar gyűlés van-e?
És még igy kérdezem, és még imázok
Ki sohajtom lassanként lelkemet;
2345 Mert azt tudom nincs úgy mint rég vala.
Ki jő amott lélekszakadva erre? –
Egy nő – és Margit! –
MARGIT *(Csák lábához rohan)*
Védelem segítség!
CSÁK
Asszony ne ess a' porba Csák előtt.
MARGIT
Te vagy? Óh úgy nem félek, nézd amott!
GYILKOS *(a fák között látszik)*
2350 Hah vén szatyor az ördög őriz itt *(el)*
CSÁK
Ki volt ez?
MARGIT
Károly bérlett gyilkosa
CSÁK *(gúnnyal)*
(1463) Ugy! hát kinek kezében százezer
Önkéntes hóhér: az még bérben is tart
Néhányat. Mért űz tégedet?
MARGIT
Megölni.
2355 Zách nincsen többé, szép leánya nincs,
Nincs gyermeke, meghaltak vérpadon
A Záchok cimerét eltörve vitték
Sirboltba. E' törzs vérben ment alá. –
Rokonjait, barátit üldözék most.
2360 Bérgyilkosok leskődnek életökre.
Én nálok laktam emlékszel talán
'S azért akarnak engem is megölni.
CSÁK
(1474) Ezt nem könyörgtem ég de te itéltél!
'S itéleted a' nemzet árulón
2365 Bár szörnyű, szent. És én el némúlok.
MARGIT
Oh védj meg, védj!

CSÁK
'S miért nem véd Domos?
MARGIT
Ő nincsen többé, véres áldzatául
Esett a' hőserénynek mellyben élt
CSÁK
Nyugodjék békén a' derék. De mért?
2370 Tevé ezt Károly?
MARGIT
Mert ő a' Király.
CSÁK
Mert őt te is ohajtád.
MARGIT
Óh ne báncs!
(1503) Elég koldús vagyok, annélkűl is
Lakoltam gyáva nőiségemért
Mert táborodban nem volt orvgyilok
2375 Csak fény 's dicsősség, és én balga nő
Féltettem gyermekim. Lakoltam ah!
Mert mostan ismét mentőmé levél
Megtudsz-é a' törött nőnek bocsájtani?
CSÁK
(1513) Hat gyermeked volt, és felét az ég
2380 Elvette már: Kettőt adál a' honnak
Egyet Károlynak, mind három halott,
Most mellyik fáj legjobban?
MARGIT
Ah Domos!
CSÁK
Tanuld meg hát a' nő ne sirdogáljon
Ha gyermekének kardot lát kezében
(1518) 2385 Kivált ha a hazáért kötte fel.
Most menj és vélem itten nem lehetsz
Megálj, a' bérc megett nem messze van
Miklós fiad siess eléred őt. –
A' gyilkostól nefélj már messze van
2390 'S fiad ezentúl megvéd. Ég veled!
(Margitot elvezeti)
Attól remegtél nemzet hogy kiirtlak
Van már kapás ki megteszi helyettem!!!

Vége.

Az ötödik felvonás személyzete:

Ersébet.	Egy Apáca.
Csák.	Két Gyilkos.
Miklós.	Apácák.
Dávid	

ÖTÖDIK FELVONÁS

KÉT ZARÁNDOK

1^{ső} Szin:
Mező, messziről egy zárda látszik

1^{ső} GYILKOS
Hol vette itt magát, talán Rómába megy
(1592) Bocsánatért? Aligha. Ejnye de
2395 Meghűlt a' vér eremben, hogy megálott,
És rám tekintett, jó hogy meg nem ismert.
Bizony sok szép idő lefolyt azolta
Miolta egymást láttuk a' vadonban.
2^{dik} GYILKOS *(jön szemközt)*
Kit látok Pauló?
1^{ső}
Tőkehal tevagy?
2400 Jer csókolj öszve mert már elhiszem
Hogy a' gazok közt is van jó barátság.
(1603) Hol jársz? Ej mint örülök hogy veled
Találkozám. Hogy vagy? Minő sovány vagy
Mint látszik képeden a' víz ivás, –
2405 Nézz engem!
2^{dik}
Annyit kérdezsz, hogy felelni
Mellyikre kell elősször nem tudom!
1^{ső}
No hát az első: van pénzed?
2^{dik}
Kopott
Fillérem sincs.
1^{ső}
Az baj.

$_2$dik

Nos hát neked?

$_1$ső

Nincs.

$_2$dik

Ej hazudsz, most is csillog szemed.

$_1$ső *(mosolyogva)*

(1611)2410 Meg mostam és egy csepp víz rá ragadt
A' pilla szőrre. Mond meg jó barátom
Hogyan van az hogy nincsen tompa késed,
Nincs görbe kar-szárad, kancsal szemed,
Még is koldús vagy, és ollyan világból
2415 Jösz vissza hol illyesmi jó madár
Csak Károly olta van 's azért kapós.

$_2$dik

Onnan kislelkü hogy meguntam egy pár
Fillérért ölni; 's lelki vágyamat
Melly a' dicsőség 's hír után eseng
2420 Csak siró lánykák 's bamba gyermekek
Nyögésivel hizlalni nem tudom.
Egy művet válalék fel tizezer
(1633) Magyar forintért.

$_1$ső

Szentszűz mennyi pénz!
Hány is? tíz-tizezer ennyit talán
2425 Nem is láttam, megálj hadd számolom ki:
Tizszer tiz száz, százszor száz tizezer
Odább a' mathesis sem megy.

$_2$dik

Ne számolj
Nem nyertem el.

$_1$ső

Úgy jaj nekem, 's neked, –

$_2$dik

Csak nékem, mert legszebb időm javát
2430 Fecsérltem el miatta három évig
Leskődve rá.

$_1$ső

Zsebnyúzó három évig
Nem érni célt! Hajitsd el tőrödet
(1643) 'S végy a' zsidótol bicskát a' parasztok
'S vándor legények táskáját kivágni

$_2$dik *(tőrt ránt)*
2435 Jer hát próbáljuk meg ki a' művész?
Ha szivedet középen nem találom
Akkor bicskásnak hivatom magam. –
$_1$ső *(remegve)*
Ne. Elhiszem hogy eltalálod, ámbár
Akár hasamba szúrj mindegy.
$_2$dik
Ne mond.
2440 Hát Csákot ölni nem tudod kivált
(1652) Ha nem tudom hol kóborol.
$_1$ső
Megálj!
Én jóltudom hogy hol van ő.
$_2$dik
Hazudsz.
$_1$ső
Tudom csak tedd el fényes fegyvered
Mert fényében még káprázik hasam. –
$_2$ ik *(hidegen)*
2445 Mond meg hát hol lelem?
$_1$ső
Egy gyáva nőt
Kergettem egykor, akkor láttam őt
Egy szirt mögött a' felső tájakon.
$_2$dik
(1658) Jer vissza hát, 's mutasd meg hol tanyáz
$_1$ső
Én vissza nem megyek, szöktem budárol
2450 'S ha már az ágast eddig elkerültem,
Nincs semmi kedvem újra felkeresni
Ha nem mit ádsz, kezedre játszom őt
Itt és ma még.
$_2$dik
Adok két itsze bort.
$_1$ső
Ugy csak keresd magadfel
$_2$dik
Hát adok
(1668) 2455 Száz jó forintot béremből

$_1$ső

'S marad
Kilentzven és kilentzszer száz neked

$_2$dik

Mit számolod a' mását?

$_1$ső

Adj belőle
Még ötvenet.

$_2$dik

Legyen.

$_1$ső

Most hát figyelj.
Itt láttam őt épen most egy vitézzel,
2460 Amott a' síkon hagytam el, alig
Bir jöjni olly szörnyű bágyatt 's beteg.
Ha nem sietsz a' tizezer forintot
El lopja markodból a' zord halál: –

$_2$dik

Készülj hát megtámadjuk.

$_1$ső

Istenért, – ne!
(1678) 2465 Mondtam hogy ketten vagynak 's egyikők
Markosb a' sátánnál, mert bal kezén
Olly könnyen hozza Csákot mint mi egy
Lúdcombot: 's kard van oldalán.

$_2$dik

Lehúzzuk
Magunkat, és orozva rá esünk.

$_1$ső

2470 Nem úgy, itt nincs az út mellett bokor,
'S a' fűben meglát, én tudok okosbat, –
Ott a' zárdában van András' leánya,
Csák gondolom őt megy meglátogatni,
Az ajtó mellett húzzad meg magad
(1688) 2475 'S én őrködöm jó messze a' falaknál.

$_2$dik

Minő ruhája van?

$_1$ső

Kopott, 's poros.

$_2$dik

Jer hát!

$_1$ső
Előbb térjünk be egy pohárra.
Nem messze ál egy csapszék:
$_2$dik
Jó, előre. Megisszuk a' két itsze áldomást
2480 Trencsényiért két itsze áldomás! *(elmennek)*
DÁVID *(vándor öltönyben dúlt kinézéssel)*
(1694) Meddig megyek még, meddig leskelődöm?
Van határ vándor pályámnak óh
Van egy: a' sír, de nem a' Dávidé
Az oriásé kit a' végtelen
2485 Végéig üldözök és hasztalan
Mert ő nem óriás csak, kigyó is
'S a' kígyó síma, élte fogyhatatlan
Mert jéghideg hangom veszejtcse őt.
Ő él tudom jól, és hol élne máshol
2490 Mint gyámleánnyánál? Ott őrzi azt
'Sárkány körmével, és könnyéből él
Mellyet talán érettem sír a' lány.
(1708) Meglátjuk őt, és számadásra húzzuk. *(el)*
CSÁK *(Miklóstól vezetve jő)*
Odébb odébb Miklósom látod-é
2495 Tornyát?
MIKLÓS
Nem még.
CSÁK
Lépjünk a' dombra hát
Óh jaj! szemem már gyönge jó öcsém;
Jól élesitsd tiédet, 's nézd amott
Nem látsz-e semmit? Jól nézz mert ha nem?
Csák nem látandja többé életében. –
MIKLÓS
2500 Most látom.
CSÁK
Megne ölj öröm, ne, még
Nem izlelélek.
MIKLÓS
Ó mi bús a' hely
Milly barna, még a' napsugára is
(1718) Remegve elkerüli kúpjait.
CSÁK
Ah illyen a' sír mind, keskeny 's rideg
2505 Hogy férek én el benne? Én csak én,
De a' leány hogy fér egy szűk gödörbe

Mellyet nem honja de a' szent apácák
Vésnek ki, 's a' helyett hogy millió nép
Búcsúval járna hamvvedrét imádni
2510 Egy lassú requiem zúg elfelette.
El el, rém gondolat vigy el fiú
Vigy hozzá. Mért fogsz olly nagyon? Bír ez
Még egynehány lépést feléje tenni
(1729) Hozzá fiú *(el)*

II^{dik} Szin

(A zárdában sötét szoba. Az apátzák 'soltárja hallik. Ersébet kis oltár előtt térdel)

ERSÉBET*(felkél)*
2515 Mindenható lény népek Istene!
Hallottad az imát? Nem üdvömért
Könyörgtem, mert üdvöt könyörgeni
(1735) Minek egy hosszú élet és minek
Kolostor? Azt völgy vagy bérc ormiról
2520 Szintúgy lehet fel énekelni hozzád
Ah az miért könyörgtem nemzetem
Hazám jóléte, és ezt hány ezer
Imádta már, 's te mindég megtagadtad!
Óh mért is kérem ezt uram tetőled
2525 Hiszen választott néped volt e' nép!
Te hoztad őt ki a' puszták közül
Chánánba vitted és mózes helyett
(1742) Árpádot adtál bajnokúl neki;
'S mint a' zsidók elbizott vénjeit
2530 Úgy a' magyart is egyformán kiölted.
Hogy túl ragadva földi büszkeségtől
Nép zsarnokká ne váljon, és ne mondja
Én adtam e' hont a' szittyák fajának.
Mindenható! ha ostorod csak ennyi
(1755)2535 Én lánya a' Hunn' Mózesnek leomlok
És áldalak csak óh új zsarnokot
Ne adj neki, csak a' népet nebáncsd,
Csak el ne veszd üdő elött, csak éljen
A' még te vagy még föld golyóbisod
2540 Forogni engeded! mert megtagadlak –
(kint csengetnek)
Nézd meg ki csenget ottkint?
APÁCA *(kinéz)*
Egy zarándok.

ERSÉBET
Bocsásd be.
(Dávid jön 's remegve megál)
Honnét jösz fáradt zarándok?
DÁVID
(1761) Halálból új életre.
ERSÉBET
Mit beszélsz?
DÁVID
'S nem ezt tanitja-e' a' szentirás.
2545 Élő halott végetlenig valék.
'S egy percnyi üdvöt kérek Istenemtől,
Ha ezt megadja: úgy meg engedem
Hogy mint embernek percnyi kínjaimra
(1768) Örök mennyt ígért, és megsemmisűlök.
ERSÉBET
2550 Mért reszketsz úgy, pihenj le – néma vagy
Szóljál mi kell, koldús vagy?
DÁVID
Az.
ERSÉBET
'S kivánsz
Pénzt, éhezesz, látom süllyedt szemedből?
Menj a' kapusnő ád.
DÁVID
Nem éhezem.
ERSÉBET
Mi kell hát.
DÁVID
Semmi sem. Óh vagy ha kell,
(1774) 2555 Úgy több az mint apáca, 's Isten adhat.
ERSÉBET
Menj hát előlem.
DÁVID
Azt parancsolod *(indul)*
Egy szót előbb. Nyugott-é kebled itt? –
Nem dúl-é benne az élet erő
'S megcsalt világod ábránd képei?
2560 Felej nekem, felelj olly igazán
Mint itéletkor Istenednek.
ERSÉBET
Nem.
DÁVID
Nem, úgy nincs hozzád többé semmi szóm.

ERSÉBET
(1783) Vándor mért ing térded, mért sáppad arcod?
Vagy játszol, vagy beteg vagy, vissza tőlem
2565 Ne lépj közelebb!
DÁVID
Szent szűz vagy, 's eltaszítsz
Ez hát a' könyrűlet? Kérésem egy,
És olly csekély: emeld fel fátyolod
ERSÉBET
(1788) Bűn embere, merész vagy illy fonák
Szót ejteni. Távozz e' szent falaktól.
DÁVID
2570 Emeld fel fátyolod és elmegyek.
ERSÉBET
Pór koldus. *(indul)*
DÁVID *(megragadja)*
Hah megálj minek szaladsz
Te nem tudsz sziklán mászni, nem parázs
Fövényen járni mint én. A' futás
Meg nem ment. *(letépi fátyolát)*
Barna fátyolod lehúzom
2575 Van-e' nap a' felhőben- és pirosság
A' zárda lánynak arcain. Mi ez? *(tántorog)*
(1797) Te tündér vagy még most is, balga én
Miért emeltem föl hisz tudhatám
Hogy angyal arcok mindég ifjú arcok,
2580 'S enyém az ördög arc mindég sötét.
'S mentől vénebb annál sötétb; e' szem
Ki folyta nedvét a' sirás közölt,
E' mell kiaszott láng 's keservitől
Ösmérsz e' most Ersébet!
ERSÉBET
Nem; –
DÁVID
Ha! ha!
(1807) 2585 Ne ösmérjen meg úgy az Isten is
A' ki teremtett, és éltetett egykoron
Hogy elfeledve újra kínjaim
Ne keljenek fel az örök világban.
Óh azt tudom, te meg nem ismerél
2590 Hogy is ismérné a' pórt a' Királylány
Nem ösmérsz, nem, ha, ha! lány azt hiszed
Hogy én is olly vak lény vagyok miként te.
Bár őszült volna meg sötét hajad
Húnyódott volna bé vakká szemed;

2595 Lett volna arcod ráncos mint ruhád
’S vonásidból a’ lét halt volna ki,
Vagy bár kihalva porrá lett hamvad
Szóródott volna szét a’ nagyvilágon
Meg ösmérném még is minden szemét!!
2600 Meg még a’ kisvirágot is a’ melly
(1821) ’ porból nőne mert valómat e’
Virágcsa mérgezné meg úgy, miként
Te mérgezéd meg most az életet.
Nem ösmersz, mert acél vagy ’s nincs szivedben
2605 A’ vonzerő.
ERSÉBET
Ösmerlek most ki vagy
Vad jellemed súgá meg; menny haza
’S ne háborítsd a’ békesség lakát *(el)*
DÁVID *(utánna mered)*
(1827) Ha ő itten hágy: mért maradjak én?
Mért lessem a’ márvány darab alakját?
2610 Vagy nem tudom márványbbá tenni őt
Hisz szent, szent ő! Szeretnem nem szabad,
És bántanom sem. Mit tegyek tehát?
Tudom már, – felszakítom keblemet
’S kitépem az örök kinzó szivet
2615 Varjaknak hányom el. Miért is az
Nekem? Kínozzon mást is hogy ha ki
Meglelné, és szivetlen kebelébe
Tenné. Minek a’ lélek is nekem
Sovány testemben hogy fújjon ’s mozogjon.
2620 Meg álj! megálj! még egy munkád hibázik
(1838) Még él Csák hah! és hát még nem vagyok
Koldús egésszen; még a’ csalt kebel
Utolsó vágya: a’ bosszú él, –
Ezt még betöltöm ’s aztán indulok,
2625 ’S megyek megyek végetlen messzeségig
Még térdig elkopának lábaim,
’S föl szólok a’ magasba, ’s mint kiszúrt
Szemű kesely mindég égnek repülök
Még vagy felérek a’ csillag lakig
(1851) 2630 Vagy szárnyam elszakadva szét esem.
(Kiindul, az ajtóban a 2dik Gyilkos leszúrja)
Bolond mért bántasz?
(Csák és Miklós jő)
MIKLÓS
Hah megálj ne mozdúlj
(megragadja a’ gyilkost ’s földre veti)

Kit öltetek meg rókák?
2dik GYILKOS
Trencsényit.–
DÁVID *(fölemelve fejét)*
Nem őt.
MIKLÓS
E' hang testvér kebel szava
(1855) Dávid! szegény öcsém várj egy kicsinyt
2635 'S ne halj meg addig mig e' gaz olaszt
A' fára húzatom cégérnek. *(el a' gyilkossal)*
DÁVID
Csák!
Mért haltam meg, most élned kell tenéked
Ersébet gyilkosa!
CSÁK
Ésszel beszélj.
Nem én de János bátyád küldte el.
DÁVID
(1868) 2640 Hah nem te! most százszor halok meg óh!
Illy messze jöttem és miért, miért?
Előbb reményltem, és gyűlölheték
És a' végetlen hosszú messzeségről
Két pálya bér mosolygott utjaimra.
2645 Most testben és lélekben is halott
Ábrándjaimmal végzem útamat.
Er'sébet életemben csak halált
Beszéltél, most halok – adj életet. *(meghal)*
CSÁK *(megfogja)*
Élsz még? meredt óh a' gyilok hamar
2650 Szivünkbe fut, de a' bú lassan öl.
Szent szűz él-é még a' magyar leány
Ki évek olta elhagyá hazáját
És köztetek lakik.
APÁCA
Ersébet?
CSÁK
Ő!
APÁCA
Él.
CSÁK
Mond néki hogy Csák Máté várja itt *(apátza el)*
(1883) 2655 Rideglak élni! Sőtt meghalni is!
ERSÉBET *(jő sebesen)*
Máté atyám *(átkarolja)*

CSÁK
Gyám gyermekem
ERSÉBET
Te itt? Bocsáss meg Istenem! hogy életemben
Egyszer kinyult karom embert ölelni
Csák édes Csák még élsz! 'S mirégen élsz
2660 És hozzám még sem jöttél. Mért inogsz?
Mért sáppad arcod?
CSÁK *(gyöngén)*
Fordulj el leány
És rám ne nézz, mert kin az Úr szeme
(1898) Nyugszik, nem halhat meg 's én halni jöttem
Lakodba.
ERSÉBET *(ijetten megfogja)*
Őrizd meg nagy Isten őt!
CSÁK
2665 Ne örizd *(nagyot sóhajt)*
lélek menj, menj még tovább –
Ki a' karokból, – a' mellből; elég –
Tüdőmbe még maradj, mert szólni kell
Egy szót
(az oltár zsámolyára tántorog)
MIKLÓS *(jő 's Dávidot megtapintja)*
Elkéstem *(Csákhoz)* Csák megálj, utolsó
(1904) Lélegzeted én szívom be, – ne menjen
2670 Az Isten pára fel! – de hadd maradjon
A föld népénél mert úgy is szegény! *(melléje térdel)*
ERSÉBET
Menj, engem illet!
MIKLÓS
Itt véled kihalni?
Én nemzetéhez hordom végszavát.
(melléje térdelnek)
CSÁK
Leány ne sírj, mert úgy szentek közzé
2675 Nem illesz, egy Csákon siratni nincs mit,
Hadd könnyeid akkorra a' midőn
Magad halsz meg, mert akkor nemzeted
Egy korszakán futott le, – és kitudja
Lessz-e' néped közt könny számodra még? –
2680 Köz embert szűl naponta a' világ
De a' midőn téged temetnek el,
(1917) Egy ország cimerét vetik sirodba
És lessz-e' még ki azt fölmerje ásni
És fel szögezve Gellért ormira

2685 Ezt metsze rá: „Árpád ha nincs, fajából
Van még” – Er’sébet egykor jobb napokban
Olvastál nékem egy történetet,
Midőn csatára készülék szerettem
Halgatni, ’s hittem én is nyomdokát
(1923) 2690 Fogom követni. Mond el most nekem.
ERSÉBET
Szívem kivánja most meg mind’ erőmet
Hogy méltóan fájhasson bánatához,
’S erő tüdőmnek szólni nem marad.
CSÁK
Már nem sokáig kérek.
ERSÉBET
Hald tehát:
2695 Olvastam az utolsó római
Történetét, kit zord csatára hít
(1935) A hon szerelme még, – Philippinél
Lehúnyt a’ hős ki szembe szált korával
’S utánna dőlt az elv mellyért csatázott, –
2700 Lezárta sírja, népe életét –
Még rajta az ember jog és szabadság
Nemtője örködék. –
MIKLÓS
Mond hogy hivák
A’ hőst, átkozva lett tudom a’ kor
Melly őt elismeré?
ERSÉBET
Átkozva mert
2705 Bün és bilincs jövének a’ világra
A népszabadság és Brutus helyett. –
CSÁK
De már a’ zsarnokot le szúrta vót?
ERSÉBET
Le már.
CSÁK *(felugorva)*
A’ zsarnok! Ez siromban is
Gyötör, – hah, én még meg nem halhatok
2710 Mert még egyetsem öltem el közűlök!
(fájdalommal visszarogy)
Vagy hát hijába éltem, óh hijába,
(1956) Vallyon királyném siromon fog-e’
Virasztni nemtő! Vagy csak puszta lessz
Ha könnyeiddel megszünél öntözni
2715 Virágait.

ERSÉBET
Óh fog virasztani!
Vívott a' hős kemény harcot vívott
Egy kígyó párral és mosolygva nézte
Nemtője harcát. Megmenthette őt
De nem tevé, midőn kétségbe esve
2720 Egekre néz a' bajnok 's fölkiált
Mért nem segitsz hisz harcodat vívom? –
Kegyetlen nemtő jőjj mert megtagadlak.
Mosolyg a' genius: ha úgy kivánod
Megmentelek, 's mit nyersz egy életet
2725 Melly holnapig tart. Halj és dijadúl
Végtelen élet lessz ajándokom.
A' hős vívott – halt és örökké él.
CSÁK
Óh; hála nemtőm hogy megnyugtatál,
Igen fogok még élni mert, illy könnyen
2730 Nem válhatnék örökre életemtől. *(sötéten)*
(1966) Miklós te ifjú vagy, erős 's piros,
Elélsz sokáig; tedd meg mit kívánok.
MIKLÓS
Mond, – annyi mint ha téve volna már.
CSÁK
Megbántam hogy harcból eljövék,
2735 Mert itt a' lég hüvösb 's szorult
Nem olly szabad mint Pannon' halmai
Gondoltam Ersébettel egy vidéken
Nyugodni édesebb lessz. óh nem úgy van,
Ott is nehéz, itt is! ott ő hibázik
2740 'S itt a' kedves honföld. Ossz meg tehát
Hagyd itt a' csontokat, 's a' port seperd fel
És vidd haza; menj a' bércek csúcsára
'S midőn kezd zúgni a' szél, egy marokkal
(1978) Szórj el, – haddszáljon a' habos dunába
2745 Dunából a' tengerbe, 's mindenütt
Hová csak ér találjon szittya fajt,
Szórj a' Rákosra hogy hagy vigyázzak ott
Mikor fog a' király esküdni népem
Nyelvén, 's megtartja-e' az esküszót.
2750 Mikor lessz a' hon mind végig magyar,
'S ha ez nem lessz soha úgy azt vigyázom,
Mért nem lett és kitette hogy ne légyen? –
Mikor fog ébredezni 's véle én
Mikor kelendek új életre? Mert
2755 Ha ő nem ébred, úgy enyészetet

Kérek magamra az élő halálból. –
Keblem szorúl.
ERSÉBET
(1987) Óh jaj, ez a' halál!
CSÁK
Ne sirj királyné, menydörög Hadúr
Ha szól, 's nem hagya hogy könny áraiddal
2760 Mosódjék vérfördőt szokott halotja.
Nemondj felettem zúgó requiemt
Csáknak halálán bércek csapnak öszve.
(szeliden)
Vezessetek most az ablak felé
(1989) Vég pillantásom szenthazám határin
2765 Had andalogjon, – süllyedjen belé. *(megtörten)*
Le áldozott a' nap, óh! bár legyen
Ismét utánna boldog virradás
Csúcscsán, arany de búcsúzó arany! –
Halál-e a' csend, melly földén ural?
2770 Nem, rég kiküzdött harcaink sabatja.
Mély 's ünnepélyes csend előzi meg
Ha vész torul, ha gyűl a' láng folyam,
Kitör és gyorsabb lessz a' munka napja.
'S ha nem – e' szellő issza lelkemet
2775 Hazámba hordja, és Mátráin át
Viharrá nő a' szellő, és üvölt
Hogy megrázkódik rajta a' világ
Mert halva is üld még Csák zsarnokot
(feje Er'sébet ölébe hanyatlik)
(1993) Öledben édes a' nyugvás királyné –
2780 Öledben az Árpádok alszanak! *(meghal)*
MIKLÓS
Már vége van!
ERSÉBET
Óh jaj, óh jaj nekem!!
MIKLÓS
Törüld meg lopva könnyedet, nebáncsd
Nő fájdalommal a' kiszenvedettet,
Én elkiáltom a' Gellért hegyén:
2785 A' győzhetetlen meggyőzé magát
(2000) 2786 'S meg szentelendem sirját mert – cselekszem. –

Vége.

A *Csák végnapjai* főszövegének (az 1861-es átdolgozásnak) szövegváltozatai a K-ok és az 1942-es első kiadás alapján

Címlap K1: [A címlapra írt madáchi megjegyzések pontos szövegét ld. a Források fejezetben, két oldallal előbb!]

K2: A címoldal előtt még egy kéziratlap található, a következő szöveggel: *Madách Imre saját kézirata.* A címoldalon csak a cím és alcím áll, a szerző neve nélkül.]

Személyek K1: [A 2. K-lap verzóján a személyek felsorolása előtt megismétli a címet és alcímet. A felsorolás sorrendje eltér a végső szövegtől, az 1843-as változat sorrendjét követi. Így itt pl. Erzsébet az első. A személyek mellett a jobb lapszélen M megszámlálja az átírt Csák sorait, következőképpen:]

Első		397 =	414	több 16
Másod	<*300*>	306 =	319	több 13
Harmad	<*468*>	474 =	485	több 11
Negyed	<*366*>	377 =	373	keve 4
Ötöd	<*394*>	400 =	411	több 11

<*1991*>	
<*1920*>	2002
1955	<*1*>
36	<*6*>
1991	<*5*>
	<*9*>
<*Szaporítás*>	<*1*>
	<*5*>
	<*1*>
	<*3*>
	31

[A számok az átdolgozás fázisaiban kerülhettek a K-ra. A felvonások jelzése és az első áth. számok piros ceruzával, a többi tintával íródott.]

K1: RÓBERT KÁROLY, Magyarország *párt*királya

K2: *m*agyarország [A továbbiakban az efféle helyesírási hibákat nem tüntetjük fel.]

K1: TRENCSÉNI CSÁK MÁTÉ Nádor*a* és vezér*e*

K2, fsz: …CSÁK MÁTÉ, nádor és pártvezér

K1: …Omod*ének, Róbert Károly* nádor*ának* fiai, Csák hívei [Itt ebbe a csoportba tartozik még Berend is.]

K1 és K2: ZSÁMBOKRÉTY

fsz: ZSÁMBOKRÉTI [K2-ben és a fsz-ben már Berend is a nemesek csoportjába tartozik.]

K1: [EGY APÁCA után:] <*Boris Klára dajkája*>
<*Srót Egy Egy*> Kézsmárki pólgár
<*Két pór*> Mário <*egy*> gyilkos
<*Két gyilkos*> *Egy csavargó*

K1: [A szereposztás első helyén:] ERZSÉBET, III. András leánya, Magyarország *törvényes* király<*nője*> *asszonya*
K1: [Az utolsó sorban:] CSÁK HÍVEI *és* HADAI <*Udvaroncok nép*>
K2, HG és fsz: [A többi szereplő sorrendje és a szóalakok megegyeznek a K2-ben és a kiadásokban.]

ELSŐ FELVONÁS

4 K1: <*beszélni*> susogni,
13 K1: e sír<*nak*> gyász <*havát*>olni ok lesz
K2, HG, fsz: e sírt gyászolni ok lesz,
16 K1: *cupresok* K2, HG, fsz: ciprusok
17 K1: az éj<*j kedvére ég*> harmata növeszti
K2, HG, fsz: az éj harmata növeszti,
19 K1: sápadt. – <*Sajnálom szegényt*> s mi*lly*en ifj*u* még
K2, HG, fsz: sápadt s milyen ifjú még
20 K1: <*Meg*> <*Mostan*> Pedig megszokhatod
24 K1: úgy, <*hiszen te*> midőn csak
25 K1: Miért kísértsz <*nappal*> most,
HG: Miért *kísérsz* most [Hibás olvasat.]
K2, fsz: Miért kísértsz most,
39 K1: <*Úgy mondtam*> Hogy kértelek
K2, HG, fsz: Hogy kértelek,
40 K1: <*De mentetek*> De nem fogadtatok
K2, HG, fsz: De nem fogadtatok
43 K1: Meg csúszom <*bár*> és
K2, HG, fsz: Megcsúszom és
44 [A sor K1-ben hiányzik!]
45 K1: <*Aztán, Miért*> *Óh, hát hajoljon – hisz száraz szemem* K2, HG, fsz: Hajoljon az meg? – hisz fonnyadt szemem
48 K1: …mi ju*sson. – Hallod ember*
K2, HG, fsz: …mi jut. Hej, hallod ember,
58 [K1-ben a sor hiányzik.]
59 K1: *És leg nagyobb Csák – a gyermek lopó!! – –*
K2, HG, fsz: Ki elcsábított – a gyermeklopó! –
62 [K1-ben a sor hiányzik.]
63 előtt szerzői utasítás K1: *(<Csák>Miklós Domos János. Kissé később Csák Erzsébet, urak fegyveres nép jőnek.)* [fsz-ünk a K2 és HG részletezőbb szerzői utasítását közli.]
68 K1: …de férfiú ki *jő.*
K2, HG, fsz: … de férfiú, ki itt lesz.
70 K1: itt <*jő*> van négy fiam. [K1-ben ezután a 73. sor szövegváltozata áll.]
71–72 K1: Nézd nézd öcsém anyánk <*is itt van*> minden bizonnyal / <*Bizonnyal minket jött*> / Haza szeretne csalni.
K2, HG, fsz: Nézd, nézd, öcsém, anyánk minden bizonnyal / Haza szeretne

csalni.
73 K1: Megérkezétek *már mind* híveim –
K2, HG, fsz: Megérkezétek, látom, híveim.
[K1-ben ez a sor a 70. után áll!]
75 K1: *megpróbált* anyának
K2, HG, fsz: megtörött anyának
87 K1: *Csábító lelked sírja* két fiamnak
K2, HG, fsz: Csábjával ástál sírt már két fiamnak
93 K1: <*Miért nem jöttök*> Nem mozdultok,
98 K1: Mely *gyermekim* s
K2, HG, fsz: Mely lelkemet s
104 K1: *Oh gyermekim hát mennyek-é magam!*
K2, HG, fsz: Óh, kedves gyermekim, hát menjek-é?
109 K1: ruházott fel <*mint a*> megérzenek
115 K2, HG, fsz: ruházott fel: megérzenek
K1: *Sír áll előttünk, <és nem> ember sirja nem*
K2, HG, fsz: Nem embereknek sírja ez csupán
116 K1: – <*rá tanú fényes napsugár*> és elveszett dicsőség
122 K1: kivánnak<*tőlünk*> inkább
124 [K1-ben e sor mellett a margón a következő áth. verssorok állnak:]
<*Nem embereknek sirja ez csupan*
De nemzete is <<melly körűl seregként>>
Nagy és dicső napok
Feküisznek benne,>
126 K1: ZÁCH Tedd ha tetszik <*Én*> MIKLÓS *Én*
K2, HG, fsz: Tedd, ha tetszik. MIKLÓS S én
127 K1: nekem nap *éjjel* K2, HG, fsz: nekem nap-éjt
131 K1: leszek. *És* éji K2, HG, fsz: leszek, de éji
136–
141 K1: [Ez az öt sor a lapszélre, betoldásként került. A sorok fölé írva, világoskék tintával: *Hova jön ez?*]
140 K1: kard*on ugratál keresztül*
K2, HG, fsz: kardra hányatál negédből,
142 K1: hasonlás, *jó* Miklós
K2, HG, fsz: hasonlás, Zách, Miklós
143 K1: *Ne bántsd meg* a rokont, *vigyázz,* kevés
K2, HG, fsz: Mért bántjátok a rokont, kevés
144–
146 K1: Úgyis fajunk – *s még egymást üldjük-é?*
[A 3 helyett csak ez az 1 sor szerepel!]
K2, HG, fsz: Úgyis fajunk – mint a sas, káróröммel
Ne lássa legalább buja veréb,
Hogy még az is egymásra tör.
147–
148 K1: *Ne félj Csák hisz csupán azért civódunk*

Mert nincs kit együtt verhessünk előttünk <előttük kit verjenek közösen>
K2, HG, fsz:
Ne bánd, / Ha látsz civódni puszta unalomból.
Adj ellenséget és együtt csapunk rá.
149–
151 K1: ZÁCH *Eddig társ valék*
De Károly győzött s szétszórt pártotok
Rendszer nélkül sikert <*hogyis*> már nem remélhet.
K2, HG, fsz: ZÁCH Nincs már számotokra
Többé kezem, mert szétszórt pártotok
Rendszer nélkül sikert már nem remélhet.
152 K1: *Hát nem*sikert *csak* küzdelmet keressünk
<Hát nem sikert de küzdelmet keresek nem sikert>
K2, HG, fsz: Ne is sikert, de küzdelmet keressünk
155 után K1: [Több sor a margóra betoldva, mert a folytatólagos sorokat áthúzta M. Ezek az áth. sorok az első, 1843-as változat előjátékának 415–419. sorai, majd a *Mózes*ben tűnnek fel később. Íme:]
<Te bajtársaiddal semmit nem közölsz,
Tanácsainkat mint gyermek tanácsot
Mosolygva hallgatod ki, s megveted
Kivánod hogy mi meg vakon kövessük
Amit kifőzesz –>
156 K1: a *próbált* barátot K2, HG, fsz: az igaz barátot
160 mellett a margón betoldás K1:
Ugy is fajunk kevés mint a sas bár
De lássa legalább buja örömmel veréb. [A sorok fölé világoskék tintával írva: *Hova jön ez?* – E két sor valószínűleg a fsz 144–145. sorának előzménye.]
161 K1: ti hitvány *árnyai*
K2, HG, fsz: ti hitvány eszközök,
162 K1: *megtiltani* <*hogy*> beszédem
K2, HG, fsz: meggátlani beszédem?
163–
164 K1: *Éretlen gyermekek a vén hazát*
Ne fogják kórmányozni<otok>. – Én kilépek.
K2, HG, fsz: Jaj, hogyha már éretlen gyermekek
Vezérlik a vén hont. – Csák, én kilépek.
168 K1: De a hongyűlés *választott királyt*
K2, fsz: De a hongyűlés ítélt köztetek,
HG: ítél*ete* [Hibás olvasat.]
169 K1: *Fel kente azt s* így többé nincs jogod
K2, HG, fsz: Károly nyert és így többé nincs jogod,
173 után K1: <*Fény polcra állít majd*>
176 K1: Csak úgy oszt <*nékünk*> köztünk
180 után K1: [A szerzői utasítás – *Erzsébetre mutat.* – itt nem szerepel.]
200 K1: *Váladra isten átkát hogy lenyomjon*

És nemzet végzést hogy inad szegi
K2, HG, fsz: Válladra istenátkot, mely inad szegi.
201 után sor betoldása K1: *Jójön velem minden igaz magyar.*
204–
208 K1: [A sorok a K-lap jobb margóján betoldások.]
205 K1: Ne *bánd,* K2, HG, fsz: Ne bántsd,
206–
208 K1: *Hisz pártütőkről szóll, nem érdekel*
Beszéde minket, kik törvéányt kívánunk.
K2, HG, fsz: Nem hallod-e, hogy pártosról beszél?
Ha tűzbe jössz, ránk érted, azt hiszi,
Pedig mi a törvényt védjük csupán.
210 K1: <*Kiért*> Kinek szemében
213 K1: eszköz <*áll*> mellyért
K2, fsz: eszköz, mellyértHG: me*h*ért
214 után K1: <*Lépcsője lesz csak a vad nagyravágynak*>
[Azonos a későbbi 217. sorral.]
216 K1: *koldús botot* <*kap*> nyer
K2, HG, fsz: koldusbotot nyer
230 K1: *Én csontok közt* csak játszom
K2, HG, fsz: S én a mezőn csak játszom
237 K1: *Hah csák boszúmnak engedj vagy* megöl
K2, HG, fsz: Engedj boszúmnak, Csák, avagy megöl.
238 K1: Parancsolom *nyugodt*<*légy vagy*> hagyj el vagy légy
[Beszúrás a sorba, a nyugodt szó elé.]
239 K1: *El véled te* sárdarab, Hadúrra
K2, HG, fsz: Mit hordlak hát te sárdarab, Hadúrra
240 K1: Orsó kell <*oldalamra én*> nékünk *én már nem visellek.*
K2, HG, fsz: Orsó kell nékünk, harc az
asszonyoknak.
246 K1: SOKAN Éljen a király*né.*
K2, HG, fsz: BEREND *(népéhez)* Éljen a király.
247 [A sor a K1-ben hiányzik.]
248 K1: MÁSOK *De mink* megyünk.
K2, HG, fsz: ZSÁMBOKRÉTI *(népéhez)* Mi is megyünk.
250 **után** szerzői utasítás K1-ben: *(Zách sereggel el.)*
253 K1: <*Te hogy ha kell*> S bár szived
259 K1: *Mint* ott beszéltek
K2, HG, fsz: S ott úgy beszéltek
261 K1: *Hogy vajh mi* bölcs <*dolgokról szóllanak*> en
szólnak mert nem érti*k*
K2, HG, fsz: Nagyon bölcsen foly minden, mert nem érti.
262 K1: S ha <*tűzbe láttak*> egy-egy pap
K2, HG, fsz: S ha egy-egy pap
263 K1: jól megéljenezték <*érte*>

264 K1: sült ki <*hogy*> ellened
272 K1: senki *(kardjára üt) aki közbe szólljon*
K2, HG, fsz: senki közbeszólni kész?
279–
280 [A két sor a K1 margóján betoldás.]
282–
283 [A sorok a K1-ben hiányzanak]
284 K1: Szaladj *szét* K2, HG, fsz: Szaladj hát
286 K1: számol*ó birádnak* K2, HG, fsz: a számoltatóknak:
288–
289 K1: [A margón a végső szöveg áll, viszont a sorok folyamatában még ez az előző variáns:]
Ott forró csók vár gyönge ölelés
Egy vén szülő itt a kopár haza
290 K1: Csak *sírt* kinál <*s talán bajnok babért*> *egy halvány zöld* babérral
K2, HG, fsz: Csak sírral kínál s egy hitvány babérral.
291 [A sor a K1-ben hiányzik.]
292 K1: *De* ott túl *Károly fényt* királyi díjt
K2, HG, fsz: Királyi díjt csak ott túl osztanak,
293 K1: igaz – *de épen olly sugárzót*
K2, HG, fsz: igaz, de mit tesz az, – ragyog.
293 után K1: [Két sor betoldás:]
Amily nyomor <*nyomor volt itt*> *amott egy árva nép*
Melly koldus <*és így*> *önmaga s díjat nem osztbat*
294 K1: *S mért* szenvednétek
K2, HG, fsz: Mit szenvednétek,
296 K1: *Szerzék e földet* <*drága életök*> *mellyen*
K2, HG, fsz: Szerezték e hont, melyen
298 K1: hatalmas és *díjazni bír*
K2, HG, fsz: hatalmas, s hálás lenni bír. –
301 K1: *magvat* teremne
K2, HG, fsz: magot teremne
312 K1: Mert *hűn számoltam*
K2, HG, fsz: Mert híven számolok
313 után többletsor K1: *De úgy-e bár nehéz meghalni tudni*
314 K1: *Sok van* K2, HG, fsz: Van-e
318–
320 [K1 nagyon eltérő a fsz-től. Itt e sorok állnak:]
SOKAN Mink <*téged*> *Csák nem hagyunk el.*
MÁSOK Sompolyogjunk el barátim csendesen.
[E sor a fsz-ben a 247. sor!]
DOMOS Hová leszünk most. –
MIKLÓS Csák vezess – követlek
K2, HG, fsz: BEREND Mink meghalni is tudunk.
MIKLÓS Vezess, Csák, én megyek.

DOMOS Megy mindenik
De nézz körül, Csák s mondd, mivé leszünk.
323 K1: veszem. *Próbáltam ezt már*
K2, HG, fsz: veszem, már voltam így.
335 K1: *A forditás gazul elforditandja*
K2, HG, fsz: A forditó gazul ferdíti el.
336–
338 K1: *S félek nem érti <majd meg a magyar> majd az udvaronc*
K2, HG, fsz: [Itt a fsz-ben 3 sor áll.]
340 K1: Elődinek a *<hon>* régi
346 K1: Nem *barátom.* K2, HG, fsz: Nem leszek.
358 K1: Ez ifju *<mell>* szív
361–
368 [Erzsébet nyolcsoros panaszának K1-ben két szöveg-előzménye lelhető fel, a fsz-ben található sorokhoz képest nagyon eltérően. A normál betűvel írt szavak egyeznek meg a fsz-gel. Az első szöveg:]
266
K1: ERZSÉBET *(a sírnál térdel)*
Ah annyi közt ki értem vérze el
Méltón <köny> siratni érzem a királyné
Szegény. – S <szegény> a lány és <kedvesét> <ki ny..b.. szegény> szintén meg szorul
Könyben szivének holt ifjút kesergvén –
Abám aludjál *s álom képeid*
Himezze képem és a szent haza.
[A második, lap szélén található betoldott szöveg:]
Holt ifjaért <kesergjenek> vagy a sok bajnokért
<Élt> Kesergjen <azok> amaz *<mert>* érette élt
Oh szű repedj meg úgy aztán *meg csallak*
Mert <így részével> egyiket így félek meg csalni
370 K1: Csak sírd ki mind, *hogy nékem a mosoly*
K2, HG, fsz: Csak sírd ki mind, csak sírd ki könnyedet,
371 [K1-ben a sor hiányzik.]
389 K1: *<Azt tarták hogy>* Meg értni sem fog
390 K1: *<Nem álhatom ki őt>* Én félek tőle
398 K1: *meg* pirulsz K2, HG, fsz: elpirulsz,
409 K1: arcodat *<nem ég>* ha mindjárt
410 K1: Éget *láng* csókom. ERZSÉBET *<Ezért>* Ezt
K2, HG, fsz: Éget rá csókom.
411 K1: Te *<szörnyü>* rettentő vagy.

MÁSODIK FELVONÁS

Szerzői utasítás K1: [Az utolsó tagmondat:] *s nehány vitéz egy asztalnál isznak.*
K2, HG, fsz: *s még néhány vitéz asztal mellett iszik.*
419 K1: *Szeszélyed tűröm* K2, HG, fsz: Tűröm szeszélyed

423 K1: beszédet. *(Elmegy.)*
K2, HG, fsz: beszédet. *(Indul.)*
424–
426 [Dávid szövege a K1-ből hiányzik.]
430 K1: <*Nem hagyjuk*> *Ezt nem várjuk be holnap*
K2, HG, fsz: Azt nem várom be. Holnap
[K1-ben Miklós mondatai, a 429–431. és a 434–435. sorok betoldások a lapszélen.]
431 K1: *mond csak menyi is*
K2, HG, fsz: Mondd csak meg, mióta
433 K1: csatától *óta Hej sok ez*
K2, HG, fsz: csatától. Hej, sok ez, sok ez!
435 K1: Még négy *négy* <*napot áldozni nem fogok*> napot többé nem áldozok
439–
441 [K1-ben ezt a szöveget nem Berend, hanem Domos mondja.]
459 K1: Ha néha néha <*a' midőn*> míg Csák
462 K1: <*Addig*> Hisz addig kell <*dicsőséget*> nekünk nevet rabolnunk
463 K1: alszik *c*sák <*ha*> mert hogy ha
K2, HG, fsz: alszik Csák, mert hogyha
468 K1: *tikteket?* K2, HG, fsz: titeket?
479 K1: sasként <*ül vár fokán*> vedletten ül
483 sor után áth. K1: <*mely mind eddig szabad volt*>
489 K1: kérdi <*mért van egy barátja*> egyetlen barátja
493 K1: <*Ki*> Ki a <*lélek*> *órjást*
K2, HG, fsz: Ki a tett órjását
501 K1: *E* népet K2, HG, fsz: Egy népet
503 után áth sorok K1: <*A leg elejétöl a' büdös szél*
Trencséni retteg, lelkiismerete bántja
De türtem s én mit nyertem?>
504–
509 K1: [Betoldás a margón.]
508 K1: Talán l*e sujtjtá* F_2, HG, fsz: Talán lankasztja
510 K1: <*S mit látok pór*> Szegény hazám <*hon*>koldús
úgy mint vala K2, HG, fsz:
Szegény hazám koldusabb, mint vala,
513 K1: rosszabb nem lehet *soha*
K2, HG, fsz: rosszabb már nem is lehet,
515–
518 K1: [Itt a végső 4 sor helyett a következő 3 sor áll:]
KÉZSMÁRKI POLGÁR
Akkor mi is meg kisértsük tudnunk
Úgy zengni, hogy essőznek az egek
Trencséni a' polgárság üdvözöl.
519 K1: Mindent *megfontolál?* CSÁK *Mindent azért*
K2, HG, fsz: mefontolál-e? CSÁK: Meg, s azért

538 után szerzői utasítás K1: *(mind el Csák meg áll)*
K2, HG, fsz: *(Mind el, kivévén Csákot, ki gondolkodva megáll.)*
541 sor után K1: <*De ő még alszik, árt a nőnek a korány reg*>
542–
546 K1:[Betoldás a lapszélen.]
542 K1: *még* alszik K2, HG, fsz: már alszik
544 K1: őszi *reg* K2, HG, fsz: őszi est
546 K1: *hadd* virasszon K2, HG, fsz: hogy virasszon
549 K1: értsz, <*mert*> túl jársz
553 K1: durvábbá <*tették*> edzették
554 K1: Ne hidd <*hogy lelke*> azért hogy
559 K1: <*S csendes tanyákba a bel háború*> S világitásul a belháború
560 K1: Üszkét <*dobom*> kell dobnom
573 K1: <*Mellyet*> Midőn
574 K1: <*Dacolni szép és*> A férfiú dacolhat
575 K1: *Ez* illeti K, HG, fsz: Őt illeti
576 K1: A nőt talán *igen, de nem* királynét.
K2, HG, fsz: A nőt talán, – de óh, nem a királynét.
579 K1: *Oh hagyd* e díszt K2, HG, fsz: Engedd e díszt
580 K1: Mit egy <*békés vár[?]*> *bóldog* jövő *adand nekem*
K2, HG, fsz: Mit egy boldog jövő számomra hoz
583 K1: A nemzet lenne *gúnnyá*
K2, HG, fsz: A nemzet.lenne gyáva
584–
592 K1: [A sorok a lap szélén betoldva.]
584 K1: *Óh* Csák K2, HG, fsz: Jó Csák,
589 K1: ládd, bár *nem tudom okát*
K2, HG, fsz: ládd, bár okkal győzesz is,
590 K1: *De* érzem K2, HG, fsz: Én érzem,
591 K1: Állits <*királynő*> *ha tetszik ellenek* elé
K2, HG, fsz: Állíts, királynő, ellenség elé,
592 K1: hogy *nőkönnyre nézzek* –
K2, HG, fsz: hogy nőt sdírni lássak.
593 K1: Viszontlátig *királyné.*
K2, HG, fsz: Viszontlátig – Lovat!
601 K1: Csatáz<*nom*>ni <*kell*> és lemond<*nom*>ni kell tanúlnom
K2, HG, fsz: Csatázni és lemondni kell tanulnom.
610 K1: fog *megm,utatni* K2, HG, fsz: fog mondani.
614 K1: *Ollyast* cselekszem K2, HG, fsz: Olyat
619 K1: De még *kinyitom véle* szívemet
K2, HG, fsz: De még gyógyítni fognám szívemet,
620 K1: *Meg nézem* véle a tiédet *is*
K2, HG, fsz: Előbb megnézem véle a tiédet.
621 K1: nincs-e *ott* K2, HG, fsz: nincs-e abban

623 K1: Irtóztató ember – mit is tegyek.
K2, HG, fsz: Irtóztató ember! – Jaj, mit tegyek!
628 K1: hajtom *térdeim* K2, HG, fsz: térdemet,
629 K1: hogy *áldja meg* K2, HG, fsz: hogy megáldja
642–
646 K1: [A sorok betoldások a lapszélen.]
642 K1: <*A kutyát is szeretjük*> Ha az ebet
647 K1: <*Hogy*> E <*kebelhez*> szívhez sem <*vagy*> lehetsz
K2, HG, fsz: E szívhez sem lehetsz te idegen.
656 K1: Ah istenem <*mi gyönge lény kába gyar*> mi gyenge a nő K2, HG, fsz: Ah, Istenem! Mi gyönge, gyönge a nő.
658 K1: Szívem <*szeretni*> feledni
659 K1: S hogy érdekel még is <*ragaszkodása*> őrült szerelme
[Majd áth. betoldás a lap szélén:]
<*hogy meg hagyjuk magunkat vesztegetni a' ragaszkodással*>
K2, HG, fsz: S hogy érdekel őrült szerelme mégis,
660 K1: [A sor utólagos betoldás.]
686 K1: közénk, de tett <*kell kérek vár*> király*néd*
K2, HG, fsz: hódolást, de tettet vár királynőd.
691 K1: Csák <*a*> klastromból <*trónra*> szenvedni
K2, HG, fsz: Csák klastromból szenvedni trónra
694 K1: Először <*nem tudom hogy*> van, hogy tenni nem tudok mit
699 K1: hátrálnod <*gyáván*> nem szabad
700 K1: <*Egy nőt*> Illy vészben
705 K1: A várat <*még*> úgyis
707 K1: [A sor betoldás a lapszélen.]
708 K1: <*Morvába aztán*> Csendes, sötét hely – –
710 **után** K1-ben áth. sorok:
<*Oh Hogy ha Ha meg nem szünik a sok régi baj*>
<*S Csák számon kéri tőlem a leányt – (gondolkodik)*>
711–
716 K1: [A sorok a lap szélén betoldva.]
711 K1: sírba *zártam* K2, HG, fsz: sírba tettem,
716 K1: *Nem csák de a hon – ott fenn a nagy égben (gondolkodik)*
K2, HG, fsz: Talán bizony sajátmagam előtt. *(Méláz.)*
718 K1: ha vár*ja a szép* napsugárt
K2, HG, fsz: ha vár egy fényet, napsugárt,
719 K1: <*Nem várja jobban*> *Még sem várhatja ugy,* mint én
K2, HG, fsz: Nem várja jobban, mint én
721 K1: *A nő szerelmet* nem
K2, HG, fsz: Hisz nő szerelmét nem
723 K1: Hogy néhány *évét* <*könnyem semmibe*> tréfa
K2, HG, fsz: Hogy néhány évet tréfa
727 [K1-ben a sor hiányzik.]
729 K1: A kürt útra hív <*a harc [?]*>

HARMADIK FELVONÁS

734 K1: <*Úgy, most karcsú vagyok*> Most úgy-e bár még karcsuabb vagyok
741 K1: *Ah, a* virág K2, HG, fsz: A virág
745 K1 <*tán rossz előjele*> *e*lőjelül lehetne.
747 K1: S tartson soká<*ig*>
753 K1: *Akkor nem becsülném*
K2, HG, fs: Nem fognám becsülni.
759 K1: <*a rózsát*> ki hinné
760 K1: <*Ajak*> Hogy ajkad <*jobban*> rágalmazni jobban ért
762 K1: van jobb <*mintha* > érzése.
763 K1: <*S ki az Kázmért …. te őt kárhoztatod*>
Kázmért kárhoztatod, s nem ő hibás,
765 K1: bolt fölé <*tán*> minden
766 K1: Lépül <*az eladó*> vevőre
770 K1: hoz <*majd*> meg te
774 K1: el *ollyast* K2, HG, fsz: el olyat
775 K1: *emlitettétek az imént*
K2, HG, fsz: neveztétek talán előbb
777 K1: *S* miért K2, HG, fsz: Miért,
780–
785 K1: [Betoldás a lapszélen.]
780 K1: <*Ámde hagyjuk / E' tréfát – majd hoz Klárikám neked / Apád szép barna kérőt, mint az árnyad.*>
Jó hugom
K2, HG, fsz: Ámde halljad:
797 K1: Amint <*a nap*> Buda
809 K1: visszhangjai*d* K2, HG, fsz: visszhangjai, de
810 K1: *Kik tán el is árulnak.*
K2, HG, fsz: Eladni is tán készek.
819 K1: Isten sugal*va szóll.* Nem *zárja el*
K2, HG, fsz: Isten sugallja a szót. Nem zavarja
820 K1: Ifjú keblének K2, HG, fsz: Ifjú keblöknek
821 K1: *E por* világK2, HG, fsz: Még a világ
830 K1: <*Trencséni*>Csák
831 K1: Ez <*a tiéd lesz*> nászajánd*o*kod lesz.
K2, Hg, fsz: nászajándékod
837 K1 félig <*betanúlt*> elmondott
844 K1: Végy <*jó*> hát apám <*hát*> végy
K2, HG, fsz: Végy hát apám, végy
849 K1: *Imelgőé lesz.* K2, HG, fsz: Emelygővé lőn.
859–
860 K1: [Betoldás a lapszélen.]
860 K1: <*Jól láttalak.*> Ah, én jól láttalak.

863 K1: Te térden <*álva*> esküdtél
890 K1: Károly itt *vadász s egy óra múlva*
K2, HG, fsz: Károly itt vadászik és legott
891 K1: *Házamba lép.* CSÁK *Tudom*, de
K2, HG, fsz: Beléphet. CSÁK Jól tudom, de
896 K1: Elődbe – <*mint*> *szebb*
K2, HG, fsz: Elődbe. Szebb
900 K1: hívhatnék *de* nem teszem
K2, HG, fsz: hívhatnék, ládd,. nem teszem
904 K1: <*El*> A karddal el, öngyilkosság tilos
918 K1: <*Az ifjú*> Ábránd-e az ifjú
919 K1: s vén<*nek*> szem van-é
926–
927 [Csák mondata a K1-ben nem szerepel.]
931 K1: Mert <*egymást*> fosztottátok
932–
933 K1: [Betoldás a lapszélen.]
934 K1: <*S ki*> Én láttam mindezt
935 K1: <*Hogy*> Talán erőre
939 K1: és <*tanácsot*> merész<*kedél*> tanácsot
940 K1: ki <*népek sorsán őr*> lét s nemlét felett
942 K1: bűntársául *állva* K2, HG, fsz: bűntársául esve
947 K1: Ha mint <*iránytű*> próféta
949–
955 K1: [Betoldás a lapszélen.]
951 K1: *Le térve a szoros törvény utáról*
K2, HG, fsz: [Itt ez már két sor!]
Ha egy lépést letértél a szoros
Törvény utáról, többé nem találod
953 K1: cserjébe *mentél* K2, HG, fsz: cserjébe jutsz,
954 K1: kapcsolód*ott* K2, HG, fsz. kapcsolódik
993 K1: A gyermek <*szenvedte*> nevette
1005 K1: [A sor beszúrás a lapszélre.]
1017 K1: S ha el<*beszéled hogy* > mondod, mit
1019 K1: Hallgatok s <*ismét*> megint
1020 K1: Leszek <*lassan[?]*> mint
1027 K1: mégis *az* a király K2, HG, fsz: mégis a király,
1028 után szerzői utasítás K1: *(Félre áll.)*
K2, HG, fsz: *(Hátraáll.)*
1029 K1: Ez *volt derék* nap.
K2, HG, fsz: Ez volt ám derék nap.
1032 K1: <*Is az*> Szintúgy az
1033 K1: gondot [A szó beszúrva a sorba.] és munkát, <*és gondot*>
1040 K1: *komám azon* K2, HG, fsz: azon, komám.
1044 K1: így <*voltál-e vagy e*> tett-é

1046 K1: <*Még*> Én meg
1052 K1: <*Le kanyarítani*> Gazdájának lekanyarítani?
1055 K1: <*csak*> és ürítsd
1063 K1: <*hódított meg*> győze le.
1064 K1: Csákot, <*a polgár jogot*> vess a múltra fátyolt,
1065 K1: <*Számára és múltunkra talán*
És a jövőre tért> S adj lánglelkének tenni tért
1076 után áth. sor K1: <*Akasztófára a gonosz* <<*merész*>> *zsivánnyal.*> [Ez lesz később az 1085. sor.]
1078 K1: <*Keserüek lészünk* ..... *egymás ellen*>
<*Mi is – de látom*> Egymás ellen támadtok-é
1082 K1: kit <*rég*> hona már rég
1083 K1: *S ki* átkozott már kétszer
K2, HG, fsz: Elátkozott már kétszer
1090 K1: *Hogy századunk egyik fénycsillagát*
K2, HG, fsz: Miként korunknak fényes csillagát
1095 K1: *Zsarlása álltal* ingerelve
K2, HG, fsz: Zsarlásitól ingerelve
1108 K1: vagy, <*holnapra*> <*cserébe*> cserébe
1109 K1: <*Budára*> Ha hozzám
1128 K1:<*Ki bár szemében köny terem*> De az, ki sírna és mégis mosolyg
1130 K1: várok már, <*tűrni*> tán elég lehet.
1132 K1: rajta. – <*Magad*> Új találkozásig.
1135 K1: nemzet, *hidjek-e beléd*
K2, HG, fsz: nemzet, higggyek-é neked?
1137 K1: Ki *törvényt nézesz*, nem <*meghódolást*> királyodat
K2, HG, fsz: Ki vén törvényt nézsz, nem királyodat?
1138 K1: keresz *és nem vak hódolást*
K2, HG, fsz: keresz, nem hódolást, kegyet?
1143 K1: nép – *hányan vagytok is csak?*
K2, HG, fsz: nép! Hányan is valátok?
1150 után szerzői utasítás K1: *(az 1ő gyilkos előlép)*
K2, HG, fsz: *(Mário bejő.)*
1151-től:[K1-ben szereplőnévként 1Ő GYILKOS áll.]
1152 K1: <*Úgy amint*> Mint szokásom
1168 K1: Jövők könyörgni. K2, fsz: Jövék könyörgni.
HG: Jövék könyörögni.
1173 K1: *Kivált nem kincset s kitüntetést*
K2, HG, fsz: Nem kincseket, rangot, kitüntetést,
1179 K1: súgtja *csáktól egy tekintet.*
K2, HG, fsz: súgtja őt Csáknak szeme.
1181 K1: Ha <*ezt enged*> teljesíted
1187 K1: Most *harca* túl van

K2, HG, fsz: Most röpte túl van
1190 K1: koldusává tette <*király*> sorsom
1195–
1196 K1:[A sorok brtoldások a lapszélen.]
1195 K1: <*Ország javáért*> Megfontolással
1197 K1: hogy nehány *garast*
K2, HG, fsz: hogy nehány követ
1198 K1: Lopott el kincsedből <*halmod[?] hivány*> koszos ürügy
K2, HG, fsz: Kicsent koronádból? – Koszos ürügy –
1204 K1: [Betoldás a lapszélre.]
1205 K1: S a sír <*nyugalmát .....*> ki hányná <*csörgő*>
fáradt csontodat
K2, HG, fsz: S a sír kihányná fáradt csontodat,
1207 K1: [A sor betoldás a margón.] Elbújik tőlem vagy <*valóban*> *sebesb* kezű lesz
K2, Hg, fsz: Elbúvik tőlem, vagy gyorsabb kezű lesz,
1209 K1: <*Káromkodok s bűnt*> Vagy annyi vétket <*s*> zajt <*teszek*> káromkodást
K2, HG, fsz: Vagy annyi vétket, zajt, káromkodást
1210 K1: <*S ha ez nem ..... vétkezem*> <*S káromkodva, milly [?] .... lázad*> Teszek az égben hogy meg <…> unva végre
K2, HG, fsz: Teszek az égben, hogy megúnva végre
1211 K1: Le <..... *haját* [?]> sújt a földre s <*én*> újra kezdek élni
K2, HG, fsz: Lesújt a földre, s újra kezdek élni

NEGYEDIK FELVONÁS

Szerzői utasítás
K1: *(…János. <Domos> s más lovagok fegyveresen útról érkezve.)*
K2, HG, fsz: *(…János, Berend s mások, fegyveresen, útról érkezve.)*
1221 K1: *Megtapintva az élet verő erét?*
K2, HG, fsz: Meglesve a szív dobbanásait
1226 K1:<*Kinn* [?]> Elrándult
1233 K1: <*Mellyek felett még a*> Az *ember szívbe* szolga hajlamot
K2, HG, fsz: Az emberszívben szolgahajlamot.
1234 K1: Mindég ez K2, HG, fsz: Mindig ez
1243 K1: áhít jobb *jövő felé.*
K2, HG, fsz: áhít jobb jövőt, mi haszna.
1244 K1: *De* nincs, ki K2, HG, fsz: Ha nincs, ki
1249 K1: <*Nincs gondja a közös vagyonra és*> Örül, ha mint <*ügyes*> sajkás, kimenti
1250 K1: lomját a <*sárga* [?]> dúló habokból
1254 K1: Sok jó barát <*ollyan, mint*> légy, míg
1256 K1: Sok pört keres – *vagy pört veszítni fél*
K2, HG, fsz: Sok pört keres, avagy pörtől remeg,
1261 K1: Mint hogyha jobb hír <*bökné oldalad*> hírt tartanál
magadban [A *hír* szóhoz a *-t* tárgyrag betoldva.]

1266 K1: Hogy a bátor<*nál mindig több*> kevés
1267 K1: De *ellenünk sem számol mint nekünk*
K2, HG, fsz: De az nem számít itt s ott egyiránt:
1268 K1: *S a'* nagy tömeg K2, HG, fsz: A nagy tömeg
1269 után K1-ben többletsor: *Mit szólltak itt, min sóhajtottak ott*
1279 K1: hívem *leszen* K2, HG, fsz: hívem leend.
1282 K1: *Koldus hadat* <*állítok fel tehát*> *hát félig ébenhóltat*
K2, HG, fsz: Koldushadat hát, jól kiéhezettet,
1283 K1: *akár mit* <*csak*> *melly*
K2, HG, fsz: akármit, melly
1287 K1: Élvezni fogja <*később*> *majd a gazdag is*
K2, HG, fsz: Élvezni fogja, aki szid, az is,
1293 K1, K2, fsz: Hát ollyat, HG: Hát o*ly*at
1294 K1, K2, fsz: Tán ollyat, HG: Tán o*ly*at
1295 K1, K2: volna. – <*Miklós fújad a*> S Most Miklós
1300 K1: ménei*nk*nek K2, HG, fsz: méneimnek,
1308 K1: ha a java siket <*volt*>
1310 K1: <*Nem hoztam senkit harci martalékul*>
De visszavertem, <*ne*> hogy velem ne jőjön
1311 K1 <*Mert*> Haszontalan
1314 K1: Később <*mért mond*> sietnem kell
1316 K1: Hát András<*nak*> leánya? Az első szó beszúrva.]
1351–
1356 K1: [Betoldás a lapszélen.]
1351 K1: S egy <*leány-e*> gyönge, egy halvány
1353 K1: *Személyesít* – Nem, <*nem*> *csak* ha ő halott,
K2, Hg, fsz: Személyesíti? Nem, ha ő halott,
1355 K1: Ne bír*jon* K2, HG, fsz: ne bírna.
1367 K1: <*Melly*> Egymást
1380 K1: <*Mert*> Együtt virulni
1386 K1: király*nak*. K2, HG, fsz: királyunk.
1389 K1: Me*ll*yet *fulánkod* K2, HG, fsz: Melyet fullánkja
1392 K1: nyaká*ban*. K2, HG, fsz: nyakán.
1393 K1: ismét, <*s kulcsát vesd a*> fegyvertáramat
1398 K1: Azt lát*tam*. K2, HG, fsz: Azt látom.
1413 után K1: *S Attila honját vissza foglalá*
[A későbbi változatban és a fsz-ben e sor hiányzik.]
1416 K1, K2: Még nem *süllledtem*.
HG, fsz: Még nem sülyedtem.
1417 K1: harc és <kegyelem> *izgatás*
K2, HG, fsz: harc és izgalom,
1419 K1: *Menyj menyj hadd ne lássalak*
K2, HG, fsz: Menjetek – ne lássalak. –
1435 K1: Ne légy oly balga<*tag*>
1436 K1: <*Kökény tövis*> Falomb alatt

1441 K1: pórember munká<*já*>tól pihen
1444–
1452 K1: [A sorok a margóra betoldva.]
1452 K1: *Egy* egy elkorcsult
K2, HG, fsz: De egy elkorcsult
1453 előtt szerzői utasítás K1: MARGIT *jő* <*rohan*> *Csák lábaihoz borúlva*
K2, HG, fsz: MARGIT *(berohan s Csák lábaihoz borul)*
1458 K1:[A lapszélre beszúrva:] <*Anyám*> Anyám, mi
1468 K1: e törzs vérbe <*süllt mert*> *sülledett*
K2, HG, fsz: E törzs vérbe sűlyedett.
1470 K1, K2, fsz: Bérgyilkosok leskődnek
HG: Bérgyilkosok lesk*el*ődnek [Téves olvasat.]
1471 K1: egy csepp <*follyon*> lüktet is
1743 K1: A szív <*fenéken*> mélyén,
1483 K1: <*S le alljasodni nem kell hálaúl*> Melyért nem kell lealjasodnia.
1490 K1: Hová tört eskü *útján* <*párto*> *el szegődött*
K2, HG, fsz: Hová tört eskü vitte őtet is;
1494 K1: De hát Domos <*hová lett*> hol van *hogy* védtelen vagy?
K2, HG, fsz: De hát Domos hol van, vagy védtelen vagy?
1499–
1500 K1: [Betoldás a lapszélen.]
1501 K1: mindezt [A -t tárgyragos szó mindez-re átírva.]
<*Károly tevé*> <*az tevé, akit*> annak műve, akit
1502 K1: <*Ő, kit királynak*> Királynak óhajtál te is.
1509 K1: <*Vajh ha k*> Kezet rá.
1514 K1: Kettő hazádért egy<*et*> királyod*ért*
K2, HG, fsz: Kettő hazádért, egy királyod által;
1524 K1: Csak d*ő*lj reám Csák, d*ő*lj
K2, HG, fsz: Csak dőlj reám, Csák, – dőlj
1526 K1: – nem mégy el egy *tapottad*
K2, HG, fsz: – Nem mégy el egy tapodtat,
1532 K1: <*Hogy*>Ki is ne tudná<*m*>
1539 K1: kincs <*élvet*> üdvöt nem ád
1552**,** 1556 **és az** 1559 sor után szerzői utasítások:
[A K1-ben hiányoznak.]

ÖTÖDIK FELVONÁS

1591 előtt szereplő neve K1: EGY CSAVARGÓ
K2, HG, fsz: ANTONIO [A K1-ben a jelenetben végig mindig az ANTONIO szereplőnév helyén a CSAVARGÓ szó áll.]
1592 K1: Rómába <*baktat*> indúlt
1595 K1: mint <*más félénk miféle nép*> más ember az erényt.
1597 K1: <*Meg*> Be meghűlt a vér <*eremben*> bennem,

1599 K1: Bizony rég<*en*> is volt,
1600 K1: Kit látok? <*hering*> Tőkehal. <*Tőkehal*>
Hering, te vagy?
1615 K1: koldúsul <*vagy*> jössz oly <*nem jó*> szép
1616 K1: Minő <*magyarországban most virít*> Lajtán túl most nekünk virít?
1618 K1: <*Két*> Egy pártkirály
1619 K1: Hol <.....> a trónig bejáratos valál <*egészen*>
1622 K1: Onnan <*bár lelkes*> hogy mint te
1624 K1: Sosem <*számoltam*> *silledtem*
K2, HG, fsz: Sosem sülyedtem.
1625 K1: <*Ti néktek áll*> Tudom tiétek
1630 K1: leánykák, <*bam*> árva gyermekek
1652 K1: Hol kóborol<*hat*>.
1673 K1: Am*ott* <*a síkon*> Ama füzesben [Az *Amott* szó átírva *Ama* szóra.]
1680 K1: Olly könnyen h*o*zza
K2, HG, fsz: Oly könnyen húzza
1699 K1: *Tudom* hogy ez K2, HG, fsz: Hiszem, hogy ez
1701 K1: Csák nem <*csupán*> pusztán
1710 K1: Lépj <*itt*> e halomra
1736 K1: De a király*nénak* K2, HG, fsz: De a királynőnek
1746 K1: egyenként, <*nem*> százezer
1757 K1: <*Végy en*> Ily áldozatnak
1760 K1: Honn<*an*>ét <.....> szegény zsarándok?
1768–
1769 K1: S ha megnyerém *azt, úgy* [A két szó utólag beszúrva.] elengedem
<*igért*> / <*Öröklétem*> Igért öröklétem
1771 K1: [A sor a lapszélre betoldva.]
1772 K1: <*Vagy szóllj mi kell* > Koldulsz tán,
1780 K1: nem <*rajzolja*> hoz-é fel
1783 K1: mért <*olly sápadt*> halványul
1785 K1: *De* lépj idább. K2, HG, fsz: Ne lépj idább'
1791 K1:<*Bűn embere*> *Szemetlen koldús*
K2, HG, fsz: Szemtelen koldus!
1808 K1, K2, fsz: új létre HG: új *életre*
1810 K1: el fele*j*tél K2, HG, fsz: elfeledtél –
1812 K1: olly vak <*lege*> lény
1814 K1: <*Hunyódott volna be fényes szemed*> Lassan forgó szemed bár lenne vak,
1830 K1: A halvány <*játszi*> csalóka szerelem <*le véle*>
1833 K1: *szívetlen* emberek
K2, HG, fsz: szívtelen emberek
1834 után K1: *Minek sovány testemben lélek is*
Hogy fájjon és mozgasson. Nem nem úgy.
[Ez a két többletsor hiányzik a későbbi változatból.]
1835 K1: *Hiszen* még megvan
K2, HG, fsz: Aztán még megvan

1837 K1: <*Mint*> Egy véres
K1, K2, fsz: … ez a boszú. HG: bo*sszú*.
1838 K1: *Még él Trencséni, nem lettem szegény*
K2, HG, fsz: Trencséni él. Még semmit sem veszíték
1839 K1: *Még életcél még munka vár reám*
K2, HG, fsz: Mert munka és életcél int felém.
1840 K1: <*S utósó*> E végső vágya <*éltemnek*> szűmnek fel <....*lete*> riasztja
1841 K1: [Itt ez a sor hiányzik.]
1842 K1: És egyesíti <*s míg*> minden
1843–
1845 K1: [Betoldás a lapszélen.]
1844 K1: lakott csak <*eddig*> hogy mozgassa azt <*addig*>
1851 K1: <*Míg*> Vagy szárnyam
1852 K1: Hah, <*meg állj*> gyilkos,
1864 K1: Erzsébetet í*temetted*> s szerelmem
1869 K1: Éltemben <*eddig hibás*> eddig ész volt
1870 K1: <*Vak testem vérzett lelkem a boszútól*>
K2, HG, fsz: Most őrülés lett és vak összevissza.
1871 K1: <*Ugy egybe nőtt hogy síromból*> Lelkemmel a boszú úgy összenőtt
1872 K1: Hopgy sír*ján* túl K2, HG, fsz: Hogy síron túl
1874 K1: Lélekre testre <*együtt*> *egyiránt* borul
K2, HG, fsz: Lélekre, testre, egyaránt borul.
1878 K1:[Itt e sor hiányzik.]
1890–
1896 K1: [A sorok a lap szélére betoldva.]
1892 K1: mint *elsilledő* hajó
K2, HG, fsz: mint süllyedő hajó
1893 K1: *S* hideg biráló K2, HG, fsz: Hideg, biráló
1894 K1: Mint másvilági *lény Trencsénire*
K2, HG, fsz: Mint másvilági szellem Csákra vissza,
1901 K1: *Mennyj lábaimból* [A szó beszúrva a sorba utólag.] mellemből <*is így marad*> elég –
K2, HG, fsz: Menj lábaimból, – mellemből, – elég!
1927 K1: keservét <*is csak*> sem képes
1931 K1: A szolgaság<*nak meg hódolt*> kicsinykedő
1933 K1: <*megszentelt*> szentséges nevét
1934 K1: *S harc*<*ba szállt a nemzetért mely azt*> harcolt a népért mely nem érdemelte
1936 K1: hős <*de maga* .....> a jog és
1950 K1: ki <*engemet*> álnokúl elárult
1951 K1: most is <*nem-é*> legfőbb
1952 K1: te <*jösz*> töttél
1953 K1: ez <*nagy dicsőség*> büszkeségem –
1956 K1: Vajon fog-é [A *majdan* szó beszúrva.] felettem is <*virasztani*>
K2, HG, fsz: Vajon fog-é majdan felettem is

1961–
1964 K1: [Betoldás a lapszélen.]
1962 K1: szavával,<*Kárpát*> mellyet nem
1963 K1: S <*mi*> mely elragad
1964 K1: halálom <*hogy*> is ha
1965 K1: <*Igen, nem lenne illy könnyű halálom valamint ha*> <N*épemmel nem*>
Feltámadás nem várna nemzetemmel.
1976 után K1 többletsora: *És vidd haza, mássz bérceinkre fel*
1977 K1: szél <*vígy*> egy-egy marokkal
1992 K1:<*Ismét utána*> Fényesb viradta
1998 K1: elkiáltom *a hon bércein*
K2, HG, fsz: elkiáltom a Gellért hegyén

*

Szómagyarázatok

[Római szám – I, II – : a két Csák-dráma szövegváltozatai, arab számok: a sorok száma a két változatban.]

cupreszok [I/590]: ciprusok.
csékhye [I/302]: állat nyakára akasztott fadarab, mely az első lábai közé akadva a futásban akadályozza.
eszély [[II/950]: itt furfang, okosság. (Ld. eszélyes: célját okosan, ügyesen elérő.)
*fü**ng**nek* [sic! I..Előjáték első szín szerzői utasítása]: függnek.
Hadúr [I/341, 478, 483, 994, 1227, 2578, II/239.]: a 19. sz elején a romantikus irodalomban (ld. Vörösmarty: Zalán futása!) megalkotott ősi magyar isten.
hármas hegy [II/1919]: Tátra, Fátra, Mátra – utalás a magyar címerre.
honn [II/1168]: otthon.
hüv [I/402]: hű, hív.
hydra [II/1141]: sokfejű víziszörny a görög mitológiában, akinek minden levágott feje helyett kettő nőtt.
imelygös [I/1640]: émelygős.
ívezet [II/882]: boltív, boltozat.
Kánahán [II/1741]: az ígéret földje, Izrael.
kobzuk, kobza [I/577, 583]: kopog, zörög, kotorász, kutat, keres, lopogat (tájszó).
kölönc [I/91, 296]: a kolonc szó alakváltozata. Jelentése: nehezék a kútgém végén, vagy a kutya nyakába akasztott fadarab, amely az állatot a futásban akadályozza.
könyrül, könyrűlő, könyrület [I/1175, 1635, 1699, 1711, 2566]: könyörül, könyörülő, könyörület.
laptáz [I/2022]: labdáz.
párka [I/1530]: az emberi sorsot intéző három görög istennő egyike.
percenet [I/232, II/1169]: perc.
Philippi [II/1935]: az itt zajló csatában esett el Marcus Junius Brutus i. e. 42-ben.
porond [II/493, 933]: itt: por, föld.
reményl [I/536, 1819, 2108, 2304, 2642]: remél.
requiem [I/2510, 2761]: rekviem, gyászzene.
rimányl, rimánylat [I/1535, 20031, 2193]: rimánkodik, rimánkodás, könyörög, könyörgés.

sabat [I/2770]: szombat. Héber szó (sabbath).
sínlik [II/473]: sínylődik.
siréne [I/467]: szirén, csábító hangú mitológiai lény. (Ld. Odüsszeia!)
sütköződik [II/327]: sütkérezik.
szótörő [I/557]: szószegő.
szű [I/1378, II/1840]: szív.
tapotnyi [I/317]: kevés, talpalatnyi (ld.: tapodtat!).
taratszk [I/834]: tarack, szinte kipusztíthatatlan gyomnövény.
torul [I/347, 2772]: tolul, felgyülemlik.
üld, üldhet [I/986, 988, 1700, 1868, 2778, II/422, 1071, 1366, 1469, 1703]: üldöz, üldözhet.
vaskészületek [I/1055 előtt szerzői utasítás]: páncélok, egész páncélzatok.

A CIVILIZÁTOR

1859

BEVEZETÉS

A civilizátor szövegének kiadói gondozásáról

A civilizátor szövegének sajtó alá rendezése közben több filológiai jellegű, megoldatlan probléma került elő. Az egyik ilyen a komédia szövegváltozatainak kérdése: mit vegyünk figyelembe a kéziraton kívül, melyik kiadások szöveg-eltéréseit vegyük fel kiadásunk szövegváltozatai közé. Saját kiadásunk főszövegét két fontos forrásra alapoztuk: mindenek előtt a kéziratra[137], s emellett egy korszerű, modern kiadásra[138]. Az új főszöveg ennek a legutóbbi szövegnek a kézirat alapos átvizsgálása után újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata lett. A legrégibb és legmodernebb forrás mellett még két fontos kiadást kellett figyelembe venni: az egyik a mű első kiadása 1880-ból[139], a másik az 1942-es Madách-összes[140] kiadás.

A legtöbb gondot a Gyulai-féle első kiadás szöveggondozása okozta. Mint Gyulai Pál kiadásának előszavában kifejtette, nem túlzottan lelkesedett a Bérczytől kapott Madách-kéziratok sajtó alá rendezésének nehéz feladatáért. Ezt ugyan először a kéziratok rendezetlenségével, kuszaságával indokolta, de később önkéntelenül is elárulta: nem tartja a Madách teljes életművét kiadásra érdemesnek. Így ír: „*sokáig töprengtem, vajon nem lesz-e jobb azt tanácsolnom Madách Aladár úrnak, hogy hagyjunk fel az összes művek kiadásával, mert a közönség sokat vár az Ember tragédiája szerzőjétől és csalódni fog; e művek nem állanak ama mű színvonalán s a legjobb esetben sem emelhetik nagy mértékben az elhunyt költő dicsőségét.*" Enyhén szólva hamis és álságos ez az érvelés, az olvasóközönségre hárítva át saját idegenkedését a Madách-életműtől és különösen annak "illetlen" darabjától. Ezután az előszó folytatásában fordulat állt be: mégis vállalkozott a kiadásra, noha az „összes művek" helyett a „válogatott művek" címet kellett volna adnia végül elkészült kiadásának. Tanulságos, ahogyan indokolja a Madách-művek megrostálá-

---

137 OSZK Kézirattára, Bp.

138 Unikornis Kiadó *Madách Imre válogatott drámái* c. kötetéből (135-184. l., a szöveget a korábbi kiadásokat javítva, korszerűsítve sajtó alá rendezte Sirató Ildikó). A Magyar dráma gyöngyszemei sorozat 3. kötete, Bp. 1995.

139 *Madách Imre Összes Művei* (I-III. k., Bp., Athenaeum 1880, új lenyomat 1895, sajtó alá rendezte: Gyulai Pál) A dráma a III. kötet 261-316. lapján található.

140 *Madách Imre összes művei* (I-II. k., Bp. Révai, 1942, szerk. Halász Gábor), a mű az első kötetben található. (463-508. l.)

sát: „*E művek, ha nem rendkívül becsesek is, de éppen nem becs nélküliek, teljes képét nyújtják a költő fejlődésének s egyszersmind kulcsot szolgáltatnak fő művéhez. Az irodalomtörténeti szempont kiadásukat nemcsak támogatja, hanem követeli is. Föl levén hatalmazva, hogy csak azt adjam ki belőlök, amit jónak látok, mellőztem mindazt, amit akár aesthetikai, akár irodalomtörténeti tekintetben, akár a költő jellemzése szempontjából csekély becsűnek, vagy éppen érdektelennek ítéltem.*"

A továbbiakban Gyulai a válogatás szempontjairól ír: mi került bele kiadásába és mit ítélt elhagyhatónak. A komédia szerencsére fennakadt a rostán, mint írja: „*A Civilisator című paródiáját, melyben 1859-ben a Bach-korszakot gúnyolta ki, Bérczy kiadhatatlannak ítélte, én mindamellett néhány drasticus sor kipontozásával kiadtam, mert jellemzőnek találtam mind a korra, mind a költőre nézve.*"

Készülő kiadásunk Szövegváltozatok c. fejezetéből kigyűjtöttük azokat a szövegeltéréseket, amelyek Gyulai Pál kiadásában jelen vannak a mi főszövegünkhöz képest. Csoportosítva ezeket a variánsokat kiderült, hogy nem csupán a „drasztikus helyek" megszelídítése volt az egyetlen eltérés-típus. Gyulai kiadása és készülő kiadásunk között 55 eltérés lett, a helyesírási javításokat és korszerűsítéseket (mint pl. civilisator – civilizátor) nem számítva. Tehát erre a drámára is érvényes az, amit Gyulai egész szöveggondozási metódusával kapcsolatban írt a Madách-művek kiadásáról: a „*kiválasztott műveken itt-ott javítottam is, de javítások nem lényegbe vágók, inkább csak egy pár nyelvhibát igazítottam ki, csak egy-egy tollba maradt szót igtattam be, csak egy-egy mondatnak adtam más fordulatot a mérték vagy rím kedvéért. Egy szóval csak azt tettem, sőt jóval kevesebbet, amit maga Madách is megtett volna, ha maga rendezi sajtó alá gyűjteményét.*"[141] Az idézet utolsó mondata a kulcs: Gyulai szerint Madách jóváhagyta volna a beleavatkozást, miképp tette ezt Arany János Tragédia-kiadásánál. Csakhogy: azt tényleg jóváhagyta Madách – ezt nem tette, mert már nem is tehette Gyulai esetében.

Milyen fajta szövegeltérések vannak az első kiadás és készülő kiadásunk drámaszövege között? Az első három csoportba sorolt variánsok nem túlzottan fontosak. Négy sajtóhiba (ebből kettőt a kiadás 3. kötetének végén, az errata-lapon maga is javított), 17 változás esetében Madách tájnyelvi szóalakját módosította köznyelvire Gyulai. A Sirató-féle kiadás és mi is visszaállítjuk a kézirat szövegét, hitelesebb is ebben a komédiában pl. a *csizsma*, mint a csizma szóalak. Itt is igyekeztünk következetesek lenni, tehát a csizmadia is a madáchi *csizsmadiá*ra változik, ugyanígy a három sorban is előforduló *ótott* szóalakot is visszaállítottuk a kézirat nyomán, szemben az összes korábbi kiadás köznyelvi szóalakjával. A fordítottja is

[141] A hosszan idézett okfejtés Gyulai Pál összkiadásának (ld. idézett mű 7.!) előszavából származik.

előfordul Gyulai szövegében az ilyen változtatásoknak: 4 sorban a *lány* helyét a népies *lyány* szó vette át.

Érdekesebb és tanulságosabb a szövegvariációk következő két csoportja. Talán a leginkább elfogadható a nyolc stiláris javítás: ha színházi előadás súgókönyvét kellene készítenünk, a mai közönségnek sokkal érthetőbb volna a régies, nehézkes sorok helyén Gyulai gördülékenyebb szövege. Így pl. Madách korában a köznyelv még engedte az –e módosítószó kapcsolását az igekötőhöz vagy a tagadószóhoz (ld.: „nem-e volt", Gyulai és Halász Gábor ezt *nem volt-e* kifejezésre változtatta), s három sor esetében kifejezetten Arany Jánosra emlékeztetően javította a kézirat nehézkes megfogalmazását (ld. az 55., 345. és 492. sort!).

Az ötödik csoport „egyéb eltérései" nagyrészt Gyulai téves olvasatából keletkeztek (mint pl. *a* és *e*, *mást* és *most* stb.), de itt is akad egy érdekes variáns: a *keresztény* szót 3 esetben is *keresztyén*-nek kereszteli át Gyulai. Az ok abban keresendő, hogy Madách katolikus volt, vele szemben Gyulai református.

A befejező csoportba soroltuk azokat a szövegvariációkat, melyekkel a szemérmes 19. és kevésbé szemérmes, de még mindig eléggé álszent 20. századi kiadói gyakorlat nehezen – vagy csak felemásan tudott megbirkózni. A „szemérmes" Gyulai Pál, mint fentebb már idéztem, „*néhány drasticus sor kipontozásá*"-val törekedett arra, hogy Madách művét a magas ízlésű irodalmi körök számára elfogadható módon jelenítse meg. Ezek a változtatások csak két esetben jelentettek Gyulainál kipontozást, egy szónál (Zsófiá-ból Zs… lett, Jano amulettjének négysoros versiképét pedig kihagyta és kipontozta). A szavak kezdőbetű utáni kipontozása a 20. században lett gyakorlat, a későbbi kiadásokban. Más esetekben viszont átírta a szöveget Gyulai, néha egészen nevetségesen.

Vegyük szemügyre ezeket a „drasztikus helyeket"! Kilenc esetben vulgáris, obszcén, frivol szóhasználatot igyekszik „fogyaszthatóvá" tenni a szöveggondozó, egy esetben politikai pikantéria áll a változtatás mögött: a magyaroknak szánt védőszent, Zsófia nevét azért mellőzte Gyulai, mert homályba akarta vonni a nyílt, sértő Habsburg-ellenes fricskát a császár édesanyját illetően. (Ld. szómagyarázatok 537. sor!)

A „vaskosabb" variációk közül a legenyhébb a nem kis mértékben közönséges kifejezések eufemizálása: mint tudjuk, a magyar nyelvben a csinál ige néha rendkívül vulgáris jelentéseket ölthet magára, gondoljunk csak a „gyereket csinál" és a „csinál rá" kifejezésekre. Ezek jelentését szelídíti meg a 426. és a 833. sorban. Hasonló eset még Stroom komikus udvarlásának talán leginkább kétértelmű, pajzán sora (ld. 732. sor!), amelyet egyszerűen kihagy a szövegből.

A 19. század olvasója a soknyelvű Magyarországon még nem jött zavarba, ha német, vagy szlovák szavak kerültek egy szövegbe, ezért az első kiadás igyekezett szalonképessé tenni ezeket a részeket is. Így nemes egyszerűséggel elhagyja Jano amulettjének versiképét, amelynek záró sora meglehetősen goromba (670.) Megváltoztatta ezért a cselédek beszélő neveit is: Mürzl Zielarsch-ból Sachs (319.), Jano Rityitmá-ból Brinza (332.) lesz nála. (Az eredeti nevek pontos jelentését ld. a szómagyarázatoknál. Itt jegyezném meg, hogy Jano nevének jelentését eddig kifelejtették a különböző kiadások szómagyarázatai.)

A legkényesebb azoknak a szavaknak a megváltoztatása, amelyről még ma is sokan azt tartják: ezeket leírni nem szabad, kimondani is nagyon elítélendő, kulturálatlan magatartás. Pedig egy arisztophanészi komédiának nem lehet jellemzője a finomkodás. Gyulai mindezt nem így gondolta, hiszen minden „drasztikus" kifejezést, szót kigyomlált. Sirató Ildikó egy kivétellel kiírta a kézirat kimondani sem ildomos szavait kiadásában, Halász Gábor a szókipontozásos technikát alkalmazta a *p…t* esetében, Gyulai még visszaállította Madách eredeti, ám kihúzott szavát: nála a *leányt* tenné lakatra Stroom (783.). Hasonló a helyzet Uros varázsigéjének megfejtésével: az anagrammában a „vad rác" Halász Gábornál *sz…t* kap, Gyulainál *sárt*, Sirató Ildikónál és a mi főszövegünkben bizony azt, amire gondolt Madách – 656.). Igen érdekes, találékony megoldás Gyulai szövegváltozata: a 654. sorban a szerb szöveg *trazsimo* szavát átírja *trásimo*-ra, így a megfordítás valóban *ó, mi sárt* lesz. Csakhogy ennek így nincs szinte semmi sértő, goromba éle.

Végezetül egy olyan szövegrekonstrukcióval zárjuk, melyet még a legmodernebb 1995-ös kiadás sem vállalt fel. A 663. sorban Gyulai itt Mitrule amulettjének szövegét írja át – egy kis gyermekversikét fabrikál a vaskos, primitív gorombaságból. Az ő szövege: *„Ah, úgy szeretlek, / Hogy majd megeszlek."* (662-663) Nehezen értelmezhető, hogy mért fortyan fel erre a kedves mondatra olyan indulattal a román cseléd (664-665). Miért akarna bosszút állni (a *cine mintye* bosszúállót jelent)? Talán azt gondolja: Stroom gúnyosan érthette a kedveskedő rigmust? Nem valószínű. Az idézett sorokban az eredeti, igen goromba, rímtelen két sorra, a nyers fenyegetésre reagált. Ezért is állítottuk vissza a brutálisan közönséges eredeti szövegváltozatot. S azért, mert Madách eredeti szövegét szeretnénk kiadásunkban közölni, lezárni és kiteljesíteni a kiadások folyamatos szövegrekonstrukcióját.

Az ember komédiája – egy titokzatos fantom mű Madách utolsó éveiből

Az ember komédiája cím többször felvetődött a Madách-irodalomban – egyes újsághíresztelések szerint a főmű után (s persze a Tragédiát követően átírt Csák végnapjai és a közvetlenül a nagy mű lezárása után a Karácsonyi-pályázatra beadott Mózes elkészültével) is dolgozott Madách egy nagyobb drámai művön, a fenti címen. Az 1863. nov. 22-én Arany Koszorújában megjelent hírt két hónap múlva egy újabb híradás követi arról, hogy a Kisfaludy Társaság ülésén mutatványszámot adnak elő Madách Imre készülő művéből, a *Tündérálom*ból. Ezt a hírt a Vasárnapi Újság, három nap múlva már úgy közli, hogy az adott közgyűlésen Madách készülő művéből, *Az ember komédiájá*ból mutatnak be részleteket. Andor Csaba[142], több Madách-tanulmányhoz hasonlóan, ebből azt a következtetést vonja le, hogy a *„két információ egybevetése teszi kétségtelenné, hogy Az ember komédiája címen beharangozott készülő mű csakis a Tündérálom lehetett"*. A kétségtelen jelzőt vitatom: kétségeim merülnek fel az azonosítással kapcsolatban. A *Tündérálom* egy olyan drámai költeménynek készült, legalábbis a fennmaradt egyetlen szín és a tervezet alapján, melyet nehéz elképzelni komédiaként, különös tekintettel arra, hogy Madách tudta: mi a komédia, írt is más komédiát. Azok a híradások 1863-ból, mely szerint egy nagy művön dolgozik, sőt, Szász Károlynak már az év elején arról ír, hogy hamarosan elküldi hozzá művét, szerintem nem egy töredékben hagyott drámai költeményre, s nem *Az ember komédiájá*ra utalhattak... Lehetett ez egy újabb Karácsonyi-pályázatra beküldött, a Mózeshez hasonlóan sikertelenül pályázó dráma, a *József császár* is[143], s az egész cím, a Tragédia ellentétes párdarabjaként megnevezett *Ember komédiája* csupán kitaláció. Tehát ez a Madách-apokrif, amelynek esetében Madách esetleges szerzőségét még mind a mai napig nem cáfolta számomra senki, véleményem szerint lehetett az a dráma, amelyen Madách 1863-ban dolgozhatott, s erről a műről hihették, hogy ez az *Ember komédiája*. (A fantommű címe még Madách nekrológjába is bekerült, ezután természetesen elveszett vagy tervezett alkotásnak, vagy a *Tündérálom* első címének hitték a Madách-szakirodalomban.) A Koszorú nekrológírójától tudjuk[144], hogy *folyvást dolgozott egy nagy művön, a „Tündérálom" címűn, melyet nehány pesti lap „Ember komédiájá"-nak nevezett el. Ezelőtt egy pár hónappal azt írta egyik barátjának, hogy ő is csak a lapokból tudja, hogy ily című művön dolgozik, az igaz, hogy ír valamit, de az nem az „**Ember komédiája**"*. Tehát maga Madách sem tartotta a *Tündérálom*-töredéket *Az ember komédiája*

---

[142] Ld. RADÓ György–ANDOR Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika.* Madách Irodalmi Társaság, Bp. 2006. 616.

[143] A kérdésröl ld. Bene Kálmán: *Ki írta József császárt*? c. tanulmányát. In: *József császár. Madách Imre utolsó drámája?* Lazi Kiadó, Szeged, 2003. 139., illetve ennek a kérdésnek összefoglalóját kötetünk függelékében, *József császár: egy Madách apokrif?* címmel.

[144] *Koszorú*, 1864. okt. 16., – U jelzéssel.

valamilyen szövegváltozatának.

De akkor honnan a szellemes cím, a makacs híresztelés, hogy írt egy ilyen című művet? Csak az újdondászok szenzációhajhászásáról van szó? Hírlapi kacsa lenne az egész? Feltevésem szerint nem. Hipotézisem, hogy Madách megírta *Az ember komédiáját*, méghozzá a Tragédiával egyidőben, párhuzamosan, megalkotva a drámai költemény pendant-ját. Ez a párdarab *A civilizátor,* amelynek címe ugyanúgy a darab negatív hősét, az intrikust jelöli, mint a Tragédia első címe tette ezt. Lucifer komédiabeli alakváltozata Stroom, a civilizátor.

Emellett a nyilvánvaló párhuzam mellett még számos érv, észrevétel, bizonyíték hozható fel e hipotézis megalapozottságára, arra tudniillik, hogy ez az arisztophanészi komédia nem csupán a Bach-röpiratra felelet, hogy ez a darab a Tragédia travesztiája is egyúttal.

Mielőtt a párhuzamokat elemeznénk, érdemes az életrajz oldaláról megnéznünk a híresztelés lehetséges hátterét. Az információk torz terjedésének (az emberi emlékezet és szövegátadás tökéletlensége mellett) az egyik fő forrása az információhiány. Ha csak keveset tudunk valamiről, de az a kevés valamiért megmozgatja a fantáziánkat, akkor hajlamosak vagyunk (anélkül, hogy ennek a tudatában lennénk) az információhiányt a képzeletünkkel pótolni. A civilizátorról születésének idején semmit sem lehetett tudni. Ez nem véletlen: az 1850-es évek végén a szerző még legjobb barátainak is csak titoktartási kötelezettség mellett adhatta oda a művét, vagy olvashatta fel azt. Ha csak annyi hír szivárgott volna ki, hogy a Bach-korszak gúnyrajzát írta meg, azzal legalábbis egy újabb házkutatást kockáztatott volna. Ugyanakkor legközelebbi barátai bizonyára ismerték a művet, annál is inkább, mivel az (terjedelménél fogva) sokkal alkalmasabb volt a felolvasásra, mint a Tragédia. De hallgattak róla, és még 1863-ban is csak annyit mertek kiszivárogtatni, hogy *Az ember komédiája* c. darab készül. (Lehet, hogy a szerző, amikor felolvasta a barátainak, még nem tekintette véglegesnek a szöveget, és talán címe sem volt még, vagy – ami elvileg nem elképzelhetetlen – épp az volt a címe, ami aztán a sajtóban elterjedt! Ez utóbbi azonban mégsem valószínű, hiszen akkor Madách nyilván nem cáfolta volna a híresztelést. Cáfolata azt jelzi, hogy számára sem lehetett világos, melyik művére történt utalás a sajtóhírekben.)

Vizsgáljuk meg ezeket a párhuzamokat! A műfaj tekintetében a 15 részes, 4141 soros tragédia ellentétele itt egyetlen „szín", egy 916 soros komédia. A Tragédia a teremtéstől a Föld pusztulásáig terjedő több ezer éves intervallumban játszódik, a komédia egyetlen nap alatt. (Ugyanakkor a Tragédia színei szintén végtelenül tömörek, időben egyik jelenet sem tart tovább egy napnál itt sem.) A Tragédia kerete transzcendens, másik világ,

az álomszínek a történelmi múlt, jelen és egy elképzelt jövő valóságos világából építkeznek. A civilizátor egyetlen színe nagyon is kötődik Madách korához, a Tragédiának egyetlen konkrét utalása van csak Magyarországra (a nagy Hunyad), a komédia száz százalékig hazai történet. A Tragédia áttételesen vall Madách életéről, koráról, kapcsolatairól (ld. Kepler és Borbála, a kastélyában függő Hogarth-metszet és a londoni vásár figurái stb.), a Komédia helyszínét, István gazda udvarát és házát Sztregovára is helyezhetnénk. A Tragédia bukások sorozata, csak a vég marad nyitott. A civilizátor, miképp a komédia műfajhoz ez illik: feloldással zárul, Stroom felhagy István gazda házának „civilizálásával", megjavul s visszatér eredeti mesterségéhez, a sípládához.

A Tragédia és a Komédia (A civilizátor) nemcsak műfajilag egészítik ki egymást – mint már említettem: a Komédia tulajdonképpen egy travesztált Ember tragédiájának is olvasható esetünkben. A két mű: ég és föld, szellem és anyag, színe és fonákja – a Tragédia monumentális nagyvilágát a Komédia hétköznapi kisvilága egészíti ki, a nagy mű „homéroszi hősei" helyébe a Komédia kisszerű figurái lépnek. A mindig újrakezdő, küzdő Ádámot itt egy a sorsával elégedett, a megpróbáltatásokat az utolsó pillanatig birka módra eltűrő figura, István gazda váltotta fel. A tagadás ősi szelleme helyén egy bizarr, groteszk bürokrata, Stroom próbálja „civilizálni" Istvánt és világát. A szivárványosan sokszínű, a szerelem eszményét oly sokoldalúan megjelenítő Évák helyébe egy nagyon is köznapi, a szerelmet a maga nyers testi valójában megélő sváb cselédlány, Mürzl kerül. Az angyalok kara helyett itt a svábbogarak kara zengi lírai kommentárjait. Athén, Bizánc, Párizs, London sokarcú tömegemberei helyére a Komédia soknemzetiségű cselédei állnak. A Tragédia hőseit tehát a Komédia antihősei váltják fel.

A Tragédia konfliktusai két szinten jelennek meg, egy transzcendens világban az Isten és az ördög között, a való világban, az emberiség történelmi küzdőterein a titáni hős és a „hitvány" tömegek, a nagyra törő szellem és a korlátokkal teli anyagi világ közt, végtelen nagy időintervallumban. A Komédia összecsapásai csak egy részecske-világot s egy adott helyzetet jelenítenek meg, itt és most, Madách jelenében: a főkonfliktus a gyarmati sorba került magyarság és az őt uraló Bach-kormányzat ellentéte.

Érdemes összehasonlítanunk a Tragédia és a Komédia drámai helyzeteit – itt is számos párhuzamra figyelhetünk fel. Olvassuk el egymás mellett az Úr első szavait és István gazda első mondatait:

Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen. –

Becsülettel bevégzők a napot.
A baj miénk, az áldás Istené.;

vagy vessük össze Lucifer és Uros lázadását és büntetését (Civ. első 10 sora és a Tragédia 133-143. .sora)!

Igen érdekes az is, ahogyan Lucifer és komikus megfelelője, Stroom ad történelmi leckét (Civ. 816-821. és Az ET 3888-3895. sor.) A legfrappánsabb párhuzam azonban az angyalok és a svábbogarak karának dicsőítő énekei között figyelhető meg (Civ. 229-234. és Az ET első 4 sora).

A drámai helyzetek, jelenetek között olyanokkal is találkozunk, ahol a fent idézett szövegegyezéshez hasonló motívumátvétel ugyan nincs meg, de egymás mellett olvasva a jeleneteket ismételten úgy érezzük: *Az ember tragédiája* magasztos romantikus emelkedettségét hangszerelte vaskos realitássá, a megrendítően tragikus vagy lírai mozzanatokat változtatta nyers, komikus, köznapi szituációkká *A civilizátor* hasonló témájú része. Olvassuk el pl. Tankréd és Izóra, vagy Danton és a márkinő dialógusát szerelmük reménytelenségéről s tegyük mellé Stroom mulatságos, „tudós" udvarlását és Mürzl rokonszenvesen ordináré elutasító szavait. Vagy tegyük egymás mellé Danton buzdító szónoklatát és István gazda harcra bíztató szózatát!

A hősök, a műfaji párhuzamok és a drámai szituációk egymásra rímelése mellett igencsak bizonyító erejű a két mű összetartozását tekintve a nyelv, a stílus is. Ami az egyik oldalon fennköltt, magasztos, filozofikusan gondolatgazdag, az a másikon komikus, ostobán bölcselkedő, alantas, durva, sőt trágár kifejezéseket is felvonultató vulgaritás. (Hasonlítsuk csak össze Lucifer, illetve Stroom tanításait!) Mindkét mű sajátja a szójátékos, szentenciózus tömör vita a szereplők közt, olyan rövid párbeszédekre gondolok, mint az eszkimó színnek ez az idézete:

AZ ESZKIMÓ
Nagyon haragszik társad, éhes ő is?
LUCIFER
Sőt, mert nem éhes, épp azért haragszik.

Illetve *A civilizátor*ból a következő sorok:

STROOM
Annál veszélyesb a baj, ha nem érzzük.
ISTVÁN
Ha orvost hívunk, a betegség eljő.

Hasonló nyelvi elemek is bőséggel találhatóak, mint pl. az idegen nyelvű szöveg beépítése (a Tragédiában komoly és bölcs latin idézetek, a Komédiában ezzel szemben a nemzetiségek talizmánjában lévő tót, román, rác,

olasz, német mondatok ostoba csúfolódásai). Mindkét helyen szerepelnek dalbetétek és kórusok – ám micsoda különbség van a római kurtizánok elégikus dalai vagy Stroom kuplé-szerű búcsúdala közt! Mindkét műre jellemzőek a hosszú felsorolások, halmozások (mint pl. a Tragédiában Rudolf császár vagy a Nyegle áltudományos szövege, vagy a másik műben Stroom komikus ismertetője a szükséges iratokról, bizonyítványokról, igazolásokról). Igazán érdekesek az azonos motívumok kétféle hangszerelésben. Csak egy példa:

Jaj néked, föld, keserg, jajdulj fel,
Elesett Svábia, a szent vár.

Jaj neked, világ,
Az ős tagadás kisért.

Érdemes eltöprengeni azon is – tudván, hogy Madách drámáiba, igazi lírai tehetséghez méltón, saját életét, ismerőseit és családtagjait is beleírja –, hogy ki kicsoda *Az ember komédiájá*ban? Jano, a tót szolga valószínűleg ott élhetett Madách udvarában, de ami ennél fontosabb: ez az István bácsi olyan önkarikatúra, mint amilyeneket rajzain láthatunk a sztregovai udvartartás figuráiról, a Mürzlivel gyakorolt kellemes, praktikus szerelmi viszony felvázolásához talán Borka, talán egy korábbi hasonló szerelmi kapcsolat adhatott mintát. A párhuzamok tovább bővíthetőek[145], de azt hiszem, ennyi is elegendő annak a feltételezésnek az igazolására, hogy *A civilizátor* bizony lehetett *Az ember komédiája*. A Tragédia és a Komédia egybeolvasása erről győzött meg – természetesen ez ugyanúgy csak feltételezés, mint az, hogy a *Tündérálom* lett volna a kérdéses mű. Ha mégis sejtésem a hihetőbb feltételezés, akkor ez felülírja a dráma keletkezésének időpontjáról eddig vallott nézeteket is: valószínűbb, hogy az 1859-es év végére és nem az év

[145] Például a hasonló „esztétikai" fejtegetések:

STROOM
E klasszikus pogány komédia,
Látom, nem az én tettkörömbe vág,
Az államalkotás nem kenyerem.
Eszmém dicsõ volt, büszke, nagyszerű:
Az egységes erõs monarchia,
De a prakszisban az enyv gyenge szer,
Csunyául szétment, amint ráütöttél.
Romantizmushoz térek vissza hát,
Keresztyén művelõdés tudományom,
Kozmopolitizmus a mesterségem.

LUCIFER
Ládd, én fia vagy apja, hogyha tetszik
Mert szellemek közt ez nem nagy különbség –
Az új iránynak, a romantikának,
Én éppen a torzban gyönyörködöm.
Az emberarcra egy majomvonás;
A nagyszerű után egy sárdobás;
Ficamlott érzés, tisztes szõrruha;
Kéjhölgytül a szemérem szózata;
Tömjénezése hitványnak, kicsinynek;
Szerelmi élvre átka egy kiéltnek: ...

első hónapjában készül el ez a komédia. Miért? Mert oly sokoldalúan felhasználja a nagy mű sémáit, annyira feltűnő a két dráma *ellentétes együttlévősége, madáchi bipolaritása*[146], hogy ez előttem a két alkotás párhuzamos, egy időben történő írását tűnteti fel valószínűbbnek.

[146] A kifejezések Máté Zsuzsanna Tragédia-elemzésének terminus technicusai. (Ld. *Máté Zsuzsanna: Madách Imre, a poeta philosophus*. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004)

Források

A civilizátor kézirata az OSzK kézirattárában található, jelzete: 2069 Quart. Hung. 20 levél. Címlapján az 1859-es évszám.

A civilizátor első kiadása a *Madách Imre Összes Művei* (I-III. k., Bp., Athenaeum 1880, új lenyomat 1895, sajtó alá rendezte: Gyulai Pál) III. kötetének 261-316. lapján található. Ennek alapján került a Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* (I-II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetébe (463-508. l.), s végül egy korszerű, modern kiadásban, az Unikornis Kiadó 1195. évi *Madách Imre válogatott drámái* c. kötetében (A civilizátor: 135-184. l., a szöveget a korábbi kiadásokat javítva, korszerűsítve sajtó alá rendezte Sirató Ildikó). Jelenlegi szövegünk ennek a legutóbbi szövegnek újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Itt közöljük – némileg javított, kiegészített változatban – Sirató Ildikó szövegmagyarázatait is. E mintául vett kiadás sorszámozása szerint a darab terjedelme 916 sor.

Jelen kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását, természetesen csak azokon a helyeken, ahol a változtatás nem rontotta el a darab jambikus verselését. Tehát nem változtattuk meg a ma helytelen rövid vagy hosszú mássalhangzós (pl. *lássz, pöregyeség*), vagy a gyakori, a ma helyestől eltérő hosszúságú magánhangzós (pl. *tanúl, zúdúl, számit, kivűlem* stb.) szóalakok hibás helyesírását, ha a verselési helyzet úgy kívánta. Nem változtattunk természetesen Madách régies szavain, egyéni szóalkotásain (mint pl. *rekesz, mángol* = *rekeszték, mángorol* stb.), a régies ragozáson (mint pl. *jövend, veendjük, tevék, jőj, leszesz, ízeig* stb.) és a ma már nem használt szóalakok tekintetében (*alkalmasb, veszélyesb, utósó, tatarol, sportula* stb.). Nem írtuk át köznyelvire a nyelvjárási szavakat, sőt, a kiadásokkal ellentétben az *ótott* szó esetében visszaállítottuk az eredeti nyelvjárási szóalakot. Mivel „arisztophanészi" komédiáról van szó, nem pontoztuk ki (néhány régi kiadás mintájára) a trágár, vagy durva kifejezéseket, a szókimondásban követtük a legutolsó kiadás elveit, még ott is, ahol Gyulai átiratát közölték eddig a kiadások (663. sor).

A szövegváltozatoknál nem vettük figyelembe Madách kéziratának helyesírási típushibáit, a vesszők gyakori elhagyását, az összetett szavak szinte következetes különírását, ugyanígy nem számítjuk szövegváltozatnak a régi c-t (cz), vagy az idegen szavak régies írását (pl. civilisator=civilizátor).

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. OSZK kézirattára.
GYP Gyulai Pál kiadásának szövege
HG Halász Gábor kiadásának szövege
SI Sirató Ildikó kiadásának szövege (bibliográfiát ld. Forrásoknál, köv. oldal.)
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege).
szöveg Olyan szövegváltozat, amely nincs áűthúzva, de nem került be a főszövegbe sem.
<*nem*> Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bene Kálmán] megjegyzése.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.
M jav. Madách javítása a kéziraton.
sh sajtóhiba

Címlap K: Madách <*Madách* [?]>
A Civilisator [Aláhúzva.]
Comoedia Aristophanes modorában [Alcím.]
1859
HG, SI: A civilizátor
GYP, fsz: Komédia Arisztophanész modorában
[Visszaállítottuk az alcímet.]

15 GYP: estebédben *a mi*
K, HG, SI, fsz: estebédben amit
25 K: ment vagyok <*bár*> de
HG, SI, fsz: ment vagyok, de
37 K: De szólj<*on ön*> ki légy<*en*> és merre út<*ja*>
[majd] M jav.: :… és *mond* el merre útad
HG, SI, fsz: De szólj, ki légy, és mondd el, merre útad.
[A K tanúsítja, hogy *A civilizátor* első szövegváltozatában István és Stroom eredetileg önözte egymást, de később azonban a szöveget tegező formájúvá alakította a szerző. A szövegváltozatok jelentős része ezt a változtatást tükrözi. Ld. pl. 41., 57., 58., 87., 94., 95., 114., 115., 116., 137., 139., 144. stb. sorokat!]
38 GYP: Én *Stromm* vagyok
K, HG, SI, fsz: Én Stroom vagyok
41 K: <*Öné*> Tiéd [M jav.]
44 K, HG, fsz: áldás az

SI: áldás *ez*
52 K: Me*lly* gyökeres<*en meg*> gyógyít<….>ást <……> eszközöl.
HG, SI, fsz: Mely gyökeres gyógyítást eszközöl.
55 GYP: *A baj veszélyesebb, ha meg nem érzed.*
K, HG: Annál veszélyesb a baj, ha nem *érzük.*
SI, fsz: nem érzzük.
57 K: De *mondja* hát *ön*, <*jó*> szolgálat*áé*rt
M jav. [átírva]: De mondjad hát el, e szolgálatért [Ez a fsz is.]
58 K: *vár ön?*
M jav. [átírva]: vársz?
60 K: <*el*> fogadom el. [M jav.]
64 K: <*most*> már [M jav.]
71-78 K: [István gúnyos tirádája a német fejedelemségekről és Stroom egymondatos válasza M későbbi betoldása, a nyolc sornyi szöveget ráragasztotta (?) a K-ban az előző szövegre. Ebből a szövegből csak a bal lapszélen maradt fenn két töredék szó: a 72. sor mellett *lan,* a 74. mellett *derékből* illetve alatta *rezből.* Ez azt bizonyítja, hogy a beragasztott szöveg előzménye hasonló lehetett a végleges megfogalmazáshoz.]
82 K: Hogy <*a találmány ő is volt*> ő vala [M jav.]
87 K: Szivesen lát<*ja*> el <*higyje*> hidd meg [M jav.]
94 K: <*Ön*> az imént is nadrágról *beszélt*
M jav.: Csak az imént is nadrágról beszéltél,
95 K: *átal*
majd M jav.: *átalsz*
fsz: átallsz
102 K: Hagyj<*on*> csak
105 GYP, HG: *csizmát*
K, SI, fsz: csizsmát
109 K: Őrizkedjék <*neveltjétől*> akármit is [M jav.]
112 K: Így <*lesz*> készül [M jav.]
114 K: <*De*> No csak *fejezze* <*ön*> be
M jav.: No csak fejezzed hát be
115 K: *ért* <*ön*>
M jav.: értesz
116 K: *beszélje* el nagy tervei*t.*
M jav.: beszéljed el nagy terveid.
124 K, GYP, HG: szellemtáp *hiában,*
SI, fsz: hijában,
136 K: Értette <*ön így*>
M jav.: Értetted-é?
137 K: <*Ön*> Te [M jav.]
139 K: <*önben*> benned? [M jav.]
140 GYP, HG: germán-*keresztyén*
K, SI, fsz: germán-keresztény
144 K: *félre ért* <*ön*> hagyja*d* el [A *d* M javító betoldása.]

M jav.: *félre* értesz
HG, SI, fsz: félreértesz
145 K: De mond<*ja*> meg, <*amott*>
M jav.: *mond* meg, ott távol
HG, SI, fsz: mondd meg, ott távol
175 K: *beszél* <*ön*>. Isten tar*tsa* érte.
M jav.: beszélsz, az Isten tartson érte. [Ez a fsz is.]
176 K, SI, fsz: csizsmában
GYP, HG: csizmában
179 K: me*s*ztelláb
GYP, HG: mezt*é*lláb
SI, fsz: meztelláb
180. sor után utasítás: K, GYP, SI, fsz: *(gyürekezve)*
HG: (*gyürekedve)*
188 K: <*győzni*> élni. [Mjav.]
191 K: Állít<*ok*>ani me*lly*ben nyer <*csak*> mindenik, [M jav.]
210 K: <*Gy*>Jerünk [M jav.]
220 K: bízz<*on*>ál [M jav.]
221 K. <Ön> *lesz* az úr <*István*> ezentúl is barátom
M jav.: Te *lész* az úr ezentúl is barátom
fsz: léssz
222 K. ne bán<*ja*>d, hogy <*ha*> én [M jav.]
227 K: *Legy*<*en*>
M jav.: Légy
252 K, SI, fsz: oroszlány.
GYP, HG: oroszlá*n.*
260. sor alatt K: <*Minden csapás alatt ezrével vész el*>.
[M által kihúzott sor.]
269. sor után utasítás: K, HG, SI, fsz: *elibek ül*
GYP: *elejökbe ül*
276 GYP: *szó elileg*
[sh., helyesen: szóbelileg. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtó hiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
278 K. SI, fsz: hibázik,
GYP, HG: *hiányzik,*
291 K: okoskod<*ik*>ol, fizess<*en*>. [M jav.]
292 K: *muszaj'n.* [A német *müssen* miatt.]
HG, SI, fsz: muszáj.
295 K: *Muszajja* sincs.
HG, SI, fsz: Muszája sincs.
296 K: *muszaj'n,*
HG, SI, fsz: muszáj,
310 K: <*Ö*n>Az [M jav.]
311 K: *mondja*
M jav.: mondjad

312 K. hív<*ják*>nak <*önt*>hát? ……<*ön*>magad. [M jav.]
313 K: kérd<*em önt*>
M jav.: kérdezem.
318 K: hív<*ják*>nak <*önt*>hát? [M jav.]
319 K, HG, SI, fsz: Zielarsch.
GYP: *Sachsnak*.:
320 K: Kap<*ott*>tál-e már <*ön*>vagy [M jav.]
321 K: *gondol,*
M jav.: gondolsz,
324 K: kap<*ott*> <*még*> <*va*>. – *Volt-e*
M jav.: kaptál. – Voltál-e
325 K: Mit *gondol* <*ön*>, mi kérdés. *Vólt* vagy nem <*vólt*>.
M jav.: Mit gondolsz, ah mi kérdés. Voltál vagy nem.
326 K: *Vólt* vagy nem <*volt.*>
M jav.: Voltál vagy nem.
327 K, HG, SI, fsz: azt bé kell
GYP: azt *be* kell
328 K: kérdem <*mit tud ön.*>
M jav.: kérdem hogy miket tudsz.
330 K: később, <*hogy nem*> cinkos<*-é?*>
M jav.: később, cinkos nem vagy-é?
331 GYP: lépj *ele* most [sh, helyesen: lépj elő most.]
332 GYP: *Brintának*.
[GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, az általa adott név helyesen: *Brinzának*.]
K, HG, SI, fsz: Rityitma.
333 K: Hát <*vajh* …....> tégedet? [M jav.]
335 K: lesz <*ön*>
M jav.: leszesz.
345 GYP: Valóban *te,* szerencse gyermeke,
K, HG, SI, fsz: Valóban vagy szerencse gyermeke
347 K: <*De a következő könyv önre szóll*>
M jav.: De rád reccsent már a következő könyv.
356 K: ellenkez<*ett*>él [M jav.]
357 K: Csak gazdá<*jával*>.
M jav.: Csak a gazdáddal.
358 GYP: E *lyánynak*
K, HG, SI, fsz: E lánynak
360 K: *vólt* <*jo*> ragyogni
365 K: Máder <*még önnek*> fennmarad jog<*a*>
M jav.: Máder neked még fennmarad jogod
377 K: <*Ön*> Te ..… . ……. kiegyez<*ett*>él [M jav.]
378 K: Pöregyeség<*re*>
M jav.: Pöregyeséged
385 GYP: itten szokás –

K, HG, SI, fsz: szokás volt –
388 K: lát<*ja ön*>
M jav.: látod-e
390 K, SI, fsz: könyíti,
GYP, HG: kö*nny*íti,
401 K: <*De önnek ez ügy avagy majd unokájának*>
[M áthúzta majd újra fogalmazta a sort:] <*De önnek*> De néked igazat kell kapn<*ia*>od
402 K: Testálhat e pör<*é*>ről
M jav.: Testálhatsz e pörről
406 [A K-ban e sorról M lapalji jegyzete:
Ne olvasd: *s érthetetlen.*]
407 [A K-ban e sorról M lapalji jegyzete: Az ünnepélyes fogadás nemcsak mint *Empfang*, de mint *Gelübde* is értendő a fejedelmekről.]
425 K: unokája <*néze*> lássa [M jav.]
426 K, HG, SI, fsz: Kit még otthon nem is csinált meg,
GYP: *Ki még otthon nem született meg,*
427 K: <*szerepe*> csináljon [M jav.]
437 K: olly<*an tanáról*>
M jav.: eszközökről
448 K: Hol <*önnek*> passzus<*a*>od? [M jav.]
450 K: <*Ön hát n*>em útaz<*ik*>, nem tartózkod<*ik*>
M jav.: Nem útazol hát, s nem tartózkodol.
451 K: Mi <……> vagy te hát? – Hol <*van*> a keresztlevel<*e*>?
M jav.: …. – Hol a keresztlevél?
452 K: Úgy <*ön*> tehát még tán születve <*sincs*>.
M jav.: Úgy tehát még tán születve sem vagy.
453 K: S szomszé<*aival*> már <*ön*> pörölni *mer*
M jav.: S szomszédaiddal már pörölni mersz,
461 K: vesztünk <*mellette*> miatta? [M jav.]
470 K: <*Keresztlevél, oltási bizonyítvány,*>
M jav.: A marhapasszus, fegyverengedély,
472 K: <*A marhapasszus, fegyverengedély*>
M jav.: Keresztlevél, oltási bizonyítvány.
[M felcserélte a 470. és a 472. sort.]
489 K, SI, fsz: mindeniknek
GYP, HG: minden*eknek*
492 K: Kegyelmesen *megenged* <*ismét egy*> adónem
M jav.: megengedi új adónem
GYP: *Létezni enged im ez* új adónem:
493 K: Személy kereset. Mindenekre szóló.
HG: Személykereset*, m*indenekre szóló
SI, fsz: Személykereset. Mindenekre szóló.-
498 K: <*Ez*> De [M jav.]
502 K, SI, fsz: maradjon az, ami.

GYP, HG: maradjon *valami*.
509 K: *több* <*mégs*>em marad
M jav.: többünk nem marad
511 GYP, HG: *nektek*
K, SI, fsz: néktek
512 K, HG: *Ön zsírotokban*
SI, fsz: Önzsírotokban
522 GYP, HG: csi*z*ma is? *n*agy fény*ű*zés.
K, SI, fsz: csizsma is? Nagy fényüzés.
529 [A sor előtti szereplőnév K:] <*ISTVÁN*> JANÓ [M jav.]
537 GYP: Ezentúl *Zs*….. lesz [A K-ban az első sajtó alá rendező, Gyulai Pál a Zsófia nevet bekeretezte és x-szel áthúzta, utána + jelet tett, s a lap szélére írta: Zs…]
K, HG, SI, fsz: Ezentúl Zsófia lesz
546 K: mond<*ja ön*>
M jav.: mondod el
547 K: mond<*ja*>od [M jav.]
556 K, SI, fsz: a rongy
GYP, HG: *e* rongy
575 K: Zsebemből *milly* <….. *ön tud ki*> merít*e*ni
M jav.: millyen jól ki <*vegyen [?]*> tudsz merítni
HG: *milyen*
SI, fsz: Zsebemből, millyen jól tudsz kimerítni. –
577 K, HG, SI, fsz: e lány előtt
GYP: e *lyány* előtt
578 K: madár *iesztő*.
K, GYP, HG, SI, fsz: madárijesztő.
593 K: Finánc <…..> meg e [M jav.]
597 K: Im a tanítók itt ez éji had
GYP, HG: Im a tanító*nk* itt *az* éji had
SI: Im, a tanító*nk* itt ez éji had
fsz: Im, a tanítók itt: ez éji had
605 K: választott <*gyermeke*> célja lesz. [M jav.]
608 K, SI, fsz: lettél-é
GYP, HG: lettél-*e*
617 K, HG, SI, fsz: egyiránt
GYP: egy*a*ránt
620 K, fsz: csizsmadiát
GYP, HG, SI: csi*z*madiát
643-646 [Carlo szövege valószínűleg egy utólagos, ceruzával írt betoldás lehet a kihagyott helyre, mint ezt a K tanúsítja.]
647 K: Corpo di Bacco, <*maladetto tedesco*> ez <*hát*> ajándokod hát?
[M jav.]
648 K: <*Evvel kívánsz hát nékem ártani?*>
Maladetto tedesco no megállj! [M jav.]

fsz: Maladetto tedesco, no, megállj!

654 GYP: *trásimo.*

HG, SI, fsz: trazsimo.

656 K: [A sor első három szava – Ó mi szart – bekeretezve, hullámos vonallal és kék ceruzával aláhúzva. Ismét Gyulai jelezte így aggályait. A kiadásban ez így jelent meg:]

GYP: O mi *sárt* kap

HG: Ó, mi *sz…t*

SI, fsz: Ó, mi szart

663 K: Hogy majd meg<*baszlak*> *eszlek.*

[A javítás a K-ban **nem** Madáché, ismét csak Gyulai Pál tette a kor kívánalmainak megfelelően szalonképessé M szövegét. Ez a változat maradt minden kiadásban, a mi főszövegünk visszaállította a nagyon vulgáris eredeti szövegváltozatot.]

GYP, HG, SI: majd *megeszlek.*

fsz: majd megbaszlak.

666-670 [A K-ban Jano szlovák szövege M későbbi betoldása, a 4 és fél sornyi szöveget valószínűlege ráragasztotta az előző szövegre. Gyulai Pál kiadása nem közölte ezt a 4 sort. A kihagyásnak két oka lehetett: a betoldott szöveg nem volt meg a nála lévő K-ban, vagy ezt a szlovák rigmust is túlzottan szabad szájúnak ítélve hagyta ki a kiadásból.]

676 K: **<***Enyém*> Erőm [M jav.]

705 K: Hogy <*megvilágosítá-e a szivét*>

M jav.: Hogy a szivét világosítsa meg:

706 K: S <i*gy végezvén*>, mondjátok utánam: <*ah*>

M jav.: S végezzük így, mondjátok el utánam:

707 K: Isten, ne nézzed hogy sváb <*benne azt*>

M jav.: Isten, ne nézzed benne, hogy ő sváb,

708 K: <*Hisz ő*> nem szép, <*talán*> [majd] <*igaz*>, de

M jav.: Igaz, hogy az nem szép, de

709 K: Aztán meg <*őt*> is <*csak magad*> teremt*éd*

M jav.: Aztán meg ő is a te teremtésed

716 K: <*Jőjön velem*> Fel, jőjetek, [M jav.]

730-732 [A K-ban Gyulai bejelölte e három sort, valószínűleg túlságosan sikamlósnak, szabadosnak vélte a szöveget. A harmadik sor (732.) esett áldozatul cenzúrájának, ezt kihagyta kiadásából.]

734 K: Ott szó*llj*<*on így*> így [M jav.]

735 K: Óh <*ön*> félre *ért.*

M jav.: Óh, *T*e félre értesz

fsz: Óh, te félreértesz,

739 K: <*Őn*> Te [M jav.]

742 K: Óh *hagyja* lelkem át olvadni <*önbe*>

M jav.: Óh, hagyjad lelkem átolvadni benned,

743 K: Ne tar*cs*<*ad*> így

M jav.: Ne tar*cs* el így

fsz: Ne tarts el így
744 K: S én <*Önnel*> véled [M jav.]
749 K: *capacital*<*om*>
M jav:: *capacitall*ak.
fsz: kapacitállak.
750 K: *Capacitál*<*ja*> tud<*ja*> a <*kutyát*>
M jav.: Capacitáld tudod a lovadat
fsz: Kapacitáld, tudod, a lovadat,
751 K: nem *fog*.
M jav.: nem fogsz.
752 K: *S*<*zavamra nem*> S rám sem [M jav.]
GYP: E *ly*ány
K, HG, SI, fsz: E lány
758 GYP: minden *ly*ány
K, HG, SI, fsz: minden lány
760 K: S csak <*napon*>taksa [M jav.]
GYP: napon*ként*.
K, HG, SI, fsz: naponta.
764 K: meg *lágyúl*<*t [?]*>sz [M jav]
GYP: No, *ly*ány
K, HG, SI, fsz: No, lány
A sor utáni utasítás K: dühösen <*ki*>bújj.
M jav.: előbújj.
766 K: No sógor <*ha te meg …….ad [?]*>
M jav.: No sógor úgy akartad
fsz: No, sógor, úgy akartad;
767 K: <*Én*> rajtad töltöm <*meg*> mérgemet <*ki hát*>
M jav.: Hát rajtad töltöm mérgemet ezentúl
768 K: ha <*búmat el temetni*> villámháritómat
HG: villámhárítómat
SI, fsz: villámháritómat
783 K: hogy a <*leányt*> pinát [M jav.]
[Gyulai Pál kék ceruzával aláhúzta, ill. függőlegesen kétszer áthúzta az eredeti szót, majd a sor fölé írta a M által kihúzott *leányt* szót. Ez került az első kiadásba.]
HG: *p…t* [Ez a legtöbb új kiadás megoldása.]
SI, fsz: pinát
792-798 K: [Ez a 7 sor M későbbi, függőlegesen írt betoldása a margón. Helyét a folyó szövegben egy x-szel jelölte.]
792 K, HG, SI, fsz: vétettem mást
GYP: vétettem most
793, 794, 795 K, fsz: ótott
[Visszaállítottuk az eredeti, tájnyelvi szövegváltozatot.]
GYP, HG, SI: *oltott*
816 K: nem-e vólt

GYP, HG: nem *volt-e*
SI, fsz: nem-e volt
833 GYP: *A mennykő üsse a stratégiádat!*
K, HG, SI, fsz: Csinálunk mi a stratégiádra.
841 GYP, HG: germán-keresz*tyéneztünk*
K, SI, fsz: germán-kereszténye*z*tünk
842 K: pogánnyá *silled.*
HG, SI, fsz: süllyed.
848 GYP, HG: erről *ismer*
K, SI, fsz: erről ösmer
889 GYP, HG: Keresz*tyén*
K, SI, fsz: Keresztény
906 K: Te meg *játsz* <*egy*>
M jav.: Te meg játszál
HG, SI, fsz: Te meg játsszál
909 K: Nem <*v*>folt [M jav.]
GYP: Nem *fő* [sh, GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhibajegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
HG, SI: Nem *fölt*
fsz: Nem folt
912 K: Má<*gy*>tyar orszak [M jav.]
fsz: Mátyarorszak,
913 K: *n*émed orsz<*ág*>ak [M jav.]
fsz: Némedorszak
911 GYP: jó *lenni.*
K, HG, SI, fsz: jó leni.
916 GYP: jobb *lenni.*
K, HG, SI, fsz: jobb leni.
916 **sor után** K, HG (Vége.)
SI: (*Függöny.*)
GYP, fsz: [Egyik záró szó sincs.]

*

Szó- és szövegmagyarázatok

Stroom [Személyek]*:* a név jelentése: folyó, folyam, áradat. Utalás Alexander Bach belügyminiszter rokon jelentésű nevére (patak; német).

iparlovag [49]: az az ember, aki minden határozott foglalkozás nélkül, csupán mások rászedéséből él és a világot magas rangú állásával, hangzatos címekkel, v. előkelő származással ámítja. (Pallas Nagylexikon)

panácea [51]: varázsszer, mindent gyógyító, minden bajban segítő csodaszer (görög).

Katzenellenbogen, / A Bückeburg, Hechingen, Sigmaringen, / Schwerin, Strelitz, Reis-Schleis [71-73]: valódi vagy kitalált, eltorzított német hely- és tartománynevek. Katzenellenbogen, azaz Macskakönyök, a német köznyelv „Rátót"-ja; Bückeburg, azaz Púpvár: Schaumburg-Lipppe hercegség székvárosa; Hechingen: járási székhely és a Hohenzollern grófok városa Sigmaringen poroszországi kerületben; Schwerin: Mecklenburg-Schwerin fejedelemség egyik fele; Strelitz: az előbbi tartomány egy másik részterülete; Reis-Schleis, vagyis Rizskorpa: Reuss-Schleiz kisfejedelemség nevének eltorzítása.

ulmerkopf [85]. a híres ulmi kalaposcéh termékének átvitt értelmű említése, a német vaskalaposság kigúnyolása.

félszeg művelődés [85]: féloldalas, aránytalan.

Hegel[130]: Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), a klasszikus német filozófia, a dialektikus logika nagy alakja.

szofizma [138]: ál- vagy hibás következtetés, melyet szándékosan használunk (Pallas Nagylexikon, görög).

Argumentummal a posteriori [142]: tapasztalaton alapuló érveléssel (latin).

(gyürekezve) [181]: nekigyürkőzve.

kócevő [216]: csepűrágó, nincstelen vándorkomédiás.

protokol [277]: jegyzőkönyv; helyesen: protokoll (görög-latin).

Preludiumából egy kis akkord [302]: előjátékából (latin zenei műszó). Akkord: hangzat, több különböző magasságú zenei hang együtthangzása (francia).

Zielarsch [319]: Célsegg; durva (német).

Sackerment [326]: A szentségét! (német).

Rityitma [332]: sötétség a seggben (szlovák, pontosan: v rityi tma). A durva sílusú „beszélő név" jelentése kb: buta, mint a segg, vagy sötét, mint az éjszaka.

parvenű [333]: előkelősködő (francia).

precízió [353]: pontosság, szabatosság (francia).

ternó [363]: hármas találat a számsorsjátékon (olasz).
fapátens [383]: pátens: törvényerejű rendelet, latin.
testálhatsz [402]: végrendelkezhetsz (latin).
Mi szent előtted, sérthetetlen [406]: Ne olvasd: *s érthetetlen.* [Madách jegyzete!]
A császárnak fogadására [407]: Az ünnepélyes fogadás nemcsak mint *Empfang*, de mint *Gelübde* is értendő a fejedelmekről. [Madách jegyzete.] Empfang: fogadás, fogadtatás; Gelübde: fogadalom (német).
És az oktrojált alkotmányra [408]: erőszakolt, rákényszerített alkotmányra (latin). Utalás az 1849. márc. 4-i alkotmányra.
Ponciust, Pilátust [418]: Poncius Pilátus Júdea római helytartója, aki, mivel ártatlannak tartotta Jézust, Heródeshez küldte, az vissza őhozzá, majd Pilátus, engedve a nyomásnak, kivégeztette.
civilrechtet [420]: polgári jogot (német).
Sion hegyén [438]: Sion hegye a leghíresebb és a legszentebb a Biblia hegyei között. A Szentírás szerint Isten ezt a hegyet választotta ki magának, hogy állandó lakhelye legyen a Földön.
passzus [448]: útlevél (latin). Utalás a belföldi útlevélre.
borboléta [478]: cselédkönyv.
herézisben [491]: eretnekségben, tévhitben (görög).
konstitúció [535]: alkotmányt (latin). Az előző sor utalás az államalapítóra, Szent Istvánra.
Zsófia lesz ünnepünk [537]: utalás Zsófia főhercegnőre, Ferenc József császár anyjára.
nékünk jó ám konstitúciónk [545]: jelentése itt kettős: testfelépítésünk és alkotmányunk (latin).
octroink [547]: kényszerünk (francia).
párticédulája [555]: gyászjelentése (francia).
fóliánst [573]: régi, ívrét alakú, vastag könyvet (latin).
Nyugtatót. [582]: nyugtát.
rekesz [591]: rekeszték, fal.
Ez a kis bogár, / Melynek hátulja fénylik [596]: szentjánosbogár.
gravitást [603]: méltóságot (latin).
Corpo di Bacco [647]: A mindenségit! Teringettét! (olasz)
Maledetto tedesco [648]: Átkozott németje (olasz).
„Cár dava, mi pak trazsimo." [654]: Jelentése kb.: a cár [császár] ad, mi követelünk tőle. Szerb nyelvből torzítva.
cinye mintye [665]: bosszúálló (román).
„Cso zse szi bol dotyat, Jano? / Mizer szlovák vecser, rano. / Teraz bugyes, szlavni Rakuz. / Do rityi mi zakúz." [667-670]: Mi voltál eddig, szegény Janó? / Nyomorult szlovák este, reggel. / Most majd híres leszel. /

Harapj a seggembe. (szlovák)

Zatraceni szvinyár [671]: piszkos disznó (szlovák).

Uhor szom. [672]: Magyar vagyok (szlovák).

„Willst du dich gut unterhalten, / Werde ich gut aufgelegt sein." [681-682]: Ha jól akarsz szórakozni, / Rád fekszem és felvidítlak (német).

indukciót [748]: A szó egyaránt jelent logikai módszert, következtetést az egyesből az általánosra; illetve gerjesztést, izgatást (latin).

kapacitállak [749]: ráveszlek, megnyerlek (latin).

sportula [763]: mellékjövedelem (latin).

Mángoljátok meg [790]: mángoroljátok, verjétek.

traktátusokban [836]: értekezésekben, tanulmányokban (latin).

kultúrán [847]: itt: haszonnövény-ültetvényeken (latin).

salavárit [854]: bő, buggyos keleti nadrágot (perzsa).

katona-kravátli [860]: nyakkendő, nyakravaló (német).

Kozmopolitizmus [890]: világpolgárság (görög-latin).

huncut [898]: a szó forrása a német Hundsfott, azaz kutyaütő, csibész, gazember.

második szerződés [903]: utalás a honfoglaló törzsek vérszerződésére.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

1861

Bevezető – 1.

Andor Csaba: A Tragédia születése

Madách főművének keletkezését sokan leírták már, más-más részletet ismertetve a néhol egymásnak is ellentmondó információkból. Ezek a leírások azonban sohasem törekedtek teljességre, így ma ott tartunk, hogy még az autentikus információk bibliográfiája sem mondható teljesnek. A mű keletkezéséről szóló tanulmányok azt a – mint látni fogjuk: hamis – benyomást keltették, mintha a szerző tizenhárom hónap alatt készült volna el nagy művével, s annak minden előzménye legfeljebb néhány (távoli tematikai rokonságot mutató) verse volna. Ez a felfogás alkotáslélektani szempontból annál is inkább megkérdőjelezhető, mivel Madách legtöbb irodalmi műve sokszoros javítás, csiszolás eredménye. Ugyanakkor még azok a munkái is, amelyeket teljesen átdolgozott, színvonalukban messze elmaradnak főművétől. Az a körülmény, hogy a szerző általában csupán művei legutolsó változatát őrizte meg, nem szabad, hogy megtévesszen bennünket: az olvasmány, amelyet ma kézbe veszünk, rendszerint hosszú alkotói folyamat eredménye volt; így volt ez *Az ember tragédiája* esetében is. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy Madách főművének sorsát végigkövessük: az ötlet megszületésétől a szerző haláláig.

Az ősforrás: *Lucifer*

Az 1861-es országgyűlésen Madách Imre találkozott Pétery Károllyal, író- és képviselőtársával (a hagyomány nem szól arról, vajon ott ismerkedtek-e meg), s július 20-án közösen utaztak előbb Nagycsalomjára, majd onnan este 10 óra tájt Horpácsra indultak, Szontagh Pálhoz.

Madách az esti-éjszakai út során feltűnően rossz hangulatban volt, s ennek okát állítólag el is mondta barátjának, aki azonban nem kívánta egyértelművé tenni emlékirata olvasói előtt az okot. (A dátum alapján aligha lehet kétséges az ok: e napon született felesége, Fráter Erzsébet, s ugyanezen a napon volt a házassági évfordulójuk is.)

Madách szokatlanul közlékeny volt ezen az estén: elmesélte Pétery Károlynak azt is, hogyan született főműve, *Az ember tragédiája*. Pétery

emlékiratának a címén kívül – *Kirándulás Madách Imrével 1861-ben nógrádi Szontagh Pálhoz* – csupán azt a kivonatát ismerjük, amelyet unokaöccse, Túri Mészáros István közölt belőle. Az alábbiakban ennek a közlésnek a vonatkozó részeit idézzük[147].

„[…] mikor félévi letartóztatásom után Pozsonyból az Újépületbe hurcoltak: lassankint borzadva vettem észre, hogy lelkem megtörik az iszonyú börtön sötét falai közt, a hol *a napvilágtól is meg voltam fosztva*.

Akkor éreztem, hogy mi az a magán-börtön.

De nem adtam meg magam küzdés nélkül sötét gondolataimnak. Felújítottam emlékemben a forradalom dicső napjait, átfürkésztem életem, ifjúságom, családi köröm minden szebb emlékét, hogy a sötét lehangoltságot, mely a hosszas magán-börtönben vérem minden cseppjét megmérgezte, eltávolítsam magamtól. Az *őrüléstől* féltem.

Az auditor kikeresett pokoli kínzással V. S.-t és egy nálunk szolgált porosz tisztet – nevét elfelejtettem – vezetett el naponkint börtönöm előtt. Ezekkel találkoztam rövid délutáni sétáimon. Iszonyú volt ezekre a testileg-lelkileg megtört áldozatokra rá is nézni. Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytól eltorzított vonásaira visszagondolok, akit azelőtt személyesen ismertem. […]

Egy végerőlködéssel leráztam magamról a sötét kétségbeesést, s valamennyire nyugodtabb módokról kezdtem gondolkozni. Miként távoztassam el magamtól az őrjöngés rémeit, melyek vázkarjaikkal megfojtással fenyegettek.

A mint szétnéztem szűk börtönömben, mintegy a gondviselést híva segítségül, *egy krétadarabot vettem észre az asztalom alatt*. Valószínűleg a börtönőr ejtette el, mikor reggelimet behozta.

Mintha egy jótékony szellemsugár világította volna meg börtönömet és sötét kedélyemet: *tervem abban a pervben* készen volt.

– Írni, dolgozni fogok – susogám magamban – kedélyem szórakoztatására. A terv rögtön tetté lőn. *A fenyőfaasztal lett* pergamenem.

Minden nap egy-két jó barátom emlékkönyvébe készítettem verset; s miután megírtam, tüstént betanultam s aztán letöröltem, hogy a börtönőr vagy auditor észre ne vegyék és íróeszközömtől meg ne fosztassam.

Mikor krétám elfogyott, nagy jutalom igérete mellett sikerült magamat ezzel az íróeszközzel ellátni.

De idő múltán azt vettem észre, hogy kedélyem ismét sötétülni kezd, s hogy már nem szórakoztat ez a neme a költészetnek.

Másodszor egy drámát írtam. Ez is hamar elkészült. Ezután egy re-

---

[147] TÚRI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája"?* Ország-Világ 1888. 771-773. l.

génybe kezdtem, de azt félbehagytam. *És ekkor kezdtem hozzá az „Ember tragédiájá”-hoz.*

Először Luczifer nevet adtam ennek a műnek, mellyel fogságom végeig kihúztam az időt.

Ez a munkám vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz – de semmi esetre sem közönséges.

Kiszabadulásom után békét hagytam az irodalomnak, de úgy hiszem, 56-ban, midőn a keleti hadjárat után ismét eltűnt a felszabadulásnak minden sugára: újra hozzáfogtam költői művemhez és rövid félbeszakításokkal még 57-ben be is fejeztem. *Most csak azt nem tudom, mitévő legyek vele.* [...]”

Az idézett részhez két kommentár kívánkozik. Az egyik: V. S. Vachott Sándor, akiről tudjuk, hogy Madách Imrével egy időben tartották fogva az Újépületben[148], s aki valóban megőrült, és 1861-ben a „Schwarzer-féle intézetben” meg is halt[149]. A másik: a műnek az elbeszélés idején utolsó változata nem 1856–57-ben, hanem – mint látni fogjuk – 59–60-ban született. Ennek ellenére nincs okunk feltételezni, hogy Pétery Károly tévesen emlékezett volna. Az „úgy hiszem” Madách bizonytalanságát jelzi, márpedig a két évvel korábban megkezdett s az előző évben befejezett változattal kapcsolatban aligha lehettek a szerzőnek kételyei. A második változat írásának a krími háborúhoz való kapcsolása is azt valószínűsíti, hogy az a kézirat, amelyet az 1861-es országgyűlés idején magával vitt Madách Pestre, legalábbis a mű harmadik változata lehetett. Mint látni fogjuk, lesz még egy jele annak, hogy 1857 elején valóban foglalkoztatta a téma a költőt.

Jeszenszky Danó visszaemlékezése

Palágyi Menyhért Jeszenszky Danó visszaemlékezéséről így számolt be: „Egy alkalommal – 1858 körül lehetett – Madách Imre ebédre volt hivatalos Csörföly Imre balassagyarmati ügyvéd vendégszerető házában. Ott voltak Bodnár István, Bory László (Madách egykori mentora) és Jeszenszky Danó, ki széptani kérdések iránt mélyebben érdeklődött. Társalgás közben Madách Imre azt a különös kérdést vetette föl, hogy lehetőnek vagyis költőileg megoldható föladatnak tartanák-e az urak az emberiség egész történelmét egy drámai műbe foglalni. A jelenlévők közül senki sem

---

148 SPÁCZAY Hedvig: *Madách Imre hadbírósági perének nyomában.* In. A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 92. l.

149 SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái XIV. köt. Bp., 1914. 707–708. hasáb.

sejtette, hogy Madách ilynémű tervet forgat agyában: a kérdést mindnyájan tisztán akadémikusnak tartották. Jeszenszky arra az álláspontra helyezkedett, hogy a feladat túllépi a költészet határait és hogy drámailag teljességgel megoldhatatlan. Bory László szintén Jeszenszky nézetét erősítgette, bár különben sem ő, sem jelenlévő ügyvédtársai nem vettek élénkebben részt az eszmecserében. Jeszenszky fő-érvei voltak, hogy oly műből, mely az emberiség történetét dramatizálná, hiányoznék az egység, hogy továbbá az emberiséget annyiféle törekvések vezérlik, és annyi sok a hős, aki ez eszméket képviseli, hogy e hősöket mind egy műbe foglalni lehetetlenség; de ami a fődolog: *az emberiség története befejezetlen*, márpedig dráma tárgyát csak befejezett cselekmény alkothatja. Fájdalom, Jeszenszky nem emlékszik többé arra, hogyan védelmezte meg Madách a maga álláspontját. Lélektanilag ez könnyen megmagyarázható, mert amely eszméket meg nem értünk, azok nem is tesznek ránk mélyebb hatást és azokat nem is őrzi meg emlékezetünk. Egyébként – mint mondám – Jeszenszky legkevésbé sem sejtette, hogy Madách minémű költői tervekkel foglalkozik, máskülönben sokkal jobban ügyelt volna fejtegetéseire. Csak mikor négy-öt évvel később Az ember tragédiája oly országos föltünést keltett, emlékezett vissza a gyarmati beszélgetésre [...]”[150]

Nehéz megmondani, hogy az emlékezetes történet mely évben játszódhatott: negyven év távlatából Jeszenszky Danó nem emlékezett rá pontosan. Ám mind az „1858 körül”, mind a „négy-öt évvel később” utalás arra vall, hogy a második, sikertelennek ítélt változattal már elkészült, a harmadikba azonban még nem fogott bele Madách.

Plichta Soma visszaemlékezése

A harmadik forrás egy losonci orvosnak, Plichta Somának a levele, amelyet az akkor már nem élő Jeszenszky Danónak a fiához, Jeszenszky Istvánhoz írt 1911. június 12-én. A mű keletkezésével kapcsolatos levélrészletet betűhíven közöljük.

„Az 1859ik év őszén, Alsósztregován egy kellemesen eltöltött szüreti nap után, estve, a Kastély éttermében Madách Imre és magas műveltségű édes annyának társaságába, Szontagh Pál, Jeszenszky Danó édesatyád, Veres Gyula és én vacsoránál ültünk; a napi események feletti társalgás és a Lukullusi estebéd után – a ház Úrnőjének kivételével – a billiárd terembe távoztunk, hol a nagy kandalló előtt körbeülve hosszúszárú csibukkal fegyverzetten pipázgattunk, a sok tárgy között főleg az irodalommal fog-

[150] Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bp., 1900. 339–340. l.

lalkozott a társaság. Göthe Faustjának elemzésénél Jeszenszky Danó csodálkozását fejezte ki a felett, hogy az ember tragédiájának meg írására még senki sem vállalkozott.

Mélyen elhallgattunk mindnyájan, a kandalló tüzébe bámultunk nagyon sokáig, – végre a csendet Madách Imre törte meg, – Jeszenszky Danónak vállára tette a kezét, és azt mondotta, hogy ő az ember tragédiájának megírására vállalkozik.

Ezentúl a költő kis czellájába szorgalmasabban irogatott, és megteremtette az ember tragédiáját, e mélységes, magasztos gondolatokkal gazdag művet!

1860 év öszén szüret alkalmával ismét együtt vóltunk a nagy kandalló előtt pipázgatva; a költő, iratcsomagot tett a kezembe és felkért, hogy az egy év előtt megigért ember tragédiáját olvassam fel. –

Kérdő jellé váltunk mind a négyen.

A felolvasást fél 11 órakor kezdettem meg, 's hajnali 4 órakor végeztem be, azért oly későn, mert a költő, müvének egyes részeinél élvezetet nyújtva discuralgatott. […]"[151]

Vegyük észre, hogy a két történetnek két közös szereplője van: Madách Imre és Jeszenszky Danó. Szerepük azonban fölcserélődik a történetekben. Míg Jeszenszky Danó saját változata szerint Madách veti fel a kérdést, ő pedig kétkedik a feladat kivitelezhetőségében, addig Plichta Soma szerint Jeszenszky Danó a kérdező, s a „csodálkozását fejezte ki" megfogalmazás arra vall, hogy az elgondolást nagyon is megvalósíthatónak tartotta.

Közben persze eltelt egy vagy két év; az 1859-es szüret idején Madách már javában dolgozott az újabb (fogadjuk el, hogy harmadik) változaton, s az 1860-as szüreten valóban felolvashatta azt Plichta Soma a baráti társaságnak.

Mielőtt a két főszereplő ellentmondásos viselkedésének feloldására kísérletet tennénk, nézzük meg, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának korabeli igazgatója, Sebestyén Gyula milyen megjegyzést írt Plichta Soma levelének a végére.

„N. B. A Madách-hagyaték értékelése és átvétele alkalmával M. Losonczi környezetében szóvá tettem a levél tartalmát. Senki sem tartotta valószínűnek s az élénken élő hagyománnyal egyeztethetőnek. Ez utóbbi szerint M-ot, akit barátai titkos drámairónak tartottak, bizalmasai mind kinevették, midőn tudomásukra hozta, hogy legújabb darabjában az Isten és az Ördög is szerepel. Ezt előttem is elmondta egy vacsorázó társaságnak az öreg Jeszenszky Danó. Sőt maga M. is megemlékezik róla Nagy

[151] OSZK Kézirattára. Levelestár: Plichta Soma – Jeszenszky Istvánhoz.

Ivánhoz 1861. nov. 2-án irott levelében. Bp. 913. IX/29. Dr. Sebestyén Gy."

Úgy látszik, az emlékek, történetek menthetetlenül összekeveredtek nemcsak az visszaemlékezők fejében, de olykor a „szakértők" fejében is. Sebestyén Gyula megjegyzésének valójában nincs semmi köze Plichta Soma leveléhez, hiszen az utóbbiban nincs szó olyan műről, amelyben „az Isten és az Ördög is szerepel."

De térjünk vissza magához a levélhez! Először is szigorúan véve nincs ellentmondás a két történet között: az ember tragédiájának valamiféle megírása nem feltétlenül jelenti az emberi történelem költőidramaturgiai feldolgozását. De még ha kicsit önkényesen így is értelmezzük, a Csörföly Imre házában történtek és az alsósztregovai történet látszólagos ellentmondása akkor is feloldható, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi későbbi történet. A legkézenfekvőbb feloldás az, hogy Jeszenszky Danó 1859 októberében visszautal korábbi vitájukra, amelyben Madách állította, míg ő maga tagadta a terv kivitelezhetőségét. Ezúttal tehát mintegy számonkéri Madáchon az elgondolás megvalósítását. A kívülállók, így Plichta Soma is – nem ismerve az utalás hátterét – félreérthette a helyzetet.

Semmi okunk sincs feltételezni tehát, hogy Plichta Soma akár szándékosan, akár szándékolatlanul eltorzította volna a történetet.

Sebestyén Gyula megjegyzésének csupán az a részlete érdemel figyelmet, hogy ezek szerint a szerző olyan formában is utalt készülő művére, mint amelyben „Isten és az Ördög is szerepel", s hogy ez az utalása nem annyira kétkedés, mint inkább nevetség tárgya volt. Valóban: hasonló állítás több monográfiában is olvasható, s ezek alapja vélhetően egy Nagy Ivánnak írott levél, amelyről a későbbiekben még szó lesz.

Balogh Károly, Madách Aladár és Henrici Ágoston visszaemlékezése

Madách unokaöccse a mű keletkezésével kapcsolatban mindössze néhány sorra szorítkozott; úgy látszik, a költő (s ezt más források is megerősítik) csak ritkán beszélt irodalmi terveiről vagy készülőfélben lévő munkáiról. Magáról az alkotói folyamatról egy anekdota szól: „Erre a művére célozva mondotta egyszer tréfásan, mikor annak megírásához fogott hozzá, Madách Imre Ninának, persze németül: »No, Nina kisasszony, most írok ám valamit, az furcsa lesz; Ádám frakkban fog szerepelni benne«.[152] Balogh Károly további megjegyzései a művel kapcsolatban már 1860 utániak.

[152] BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei.* A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattára. V-an. 4306/1. („A politikai fordulat" c. fejezetben.)

Morvay Győző tanulmánya nyomán szokás idézni a költő fiának visszaemlékezését: „Madách Aladár említi, ki emlékezik arra, hogy házukban rendesen csöngettek az ebédhez. Egyszer atyja az ebédhez jövén így nyilatkozott:

– Épp most írtam, hogy »csöngettek« és rá tényleg csöngettek. (XII. szín.)" Ő a forrása a kastély tőszomszédságában lakó alsósztregovai lelkész, Henrici Ágoston visszaemlékezésének is: „[...] sejtelme sem volt arról, hogy szomszédságában nagy irodalmi mű készül. Föltűnt azonban neki, hogy Madách abban az időben sokszor kérdezősködött, mondjon neki bizonyos eseményekre bibliai jelenetet és vonatkozást és vele bibliai tárgyakról tüzetesen beszélgetett. Föltűnt továbbá, hogy Gibbont ez időben sokat forgatta."[153]

A mű címe

Voinovich írta a nagymonográfiájában: „Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-ízű esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarci taván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, s összesározta fehér vászon nadrágját, amin módfelett bosszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: »Lám, az ember tragédiája!« Haza mentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem találna jobb címet annál, mi Szontagh száján kiszaladt."[154] Különös, hogy ezt az anekdotát mai ismereteink szerint Voinovich írta le először, jóllehet Szontagh Pált őelőtte több Madách-kutató is felkereste.

Madách levelei

Mielőtt az egyetlen ránk maradt kéziratnak a befejezés utáni sorsát szemügyre vennék, érdemes a szerző leveleit idéznünk, hiszen végül is az igazán megbízható támpontot (legalábbis elméletben) azok adják a mű születésével kapcsolatban.

Az első közvetett információ egy verses levél piszkozatán állt, amelyet utóbb *P. barátomhoz* címen versei közé is felvett a szerző. Magát a piszkozatot Bérczy Károly látta utoljára, jóllehet mind az elküldött levél, mind a versgyűjteménybe felvett változat ma is megvan. E levélfogalmazvány szélére írta Madách – Bérczy emlékbeszéde szerint – a következő meg-

---

[153] MORVAY Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez.* In. Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola értesítője 1897/98. 3-25. Bp., 1898. 15. l.

[154] VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914. 152. l.

jegyzést: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!"[155] Az oly sokszor idézett idézetet ezúttal nem az emlékbeszéd utáni másod- és harmadnapon megjelent újságcikk (Pesti Napló, 1866. febr. 7. és 8.), nem is A Kisfaludy Társaság Évlapjai (Új folyam III. 197–223. l., Pest, 1869.), sőt még csak nem is Gyulai Pál közlése nyomán (*Madách Imre összes művei*. Pest, 1880. I. k. XIII–XXXVII.) idéztük, mivel azok következetesen eltérnek Bérczy kéziratától, hanem az eredeti kézirat alapján (Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján, 83.11.332.). [A nyomtatott forrásokban s az azokat idéző számtalan tanulmányban és monográfiában a „gyarló semmi" helyett „gyarló féreg" áll, „e Pálnak töltött mérget" helyett pedig „a Pálnak töltött mérget" szerepel; a méreg maga a levél (fogalmazvány), amelynek szélén a megjegyzés állt.]

Madách jegyzete, ha nem is bizonyítja, minden esetre valószínűsíti, hogy az 1859–60-as Tragédia előtt már korábban, éspedig éppen a Pétery Károly által említett időszakban, vagyis a krími háború után foglalkoztatta Madách Imrét az emberiség története, Ádám és Éva más-más alakban történő, mégis azonos vagy hasonló „megjelenése" (a verses levél 1857. február 7-i keltezésű). Minthogy pedig úgy a verses levél, mint a szerző reflexiója a ránk maradt *Az ember tragédiája* című munkánál lehangolóbb, pesszimistább hangvételű, megkockáztathatjuk a feltevést: az 1856–57-es föltételezett második változata a műnek – legalábbis szemléletében – közelebb állhatott az első változathoz, a *Lucifer*hez, mint a harmadik változathoz, az általunk ismert *Az ember tragédiája*hoz. Pétery Károly tehát nem tévesen emlékezett, hanem inkább „kihagyott az emlékezete"; megfeledkezhetett barátjának arról a megjegyzéséről, hogy nagy művét újólag átdolgozta.

Egyébként a levélre írt megjegyzésnek és a Tragédia fennmaradt szövegének aszinkronitása egyedül Radó Györgynek szúrt szemet, aki azonban megállapítva, hogy a megjegyzés csakis a Tragédia írása körüli időben keletkezhetett – nem ismerve a Pétery-verziót –, arra az elhibázott következtetésre jutott, hogy a levélfogalmazványra csak évekkel később, 1859-nél nem korábban íródhatott a jegyzet. Radó azt a lehetőséget is elvetette, hogy később született volna a pársoros írás: „1859-ben vetette papírra, amikor már tisztán látta a dráma koncepcióját, s azért nem később, a mű elkészülte után, mert Ádámot és Évát itt gyarlóbbnak minősíti, mint ami-

[155] BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete* (kézirat). Nógrádi Történeti Múzeum (Salgótarján). 83.11.332.

lyenekké a kész műben alakultak ki […]"[156] Radó álláspontja kétségkívül logikus, mindazonáltal nincs okunk föltételezni, hogy 1859-ben, a Tragédia föltehetően nem első, hanem harmadik változatának írása során régi verses leveleit újólag elővette volna Madách, s nem is kell ilyen erőltetett magyarázathoz folyamodnunk, ha elfogadjuk, hogy a jegyzet a második változat írásakor, a levél után nem sokkal keletkezhetett, s ennek megfelelően a második változat szemléletét tükrözi.

Mindent egybevetve az látszik tehát a legvalószínűbbnek, hogy a főműnek létezett egy 1853-as, folyamatosan megsemmisített s így végső soron csak a szerző fejében létező változata, majd egy 1856–57-es, bizonyára már lejegyzett változata, végül pedig a ma ismert, 1859–60-as változata. Az utóbbi *Az ember tragédiája vázlata* szerint (amelyről a későbbiekben még lesz szó) 1859. február 17. és 1860. március 26. között készült.

Madách fennmaradt levelei egyébként csakis az utoljára említett változat keletkezésével kapcsolatban tartalmaznak reflexiókat. Így Arany Jánosnak 1861. október 3-án ezt írta: „[…] ha az öreg isten szabómesteres kitörése müvem tovább olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszalló ítélettel vissza küldöd, – már azóta melegedtem vólna mellette, s Ádám utósó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig. – Átalán csak azt ne hidd, hogy műveimbe szerelmes vagyok. Túl vagyok a' koron, mellyben magát az ember nyomtatva szereti látni. – Igen van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz, – semmi középszerűt nem adni világ elé. Ha irtam valamit, rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírálhatám mint idegen művet, láttam hibáit 's vetettem tüzre. »Az ember tragediája« vólt első melly a próba évet kiállván, azon meggyőződésre hozott, hogy a' nekem jutott fejlődést el értem, most másnak kell ítélni, – így hoztam azt hozzád."[157]

Sajnos azt kell mondanunk, hogy – minden tisztelet ellenére – a szerző saját állításait is kritikával kell illetnünk, jóllehet erre s más levélrészletekre is perdöntő érvként szokás hivatkozni. Ám a legnagyobb jóindulat mellett is csupán annyit fogadhatunk el az idézett közlésből, hogy a Tragédiát ezek szerint 1860. március 27-től legalábbis 1861. március 27-ig „pihentette" a szerző. (Látni fogjuk, hogy szigorúan véve még ez is ellentmond egyéb információinknak.) Hiszen, ha igaz lett volna az idézett részlet minden állítása, úgy Madách egyáltalán nem rendelkezhetett volna 1860-nál korábbi kéziratokkal, azokat – minthogy az egyéves próbaidőt állítólag egyetlen korábbi műve sem állta ki – meg kellett volna semmisítenie. Ám maga a levélíró is érezhette, hogy enyhén szólva túloz, ezért néhány sorral

---

[156] RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 233. l.
[157] HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 867. l.

alább, verseire utalva már így fogalmazott: „[…] a' próba év végén a' göröngyös technica újra el iesztett, 's hogy még szekrényem egy szegletében élnek csak annak köszönhetik, hogy más emlékek is csatlakoztak hozzájuk. –"[158] De említhetnénk drámákat, elbeszéléseket, amelyek bizony – próbaév ide, próbaév oda – fennmaradtak Madách hagyatékában.

Nagy Ivánnak 1861. november 2-án számolt be a mű születéséről: „Különös története van ennek az ember tragoediájának. – Valóban igaz habent sua fata libelli. – Már több esztendeénél, hogy készen van. Említettem több ösmerősöm előtt, hogy írtam egy költeményt mellyben az isten, az ördög Ádám Luther Dantón, Aphrodite, boszorkányok s tudj isten mi minden játszik; hogy kezdődik a' teremtéssel, játszik az égben az egész földön az ürben – mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. – Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak fel olvasám s ő sürgetett adnám Aranynak bírálat végett. – Oda adtam [...]"[159]

„Természetesen" az sem felel meg teljesen a valóságnak, amit ebben a levélrészletben olvashatunk. Ha Nagy Iván már ekkor ismerte volna a művet, joggal kérdezhette volna a szerzőtől: ugyan hol „játszik" Aphrodíté *Az ember tragédiájá*ban? Fohászkodik ugyan hozzá Éva az athéni színben, ám aki egy pillanatra megjelenik, az nem Aphrodíté, hanem Erósz! Egyszerű elvétést föltételezve arra kell gondolnunk, hogy talán egy korábbi változatban szerepelhetett az istennő, s bizony Madách emlékezetében némiképp összekeveredtek főművének variánsai.

A kézirat útja Arany Jánosig

Amiben Madách közlései a tényekkel megegyezni látszanak: 1860–61-ben egyetlen kéziratos példánya létezett a munkának. Ez természetes is, mert ha nem is feltétlenül az egyéves próbaidő letelte után, de az újabb változat elkészültével Madách megsemmisítette munkáinak korábbi változatait. Olykor persze mégis fennmaradt több változat, de nem Madách tulajdonában (hanem pl. beküldött pályamunkaként a pályázatot kiíró intézménynél), ill. technikai okokból olykor a verseknél (már nem volt ideje a megsemmisítésükre, s a végső tisztázat elkészítésére). Több példánya pedig azért nem lehetett Madáchnak, mert általában nem készített több példányt munkáiból, legalábbis egyetlen esetet sem ismerünk, amikor ezt tette volna. (Még a *Lant-virágok* két kéziratos füzete is más-más verseket tartalmazott.)

---

[158] HALÁSZ Gábor, i. m. II. k. 867. l.
[159] HALÁSZ Gábor, i. m. II. k. 929. l.

Első közelítésben fogadjuk el, amit Nagy Ivánnak írt Madách kéziratának sorsáról. A „múlt tavasszal" föltehetően nem az előző évi tavaszt, hanem az éppen elmúlt, vagyis az 1861-es tavaszt jelenti. Ha ugyanis már 1860 tavaszán felolvasta volna a munkát Szontagh Pálnak, akkor eljárása olymértékben ellentétes lett volna az Arany Jánosnak leírtakkal, amit nincs okunk föltételezni. Teljes egyéves várakozási időről még így sem beszélhetünk, hiszen 1861 április 2-án Madách mint képviselő már Pesten van, s Pestre (mai ismereteink szerint) magával vitte a Tragédia kéziratát. Akárhogy is nézzük: túl sok mindennek kellett történnie 1861. március 27. és április 2. között. Így a levélrészlet szerint e néhány nap alatt többen is visszautasították a mű elolvasását, meglehet, maga Szontagh is, másképpen érthetetlen, hogy a tengernyi elfoglaltság mellett a képviselő miért maga olvasta fel a művét barátjának? Emellett még valakinek odaadta a művet, bár a visszaemlékezésből nem derül ki pontosan a szándék; inkább csak feltételezni lehet: legvalószínűbben azért, hogy az illető elolvassa. „Pár héttel elutazása előtt történt, hogy egy negyedrét alakú füzetet adott át Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: »Az ember tragédiája«".[160] Ezek szerint tehát Madách Aladár és Balogh Károly nevelője, Borsody Miklós is az olvasásra felkért személyek egyike lehetett. Nehéz elképzelni, hogy mindez valóban néhány nap leforgása alatt történt – Balogh Károly is pár hétre emlékezik –; az egyéves próbaidőt tehát csak közelítő adatként fogadhatjuk el.

A legautentikusabbnak látszó információ szerint az országgyűlésre magával vitte főművét a képviselő: „Madách Imrét a balassagyarmati kerület választotta meg egyhangú lelkesedéssel követté, s Pestre kellett mennie. Nagy művét akkor már készen vitte magával, hogy megmutassa Arany Jánosnak."[161] A szerző már idézett levélrészletei is arra vallanak, hogy személyesen vitte magával Pestre a kéziratot, bár azzal kapcsolatban nem tartalmaznak utalást, hogy miként juttatta el azt Arany Jánoshoz. (Mint ahogy arra nézve sincs perdöntő bizonyítékunk, hogy már az országgyűlés megnyitásakor magával vitte a kéziratot, vagy esetleg csak később; az országgyűlés alatt sokat utazott: június végén otthon is eltöltött néhány napot.)

Erről többek között a *Koszorú*ban megjelent nekrológ szerzője tudósít, akinek aláírása – „—U." – Gulyás Pál álnévlexikona szerint magát Arany Jánost jelöli, míg Voinovich szerint Gyulai Pált.[162] De még ha Gyulai volt is a szerző, nem valószínű, hogy Arany János egy vaskos tévedést

[160] BALOGH Károly, i. m.
[161] BALOGH Károly, i. m.
[162] VOINOVICH Géza, i. m. 163. l.

saját lapjában benthagyott volna. A nekrológ szerzője szerint: „Megkérte Jámbor Pál képviselő társát, hogy vigye el Aranyhoz, kinek egy munkát akar átadni elolvasás végett. Jámbor teljesítette kívánságát. Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt. Nehány nap mulva belé is nézett a műbe, de mindjárt az első jelenetnél félbenhagyta. Azt hitte nem egyéb, mint Faust gyönge utánzása, s miért ahhoz nyúlni, mit más már oly jól megírt. Hetek töltek el. Jámbor a Madách nevében sürgetni kezdte a vélemény és kézirat elküldését. Arany, hogy ígéretét beváltsa, olvasáshoz fogott, s addig nem tette le kezéből, míg végig nem olvasta."[163] Érdekes, hogy már Voinovich hasztalanul győzködte olvasóit, mondván: a nekrológ alapján aligha lehet kétséges, hogy a szerző személyesen vitte el munkáját Arany Jánosnak. (Ugyanez volt a véleménye pl. Palágyi Menyhértnek vagy Becker Hugónak is.) Valóban: mindmáig létezik egy olyan nézet is, amely szerint csak jóval később, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló alkalmával találkozott először személyesen a két költő.[164] Pedig a már idézett, Arany Jánosnak írt levél „így hoztam azt hozzád" kifejezése is egyértelműen arra vall, hogy nem közvetítővel *küldte*, hanem személyesen *vitte*, vagy ahogyan Madách (kétségkívül pontatlanul, de azért félre nem érthetően) fogalmaz: *hozta* Arany Jánoshoz a kéziratot.

Emellett Pétery Károly is úgy emlékezett vissza, hogy Madách személyesen kereste fel Aranyt, igaz – legalább is első ízben –, nem Jámbor Pál kíséretében: „Pestre visszatérve, együtt vittük el Arany Jánoshoz az »Ember tragédiáját« – úgy emlékszem – az Üllői úton lakott akkor, de nem találtuk otthon. Később Madách egyedül vitte el és adta át neki." Jobban belegondolva: bár Pétery visszaemlékezése pontatlan, azért nem mond ellent a nekrológnak; Madách másodjára nélküle ugyan, mégsem egyedül, hanem Jámbor Pál kíséretében vitte el munkáját.

Annyi bizonyos, hogy Arany, amikor első levelét írta, már alig emlékezett a szerző „adataira"; mindössze annyit tudott, amennyit akkoriban már valóban tudni lehetett Madáchról, hogy Nógrád megye képviseletében nagysikerű beszédet tartott az országházban. Erre utal első levelének rendhagyóan címzett borítékja: „Tekintetes Madách Imre orsz. gy. képviselő Úrnak, tisz- / telettel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítni, lakásá- / ra. –"[165] Arany tehát vagy nem

---

[163] –U.: *Madách Imre*. Koszorú 1864. X. 16. 382. l., KOVÁCS SÁNDOR Iván–PRAZNOVSZKY Mihály: *Két költő egy szekéren*. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1991. 22. l.

[164] TÚRI-MÉSZÁROS István, i. m. 773. l.

[165] ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus)*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 268. l.

tudta vagy nem emlékezett rá 1861. szeptember 12-én, hogy a nógrádi képviselő úr Alsósztregován lakik.

Pétery Károly közlése azért is fontos, mert az esettel kapcsolatos tanulmányok azt írják ill. sugallják, hogy nem sokkal az országgyűlés kezdete után elvitte vagy eljuttatta a kéziratot Aranyhoz Madách. Jellemző, hogy még az életrajzi krónika is májusra teszi az esetet.[166] Úgy tűnik, mintha Arany hosszú hónapokon át várakoztatta volna a szerzőt. Minthogy azonban konkrét időpontot senki sem említett ezzel kapcsolatban, nem tehetünk mást, mint hogy elfogadjuk Pétery verzióját, vagyis ezek szerint július 20-a után került sor az első, még eredménytelen kéziratátadási kísérletre. Arany tehát inkább csak hetekig, mintsem hónapokig késlekedett a mű elolvasásával. (Egyébként Madách és a már említett —U jelet használó szerző véleménye eltér az időtartam tekintetében; előbbi egy levelében valóban azt írta, hogy a kézirat hónapokig volt Aranynál, míg az utóbbi szerint csak hetek teltek el. S ha kétséges is —U és Arany azonossága, az bizonyos, hogy előbbi az utóbbitól szerezte értesüléseit, bizonyos intim részletek – pl. hogy Madách a látogatás alatt keveset beszélt – csakis Aranytól származhattak.)

Pétery állítása, jobban belegondolva, logikusnak is látszik. Elvégre Madáchot képviselőként küldték Pestre s nem azért, hogy saját – nem is politikai természetű – karrierjét egyengesse. Az első hetek feszített parlamenti munkája során több mint furcsa lett volna, ha képviselőtársaival – Jámbor Pállal, Pétery Károllyal s másokkal – nem az ország jövőjét érintő kérdésekről beszélget, hanem saját ambíciójával hozakodik elő. „Zárkózottsága" miatt sem valószínű, hogy Jámbor Pálnak vagy Pétery Károlynak, akiket április elején még egyáltalán nem vagy alig ismert, mindjárt szóba hozta vagy megmutatta volna munkáját. Mindannak alapján, amit Madách személyiségéről tudni vélünk, az látszik a legvalószínűbbnek, hogy előbb megbízatásának tett eleget, s csak miután elhangzott az országgyűlési beszéde s a figyelem felé irányult, akkor említette meg a hozzá legközelebb állóknak, hogy egy irodalmi művet is magával hozott Pestre. Pétery leírásából az is kitűnik, hogy ő már a július 20-i utazás előtt ismerte a Tragédiát, amelyet ezek szerint valószínűleg május 28. (Madách országgyűlési beszéde) és július 20. között volt alkalma elolvasni. Végül ugyancsak a Pétery-féle változatot erősíti meg a már említett – a Koszorúban megjelent – nekrológ: „Hetek töltek el"; Arany tehát nem hónapokkal, csupán hetekkel korábban kapta meg a kéziratot, mint ahogy elolvasta azt.

Összegezve: a Tragédia ma ismert változatát előbb Szontagh Pál és

---

166 RADÓ György, i. m. 250. l.

Borsody Miklós ismerhették meg, majd Pétery Károly s végül Arany János; lehetséges persze, hogy több olvasója-hallgatója akadt a műnek, ám erről igazán megbízható információval nem rendelkezünk. (Fogalmunk sincs pl. arról, hogy az ifjúkori barát, Lónyay Menyhért, aki szintén országgyűlési képviselő volt, megkapta-e a kéziratot, sőt, azt sem tudjuk, hogy személyesen találkoztak-e ekkoriban, jóllehet ez nagyon valószínű.) Így csupán mint érdekességet említhetjük, hogy a készülő munkából állítólag felolvasott Madách Nagysztrácinban, ott élő barátjának, Csemiczky Edének és családjának.[167] Jóllehet a Csemiczky Edével való szoros kapcsolatot más források is megerősítik, e családi közlés sok évtizeddel később élő családtagtól származik, így fenntartással kell kezelnünk. Ugyancsak kérdéses, hogy Veres Pálnénak mikor olvasta fel munkáját a szerző. Végül, ha feltételezzük, hogy jó félév elteltével újra elővette a művét Madách, úgy Plichta Soma s a levelében említett társaság már 1860 őszén megismerhette a Tragédiát. Ha azonban valóban közel egy évig tartott a mű „pihentetése", akkor a losonci orvos által leírt felolvasás 1861 őszén lehetett.

A Tragédia kései szövegváltozatai

A hagyomány szerint elsőként Szontagh Pál tett javaslatot bizonyos módosításokra, majd őt követte Arany János, s végső soron e két „lektor" javításait tükrözi – a szerző saját utólagos javításain túl – az 1862 januárjában megjelent első kiadás. Mint Kerényi Ferenc kimutatta: maga Madách is utólag belejavított a kéziratba, hiszen az azzal párhuzamosan vezetett lapocska – amelyre *Az ember tragédiája vázlata* címen szokás utalni – egyfelől a kézirattal párhuzamosan, tehát 1859. február 17. és 1860. március 26. között keletkezett, másfelől bizonyos Madách kezétől származó javítások, így pl. bizonyos sorok betoldásai kétségkívül későbbiek, mivel a vázlaton az egyes színek sorainak számát is feltüntette Madách, s az nem egyezik a végleges változattal[168].

Nagy Ervinné vetette fel annak a lehetőségét, hogy apróbb (pl. helyesírási) javításokra már Borsody Miklós is javaslatot tehetett, sőt, esetleg sajátkezűleg el is végezhette a javítást. Minthogy ismereteink szerint írásszakértő még nem nézte tüzetesen végig a kéziratot (időközben a kritikai kiadás előmunkálataként, megkezdődött az írásszakértői elemzés), így arra a kérdésre sem lehet megnyugtató választ adni, hogy Madáchon és Ara-

[167] Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése. Özv. Szemere Györgyné levele Harsányi Zsoltnak (1. levél).

[168] KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre „...írtam egy költeményt…"* Bp., 1983.

nyon kívül mások is végeztek-e kisebb korrekciót a mű szövegén, vagy tettek-e arra olyan javaslatot, amelyet a költő figyelembe vett. (Nem tudjuk pl., hogy ki írhatta át az egész műben az *úr* szót *Úr*ra, jóllehet a szárak utólagos meghosszabbítása jól kivehető a kézirat hasonmás kiadásán is[169].)

Eddig a drámai költemény három kéziratáról szóltunk, jóllehet csak egyetlen egyet ismerünk; ideje, hogy beszéljünk egy negyedikről is, amelynek egykori létezése szintén kétségtelennek látszik.

1863. március 15-én vagy talán még korábban megjelent a mű második „tetemesen javított" kiadása, amelyben a szerző Szász Károly javítási javaslatait is figyelembe vette. (Éppen a Szász Károlynak dedikált példány jelzi, hogy március 15-én már birtokában volt a szerző a tiszteletpéldányoknak.) Furcsa módon ritkán tették fel a kérdést a Madách-kutatók, s még ritkábban kísérelték meg a válaszadást, hogy mi lehetett ennek a javított kiadásnak a forrása?

A kulcsot a mű első kiadásának egyik példánya adja a talány megfejtéséhez, amelynek sorsa meglehetősen hányatott volt.

Először 1892. január 28-i keltezéssel olvashatunk erről a példányról a költő fiának, Madách Aladárnak a leltárában: „Az Ember Tragédiája 1861iki kiadása, benne saját kezű írású lajstroma személyekről, és a szövegben saját kezű czeruzajegyzetek=javitások". A leltár végén a következő megjegyzést olvashatjuk: „Ezen literaturai Kevercs és az Ember tragoediája (II. sz.) nem találtatott meg."[170] (Az idézetben említett *Literaturai kevercs* egy ifjúkori kéziratos lap volt, amelyet Madách Imre és öccse, Pál írtak.) Madách Aladár leírása arra vall – s ezt későbbi források is megerősítik –, hogy létezett a Tragédia első kiadásának egy a szerző által ceruzával javított változata, s abban volt elhelyezve *Az ember tragédiája vázlata*. Közbevetőleg: egyáltalán nem világos, hogy a kézirattal párhuzamosan vezetett vázlatot – miután a mű elkészültével fölöslegessé vált – miért nem semmisítette meg Madách, s az eddigi elemzések arra vonatkozóan sem közöltek hipotézist, hogy milyen céllal helyezte el azt a kinyomtatott mű egy példányában. Jobb híján arra kell gondolnunk, hogy az első kiadás „tetemes" javítása során lehetett a segítségére a lap, de hogy milyen módon, s hogy írt-e ekkor is még valamit a lapra a szerző, vagy csupán forrásként használta azt, az nem tisztázott. Mindenesetre a Tragédia negyedik „kéziratának" s egyúttal a második kiadás kéziratos forrásának ezt a bizonyos Madách által javított első kiadást kell tekintenünk. Egyáltalán nem biztos persze, hogy a nyomdásznak, Emich Gusztávnak is ezt a

---

[169] MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája (A kézirat facsimiléje)*. Bev.: HORVÁTH Károly. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.

[170] MADÁCH Aladár: *Madách Imre kéziratainak tartalma*. OSZK Kézirattár. Analekta 10.401.

példányt küldte el, bár éppenséggel megtehette. Ami ellene szól a feltevésnek az az, hogy publikációs céllal elküldött kéziratait általában nem kapta vissza a szerző; akkor miért kapta volna vissza éppen ezt a „kéziratot"?

Másrészt éppen azért, mert általában nem kapta vissza a kéziratait, logikusnak látszik, hogy a javítások ellenőrzése céljából megőrzött egy átjavított első kiadású példányt. Emich tehát vagy egy valódi kézirat alapján készíthette el a második kiadást vagy egy hasonló átjavított példány alapján, mint amilyen Madách tulajdonában maradt, de valószínűleg nem ugyanazon példány alapján, amelyről Madách Aladár beszámolt. Ezzel együtt az a leghelyesebb, ha a második kiadás esetében is csupán egy kéziratról beszélünk, arról, amelynek egykori létezéséről biztos tudomásunk van, s azt tekintjük *Az ember tragédiája* negyedik változatának.

S most kövessük tovább a „negyedik kézirat" sorsát! Tolnai Vilmos 1925-ben beszámolt róla, hogy mind a mű első kiadásának Madách által javított példányát, mind a Vázlatot Palágyi Lajostól vásárolta meg Szász Andor 1921-ben, s Palágyi állítólag ajándékba kapta azokat Madách Aladártól[171]. Az újabb tulajdonos 1943-ban Vasberényi Géza lett, akinek hagyatékából a Vázlatot a Petőfi Irodalmi Múzeum vásárolta meg 1981 után[172]. Kétséges azonban, hogy 1943-ban maga a Tragédia is Vasberényi Géza tulajdonába került-e; erről sajnos nincsenek adataink. Az azonban csaknem bizonyosnak látszik, hogy a „negyedik változat" még jóval később is megvolt valakinek a tulajdonában.

Szabó József evangélikus püspök, a mindmáig legnagyobb Madách-gyűjtemény létrehozója ugyanis egészen bizonyosan találkozott ezzel a példánnyal, sőt, az sem zárható ki, hogy a tulajdonában volt. Tanulmányában gyűjteményének három első kiadású példányát sorolta fel, ezek közül az 1. b. pontba sorolt példány: „Madách betű- és formahű szövegjavításaival a második kiadás számára."[173] A leírás alapján az látszik a legvalószínűbbnek, hogy csupán a „negyedik változat" másolatáról van szó, hiszen a leírás nem „sajátkezű" hanem csak „betű- és formahű" javításokat említ. Mindenesetre, még ha csak másolatról is van szó, ma már ennek a példánynak a megtalálása is jelentős eredmény volna. Jelen pillanatban ugyanis nem ismerjük a Tragédia második kiadásának forrását; még másolatban sem.

Úgy látszik, a szerző még a tetemesen javított második kiadásban is talált hibát (nyomdai hibáról éppúgy szó lehetett, mint utólagos módosítá-

---

171 TOLNAI Vilmos: *Madách-ereklyék*. ItK 1925. 84–90. l.

172 KERÉNYI Ferenc, i. m. 11. l.

173 SZABÓ József: *Madách-gyűjtemény Balassagyarmaton.* Palócföld 1969. 3. sz. 77. l.

sokról), mert tudunk egy olyan második kiadású Tragédia-példányról is, amely szintén Madách sajátkezű javításait tartalmazta, s amelyet talán a harmadik kiadás forrásának szánt. [Annak megjelenését azonban (1869) már nem érte meg.] A Szabó József-hagyaték gondozójának, a győri Xántus János Múzeum Madách-gyűjteménye kezelőjének, Freier Józsefnek a jóvoltából szereztünk tudomást arról a levélről, amelyből kiderül, hogy ezek szerint létezett egy ötödik s egyben végső szövegváltozata a műnek. A levelet dr. Guoth Béla téti földbirtokos, aranydiplomás ügyvéd írta Szabó Józsefnek 1976. VII. 11-én: „[…] A nálam lévő könyv – úgy látom a KÖLTŐ saját kezű bejegyzésétől javított – második kiadás, amely még az életében megjelent […]" Nagy kár, hogy ennek a kötetnek a lelőhelyét sem ismerjük.

Madách Imre főműve tehát mai ismereteink szerint jó tíz év alatt nyerte el végső formáját; jelenleg ugyan csak egyetlen kéziratos forrását ismerjük, amely föltehetően a harmadik változata volt a műnek, s amely előbb a Kisfaludy Társaság tulajdona volt, majd annak feloszlatása óta a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi, ám jó okunk van föltételezni, hogy (nem számolva ezúttal, hogy maga az ismert kézirat is több változatnak tekinthető) legalábbis öt kisebb-nagyobb mértékben eltérő szövegvariánsa létezett *Az ember tragédiájá*nak.

Bevezető – 2.

Bene Kálmán: Utam 2014. évi Tragédia-kiadásunkig

Madách Imre összes drámáinak sorában eljutottunk a fő műhöz, a Tragédiához. Az ember tragédiája általunk gondozott második, javított kiadását nyújtjuk át az Olvasónak, ám nem az 1999. évi kétkötetes Tragédia-kiadásunk (Madách Könyvtár 13. és 14. kötet) változatlan utánnyomását. Ez a mostani új szöveg is *Az ember tragédiája* kézirata, első két kiadása (1861, 1863), Tolnai Vilmos kritikai kiadása (1924) és Kerényi Ferenc kritikai igényű kiadása (1989) tanulságaiból indul ki, de itt felhasználjuk munkánkban még a Madách Imre által előkészített 1869-es harmadik Tragédia-kiadást éppúgy, mint Striker Sándor „érintetlen változatát" (1996), és a szinoptikus kritikai kiadást (2005) is. Korrekciók ott kerültek az új „főszöveg"-be, ahol meggyőzött bennünket a 2005. évi kritikai kiadás érvelése a változtatás szükségességéről, vagy ahol 1999-es szövegünkben hibát, bármilyen szövegtévesztést vettünk észre. A változtatások és eltérések a főszöveg („megállapított" szöveg, általunk gondozott Tragédia-korpusz) után szerepelnek, *Kommentárok* címmel.

Hogyan jutottam el ehhez a kiadáshoz? Madách munkásságának megismerését és kutatását pontosan ötven évvel ezelőtt kezdtem el: egy róla írt dolgozatommal bekerültem az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny döntőjébe, s ennek révén felvételt nyertem a szegedi egyetem bölcsészkarának magyar–német szakára. Madáchból írtam a szakdolgozatomat (1971), és belőle doktoráltam (1973) Horváth Károly professzor úrnál, aki a témának talán leginkább elismert szakértője volt abban az időben. PhD fokozatom is Madáchhoz kapcsolódik. 1977-ben az MTA Irodalomtudományi Intézet ösztöndíjasaként összegyűjtöttem az intézet megbízásából *Az ember tragédiája* szövegváltozatait[174], és előkészítettem a *Csák végnapjai* első, 1843. évi szövegváltozatának kiadását[175]. Az ezredforduló idején határoztuk el a Madách Irodalmi Társaságban Madách összes műveinek új kiadását, először a drámaszövegeket készítettem elő kiadás-

[174] Ld. http://archivum.iti.mta.hu/adatbazisok/Idegenkeziratok.htm 7-1. Fond: Idegen kéziratok (1956 és 2000 között az Intézetbe került eredeti kéziratok gyűjteménye.) 497. Bene Kálmán: Madách: Az ember tragédiája – az 1862-es és 1863-as kiadásának szövegkritikája, két pld.ban.

[175] Ld. MADÁCH Imre: *Csák végnapjai, 1843* – a dráma szövegének első kiadása, sajtó alá r.-e. In: *Madách-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 389–498.

ra, melyek bekerültek a MEK[176] állományába, ezeket a Mercator Stúdió[177] e-book formában is közzétette. *Tragédia*-kiadásaim következő lépését két CD-lemez[178] jelentette. A 2014-es kiadásra való felkészülés utolsó és legfontosabb fázisa a Madách Könyvtár sorozatban 1999-ben napvilágot látott két kötet volt[179].

Mennyiben más ez a 2014. évi kiadás, a Madách-drámák ötödik kötete, mint az 1999. évi kétkötetes kiadásunk? Az első, szembetűnő különbség, hogy míg az előző kiadás külön könyvben jelentette meg a főszöveget (MK 13.) és a jegyzetapparátust, kommentárokat (MK 14.), 2014-ben mindez egyetlen vaskos, keménytáblás könyvbe került. Természetesen az eltelt másfél évtized kiadásai és eredményei miatt sok más is változott, ez a könyv 1999. évi kiadásunk javított és bővített kiadása. Új *Tragédia*-szövegem nem csak tartalmában, de külső formájában is megváltozott. Az új szerkesztésben ügyeltem az esztétikus, áttekinthető, „szellős" tördelésre[180]. (Jelen Madách összes drámái című munkám minden drámaszövegére kiterjesztettem, s az itt bemutatandó szövegközlési metódusban átdolgoztam az összes dráma szövegét, mint ezt a kommentárok bevezőjében is írtam már!) Így *Az ember tragédiája* szövegében is minden megszólalás elkülönül a következőtől, minden szerzői utasítás *új sorba* kerül. S a legfontosabb: egységesítettem ez utóbbiak írásmódját: a *dőltbetűs, zárójeles forma* mellett döntöttem, valamint minden utasítást NAGY betűvel kezdtem és ponttal zártam, hiszen az egyszavasok (mint pl. a *Félre.* vagy az *El.*) is hiányos mondatok a dráma kontextusában. A „szellős", áttekinthető tördelés azt is jelenti, hogy a megszólalások között mindenütt lett sorhézag, s külön ügyeltem arra is, hogy a dialógusokon belüli verses szövegrészek (dalok, kórusok, rövid, epigrammatikus betétek) „versszakai" és sorkezde-

---

176 A Tragédia-szövegünk linkje ezek közül: mek.oszk.hu/00800/00849/index.phtml

177 A Mercator Stúdió Elektronikus Könyvkiadó Tragédia-linkje: http://www.peterybooks.hu/szepirodalom/klasszikus/klasszikus-dramak.html

178 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Kézirat, első és második kiadás, Tolnai 1924-es kritikai kiadása, Kerényi F. 1989-es kiadása, a Tragédia új főszövege, szövegváltozatai, Madách-dokumentumok, képek, illusztrációk. (1998), továbbá *Az ember tragédiája 20 nyelven, 25 fordításban CD-n.* A Társaság és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös kiadása. (1999)

179 Madách Könyvtár 13. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája. I. Főszöveg.* Sajtó alá r. Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság. Szeged–Bp. 1999. – 177 l. és Madách Könyvtár 14. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok.* MIT. Szeged–Bp. 1999. – 242 l.

180 Ld. Madách Könyvtár 84. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Madách Imre művei V. Drámák 5. Az összkiadást szerk. és a kötetet sajtó alá r. BENE Kálmán. [Az 1999. évi Tragédia-kiadás – MK 13. és 14. – átdolg., javított kiadása, új szövegváltozatokkal.] MIT. Szeged 2014 – 431 l.) Továbbá ld. *Kommentárok*-kötetünk Bevezetőjét is!

tei is elkülönüljenek egymástól[181].

A különböző kiadások szövegképe igen változatos, már-már kaotikus látványt nyújt, főleg a *Tragédia* szövegtípusainak elkülönítése terén. (E téren a 2005-ös „szinoptikus" kritikai kiadás sem minősíthető példaértékűnek, kiválónak.) Ezért drámakiadásaink hagyományait folytatva és továbbfejlesztve a következő betűtípusokat használjuk:

– normál betűvel jelennek meg a párbeszédek,
– normál NAGY betűkkel a szereplőnevek (ÁDÁM, ÉVA stb.), de *csak* a dialógusok előtt, az utasításokban nem[182],
– *zárójelben dőlt betűvel* a szerzői utasítások és a színek bevezető „helyszínrajzai",
– végül félkövérrel és végig NAGY betűkkel szedtük a címeket (a főcímet és a színek „címeit").

Szigorúan ügyeltem a műben ketté- vagy akár több részre bontott versszorok szedésére is: egy-egy ilyen sor esetében a 2. (vagy 3.) sor-résznek mindig ott kell kezdődnie, ahol az előző töredéksor abbamaradt. (A dráma első ilyen „kettétört" sora az Úr és Lucifer vitájának kezdetén:

144. sor Követelem.

AZ ÚR
(Gúnnyal.)
Legyen, amint kivánod.)

A tört sorok pontos megjelenítése felveti a „hány soros a Tragédia" régóta vitatott kérdését. A szinte kiadásonként másképpen sorszámozott drámaszöveg Madách vázlatlapjának sajátkezű összegzése szerint 4080 soros, Alexander Bernát 1909. évi magyarázatos kiadása 4139, Tolnai Vilmos 1924-es kritikai kiadása és Striker Sándor fent említett „rekonstrukciója" 4140, Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása alapján 4117, a mi 1999-es kiadásunk főszövegében 4141 sor, a 2005-ös krit. kiadás „szövegállapotok" oldalán 4079, a „megállapított" szövegnél 4117. Itt a sorok számozása színenként történt[183], felrúgva minden addigi sorszámozott kiadás ha-

[181] Mint pl. a római kurtizánok dalai (1182–1195. és 1197–1220. sor), a londoni (2574–2594. sor) és az utolsó szín (4118–4137. sor) karénekei, vagy Lucifer „imája" az elemekhez (272–275. sor) a 2. színben.

[182] Tehát nem folytatjuk a korábbi kiadások hagyományát, miszerint a szerzői utasításokban is nagy betűkkel jelennének meg a szereplők nevei. (Persze eléggé következetlenül, Párizsban pl. csak egyszer lesz csupa nagybetűs a SANSCULOTTE és a MARQUIS.) E „hagyomány" folytatása különösen a szövegek számítógépes feldolgozásánál jelentene ma nagy hátrányt.

[183] A szinoptikus kiadás a különös sorszámozása egyetlen prekoncepciót volt hivatott bi-

gyományát.

Miért? Véleményünk szerint *minden sor, melyet a drámában a szereplők mondanak, számozandó a kiadásban, miképp ezt Tolnai kritikai kiadása, vagy korábban Alexander Bernát magyarázatos kiadása is tette.* (Ez a kritikai kiadások előírása is.) Így a verses dráma eltérő verselésű betétdalai, vagy lírai betétei éppúgy nem hagyhatók ki a sorszámozásból, mint a prózai betétek (zsoltárok). Ez utóbbi 24 sort tesz ki Tolnainál és az 1. kiadásban, ezt a hagyományt folytatva 2014. évi új szöveg számozása is 24 sorral bővül a 7. színben. Így a *Tragédia* 4141 sorból áll. Kerényi 1989-es sorainak összege is tulajdonképpen 4141 sor (4117 + 24) volt[184].

Madách kéziratának készítésével párhuzamosan egy vázlatlapon, a *Tragédia* egyetlen fennmaradt vázlatlapján összegezte a Tragédia sorait. Érdemes összevetni e vázlatlap sorösszegeit kiadásunk egyes színeinek sorszámával – s láthatjuk, hogy már az 1., 1861 évi kiadásban is a mai sorszámhoz (4131) áll közelebb a Tragédia terjedelme, a 2. (1863. évi) kiadásban pedig csak 6 további sorral bővült.

Az első kiadás 51 sorral több, mint a vázlatlap összesítése. (Persze a vázlatlap is több 24 sorral, hisz a zsoltárokat nem számolta be Madách sem. Így a tényleges növekedés 51 – 24 = 27 sor. Ebből 23 sor mint Madách kimutatható toldása már megjelenik a kéziraton, 3 pedig Arany toldása. A kézirat sorösszege így nem azonos a vázlatlapéval, nem 4080 + 24, hanem 4109 + 24 soros. Miután az adott vázlaton a sorokat Madách megszámolta, még egyszer átjavíthatta, kiegészíthette szövegét. A vázlatlapra írt befejezési időpont így megkérdőjelezhető – Madách-javítások 1860 márc. 26-a után is születhettek még a K-on is.)

1861 4131 sorához a 2. kiadás 1863-ban 8 sort tett, melyeket főleg Szász kritikája alapján írt hozzá Madách a szöveghez. Ugyanakkor a 663. sor kimaradt az 1863-as kiadásból. Itt a gyarapodás: 58 illetve 58 – 24 = 34 sor. Főszövegünk további két sorral, a Tolnai kritikai kiadásában b-vel jelölt sorok Kerényi 1989. évi kiadásában és a mi 1999. évi kiadásunkban már folyamatosan számozott sorokkal. Ám a londoni színben eggyel elszámolta a sorokat, a 2695. után 4 sorral írta a 2700. sort. Így itt „nyert" egy sort, s a Tragédia szövege ezért lett nála 4140 sor.

Kiadásunk tehát Tolnai Vilmos első kritikai kiadásának eljárását fogadta el. A szinoptikus kiadás szerint a vázlatlapon közölt sorszámozás meg-

---

zonyítani: a vázlatlapon közölt sorszámozás megegyezik a kézirat sorainak számával. (Mindezek mellett a szinoptikus kiadás újítása, hogy színenként újrakezdi a sorszámozást, végtelenül megnehezítve ezzel a sorszámozott kiadások összehasonlítását.)

[184] A *Tragédia* sorainak számáról kialakult vita könnyebb megértése érdekében e Bevezetés utolsó oldalát követő 1. sz. MELLÉKLET táblázataival igyekeztem segíteni.

egyezik a kézirat sorainak számával, noha ez a bizánci zsoltárok számozatlanul hagyásával, az 1861-es Arany-javítások és az 1863-ban Szász nyomán bekerült új Madách-sorok levonásával is csak megközelíti a 4080-at. A „toldások" lajstroma, főszövegünk sorszámozása alapján:

– *Madách kimutatható toldásai* a kéziraton: 93, 147, 159, 169, 170, 171, 172, 187, 325, 619, 620, 757, 762, 768, 987, 1002, 1030, 1499, 2086, 2087, 2490, 2516, 2517 (23 sor).
– *Arany toldásai* (más esetekben Madách meglévő sorait javította): 623, 2286, 3932 (3 sor).
– *Madách toldásai az 1863-as kiadásban, Szász Károly bírálata alapján*: 1605, 1615, 2293, 2294, 2428, 3356, 3793, 3794 (8 sor).
– A kéziratban szereplő, ki nem húzott 2 sor, melyeket Tolnai 1924, KF 1989 és főszövegünk is a Tragédia érvényes, hiteles szövegébe számított, betoldott: 2165, 2239.

2014. évi kiadásunk tehát 1999-es első Tragédia-szövegünk „javított kiadása". Felvetődik a kérdés: miért nem másoltuk át változatlanul az új edícióba a szinoptikus kiadás megállapított szövegét? Hiszen azt azért kellett elkészíteni, írja Kerényi Ferenc[185], „*mert* – reménye szerint – *a krk. az alapszövege a népszerű, iskolai, szemelvényes kiadásoknak, a színházi előadásoknak.*"

Nos, ez a reménye nem jött be sem a Jankovics Marcell rajzfilmjének képeivel illusztrált díszes kötetben, sem az Európa Könyvkiadó 2010-es szép kötete[186] esetében – sem ebben a kiadásban. A rajzfilm képeivel illusztrált kiadásban a dráma szövegének tördelése botrányos, a szöveg pontatlan volt. Jobb lett volna, ha a Jankovics Marcell filmjében elhangzott rövidített, „meghúzott" szöveget közlik. Ezzel legalább mintát adhatott volna ez a kötet arra: hogyan kell és hogyan lehet a *Tragédiá*t úgy lerövidíteni, hogy azért az még Madách maradjon. Ám a szépen illusztrált könyv az Európa Kiadó *Turcsányi Márta* által gondozott szövegű kiadását másolta le. Csak egy formai különbség volt, az is az Európa kiadványa javára: míg abban a szerzői utasítások, helyszínmegjelölések a drámakiadásokban megszokott kurziválással különültek el a szereplők neveitől és a mondott szövegtől, addig az Akadémiai Kiadó rosszabb megoldást talált: ezeket a szövegrészeket itt ugyanúgy végig nagy betűkkel szedték, mint a szereplők neveit.

Ennél is nagyobb baj, hogy az „újító" Európa és a „másoló" Akadé-

---

185 *Az ember tragédiája*. Kritikai kiadás. 2005 – 8. l.

186 Madách Imre*: Az ember tragédiája Jankovics Marcell animációs filmváltozatának képeivel.* Akadémiai Kiadó Bp. 2011 és Madách Imre*: Az ember tragédiája.* Európa Könyvkiadó, Bp. 2010

miai Kiadó tördelője egyformán nem ismeri a drámai verssorok kiadásának szabályait. Madách ötös és hatodfeles jambusi sorokban írta a *Tragédia* szövegének nagy részét. Gyakran csak két (néha három) töredéksor tesz ki egy verssort. A bírált kiadások ezt egy tabulátornyi bekezdéssel oldották meg, így a szöveg telis-tele lett rövid sorokkal, erősítve a jámbor olvasóban a tévhitet: Madách Imre hanyag, rossz verselő volt, hisz ha ezeket a töredéksorokat új soroknak gondoljuk, gyakran megfordul a sor „lejtése".

A legnagyobb gond azonban a pontatlan, százéves sajtóhibákat tovább örökítő szöveggel volt mindkét kiadásban. A helyesírási modernizálás olykor az értelmezést is segíti. Ilyen pl. a *négy ezredév* esete, amikor a falanszterben a tudós szövegében kétszer is elemeire bontva, majd még egyszer az űrjelenetben Lucifer érvelésében szintén három szóban íródott Madách kéziratában. Igaz, olykor közel álltak a szavak egymáshoz, de sohasem kötötte össze az előző szó kezdőbetűjét a következő szó első betűjével. Emiatt a kis szóköz miatt lehetett, hogy a kiadások a huszadik század végéig egy sajtóhibás változatot örökítettek tovább: *négyezred év*-et írtak *négy ezredév* helyett.

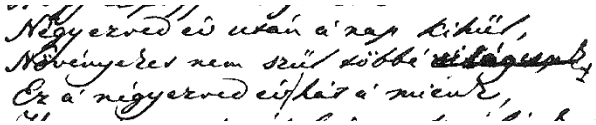

1999. évi kiadásunk szövegváltozataiban a MIT tette helyre a tévedést. A szinoptikus kiadás visszatért a falanszterben a három elemes írásmódhoz (négy ezred év), az űrjelenetben, hogy még „pontosabb és logikusabb" legyen, a három elemet egybeírta (négyezredév). A két fentebb bírált kiadás a falanszterben a százötven éves hibás megoldást (négyezred év) választotta, az űrjelenetben a kritikai kiadás hibás megoldását (négyezredév).

Noha a 2005-ös Kerényi-féle kritikai kiadás után olyan véleményeket olvashattunk, hogy az abban szereplő „megállapított szöveg" után nem lehet több szövegprobléma Madách főművének kiadásával – ez a vélekedés sajnos alapvetően téves volt. A szövegállapotokat rögzítő bonyolult jelzésrendszerű „kínai" szöveg dekódolása a könyv bal oldali lapjain igen komoly felkészülést és koncentrálást igénylő feladat, s felhasználása az eljövendő kiadásokban csak illúzió. A jobb oldali „megállapított szövegre" támaszkodni sem jelent sokkal többet a *Tragédia* első két kiadása szövegének felhasználásánál.

A mű főszövege után a Kommentárok megismételtem és ahol kellett.

javítottam az 1999-es kiadás szövegváltozatait. Ezekhez négy fejezetben *"új szövegváltozatok"* járultak: 1999-ben ugyanis még nem vettem figyelembe a (valószínűleg) Madách által előkészített 1869-ben megjelent harmadik *Tragédia*-kiadást, Striker Sándor Arany János és Szász Károly javításait elvető „érintetlen szövegű" kiadását (1996) és Kerényi Ferenc szinoptikus kritikai kiadását (2005). Itt ezek „szövegkritikája" alapján még külön összegyűjtöttem mindazokat a korrekciókat is, melyeket 1999-es *Tragédia*-szövegemen kellett elvégeznem[187].

Néhány összefoglaló gondolatot is közölnék itt az "új szövegváltozatok" négy fejezetéről.

Ahhoz tehát, hogy teljes legyen a kép a *Tragédia* szövegének kialakulásáról, először áttekintettem a dráma harmadik kiadását, amelyet bizonyos források szerint még Madách készített elő[188].

Az első fejezetben a feltehetőleg Madách Imre által gondozott 3. kiadás (1869) 2014. évi főszövegünktől *eltérő sorait, szavait, írásjeleit* gyűjtöttem össze, a csupán helyesírásukban eltérő sorokat *nem* közöltem. A sajtóhibák kivételével nem szerepeltek itt azok a sorok sem, amelyek ugyan eltérnek jelen kiadásunktól, de csupán az 1863. évi második kiadás hibáit ismételték meg. Ugyanakkor végigkísértem a 3. kiadás mondatzáró és tagoló írásjeleinek változtatásait, hiszen ebben a tekintetben úgy tűnt: ez a „javítás" egy tudatos szöveggondozás bizonyítéka. Véleményem szerint ezt, valószínűleg halála előtt még maga a szerző „követhette el". Nagyon gyakori előfordulásuk miatt csak a sorszámok felsorolásával lajstromoztam a kiadásban kihagyott (többségében sorvégi) gondolatjeleket. Ezek elhagyása is az esetek nagy részében tudatos szövegalakítást sejtetett a kiadás szöveggondozója (talán maga Madách?) részéről.

Összegezve: Az 1869. évi 3. kiadásban a mondatzáró vagy tagoló írásjel megváltozását 311 sorban észleltem. Ebből: 175 új ! jel került a korábbi 240 mellé, (bár e 70% feletti növekményben szerepet játszik, hogy sok ! jelet az *óh* és az *ah* után toldott be a 3. kiadás gondozója). A ? jelek száma mintegy 20%-kal gyarapodott, az első kiadások 333 ? jele mellett kb. 60 új ? jelet számoltam össze. A gondolatjelek elhagyása 406 sorban történt meg. (Ez

---

187 1. Madách Imre: *Az ember tragédiája* harmadik kiadása. (3., tetemesen jav. kiadás. Pest, az Athenaeum kiadása, 1869,
2. Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukcója.* Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével. Bp., 1996. I. kötet 297 l., II. kötet (az „érintetlen változat") és végül
3. Madách Imre: *Az ember tragédiája.* – In: Krit. kiad. Sajtó alá r. és szerk., a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta: Kerényi Ferenc. Argumentum, Bp., 2005

188 A kérdés történetéről ld. Andor Csaba bevezetőjét a Tragédia születéséről, valamint később az új szövegváltozatoknál a 191. sz. lábjegyzetet!

az első kiadások 674 gondolatjelének kb. 60%-a!)

Szabó József 1972. évi *Tragédia*-kiadásának utószavában írta: *„A harmadik kiadás már Emich halála után, de az általa alapított Athenaeum kiadásában jelent meg, 1869-ben. Ennek a címlapján is ott büszkélkedik a megjegyzés:* Harmadik, tetemesen javított kiadás. *S ez még az előzőnél* [t. i. a 2. kiadásnál] *is indokolatlanabb. A második kiadás több sajtóhibája és tárgyi hibája megmaradt a harmadik kiadásban is, a javítások pedig szinte csak az írásjeleket érintették.* [De mekkora mértékben! – B. K.] *A korrektor – nem tudjuk ki volt – rontott is a szövegen: egy-egy nem túl jelentős helyesírási szabály kedvéért több helyen megbénítja a jambust."*[189]

Az utolsó mondathoz három megjegyzést fűznék:

1. Szerintem a sok sajtóhiba a nyomda hanyag munkájának a következménye, de mint a fenti összeállításból is látható volt: ez a kiadás nem rontott szinte semmit a ritmikán.

2. Az ismeretlen korrektor nem érezhette volna magát felhatalmazva több száz írásjel megváltoztatására – ha csak nem maga Madách Imre javított volna a második kiadás szövegén, ahogy ezt az első kiadás után is tette. Ha bebizonyosodna, hogy ezek a javítások Madách kezétől származnak, az utolsó szerzői szövegnek tekintve meg kellene változtatni az eddigi kiadások legtöbbjének szövegét, bizonyos szempontból eldobhatnánk Tolnai Vilmos és Kerényi Ferenc kritikai kiadásait is!

3. Avagy lehetett a szöveg gondozója Gyulai Pál is, aki megkapta Bérczy Károlytól Madách kéziratait egy eljövendő összes művei kiadás előkészítésére. Ha nem tudjuk a Madách által javított második kiadás létét bizonyítani és az adott példányt megtalálni, akkor nagyon is lehetséges Gyulai Pál szöveggondozói munkája. *Az 1880-ban kiadott Madách Imre összes művei 2. kötetében található Tragédia-szöveg ugyanis* az 1869-es kiadáson alapult*, a fent összegyűjtött változások szinte száz százalékban* megegyeznek *az 1880-ban kiadott Tragédia-szövegével!*

A második fejezetben Striker Sándor 1996. évi kiadását, *Az ember tragédiája* „érintetlen" változatának kiadásomtól *eltérő* sorait, szavait gyűjtöttem össze. Ebben a kötetben Striker az eredeti Madách-szöveget kísérelte meg rekonstruálni, Arany javításait kihúzva. A csupán helyesírásukban eltérő sorokat mellőztem, szintén nem szerepelnek a kimutatásban azok a sorok, ahol az aposztrófok kitétele az egyedüli eltérés.

Striker Sándor vállalkozása előtt Szabó József már próbálkozott 1972-ben egy olyan *Tragédia*-kiadással, amely, meglehetősen kis részben ugyan, de

---

[189] Ld. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Bálint Endre rajzaival. Sajtó alá r. Szabó József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972 – 316 l.

vissza akarta csempészni az Arany-javításokkal szemben az eredeti Madách-szöveget. Ez a visszaállítás 9 sorban történt meg, melyből az első nyolcat a fenti Striker-kiadás „madáchi" sorai között külön is jeleztem.

Striker rekonstrukciója sikeres, de nem hibátlan vállalkozás volt. A kötet sorait összevetve az 1861-, 63- és 69-es kiadások, továbbá a későbbi kritikai kiadások textusával, megállapítható, hogy Arany János javításai (sőt, még Szász Károly szövegmódosító javaslatai is némiképp) az esetek többségében csak előnyére váltak Madách művének. Semmiképpen sem lenne szabad ma már „visszaállítani" Madách első szövegváltozatát. Már csak azért sem, mert a Striker-kiadás az első madáchi szövegváltozatot közli mindenütt, holott az ultima manus-nak az 1863. évi, a szerző által továbbjavított, csiszolt szövegnek kellett volna lenni, s abban bizony egyetlen kivétellel – a *meztelábas* szót állította vissza csupán saját szövegéből – elfogadta Arany János javításait Madách. Az „érintetlen" szövegű kiadás azt bizonyítja számomra: nagyon is helyénvaló volt Arany tapintatos korrekcióinak többsége (gondoljunk pl. a ma már komikus tájnyelvi hatásokra, a *nem-e, nee, sikojtás, tikteket-, aztat-, silledt*-féle szóalakok javítására), Arany korrekciói sokat segítettek a *Tragédia* sikeres befogadásában, kanonizálódásában. Persze akadtak olyan javítások is, ahol Madách korábbi szóváltozata lenne ma már az elfogadhatóbb (mint pl. a *máskint* helyett a *másként*, vagy a *körökbül* helyett a *körökből*). A kiadás szövegét tehát ezután a vizsgálódás után sem tekinthettem az új *Tragédia*-kiadás forrásának.

Az *Új szövegváltozatok*ban a legfontosabb és legterjedelmesebb a harmadik fejezet. amely tulajdonképpen Kerényi Ferenc „szinoptikus" kritikai kiadásának (2005) bírálata a kötetben. Ebben összehasonlítottam a szinoptikus kiadás megállapított szövegét 2014. évi új kiadásunk főszövegével. Ha az összes eltérést, ami 2014-es, mai helyesírást előnyben részesítő, „olvasóbarát" főszövegünk és a 2005 krk „megállapított" szövege között fennáll, felsorolni szándékoztam volna, a kiadáshoz minimum két kötetre lett volna szükség. Nem lajstromoztam tehát az olyan eltéréseket, amelyek az 1863-as 2. kiadást helyesírásában is rekontstruáló Kerényi-szöveg és a ma érvényes helyesírás között vannak, és *ugyanakkor a mai írásmód nem változtatja meg a Tragédia időmértékes ritmusát*.

Az összehasonlításban a Tragédia 492 sora vagy szerzői utasítása szerepel. A legtöbb eltérés a helyesírási modernizálásból eredt. Kerényi 1989-ben sajtó alá rendezett „kritikai igényű" Tragédia-kiadásának helyesírási modernizációját tekintettem mintának 1999-ben és 2014-ben is, ezért sem követ(het)tem a megállapított szöveget. A különbségek igen tetemes része olyan eltérés, amelyet az 1863-as kiadás szövegét rekonstruáló krk annak ellenére ajánlott mintának, hogy a kéziratban, vagy az 1861-es első kiadás-

ban a mai helyesírással azonos, a ritmust sem rontó más szóalak szerepelt. Ilyen a 200., 206., 300., 1022. és még sok más sor.

Javítottam azt a következetlenséget is, ami a *mily – míly – milly* és az *ily – íly – illy* szavak írása esetében alakult ki a krk-ban. Kerényi Arany János javításait alkalmazza, amikor a ritmikailag hosszú szótag esetében hosszú í-re javította a rövid i-t. Ugyanakkor számos egyéb helyen megmaradt (Arany szövegkiadásában 1861-ben is!) a szövegben az *illy, milly* hosszú mássalhangzós megoldása is. Mi 2014-ben egységesítettük: ahol hosszú szótagnak kell állni verstanilag e szavak esetében, mindig a sokkal gyakoribb *rövid magánhagzó* + *lly*-t alkalmaztuk. (Ld. pl. a IV/60., 63., 108., az V/221., 270., a VI/33., 146. sorokat többek között!)

Természetesen *mindenütt javítottam a szerzői utasítások régies helyesírását*, hiszen a prózai szövegben teljesen felesleges egy mához szóló szövegkiadásban 1863 ma már hibás helyesírását másolni.

A *külön- és egybeírások eltérései* sem szerepelnek, de kivételt tettem három olyan esettel, amelyek szövegértési és értelmezési gondokat is okozhattak a hagyományok követésével. Így e sorok mégis szerepelnek itt. (Ld. az 515 – *életfájából*, a 844. – *túlerős* és a 3405. – *négy ezred év* – sorokról írtakat!)

A krk-val szemben úgy döntöttem, hogy mai helyesírású textust kell adni egy pontos mai kiadásnak, de nincs jogunk Arany János és Szász Károly mellé felsorakozni a szöveg átírásában. Ezért *elvetettem Kerényi Ferenc „értelmező" javításait* a [HARMADIK] UDVARONC szereplőnév kiegészítésében, hiszen a sorszám szükségtelen a találka-jelenetben. Ekkorra ugyanis a többi udvaronc már lelép színről.

Ugyanígy feleslegesnek ítéltem két név-javítást is a szerzői utasításokban: minden olvasó érti, hogy a zárdába visszavonuló Izóra Éva megfelelője (a VII. szín 394. sora, vagyis az 1788. sor után), vagy azt is átlátja, hogy a Dantonnak a vesztegető gyűrűt „beszolgáltató" sans-culotte tulajdonképp Ádámnak adja a gyűrűt (ld. a IX. szín 188. azaz a 2328. sor előtt!). A jegyzetek mondatát ismételném: *Ne javítsuk ki Madáchot!*

Az *Új szövegváltozatok* negyedik fejezete arról szól, hogy hol és miért változtattam az 1999. évi *Tragédia*-főszövegen? Ahhoz a kiadáshoz képest mintegy *76 helyen* újult meg a szöveg. Talán soknak tűnik, de azt is figyelembe véve, hogy 2005 krk megállapított szövegét közel félezer helyen nem tudtam követni az új kiadásban, talán ez mégsem olyan sok.

A változtatások mintegy harmadában 27 olyan dialógus- vagy szerzői utasítás-részletet található, ahol sajtóhibák korrigálása volt az indok. Ebből 7 hiba volt csupán 1999. évi „bűnöm" (817., 858., 1924., 2724., 3605., 3761. sorok + a 3245–46. sorok rossz tördelése), 20 az 1989-es „kritikai igényű" Kerényi-kiadás *kritikátlan* másolásából eredt.

Már 1999-ben is bíráltam 1989 helyesírási javításait a ritmikai szempontból érdektelen esetekben (ld. a tisztúlt, körülvesz tipusú szóalakok javítatlanságát!), itt ehhez még 14 új, ritmikájában közömbös szó helyesírási javítása társult.

A 2005 krk 30 esetben győzött meg, hogy 99-es főszövegünk helytelen vagy téves volt. Kiemelkedő „felfedezése" volt a krk-nak egy a kiadásokon végigvonuló téves olvasat, egy komikus, félreértelmezhető sajtóhiba kigyomlálása. Ez a 2679. sorban (*Kik még imént szunnyadtak a padokban,*) olvasható szó, a *szunnyadtak*, hisz az ugyan igaz, hogy a diákok az unalmas órákon „elszunnyadhatnak", de itt egy ízes, egészen más jelentésű tájszó állt Madách kéziratában. Ennek jelentése nem az alvás szinonímája, a kérdéses *sunnyadtak* szóhoz a mai sunnyog, vagy sunyít igének lehet inkább némileg köze…

Csak 5 olyan változtatás volt (a 2093., 2116., 2122., 2123. sorok előtt a TANÍTVÁNY szereplőnévnél, ill. a 193. sorban), amely nem sorolható be a fenti kategóriákba.

Külön kiemelendő egy teljesen új, minden eddigi Madách-kiadás szövegétől eltérő variáns. A 193. sorról (Mi a sugár, ha *szín* / szív nem fogja fel?) van szó, idézem a sor jegyzetét: *„A kiadásokban makacsul végigvonuló téves olvasat javítása. A sugarat nem szín, hanem csak a szív foghatja fel. Ezt igazolja a kéziratsor nagyítása is."* A szív a *Tragédia* egyik alapmotívuma, 41-szer fordul elő az egész műben. A szín is sokszor, de mint a dráma jelenetét jelentő szó. De legfőbb érv a szövegösszefüggés a szív mellett, az új szöveg két szép egymásra épülő költői kép, a régi változat bizony képzavar.

Végül röviden szólnék arról, hogy *milyen nyitott kérdések maradtak* számomra egy esetleges későbbi *Tragédia*-szövegkiadásban.

Az első probléma, hogy őszinte sajnálatomra maradt néhány hiba, elgépelés 2014. évi kiadásomban. Ezt mindenképpen javítanom kell, ezért egy alapos revízió után honlapunkra (www.madach.hu) egy kijavított változat fog felkerülni.

A fontosabb gond az, hogy nem sikerült még megnyugtatóan kideríteni: kitől származtak az 1869. évi 3. *Tragédia*-kiadás írásjeleinek nagyarányú és jelentős mértékű változásai. Ki a bűnös? Egy ismeretlen korrektor? Esetleg Gyulai Pál? Vagy maga Madách Imre? Ha bebizonyosodik az, hogy Madách javított, az ultima editio elve alapján egy új, a 3. kiadás szövegére alapozó *Tragédia*-kiadásra lesz szükség[190].

---

[190] Ld. a második mellékletet, amely egy ilyen 1869-es 3. kiadás szövegére alapozó *új* edíció egy képzelt lapjának összevetése lenne 2014. évi szövegünk oldalával.

MELLÉKLET – 1.

A drámai költemény sorainak száma a kiadásokban:

Madách vázlatlapja	**1861**	**1863**	**1999**	**2005 szövegv.**	**krk megáll. szöv.**
1. szín – 151	153	153	153	151	153
2. – 181	188	188	188	181	188
3. – 214	214	214	214	214	214
4. – 252	261	260	261	252	261
5. – 266	270	270	270	266	270
6. – 296	296	296	296	296	296
7. – 487	512	514	514	487	490*
8. – 242	244	244	244	242	244
9. – 248	246	248	250	247	250
10. – 179	182	183	183	179	183
11. – 592	592	592	592	592	592
12. – 444	444	445	445	444	445
13. – 150	150	150	150	150	150
14. – 176	177	179	179	176	179
15. – 202	202	202	202	202	202
össz.: 4080	**4131**	**4138**	**4141**	**4079**	**4117**

*A legtöbb hagyományos kiadásban a zsoltárok + 24 sort tesznek ki.

	Eltérések a vázlatlaptól				krk 2005
	1861	1863	1999	krk 2005 szv.	megáll. sz.
1.	+ 2	+ 2	+ 2	0	+ 2
2.	+ 7	+ 7	+ 7	0	+ 7
3.	–	–	–	–	–
4.	+ 9	+ 8	+ 9	0	+ 9
5.	+ 4	+ 4	+ 4	0	+ 4
6.	–	–	–	–	–
7.	+ 25	+ 27	+ 27	0	+ 3
8.	+ 2	+ 2	+ 2	0	+ 2
9.	– 2	0	+ 2	– 1	+ 2
10.	+ 3	+ 4	+ 4	0	+ 4
11.	–	–	–	–	–
12.	0	+ 1	+ 1	0	+ 1
13.	–	–	–	–	–
14.	+ 1	+ 3	+ 3	0	+ 3
15.	–	–	–	–	–
össz.:	**+ 51**	**+ 58**	**+ 61**	**– 1**	**+ 37**

***

MELLÉKLET – 2.

Mintaoldal egy lehetséges új kiadáshoz

2014. évi kiadásom 25 sora (1557-1582., Hetedik szín) mellé odahelyezek egy virtuális, 1869. évi III. kiadás javításait is figyelembe vevő új kiadás azonos 25 sorát. (Ha bebizonyosodna, hogy ez az ultima editio, ezután így kellene kiadni a Tragédiát…) A képzelt új kiadásban helyen változik meg a központozás, az írásjelhasználat. Azokat a sorokat, ahol más írásjel áll, vagy egy gondolatjel elmarad, a sor végén ♦ szimbólummal jeleztem.

↓

AZ AGG ERETNEK
A pártosok. – Mi szemtelen kisérlet
Még versenyezni vélünk. Vagy, felelj,
Hol van csak egy egyházatyátok is,
1560 Mint Árius és a két Euséb? –

A BARÁT
Hát bírtok-é egy Athanásiust?

AZ AGG ERETNEK
Hol vértanúitok?

A BARÁT
Több, mint tinektek.

AZ AGG ERETNEK
Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra. –
1565 Mondom, ti vagytok a nagy Babilon,
Az a kéjhölgy, kiről Szent János írt,
Mely el fog veszni a világ szinéről. –

A BARÁT
A hétfejű sárkány, az Antikrisztus
Vagytok ti, kikről Szent János beszél,
1570 Gazok, csalárdok, ördög cimborái.

AZ AGG ERETNEK
Rablók, kigyók, paráznák, torkosok…

PÁTRIÁRKA
El vélök, el, máris soká időzünk,
Isten dicsére, a máglyára őket!

AZ AGG ERETNEK
Isten dicsére, jól mondád, gonosz,
1575 Isten dicsére hull az áldozat. –
Erősek vagytok, tesztek kény szerint,
De jó-e a tett, ítél majd az ég. –
Számlálva immár bűnóráitok,
Vérünkből új csatárok születendnek,
1580 Az eszme él, s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet. –
Jerünk, barátim, a dicső halálba. –

AZ AGG ERETNEK
A pártosok. Mi szemtelen kisérlet ♦
Még versenyezni vélünk! Vagy, felelj, ♦
Hol van csak egy egyházatyátok is,
1560 Mint Árius és a két Euséb? ♦

A BARÁT
Hát bírtok-é egy Athanásiust?

AZ AGG ERETNEK
Hol vértanúitok?

A BARÁT
Több, mint tinektek! ♦

AZ AGG ERETNEK
Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra. ♦
1565 Mondom, ti vagytok a nagy Babilon,
Az a kéjhölgy, kiről Szent János írt,
Mely el fog veszni a világ szinéről. ♦

A BARÁT
A hétfejű sárkány, az Antikrisztus
Vagytok ti, kikről Szent János beszél,
1570 Gazok, csalárdok, ördög cimborái! ♦

AZ AGG ERETNEK
Rablók, kigyók, paráznák, torkosok!… ♦

PÁTRIÁRKA
El vélök, el, máris soká időzünk,
Isten dicsére, a máglyára őket!

AZ AGG ERETNEK
Isten dicsére, jól mondád, gonosz,
1575 Isten dicsére hull az áldozat. ♦
Erősek vagytok, tesztek kény szerint,
De jó-e a tett, ítél majd az ég. ♦
Számlálva immár bűnóráitok,
Vérünkből új csatárok születendnek,
1580 Az eszme él, s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet. ♦
Jerünk, barátim, a dicső halálba! ♦♦

Szövegváltozatok

1999. évi kiadás

Rövidítések:

K kézirat. Fakszimile kiadása: Akadémiai K., Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.
1861 Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.)
1863 Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.
A jav. Arany János javítása. A rövidítéssel csak a K-on is nyomon követhető Arany-javításokat jelöljük.
A Arany János megjegyzései 1861. okt. 21-i levelének mellékletén.
M Madách válasza Arany megjegyzéseire, 1861. nov. 2-ai leveléből.
Sz Szász Károly 1862. okt. 6-i leveléhez mellékelt megjegyzései alapján tett javítások.
T 1924 Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924.
KF 1989 Madách Imre válogatott művei c. „kritikai igényű" kiadásának Tragédia-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. – Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
sh sajtóhiba.
áth. áthúzva.
fsz főszövegünk (a Tragédia általunk gondozott szövege).
gör görög
lat latin
[korsz.] helyesírási korszerűsítés. [Indoklását ld. a 9. sor jegyz.-nél!]
<*Ádám*> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.
<....> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése.

[*A szövegváltozatokat, variánsokat dőlt betűvel közöljük.* Nem tüntetjük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek. (Pl. *cz* helyett *c*, az aposztrófok a névelőnél, pl. *a'*, a vonatkozó névmások egybeírását: *a ki* helyett *aki*, a K-ban nem javított különírt igekötős igéket, összetett szavakat, amelyeket 1861-től jó helyesírással közölnek a kiadások, végül a kettős mássalhangzók

hosszú – ho*szszú* – alakjának négybetűs formáját.) Szövegváltozatnak számít viszont a verselést felborító helyesírási változtatás, pl. *ílyen* vagy *illyen* helyett az *ilyen* stb.]

A főszöveg változatai, a K, az 1861. és 1863. évi, M életében megjelenő kiadások, valamint Tolnai 1924. évi és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadásának figyelembe vételével

[Címlap:] K: *Az ember trag<oe>édiája.*
Drámai költemény.
[T 1924 elhagyja a műfajmegjelölést.]
<1860>

ELSŐ SZÍN

K: *Első <I>* [majd áth. szintén:] *<1^{ső}> szín.*
[1861-ben, 1863-ban, T 1924-ben marad a színek jelölése betűvel, végén ponttal, a későbbi kiadások a címekre érvényes helyesírást alkalmazzák, mint fszünk.]

1 K, 1861: *i*sten*em*nek,
A: Ez *em* nagyon személyes, erőlteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni.
Sz: isten*em*nek helyett jobb volna: istenünknek: mert az angyalok *kara* énekli.
1863, T 1924: *i*stenünknek,
KF 1989: Istenünknek,

6 A: „Részünk csak az *árny*" s alább: „*Fényében* ily osztály részt…" Ellentmondásnak látszik, hacsak úgy nem vesszük, hogy az *árny* része a *fénynek*. Lehet talán így is.

7 A: ez a *hogy* kivált (fontos végen) lyrában, sorvégen rosz. Nem lehetne segítni rajta?

8 K, KF 1989: illy
1861, 1863, T 1924: Fényében *ily*

9 K, KF 1989: Megtestes*ü*lt
1861, 1863, T 1924: Megtestesült [Ha a verselést nem módosítja, KF 1989 felfogásával szemben a mai helyesírású változatot vettük fel fsz-ünkbe. A jambus hosszú szótagja nemcsak hosszú magánhangzóval, de a szótagot záró két mássalhang zóval zárt szótag) is létrejöhet. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, az ilyen esetekben is mindig a mai helyesírású alak mellett döntöttünk. Ezek a korszerűsítések, különösen az *-ul*, *-ül* igeképző és ha tározórag esetében, igen gyakoriak, KF 1989 szövegéhez képest több mint 250 sor változik fsz-ünkben. A hasonló esetekre a továbbiakban a [korsz.] jelzéssel utalunk!]

10 K és 1861: béfejezve *áll,*
Sz: jobb volna: – *már;* a rímért.

1863-tól: béfejezve már,
11 K: *ú*r
1861-től: Úr
13 1863 sh: Be van *be*fejezve
14 K: <*S úgy összevág minden, hogy azt hiszem*>
A jav.: A gép forog, az alkotó pihen.
15 K: Év-milliókig <*szépen elforog*>
A jav.: Év-milliókig eljár tengelyén
14– A: E sorokban az *azt hiszem*.. kissé furcsa: de az egész
15 négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikai színben tűnik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van, s első szava istennek. Nem lehetne majesteticusabb hangúval cserélni föl? Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem újra elő. [Majesteticus: fenséges.]
16 K: *ű*jítni
1861-től: ujítni
17 Sz: világ*im* szokatlan, jobb: világ*om*. [M nem változtatott.]
20 után utasítás K: csillaggömbök-<*kel*>
M jav.: csillaggömböke*t*
K: *S*<*v*>érák
A: „Svérák" (több helyen). Szférák, vagy sphaerák.
A jav.: Szférák
21 K: *Millyen*,
1861: *Mílyen*,
1863, T 1924, KF 1989: Milyen.
26 K: Azt hinnéd, <*hogy dőre szikra,*>
A: dőre szikra – a *dőre* csak hézagpótló epithetonnak tetszik. „*szikra*" és „*világa*" képtelen rossz rím, egyikben *i–a* hangzók, másikban *á–a*. [Epitheton ornans (görög): díszítő jelző, állandó jelző.]
A jav.: Azt hinnéd, egy <*messze*> [majd:] <*égi*> [végül:] gyönge lámpa,
28 K, 1863, KF 1989: világa.
[A sor végén a gondolatjel hiányzik.]
1861, T 1924 [fsz]: világa. –
30 K: <*Szét szakadni, össze esni*>
A jav.: Összehullni, szétsietni:
A: az utóbbi sor syntactice és grammatice homályosan fejezi ki a gondolatot. [Syntactice – ejtsd: szintaktice, lat: mondattanilag. Grammatice: nyelvtanilag.]
34 K: Táv<*olról*>
A jav.: Táv<*unnan*>
[végül:] Távulnan
35 K: *miljó*
A jav.: milljó
36 K: B*ó*ldogságot,
1861-től: Boldogságot,

37 K: Mil*ly* szerény<*en pislog*> ott<*an*>
A jav.: Mi*l*y szerény ott – egykor majdan
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mily
38 A: „Csillaga a szerelemnek” – ez talán frivol itt, annyival inkább, mert még akkor nem volt *az*, de különben is csak a föld fia nézheti *csilla*gnak azon sphaerákat, angyal nincs oly opticai csalódásban.
40 K: Vígasz<*á*>úl <*sok vak éjnek*>
A jav.: Vígaszúl a földi nemnek. –
42 K: Itt enyészők <*romladéka,*>
A: „Itt *enyészők oszladéka*” [Madách kéziratában: romladéka – Arany tollhibája.] – Ha a teremtés után mindjárt kezdődik a színmű, talánnincs helyén *enyésző* világokat látni még.
M: „Itt enyészők omladéka”, azért írtam, mert Lucifer is csakhamar e’ hely után, taglalván a teremtés művét, csak az anyagok össze gyurásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. – Mert a mű folytán sokszor jő elő ily vonatkozás: „kezdet, vég”, bolond megkülönböztetés, egynek vég, másnak kezdet. – Mind ezzel csak előtted akartam magamat a logycatlanság vádja alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a legnagyobb hibának tartok) a publicumnak nem magyarázhatok s így csak bátran ki vele. –
A jav.: Itt enyészők koporsója:
45 K: <*Mint rendbontó*> jő amott az
A jav: Rendzavarva jő amott az
47 K: *ú*r
1861-től: Úr
48 K: <*Lesz a rendnek hirdetője.*>
A jav.: Rend lesz útja ferdesége. –
49 K, 1861, 1863, T 1924: Jö*sz* te,
Sz: *jősz te* helyett, *jöszte!*
K: Jö*sz* te, kedves <,> ifj<*ú*> szellem <!>,
1861-től: Jö*sz* te, kedves ifju szellem,
KF 1989: Jössz te,
53 K: rajtad< ,>!
57 K, 1861, 1863, T 1924: kö*ny*
KF 1989: könny
58 K: Mint tavasz s tél <*helyt cserélnek,*>
A jav.: Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
1863 sh: vesz rajta.
59 [A sor Arany betoldása, egy későbbi kihúzott M-sor – <*Lesz az árny és fény felettek*> – átfogalmazása.]
60 K: Az úr kedve és haragja
A: „cserélnek – felettek” nem igen jó rím: *é–e – e–e.*
60. sor után K: <*Lesz a fény és árny felettek*> [A sort A áthúzta.]
60 K, 1861, 1863, T 1924: az *ú*r
KF 1989: az Úr

[Az 58–60. sor a K-ban tehát más sorrendű, mint a végleges, A javította szövegben. A K 58–60. sora a következő volt: Mint tavasz s tél *helyt cserélnek*, / Az *úr* kedve és haragja / *Lesz a fény és árny felettek*.]

61 K, 1861, 1863, T 1924: *ü*rt
KF 1989: űrt

63 K: Me<*l*>ly

64 K: hozta létre,

[A három főangyal hozsánnájában az utolsóelőtti sorban a kiadásokban mindig a vessző helyén kettőspont áll. Ld. még 69. és 74. sor!]

65 K: <*e*>szme! [e átírva, M jav.: Eszme!]

65 sor után szerzői utasítás K: <.....> (Lebor*ál*.)
[A szó első betűit M kivakarta és átírta.]

66 K: Ki az örö<*k*>ké változ<*ót és*>

A: „öröké" – örökké (mert örökvé-*ből*). A helyesírási hibákat ezentúl nem jelölöm ki, majd kijavítom, ha kezemen megy át a correctura.
A jav.: Ki az örökké változandót

67 K: *A* változatlant egyesíted,
A jav., T 1924: S a változatlant egyesíted,
1861, 1863, KF 1989: *S* változatlant

[A főszöveg a K alapján emendálva: S a változatlant… Így helyreáll a sor szótagszáma és mértéke, az ötödfeles jambus is!]

69 K: nemzedéket,

70 K: *e*rő! [e átírva, M jav.: Erő!]

71 K: b<*ó*>ldogságot árjadoztatsz

[Az ékezet áth. T megjegyzése: A aláhúzta a *j*-t, de meghagyta, vesd ösz-sze 768., 1821. sor!]

74 K: felavatva,

75 K: *j*óság! [j átírva, M jav.: Jóság!]

76 K: S te hallgatsz <*Lucifer,*>

A jav.: S te, Lúcifer, hallgatsz,

83 K: <*De még hais*> másítni nincs erőd,
A jav.: Vagy, ha igen, másítni nincs erőd,
A: A *ha is* nem magyar.

86 K: <.....>
M jav.: féregben [átírás, eredeti szó olvashatatlan]

90 K: Vegy<..... .....>

M jav.: Vegykonyhájában szintén megteszi. – [Az eredeti szövegben vakarás, átírás. M jav. a K olvashatatlan során.]

91 K: *konyhába*
M jav.: konyhádba

92 K: S elnézed <*ő is*> hogy
A jav.: S elnézed néki, hogy

93 [M későbbi toldása a K lapszélén a sor.]
K, 1861, 1863, T 1924: *i*stennek
KF 1989: Istennek

96 K, KF 1989: műkedvelőtől,
1861, 1863: m*ü*kedvelőtől,
99 K: <*Azt bé*>helyezted egy ro*sz*
A jav., 1861, 1863, T 1924: Beléhelyezted egy ro*sz*
KF 1989: rossz
102 K: Méltó-e illyen <*öreg úrhoz*> *i*<*l*>*ly*
A jav., 1861, [fsz]: Méltó-e illyen aggastyánhoz e
A: Az öreg úr nagyon Goethés, Mephistós. – nem lehetne mindenütt más címet adni. Bornirt ember ilyesekből ordítja az *utánzás* vádját.
1863, KF 1989: *ily*en [Fsz-ünkben a jambus miatt visszaállítottuk a K és 1861 hosszú mássalhangzós szóalakját.]
103 K: me<*l*>lyen csak gyermekszív <.....>?
M jav.: hev*ü*lhet? [Az utolsó szót M vakarás után átírta. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: hev*ü*lhet?
[fsz]: hevülhet? [Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyz.!]
106 K: Végzet, <*s*> szabadság [A jav.]
107 K, 1861, 1863, T 1924: ö*sz*hangzó
KF 1989: összhangzó
109 K: mást, <*mint*> mi lényegem
A jav.: mást, csak mi lényegem
114 K: szül<... ...>nyag
M jav.: szült-e az anyag, [K-ban átírva, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
115 K: Hol v<*ó*>lt köröd, hol v<*ó*>lt [Az ékezet a K-ban áth.]
116 K, 1861, KF 1989: szintúgy
1863: szint*u*gy
118 1861, 1863, T 1924, KF 1989: létes*ü*lt.
[fsz]: létesült
119 K, 1861, KF 1989: érzed-é eszméid közt az űrt,
1863: S nem érzed-*e* eszméid közt az *ü*rt,
120 K: Me<*l*>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gátja*ü*l vala,
[fsz]: gátjaul vala, [korsz.]
121 K: ál<*l*>tala?
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kényszer*ü*ltél
[fsz]: kényszerültél [korsz.]
122 K: <*E gátnak*> <.....> <*volt a*> <....>
M jav.: Lucifer volt e gátnak a neve,
[M vakarás után átírta a szavakat. A pontos eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
123 K: *A* tagadás<*nak örök*> szelleme. –
M jav.: Ki a tagadás ősi szelleme. –
129 K: b<*ó*>ldogságnál [Az ékezet áth.]
131 K: látod, mindenütt <*a*hol te>,

M jav.: látod, hol te, mindenütt,
136 K: Küzdj *az anyag* közt
M jav.: Küzdj a salak közt
138 K, 1861, T 1924, KF 1989: végtelen
1863 sh: vég*te*len
140 K, 1861, T 1924, KF 1989: Csatád hiú,
1863: Csatád, hiú
KF 1989 sh: hiú, *a* Úrnak
141 K: i*l*y
1861-től: ily
142 K: me*l*y
1861-től: mely
145 K: <*Nézd ott a földön éden fái közt*>
M jav.: Tekints a földre, Éden fái közt
146 K: <*Két fát megátkozok s tiéd legyen.*>
M jav.: E két sudár fát a kellő közepén
147 K: Megátkozom, aztán tiéd legyen.
[M két sort kihúzott a K-ban, s a lapszélen 3 sorban javította.]
148 K: Fukar kezekkel mérsz, de <*hadd legyen*,>
M jav.: Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy
149 K: <*E*>gy talpalatnyi föld *nekem elég,*
1861: S egy .... *nekem elég,*
Sz: *nekem elég* h. *elég nekem.*
M jav. 1863-tól [Sz nyomán]: S egy talpalatnyi föld elég nekem.
150 K: <*A* > tagadás lábát megvet<*heti*>,
M jav.: Hol a tagadás lábát megveti,
151 K: <*S*> *v*ilágodat…
M jav.: Világodat…
152 K, 1861, T 1924: El *i*sten színétől,
1863: sz*i*nétől
KF 1989: Isten
153 K: Hozsán<*a*> Úr*!*, ki <*szent*> törvényt <*szabott*>. –
A jav.: Hozsán az Úrnak, ki törvényt hozott. –
A: „Hozsánna, úr![”] (2-ik személy), „ki szent törvényt *szabott*” (3-ik sz.) Jó volna egyeztetni, kissé visszás.

MÁSODIK SZÍN

K: Második <*II*> [majd:] <*2ik*> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
154 sor előtt utasítás [színhely] K: Középen
1863 sh: Köz*epén*
K: *Verő* <*nap*>
A: („Verő nap”) Verőfényt mondanak, verőnapot nem.
A jav.: gloria ... Verőfényes nap
1863 sh: Verőfé*r*yes

154 K: Ah, *millyen édes, millyen szép az élni.*

A: Nem tudom, comma jő-e az *az* után vagy *élni* főnév helyett áll. Mindenképp bajos. Így kiáltatnám fel Évát. „Ah, élni, élni! mily édes, mi szép!" – emphaticusabb is, vers, nyelv is jobb. [emphaticus (gör–lat): érzelmileg színezett, hévvel, indulattal előadott.]

A jav.: Ah, élni, élni: m*e*lly édes, mi szép!

1861: Ah, élni, élni: *míly* édes…

1863, T 1924: *mily* édes…

KF 1989: milly édes…

158 K, 1861, T 1924, KF 1989: nyújtja

1863: ny*u*jtja

159 [M későbbi toldása.]

160 K: nézd csáb<*ítóan*>…

A jav.: nézd, mi csábosan…

162– K: Megállj, megállj, egész föld <*a tiéd,*>

163 <*De ez a két magas fa átkozott,*>

M jav.: Megállj, megállj, egész földet neked

Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,

168 K: <*S*> ragyogó <*nap*> tikkasztó hevében.

M jav.: Ragyogó délnek tikkasztó hevében.

169–

172 [M későbbi toldása e négy sor a K lapszélén.]

172 K, KF 1989: hogy úgy

1861, 1863: hogy *u*gy

176 K: *Mi*<*nt hogy*>ha

A: „*Mint hogy ha* ellenséges idegen…" E többször előforduló „mint hogy ha" nagyon kitűnteti a vers nyűgét. Tán inkább az egytagú interjectio kellene elébe: *Hah!* nézd! ah! *mintha*.... [Interjectio (lat): indulatszó.]

A jav.: Miként ha

177 K: v*ó*lna

1861, 1863, T 1924, KF 1989: volna

K, 1861, T 1924: Reszketek.

1863, KF 1989: Reszketek*,*

[fsz-ünk a mondatzáró pontot fogadja el.]

179 K: Itt kebleden, úgy <*látszik*>, hallom azt még

A: „Itt kebleden, úgy látszik, hallom azt még" (az égi zengzetet) a *látszik* helyett jobb a *tetszik*, mert nem *látható*ról beszél Ádám. Az egész *édeskés modern* bókja a szerelemnek, valamint az Éva complimentje is Ádám *szemére*.

A jav.: Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még

1863: *u*gy

M: „Itt kebleden s. a. t. Tökéletesen igazod van, a két bók bótos legény és komorna ömlengése. De úgy tartottam valamit kell a paradicsomi párral mondatnom, az egésznek teljessége végett, mi szerelmöket érintse. Igyekeztem is azt mentől rövidebben tenni. Azt ugyan gyanítom, hogy nem így beszéltek a szerelemről mint én írok, de attól tartok, hogy úgy nem írhatok

ahogy ők beszéltek. – Azonban tréfa nélkül, e hely megint olyan, hogy a kézirat nélkül nem itélhetem meg, kimaradhat-e tisztán, vagy pótolni kell nehány más szóval s mivel? – Itéld meg kérlek és segits te, vagy Ádám nem tud szerelmet vallani, kihal a világ.

180 K: Én meg, ha ott *fen* elbor*ul* <*a dics*>,
A jav.: Én meg, ha ott *fen* a dics elbor*ul*,
1861, 1863, T 1924: *fen*
KF 1989: fenn
[fsz]: elborul,
[Mivel a sor utolsó szótagja mai helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]

181 K: *len* <.....>
M jav.: találom
[M a K-ban átírta az eredeti szót, amelyet nem tudtunk pontosan megállapítani.]
1861-től: lenn

183 K: létre is, csak
1861-től: létre is csak

184 K: Mint <*víz szinén képét a büszke* nap,>
M jav.: Mint fényárjában a fejedelmi nap –

185 K: <*Fényözönében, hogy*> árván hogy ne álljon –
M jav.: A mindenségben árván hogy ne álljon –

186 K: <*A mindenség közt. – és enyelg vele*>
M jav.: A víz színére festi önmagát

187 M jav.: S enyelg vele, [Az előző sor 2. fele e sorba került.]

190 K: Me<*l*>ly
K, 1861, T 1924, KF 1989: bor*ul*na.
1863: borulna.
fsz: [korsz.]

191 K: szól<*l*>j …szégyeníts
1861, 1863: szégyen*i*ts,

192 K: értené <,>?

194 K, 1861, 1863, T 1924: vi*sz*hang
KF 1989: visszhang

195 K: szebb létre nem *fejelne* létem
A: „*fejelne*" helyett talán *feselne*: az a fejelés először a csizmát juttatja eszünkbe.
A jav.: feselne

196 K: Me<*l*>lyben

197 K: hallgatom. –
1861-től: hallgatom? –

198 K: más*kép* <..... .....>
M jav.: *olly* szégyen [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861, 1863, T 1924: más*kép*
KF 1989: másképp

1861, 1863, T 1924, KF 1989: oly
199 K: <*Még én*> hideg…
M jav., átírva: Hogy a
200 K: Megírigylend<*em*>
M jav., átírva: Megírigylendi
201 K: Hallgasd csak, Ádám, <ó>h *mond*, érted-<é> [Az ékezetek áth.]
A jav., 1861, 1863, T 1924: *o*h mondd, érted-e
KF 1989: óh, mondd, érted-e
1861, 1863: csak Ádám,
T 1924, KF 1989: csak, Ádám,
203 K, KF 1989: zugását
1861, 1863, T 1924: z*ú*gását
204 K: És, azt
1861, 1863, T 1924, KF 1989: És azt
205 K, 1861, 1863, T 1924: ö*sz*hang
KF 1989: összhang
206 K, 1861, T 1924, KF 1989: sokszerű
1863: sokszer*ü*
209 K: S ké<*s*>kedve
M jav., átírva: kétkedve
A: *két*kedve-e, vagy *kés*kedve? az utóbbi szokatlan.
[M Arany jegyzeteiben vörössel áthúzta a *késkedve* szót.]
210 K: küzdök-é hiába a tudás<*sal*>,
A jav.: a tudás,
1863, T 1924: küzdök-*e*
1861, KF 1989: küzdök-é
211 K: A nagyravágy<*nak*>
A jav.: A nagyravágyás
212 K: kik közt <*olly*> menhely
A jav.: kik közt mint menhely
213 K, 1861: *Melly a lankadt szűt védve befogad<v>ja,*
[M jav., áth.: előbb befogadva, majd befogadja.]
Sz: hogy az érzelem fogadja be a szivet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így: „Mely védve árnyalja a lankadt szivet” – ámbár anapesztusszal.
1863-tól [M jav. Sz tanácsa nyomán]: Mely lankadástól óvja sz*i*vöket,
KF 1989: szívöket,
214 K: <*a szerelem*> M jav.: az érzelem.
[M átírta a szót, T olvasata bizonytalan.]
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *ez* érzelem.
[Az eddigi kiadásoktól eltérően a K-nak megfelelően javítottuk a szöveget. Az *ez* valószínűleg helytelen olvasatból származó sh.]
215 után utasítás K: <*glória*>
[M jav., az eredeti szó átírva dicsre. Az eredeti szó T olvasata.]
216 K: *O*h [M jav. ebből: Óh. Az ékezet áth.]

KF 1989: Óh

217 után utasítás K, KF 1989: lassanként
1861, 1863, T 1924: lassank*i*nt

218 K: mi*l*jószor
1861-től: milljószor

219 sor előtt utasítás K: fent
KF 1989: fe*nn* [A K-ban a 219. és 221. sor előtt egyaránt a *fent* szóalak szerepel, a 218 é 220. sor előtt pedig a *félre* utasítás áll. Ezért főszövegünk visszaállította az utasítások eredeti ritmusát.]

220 K, T 1924, KF 1989: férfinemnek.
1861, 1863 sh: férfinemnek,

221 K: Mon*d*, ki vagy.
A jav.: Mondd, [A felsz. mód 2. d-je utólagos toldás. A K-ban a mondatot pont zárja.]
1861-től: Mondd, ki vagy?

222 K: <*Felűlről jősz*>-e hozzánk, vagy <*alúlról*>?
M jav., a szavakat átírva: Al*ú*lról jössz-e, vagy fel*ú*lről?
1861, 1863, T 1924: felülről
KF 1989: fel*ű*lről
[fsz-ünk a mai helyesírásnak megfelelő *régi* változatot fogadta el, hiszen a szótag így is hosszú.]

223 K, T 1924: nálunk ez egyre megy.
1861, 1863, KF 1989 sh: nálunk *az* egyre megy.
[T 1924 visszaállította a K helyes változatát: ez egyre megy.]

226 K: Vagy <*tán*> a<*z öreg úr*>
A jav.: a jámbor agg

227 K: *vólna-é* <*a*> porból,
M jav.: vólna-é porondból,
1863, T 1924: volna-*e*
KF 1989: volna-é

231 K: mint <*bamba gyermeket*>;
A: Anachronizmus Ádám irányában. Neki nem lehet fogalma erről. Később (midőn *visióban* él) nincs anachronismus, mert mindent tudhat, most még nem.
A jav.: mint gyapjas állatot;

232 Sz: nem világos a kifejezés; tán így lehetne fordítani: „Így, eszméletre szükséged se lesz!” vagy: „Eszmélned, így szükséged sem leend”. [M nem változtatott a szövegen.]

236 K: *i*stenemnek végtelen <*kegyelmét*>
M jav.: kegyét.
K, 1861, 1863, T 1924: *i*stenemnek
KF 1989: Istenemnek

237 K, 1861: t*ö*n
1863, KF 1989: tőn
K: e föld <*urává*>.

M jav.: e föld istenévé. [Az eredeti szó T olvasata.]
239 K: Me<*/*>ly
240 K, KF 1989: melly
1861, 1863, T 1924: me*ly*
242 K: me<*/*>ly
244 K, 1861, KF 1989: S mint a
1863, T 1924: *Mint* a
244– Sz.: hab*jai* és medrö*k*nek – hogy talál a csill*og* és vissza*hull*
246 – többes egyessel?
245 K, 1861: Egy percre *csillog, aztán visszahull*
M jav. 1863-tól: Egy percre felcsillogva visszahullnak
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
248 K: Me*ly*
250 K, 1861, KF 1989: Bízván
1863, T 1924 sh: B*i*zván
252 K: <*Felmentene a gondviselettől*>
M jav.: A gondviselettől felmentene,
[T szerint a K sorát kivakarva, a két szót felcserélve javított M. Bizonytalan olvasat.]
253 K: <De *jobb neked tán trágya turonyúl*>
[T olvasata, a sor vakarás után átírva, M jav.:] De trágya *túronyúl* tán jobb neked
A: a *túronyt* nem ismerem. Tán érthetőbb volna, ha nem szebb is: „De trágya*domb gyanánt*…"
M: „Trágyaturony" tudtomra ez van műszóúl behozva a Mistkäfer értelmében, az akadémia szótárában azonban Trágyabogár áll.
A jav.: trágyaféreg*ű*l
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: trágyaféreg*ü*l
[fsz]: trágyaféregül [korsz.]
254 A: „tenyészni kis körödnek lágy ölé*ben*" ..lágy öl*én*.
Anélkül is sok a catalecticus ($5^{1/2}$) vers sor. Ritkítni kell, ahol lehet, mert végre sem *szabály* ez a jambusban, hanem *kivétel*. [M meghagyta. Katalektikus (gör–lat) jelentése: csonka verslábra végződő.]
255 K, T 1924, KF 1989: nélkűl
1861, 1863: nélk*ü*l
257 K: ön láb<*án meg*> állni.
M jav.: önlábunkon állni. –
[Átírás, az eredeti T olvasata.]
258 K: széd*ü*lök
1861-től: szédülök
259 K, T 1924, KF 1989: új
1861, 1863: *ü*j
260 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
261 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: testes*ü*ljön

[fsz]: testesüljön [korsz.]
K, T 1924, KF 1989: nagyszerű müvekben
1861, 1863: nagyszer*ü* m*ű*vek*ben*
262 K: ha<*l*>lhatatlanság [A hosszú „ll” átírva. M jav.]
A: „Biblia. Móz. III. rész.”
263 K: arasz<*t*>nyi [A jav.]
A: „araszt” helyett mindenütt jobb *arasz*, ha csak a mérték nem parancsolja úgy.
266 K: Tudsz, mint *i*sten, <*ha*> azt<*at*> élvezed
A: „ha azt*at* élvezed”… Azt*at* elég népies, de megtagadja a nyelvtan. El is lehetne kerülni: „Tudsz, mint az (egy) isten, *azt* ha élvezed.” [Ez lett A jav.]
KF 1989: Isten
268 K: <*csak zsarnok*>
A: Kemény. „Még is *nagy* zsarnok”..?
A jav.: Mégis kegyetlen
269 sorban az utasítás – A: Ez a *dics* így magában szokatlan a glória helyett, melyet dicsfénynek fordítanak. Azonban látom, hogy erősebb volna, ha megszoknók.
270 K: A *tagadás* kisért. / <*Óh Ember*> vigyázz!
M jav., 1861: A *vén* tagadás kisért. / Ember, vigyázz!
A: „A vén tagadás kisért...” A metrum jajgat. Tagadás, lehetne – □ – mert az első syllaba hangsulyos, de „*a vén / taga / dás*” (– – / – □ / –) bajosabb. – De látom, nehéz igazítni, hogy meg ne rontsuk a precisiót.
[Metrum: versmérték. Syllaba: szótag. Precisió: pontosság.]
Sz: A *vén* tagadás helyett jobb volna: a *régi*, vagy ha a mérték nem üt, az *ős*.
1863-tól M jav.: Az ős tagadás
KF 1989: AZ ÚR HANGJA – sh. A szereplő megnevezése mind a K, 1861, 1863, T 1924 és fsz-ben is egyaránt: AZ ÚR SZAVA.
272– A: Ilyenekben mutat Goethe nagy lyrai virtuositást... ez
275 olyan, mint a Nagy István fordításában Goethe. Hanem rövid, s maradjon.
[Nagy I. Faust-átültetése 1860-ban jelent meg Pesten.]
276 K, T 1924: enyém!
1861, 1863, KF 1989: *enyém*.
[Fsz-ünk a felkiáltójeles változatot fogadta el.]
277 K: mint mi<*nk*>
A jav.: mí
1861, 1863, T 1924: o*ly*annak tünsz fel, mint m*i* vagyunk
KF 1989: o*ly*annak t*ű*nsz fel, mint m*i*
[Visszaállítottuk A hibátlan mértékű sorát, a verselésért figyelmen kí vül hagyva a helyesírást.
Ím: Hisz ollyannak tünsz fel, mint mí vagyunk.]
u – / – – / – – / – – / u – /
278 K: me<*l*>ly

279 K: vak*a*ndot len<*t*>,
M jav., átírva: vakondot lenn,
280 K: lát<*kör vesz körül*>.
A: Határozottan hibás a syntaxis. *Veszi* kell, okvetetlen.Talán így: Mindkettőt más-más *láthatár övedzi*. [Szintaxis (gör–lat): mondattan.]
A jav.: láthatár övedzi.
281 A: „*látköröd kivül*" – lehet, mint kétség *kivül*. De megakad ám rajta Boeotia! [B. az ókori Görögország egyik tartománya volt, amelynek lakói korlátoltságukról, kultúrálatlanságukról híresültek el.]
1861, 1863: látköröd-kivül van
K, T 1924, KF 1989: látköröd-kiv*ü*l van
[Fsz-ünk az első két kiadás megoldását követi, verstanilag nem szükséges mindkét magánhangzót eltérően írni mai helyesírásától.]
282 K: <*A legmagasbat embernek tekinted.*>
A: Talán nem tiszta. Azt akarja-e mondani: istent is antropomorphisálod, avagy csak ezt: „És ember, ami legmagasb neked."? [Az egész megjegyzést A kihúzta, de M helyeselte és vörös keresztet tett melléje. Antropomorphisálod: emberi tulajdonságokkal ruházod fel, embe rivé teszed.]
A jav.: És ember az, mi legmagasb neked.
283 K: legfőbb *i*deálja,
1861-től: legfőbb ídeálja,
284 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: társa*ü*l fogad.
[fsz]: társaul fogad. [korsz.]
287 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: isten*ü*l rá,
[fsz]: istenül rá, [korsz.]
288 K: tekintünk <*meg mi tikteket*>
A: „Meg mi" szokatlan rend: „*Mi meg* ép úgy tekintünk...["] volna helyes rendben. „Mi meg szint' úgy" – a vers rosszabb, de érthetőbb.
A jav.: rátok mí alá,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: rátok m*i* alá
[A főszövegben emendáltuk a K alapján, a mérték helyreállítása érdekében a ma szokatlan helyesírású *mí* alakot. Az eddigi kiadások egységesen mi-t írtak, trocheust alakítva A spondeusából.]
290 K: v<*ó*>lnál [Az ékezet áth.]
291 K: leg<*erősebb*,
A jav.: leghatalmasb,
292 K: *ú*r
1861 sh: *U*r
1863-tól: Úr
295 K: világ<*ot választván tanyáúl*>?
A: A participium visszás. Könnyű volna segiteni: E porvilágra közzénk mért jövél? [Participium (lat): melléknévi igenév.]
A jav.: világra mért jö*tt*él közénk?
1861-től: jövél
297 K: <*kimérett*>

A: rosz hang. *Szabályos életet?*
A jav.: szabályos
298 K: gyermek hang<*ú*> [Az ékezet a K-ban áth.]
1861: gyermek hangu
1863-tól gyermek-hangu
299 K: Me<*l*>ly ..., ro*sznak*
1861, 1863: d*i*csér, ro*sz*nak
T 1924: ro*sz*nak
KF 1989: rossznak
300 K: di*s*harmóniát
A jav.: diszharmóniát
301 K: Me<*l*>ly
1861, 1863 sh: *u*j világot
303 K: Ho<*l a*> ki
M jav.: Hová, ki
[A sor mellett A megerősítette M jav.-át, odaírva: *Hová,*]
304 K: <*De*> mondta <*az ur*>
A: Hiatus is, a *meg* szócskának sem szabad volna elmaradni.
[Hiátus (lat): hézag, a nyelvtanban két magánhangzó találkozásakor előálló hangűr.]
A jav.: Megmondta *i*sten
1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
306 K: <*Mint*> büntet<*het*>ne? – H<*ogy*> ha
A jav.: Miért büntetne? – Hisz, ha
307 K, 1861, KF 1989: mellyen
1863, T 1924: me*l*yen
K: me<*nny*>ünk
M jav., átírva: menjünk
308 K: <*Miért akképen*> is <*nem*> alkotott,
A jav.: Egyúttal ollyanná is alkotott
310 K: <*Miért*>
A jav.: Vagy mért
313 K: <*napsugaras*> napok
A: egyik *nap* pleonasmus.
[Pleonazmus: szóhalmozás, szószaporítás. Stílushiba.]
A jav.: verőfényes napok
315 K, T 1924, [fsz]: Mint ezt, mivel éltetve melegít?
KF 1989 sh: Mint *az*t,
1861, 1863 sh: melegít?
318 K: Me<*l*>ly *miljó* úton ezt vitatja <*majd*>
A jav., 1861: újra.
1861-től: milljó.
1863-tól: újra;
[A sor végén a 1863-tól pontosvessző áll.]

322 K: o<*l*>ly
325 [A sor M betoldása a K-ba.]
330 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten.
KF 1989: Isten.
331 K: [A megjegyzése kék ceruzával: „Örökké ifjak lettek volna.”]
336 K: Csügged<*eztek*>? / <*Azt n*>e hidd.
M jav.: Csüggedtek? / Korá*ns*e hidd.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Korá*ns*e
[fsz]: Korántse [korsz.]
338 K: <*Hölgyem, kövess, csak innen. innen el.*> –
[Majd az áth. a sort így jav. M:] <*De hölgyem jöj, bár merre is*>
[Majd az áth. sorok után a K szélére írva, függőlegesen A jav.:] El innen, hölgyem, bárhová, – el, el!
339 K: <*Olly idegen, kietlen lett e hely*>
[Majd az áth. sort így jav. M:] <*Idegen lett ez a hely és kietlen.*> [Az olvasat bizonytalan.]
A jav.: Idegen már s kietlen ez a hely.
[A jav. a K szélén, a 338. sor alá függőlegesen írva.]

HARMADIK SZÍN

K: Harmadik <*III*> [majd:] <*3ik*> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
342 sor előtt [színhely], szerzői utasítás K: parad*í*csomon k*i*v*í*l. …ker*i*tés*í*l.
345 K, T 1924, KF 1989: kényszerítem
1861, 1863: kényszer*i*tem
346 K: é*p*en ollyat,
1861, 1863, T 1924: é*p*en o*l*yat
KF 1989: éppen ollyat
347 K: Min<*őnk egykor vólt*>
A: Nehéz: „Mint egykoron volt”?
A jav.: Mint az előbbi,
351 K: Me<*l*>lytől
353 K: Amíg <*ipar lesz, és haza*>
A: Tán így: Amíg belőle hon lesz és ipar,
[Ez A javítása is a K-on.]
1861, 1863: A *mig*
359 K: érzed-<*é*> [K-on az ékezet áth.]
360 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
365 K: most daco<*lsz*> a tiszta égnek,
A: dacolni valami*vel*. Inkább vesszen a rím.
A jav., 1861: *dacot* hánysz a tiszta égnek,
Sz: magyartalan is, nem is világos.
1863-tól: fittyet hánysz a tiszta égnek, [M jav. Sz nyomán.]
371 K: köszönjek néki<,>? [A vessző átírva kérdőjellé.]

372– K, 1861: ha érdemes leszen /*Fáradságára,* csak *munkám* gyümölcse.
373 Sz: magyartalan s dísztelen.
1863-tól M jav.: ha érdemes leszen / Terhére, csak fáradságom gyümölcse.
374 K: A kéjet, <*mellyet*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *a mit*
KF 1989: amit
Sz: „kéjet" nem megy. [M nem fogadta el a bírálatot.]
377 K: Me<*l*>ly *jár* nyomá<*ba*>n, a lehangolásban.
A: rímel. Lehetne így: A mely nyomán jár – a lehangolásban.
[Ez lett A jav.]
378 K: hálának <*pántja*> [A szó többszörösen átírva, áth.]
A: Csunya ez a nem is tiszta magyar *pánt.. Kapcsa? csatja? örve?*
A jav.: csatja
379 K, 1861: Le*hulla is, habár* szabad levék
1863-tól M jav.: Le is hullt rólam, bár szabad levék
379– Sz: Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de
384 azon mégis áttörök valahogy, logikailag homályosabb. [M nem változtatott.]
380 K: lerontni*:*
1861-től: lerontni,
381 K, 1861: *Mit dőre tervvel ember alkotand,*
A: nem tudom, magáról szól-e Ádám, vagy másról. Ha az első, akkor visszás, hogy önbizalma dacára tervét *dőrének* mondja, ha a leendő nemzedékről – anachronismus tudnia, hogy *dőre* tervek is lesznek. Olyannak kell képzelnie ivadékát, mint maga.
1863-tól: Tapogatózva a mit tervezék, –
KF 1989: Tapogatózva, amit
382 K: Ahhoz segélyed sem <*szükségelém tán*>
A: Nem versbe való ez a *szükségből* faragott szó: „Ahhoz segélyed tán fölösleges"?
A jav.: kellett talán,
383 K, 1861: *S felküzdtem v<ó>lna lelkem erejével.* [Az ékezet áth.]
M jav.: Megb*i*rta volna azt saját erőm.
[Sz 379–384. sorra vonatkozó, fentebb közölt megjegyzése alapján.]
1863, T 1924: Megb*i*rta
KF 1989: Megbírta
384 K, 1861: *De nem menekvém*
1863-tól: S te nem mentél meg,
[M jav. Sz 379–384. sorra vonatkozó megjegyzése alapján.]
385 K: M<*ivel*>
A jav. 1861, 1863, T 1924: Me*lyl*yel
KF 1989: Mellyel [A továbbiakban a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének régies helyesírású alakváltozatait nem közöljük.]
387 K: T<*án czérna szál*>, annál <*gyalázatosb*>

[A *Tán* szó átírva így: Talán.]
A: gemein ez a cérna... *fonál* kellene inkább. Vagy hajszál etc.
A jav. a K-on: Talán egy hajszál – annál szégyenebb, –
KF 1989: *szégyenebb* – [A vessző elmaradt, sh.]
388 K: k<*ó*>rlátozza [Az ékezet áth.]
393 K: kényszerít<*end nem sokára*>
A jav. K, 1861: hu*nny*ászkodottan
1863-tól: hunyászkodottan
395 K: *E* köte*l*<*ék*>
A jav.: Ezen kötél
396 K: vagy <*nagyon*>,
A jav.: vagy igen,
401 K: <*néked*> még dacol<*hat*>.
A: l. feljebb. „bír *veled* dacolni".
A jav.: még dacol veled.
402 K: <*a*>mi velem dacol<*hat*>,
A: „S csak is ez az… mi *én velem dacol*";
A jav.: mi velem bír dacolni,
404 K: <*Elrejtve zajtalan mert működik*>
A: Az inversio nagyon kemény. [Inversio (lat): szokatlan szórend.]
A jav.: Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
405 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: homályban *ül*,
[fsz]: ül, [korsz.]
407 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megszéd*ül*ne
[fsz]: megszédülne [korsz.]
409 K: Me<*l*>lynek határa egy arasz<*t*>nyi lét.
A jav.: Melynek határa egy arasznyi lét.
410 K: Ha<*d*>d meg<*látnom*> hát <*azt a*> működést,
A: Nehéz a spondeustól.
A jav.: Hagyd megtekintnem hát e működést
412 K: Me<*l*>ly
A: „*Melly* rám befolyhat" – messze van a praedicatum a subjectumtól. Az incisumok nagyon elfordítják a beszéd értelmét.
[M meghagyta a szöveget eredeti formájában. A latin nyelvtani kifejezések: praedicatum – állítmány, subjectum – alany, incisum – közbevetés, közbevetett mondat.]
413 K: O<*l*>lyan
414 K: V<*ó*>ltál [Az ékezet áth.]
418 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szakadatlan*ül*
[fsz]: szakadatlanul [korsz.]
419 K: földsark<*a*>kig
A jav.: földsarkokig
420 K: rohan.
T 1924 sh: rohan*?*
421 K: Me<*l*>ly

422 K: me<*l*>ly
425 K: belé<*!*> –
428 K: l*ö*n,
1861-től: lőn
429 K: melly alak
1861, 1863, T 1924: me*ly* alak
K, KF 1989: melly alak
433 K: me<*l*>lyben
434 K: o<*l*>ly
438 K: <*illedsz*> [Az áth., átírt szó eredetije T olvasata.]
A: sűlyedsz... az ilyet majd az ortographiánál meg kell javítanunk.
[Ortographia (gör–lat): helyesírás.]
A jav.: sülyedsz
439 K: M*i*g
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Míg
440 K: Me<*l*>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ör*ü*lt,
[fsz]: örült, [korsz.]
441 Sz: „voltommal" szokatlan. [M meghagyta.]
444 K: vész<*l*> hozó
A jav.: vészhozó
444–
445 [A felkiáltójelet tett e két sorhoz.]
448 K: I<*l*>ly
451 K: Magamt<*ó*>l [Az ékezet áth.]
Sz: „gondviseletet" szokatlan. [M változatlanul hagyta a sort.]
452 K: Mit <*a tudatlan*> ösztön sejtett <*már*>
M jav.: Mit ösztönöm sejtett, de nem becs*ü*lt,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: becs*ü*lt,
[fsz]: becsült, [korsz.]
453 K: <*S hatalmasabban vágyja a tudás még.*>
M jav.: S tudásom óhajt, – <ó>h de hasztalan. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h de
KF 1989: óh, de
454 K: Ugy-é, ugy-é, <*én is rég*> érzek <*illyest*>
M jav.: Ugy-é, ugy-é, hasonlót érzek én is.
455 K: <*Midőn*> te…
M jav.: Ha majd te…
457 K, KF 1989: Kör*ü*ltekintek
1861, 1863, T 1924, [fsz]: Körültekintek [korsz.]
458 K: És égen földön n<*incsen*> egy rokon
M jav.: És égen földön nem lesz egy rokon
KF 1989: égen-földön
459 K: *Nincs* egy barát…
M jav.: Nem egy barát…

460 K: Nem így v<*ó*>lt ám <*a*>z... [Az ékezet áth.]
M jav.: […] ez
1861, 1863: Nem *i*gy volt ám ez…
KF 1989: Nem így volt ám *az*…
461 K: Hisz <*hogy*> ha o<*l*>ly…
M jav.: Hiszen, ha oly…
462 K: Hogy fáztok <*más felettetek ha nincs*>
A: nehézkes inversio.
A jav.: Hogy fáztok ápoló kéz s gond ne'kűl,
463 K: o*l*y
1861-től: oly
464 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stent
KF 1989: Istent
465 K: <*Rokonibbat mint a rideg öreg volt,*>
A: „Roko*nibbat* (□ □ – –) mint a *rideg öreg volt*" Rosz vers, rosz hang.
A jav.: Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg:
467 K: Az <*égből*,> szép <*ártatlan*> fiú <*az*>. –
M jav.: Az égi karból, szép szerény fiú <*az*>. –
A: *az* nem kell [A kihúzta a szót.]
468 K: Jelenj meg <*óh*> szellem.
M jav.: Jelenjél meg, szellem.
A: „szellem–velem" – nem jó rím, mert – □ = □ □.
469 K, T 1924, KF 1989: bírsz
1861, 1863: b*i*rsz
470– K: <*Im a vén*> tagadás
471 Hiv<*ott*>, <*nem*> merne más.
[A nem szó átírva hisz-re, majd M ismét betoldotta a sorba a tagadószót.]
M jav.: Az ősi tagadás / Hív, hisz nem merne más.
473 K, T 1924, KF 1989: szelíd.
1861, 1863: szel*i*d.
474 K: Mi gyönge *és* <*szelíd*> az égi karban,
M jav., K, T 1924, KF 1989: Mit gyönge*ü*l látál az égi karban,
1861, 1863: gyöngeül [korsz.]
475 K: <.....>
M jav.: erős
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
478 K: föl<*idézni*>
M jav.: fölzaklatni
479 K: Ha felveszem képem, leroskad<*a*>sz,
A jav.: Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
480 K: <*S e férgek itt melletted el enyésznek.*>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S eme két féreg itt megsemmis*ü*l.
[fsz]: megsemmisül. [korsz.]
481 K: <.....>
M jav.: büszke [Átírás, az eredeti szót nem tudtuk megállapítani.]

482 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: isten*ül* fogad?
[fsz]: istenül [korsz.]
483 Sz: *Elrészletezve*... stb. Ki? az ember vagy a föld szelleme? A vonatkozás előttem nem elég világos. [M nem változtatott.]
485 K: Erős vágy<*ódás*>…
M jav.: Erős vágyakkal…
489 K: b<*ó*>ldogság [Az ékezet áth.]
493 A: „már meghatározások" (vannak). Nehéz magyarban az ilyen. Vagy meghatáro*zátok*? úgy jó.
[M áthúzta A jegyzeteiben a „határozások" szót. A tehát rosszul olvasta itt ki M írását.]
495 K, 1861, T 1924, KF 1989: Kik úgy
1863 sh: *Ki* úgy…
497 K, 1861, T 1924, KF 1989: kétségbesőnek
1863 sh: kétségbe*e*sőnek
498 K, 1861,T 1924, KF 1989: kísérendnek
1863: k*i*sérendnek
499 K: á<*l*>talváltozottan
501 K: <*És az*> örök ifjú szív ideálja.
M jav.: S örök ifjú sziveknek ideálja.
503 K: me<l>ly foly, nem hatok belé<*je*> –
M jav.: hatok belé –
505 K: Ne hitegess, <*már*> Lucifer tovább,
M jav.: Ne hitegess, Lucifer, ne tovább,
506 K: mindent, <*a*>mint
M jav.: mindent úgy, mint
507 K: <..... ....>
M jav.: Keserves lesz még egykor e tudásod,
508 K: <*T*>udatlanságért <.... ....>
M jav.: S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
[M vakarás után átírta e két sorban a szavakat. Az eredeti szöveget – az 508. sor első szó kivételével – nem tudtuk megállapítani.]
509 K: *Csak* t*ü*relem.
1863-tól: De tűrelem
512 K: mindent <*kitudsz*>
M jav.: mindent megértesz
513 K: t*ü*relemről
1861-től: tűrelemről
515 K, T 1924, KF 1989: az élet fájából
1861, 1863 sh: az *életfájából*
516 K: Arasz<*t*>nyi... [A jav.]
518 K: <*é*>s az egy napos <*légy*>.
A: A *légy* egy az, hogy nem igen poétai, más meg hogy a catalecticus verset szaporítja.
A jav.: s az egynapos rovar

M: „Az egynapos légy” – ezt biz én németből fordítottam, magyar neve „kérész”, de ezt meg nem értik, s így csakugyan legjobb lesz az „egynapos rovar.”

519 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ör*ü*l,
[fsz]: örül, [korsz.]

521 K: Nem az idő halad<,> mi változunk *csak,*
A: a csak nélkül is ugyanazt az értelmet adná, több emphasissal, jobb verssel.
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani. Emphasis: beszédbeli, viselkedésbeli hév, lendület jelentése mellett értelmi tagolást, mondathangsúlyt is jelent.]
A jav.: Nem az idő halad: *mi* változunk,
1861, 1863 sh: m*í*

522 K, 1863: szinte
A jav., 1861: szint*én* egyre megy [M nem fogadta el.]

523 K: betöltöd célodat te is <*hát*>,
A: a *hát* megint kimaradhat.

525 A: „szorít*va az*” hiatus. [M meghagyta.]

530 Sz: *együttleges*… bölcselmi műszó, nem költői irányhoz való.

531 K, T 1924, KF 1989: Kitűzött
1861, 1863: Kit*ü*zött

532 K: Mig <*a vég eljő*>
A jav.: Mig eljön a vég

533 K, T 1924, KF 1989: így
1861, 1863: *i*gy

535 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tan*ú*lsz,
[fsz]: tanulsz, [korsz.]

539 K: <*Miljó évekre*> lesz…
A jav.: Évmilliókra lesz…

540 A: nem értem tisztán. A másik sor nem tudom szándékosan rimel-é? Tán könnyebb lenne így: Ez visszapillantása az öregnek / De ifju keblem forró vágya más: / Jövőmbe vetni egy *pillanatot.*
M: „Ez visszapilllantása é. ú. t.” Lucifer, úgy emlékszem, azzal biztatja Ádámot, hogy csak tűrjön, hisz lassanként majd keresztülmegy sok iskolán, de tapasztalatai megmaradnak, s ezekből absztrahálhatja a tudást. Erre Ádám azt mondja, hogy köszöni, de nem él vele, mert hisz ez nem volna egyéb, mint visszapillantása az öregnek. Az ő ifjú lelke pedig előre akar nézni a jövőbe. – Így akartam én e helyet érteni, s midőn azt írod, hogy nem érted egészen, csak rám illeszted a „Gut gedacht und schlecht gesprochen”-t.

541 K: De <*forró vágya ez ifjú kebelnek*>
A jav.: De ifju keblem forró vágya más:

547 K: beláttok <,>

550 K: me<*l*>lybe

553 K: kics*ó*ny

1861-től: kicsiny
554 K: Me<*l*>ly
555 K, T 1924, KF 1989: e súgár
1861, 1863: e s*u*gár

NEGYEDIK SZÍN

K: Negyedik <*IV*> [majd:] <*4ik*> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
556 sor előtt [színhely], szerzői utasítás, 1861 sh: *HÁRAÓ*
1861, errata-lap: *PHÁRAÓ* [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	sor	hiba	ja[v]itás
31	2 felül	HÁRAÓ	PHÁRAÓ]

556 sor előtt [színhely], szerzői utasítás, K, 1863: minis*t*ere; … korbács<*ok-kal*>csal [A jav.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Elől
fsz: Elöl [Helyesírási javítás. Elől: honnan?, elöl: hol?]
557 K: Me*l*y elvérezni b<*ó*>ldog [Az ó ékezete áth.]
1861-től: Mely
559 K: <*párnáján*>
A jav.: vánkosán
561 K: <*álmát egyaránt*>
M jav.: álomképeit,
[M a szöveget átírta, a fenti változat T olvasata.]
565 K: dicsőse Úralom
[A két szó közét tintapaca takarja. Arany az úralom szót megismétli a lapszélen.]
1861-től: dicsőség, úralom
567 K: Száz tartomány<*nak*>
A jav.: Száz tartomány bő
573 K: <.....>
M jav.: lányka
[M a szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
574 K, T 1924, KF 1989: őr*ü*lt
1861, 1863, [fsz]: őrült [korsz.]
575 K: <*tiéd*>
M jav.: tiéid
576 K: érzi<*k*>, betölté<*k*> hívatás<*ok*>
[M a k-t kivakarta, az -ok végződést pedig átírta.]
M jav.: érzi, betölté hívatását
1861, 1863 sh: h*í*vatását
577 K: tudt<*ák*>
M jav.: tudta
579 K: Mint <*köteles*> [M az eredeti szót átírta, s a lapszélre is odaírta.]
M jav.: Mint kénytelen

580 K: <*Miatta*>, <*és*> nem köszön<*ve*>
A jav.: Érette, nem köszönhetem
581 K: <*emelek*>
M jav.: alkotok,
583 K: Me<*l*>ly
584 K: M*ü*vészetét a természet <.....>
M jav.: csodálja
[Az utolsó szót M átírta. Eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: Művészetét
[Meggondolandó lenne a K eredeti jambusát visszaállítani!]
586 K: Nincs földindúlás, nincs vész, me*l*y ledöntse< , >:
1861, 1863 sh: *fölindulás*
1861 sh: nincs *víz*,
1861, errata-lap: vész
[Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	**sor**	**hiba**	**ja[v]itás**
32	15 felül	viz	vész]

T 1924, KF 1989: Nincs földindúlás, nincs vész, mely ledöntse:
587 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten.
KF 1989: Isten.
588 K: S <ó>h, *ph*áraó, mégis b<*ó*>ldog [Az óh és a bóldog ékezete áth. A pháraó szót KF 1989 mai helyesírásúra jav.]
KF 1989: S óh, fáraó,
589 K: képzeletben < ,> ? tedd
590 K, 1861, 1863, T 1924: *Ü*rt érzek, mondhatatlan *ü*rt.
KF 1989: Űrt érzek, mondhatatlan űrt.
591 K: b<*ó*>ldogságot [Az ékezet áth.]
594 K: imád<*a*>na [M jav.]
600 K: <*És*> új<*ból*>
A jav.: Sőt újra
Sz: régi siker*eddel*, azaz: siker*telenűl*, ezt így nem használják, vagy nem értik. [M a változtatási javaslatot nem fogadta el.]
600 sor után utasítás K: jajveszékel<*és közt*> ..... összerogy<*ik*>.
A jav.: jajveszékelve..... összerogy.
601 K: <*hívod*> azt< ,>.
A: „Hiába *hívod* azt" a hívod, (ruft) magyarban nem teszi azt ki: *segélyűl*. Talán *kéred*, noha ez gemeinabb.
A jav.: kéred azt.
602 K:v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
606 sorban utasítás K: n*eé*t
A jav.: nejét [A *j* Arany betoldása.]
606 K: Hagyjátok <*őt, el*> innét.
A jav.: Hagyjátok ott. El innét.
607 K, T 1924, KF 1989: szivembe

1861, 1863: szívembe,
608 K: Ki e nő és mi <*bűbájt bír sajátúl*>
A: „mi *bűbájt bír sajátúl*" – veszett hang, rosz syntaxis. „Ki nő és miféle bája van," [Syntaxis – gör–lat szintaxis: mondattan.]
A jav.: mi bűve-bája van,
1861 sh: *Kie* nő 1861, errata-lap: Ki e [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	**sor**	**hiba**	**ja[v]itás**
34	2 felül	Kie	Ki e]

609 K: Me<*jj*>el
M jav.: Me*lyl*el [KF 1989 jav.: Mellyel]
610 K: <*P*>orban fetrengő <*lényéhez ragadja*>?
A: „lényéhez *ragadja*" – nem volna jobb: „Lerántja porban fetrengő magához?" [Ez lett A jav.]
612 K: Me<*l*>lyekkel gúnyúl vett körűl <*teremtőd*>,
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Melyekkel gúny*ú*l vett körűl urad,
[fsz]: gúnyul [korsz.]
613 K: herny<*u*> v<*ó*>ltodat,
A jav.: hernyó voltodat, [Az u átírva, az ó ékezete áth.]
614 K: lepkeként csapong<*a*>sz.
A jav.: csapongsz.
1861: lepkek*i*nt
615 K: mí<*l*>ly
1861, T 1924: m*á*ly
1863: *mily*
KF 1989: milly
616 K: *új*ainkból, [majd:] *újj*ainkból
1861-től: ujjainkból,
618 K: Am*í*<*l*>lyen sértő *ép* o<*l*>ly
1861, 1863, T 1924: *A m*ilyen sértő, *ép* oly
KF 1989: Amillyen sértő, éppoly
619 K: [M betoldása a K belső lapszélén.]
620 K: [M betoldása a K belső lapszélén.]
A: Mit *tegyek* tehát – Nem volna jobb *tegyen*? (t. i. a *bölcs király* kiről Pharaó beszél) akkor jobban jőne a következő két sora Luczifernek. Vagy ott a *tudás* a subjectum, meg az *erő*? Nehéz érteni e két sort: „Nincsen más hátra, mint hogy a tudás(nak) létét tagadja (a bölcs király); vagy pedig: nincsen más hátra, minthogy a *tudás* (saját) létét tagadja, s az erő (ugyanazt) kaczagja." kell vele tenni valamit, mert „brevis *esse laborat, obscurus fit.*" [A latin mondat Horatius *Ars poetica*jának egyes sz. 3. személybe tett sora, jelentése: „Tömörítve akar írni, homályos lesz."]
M: Szó van, mint emlékszem, éppen e hely előtt szimpátiákról s más oly tényezőkről, melyek megukban semmiknek látszanak, kézzel meg nem foghatók, s mégis mélyen hatnak az emberek sorsába. – E tényezőket sem a tudomány nem bírja megmagyarázni, sem a fizikai erő hatalma alá

hajtani. Erre vonatkozik Lucifer gúnyoros megjegyzése, hogy ha így van, nincsen más hátra, mint hogy a tudomány kereken tagadja meg létezésöket is ily rejtett erőknek; a fizikai hatalom pedig kacagja, gúnyolja, kicsinyelje azokat, hogy kompromittáló tehetetlenségét e semmik irányában elpalástolja.

620 után utasítás K: (*gunynyal*)
1861, 1863: [Az utasítás a kiadásokban nincs meg.]

621 K: <*S így n*>incs
M jav.: Nincsen
Sz: *Nincsen más hátra,* prózai fordulat. [M nem változtatott.]

622 K: <*Azt eltagadja, s az erő kaczagja.*>
A jav.: Tagadja létét e rejtett fonálnak:
[A javítását függőlegesen írta a lapszélre.]

623 K: S kacagja durván az erő s az anyag.
[A sor Arany betoldása, melyet függőlegesen írt a lapszélre.]

626 K, 1861: úgy-e bár
1863 sh: *ugy-e* bár

628 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]

629 K, 1861: a mint *meg*lelél.
Sz: nem világos; így jobb volna: *a mint rám találtál.*
M jav. 1863-tól: amint föllelél.

630 K: a gúlához követ <*hord*>,
A jav.: a gúlához követ
A: Az utóbbi két praedicatumot az olvasó az erősre értheti inkább: „Miért él a *pór*? gúlához követ”

631 K: <*Mit az erős rak*>, s állítván utódot
A jav.: Hord az *erős* [A jav. a lapszélen így, rag nélkül.]
1861-től: Hord az erősnek,

632 K: Mi*l*jók
1861-től: Milljók

633 K: <...> Lucifer, <*de*> mi [Az első áth. szó olvashatatlan.]
A jav.: Ah, Lucifer, mi

637 K: Egy rabszolgával <*van kevesb a földön*>.
M jav.: Egy rabszolgával a földön kevesb van.

638 K: Neked <*hitvány*> szám
A: jobb metrumot ad: silány. A jav.: Neked silány szám,

639 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,

642 K: helyed< ,>:

643 K: A bájnak <*ép*> úgy fej<*e*>delme vagy
A jav.: A bájnak épen úgy fejdelme vagy

644 K: Mint az <*erőnek*> én,
M jav.: Mint a *hatálynak* én,
A: a hatály jobb metrum ugyan, mint a kitörlött erő, de ez erő-

sebb.
A jav.: Mint az erőnek
645 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
646 K: parancsod <*nékünk végzetünk*>
A jav.: parancsod a pór végzete
647 K: Nem is <*kötődöm*>
A jav.: Nem is szabódom
649 K: Ne több<*et*> e szót. <Ó>h, hát bírodalmam [Az ékezet áth.]
A jav.: Ne többször
1861, 1863, T 1924 sh: Oh hát b*i*rodalmam
KF 1989: Óh, hát
651 K: Elég<*edj egyelőre, hogy*> parancs<*od*>
M jav.: Elég, ha egyelőre a parancs
[Ezek a javítások T szerint benne vannak a K-ban – a fakszimile kiadáson ennek már nyoma sincs, legfeljebb kivakart szöveg lehetett. Gyanús, hogy KF 1989 sem közli e szövegváltozatot!]
652 K, 1861: *és* ne írigyeld
1861 sh: irigyeld
1863 M jav.: óh ne írigyeld
T 1924: *oh* ne írigyeld
KF 1989: óh, ne írigyeld
654 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stenem,
KF 1989: Istenem,
655 K: ellentétel ez< ,>
656 K, 1861: Törekvés*ü*nkre gúny <*a*>
M jav.: Törekvés*ü*nkre gúny e
1863-tól: Törekvésinkre
657 K: <..... .....>
M jav.: Vagy hivság<*á*>ra szánalmas
[M a K-ban a két hosszabb szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
M jav.: Vagy hivságunkra
Sz: *Törekvésünkre ....mosoly*: érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szánalmas mosoly az....?
663 1863: [A 2. kiadásból e sor hiányzik, a K-ban és az 1861- es kiadásban benne van.]
K: Ah mi<*l*>lyen
A jav. K, 1861, T 1924: Ah *míl*yen
KF 1989: Ah millyen
664 K: <Ó>h, nem hallod-<*ê*> [Az ékezetek áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,

666 K: igaz< ,>:
667 után: [Az utasítás (Luciferhez) az 1869-es (3.) kiadás toldása.]
668 K: Te meg <*tiltsad be*>
A: Szabályos de erőszak látszik: Csitítsd el!
A jav. : némítsd el
1863 sh: némítsd
670 K: <*aztat*> az igával
A jav.: az igával azt
672 K: Szíveden kereszt*ű*l
1861, 1863 sh: Sz*i*veden
1861, 1863, T 1924, KF 1989: kereszt*ű*l
[fsz]: keresztül, [korsz.]
674 K: kiált segély<*ért*>
M jav.: kiált segélyt
675 K: <*ölj meg*>
A jav.: zúzz el
676 K: Ha <*az*> a nép*jaj*
M jav.: Ha a nép jajja
A: „Hogy (!) a nép jajja", vagy „e nép jajja" ha a speciális vonatkozás el nem maradhat.
678 Sz: *Mulatni* h. *mulattatni* értendő. [M nem fogadta el a javaslatot.]
679 K: mindent, <*ami kívülem van,*>
A jav.: mindent, kívülem mi van:
681 K: Hogy <*a*> mosolyom üd<*e*>, <*szám*> láng legyen
M jav.: Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen
682 K: mi*h*ó karú
1861-től: milljókarú
683 K: jajgat oda<*künn*>
M jav.: jajgat odakint
685 K: Én, <*mint*> a népnek
M jav.: Én, én, a népnek
687 K: És <*véled én*>
[A véled szó ékezetét áthúzta, majd a mondat 2. és 3. szavának kicserélését hullámvonallal jelezte A.]
A: a véled ige is: olvashatja a szórakozott így: „És véled, én?..." – És én veled. Semmi a metrum. [Ez lett A jav.]
K: A mi*h*ók
1861-től: A milljók
688 K: h<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
689 K: <..... .....>
M jav.: Komor levél
[M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
691 K: <..... .....>
M jav.: Siketté lennem
[M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]

692 [A K 25. oldalát, a 692–725. sort, a sok áth., tintapaca, vakarás miatt A újraírta, így a K 26. oldalán is ugyanezek a sorok szerepelnek, természetesen A kézírásával, tisztázatban, számos helyen javítva, megváltoztatva M eredeti megfogalmazását.]

693 K: [A sor a K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt, különösen a két mondat határán és a sor végén.]

694 K: [A K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt a sor vége.]

696 K: Mi*l*ók vesztével és mi*l*ók
1861-től: Milljók vesztével és milljók

697 K: <.....> … <.....>,
M jav.: Kikben..... lehel,
[M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]

698 K: Mi*l*ószor
1861-től: Milljószor

699 K: Ah *ph*áraó rajongsz, hisz
KF 1989: Ah, fáraó, rajongsz; hisz

700 A: „A végezet elítélt állata" – Nehéz hang. Talán: „A végzés, a végzet *arra* ítélt állata" (a mit t.i. Ádám elmondott).
[Ettől a sortól a 725. sorig három szövegváltozat különíthető el markánsan. Van egy A-változat, az ősszöveg, többnyire vastagon áthúzva, egy B-változat, M javítása, s a külön lapra írt A jav., a C-változat. Ennek a 25 sornak a K-szövegváltozatait A, B és C-sorként külön feltüntetjük.]
K, A-sor: <*Igába termett állat, már ma mentsd fel.*>
B-sor, M jav.: *A végezet el ítélt állata,*
C-sor, A jav.: A végzet arra ítélt állata,

701 K, A-sor: <*Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri,*>
B-sor, M jav.: Me*l*y *bár mi* rendnek malmán húzni fog
C-sor, A jav.: Mely minden rendnek

702 K, A-sor: <*És új urat keres holnap magának*>.
B-sor, M jav.: Mert arra van teremtve*, márma* menstd fel,
C-sor, A jav.: teremtve. Már ma mentsd fel:

703 K, A-sor: <*Hogy is lehettél vólna te urává*>
B-sor, M jav.: Amit te el *vetsz,* ő meg nem nyeri
C-sor, A jav.: A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
[KF 1989 mai helyesírás: Amit]

704 K, A-sor: <*Ha kebelében öntudat lakik,*>
B-sor, M jav.: És új urat keres holnap magának.
[Ez a C-sor, A-jav. is.]

705 K, A-sor: Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
[Itt nincs M jav., s A jav.-a, tisztázata is ez lett.]

706 K, A-sor: <*És a*> gazdának szükségét nem érzi? –
B-sor, M jav.: Ha a gazdának szükségét nem érzi? –
C-sor, A jav. [ugyanez, kötőjel nélkül]: érzi?

707 K, A-sor: [Először:] <*Mély tenger a nép, már mit tégy vele*>
[Majd:] <*Sohsem lesz fényes, a hullám csupán*>

[Majd:] <*Mit színe fel vet s e hullám te vagy.*>
[A három kihúzott sor fölé írta M javítását:]
B-sor, M jav.: Ha kebelében öntudat lakik.
[A C-sor, A jav. csak a mondatzáró kérdőjellel és kötőjellel tér el ettől:]
lakik? –
708 K, A-sor: Miért jajgat hát, mint <*hogy*> ha fájna néki
[Ez a B-sor, M jav., s a C-sor is.]
709 K, A-sor: A szolgaság? / <*Ép az ha nem jajongana*>
B-sor, M jav.: A szolgaság? / Fáj, bár nem tudja mi.
[C-sor, A jav.: a tudja szó után vessző.]
710 K, A-sor: <*Mutatná, hogy fel kell őt menteni.*>
B-sor, M jav.: Mert minden ember *ú*ralomra vágy*ik*,
C-sor, A jav.: <*ú*>ralomra vágy,
[Az ékezet áth. A jó jambus kedvéért vissza lehetne állítani a hosszú ú-val írt alakot, ám a maitól eltérő helyesírás egy kiadásba sem került be, így maradtunk a megszokott szóalaknál.]
Sz [a 710–718. sorról]: *Mert minden... álmait*, jobban helyén volna a következő színben, Miltiádész kísérleteivel szemben.
[M nem reagált a bírálatra.]
711 K, A-sor: <*De így a végezés elítélt állata*>
B-sor, M jav.: Ez érzet az, s *nem testvériség,*
[C-sor, A jav.: a testvériség,]
712 K, A-sor: <*Melly minden rendnek malmán húzni fog.* –>
B-sor, M jav.: Mi a szabadság zászlajához *üzi*
C-sor, A jav.: űzi
713 K, A-sor: <*Mindenkiben van vágy uralomra*>
B-sor, M jav.: <*De mert nem ébred tiszta öntudatra*>
[Majd:] M jav.: A nagy tömeget, ámbár öntudat*ra*
C-sor, A jav.: A nagy tömeget – ámbár öntudattá
714 K, A-sor: <*Szabadságért is. Ez ami sovárog*>
B-sor, M jav.: <*Soha a nagy tömegért sejtelemként*>
[Majd:] M jav.: Nem ébred benne, és csak sejtelemk*é*nt
C-sor, A jav.: sejtelemkint
715 K, A-sor: <*A rabszolgában. Ám de a tömegben*>
B-sor, M jav.: Zaklatja azt minden*féle* mi uj
C-sor, A jav.: Zaklatja minden olyasért, mi új,
716 K, A-sor: <*Határozott tudatra soha sem jő*>
B-sor, M jav.: S mi tagadása a már meglevőnek
C-sor, A jav.: meglevőnek;
717 K, A-sor: <*Csak űzi azt, minden felé mi új*>
B-sor, M jav.: Abban *reménylvén* testesülve látni
C-sor, A jav.: Abban remélvén testes*í*lve látni
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testes*í*lve
[fsz]: testesülve [korsz.]
718 K, A-sor: <*S mi tagadása a már meglévőnek*>

B-sor, M jav.: A boldogságról képzett álmait.
[Ez a C-sor, A jav. is.]
719 K, A-sor: <*Abban reménylve szép sejtelmeit*>
B-sor, M jav.: Pedig mély tenger a nép*, bár mi* napfény
C-sor, A jav.: nép: bármi
720 K, A-sor: <*A bóldogságról testesűlve látni,* – >
B-sor, M jav.: *N*em hatja át tömét*,* sötét leend az,
C-sor, A jav.: Sem hatja át <z>tömét; sötét leend az,
[A a *zömét* szóalakot írta le először, majd a z-t átírta t-re.]
721 K, A-sor: <*De egynehány, ki lelkeddel rokon*>
B-sor, M jav.: Csak a hullám *fényes*, mit színe *fel vet*
C-sor, A jav.: Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
722 K, A-sor: <*Élére áll határozott tudattal,*>
B-sor, M jav.: És *melly* hullám esetleg épp te vagy.
C-sor, A jav.: És mely hullám
723 K, A-sor: <*Mint a szabadság bámult bajnoka*
Ezek lehetnek csak veszélyesek.>
[M a két sort kihúzva egy fél sort írt csak a javításba:]
B-sor, M jav.: S mért é*p*en én?
vagy más veled rokon
[A tulajdonképp a 723. sor második felét képező Lucifer-válasz a K-ban a 724. áth. sor alá van javítva. Ez a C-sor, A jav. is. KF 1989 mai helyesírással: éppen. Majd:] Vagy más, veled rokon,
724 K, A-sor: <*Reád, helyedre tolakodva bátran*>
B-sor, M jav.: <... . ...> Kiben tudattá <...> vált a népi ösztön,
[Olvashatatlan átírások, áthúzások.]
C-sor, A jav.: Kiben tudattá vált a népi ösztön,
725 K, A-sor: S <...> a szabadság bám*ú*lt bajnokám*ú*l
[Ez a B-sor, M jav. is.]
C-sor, A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S ki a szabadság bámult bajnokám*ú*l
[fsz]: bajnokául [korsz.]
726 K: tolakod<*va bátran*>
A jav.: tolakodni mer.
728 Sz: A *gazda* nem marad meg, hanem a szolgaság vagy azon állapot, mely szerint a gazda *van.* [M nem változtatott.]
730 K: Me<*l*ből
732 K: láncz<*oka*>t, gyűrű<*ke*>t
A jav.: lánczot és gyűrűt
733 K: játékszert, s *mond:*
A jav.: s mondd:
734 K: Fölébe <*teszlek*>, ez *tesz* nemes<*e*>bbé –
A jav.: Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé –
736 K: is lenéz<*e*>d.
M jav.: is lenézd.

737 K: i<*l*>ly
738 K: szolgákkal< ,>! légyen mind szabad < ,>. [M jav.]
743 K, 1861, KF 1989: bévégzetlen*ül*,
1863, T 1924 sh: b*e*végzetlen*ül*,
[fsz]: bévégzetlenül, [korsz.]
744 K: <*Intésül*> annak,
A jav.: Intő rom annak,
745 sor után utasítás K, 1861, 1863, T 1924: (Kint nagy örömzaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.)
KF 1989 sh: *(Kint nagy örömzaj, a munkások eloszolnak.)* [Következő sorban, szereplőnévként]: *LUCIFER (visszatér.)* [Főszövegünkben természetesen javítottuk az értelemzavaró hibát: a 746–747. sor is Ádám szövege!!!]
746 K, 1861, KF 1989: Ör*ü*lj
1863: Örülj
[Főszövegünk az 1863-as mai helyesírású változatot követi, mert verselés szempontjából közömbös, hogy milyen alakban van a szó.]
K: meghaj<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
747 K: ne hi<*gy*>dd, hogy kényszerít<*ed*>ve. [M jav.]
750 K: me<*l*>ly
751 K: <*ládd*>
M jav.: látod, a jaj
752 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Elném*ü*lt,
[fsz]: Elnémult, [korsz.]
753 K: Mi<*t*> vágy<*ol*> más<*t*>
A: vágyni valamit? Igazítani könnyű volna: „Mi vágyad más?”
[Ez lett A jav.]
754 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h KF 1989: Óh,
755 K, 1861, 1863: *ép* KF 1989: épp
756 K: <*Mint a gyermek tehetlensége vonz*>
[A 755. sor mellé a lapszélre M két sort (756–757) betoldott.]
M jav.: Csak gyöngeség, mit az erő szerethet.
Mint a védő szülő gyámoltalan
758 K: Volt<..>át
[M átírta az első szót, amely eredeti formájában olvashatatlan.]
759 K: <*Untatlak*> is e <*dőre*> fecsegéssel?
A: a dőre igen sokszor jő már elé. Itt lehetne: balga fecsegés.
M jav.: Ah *ph*áraó, tán már untatlak is
[A sor M toldása a K-ban, eredetileg csak a most 760. sorszámmal je lölt szerepelt.]
760 K: <*Untatlak*> e <.....> fecsegéssel? –
M jav.: E hasztalan, e balga fecsegéssel?
[Az egyik áth., átfirkált szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]

762 [A sor M későbbi betoldása.]
764 K: Erő<*t*> s nagyság<*ot*> nem <*tőled lesek*>
M jav.: Erő s nagyságért nem kebledre hajlok,
765 K: <*Sem tudományt*>, mind ezt<*et*>
M jav.: Sem a tudásért, mind ezt
[KF 1989 mai helyesírással: mindezt.]
768 [A sor M későbbi betoldása.]
769 K: Akármit mondasz, mind egy; <ó>h, [Az ékezet áth.]
K, 1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: mindegy; óh,
770 K: <*s*> azért
M jav.: azért
772 K: csecsebecs, <*melly*>
M jav.: csecsebecs, [a melly szó törölve]
773 sor után K: <*Csak gyöngeség mit az erő szerethet. –*>
[Ez lett, betoldva a 756. sor.]
774 K: <*De egy vágyam van mégis, teljesítsd.*>
M jav.: És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
KF 1989 sh: *És mégis egy vágy ver föl mámoromból,*
[Főszövegünkben normál betűvel írtuk a sort, hiszen ez nem utasítás, hanem a párbeszéd része.]
775 K, 1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh
778 K: A míg
1861, 1863: A m*i*g
F 1989: Amíg
780 K: Mel<*l*>y arcz<*aidnál játszik*> s el röp*ül*?
A: Úgy tetszik, hogy arcz egy van (Gesicht) orcza kettő (Wangen).
A jav., 1861, 1863, T1924, KF1989: Mely arczodat legyinti s elröp*ül*?
[fsz]: elröpül? [korsz.]
781 K: marad <*utána*>
A: az arczon? nem, a földön. De amúgy érthetni előbb.
A jav.: marad, hol elszáll,
786 K: Kéj-kerteid <*közt*>
M jav.: Kéj-kerteidben
787 K: <*S a*> pusztán k<*ó*>ld*ú*s, szolga nép tanyáz<*ik*>
A: Lehet s jobb is tanyáz.
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: A pusztán kold*ú*s, szolganép tanyáz.
[fsz]: koldus, [korsz.]
788 K: nem az <*ég*>rázó fergeteg
A: nem az ég: □ □; S *mindezt* nem *ég- és földrázó* fergeteg vagy: – a mennyrázó fergeteg –
A jav.: S mind ezt nem a mennyrázó fergeteg
789 K: föld ind<*ú*>lás [Az ékezet áth.]
790 K: me<*l*>ly

794 K: me<*l*>lyről
795 K: v<*ó*>lt-e, [Az ékezet áth.]
795 után utasítás: me<*l*>ly
798 K: Fülembe*n* cseng még: mi*h*ók
1861-től: milljók
800 K: <*S érvényre csak szabad állam viszi.*>
M jav.: Szabad államban – másutt nem lehet.
802 K: <*Melly*> Egyesekből <*mely egy*> egész<*e*>t <*alkot*>
A: nem zeng. Talán így: Mely egyesekből nagy egészt csinál.
[Ez lett A jav.]
804 K: elhagyok< ,>.
805 K: Vezess, vezess <ó*h*> Lucifer új <*helyemre*>
A jav.: Vezess, vezess, új célra Lucifer
806 K: Ugy is sok szép időt vesztettem <el>
1861-től: vesztettem el
KF 1989: Ugyis
807 A: „tört reménnyel" Nehézkes, de maradhat is.
808 K: szű<*d*> e szíve<*n*>
A jav.: szíved e szűn
809 K: sejtem, hogy <*újólag*>
A jav.: sejtem, hogy téged is
810 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tiszt*á*lt
[fsz]: Tisztult [korsz.]
811 K: <...> M jav.: ölelni [A szó átírva, az eredeti szó olvashatatlan.]
813 K: o<*l*>ly
814 K: a célt, <*mint*>sem remé<*ny*>led
A jav.: a célt, hogysem reméled
816 K: Me<*nyny*>ünk
A jav.: Menjünk

ÖTÖDIK SZÍN

K: Ötödik <*V*> [majd:] <5*ik*> szín.
[Ld. még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
817 sor előtt utasítás: [Miltiades neve előbb végig Mil*c*iadesnek volt írva a K-ban.
Így a 886., 908., 962., 968., 987., 1002. és az 1007. sorban. (M jav.)]
818 K: ment <*atyád el gyors hajón,*>
A jav.: ment el gyors hajón atyád,
820 K: vakmerő<*e*>n
A jav.: vakmerőn
823 K: <....>
M jav.: e hon
[M az eredeti szót kivakarta, így nem tudjuk kiolvasni.]
824 K: közénk <*épen*> hős
A jav.: közénk hős atyádat *épen*.
K, 1863: kö*z*énk

1861: közzénk
KF 1989: éppen
825 K: <*De*> mért ment <*hát*> atyám o<*l*>ly
A jav.: Ugyan mért ment atyám oly
827 K: n<*eê*>t bú emészti <*itt*>hon?
A jav.: nejét bú emészti honn?
828 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
829 K: átka <*van*> o<*l*>ly
A jav.: átka űl oly
830 K: nőnek <*igazza*>
A jav.: nőnek van joga
840 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: aljas*ul*.
[fsz]: aljasul. [korsz.]
842 K: p<*ó*>lgárerényt [Az ékezet áth.]
844 K: a<*n*>nyára
A jav.: anyjára
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: túlerős
fsz: túl erős [Helyesírási javítás, valószínűleg 846. sor „túlerőre jutna" kifejezése miatt a kiadások egybeírják e szót, holott itt nem a túlerő fogalmáról van szó, hanem a túlzottan, túlságosan erős kifejezésről.]
845 1861, 1863 sh: *még* elvérzik
846 K: túlerőre <*jőne,*>
A: „túlerőre *jőne*" – jutna v. kapna.
A jav.: jutna,
847 K: *a szentelt* hazát
1861-től: ezt a szent hazát [A jav.?]
848 sor után K: *1ő A népből.*
[A sorszámmal jelölt szereplők helyesírása a K-ban hasonló a továbbiakban is. Így pl. ebben a színben *2ik*, *3ik* *A népből*, *1ő*, *2ik* *Demagóg* stb. Ezért ezeket a változatokat ezután nem jelöljük.]
849–
850 K: izgató *hírt,*
1861 sh: izgató / Hírt,
1863-tól: izgató / Hírt,
850 K: Mint *hogy ha*
1861: Mint *hogyha*
Sz: *mint hogyha* igen dísztelen, *mintha* helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van.)
1863-tól: Hírt, mintha sergünk
851 K: o<*l*>ly
852 K: senki sem <*forral*>
A jav.: kohol

853 K: Mint <*azelőtt*>, mi<*ket*> kivi<*nni vágynék*>
M jav.: Mint hajdanán, miknek kivitelére
854 K: felséges nép <*eszközlése álltal*>
M jav.: nép<*et szükséglené*>
A jav.: nép torka kellene.
855 K: <*R*>eggel<*től fogva*>
A jav.: Ma – reggel óta
1861-től: Ma reggel óta
856 K: S <*ki sem szólít*> szavazatom <*miatt*>
A: Miatt nem jó. *Ért* vagy *végett* kellene. „És senkinek sem kell a szavazat."
A jav.: S szavazatomra nem akad vevő.
857 K: Unalmas l<*é*>t, mit <*kezdjen már az ember*>?
[A lét szóban az ékezet áth.]
A: *Németes*. „Unalmas élet! Mittevők legyünk már?" „Egy gyönge kis zavar nem ártana" (Nem volna rossz egy kis zenebona).
A jav.: Unalmas élet, mit van tenni már?
[A 858. soron, javaslata ellenére, nem változtatott A.]
858 sor után utasítás K: *himnust* kezdenek, me<*l*>ly
A jav.: himnuszt..., mely
859 K: <*El innen, engem illet ez a hely itt*>
M jav.: <*e hely*> [M átírta a szavakat.]
A: *Germanis*. [Germanizmus, rövidítve.]
A jav.: Odább! ez a hely itten az enyém.
861 K: szó<*l*>lsz.
863 K: fájva <*szóllalok fel itt*>,
M jav.: emelek szavat,
867 K: <*D*>isz-szeker<*é*>ről.
M jav., 1861, 1863, KF 1989: A d*í*sz-szekérről.
[M javítása a betűk átírásával.]
T 1924: A dísz-szekérről.
[Mivel a *dísz* szó mai helyesírásában csak erősíti a jambus hosszú szótag voltát, T szövegváltozatát fogadtuk el főszövegünkben is.]
868 K: <*Igy koszoruzzák azt*> az állatot,
M jav.: <*Koszoruzzad meg azt*>
[Ez utóbbi javítás T 1924 és KF 1989 szerint A jav. De Arany általában kiegészít, áthúz a kéziraton, míg Madách igen gyakran átírja a szöveget javításként. A nagy K betű formája, a beszúrt meg szó betű vastagsága is M tollára vall.]
A jav.: No csak virágozd fel azt az állatot,
1861 sh: virágozd fel állatot,
869 K: Mit áldozatra szán<*nak*>.
M jav.: szántál. [A szó átírva.]
870 K: azt a <*fecsegőt*>.
M jav.: gúnyolót. [M átírta a szót.]

872 K: téged, <*ó*>h [Az ékezet áth., a téged szót részben tintapaca fedi.]
861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
874 K: <*nyomorú*>
M jav.: éhenh<*ó*>lt [Az eredeti szó átírva, majd az ékezet áth.]
875 K: Me<*l*>ly
876 K: <*Nagyoknak*>
A jav.: Gazdái
K: asztalá<*nál*>. – Óh te <*nyomorú*>
M jav.: asztaláról. – Óh te gyáva [M átírta az eredeti szavakat.]
1861-től: *O*h te gyáva,
KF 1989: Óh,
877 K: *I*zlésedet nem írígyelhetem.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *I*zlésedet
1863 sh: *í*rigyelhetem.
[fsz]: Ízlésedet
[Mivel az első szótag mai és régi helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást.]
878 sor után utasítás: <*ó*>ltáron. [Az ékezet áth.]
879 K: Szent Aphrodíte! <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863: Aphrod*í*te! *O*h
KF 1989: Aphrodíte! óh
[A K és T 1924 alapján visszaállítottuk az eredeti jambust. Ld. még a 885. sort is!]
882 K: enyhet <*hős szivébe*> csak.
M jav.: enyhet csak bajnok szivére.
882 sor után utasítás: Charis<*e*>k
[A jav.: Charisok. Később is, minden előfordulásnál.]
883 K: <Ó>h nő, a <*szerelem*>
M jav.: a tiszta szív
[Az ékezet áth. Majd a szerelem szó kivakarva és átírva.]
1861, 1863, T 1924: *O*h nő,
KF 1989: Óh, nő
885 K, 1863, T 1924: Hála, Aphrodíte!
1861: Aphrod*í*te!
KF 1989: Aphrodíte! [Ld. a 879. sor jegyzetét!]
887 K, 1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
888 K: Hallgassatok, <*ki*> vagy késő bánalomnak
[Az utolsó három szó M későbbi betoldása.]
889 K: Ér szégyene. [A félsor M betoldása.]
K: <*S*>zemtelen! <*le véled*>.
M jav.: Le <*véled*>, szemtelen!
A jav.: Le onnan,
891 K: *bebírta*

M jav.: be bírta
1861, 1863: be b*i*rta
893 K: Nos,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *No s,*
KF 1989: Nos,
[Fsz-ünk KF 1989 alapján visszaállította M eredeti szóalakját, a mai helyesírást. No és: külön, nos: egyben.]
895 K: kint<*,*>?
897 K: mind*ég*
1861-től: mindig
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szor*ú*l,
[fsz]: szorul, [korsz.]
900 K: g*unyny*al
1861-től: gúnnyal
907 K: p<*ó*>lgártársi, s [Az ékezet áth.]
1861, 1863: polgártársi s
908 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
909 K: *Crispos* [Főszövegünkben a görög nevek mai helyesírással szerepelnek: Kriszposz, Therszitész, Mitiádész stb. A későbbiekben erre a változásra nem térünk ki.]
911 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: köz*ü*l
[fsz]: közül [korsz.]
913 K, KF 1989: így
1861, 1863: *i*gy
914 K, KF 1989: így
1861, 1863: *i*gy
916 K: T*ersites*?
M jav.: Thersites
919 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
925 K: hirdetek! ellen <*van*> a kapuknál!
A jav.: hirdetek! az ellen a kapuknál!
926 K: gy*ö*zelmes
1861-től: győzelmes
927 K: [Az első félsorban tintafolt, M föléírva javította a szöveget.]
K, 1861, 1863, T 1924: É*p*en
KF 1989: Éppen
930 K: szól<*l*>tok, tűzzel vassal
1861-től: szóltok,
KF 1989: tűzzel-vassal
936 K: <*Fájt az itélet*>
M jav.: Az ítélet fájt,

937 K: <ó>h, de keserű<*e*>bb [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h, de
KF 1989: óh, de
939 K: el *neét;*
A jav.: el nejét:
940 K: gyermek<*ével*>
A jav.: gyermekestül.
KF 1989: gyermekest*ül*.
[Főszövegünk is a kiadások és a K mai helyesírású változatát tartalmazza, hiszen a sorzáró szótag így is hosszú. A sor hatodfeles jambus, tehát csonka verslábbal zárul.]
941 1861, 1863: sz*i*vesen,
943 K: j*ő*j, j*ő*j velem,
1861-től: jőj, jőj velem,
945 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
947 K: mind*é*g
1861-től: mindig
947–
948 z: *örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e vagy a templomot?
948 K: látás<*s*>a
950 K: Me<*l*>ly
954 K: o<*l*>ly
957 K: Me<*l*>ly küzdelmemben a *mármár*
[A szó kötőjelessé alakítása A jav. A K-ban egy választóvonallal, majd a lapszélen a / = jellel jelezte a jav.-t Arany.]
959 K: <*No*>
M jav.: De [A szót átírta M.]
960 K: Borzalma <.....>
M jav.: <*közzénk lépend*>
[Az eredeti, olvashatatlan szavakat átírta M.]
A jav. Borzalma eljő hozzánk
961 K: <*nem-e*>
A jav.: vajon
962 K: <*Kopogtat szintén véle bé határa*>
A: Nehéz. A *nem-e* nem is jó magyarság. *határ és kopogtat* rosz trópus is. „Unalmas árnyjátékotoknak vajon / Nem *áll-e majd be rettentő* határa.” [trópus (gör): az irodalomban szókép]
A jav.: Nem le*s*sz-e akkor itt végső határa. [A lessz régies helyesírását emendáltuk: Nem lesz-e…]
962 után utasítás K: (a nép kö<*z*>zé vegy*ü*l)
T 1924: (a nép közé vegy*ü*l)
1861, 1863: [Az utasítás hiányzik.]
KF 1989: vegyül
963 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Könyör*ü*lj,
[fsz]: Könyörülj, [korsz.]

964 K: <*Mi vétketek hát*> <..... ....>
M jav.: <*mely miatt könyörgtök*>?
[M jav., átírás az utolsó három szóban, az eredeti olvashatatlan.]
A jav.: <*Mi bűnötök hát, hogy könyörgetek?*>
[Majd a lapszélen:] Mi vétketek hát, *a miért* könyörgtök?
KF 1989: amiért
965 K: S <*mit kérhet a gyöngétől*>
M jav.: S a gyöngétől mit kérhet
[M jav. átírással, az eredeti szöveg T olvasata.]
966 K: elém <*és*> gyermekem;
A jav.: elém, se gyermekem,
968 K: mért jö*sz* <*jöttödön*>
A jav.: mért is jössz, ha nőd
969 K: <*Ha nőd s*>em bír ö*rü*lni. – <*Gyermekem*>
A jav.: Sem bír ö*rü*lni jöttödön. – Fiam,
[fsz]: örülni [korsz.]
970 K: tartsd fel <*őt,*> <*a*>h,
A jav.: tartsd fel… Ah,
971 K: se<*m*> h<*á*>gy reád
A jav.: se' h*a*gy reád [Az *á* ékezetét is áthúzta A!]
1861-től: se hágy
972 K: Mi ez*,* nem értem*:* A nép
[A központozás megváltoztatása – Mi ez? nem értem. – valószínűleg A jav.]
974 K: vérzik *szívem* <*és a hon*>
A jav.: vérzik a hon és szívem;
975 K: mon*d*,
A jav.: mondd,
976 K: i<*l*>ly
982 K: elbocsá<*j*>tlak,
983 1863 sh: házt*ü*z
984 K: <*Pallas*> Athéne
M jav: Athéne Pallas,
985 K: <*Óltárodnak fölébe szentelem.* –>
A jav.: Szentelve tűzöm oltárod fölé.
986 K: b<*á*>ldogabb [Az ékezet áth.]
987 K: [Az egész sor M toldása a lapszélen.]
988 K: m*í*<*l*>lyen
1861-től: milyen
990 K: te<*sz*>
M jav.: te<*tt*>
A jav.: tesz
[M átírta a szót, majd A áthúzta az átírt betűket és visszajavította az eredeti alakra.]
991 K: <*Ó*>h, [Az ékezet áth.]

1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
992 K: kelle<*tt vólna*> tudni.
A jav.: kelle tudni jobban.
995 K: <*eljövendek*> érte hozzád.
A jav.: érte hozzád eljövök.
998 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
999 K: megvette<*,*>? tettetés [A jav. vagy M jav.]
1000 K: k<íván> [Az áth. ellenére ez lett a kiadások szövege.]
1002 K: [A sor M betoldása a K-on.]
1003 K: <*ismét*>
M jav.: újra [M átírta a szót.]
1861, 1863 sh: Ár*u*lónak
1005 K: Mara<*tó*>nnál győztem? / <Ó>h, hogy
1861, 1863, T 1924: *O*h, hogy
A jav.: Marathonnál [Az ó ékezete mindkétszer áth.]
KF 1989: Óh, hogy
1006 1863 sh: me*ly*et
1008 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mozd*ú*lj. –
[fsz]: mozdulj. – [korsz.]
1009 K: Miért <*eresztéd csak*> szét <*népedet,*>
A jav.: Miért is oszlatád szét a hadat?
1011 K: <*E hitvány nép csak békót érdemel,*>
A jav.: Csak láncot érdemel e csőcselék,
1012 K: Me<*l*>ly
1861, 1863, T 1924: sz*ü*letél
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: urá*ul*,
[fsz]: urául, [korsz.]
1013 K: <*Hogy*> nemesebb
M jav.: Ki [M átírása, az eredeti szó T olvasata.]
1014 [T szerint Arany e sorhoz a K-ban kis keresztet tett.]
1017 [A *védje* szó a K-ban M betoldása.]
1018 K: Hát <*hogy*> ha <*még*> o<*l*>ly tiszta, mint <*enyém*>! –
A jav.: Hát még ha o*ly*an tiszta, mint uram!
[KF 1989: ollyan – a kiadás a versmértéket helyreállítva emendálta a hosszú ly-t, M eredeti szándéka szerint.]
1019 K, 1861, KF 1989: ollyan
1863, T 1924: o*ly*an
1022 K, T 1924: Ki vélök
1861, 1863, KF 1989: sh: v*e*lök
1025 K, 1861: vérem*, s* el
1863-tól: vérem, – el
1026 K: A villám, melly a
1861, 1863, T 1924, KF 1989: A villám, me*ly* a
[fsz]: melly [Mivel mai helyesírásában a kötőszó és a névelő verstanilag

két rövid szótag, a K helyesírását követve a 2. versláb trocheusból spondeussá vált.]
1027 K: meg, – <*óh*>
A jav.: meg, – vagy
1029 K: Me<*l*>lyért egy élten küzködé<*k*> keresztűl.
M jav.: küzködém [KF 1989 mai helyesírással: küszködém.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: keresztűl.
[fsz]: keresztül. [korsz.]
1030 [A sor, az első demagóg mondata, s a népítélet M toldása a K szélén.]
1031 1863 sh: *ü*épet
1032 K: <*Ők*> nem hibás<*ak*>, <*az*> természet<*ök*>,
M jav.: Az nem hibás, annak természete,
1035 K: Sü*lyessze* néhány dölfös
[T szerint az átírt szó: *Sillessze,* s a javítás A-tól származik.]
1861, 1863, T 1924: Süllyeszsze néhány dölyfös
KF 1989: Sülyessze
1036 K: Csak egyedűl én v<*ó*>ltam [Az ékezet áth.]
1863, T 1924: egyedűl
1037 1861, 1863, T 1924: ílyen
K, KF 1989: illyen
1039 K: illő<... *még*> sok
M jav.: illőt sok
[Az illő szó eredeti toldalékát nem sikerült megállapítanunk.]
1041 K: <*E szent helyet*>.
M jav.: Tovább e szentélyt.
1041 sor után utasítás K: karja<*i közzé*> téve.
M jav.: karjába téve.
[Majd az utasítás után, Ádám következő mondatában:] I<*tt*> – M jav.: Ím
1043 K: szó<*l*>lnék
1044 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Védelmeműl.
[fsz]: Védelmemül. [korsz.]
K: hisz *még* <*e*> nép
M jav.: hisz *még* ez<*en*> nép
A jav.: hisz ez a nép
[A *még* szó a K-ban nincs áthúzva, de a kiadásokból eltűnt. Az utolsó jav. is lehet, hogy Madáché, T véleményével szemben.]
1045 K: csuszott
1861, 1863, T 1924, KF 1989: csűszott
[A főszövegben visszaállítottuk a K eredeti jambusát.]
1046 K: é*p*
1047 K: bocsá<*j*>tja
1861-től: bocsátja
1048 K: Ki <*ábrándultál-e hát?*> / Óh, <*igen*>
A jav.: Kijózanodtál-é hát? / Óh, nagyon.

1049 K: Át láttad-*e*,
1861-től: Átláttad-é,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bódúlt
[fsz]: bódult [korsz.]
1050 K: v<*ó*>ltál [Az ékezet áth.]
1052 K: Más <*bár neve,*>
M jav.: Más név alatt
1057 K: arasz<*t*>nyi [A jav.]
1058 K: ittasan Hád*es* felé
A jav.: ittasan
KF 1989: Hádész
1061 1861, 1863 sh: kínjait
1062 K: Te *nő meg, aki* <*a paradicsomból*>
A jegyzete a K-ban: most már emlékszik rá? pharaó korában nem.
A: Másutt nem emlékszik Ádám paradicsomi voltára. És ez tán jobb is.
A jav.: Te meg, nő, aki – úgy rémlik szivemnek –
1065 K: nevelnél <*mint*> tisztes anya:
M jav.: nevelnél tisztes anyaként:
1067 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bordélyban ül
[fsz]: bordélyban ül [korsz.]
1069 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örülj,
[fsz]: Örülj, [korsz.]
1070 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: büntetésemül
[fsz]: büntetésemül. [korsz.]
1071 K: Nem <*a tettért melyet sohsem cselekvém*>
[Majd az áth. után M jav.:]
Nem *mint ha* <*bűnt követtem*> aljast bírtam volna tenni,
[M jav., KF 1989 mai helyesírásával:] Nem mintha aljast bírtam volna tenni.
1072 K: De <*hogy* >
M jav.: De mert
1074 K: Szép búcs<*ú*>, <*úgy-e*>? – Nos, vitéz <*nem-e*>
[A búcsú szóban a 2. ékezet áth.]
A jav.: Szép búcsu, nemde? – Nos, vitéz uram,
1075 K: <*B*>orzo<*n*>gat <*kissé idegenszerűen*>
A jav.: Nem borzogat most, furcsán egy kevéssé
[A *most* után a vessző a kiadásokban elmaradt.]
A: *nem-e borzongat*... Rosz fűzés: *Nem* borzongat-*e*. – Az a *nem-e* mindenütt rosz. – No s vitéz uram, / Nem borzongatja kissé tagjaid…
1078–
1081 [A jegyzete a K-ban:] Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert.
1080 K: Á<…> [Olvashatalan szó átírva, M jav.: Átok]
1082 K: köz<*napos*>
A jav.: közlelkű
1083 K: b<*ó*>ldogságot [Az ékezet áth.]

1085 K, 1861, KF 1989: ollyan
1863, T 1924: o*ly*an
1086 A: „Pedig nincs ollyan édes a szabadság
Neked, amillyen fájdalmas nekem volt.” } maradhat is.
K: Neked, amillyen <*keserves*> nekem v<*ó*>lt. – – [Az ékezet áth.]
M jav.: fájdalmas
1861, 1863, T 1924: a m*ily*en
KF 1989: amillyen
Sz: *két végsor*: Miért? nem értem.

HATODIK SZÍN

K: Hatodik <*VI*> [majd:] <6*ik*> szín.
[Ld. még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
1087 sor előtt, a színhely utasítása K: me<*l*>lyekben .... Apenn*é*nek felé. Középen terített <*szegletes*> asztal … Catul<*l*>lus mind mega*ny*i kéjenc,
1861, T 1924: Középen
1863, KF 1989: Köz*e*pén [T krit. kiadásának megoldását fogadtuk el: a mondatkezdő szó megváltoztatása véleményünk szerint nem tudatos, csupán sajtóhiba, visszatértünk a K és az 1. kiadás szövegéhez.]
A: Vajon nem inkább *kerek* asztal volt a rómaiaké? Lásd pl. *Rich* Diction. Antiqu. Mensa.
[A utalása Anthony Rich: *Dictionnaire des antiquitétes romaines et grecques* című Párizsban, 1859-ben megjelent művére.]
T: Madách elején néhányszor Catullus-t írt, de kijavította Catulusra.
1087 K: mi<*l*>ly serény 1863 sh.: *sz*erény
1089 K: legyőzi<...>
1090 K: Her<*k*>ulesre! [M jav., átírva a betű: Herculesre!]
1091 K: Ki <*van köztünk, ki még hisz*> istenekben?
A: sok *i* sok *k*. „Ki hinne köztünk még *ez* istenekben?”
A jav.: Ki hinne még közöttünk istenekben?
1092 K: Mon*d*
A jav.: Mondd
1095 K: mon*d,*
A jav.: mondd,
1096 K: értsük-*e*, szerelmed-<*ê*>, [A 2. szó ékezete áth., M jav.]
1861, 1863: értsük-é, szerelmed-*e*,
T 1924, KF 1989: szerelmed-é
1097 K, 1861, 1863, T 1924: é*p*en
KF 1989: éppen
1099 K: *Unott* h<*ó*>lnap, *mi* <*még ma*> elragad<*t*> [Az ó ékezete áth.]
A jav.: Unott lesz holnap, ami elragad ma,
1102 K: H*ü*ség<*ê*>t értém. Vagy ki <*az, dusabban*>
M jav.: H*ü*ségit [M átírta az é-t.]
A jav.: H*ü*ségit értém. Vagy ki pazarol

1861-től: Hűségit
1103 K: <*Ki kedvesét kitartja*>? / <Ó>h bohó! [Az ékezet a K-ban áth.]
A: rosz hang, sok *k*, sok *ki*: és a maitresse *kitartás* modern.
[Maîtresse, ejtsd metresz, fr szó, jelentése szerető, *kitartott nő*.]
A jav.: Hölgyére többet nálam?
1861, 1863, T 1924: Oh bohó!
KF 1989: Óh, bohó!
1104 K: bírod-é őt *végnélk*űl ölelni?
1861: b*i*rod-é őt vég nélk*ü*l
1863, T 1924: bírod-é őt vég nélk*ü*l
KF 1989: nélkűl
1105 K: S <*ha is*>, te aki telhetetlen<*ű*l>
A.: *Ha is* – Ha *birnád* is. Valahogy a versbe férkeztetni.
A jav.: S ha bírnád is, te, aki telhetetlen
1106 K, 1861: *Vágyol gyönyört*
A: gyönyörre vágy*sz*. (Még jobb, ha nem ikes)…
Sz: jobb volna *gyönyörre vágyni*.
1863-tól: Gyönyörre vágysz
1109 K: mind<*ê*>g
M jav.: mindig
1112 K: nem csábitandja-é el <,>?
T 1924: csáb*í*tandja-é
1113 [A sor T 1924-ben az 1116. sorként szerepel, a sajtóhibát számos kiadás átvette.]
1119 K: O<*l*>ly órát élvez, m*í*<*l*>lyet
1861, 1863, T 1924: m*ily*et
KF 1989: millyet
1120 T 1924: *Ó*hajt
K, 1861, 1863, KF 1989: Ohajt
[T szerint A az 1120–1122. sorok mellé keresztet tett.]
1123 K: mi<*l*>ly
1125 K: De hát <*a*> fogadás? –
A jav.: De hát fogadástok? –
1127 [A jegyzete a K-ban: a nőt.]
1130 K: Egyél, <*belőle, míg egy mást ki*>hizlalsz <*te is*>
A jav.: Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.
1131 K: <*S nem esz meg-é rút féreg téged is,*>
A: határozottan hiba. S te nem rút féreg martaléka
lészsz-e
Vagy S nem esz meg a rút féreg téged is? –
A jav.: S nem dőzsöl-é rút féreg rajtad is?
1132 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Ör*ü*ljön,
[fsz]: Örüljön, [korsz.]
1133 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ör*ü*lni,
[fsz]: örülni, [korsz.]

1134 K: tartsd magad, hé<*j*>! [A jav.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vitézül.
[fsz]: vitézül. [korsz.]
1134 után utasítás, K: életéért <*kérve*> ujait fölemeli. .... hüvely<*ét feléje*> tartja.
A jav.: életéért <*köny*> esdve újjait fölemeli. ....hüvelykét a *glad.* felé tartja.
KF 1989: esdve, ujjait ....hüvelykét a gladiátor felé tartja.
1135 K: <*Nyomorult te.*>
M jav.: Gyáva <*te.*>
[Az első szót M átírta, a másodikat A áthúzta.]
A jav.: Gyáva korcs.
1139 K: o<*l*>ly
1140 K: egy kis vér <*futott*>.
A: „ha egy kis vér *futott*" germanism. *ömölt.* [Ez utóbbi szó lett; A jav. Germanism. a germanizmus szó (németesség) rövidítése.]
1141 K, 1861: j*ő*j
1863-tól: jőj
1144 K: <*A*>bb*ó*l elég v<*ó*>lt mára. / Cl*u*via [Az ó ékezete áth.]
M jav.: Ebből
1863-tól: Clúvia! [Az 1. kiadásban még rövid u.]
1145 K: J*ő*j
1861-től: Jőj
1147 K: példáj<u>kat?
M jav.: példáj*o*kat?
[A K-ban átírt betű ellenére a kiadásokban a példájukat szóalak vált elfogadottá.]
1148 [T szerint A e sorhoz a K-ban keresztet tett.]
1150 K: o<*l*>lyannyira,
1152 1861, 1863: sz*i*vről
K, T 1924, KF 1989: szívről
1155 K: mind<*é*>g M jav.: mindig
1157 K: *Jó* van *jó* Cluvia, de <*azt a*> lágy karod
M jav.: de lágy karod
A jav.: Jól van, jól, Cluvia, de
1158 K: <*Dagadó*> kebled tőlem *ne vond el*,
A jav.: Puhácska kebled tőlem el ne vond,
1159 K: *Fejemről is le hullt* <.....> *már a fűzér.* –
[Az utolsó 3 szót M átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
M jav., 1861: *Fejemről is lehullt már a fűzér.*
Sz: *Fejemről – a fűzér* – miért?
1863-tól: Füzérem is lesiklott ládd fejemről. –
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
1161 K: <*E*> buja tűz,
M jav.: Mi buja tűz,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: egyes*ü*lve!
[fsz]: egyesülve! [korsz.]

1162 K: Szemed*be tartom, hogyha ott* <*találod*>
A: Sejtem az értelmét, de fátyolozott gondolatnak is homályos.
A jav., 1861: Szembed*be tartom, hogyha ott leled,*
M jav., 1863: Szemed befogom, ím, ha ott leled
1163 K: Azt, amiért én is verseny<*re léptem*,>
A jav.: versenyt futok,
1164 K, 1861: S *dicséretet* sem bírok érdemelni. –
Sz: *Azt* – – *érdemelni*. Mi az? Nem értem.
M jav, 1863: S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. –
1165 K: <.....>
M jav.: Ezen savanyu arcot nézzed inkább –
[A sort vakarás után átírta a szerző, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1166 K: Miért is <*az a szép lány oldalánál*>,
A jav.: Miért is ennek az a szép leány,
1167 K: <*Jobb*> hasznát <*hogy ha már nem*> tudja venni, –
A jav.: Ha már különb hasznát se tudja venni, –
1168 K: szu*nny*adni
1861-től: szunyadni
1172 K: i<*l*>ly arc egész <*köröknek*>
A jav. [előbb]: ily arc egész <*mulatság*> [majd:] egész körök
1173 K: borít<*hat*>
A jav.: borít.
1174 K: Ki ellen<*t*> áll
A jav.: Ki ellenáll
1175 K: lelkét <.....>ragadni
M jav.: lelkét ártól elragadni
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
1178 K: Már <*benne pang*> a fekete halál
A: Nem jambus. „Lappangva ég a fekete halál" inkább menne talán.
A jav.: megfogant
[T a K áth. szövegét tévesen *lappang*nak olvasta.]
1179 K: Me*l*y a várost pusztítja. – / El v<*ê*>le, [Az ékezet áth.]
1861-től: Mely.... / El vele,
1182 A: *Hippia* és *Cluvia* dala. Igen jó gondolat, de lyrai zöngelem nélkül.
[A K-on A megjegyzése: „kevés dallamosság."]
K: <*A b*>orral szerelemmel
A jav.: Borral szerelemmel
1861-től: Borral, szerelemmel
1183 K: Eltelni soh<*a*> sem kell;
A jav.: sohsem
1186 K: S a mámor <*édes*> mámor,
A jav. [előbb]: <*a kéjteli*> mámor,
[majd a lapszélen visszaállítja, egy névelővel kiegészítve, az eredeti édes jelzőt:] az édes mámor

1187 K: Mint <*horpadó sírt*> a nap,
A jav.: Mint horpadt sírokat a nap,
1188 K: *Létünket* megaranyozza.
A jav.: Létünk megaranyozza.
1189 K: <*A b*>orral szerelemmel
A jav.: Borral szerelemmel
1861-től: Borral, szerelemmel
1190 K: Eltelni soh<*a*> sem kell;
A jav.: sohsem
1193 [T szerint a sor elé A tévedésből írta a szerzői utasítást: *mind*. Ezért a T
1924 Hippia énekében elhagyja a *mind* utasítást, hiszen az 1861-ben és 1863-ban sem szerepel. Cluvia dalában viszont mind a két versszak refrénjénél szerepel a K-ban a *mind,* az említett kiadásokban a MIND, mint szereplők neve. KF 1989 kiadásában megpróbálta az összekuszált kérdést logikusan rendezni: Hippia és Cluvia dalának egyaránt csak a 2. versszakától éneklik a refrént MINDnyájan, megismerve, megtanulva annak szövegét. Főszövegünk ezt a megoldást követi, tehát MIND szereplőként az 1193., az 1211. és az 1219. sor előtt jelenik meg.]
K: S a mámor <*édes*> mámor,
A jav. [előbb]: <*a kéjteli*> mámor, [majd a lapszélen visszaállítja, egy névelővel kiegészítve, az eredeti édes jelzőt:] az édes mámor,
1194 K: Mint horpad<*ó*> sír<*t*> a nap,
A jav.: Mint horpadt sírokat a nap,
1195 K: Létünk<*et*> megaranyozza.
A jav.: Létünk megaranyozza.
1196 K, 1861: *no s* Clúvia,
1863, T 1924: *no'* s
KF 1989: nos
1197 K: v<*ó*>lt hajdanában<,>: [Az ékezet és a vessző áth.]
1198 K, 1861-től kiadások: Lu*cre*ńát
KF 1989: Lukréciát
[KF nyomán a nevek helyesírását korszerűsítettük, ahol ez nem járt együtt a verselés megváltozásával.]
1203 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Ör*ü*ljünk,
[fsz]: Örüljünk,
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ugyanez előfordul még Clúvia dalának valamennyi refrénsorában, tehát az 1204., 1211., 1212., 1219. és az 1220. sorban is.]
1205 K: v<*ó*>lt hajdanában [Az ékezet áth.]
1861-től: volt hajdanában:
1206 K: Br*ú*tus
1861-től: Brutus
1208 K, 1863, T 1924: *mi végre*?
1861: *mi* végre
KF 1989: mivégre?

1210 Sz: Mi az a *tar* föld?
1213 K, 1861, 1863: v<*ó*>lt hajdanában, [Az ékezet áth.]
T 1924, KF 1989: hajdanában*:*
[Főszövegünkben visszaállítottuk az eredeti írásjelet – a kettőspont ugyan logikus lenne a dal 3. strófájában is, de sem M, sem A nem változtatott az első két kiadásban a K vesszőjén.]
1214 K: <*Kisértett*> a <*nagyok*> agyában,
A: Es spukte. *Német*.
A jav.: Rém járt fel a hősök agyában,
1216 K: i<*l*>ly őr*ű*lt
1861, 1863: ily ő*rű*lt
T 1924, KF 1989: őrült
1217 K: elkel<*l*>,
K, 1861: Cir*cus*ainkban é*p*en
1863, T 1924: Cirk*us*ainkban é*p*en
KF 1989: Cirkuszainkban éppen
1224 K: nevet<*,*>.
1225 K: <*V agy n*>em <*vagy-é*> jól <*férfi*> keblemen? –
A: Nem magyar. A magyar *jól* van mikor nem beteg. – Az ilyen jól *esik* neki. „Nem jó pihenned férfi keblemen? / Ah jól esik!”
A jav.: Nem jól esik pihenned keblemen? –
1226 K: Ah jól <*vagyok*>.
A jav.: Ah jól, nagyon.
1227 K: A b<*ó*>ldogság <*komollyá hogy ha hangol,*>
A: Nehéz
A jav.: A boldogság midőn elkomolyít,
1228 K: me<*l*>ly
1229 1861, 1863, T 1924: vegyül
K, KF 1989: vegy*ű*l
[fsz]: vegyül [korsz.]
1230 K: cse*ppe*
M jav.: cseppje [A j beszúrása a szóba lehet A jav. is.]
1231 K: i<*l*>ly
1232 K: <*Melly*> hervatag. / Ah én is érzek *i*<*l*>*lyest*.
A jav.: S így hervatag. / Ah én is érzek *ílyest*.
1863: *ilyest*.
[Az *ílyest* szóalak szerepel 1861 és T 1924 kiadásaiban is. KF 1989 visszaállította K eredeti megoldását:] illyest.
1234 K: szűk k<*ó*>rlátu [Az ékezet áth.]
1237 [A megjegyzése a K-ban:] „az emlékezet, mint csak felté teles, jobb –mint fönebb a bizonyos tudat”.
A: Éva emlékezete a *paradicsomra* itt sokkal szebben van felhozva, mint Ádámé fönebb [l. 1062. sor!]. Így kellene tán Ádámnak is emlékezni előbbi lételére.
1239 K: v<*ó*>ltam, [Az ékezet áth.]

1240 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
1241 K, 1861, 1863, T 1924: ő*rü*lt
KF 1989: őrült
1243 K: éme*l*t
M jav.: émelyít [Az y betoldása lehet A jav. is.]
1861, 1863: émely*í*t
1245 K: <.....>
M jav.: Keserüet kivánna már <*a lélek*> [Az eredeti szöveget nem tudtuk rekonstruálni, M vakarás után átírta.]
A jav.: már szivem.
1246 K: f<*ú*>l<*l*>ánkot [Az ékezet áth.]
1861-től: fulánkot
1248 K: me<*l*>ly
1249 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ő*rü*ltet
[fsz]: őrültet [korsz.]
1250 K: jogr*ó*l
1861-től: jogrul
[T szerint A aláhúzta a „Testvériség" szót; lapszélen jegyzet: „Nem is keresztyén. De homályos."]
1254 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testvére*ü*l
[fsz]: testvéreül [korsz.]
1255 K: <*s ő tüzend*> keresztre.
A jav.: és ő von keresztre.
1259 A: Itt már homályos az emlékezet. Annál szükségesebb kijavítni az 5. scénát.
1261 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
1262 után utasítás K: *silled.*
M jav.: süllyed.
1263 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elbor*ü*lt.
[fsz]: elborult. [korsz.]
1265 K: savany*ú* úr is <*fel kiált?*>
A jav.: megsokallja?
1861, 1863, T 1924: savanyu úr is megsoka*l*ja?
KF 1989: megsokallja?
1267 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
1267 sorban utasítás K: sujtv<*án*>
M jav.: sujtva
[Az átírásos jav. általában Madáché, így T valószínűleg tévedett, amikor A jav.-t jelzett.]
1268 K: *ü*j vendéget, <*talán*>
M jav.: *ü*j vendéget közénk.
T 1924: közénk,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *ü*j
[fsz]: új [Mivel e szó mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsí-

tettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
1269 K: <*M*>egifj*ú*lt kedv is tér be <*maja*> véle.
M jav.: Talán megifj*ú*lt kedv is tér be véle.
1861, 1863, T 1924, KF 1989: megifj*ú*lt
[fsz]: megifjult [korsz.]
1272 KF 1989: itallal.
K, 1861, 1863, T 1924, [fsz]: itallal. – –
1273 K: h<*ó*>lnap [Az ékezet áth.]
1274 K: k*í*vánsz?
1861-től: kivánsz?
1279 K: <....> Te
[M vastagon átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1280 K: M*i*g a szerencse mosolyog feletted [A sorvégi vessző hiányzik.]
1861-től: Míg .... feletted,
1283 K: ajtódon ko<*czogtat*>,
A jav.: kopog,
1284 K: *i*stennek hatalmas *ujja*
1861, 1863,T 1924: *i*stennek hatalmas *ujja*
KF 1989: Istennek hatalmas ujja
1285 K: rút*ú*l *kétségbeső.*
1861-től: rút*ú*l kétségb'eső.
[fsz]: rútul [korsz.]
1287 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ú*l,
[fsz]: körül, [korsz.]
1288 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: puszt*ú*l,
[fsz]: pusztul, [korsz.]
1289 K: vetési*ted,* [M tollhibája.]
1861-től: vetésidet,
1293 1861, 1863: rém*ü*let,
1294 K: se<*m*> részvét
M jav., 1861, 1863, T 1924: se'
KF 1989: se
1297 K: Me<*l*>ly kebe<*lednek*>
M jav.: Mely a kebelnek [A szót átírta M.]
1301 K: rebeg<,>:
1303 K: <.....>
M jav.: dermed<*ének*>
[M vakarás után átírta az ismeretlen eredeti szót.]
A jav.: dermedeztek.
1304 K, 1861, 1863, T 1924: istent KF 1989: *I*stent
[Nem fogadtuk el KF 1989 nagybetűs helyesírási korszerűsítését, hisz itt nem tulajdonnévről van szó a szövegben!]
1305 K: Me<*l*>ly
1306 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ú*l,
[fsz]: körül, [korsz.]

1308 K: kel<*l*>nek
1309 K: *Te*baisnak
A jav.: Th*e*baisnak
KF 1989: Thébaisznak [Mai helyesírással.]
1311 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tomp*ú*lt
[fsz]: tompult [korsz.]
1313 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: puszt*ú*lni, korcs*ú*lt
[fsz]: pusztulni, korcsult [korsz.]
1317 K: <*ó*>, [Az ékezet áth.]
1318 K: köz<*z*>ületek [M jav., a hosszú z-t M átírta egy z-vé.]
1320 K: h<*ó*>lnap [Az ékezet áth.]
1321 K: külö<*m*>ben.
M jav.: különben. [M átírta a betűt.]
1323 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten,
KF 1989: Isten,
1324 K: A *szeretet*<*nek*> örök
1861, 1863, T 1924: *i*stene
M jav.: A szent szeretet örök
KF 1989: Istene
1326 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kitiszt*ú*l
[fsz]: kitisztul [korsz.]
1328 K: *Te*baisba
A jav.: Thebaisba
KF 1989: Thébaiszba [Mai helyesírással.]
1331 K: *mond* mit
A jav.: mondd, mit
1334 K: <*tán még*> sok nemes
M jav.: vajh mi sok
1335 K: talál<*hatnál is*> e kebelben,
M jav.: találtál volna e kebelben,
1337 K: <*Enyémben is*>, <*s vajh milly*> kár, hogy <*ha*> úgy van<*,*>
M jav.: És önmagamban is<, *m*>i kár, hogy úgy van!
1861-től: is. Mi
1338 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nyomor*ú*ltan,
[fsz]: nyomorultan, [korsz.]
1339 K: <Ó>h, ha él az *i*sten, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h, ha él az *i*sten,
KF 1989: Óh, ha él az Isten,
1341 K: Új népet <*adjon,*> s új eszmét <*e' földnek*>
M jav.: Új népet hozzon s új eszmét világra,
1861, 1863 sh.: *a* világra, [Az 1. jav. szót vakarás után írta át M.]
1861, errata-lap: világra [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	**sor**	**hiba**	**ja[v]itás**
74	4 felül	a világra	világra]

1342 K: a korcs<... ....> önteni,
M jav.: a korcsba jobb vért önteni, [M átírta a szavakat vakarás után, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1343 A: hogy köre legyen – hogy legyen *köre*. [M meghagyta.]
1345 K: miénk v<*í*>lt s újat [Az ékezet áth.]
1861: miénk *volt s újat*
1863-tól: volt – s újat
1346 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stenem
KF 1989: Istenem
1347 K: borzo<*n*>gatja
A jav.: borzogatja
1348 K: De <*hát*> nem-<*é*> emberrel <..... .....>?
M jav.: De nem emberrel kell-e küzdenem?
[Az eredeti szavakat, melyeket nem tudtunk megállapítani, vakarás után átírta M.]
1349 K: Mit *nem* bírok ő <..... *majd*> helyettem
M jav.: Mit én nem bírok, ő teszi helyettem.
[A *teszi* szó átírás, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1350 K: <..... .....>
M jav.: Hasonló tréfát
[Átírás, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1353 K: Az *úr meg hallgatott*. – Tekints kör*ül*
1861-től: Az Úr meghallgatott. –
1861, 1863, [fsz]: körül, [korsz.]
T 1924, KF 1989: kör*ül*,
1354 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Az elkorcs*ult*
[fsz]: Az elkorcsult [korsz.]
1356 K: üszköt <*dobnak*> fényes
1861-től: vetnek
[Az eredeti szó tintafolt alatt volt, elképzelhető, hogy nem jav., csak egy téves nyomdai olvasat.]
1360 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Az elsilány*ult*,
[fsz]: Az elsilányult, [korsz.]
1361 K: cir*c*usban himnu*s*t
A jav.: himnuszt
KF 1989: cirkuszban himnuszt
1365 K: Me<*l*>lyek
Sz: Olvasd: *a mely*, mert az új eszmére vonatkozik.
1367 K: Mint <*a*> dagad<*t*> párnákon renyhe ké*ny*ek;
A jav.: Mint dagadó
1861: ké*ny*ek Sz: értsd: *kéjeket*.
1863-tól: kéjek;
1368 K: lass<*ú*> [Az ékezet áth.]
1369 K: <.... ....>
[A kivakart, számunkra olvashatatlan alapszöveget M átírta:] O*lly*an kéj,

me*lly*nek vajh mi lenne mása? –
1861-től: Olyan kéj, melynek
Sz: *Olyan... mása...* – Miért?
1370 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stennek
KF 1989: Istennek
1371 K: szabad<,>
1372 K: <*Érvényesiteni*> mind; <... ....>
A jav.: Érvényre hozni
M jav.: mi benne van.
[M a 2. tagmondatot kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1373 K: köt<... ..>: szeretet.
M jav.: kötvén le:
[M a szavakat kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1374 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lelkes*ü*lni
[fsz]: lelkesülni [korsz.]
1376 K: <..... ....>
M jav.: Me*lly*nek virága a lovag-erény lesz,
[M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: Melynek
1377 K: <.... ....>
M jav.: Költészete az *o*ltár oldalán
[M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: oltár
1378 K: <... ... .>
M jav.: A fe*l m*agasztalt női ideál
[M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: A felmagasztalt női ideál.
1379 K: *A*dám! [M tollhibája.]
1380 K: mélt*ő*
[M tollhibája. Arany a sor utolsó szavát a rímelés miatt aláhúzta.]
1861-től: méltó

HETEDIK SZÍN

K: Hetedik <*VII*> [majd:] <$_7$*ik*> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
1383 sor előtt a szereplő neve K: *1*$^{\underline{\text{ő}}}$ *Polgár*
[A K-ban valamennyi sorszámmal ellátott szereplő neve hasonló módon van írva. Ld. még a 845. sor jegyzetét!]
1387 K: szerá<*j*>ok kéjeit<,>

M jav., 1861, 1863, T 1924: szerá*ly*ok kéjeit.
KF 1989: szerájok
1388 K: És hölgyeink a győzőnek jogát.
1861, 1863: hölgyeink is *győző jogát*.
T 1924, KF 1989: hölgyeink *is a győző* jogát.
[Emendáltuk a K alapján. Nem *is a győző*, hanem a győzőnek. A kiadások 1861 sh-ját örökítették tovább.]
1390 K: <*N*>em<–*ê*> látjátok
A jav.: Vagy nem látjátok
1391 K: <*Melly t*>estvér <*pánttal*> egy célhoz
A jav.: Testvérileg mely egy célhoz
1392 K: *A*zsiának,
1861-től: Ázsiának,
1393 K: <.....>
M jav.: Szeretetnek
[A kivakart eredeti szót nem tudtuk megállapítani.]
K, 1861, [korsz.]
1394 K: Mi*l*jói, mellyek
M jav.: Milljói
1861, 1863: me*l*yek
[A sor utolsó szava a K-ban – a bölcseje – részben tintapacával fedett.]
1396 K: n<*incsen tán*> szeretet?
M jav.: nem volna szeretet? [Vakarás után átírva.]
1397 K: i<*l*>ly
1398 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: rep*ü*lt.
[fsz]: repült. [korsz.]
1400 K: Ha <*annyi hitvány, aljas tervezettel*>
A: A *hitványt* szintén a tervezet epithetonának lehet olvasni. Substantiv kellene. – hogy annyi *rabló*, vagy: Hogy aljas czéllal annyi martalócz,
A jav.: Ha aljas <*cz*> tervvel annyi martalóc
[Epitheton ornans, gör–lat szó, jelentése állandó jelző. Substantivum, lat.: főnév.]
1401 K: Ke<*hl*>ében<,> ... lengeti*;*
A jav.: Kezében
1861, 1863: lengeti [A sor végén a vessző hiányzik.]
T 1924, KF 1989: lengeti,
1403 K, KF 1989: vezér*ü*l. –
1861, 1863, T 1924, [fsz]: vezérül. – [korsz.]
1405 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
1408 K: <*A*> ronda démont
M jav.: E ronda [M átírta a betűt.]
1411 K: szól<*l*>sz,
1414 K: Lesujtom <*őt*>. – / <*És*> ha szellem
A: Az őt nem tudjuk, a népre vétetik-e vagy a szellemre.

A jav.: Lesujtom. – / S ha szellem
1416 K: <*N*>em<-*é*> nemesb' ha
A jav.: Hát nem nemesb, ha
1418 K: *ép* o<*l*>lyan kicsínyes,
1861, 1863: *ép* olyan kics*i*nyes,
T 1924: *ép* olyan kicsínyes,
KF 1989: épp olyan kicsínyes,
1419 A: *társt* – erőszak. [M meghagyta a szót.]
1421 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: silány*ú*lt
[fsz]: silányult [korsz.]
1422 K: Me<*l*>lyért a circus
1861-től: Melyért a cir*cus*
KF 1989: cirkusz [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
1425 K: Óh ne hidd hogy
1861-től: *O*h ne hidd, hogy
KF 1989: Óh, ne hidd, hogy
1428 K: felküzd <.....>,
M jav.: hozzánk,
[M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1432 K: bár jőne <*már*> a <*nap*>
M jav.: bár jőne az idő,
1435 K: illyen
1861, 1863, T 1924: *i*lyen
KF 1989: illyen [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
1436 [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
1437 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten.
KF 1989: Isten.
1439 K: közt.
T 1924: *közt*
[T szerint a mondatzáró írásjel M tollhibája. A kiadások nem támogatják ezt az értelmezést, hiszen ez az egysoros hiányos mondat egyfajta panaszos felkiáltásként is felfogható: Árván (*maradtunk*) a zajgó város népe közt.]
1442 K, 1861, 1863: M*í*g
T 1924, KF 1989: Míg
[A K pogány szavának első betűjét tintapaca fedi.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ford*ú*l.
[fsz]: fordul. [korsz.]
1443 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Ind*ú*ljatok,
[fsz]: Induljatok, [korsz.]
1447 K: Me<*l*>ly
1448 K: Nem-<*é*> hiszesz
A jav.: Hát nem hiszesz
1449 K, 1861: *fajtád* ha nem hisz. –

1863-tól: fajod
[Nem biztos a szó tudatos megváltoztatása – lehetséges, hogy sh-ról van szó. Mivel sem pro, sem kontra nem találtunk bizonyítékot, a megszokott *fajod*-at tekintettük végleges szövegnek.]
1451 K: *Pháros* gyanánt<,>
KF 1989: Fárosz [Mai helyesírással.]
1452 K: ö*szy*edűl,
1861-től: összedűl,
1454 K: *bár me*<*l*>lyik más, me<*l*>ly sosem
A jav., 1861, 1863, T 1924: bármelyik más, mely so*h*sem
KF 1989: sosem
1457 K: A test *túl él*<...>
M jav.: éli
[Vakarás után átírva. Az eredeti olvashatlan.]
1861, 1863: tuléli
T 1924, KF 1989: t*ú*léli
[Főszövegünk visszaállította az első kiadások szabályos jambusát.]
1458 K: Me<*l*>ly
1459 K: me<*l*>ly
1461 K: <...>íg
M jav.: Míg
[M az első betűt vakarás után átírta. Az eredeti szó *Amíg* lehetett.]
1462 K: <...> szent <.....>
M jav.: Tán szent tanai
[Vakarás után átírva. Az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
1464 K: Ah *ép* a szent tan mind<*ê*>g
M jav.: mindig
KF 1989: Ah, épp
1465 K: bukkantatok<,>:
1467 K: <.....>,
M jav.: éles*i*titek,
[Vakarás után átírva. Az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
1861-től: élesítitek,
1469 1861, 1863, T 1924: b*i*rván
K, KF 1989: bírván
[T szerint Arany az *Exact* szót a K-ban kékkel aláhúzta.]
1470 K: <*S t*>i mégis mind<*ê*>g
A: Nem kell a kötszó *s*, mert participium előzi meg.
A jav.: Ti mégis mindig [Participium (lat) – melléknévi igenév.]
1473 K: Kis<*s*>ebb
1474 K: *véges végtelen,*
1861-től: véges-végtelen,
1475 K: me<*l*>ly
1476 K: re*a* talál,
1861-től: reátalál,

1477 K: A változás <*ha nagyobbra*> beáll. –
M jav.: nagyban midőn
1481 K, T 1924, KF 1989: kereszténység
1861, 1863: keresz*tyén*ség
1482 K, T 1924: hiába. –
1861, 1863, KF 1989, [fsz]: hiába.
1484 K: Mon*d*,
1861-től: Mondd,
1487 K, 1861, T 1924, KF 1989: kétkedik,
1863: kéte*l*kedik,
1488 K, KF 1989: zárkózzunk
1861, 1863, T 1924: zárk*o*zzunk
1489 K: nék*i*k fed*elet* ny*u*jt.
M jav.: nékiek fedélt
1861-től: nyújt.
1490 K: mon*d,*
A jav.: mondd,
1491 K: o<*l*>ly *dölfösen*,
1861-től: oly dölyfösen,
1493 K: S e <*meztellábas*>
A: Nem megy. Lehetne *pőre lábas*...
A jav., 1861: *puszta-lábas*
Sz: *Pusztalábas: mezitlábas?*
1863-tól: meztelábas
[M visszajavítása, Sz megjegyzése nyomán.]
1494 K: Me<*l*>ly
1495 K: <*Képmutatón alázattal*>
M jav.: Hazudt alázat színével
[Ez a jav. vakarás után, átírva, az eredeti szöveg T olvasata.]
1496 K: Keresztény-cini*c*us,
1861, 1863: Keresz*tyén*-cini*c*us,
T 1924-től: Keresztény-cinikus,
1497 K: i<l>lyest *hegyeim* köz<*ö*>t<*t*>.
M jav.: *á*lyest ősi hegyeim közt.
1861, 1863, T 1924: *á*lyest
KF 1989: illyest
1498 K: utóbb. <*De angyalok meg ne sértsd*>
M jav.: utóbb; a poklosság, tudod,
1499 K: Lassan <...> terjed.
[A két szó között olvashatatlan áthúzott betűk. Az egész sor M lapszéli toldása.]
1500 K: Ez <.....> ab*s*ol*ú*t
[Az eredeti, számunkra olvashatatlan szót M kivakarta, majd átírta.]
K: erény*ű* s é*p*
1861-től: erényü s é*p*

KF 1989: abszolut erényü s épp azért
1501 K: <*Olly ingerlékeny*>
M jav.: Engesztelhetetlen
1502 K: i<*l*>ly
1505 K: ez á<*l*>ltal,
1506 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stent káromolnak,
1863: káromolnak. [Mondatzáró pont a vessző helyén, sh.]
KF 1989: Istent
1508 K: o<*l*>ly
1509 K: *Mint* medve
1861-től: Mit medve
1512 K: h*ö*s v<*ó*>lt<*o*>k
A jav.: voltuk [Az ó ékezete áth.]
1861-től: hős voltuk
1513 K: *ü*zni
1861-től: űzni
1518 K: népe <*csak*>
M jav.: népe még
1519 K: o<*l*>ly
1521 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
1522 K: Eretnekek f*el*ett
1861-től: fölött
1524 K, 1861, 1863, T 1924: tűzzel vassal
KF 1989: tűzzel-vassal
1532 K: míg kics*i*ny,
1861, 1863: m*i*g kicsiny,
T 1924: míg kics*i*ny,
KF 1989: míg kicsiny,
1535 K: i<*l*>ly haragra gy*u*jthatá
1861, 1863: gy*u*jthatá
T 1924, KF 1989: gyújthatá
1536 K: <..... ....>
M jav.: Egyházát a szeretetnek.
[Vakarás után átírva. Az eredeti szöveget nem tudtuk megfejteni.]
1539 K: kereszt*ül*,
1861, 1863, T 1924: kereszt*ül* [A vessző elmaradt.]
KF 1989: keresztül
1540 K, KF 1989: Ahhoz, ki
1861, 1863, T 1924: A*h*oz, ki
1541 K: <*Ez eretnekek*>
M jav.: E gonosz hitűek [A félsor vakarás után átírva.]
1543 K: A homo?usi<*ost*>
M jav.: A homoiusiont
1544 K: Mi<*dőn*> az

M jav.: Mig az
1545 K, 1861: cikke*ü*l. –
1863-tól: cikkeül . –
1550 K: ne k*i*sérts,
1861-től: ne kísérts,
1551 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
1555 K: De Nic<*ê*>*a*ban
M jav.: Nicae*a*ban
1861-től: Nicaeában
1556 K, 1861, 1863, T 1924: *úgy-e*
KF 1989: úgye
1558 K: Vagy, <*beszélj,*>
A jav.: Vagy, felelj,
1560 K: *A*rius,
1861-től: Árius
1561 K: bírtok-e egy An*ast*ásius<*sal*>?
A jav.: An*ast*ásiust?
1861, 1863: b*í*rtok-e
1863: A*tan*ásiust?
T 1924, KF 1989: Athanásiust?
1564 K: halálra<,>. –
1565 K, KF 1989: Babilon,
1861, 1863, T 1924: Bab*y*lon,
1566 K, KF 1989: írt,
1861, 1863, T 1924: *i*rt
1567 K: Me<*l*>ly
1568 K, 1861, 1863, T 1924: az *a*ntikrisztus
KF 1989: az Antikrisztus
1573 K: mághyára <*vélök*>
A jav.: őket!
1576 K: tesztek <*mint akartok*>
A jav.: tesztek kény szerint,
1578 K: <*Megszámitottak*>
A jav.: Számlálva immár
1579 K, KF 1989: szűletendnek,
1861, 1863, T 1924: sz*ü*letendnek,
1580 K: me<*l*>ly *fel lobog*
1861-től: mely fellobog
1581 K: v*é*t. –
1861-től: vet. –
1583 [E sortól kezdve az 1594. sorig a K szövege szerint vannak sorszámozva a zsoltárok.]
K, 1861, 1863, T 1924: *i*stenem, erős *i*stenem
KF 1989: Istenem, erős Istenem

1585 K, 1861: jajgatás*i*mnak
1863-tól: jajgatásaimnak
1586 K, 1861, 1863, T 1924: Én *i*stenem,
KF 1989: Én Istenem,
1588 K: (XXII *s*olt.)
1861-től: (XXII. zsolt.)
1594 K: *n*tát. – (XXXV *s*olt.)
1861-től: (XXXV. zsolt.)
T 1924-től: útát.
1594 után utasítás K: Ez alatt a *patriarcha* s a*z egész* menet *el* vonúl. ...*tractatusokkal* a keresztesek kö<*zz*>é vegyíl. –
M jav.: közé
[Az utasítások szövegét helyesírásilag korszerűsítették a kiadások, ezt nem mindig tartjuk szükségesnek felvenni a szövegváltozatok közé. Ez a jegyzet is csak ízelítő: mennyire eltér M eredeti kézirata a kiadásokban megszokott változattól.]
1595 K: o<*l*>ly szótlan, m*ond,* mit borzadasz<,>
A jav.: oly szótlan, mondd, mit borzadasz?
1596 K: Trag<*oe*>diának nézed<,>
M jav.: Tragédiának nézed?
1597 K: *C*om<*ö*>diának és *mulatni*
M jav.: Komédiának
1861-től: múlattatni
1598 K: <Ó>h jaj, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h jaj,
KF 1989: Óh, jaj,
1599 K: i<l>ly
A jav.: *í*ly
1861, 1863, T 1924: *ily*
KF 1989: illy
1603 K: szívben<,> ítél
1861, 1863: sz*i*vben *i*tél
T 1924-től: szívben ítél
1605 [A sor 1863 toldaléka, a K-ban és 1861-ben még nem szerepel.]
1606 K, 1861, 1863, T 1924: t*ü*nt
KF 1989: tűnt
K: mind e bűn!
A jav.: e*z*<*en*> bűn! [majd:] *ez a* bűn!
1861-től: e bűn!
1607 K: <.....> t<*ú*>dományban,
M jav.: büszke [A kivakart szót M átírta. 2. szóban az ékezet áth.]
1608 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mester*ü*l
[fsz]: mesterül [korsz.]
1609 K: A leg <*üdébb leg ragyogóbb*>
M jav.: A legfényesb, legüdítőbb

1611 K: zsendülő korában<,>:
1861-től: zsendülő
1612 K: <*megszakitá*>?
M jav.: tönkre tette? –
1613 K: A bűnös <*az*> maga
M jav.: önmaga
1614 K: Me<*l*>ly <*megszakaszt.*> *A vész, me*<*l*>*ly öszve hoz,*
M jav.: *széjel szór.*
1861: Mely *szélyel szór. A vész, mely összehoz,*
1863-tól: Mely szerte szór, száz érdeket növel.
1615 [A sor a K-ban és az 1861-es kiadásban hiányzik.]
1624 K: <*az*> egyént so<*h*>sem
M jav.: *m*ert egyént sosem
1861-től: Mert
1861, 1863: so*h*sem
[T szerint a jav. Aranyé. A betűk formája és a szavak átírása inkább M kezére vall.]
1625 K: Hoz<*ott*> érvényre a kor ellenében<,>:
M jav.: Hoz<*asz*>
A jav.: Hozandsz
1626 K: me<*l*>ly visz, vagy elmer*i*t,
1861-től: mely ... elmerít,
1628 K: <*Ch*>rónika
M jav.: krónika
1629 K: *Mid* az, [M tollhibája.]
A jav.: Mind az,
1632 K: <..>iált, *mert hogy*
M jav.: kiált
[A betű átírva. Talán *rikolt* lehetett az első változat.]
1861-től: merthogy
1633 K: békó*k*ban
1861-től: békóban
1634 K: *Mártír halálra,*
1861-től: Mártírhalálra,
1635 K: <*Tekintnek*> egy
M jav.: Látnak csak egy [A kékkel aláhúzta a jav.-t.]
1637 K: mit u<*nokáik*>
M jav.: utódaik [T szerint A jav., a szó átírása M kezére vall.]
1638 K, 1861, 1863: Az *útca-léggel*
T 1924: Az *utca-léggel*
KF 1989: Az utcaléggel
1640 K: ott<*an azok a*> barátok,
A jav.: ott azon piszkos barátok,
1642 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Őrült
[fsz]: Őrült [korsz.]

1644 K: a *vezeklés* <.....>
M jav.: a vezeklésnek tanát
[M az utolsó szót vakarás utánt átírta. Ez a szó T olvasatában a *tudományát* volt, a K facsimile kiadásából ezt nem lehet megállapítani.]
1645 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Kalauz*ú*l minden
[fsz]: Kalauzul minden [korsz.]
1646 K: megtan*i*t
1861-től: megtanít
1648 K: pokolban<,>.
1649 K: *meg tanit*
1861-től: megtanít
1650 K, 1861, 1863, T 1924: h*u*sz
KF 1989: húsz
1652 K, 1861, 1863, T 1924: é*p*en
KF 1989: éppen
1653 K: <*Három*> ezer
M jav., 1861, 1863, T 1924: Nehány ezer
KF 1989: *Nehányezer*
[Főszövegünk visszaállította a kiadások különírt szóalakját.]
1656 K: ro*ssz*abb
1861, 1863, T 1924: roszabb
KF 1989: ro*ssz*abb
[A ma szokatlan, ám M korában általános rövid *sz* meghagyása a *rossz* szóban visszaállítja a sorban a jambust, így a spondeusok után nemcsak az utolsó versláb lesz jambus.]
1657 K: <..>erd szét
1861-től: verd szét [A betűt a K-ban tintafolt fedi.]
1659 K: i<*l*>ly
1660 K: Az *ú*r dicse ha <*mindjárt*> *fel kapott*
A jav.: *haszinte* felkapott is,
1861, 1863, T 1924: Az Úr dicse *haszinte* felkapott is,
KF 1989: ha szinte
1661 K, 1861, 1863, T 1924: *egy úttal*
KF 1989: egyúttal
1662 K: Csak <*egyedül*> te *maradál* <*kicsínyt le*>
A jav.: Csak te maradtál egy kissé alant. –
1662 után utasítás K: *í*zibe <.....> [majd a szereplőnév Éva után:] *(ö<szy>e rogyva)*
M jav.: elosonnak .... *össze rogyva*
[M vakarás után átírta a szót – az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: ízibe elosonnak. .... összerogyva
1663 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
1666 K: <*mentünk*>

M jav.: v<*ó*>ltunk [Az ékezet áth.]
1667 K: sűr*ű*ségi
1861-től: sűrüségi
1668 K: ül<*tünk*>
M jav.: ülve
1669 K: A csa<*l*>ogányt hallgat<*va*>és kisér<*ve*>;
M jav.: A csattogányt hallgattuk és kisértük;
1671 K: a bokor meg*ő*l.
1861, 1863, T 1924: a bokor megől.
1672 K: *Iedve* kezdünk
A jav.: Ijedve
1673 K, 1861, 1863, T 1924: döbörgve
KF 1989 sh: d*ü*börgve
1676 K: gyanánt*?*
1677 K: <...>
M jav.: Hogy [Átírás, az eredeti szót nem tudtuk megfejteni.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: átszellem*ü*lve,
[fsz]: átszellemülve, [korsz.]
1678 K: I<*l*>lyen nemes, i<*l*>ly<*en*>
1861, 1863, T 1924: Ilyen nemes és *i*ly
KF 1989: és illy
1679 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
1681 K: Őrűl*ö*végéért
1861-től: Őrültségéért
1682 K: *Mind azt*, <*mit ez*>
M jav.: *Mind azt,* amit
KF 1989: Mindazt, amit
1683 K: egykor <*hogy*> már ismer<*ê*>lek,
A jav.: egykor már ismertelek,
1684 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
1685 K: so<*h*>se
M jav.: sose
[T szerint A az 1685–87. sorok mellé a lapszélen e megjegyzést írta vörös ceruzával: *frivol.*]
1686 K: <*A szerelem*> ami<*l*>ly<*en*>
M jav.: Szerelmed
A jav.: amily
1688 K: <ó>h hála <*az egeknek*>! [Az ékezet áth.]
A jav.: hála néked, ég!
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
1689 K: <*óh*> hogy köszön<*öm*> *meg?*

A jav.: hogy köszönjem azt meg?
1690 K: a szó ajka<*idról*>?
A jav.: a szó ajkadon?
1691 K: i<*l*>lyet
1861, 1863: *ilyet*
T 1924: *i*lyet
KF 1989: illyet
1694 K: téged is? ...*minő*
1861-től: téged is? Minő
1697 K: S <*ha is*>, mit nyertem. Vagy
A jav.: S mit nyertem volna. Vagy
1698 K: mint <*hogy*> ha <*beérnek*>.
A jav.: mintha elér a vész.
1699 K: <*s*> *így* <*el*>kárhozott.
A: elkárho*zom*.
A jav.: így is kárhozott.
1700 K: nem v<*ó*>lt<*ak rútak*> üldöző<*ink*>. [Az ékezet áth.]
A jav.: nem volt rút a négy üldöző.
1701 K: Óh
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
1703 K: Óh
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
1704 K: a reményt <*le*>
A jav.: a reményt el,
1708 K: hossz*ú*
1861-től: hosszu
1709 K: Me<*l*>lyek
1710 K: *E* <*fekete*> szalag?
A jav.: Ez éjsötét szalag?
1711 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
1715 K: v<*ó*>lna <*ott a*> szerelem<?> [Az ékezet áth.]
A jav.: volna szerelem, leány!
1718 K: Pe<*n*>ig
A jav.: Pedig
1719 K: <*Szintén le zár ez a*> <*ház*> téged is?
A jav.: És el fog zárni e
M jav.: fal [M a *ház* szót átírta.]
1861-től: És el fog zárni e fal
1720 K: <*Le*> ám,
A jav.: El ám,
1721 K: – <*irandék egy szép alagyát*>

A jav.: – beh szép elégiát faragnék [Alagya: elégia.]
1722 K: <*Álnok! el szememből!*> –
A jav.: Csalfa, menj előlem!
1723 K: <*nem-e*> *nagy*
A jav.: hát nem nagy
1725 K: <*Én*> megyek. –
A jav.: Már
1727 K: *Jöj* vissza, *jöj*,
1861, 1863, KF 1989: Jöjj vissza, jöjj,
T 1924: *Jőjj* vissza, *jőjj,*
1728 K: a kulcs<*ot*> ablakomba' <*helyzem*>. –
A jav.: a kulcs majd ablakomba' lesz. –
[A a *majd* szót csak jelezte a mondatban, a jav.-t a lapszélre írta.]
1729 K: tudjam hát <*meg*> *legalább neved,*
A jav.: tudjam hát legalább meg neved,
1730 K: Imámba<*n*>,
M jav.: Imámba,
1733 K: *És tiéd* lovag?
A jav.: S a tiéd
1734 [Az *illet* szó utolsó két betűjén a K-ban tintafolt van, a jav. szokatlan helyen, a sor alatt valószínűleg A kezétől.]
1735 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
1736 K: <ó>h ne hagyj el i<*l*>ly [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h ne
KF 1989: óh, ne
1737 K: külö<*m*>ben <*e*> nevet,
M jav.: különben a nevet,
1738 K: Me<*l*>lyet
1739 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
1740 K: i<*l*>ly
1744– A: „Midőn egy *éjt* meglepte ... *táborát*" ... Nehéz. [M meghagyta.]
1745 1861, 1863: t*üz*zel-vassal,
K, T 1924, KF 1989: tűzzel-vassal,
1747 K: *S* szent fogadást *tön* <*a*> *s*z̲ű̲z <*m*>áriának,
M jav.: Máriának
A jav.: És szent fogadást
1861, 1863: *tön s*z̲ű̲z Máriának
T 1924: tőn *s*z̲ű̲z
KF 1989: tőn Szűz Máriának,
1751 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
1753 K: megbántva i*lly*
1861-től: ily

1756 K: az é<gn>ek <....>sztját. –
M jav.: malasztját. [M átírta az ismeretlen alapszót.]
1758 K: tudom: *S*zerettél,
1861-től: tudom: szerettél,
1760 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: meg*í*ntad;
[fsz]: meguntad; [korsz.]
1762 K: <*Nevezetes*> – <*a*>z
A: (merkwürdig) „Ez különös."
A jav.: Ez különös! – Az
1763 K: o<*l*>ly szerénynek mégse<*m*>
1861, 1863, T 1924: oly szerénynek *még se'*
KF 1989: mégse
1764 K: *hid* <*a jelenben*>.
M jav.: hidd jelenleg. [M vakarás után átírta az utolsó szót.]
1765 K: <.....> <*már*> gy*ö*zelmem.
M jav.: gátolni [Vakarás után az ismeretlen alapszó átírva.]
A: …gátolni *már gyözelmem*.. – – / – –: *győz* mindig hosszu.
A jav.: gátolni győzedelmem.
1767 K: Izóra! minden szód ful<*l*>ánk
A jav.: fulánk
T 1924: Izóra! *M*inden
1768 K: <ó>h hölgy, édes*i*tsd [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h hölgy, édesítsd
KF 1989: óh hölgy, édesítsd
1769 K: kívánsz,
1861, 1863: k*i*vánsz,
1770 K: hogy én szere<*s*>lek.
A: Nincs mód, flexioformát *csinálni!* „Nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek?"
A jav.: De az nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek.
[A sor így hatos jambus lett. Flexio (lat): ragozás.]
1771 K: b<*ó*>ldog [Az ékezet áth.]
1772 K: Tan<*cr*>éd
M jav.: Tankréd [A betűket átírta M.]
1776 K: <*Az a*>blak<*ban van*>, nem
M jav.: Ablakba' lesz majd, nem
1778 K: Ládd i<l>lyen
M jav.: *íly*en
1861, 1863, T 1924: Ládd, *íly*en
KF 1989: Ládd, illyen
1779 K: eszközén
1861-től: eszközéül
1780 K: durv<*ú*>lt [Az ékezet áth.]
1781 K: a költésze<*nek zománcát*>
A jav.: a költészet h*i*morát

K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: h*i*mporát
[fsz]: hímporát [korsz.]
1782 K: Arcár<*ó*>l,
A jav.: Arcárul,
1783 K: <*A szerelem*> leg<.....>
M jav.: Szerelme legkecsesb
[M vakarás után átírta a szavakat. Az utolsó szó alapját nem sikerült megállapítanunk.]
1784 K: <*ó*>ltárra [Az ékezet áth.]
1787 K: nő*ü*l,
1861-től: nőül,
1788 K: Nőhívatása
1861, 1863: Nőh*i*vatása
1793 K: *mi* őr*ü*lt <.....>
M jav., K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: minő őr*ü*lt nemünk!
[M átírta az eredeti szót, amely T olvasata szerint talán *fajzatunk* lehetett.]
[fsz]: őrült [korsz.]
1794 K, 1861, 1863: szak*i*t
T 1924, KF 1989: szakít
1795 K: *Vad állatúl*
1861-től: Vadállat*ü*l
[fsz]: Vadállatul [korsz.]
1800 K: magát*ó*l
1861-től: magától
1802 K: viszony<,>
1803 K: o<*l*>lykor,
1804 K: se*m*
1861, 1863, T 1924: se'
KF 1989: se
1805 K: Heléne,
1861, 1863, T 1924: Hel*e*ne,
KF 1989: Heléne,
1806 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
1808 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ü*l,
[fsz]: körül, [korsz.]
1811 K: Izóra! óh ne bánd hogy
1861, 1863, T 1924: Izóra! *o*h ne bánd, hogy
KF 1989: Izóra! óh, ne bánd, hogy
1813 K: *ö<szv>e forr,*
M jav.: *össze forr,*
1861-től: összeforr [A vessző elmaradt a sor végén.]
1816 K: <.....>, mint <*egy*> <...> . szerelem<*r*>ől <.....>
M jav.: Me<*l*>ly, mint nagy *szív. sz*erelemtől dobog,
[M vakarás után átírta a sort, több szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]

1861-től: szív, szerelemtől
1817 K: *Hol csak nékünk szeretni nem szabad<,>*
A jav.: Szeretni hol csak nékünk nem szabad?
1820 K: Me<*l*>ly
1821 K: árjadoz, [A a K-ban aláhúzta a *j*-t.]
1861, 1863: *áradoz,*
1823 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mög*ű*l,
[fsz]: mögül, [korsz.]
1825 K, 1861, 1863, T 1924: e *rosz* fal
KF 1989: e rossz fal
1826 K: s<*án*>cot
M jav.: sarcot
[T szerint A jav. A betűk formája, az eredeti átírása M kezére vall!]
1837 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
1839 K, 1861: rettenek,
1863-tól: rettenek.
1840 K: mindenne<*k*>
A: nem *neki, vele.*
A jav.: mindennel
1843 K, 1861, 1863, T 1924: ör*ű*ljenek
KF 1989: örüljenek
1845 K: az *U*r,
1861-től: az Úr,
1846 K: seg*i*ts!
1861-től: segíts!
1850 K: *Galabfival*
M jav.: Galambfival
1851 K: Mi<*l*>lyen
1861, 1863, T 1924: M*ily*en
KF 1989: Millyen
1856 K: Véletlenül <...>i
M jav.: mi
[A második szó átírva, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: Véletlen*ű*l mi
[fsz]: Véletlenül [korsz.]
1859 K: Me<*l*>ly a mezetlen nim*ph*át
1861, 1863, T 1924: Mely a mezetlen n*ymph*át
KF 1989: nimfát
1860 K: <*Szemetlenségben jóval*>
A: „Szeme*t*lenség" egész más, mint *szemtelenség.* „Arcátlanság" lehetne.
A jav.: Orcátlanságban messze
1862 K: Me<*l*>ly
1866 K: <*szeretőd*> becsapta
M jav.: kedvese [T szerint a jav. Aranyé.]

1867 K: az éjben<,>?
1869 K, 1861, 1863, T 1924: Hel*e*ne
KF 1989: Heléne
K: teszek<,>?
1872 [A ezt a sort a K-ban aláhúzta, s széljegyzetet fűzött hozzá: „*légvár*”.]
1874 K: <.....> <.....>
M jav.: Eseng epedve
[M átírta a szavakat, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1876 K: tőle <*jókor*>szabad*á*lni
M jav.: tőle szabad*á*lni jókor.
1861, 1863, T 1924, KF 1989: szabad*á*lni
[fsz]: szabadulni [korsz.]
1877 K: Lucifer<,>!
1878 K: eszmék <*miatt*>
A jav.: eszmék után
1881 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
1886 K: <.....> *meg* <.....>,
M jav.: Eléggé *meg mutattam,*
[Az átírt szavak eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: megmutattam,
1888 K: Szégyen n<*él*>kül
A jav.: ne’kül

NYOLCADIK SZÍN

K: *8^ik^ szín.*
1900 K: gy*á*l
1861-től: gyül
1901 K: S <... ....> már <*vad*> öröm
M jav.: S nem őrjöng az sem már öröm
[M átírta az eredeti szavakat. Az első változatot nem tudtuk megállapítani.]
1902 K: mor<*mo*>g
M jav.: morog
1903 K: időmben <*illyes*> ünnep<*ély*> v<*ó*>lt az *ílyes,* [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: időmben ünnep volt az *ílyes,*
KF 1989: illyes,
[A sor utolsó *illyes* szava a K-ban csak áth., a mértékül vett 3 kiadásban pedig nem így szerepel. A kiadások *ílyes* szóalakja helyett ugyan ma elfogadhatóbbnak tűnik a hosszú mássalhangzós változat, ugyanúgy illeszkedik a verseléshez is – de létrehozhat-e a szöveggondozó a hagyományoktól eltérő új változatot?]
1904 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
1905 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: faj*á*lnak
[fsz]: fajulnak [korsz.]
1906 K: I<*/*>ly

1907 K: <*De* ....>
M jav.: Bizon bizon
[M átírta az eredeti szöveget, amelyből csak az első szót lehet pontosan megállapítani. T szerint a szöveg *De félek hogy*]
1861: Bizon bizon *már szép időt* melenget.
Sz: nem értem: mire vonatkozik.
1863-tól: Bizon bizon már jó régen melenget.
KF 1989: Bizon-bizon
1911 K: közö<m>bös
1861, 1863, T 1924: közö*n*bös [A jav.]
KF 1989: közömbös
1914 K: i<*l*>ly
1915 K: Áll*i*tsd fel, Kepler, horo*skop*omat,
1861, 1863: Áll*i*tsd... horo*sk*ópomat,
T 1924: Állítsd... horo*sk*ópomat,
KF 1989: horoszkópomat,
1916 K: álm<*o*>m v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: álmam volt
1917 K: *conjun*<*g*>*turákban*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *conjunkturákban*
KF 1989: konjunktúrákban
1919 K: <*a*> kigyó<*nak*> fejénél.
A jav.: ott a kigyó fejénél.
1920 K: Meglesz, <*uram*,> <*amint*> parancsolod
A jav., 1861: Meglesz, *miként* parancsolod, *uram*.
Sz: Jobban rendezve volna így: Meglesz uram, mikép parancsolod.
1863-tól: *Meglesz uram*, *a mint* parancsolod.
KF 1989: Meglesz, uram, amint
1921 K: <*C*>l*y*ma*c*teri*c*us
A jav.: *d*ymac*t*eri*c*us
1861, 1863, T 1924: *d*imac*t*eri*c*us
KF 1989: klimaktérikus
1923 K: Me<*l*>ly a minap <*nem*> siker<*ült*> <....>
M jav.: Mely a minap sikertelen maradt.
[A sor utolsó szavának eredetijét az átírás alatt nem tudtuk elolvasni.]
1924 K: Átnéztem *u*jra Hermes Trismagistust,
1861, 1863: újra Hermes Tr*e*smagistust,
T 1924: Trismagistust
KF 1989: Herm*ész*
[Főszövegünk a név mindkét elemét tekintve a latinos írásmód mellett döntött, hiszen nem logikus, hogy az egyik szóban a görög, a másikban a latin nevek átírásának helyesírási szabályait kövessük, mint azt KF 1989 tette.]
1925 K: Synesius,

1861-től: Synesiust,
1927 K: Míg
1861, 1863: M*i*g
1928 K: <*az öreg*> királyt,
A jav.: a vénhedt királyt,
1930 K, 1861, 1863, T 1924: mer*a*ur
KF 1989: merkur
1931 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: egyes*ü*lt
[fsz]: egyesült [korsz.]
1934 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: létes*ü*lt
[fsz]: létesült [korsz.]
1936 K: Me<*l*>ly
1939 K, 1861, 1863, T 1924: Ro*sz*
KF 1989: Rossz
1940 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: híve*ü*l
[fsz]: híveül [korsz.]
1943 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: börtönben *ü*l,
[fsz]: börtönben ül, [korsz.]
1944 K, 1861, 1863, T 1924: jösz
KF 1989: jössz
1945 K: O<*l*>lyan
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ernyedetlen*ü*l
[fsz]: ernyedetlenül [korsz.]
1949 K: az <*amint*> van,
M jav.: az miként van,
1950 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kontár*ü*l
[fsz]: kontárul [korsz.]
K: javít<*ni azt*>. –
A jav.: javítani. –
1953 K, 1861, 1863, T 1924: kétség-föl*ü*l
KF 1989: kétség föl*ü*l
[fsz]: kétség fölül [korsz.]
1954 K: bizo*n'*
1861-től: bizony
1960 K: nem tud<,> *szokni új körébe,*
M jav.: nem tud új körébe szokni,
1961 K: mind<*é*>g
M jav.: mindig
1963 K: <*Ha*> *hódol is a nőnek istenűl,*
M jav.: Bár *hódol*...
Sz: *istenűl hódol* szokatlan, helytelen s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy a *nőnek mint istennek* hódol.
1863-tól: Bár istenség gyanánt imádja a nőt.
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
1964 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]

1965 K: érńtené
1861-től: érintené
1966 K: <*S hol*> hódolás<*t lát,*> *mellék célt* gyanít.
A: a lovag? vagy Kepler?
A jav., 1861, 1863, T 1924: Ő hódolásban *mellék célt* gyanít.
KF 1989: mellékcélt
1967 K: Ah me<*nny*>,
M jav.: Ah menj,
1969 K: mi<*l*>ly
1973 K: me<*l*>ly
1974 K: ezt a <*ragyogó*>
M jav.: ezt a csillogó
1975 K: tőlünk, s újat
1861-től: tőlünk s újat
1977 K: Ki vágy<*nék*> illyen körben változás<t>.
A jav.: vágyna illyen körben változásra.
1861, 1863, T 1924: *ily*en
1979 K: <*Bal jóslatú illy arcú férfiú.*>
A jav.: Egy férfi, arcán e sötét jelek.
1981 K: őt i<*l*>ly<*en*>
A jav.: őt az ily
1982 K: kit szent<*elt pántok csatolnak*>
A: *pántok* – sokszor van e nem szép szó.
A jav.: kit hozzá szent kötelék
1983 K: <*Hozzája.*>. – *Ő* beteg, –
A jav.: Csatol. – Hisz ő beteg, –
1984 K: Bete*ge* tán e <*ragyogó*>
A jav.: Betegje
M. jav.: súgárzó
1987 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
1988 K, 1861, 1863, T 1924: kez̦tyűt
KF 1989: kesztyűt
1989 K: *ép' jó hogy*
1861, 1863, T 1924: *ép' jó*, hogy
KF 1989: épp
1995 K: me<*nny*>ünk
M jav.: menjünk [M átírta a betűket.]
1996 K: <*Imé l*>épcsője – jó éjt asszonyom.
A jav., 1861, 1863: Lépcsője itt van – jó éjt asszonyom.
T 1924, KF 1989: jó éjt, asszonyom.
1997 K: <*Balra*> a lugasban.
M jav., 1861, 1863, T 1924: Jobbra a lugasban.
[M átírta a szót, az eredeti T olvasata.]

KF 1989: Jobbra, a
1998 K: *Jöj* kedves
1861, 1863, T 1924: Jó éjt urak. – Jőj kedves Jánosom.
KF 1989: Jó éjt, urak. – Jőj, kedves Jánosom.
1998 sor után utasítás K: *zsele*székbe
1861, 1863, T 1924: *zsölye*székbe
KF 1989: zsöllyeszékbe
2000 K: mind<*ent el vivél már.*>
A jav.: mind elhordtad immár.
2002 K: Az udvarhölgyek <*járnak*> pávaként
A jav.: Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
2005 K: haj<*ó*>lva, [Az ékezet áth.]
2010 K: <*El árulom a tudományt*> miattad,
M jav.: tudásomat
A: verrathen. [Elárul németül.]
A jav.: Elárulom
[A áthúzta, majd lényegében ugyanazt írta a szó fölé javításul.]
2012 K, 1861, 1863, T 1924: horo*sk*ópot
KF 1989: horoszkópot
2015 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pir*ú*lnom
[fsz]: Pirulnom [korsz.]
K: rosszabbá levék
1861-től: levék,
2016 K: a *Sy*billák, kik h*í*vének
1861, 1863, T 1924: *siby*llák, kik hivének
KF 1989: szibillák
2018 K: kedvedet<,>.
2019 K, T 1924: bűnd*ő*j*ú*l
1861, 1863, KF 1989: bűndij*ú*l
[fsz]: bűndijul [korsz.]
2022 K: a <*sv*>érák
A jav.: a szférák
2030 K: Miattad<,>? én
2032 K: á<*l*>ltalam
2034 K: hát <*a*> tud<*omány*>?
A jav.: hát szellem, tudás?
2035 K: <.....>
M jav.: sugár,
[M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2036 K: <*M*>e<*l*>ly az eg<*ek*>ből
M jav.: Ame*ly* az égből
1861-től: Amelly
2037 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kiv*ü*l?
[fsz]: kivül? [korsz.]
2041 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]

1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
2042 K: Ha *lelked v<ó>lna* o</>ly [Az ékezet áth.]
A jav.: Ha volna lelked oly
2045 K: b<*ó*>ldogságot<, *csak*> köröm<*ben*>, [Az ékezet áth.]
A jav.: boldogságot körömön,
2046 1863, KF 1989: *Ne* hordanál [Ne: sh!]
K, 1861, T 1924, fsz: Nem hordanál [Miképp a tiráda egy másik tagmondata is igazolja – a 2048. sorban: Nem tartanál –: a 'nem' a helyes.]
2049 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
2051 K: Ful</>ánkos a méz, me</>ly
A jav.: Fulánkos a méz, mely
2052 K: mi</>ly nemessé le<*hetne szűd*>,
M jav.: mily nemessé lenne szűd,
[M kivakarta, majd átírta a szavakat. Az utolsó szót A megismételte a lapszélen.]
2054 K: Me</>ly báb-istenként tartja még <....>
M jav.: Mely a nőt báb-istenként tartja még,
2057 K: <*kisszerű*> idő <*van*>,
A jav.: törpe az idő,
[A széljegyzete a K-on: hang.]
2060 K, 1861, T 1924, KF 1989: nyúgodtabb
1863: ny*u*godtabb
2061 K: nélkűlem b<*ó*>ldogabb [Az ékezet áth.]
1863: nélk*ü*lem
2062 K: rend<,>:
2064 K, 1861, T 1924, KF 1989: a sír
1863: a s*i*r
2065 K: o</>ly
2066 K: néha<,>-néha
2068 K: o</>ly
2069 K: o</>ly
2070 K: dacolni ellenök<*ben*>?
A jav.: dacolni ellenök?
2071 K, 1861, 1863, T 1924: *úgy-e bár,*
KF 1989: úgyebár,
2072 K: ne feled<*je*>d
M jav.: ne feledd
2073 K, 1861, 1863, T 1924: *rosz*
KF 1989: rossz
2076 K: Míg bűne a koré, me</>ly <*őt*> szül<*é*>
A jav.: mely szülte őt.
1861, 1863, T 1924: M*í*g

KF 1989: Míg
2077 sorban utasítás K: jő <*egy*> lámpával s <*azt*> az asztalra
2079 K, KF 1989: készíts íziben.
1861, 1863, T 1924: kész*i*ts íziben.
2081 K: pénz*é*ért
1861-től: pénzeért
2082 K: o<*l*>lyant, me<*l*>ly
2083 K: O*lly*at
1861-től: Olyat
2084 K: *meg botránkoznának*
1861-től: megbotránkoznának
2085 K: <*gyermekük*>
M jav., 1861, 1863, T 1924: *új szülött*
KF 1989: újszülött
2086 K: me<*l*>ly
[A 2086–2087. sor M későbbi betoldása a kéziratba. A 2086. sor apró betűkkel az utasítás és az előző sor közé, a 2087. a lapszélre van beszúrva.]
2087 K: kés*ő*bben
1861-től: későbben
2088 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
2093 sor után szereplőnév a K-ban, 1861, 1863, T 1924: *Udvaronc*
KF 1989: [HARMADIK] UDVARONC
[A kiadás és főszövegünk is pontosítja a megnevezést, hasonlóan jártunk el a 2116., 2122. és a 2123. sor után is.]
2096 K: me<*l*>ly
2099 [Arany a 2099–2100. sor mellé írta a K-ban: rímel.]
2100 K, 1861, 1863, T 1924: egykedvű moso*lyl*yal
1863: egykedv*ü* moso*lyl*yal
KF 1989: egykedvű mosollyal
2101 K: hossz<*ú*> [Az ékezet áth.]
2105 K: Me<*l*>ly tenni vágyik, me<*l*>ly
2109 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lelkes*ü*lni
[fsz]: lelkesülni [korsz.]
2110 sor után utasítás K: <*ivogat.*>
A jav.: iddogál.
2111 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
2114 K: körűlem<,>.
2115 K: m*í*g 1861-től: míg
2116 K: Te *fel magaszt<ositod büszke holtodig.*>
M jav.: Te *fel magasztalsz míg* amaz *le sujt.* –
1861-től: Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt. –

2117 K: <ó>h ha az enyém lehetnél<,>! [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
2118 K: Ha *i*sten el szól<*l*>ítná
KF 1989: Isten
2119 K: *felbírja*
A jav.: fel bírja
2120 K: mind*ég*
1861-től: mindig
2126 K: *mond,* ha v<*ó*>lnék [Az ékezet áth.]
A jav.: mondd, ha volnék
2127 K: v<*ó*>lnál [Az ékezet áth.]
2129 K: <Ó>h, jő-e kor, me<*l*>ly e rideg közö<*mböt*>
A jav.: közönyt [Az Ó ékezete áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
2130 K: me<*l*>ly
A jav.: s mely
2131 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elav*ú*lt
[fsz]: elavult [korsz.]
2132 K, T 1924: Biróúl
1861, 1863, KF 1989: B*í*róúl
[A jambus miatt a K és T 1924 kiadásának változatát fogadtuk el főszövegünkben.]
2135 K: Me<*l*>ly
2137 K: *ki kimondta.*
A jav. [előbb]: ki <*azt*> [majd]: ki **őt** kimondta.
[Kiemelés Aranytól]
2137 sor után utasítás K: *maseill<ese>*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *m*arseillaise
KF 1989: Marseillaise
2138 K: Óh hallom,
1861, 1863, T 1924: Oh hallom,
KF 1989: Óh, hallom,
2140 K: Me<*l*>ly a *földet <meg fogja ifiítni:>*
A jav.: Mely a vén földet ifjuvá teszi:
1861, 1863, KF 1989 sh: *teszi.*
[Fsz-ünkben is a kettősponttal zárt szövegváltozatot fogadtuk el.]

KILENCEDIK SZÍN

K: 9*ik szín.*

2141 sor előtt, a színhely szerzői utasítása, K: [Ez a szerzői utasítás tipikus példája annak, hogy a kiadások milyen kevés gondot fordítottak ennek a szövegtipusnak pontos megjelenítésére. A K a következő eltéréseket mutatja:] A *néző hely* hirtelen *Pári<zs g>rève piacává* [A két betűn tintafolt, a 2.

szó kötőjel nélkül volt.]
... egy guillotine-emelvé*nynyé* [Jav. ebből: egy guillo*tt*ine emelvé*nyévé*. Valószínűleg A jav. A kiadások a két megoldást vegyítették: kötőjeles lett a szó, de megmaradt az emelvényévé alak. Fsz-ünk az *emelvénnyé* szóalakot tartotta helyesnek.]
... az *i*róasztal *nyak tilóvá,* me<*l*>ly ... Dant<*ó*>n [Az ékezet áth.]
... zajgó néptömegnek ... [1861-től sh: *zajló*] ... állványnál [Jav. ebből: *álványnál.*]
2146 K: ébrede<*nd*>nek.
M jav.: ébredeznek.
2147 K: me*ny*dörögjük
1861-től: mennydörögjük
2148 K: *reszkessetek!* – s *meg semmisűlnek.* –
1861-től: „reszkessetek!" – s megsemmis*ü*lnek. –
[fsz]: megsemmisülnek. – [korsz.]
2149 K: Felkel<*l*>tek
2150 K: S el<*eibe*>
A jav.: S eléjök
2151 K: Felkel<*l*>tek
2154 K: hangz<*a*> el,
A jav.: hangzik el,
2155 K: <*a*> *hon.*
A jav.: honunk.
2157 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tód*ú*l
[fsz]: tódul [korsz.]
2165 [Ez a sor a kiadásokból kimaradt, a K-ban sem kihúzva, sem egyéb módon jelölve nincs. Ezért T 1924 2164. b. sorként felvette a főszövegbe, majd KF 1989 a folyamatos sorszámozásba. Mi is ezt tettük, csak a megváltozott sorszámozással.]
2168 K: k*í*vántok
1861-től: kivántok
2171 K: <*De ezt*> szuronnyal
A jav.: Hanem
2173 K: Most <*vérze el*> egy<*ik*> tábornokunk<,>
A jav.: Most hulla vére egy tábornokunknak,
2175 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
2177 K: o<*l*>ly
2180 K: a világot<,>
1861-től: a világot,
2181 sorban utasítás: kö<*zz*>ű*l* [A jav.]
2182 K: le t<ő>rlöm [Az ékezet áth.]
1861-től: letörlöm
2188 K: Me<*l*>ly

2190 K: semmibe<*n*>.
A jav.: semmibe?
2193 K: P<*ó*>lgár, még egyszer felszó<*l*>lítalak. – [Az ékezet áth. A jav.]
2194 K: <..... .....>, a cél
M jav.: Türelem még, a cél
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2195 K: Nem bízol
1861, 1863: Nem b*i*zol
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tan*á*lj
[fsz]: tanulj [korsz.]
2199 K: Viszontlátásig
1861, 1863: Viszo*nl*átásig,
2200 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh, KF 1989: Óh,
2202 K: me<*l*>ly <*nyiltan szembe szállt*>,
M jav. [előbb]: mely<*től*> <*el*>esni is d*i*sz,
M jav., 1861, 1863 [majd]: mely által esni is d*i*sz,
T 1924, KF 1989: dísz,
2203 K: <*Csak*> me<*l*>ly
M jav.: De mely
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: orv*á*l
[fsz]: orvul [korsz.]
2205 K, 1861, 1863, T 1924: *ú*jjal,
KF 1989: ujjal,
2207 K: <*A*>ki <....> gyanús,
M jav.: Hisz aki gyanús
[A 2. átírt szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
2214 K: A bűzhödt lég, me<*l*>ly e*sz*mét, izmot öl,
1861, 1863: A b*üsz*hödt lég, mely elmét
T 1924: bű*sz*hödt ...elmét,
KF 1989: bűzhödt ...elmét,
[Az *eszmét* szó felcseréléséről semmit nem tudunk – elképzelhető, hogy 1861 óta makacsul élő sajtóhiba csupán, és sem Aranynak, sem Madáchnak nem állt szándékában a két szó cseréje?]
2215 K: hagyjuk ő<*t*>
A jav.: hagyjuk őket.
2217 K, 1861, 1863, T 1924: *C*onvent
KF 1989: Konvent
2218 K, 1861, 1863, T 1924: *C*onventre
KF 1989: Konventre
2219 1861, sh: *A*tválogatva 1861, errata-lap: Átválogatva [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	**sor**	**hiba**	**ja[v]itás**
118	5 felül	Atválogatva	Átválogatva]

K, 1861, 1863, T 1924: *C*onventre
KF 1989: Konventre
2220 K: Gyakorl<*ás*>úl
M jav.: Gyakorlatúl
2221 K: ö<*szv*>e
A jav.: össze
2222 K: Dant*ó*n.
1861-től: Danton.
2222 sorban utasítás K: <*senculote*>
M jav.: sans-culotte
[M először mindenütt *senculote*-ot, vagy *senqulotte*-ot írt, a szereplőnévnél is, majd kijavította sans-culotte-ra.]
2223 K: ifj<*ú*> ari*s*to*c*ratát<.>
1861-től: ifju ari*s*to*c*ratát,
KF 1989: ifju arisztokratát.
2224 K: *fehér-ruha*
1861, 1863, T 1924: *fehér-ruha*,
KF 1989: fehér ruha
2225 K: <*Leleplezi valóban*>
M jav.: <*Leleplezi eléggé*>
A jav. [előbb]: <*Tisztán*> mutatja
A jav. [később]: Világosan mutatja
2226 K: Mi</>lyen
K, 1861, 1863, T 1924: Jőjetek *fel ifjak*.
KF 1989: fel, ifjak.
2229 K: mi</>ly
2230 K: önveszélyemmel, megmentelek.
1861-től: önveszélyemmel megmentelek.
2231 K: *Nem Dantón*,
1861-től: Nem, Danton,
2234 K: Dantonnal <*ezt merészled*>? –
A jav.: Dantonnal így beszélsz? –
2235 K: M*arquis* vagyok. – / Megállj – <*nem-e*> tudod,
A jav.: vagy nem tudod,
KF 1989: Márki
[A szereplőnevek esetében is a nemesi rang mai helyesírásúra egyszerűsítve.]
2236 K: Hogy <*a*> „p*ó*lgáron" k*í*v*ü*l nincs <*egyébb*> cím<?>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Hogy „polgáron" kiv*ü*l nincs cím egyéb?
[fsz]: kivül [korsz.]
2239 [Ez a sor a kiadásokból kimaradt, a K-ban sem kihúzva, sem egyéb módon jelölve nincs. Ezért T 1924 2237. b. sorként felvette a főszövegbe, majd KF 1989 a folyamatos sorszámozásba. Mi is ezt tettük, csak a megváltozott sorszámozással.]

K: E gui*l*ot<*t*>íne
M jav.: E guillotíne
T 1924, KF 1989: E guillot*i*ne
[Főszövegünk visszaállította a K eredeti, a jambust határozottan tükröző helyesírását: E guillotíne (ejtsd: E gijjotín) u – / u –.]
2240 K: <*és*> pályád <*kinyilt.*>
A jav.: s pályád nyitva áll.
2244 1861, sh: *C*aládomból
1861, errata-lap: Családomból
[Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	**sor**	**hiba**	**ja[v]itás**
119	3 alul	Caládomból	Családomból]

2245 K: i<*l*>ly vakmerőn <*a sirba*>.
M jav.: <*sirodba.*>
A jav.: halálba?
2247 K: Csak t*i*<*k*>teket
A jav.: Csak títeket
2251 K: Me<*l*>lyben
2253 K: T*i*<*k*>
A jav.: Tí
2254 K: óvjon <*az ég*>
A jav.: óvjon *i*sten.
KF 1989: Isten.
2255 K: nem ro<*s*>szabb
A jav.: nem roszabb
2256 K: i<*l*>ly
2267 K: Me<*l*>lyről ... napon<*ta*>,
A jav.: Melyről ... naponkint,
2268 K: reám <*is*> a sor, –
M jav.: reám a sor, –
2269 K, 1861, 1863, T 1924: egyed*ü*llét,
KF 1989: egyedüllét,
2271 K: <Ó>h nő, <*ha*> egy napig tanítanál <*csak*> [Az Ó ékezete áth.]
A jav., 1861, 1863, T 1924: *O*h nő, csak egy napig tanítanál
KF 1989: Óh, nő, csak...
2272 K: Ez <*édes*> tudomány<*ban*>, –
A jav.. [fsz]: Ez égi tudományra, –
KF 1989: *A*z égi
[Főszövegünk visszaállította a helyes *Ez* szóalakot.]
2274 K: vágy<*ol*> *még szeretni,*
A jav., [fsz]: még szeretni vágysz,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: vágy*ol,*
[Főszövegünkben visszaállítottuk a vágysz szóalakot, A javítását.]
2275 K: lelki<*i*>smeret? –

A jav.: lelkiösmeret? –
2276 K: lelki<*i*>smeret
A jav.: lelkiösmeret
2277 K: végz<*et*>
A jav.: végzés
2278 K: kör*ü*ltekinteni<,>. –
1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ü*ltekinteni. –
[fsz]: körültekinteni. – [korsz.]
2280 K: rózsa <*állott*>
A jav.: rózsa hajlong
2281 K: ki <*van eléggé*> vakmerő
A jav.: ki lenne vakmerő eléggé,
2283 K: me<*l*>ly
2284 K: Catilínát *egy* Brutust vez<*érel*>?
A jav.: vezet?
1861, 1863, T 1924: Catil*i*nát, egy
KF 1989: Catilínát, egy
2285 K: <*egy úttal lenni ember is*>,
A jav.: egyúttal ember lenni, és
2286 [Az egész sor A toldása a lapszélen.]
2290 K: <O>h jaj, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h jaj,
KF 1989: Óh, jaj,
K, 1861, 1863: ... a sz*i*v,
T 1924, KF 1989: ... a szív,
2291 K, 1861: *Tán azt sem tudta Caesar kedvese,*
Sz: *Tán azt... a világ* – Nem értem.
[Sz megjegyzése a 2291–2292. sorra vonatkozott. Ennek nyomán javította M négysorosra a szöveget, lásd főszövegünk 2291–2294. sorát!]
1863-tól: S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,
2292 K, 1861: *Hogy kedvesét isméri a világ.* –
1863-tól: Ez őt talán csupán úgy ismeré
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
2293–
2294 [E két sor csak 1863-tól ismert, M toldása Sz megjegyzése nyomán.]
2295 K: S ha így va<*gyon*>, *mond, mond,* mért
A jav.: S ha így van ez, mondd, mondd, mért
2296 K: s <*nem-ê*> én
A jav.: s én nemde
2298 K: <*a*> világra<,>:
A jav.: e világra:
2299 K: e szív<,> hogy rokon
2301 K: S ha <*is* –>
A jav.: S ha meg?
K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten

KF 1989: Isten
2302 K: Mint <*mellyet*> én
A jav.: Mint akit én
2304 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: av*ú*lt
[fsz]: avult [korsz.]
2306 K: o<*l*>ly <*ó*>ltár [Az ékezet áth.]
2307 K: me<*l*>ly mind<*ê*>g if<*iú*> – *a szív.*
A jav.: mely mindig ifju, és ez a szív.
[Az ó és az ú ékezete áth., főszövegünkbe a mindig szóalak került, így a mérték is jambus.]
1861, 1863, KF 1989: mind*ég* ifju – és ez a szív.
T 1924, [fsz] : mindig
2308 K: <*ó*>ltárnak [Az ékezet áth.]
2309 K: <..... ....>
M jav.: Márt*i*rja. <Ó>h Dant*ó*n,
[Az első két szó vakarás után átírva. Az ó ékezete áth.]
1861, 1863, T 1924: Márt*i*rja. *O*h Danton,
KF 1989: Óh, Danton,
2312 K, 1861, T 1924, KF 1989: S e hívatás,
1863: S e h*í*vatás,
2318 K: szemében<,>:
2319 K: Dant<*ó*>n [Az ékezet áth.]
2322 K, 1861: *megbékélt*
Sz: jobb volna: *kibékült.*
1863-tól: kibékélt
2324 K: *Talán.* – / Ne *mond*, ne *mond*,
1861-től: Talán – / Ne mondd, ne mondd,
[A mondatzáró pont elmaradása lehet, hogy csak makacsul továbbélő sh, s a K szövegváltozatát kellene elfogadnunk? A *mondd* A jav.]
2326 sor után utasítás K: <*pikákon*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: lán*c*sákon
KF 1989: lándzsákon
2327 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
2328 K: e gyűr*ű*
1861-től: e gyűrü
2333 K: <Ó>h sors, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h sors,
KF 1989: Óh, sors,
2334 K: *C*onventbe. P<*ó*>lgártárs vezess. – [Az ékezet áth.]
1861, 1863: *C*onventbe. Polgártárs vezess. –
T 1924: *C*onventbe. Polgártárs, vezess. –
KF 1989: Konventbe.
2336 sor után utasítás K: Dant*ó*nhoz
1861-től: Dantonhoz
2237 K: Dant*ó*n!

1861-től: Danton!
2338 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
2339 K: Ro<*s*>sz*ú*l
1861-től: Rosz*ú*l
[fsz]: Roszul
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a határozórag helyesírását. A *rossz* hosszú mássalhangzója a jambus miatt maradt régies írású. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
2342 K: kel<*l*>het i<*l*>ly kebelben<,>? [A jav.]
2344 K, 1861, T 1924, KF 1989: látszik
1863 sh: l*ás*zik,
2345 K, 1861, 1863: *Kék-vér* ari*s*to*c*rata*ú*l
T 1924: *Kék-vér* ari*s*to*c*rat*áú*l
KF 1989: Kékvér arisztokrata*ú*l
[fsz]: arisztokratául [korsz.]
2346 K: szól<*l*>sz i<*l*>ly regényesen<,>. – [A jav.]
2347 K: ifj*ú*
1861-től: ifju
2348 K, T 1924, KF 1989: Bámúlatom
1861, 1863: Bám*u*latom
2349 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elford*ú*l
[fsz]: elfordul [korsz.]
2353 K: elbukott, *látott* t<*al*>án
A jav.: elbukott, az látott tán
2355 K: kics*i*nyke
1861-től: kicsinyke
2357 K: más l<*ett*>
M jav.: más lön [M átírta a szót.]
2362 K, 1861, T 1924, KF 1989: árúló
1863: ár*u*ló
2363 K, 1861, 1863, T 1924: *C*onventre,
KF 1989: Konventre
2363 sor után utasítás K: <*Guadet*> s más *C*onvent tagok
M jav.: Saint-Just
[Mint szereplőnevet is először mindenütt Guadet-t írt M, majd átírta Saint-Just-re.]
KF 1989: konvent-tagok
2365 K: mersz, <*Guadet,*>
M jav.: mersz, Saint-Just,
2366 K: V<*ó*>ltál [Az ékezet áth.]
2368 K, 1861, 1863, T 1924: *C*onvent
KF 1989: Konvent
2369 K: b*i*rót 1861-től: birót
2372 K: nép *i*tél<*end*> fölötted,
A jav.: majd itél fölötted,

2375 K, 1861, 1863, T 1924: ari*s*to*c*ratákkal
KF 1989: arisztokratákkal
2376 K: <*hata*>lomra.
M jav., T 1924: úralomra.
1861, 1863, KF 1989: *ú*ralomra.
2377 K: <*Guadet,*>
M jav.: Saint-Just,
2379 K: mint <*a*> k*í*gyó.
M jav.: mint k*így*ó.
[Jav. kivakarással, a névelő T olvasata.]
1861-től: kigyó.
2387 K: <*E*>lég v<*ó*>lt. – [Az ékezet áth.]
M jav.: elég
A jav.: volt. –

TIZEDIK SZÍN

K: 10*ik szín.*

2391 sor előtt utasítás K: o<*l*>lyanná változik vissza, mint a 8*ik* színben v<*ó*>lt. Ádám ismét mint Kepler *i*róasztalára... vá*l*ára üt. A reg szürk*ül*.
1861, 1863: olyanná... nyolcadik... volt. ...Ke*pp*ler *i*róasztalára ... vállára ... szürk*ül*. [A jav.]
T 1924: Kepler *i*róasztalára ... szürkül.
KF 1989: íróasztalára [Az utasítás elé a K-ban A keresztet tett.]
2391 K: *Ez úttal <el marad a nyakazás>*. –
M jav.: a nyakazás elmarad. –
1861-től: Ezúttal
2392 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
2394 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megvén*ül*t
[fsz]: megvénült [korsz.]
K: kebel<*ben*>
M jav.: kebelnek
2395 K: teremt<*het-é*> *nagyot*? –
M jav.: teremt-e hát nagyot? –
2396 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tár*ul*t
[fsz]: tárult [korsz.]
K: szememnek<,>!
2397 K: *istenszikráját*
1861, 1863, T 1924: *i*sten szikráját
KF 1989: Isten
2399 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
2400 K: mi<*l*>ly
2402 K: <Ó>h, ... kör*ül* *tekintve* [Az ékezet áth.]

1861, 1863, T 1924: *O*h, ...kör*ü*ltekintve,
KF 1989: Óh, ...kör*ü*ltekintve,
[fsz]: körültekintve, [korsz.]
2406 K: i<*l*>ly
2407 K: Me<*l*>ly
2409 K: *Felmersz* szól<*l*>ítni
A jav.: Fel mersz szólítni
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gyilkosá*u*l.
[fsz]: gyilkosául. [korsz.]
2410 K: I<*l*>ly
2411 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ideáljá*u*l
[fsz]: ideáljául [korsz.]
2413 K, 1861: Ha *megfigyelnek*,
Sz: Ha *megfigyelnek*... helyett *észreveszne*k kell.
1863-tól: Ha észrevesznek, [M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
2414 K: v<*ó*>lt-e [Az ékezet áth.]
2416 K: z<*úgó*>
M jav.: zajgó
2417 K: me<*l*>ly
2421 K: Óh jaj,
1861, 1863, T 1924: *O*h jaj,
KF 1989: Óh, jaj,
2422 K, 1861, T 1924, KF 1989: Míg
1863: M*i*g
2427 1863, T 1924, KF 1989: gúnytárgy*u*l
[fsz]: gúnytárgyul [korsz.]
2427–
2428 K, 1861: Gúnytárgy*u*l le*endnénk* / *Igy venni a dolgot*.
Sz: magyartalan, de nem is világos kifejezés.
1863-tól: Gúnytárgy*u*l leszünk / Ily ünnepélyes színben nézve e / Hétköznapos ügyet.
[A Sz nyomán keletkezett M jav. egy sorral – a 2428-kal – bővült.]
2432 K: <*Mi*> nyomor*u*lt! –
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: A nyomor*u*lt!
[fsz]: nyomorult! [korsz.]
2434 K: v<*ó*>lt, [Az ékezet áth.]
2435 K: erősb<*b*>ek
2436 K: <.. ....>
M jav.: A rossz anyagnál. Ez
[M a szavakat vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861, 1863, T 1924: A *rosz*
KF 1989: A rossz
2439 K: Tiszt*u*lva mind*é*g,
1861-től: Tiszt*u*lva mindig,
[fsz]: Tisztulva [korsz.]

2440 K, 1861: M*í*g,
1863-tól: Míg,
2444 K: <ó>h ne [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h ne
KF 1989: óh, ne
2445 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pir*ú*lnom
[fsz]: Pirulnom [korsz.]
K: <*midőn*> dicsér<*tetem*>
A jav.: ha dicsérnek ezért.
2446 K: o<*l*>ly
2448 K: szer*í*nt
1861-től: szerint
2454 K: v<*ó*>ltál [Az ékezet áth.]
2457 K: Mint <*azt másokkal tartod*> célszerűnek
A jav.: Mint másra célszerűnek tartod azt.
2458 K: o<*l*>ly kitűnő
1861-től: oly kitűnő,
2464 K: egy<*i*>ránt.
A jav.: egyaránt.
2468 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ö*szv*e
[fsz]: össze
[Mivel az első szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Az *össze* igekötő ezen az egy helyen kívül sehol sem szerepelt az archaikus *öszve* szóalakban. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
2469 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stenné
KF 1989: Istenné
2471 K: Bár me<*l*>ly
2477 K: *hallgató,*
M jav.: hallgató, mert
2478 K: <*Mert*> az igazság
M jav.: Az az igazság
2479 K: Ha nép közé <*jő*>
A jav.: Ha nép közé megy
2480 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
2484 K, 1861, 1863, T 1924: – *I*gy –
KF 1989: – Így –
2491 K: S egyéb<*b*> tanok közt <*még*> *leg jámborabb*
M jav.: ez *leg jámborabb* még.
A jav.: egyéb
1861-től: legjámborabb
2493 [A sor M betoldása a K lapszélén.]
K, 1861, 1863, T 1924: h*i*mzett
KF 1989: hímzett

2494 K: <*Míg*> számtalan <*más*> <.... ....>
M jav.: De számtalan egyéb oly társa van
[M vakarás után átírta a szöveget, az utolsó három szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
2495 K: Me<*l*>ly <*mint a gyermek*>
M jav.: Mely fontos arccal
2497 K: *Szetélynek* ... kacag<*ol*>
M jav.: Szentélynek ... kacagsz
2499 K: <*egész dolog.*>
A jav., 1861: *csín* az egész.
1863-tól: csiny
Sz: így nem értem; megfordítva igen: „elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod, hogy az egész csak komődia.” [M meghagyta a sort, Sz kifogása ellenére.]
2500 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szor*á*lt
[fsz]: szorult [korsz.]
2503 K: Ki *ál*<*l*>*tal lépi*, véresen <*találja*>
M jav.: véresen <*lefogja.*>
A jav.: véresen megejti.
1861-től: Ki általlépi,
2504 K, 1861: I*ly* dőreség*gel küzdünk* szüntelen,
Sz [a 2504–2506. sorról]: ...oly erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig elemezni.
1863, T 1924: Ily dőreség *áll látod szüntelen*
KF 1989: Ily dőreség áll, látod, szüntelen
2505 K, 1861: *A meglévő hatalmak védlete*
1863-tól: Utunkba, szentséges kegyelet*á*l
[fsz]: kegyeletül [korsz.]
2506 K, 1861: *S kegyeletöknek szentséges nevében.*
1863-tól: Védő a már megalak*á*lt hatalmat. –
[fsz]: megalakult [korsz.]
2507 K: Ah<,> értlek, ...örök<*kê*>?
A jav.: örökre?
1861, 1863: Ah értlek,
T 1924, KF 1989: Ah, értlek,
2508 K: fog<*ják*> az egésze<*t*>.
M jav.: fognak az egészen.
2510 K: Az ortodoxot,
M jav., 1861, 1863, T 1924: Az or*th*odoxot,
KF 1989: Az ortodoxot,
K, 1861: bámulánk
1863, T 1924: bámulánk –
KF 1989: bámulánk*;* –
2514 K: Me<*l*>ly
2516 [A 2516–2517. sor M betoldása a K lapszélén.]

K: me*lly*
1861-től: mely
2518 K: <*S bár*> nem tan*ú*lja senki, mind <*meg*> érti.
M jav.: Bár ... minden érti.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tan*ú*lja
[fsz]: tanulja [korsz.]
2520 K: Me<*l*>lyen
2521 K: De *hogy ha*
1861-től: De hogyha
2522 K: <*A művészet még is csak meg marad*>,
M jav.: Ne vedd el a művészetben hitem.
2523 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bétan*ú*lni
[fsz]: bétanulni [korsz.]
K: <*minta és*> szabály
M jav., 1861, 1863: *még is csak* szabály
T 1924: *mégis csak*
KF 1989: mégiscsak
2525 K: Ha úgy elbú<*v*>, [A jav. A sor mellé a K-ban A keresztet tett.]
2527 K: Eszményítés <*visz*>
A jav.: Eszményítés ad
2529 K: me<*l*>ly
2531 K: Mi a<*n*>nélk*ü*l
1861, 1863, T 1924: *a nélkül*
KF 1989: anélk*ü*l
[fsz]: anélkül [korsz.]
2533 K: *Ki fogsz* <*tán*> az *élő természeten.*
M jav.: *Ki fogsz* az élő nagy természeten.
1861-től: Kifogsz
2535 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
2541 K: Nyűg*ü*l talán, de szárnyak*ü*l soha
1861, 1863, T 1924: Ny*ü*g*ü*l ...szárnyak*ü*l...
KF 1989: Nyűg*ü*l ...szárnyak*ü*l...
[Bár a mintakiadások kifogástalan jambust alkottak, KF kiadása joggal tért vissza a *nyűg* szóhoz.]
[fsz]: Nyűgül ... szárnyakul... [korsz.]
2542 K, 1861, 1863, T 1924: ab*stractió*. –
KF 1989: absztrakció. –
2543 K: <Ó>h, ...*mond* nekem<,>. [Az ékezet és a vessző áth.]
A jav.: mondd nekem.
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
2545 K: *Egyenlő lettem-é csak a butával,*
A jav.: Csak a butával lettem-é egyenlő,
2547 K, 1861, 1863, T 1924: *ép*

KF 1989: épp
2553 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: sárg*ú*lt
[fsz]: sárgult [korsz.]
K: pergam*éne*ket,
A jav.: pergamenteket,
2554 K: fóli*a*nsokat,
1861-től: fóliánsokat,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: penész *ü*l,
[fsz]: penész ül, [korsz.]
2558 K: m<ú>lt [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: m*u*lt
KF 1989: múlt
2561 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tan*u*lnád
[fsz]: tanulnád [korsz.]
K: mind*í*g
1861-től: mindig
2565 K, 1861, 1863, T 1924: *theo*riát
KF 1989: teóriát
2570 K: me<*l*>ly

TIZENEGYEDIK SZÍN

K: 11*ik szín.*
2574 sor előtt utasítás K: A To<*rv*>er és a Tem<*s*>e .... To*rv*er
[Majd a KAR utasításában:] .... e*gyg*yé *olvadva*
M jav. Tower és a Temze
1861-től: Tower .... e*gyg*yéolvadva
2581 K: A *miljót*
A jav.: A milljót
2584 K: mért<*é*>kébe [Az ékezet áth.]
A jav.: mértekébe
2591 K: K*ó*rlátozza
1861-től Korlátozza
2593 K: Mind<*é*>g új s mindég a régi
A jav.: Mind*í*g új
1861, 1863: Mind*í*g új s mind*í*g
T 1924: Mind*í*g új s mindég
KF 1984: Mindég új s mindég
2599 sor után K: *Belé olvadt akármi jajkiáltás*
1861: *Beléolvadt*
2600 K: *Akárminő* rekedt hang, *míg fölér.*
Sz [a két sorról]: nehéz így... másképp rendezni múlhatatlan, hogy érthető legyen. Tán így: „Magosban szépen zeng, mint templomének, / Bármily rekedt hang s jajszó olvad is / Belé, amíg fölér...”
1863-tól: Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
2601 K: Dallamba olvad össze, míg *föl ér.*

T 1924: fölér.
[M jav. Sz bírálata nyomán.]
2602 K, 1861, 1863: *I*gy hallja azt az *i*sten
T 1924: Így ... *i*sten
KF 1989: Így... Isten
2603 K: csinálta <*a*> világot. A jav.: e világot.
2605 K: Hol *közbe szól*<*l*> a szív<*nek*> *is verése.*
A jav., 1861, 1863, T 1924: Hol *közbe szól* a szív verése is.
KF 1989: közbeszól
2608 K: k<*ó*>rlátfalak, [Az ékezet áth.]
2611 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: átok*ú*l.
[fsz]: átokul. [korsz.]
2613 K, T 1924: g*ú*lát
1861, 1863, KF 1989: gulát
2614 K: E*gyp*tomban sem hallott v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
A jav.: Egyiptomban... volna
2615 K: I<*l*>lyen
2616 K: e<*n*>nélkül
2620 K: másk<*é*>nt
A jav.: máskint
2621 K: i<*l*>ly
2623 K: ha*l*gass
A jav.: hallgass
K, 1861, 1863, T 1924: *sophis*ta.
KF 1989: szofista.
2624 K: De <*hogy*> ha áll is, <.. ....>
A jav.: De bárha áll is,
M jav.: a jaj hogy kihalt.
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2625 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lap*ú*lva
[fsz]: lapulva [korsz.]
2631 K: is <..... .....>
M jav.: nagy polcodon
[M vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2632 K: me<*l*>ly
2635 K: Mit fö*l*jegyez, *csak a múltnak dala.*
1861: Mit feljegyez, *csak a múltnak dala.*
Sz: csak úgy értem, ha így cseréljük: a múltnak *csak* dala – tudniillik, a mi a múltban nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az elvész.
1863-tól: a múltnak csak dala.
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
2637 K, 1861, 1863, T 1924: *doctrinaire*
KF 1989: doktrinér
2638 sor előtt utasítás K: [A toldása a K-ban.]
2640 K: *sem* kell

1861-től: se kell
2643 K, T 1924, KF 1989: újra
1861, 1863: *ú*jra
2645 K: <*T*>itáni
A jav.: titáni
2646 K, 1861, T 1924, KF 1989: ígézőbb
1863: *í*gézőbb
2649 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: M*í*g létez
[Fsz]: Míg létez [korsz.]
2651 K: <.....>, me<*l*>ly
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tagadás*ú*l, mely
[M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
[fsz]: Tagadásul, [korsz.]
2652 K, T 1924, KF 1989: S m*á*g emberszív
1861, 1863: S mig emberszív
[Főszövegünkben visszaállítottuk a kötőszó rövid magánhangzós alakját, így az első két kiadás jambusát is.]
2655 K: <.....> költészet<,> és
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tagadás*ú*l költészet és
[M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
[fsz]: Tagadásul [korsz.]
2656 K: De mon*d*, mi
A jav.: De mondd, mi
2657 K: a <..... ....>egbe,
M jav.: a zajgó tömegbe,
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani. T szerint a *nép* szó lehet a zajgó betűi alatt.]
2659 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ú*l.
[fsz]: körül. [korsz.]
2661 K, 1861, 1863, T 1924, [fsz]: Hálá
KF 1989: Hál*a*
[KF kiadásával szemben visszaállítottuk a szokatlan, népi ízű, ám minden eddigi kiadásban elfogadott szóalakot. Így spondeus lesz az első versláb a teljesen hibás trocheus helyett.]
K: ...mit érez<,>:
2662 sor után utasítás K: a To*rr*er belse*e*be s *csak hamar* munkáso*kú*l ...vegy*ú*vén. – ...me<*l*>lyen majom *ú*l...
A jav.: belsejébe... melyen
1861-től: a Tower belsejébe s csakhamar
KF 1989: munkásokul... vegyülvén... ül
[Az utasításokban KF kiadása, s a mi főszövegünk is, mindenütt a mai helyesírási szabályokhoz igazította a szöveget.]
2667 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
2670 K: já*tsz*a
A jav., 1861, 1863, T 1924: já*tszsz*a

KF 1989: játssza
2674 K: o<*l*>lyan
2676 K: a <*jó*> ifjuság. –
A jav.: a víg ifjuság. –
2681 K: mondja <*, hogy*> kinek
A jav.: mondja meg, kinek
2685 K: Va<*l*>jon
2686 K: torzkép*ű össze vissza*?
1861-től: torzképü összevissza?
2687 K: <*Ép a torzkép az, mit nem tűrhetek.*>
A jav. [előbb]: <*torzá*>*s* [majd]: A torz az é*p*en, mit nem t*ű*rhetek.
1861, 1863, T 1924: A *torz* az é*p*en, mit nem tűrhetek.
KF 1989: éppen
2690 K: külö<*m*>ség<,> –
A jav.: külö*n*ség –
1861-től: különbség –
2691 K: romanti*c*ának,
1861-től: romantikának,
2692 K: <*É*>*p* <*a torzképek közt*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: Én é*pen* a torzban
KF 1989: éppen
2696 K: *Kéj högyt*<*ő*>*l*
A jav.: *Kéj hölgytül*
1861-től: Kéjhölgytül
2697 K, T 1924: kics*i*nynek;
1861, 1863, KF 1989: kicsinynek;
2698 K: <..... .....> átka egy kiéltnek<;>:
M jav.: Szerelmi élvre [M vakarás után átírta a két szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2700 sor után utasítás: *válára*
A jav.: vállára
2703 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: élet*ú*nt,
[fsz]: életunt, [korsz.]
K: *fel köteti*
A jav.: *fel kötteti*
1861-től: felkötteti
Sz: *felkötteti?* – nem, hanem *felköti*.
[M nem változtatott a szövegen.]
2703 sor után utasítás K: Egy kis *lány*
1861-től: Egy KIS LEÁNY
KF 1989: Egy kisleány
[A K-ban A KISLEÁNY szereplőnév helyén is *A kis lány* szerepel, több esetben.]
2704 K: <*Szép*> ibolyák
M jav.: Kis ibolyák

2705 K: A <... ....>
M jav.: A jó tavasznak. Vásároljanak!
[M vakarás után átírta a sort, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
2708 K: h<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
2709 K: hajamnak <*ez*> lesz *legszebb ék*.
M jav.: hajamnak lesz legszebbik éke.
2710 K: <*óh v*>egyenek ura<*k*>!
M jav.: Vegyenek uraim!
2711 K: mind<*é*>g A jav.: mindig
2714 K: Me<*l*>lyért az is már, aki *föl idézi*
1861: Melyért .. *fölidézi*
Sz: nem föl*idézi*, hanem föl*hozza* – „a ki fölhozá" –
1863-tól: aki fölhozá,
2716 sor után utasítás K, T 1924, KF 1989: polgárlány
1861, 1863: polgár*leány*
2719 K, KF 1989: illyesmit
1861, 1863, T 1924: *á*lyesmit
2721 K, 1861, 1862, T 1924: *í*zlése
KF 1989: ízlése
2723 K: o<*l*>ly
2724 K: o<*l*>ly
2728 K: hi<*v*>ság
M jav.: hiúság
K, 1861, 1863, T 1924: *b*iblia.
KF 1989: Biblia.
2729 K: *ph*ilo*s*o*ph*ia<,>.
1861, 1863, T 1924: *ph*ilo*s*o*ph*ia.
KF 1989: filozófia.
2732 K, KF 1989: Savany*ú* borral
1861, 1863, T 1924, [fsz]: Savanyu borral
[Főszövegünk visszaállította a kiadások rövid magánhangzós változatát, így a második versláb ismét jambus.]
K, 1861, 1863, T 1924: borral s ro*sz*
KF 1989: rossz
2735 K: elfel*dj*ük.
M jav.: elfeledjük.
2736 K: A *dús meg ördög*, vérünk<*et kiissza*>.
A jav.: vérünk szíja ki.
1863-tól: A dús meg – ördög,
2737 K: jőne <*már,*>
A jav.: jőne csak!
2742 K: Én <*nem teendek véle*> *semmi*<*t is,*>
A jav., 1861: Én semmi rosszat nem teszek vele,
Sz: Mit akar a második munkás? – nem értem.

1863-tól: Nem vétek néki, mellém ültetem,
[M javítása Sz megjegyzése nyomán.]
2743 K: *Leültetem csak, lássa, <hogy> ki az úr.*
A jav., 1861: *Leültetem csak, lássa, ki az úr.*
1863-tól: Lássuk ki az úr, és ki tud mulatni.
[M javítása Sz előző sorban közölt megjegyzése nyomán.]
2744 K: *M*ivel szolgáljak, <*uraim*>? / <*Mi sem kell.*>
A jav.: Uram, mivel szolgáljak? / Semmivel.
2746 K: a pénzt <*hogy*> lopom,
A jav.: a pénzt csak lopom,
2747 K: koldul<*ásra term*>.
A jav.: koldusbotra termett.
2750 K: silány<*ú*>l [Az ékezet áth.]
2750 sor után utasítás K: LUCIFER <*a tánchoz közeledve*>
[M kivakarta a szerzői utasítást. A szöveg megállapítása T 1924 érdeme.]
2754 K: E ba*ch*anális tűz *fel gerjedése*,
A jav.: bacchanális
1861-től: felgerjedése,
2755 K: Me<*l*>ly .... *rózsa árt*
1861-től: Mely .... rózsa-árt
2756 K: fölé<*be*>, [A jav.]
2757 K: *N*em-<*é*> dicső? / Engem <*csak*> undorít.
A jav.: Hát nem dicső ez? / Engem undorít.
2758 K: E hely <*enyém, itten*>
M jav.: E hely sajátom, itt van
[M vakarás után átírta az eredeti szavakat. Az eredeti szöveg T olvasata.]
2759 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Könyör*ű*lj
[fsz]: Könyörülj [korsz.]
2761 K: Igaz kold*ú*s sem vagy hát e<*s*>szerint,
1861, 1863: kold*ú*s sem vagy hát *e szerint,*
T 1924: kold*ú*s *se* vagy hát *e szerint*,
KF 1989: koldus sem vagy hát eszerint,
2763 K, KF 1989: alamizsnát
1861, 1863, T 1924: alam*í*zsnát
2764 K: A <*nyomorultnak*>,
M jav.: A szenvedőnek,
[M vakarás után átírta az eredeti szót. Az eredeti szó T olvasata.]
2765 K: Paraszt, <*el innét*>! – *azt* hiszed talán
A jav., 1861, 1863, T 1924: Paraszt, odébb! – vagy azt hiszed *talán*
KF 1989: talán,
2767 K: Ne bánts<*a*>d*:* Térj ki <*néki*>
A jav.: Ne bántsd. Térj ki előle!
2768 K: <..... ...>, s így dics*ő*ség
M jav.: Hatalom, s így dics*ő*ség
[M kivakarta és átírta az első szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapí-

tani.]
A jav., 1861-től: Hatalom, s így dicsőség mind övé.
2769 K: <..... > <*hát még*> <..... ....>zi
M jav.: *Lenézéssel* <*hát még*> miért tetézi,
[M kivakarta és átírta az első szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav., 1861-től: No hát, lenézéssel miért tetézi,
2770 K: <*Hisz*> *mint nadály, jólétünk* <.....> <*úgyis*>?
M jav.: *Ha mint nadály, jólétünk szopja*
[Az első és utolsó szó vakarás után átírva, a *szopja* eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
A jav: *ki*? [Az áth. *úgyis* helyett.]
1861: *Ha, mint nadály, jólétünk szopja ki?*
1863-tól: Ha már ugyis nadályként szívja vérünk.
2773 K: <.....> *most is*
M jav.: Almák még most is
[M vakarás után átírta az első szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2780 K, 1861, 1863: *Ű*l,
T 1924, KF 1989: Ül,
2782 K: <*a*> *lány*
A jav.: lánya
2784 K: *Jól tudja bár, – de*
A jav., 1861, 1863, T 1924: Bár tudja jól, – de
[A szórendi javítása, a szavak megszámozásával a K-ban.]
KF 1989: Bár jól tudja – de
2787 K: *Mond,* tetszik-é, amit húzasz, magadnak?
A jav.: Mondd,
Sz: *húzasz,* eufóniaellenes szabályosság.
[Eufónia (gör): jóhangzás, széphangzás. M a kifogás ellenére meghagyta a sort.]
2792 K: mit tegyek, *kell élnem s* nem
A jav., 1861, 1863, T 1924: mit tegyek, élnem kell *s* nem
[A javítása a szavak megszámozásával történt a K-ban.]
KF 1989: kell, s nem
2793 K: *Ah* illyen
1861, 1863, T 1924: *Ah íly*en
KF 1989: Ah, illyen
2795 K: E <.....> tudja,
M jav.: E lányka tudja,
[M vakarás után átírta a szót, T szerint az eredeti szó *kéjhölgy* volt.]
2796 K: Me<*l*>lyet
2799 K: telik <*ti*> bennetek
A jav.: telik most bennetek
2800 K: o<*l*>ly

2802–
2805 [A második mesterlegény dalának a Tragédia egyetlen külön fennmaradt kéziratlapján – K-lap – két szövegvariánsa is fennmaradt. Mindkét változat többször áth., jav. A K-lap bemutatása a szövegváltozatok dokumentumának végén megtalálható. A két szöveg a következő:]
K-lap, 1. változat: *<A ki munkás hét után> / <Frigyet az örömmel köt> / <Csak> <Dal><Tréfás dal><e dallal ajkán> / <Kaczagja az ördögöt>*
K-lap, 2. változat: *<Aki munkás hét után> / <Tréfás dal és csok között> / <Tiszta szivvel mulatoz>*
2803 K: <....>
M jav.: Tiszta
[M jav. vakarás után. Az átírt szó eredetijét nem tudtuk megállapítani – a K-lap tanúsága szerint esetleg a *Tréfás* lehetett.]
2805 sor után utasítás K: vég *akordja* hallik, Éva mint polgárlány imakönyvel s bokrétával kezében a*nny*ával jő
A jav.: végakkordja ... imakönyvvel.... anyjával
1861, 1863, T 1924: véga*cc*ordja
2808 K: Ne *hi<g>gyen* néki, *rosz*
A jav., 1861, 1863, T 1924: Ne *hígy*en néki, *rosz*
KF 1989: Ne higgyen néki, rossz
2810 K: ládd i<*l*>ly
1861-től: ládd, ily
2811 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megtestes*ü*lten,
[fsz]: megtestesülten, [korsz.]
2812 K: leng<*e el előttem.*>
A jav.: leng tőlem tova.
2813 K: I*lly*esmi már *épen*
1861, 1863, T 1924: Ilyesmi már épen
KF 1989: éppen
2814 K: <ó>h mi [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h mi
KF 1989: óh, mi
2815 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
2816 K: ne érints<*e*>d *vele.*
A jav.: ne érintsd őt vele.
2817 K, 1861, T 1924, KF 1989: Az ájtatosság
1863: Az *a*jtatosság
2818 K: *lész.*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *lészsz.*
KF 1989: léssz.
2826 K: *Iz*lésedet hogy mind*ig*
1861-től: *Iz*lésedet hogy mindig
KF 1989: Ízlésedet
2828 K, T 1924, KF 1989: Így
1861, 1863: *I*gy

2829 K: A zs<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
2831 K: világon<*n*>
2832 K: a galamb <*is*> undorral néz *rá*.
M jav.: a galamb undorral néz reá.
2834 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
2836 K, KF 1989: millyen
1861, 1863, T 1924: m*ily*en
2840 K: Hisz<*en*> tán drágább <*mint*> *a többi*
A jav.: Hisz tán nem drágább a többinél.
2840 sor után utasítás K: Évához lép s <*neki*> egy [M jav.]
2843 K: megemlékszik <*reám*>
A jav.: megemlékszik felőlem.
2847 K: szól<*l*> [A jav.]
2848 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h,
KF 1989: óh,
2849 K: szól<*l*>ítnom. – / Artúr<*nak*> szi*ll*<*ői*>
A jav.: Artúr szűlei
2850 K: Vagyonos<*o*>k,
A jav.: Vagyonosak,
2859 K: mondhat-*e* ....így
1861-től: mondhat-é
1861, 1863: *i*gy
T 1924, KF 1989: így
2862 K, T 1924, KF 1989: nyílnak,
1861, 1863: ny*l*nak
2863 K: i<*l*>ly gézeng*úz*
1861-től: ily gézenguz
2864 K: drágalát<*ó*>s [Az ékezet áth.]
2865 K: pic<*i*>*n* [Az ékezet áth.]
A jav.: piciny
2867 K: b<*ó*>ldog [Az ékezet áth.]
2870 K, 1863, T 1924, KF 1989: sorsáról
1861: sorsár*o*l
2872 K, 1861, T 1924, KF 1989: Ne útasítson
1863: útas*i*tson
K: magát*ó*l,
1861-től: magától
2874 K: ne engedd <–> / Rend*ö*r<*ér*>t kiáltok,
A jav.. ne engedd hát – / Rend*ö*rt kiáltok,
1861-től: Rendőrt
2875 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tág*ú*l.
[fsz]: tágul. [korsz.]
K: <*Hagyd őt*> – eszére *tértán*.

A jav.: Ne bántsd – eszére tér tán.
2876 K, 1861, 1863, T 1924: tulajdon*kép*
KF 1989: tulajdonképp
2877 K: Óh *szent* költészet, *el tűnél-é* hát
1861, 1863, T 1924: *O*h *szent*
1861-től: eltünél-e
KF 1989: Óh, szent
2879 K, T 1924, KF 1989: Dehogy tűnt!
1861, 1863: t*ü*nt!
2880 K, KF 1989: gallylugos,
1861, 1863, T 1924: ga*ly*lugos,
2881 K: v<*ó*>lt egyéb? csak o<*l*>ly *finyás* [Az ékezet áth.]
1861-től: volt egyéb? csak oly finnyás
2884 K, T 1924, KF 1989: Ólálkodik
1861, 1863: *O*lálkodik
[A jambus kedvéért, a szó szokatlan mai hangzása ellenére, vissza lehetne állítani az első két kiadás rövid O hangját!]
2885 K, 1861: *nincs* már *a világon.*
1863-tól: nincsen már sehol.
2888 K, 1861, 1863, T 1924: É*p*
KF 1989: Épp
K, KF 1989: illyen
1861, 1863, T 1924: *ily*en
2892 K: K<*ó*>rlátolt rendét, e k<*á*>lmár [Az ékezetek áth.]
2893 K: <*Keressük inkább a verekedést*>,
M jav.: Valakivel próbáljunk összetűzni,
2895 K: e <*katonák*>
M jav.: e zsoldosok
2896 K: Leánykáikat, <*majd lesz verekedés is*>
A jav. [előbb]: <*és lesz*> háború is,
[később]: s mindjárt lesz háború is,
2899 K: S est<*v*>élig <*a harc szép*> emlékivel
M jav.: S estélig győzelmünk emlékivel
2901 K: *ph*ili*s*tert.
1861, 1863, T 1924: *ph*ilisztert.
KF 1989: filisztert.
2902 K: Összébb f*ü*zvén frígyünknek
1861, 1863, T 1924: Összébb fűzvén frigyünknek
KF 1989: Összébbfűzvén
2903 K: <*úgy,*> hogy
A jav.: ahogy
2905 K: *Nagyobb s nemesb* <*színkör nyila.....*>.
M jav.: <*nyilatkozik*>.
[Vakarás után a szó átírva. Ez a szövegvariáns T feltételezése.]
A jav.: <*szintér*> *szinkör nyiland előttünk*

1861: *Nagyobb s nemesb szinkör nyiland előttünk.*
Sz: ...szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzményekhez épen nem illik.
1863-tól: Nemesebb küzdtért foglal majd el erélyünk.
[M meghagyta a sort Sz bírálata ellenére, de átfogalmazva.]
2907 K: csiráját <...ti>
M jav.: sejti
[M átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
2908 K: mivé fe<*j*>el, [A széljegyzete a K-on: fesel (fejel *csizmát*).]
A jav.: mivé fesel,
2909 K: Lerázv<*án*> *a* tantermek<*nek*> porát.
A jav.: Lerázva majd a tantermek porát.
2910 K: gyár<*a*>s
A jav.: gyáros
2911 K: <*Korukban*> az v<*ó*>lt
A jav.: Ifjontan az volt [Az ó ékezete áth.]
2914 K, 1861, 1863, T 1924: Ár*ú*m
KF 1989: Árum
2915 K: A munk<*ásoknak*> bérét kell <*lehúzni*>
A jav.: A munka bérét kell csökkenteni.
2916 K: <*úgy*> is lázonganak <*már,*>
A jav.: most is lázonganak,
2918 K: a panaszban <*ami az*>
A jav.: a panaszban egy kicsi,
2919 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nős*ü*ljenek,
[fsz]: nősüljenek, [korsz.]
2922 K: fél *éjel*
A jav.: fél éjjel
1861, 1863, T 1924: fél-*éjjel*
KF 1989: fél éjjel
2926 K: De *mond,*
A jav.: De mondd,
2928 K, T 1924, KF 1989: Segíts,
1861, 1863: Seg*y*ts
Sz [a 2928–2929. sorhoz]: helyesebben így rendezve: *Lucifer, erejét sem fecsérli ily semmiségre.* [M nem változtatott.]
2929 K: er*eét* i<*l*>ly
A jav.: erejét ily
2931 K: k<*ó*>rlátozni [Az ékezet áth.]
2933 sor után utasítás K: a <*hátul*> hallgatózó
M jav.: a mögöttük
2934 K: m<*i*>l<*ó*>rd,
A jav.: mylord [Az ó ékezete áth.]
2935 K: a nép kö<*zz*>é
A jav.: a nép közé

K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vegy*ü*lni,
[fsz]: vegyülni, [korsz.]
2938 K: Még *márma* révbe szálland <*i*>ndiából,
M jav.: Indiából
1861-től: Még már ma
2939 K, 1861, 1863, T 1924: Más*kép*
KF 1989: Másképp
2945 K: <*Csak az hibáznék még*> te
A jav.: No, még az kéne csak, te
2946 K: *Önök* hajói <*még*> ma
A jav.: már ma
1861-től: Önnek
2950 K, 1861, 1863, T 1924: *Ép*
KF 1989: Épp
2952 K: Emlékezzék <*meg*>
A jav.: Emlékezzék bár
2955 K: <*Ő tölti most ki*> az
A jav.: Most ő pótolja az
2956 K: <*El az*> ut<*am*>ból! –
A jav.: Félrébb az útból! –
2957 K: <*Megőszülék a tudományban*>,
A jav. [előbb]: <*A tudományban őszüle meg fejem*>,
[majd]: Megőszült tudományban a fejem,
1861-től: Megőszült
2958 K: <*A*> természet<*nek*>
A jav.: Mig a természet
2959 K: <*Míg ernyedetlen mind*> <*f*>elástam
A jav.: Felástam ernyedetlen szorgalommal.
2961 K: A tudomány, me<*l*>ly
[A megjegyzése a K lapszélén: *Cursív*. A dőlt betűt jelentő szó a K-ban aláhúzott *tudomány*ra vonatkozik.]
2962 K, 1861, T 1924: *Épen* mint akkor,
1863 sh: *Epen*
KF 1989: Éppen, mint akkor,
2963 K: kelle <*régen*>.
A jav.: kelle hajdan.
2964 K: I<*l*>lyen mértékben azt *so'sem*
1861, 1863, T 1924: Ilyen ... so*b*sem
KF 1989: Ilyen .... sosem
2966 K: Természete <*hogy*> fél
A jav.: ha fél
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ker*ü*lni
[fsz]: kerülni [korsz.]
2967 K: ne á*lj*on
A jav.: ne álljon

2968 [Ebben a sorban és a következőben van a Tragédia egyik idegen nyelvű idézete, amely már a K-on kívül fennmaradt egyetlen vázlatlapon, a K-lapon is szerepel. Lásd még a szövegváltozatok végén a K-lap leírását, továbbá a szövegmagyarázatok dokumentumának megfelelő sorait!]
2969 K: hospit<*á*>li. [Az ékezet áth.]
2971 K: <*A jutalom*>
M jav.: Jutalmának
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredeti szöveg T olvasata.]
2973 K: S *ím*, itt
1861-től: S im, itt
2974 K: Ez <... .....> élet<.....>
M jav.: Ez az edényke *életelixir*
[M vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: élet-elixir,
2975 K: Me<*l*>lytől megifj*ú*l
1861-től: Melytől megifjul
2976 K, 1861, 1863, T 1924: *ph*áraók.
KF 1989: fáraók.
2977 K: Tankr*e*d
1861-től: Tankréd
2979 K, T 1924: Kepler a*s*trol*o*giája.
1861, 1863: Ke*pp*ler
KF 1989: asztrológiája.
2980 K, 1861, 1863, T 1924: ár*ú*l?
KF 1989: árul?
2981 K: Kerestük a <*fényt – noha rég lefolytban*>
M jav. [előbb]: Kerestük a <*kedves megoldást, ő így*>
[majd]: Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.
[M visszaállította az első változatot T szerint. KF 1989 Aranynak tulajdonítja az eredeti szöveg visszaállítását.]
2982 K: <..... ... .>
M jav.: Sohase tiszteletes a jelen.
[M vakarás után átírta a sort, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
2986 K: *meg ki* <*csak*> *vesz,*
M jav., 1861: *meg ki vesz,*
1863-tól: meg, ki vesz,
2987 K: I<*l*>ly alkalom még nem v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
2988 K: bármellyik *el kel*<*l*> –
M jav., 1861, 1863, T 1924: bármellyik elkel –
KF 1989: elkel. –
Sz: *nekem elkel* – magyartalan. [M nem változtatott.]
2989 K: mi<*l*>ly szerencse – M*i*<*l*>lyen
A jav.: mily szerencse – M*íly*en
1861, 1863, T 1924: mily szerencse. –

KF 1989: Millyen
2990 K: me<*l*>ly
2993 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: üdvöz*ü*ljek,
[fsz]: üdvözüljek, [korsz.]
2994 K: O<*l*>lyan
2995 K: *márma* még ma*i*tresse-ének
1861-től: már ma még
KF 1989: *már ma* maîtresse-ének
[KF kiadásából kimaradt a még szó!]
2996 K: o<*l*>ly
2999 K: f<*ő*>k<*e*>tő
A jav.: fejkötő
[T olvasata az átírt eredeti szó. KF 1989 szerint f*ő*kötő az eredeti szó, mi T olvasatát tartjuk helyesnek.]
3003 K: úri<*á*>s. –
A jav.: úrias. – [Az ékezet áth.],
3010 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
3011 K: <*De*> közbejárót *n*em kell *el feledni*.
M jav.: A közbejárót
1861-től: sem kell elfeledni.
3012 K: Társamt<*ó*>l
A jav.: Társamtul
3013 sor előtt utasítás K: felsiko<*j*>tva
A jav.: felsikoltva
3013 K: <*Jaj*> mi<*l*>ly
A jav.: Uh! mily
3014 K: v<*ó*>lnál [Az ékezet áth.]
3018 K: me<*l*>lynek
3021 K, 1861, T 1924, KF 1989: ékesíteni
1863 sh: ékes*ítni*
3022 K: méltó*b*
A jav.: méltóbb
3023 K: Amott <*tovább*>
A jav.: Amott odább
3024 K: i<*l*>ly
3025 K: <*Hadd*> nézzük <*csak*> meg.
A jav., 1861, 1863, T 1924: No *hát* nézzük meg.
KF 1989: No, hát
3026 K, 1861, T 1924, KF 1989: Kitűnő
1863: Kit*ü*nő
3027 K: irígylik <*a*>zt
A jav.: irígylik ezt
3030 K: Mi az<,>:

3031 K: Siko<*j*>tást
A jav.. Sikoltást
3035 K: Akaszt<*ni visznek. Óh mi jó szerencse*>,
A jav.: Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.
3036 K: is, <*az*> o<*l*>ly<*an*> izgató<,>
A jav.: is, oly izgató e látvány,
3039 K: <*Közömbös is*>,
A jav.: Mindegy is az,
3042 K: hétre <*a*> kórházba <*jött*>
A jav.: hétre kórházba kerűlt.
3043 K: Kedves n*ee*nél a szükség beszól<*l*>t,
A jav.: nejénél ...beszólt,
3044 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
3046 K: mártír<*ul*>
A jav.: mártírként
1863: márt*i*rként
3047 K: név <*leend.* –>
A jav.: név marad.
3048 K: kigyógy*ú*lt,
1861-től: kigyógyult,
3052 K: A <*nyomorultnak*>
M jav.: Az átkozottnak [M vakarás után átírta a szót.]
3053 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megőr*ú*lt. –
[fsz]: megőrült. – [korsz.]
3054 K, 1861, T 1924, KF 1989: őr*ú*lt
1863, [fsz]: őrült [korsz.]
3056 K, 1861, T 1924, KF 1989: végtelen
1863 sh: vég*e*len
3057 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Őr*ú*ljek
[fsz]: Őrüljek [korsz.]
3058 K: lé*sz* bosz*ú*lva
A jav., 1861, 1863, T 1924: lé*szsz* bosz*ú*lva
KF 1989: léssz bosz*ú*lva
[fsz]: boszulva
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást a határozórag esetében. A jambus miatt ugyanakkor a hagyományos rövid sz maradt. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
3059 K: a <*nyomorultak*>
M jav.: a csúfosak. –
[M vakarás után átírta a szót, az eredeti T olvasata.]
3061 K, 1861, T 1924, KF 1989: mellyik
1863: me*l*yik
3062 K: <*talán*> a társaság
A jav., 1861: a társaság talán. – ?
1863-tól: talán – ?

3063 K: ro<*t*>had – buján tenyész<*ik*> a bűn.
A jav.: rohad – buján tenyész a bűn.
3066 K: <*Gy*>erünk, <*gy*>erünk,
M jav.: Jerünk, jerünk, [M kivakarta, majd átírta a betűket.]
3070 K: mi<*l*>ly
3072 K: I<*l*>ly
3073 K, 1861, 1863, T 1924: A rosszat, mert ro*sz*,
KF 1989: rossz
3076 K: *széjel vágja*
M jav.: *szélyel vágja*
1861, 1863, T 1924: szé*ly*elvágja
KF 1989: széjjelvágja
3078 K, 1861, 1863, T 1924: *ph*ilantróp
KF 1989: filantróp
3079 K: kics*ń*yt,
1861-től: kicsinyt,
3080 K: Hadd tűzöm e <..... ....>. –
M jav., 1861, 1863, T 1924: e *szent képhez* csokromat.
[M vakarás után átírta a sor nagy részét. T szerint az első átírt szó a *virágot* volt, számunkra az egész eredeti olvashatatlan maradt.]
KF 1989: e szentképhez
3081 K: hadd, <*mert*> végünk
M jav.: hadd, vagy végünk
3083 K: <. ....> <*meg*>
M jav.. <*képről, még mint kis gyermek, szokám meg*>
[M vakarás után átírta az eredeti sort, amelyet nem tudtunk megállapítani.]
A jav.: Megszoktam e képről, még mint gyerek,
3085 K: <*és itt*> ollyan *jól esik*.
M jav.: s most is [M vakarás után átírta a szavakat.]
1861: ollyan *jól esik*.
1863, T 1924: o*ly*an *jól esik*.
KF 1989: ollyan jólesik.
3088 K, T 1924, KF 1989: Segítség!
1861, 1863: Seg*i*tség!
3089 Sz: meg*figyel* helyett *észrevesz* kell. [M nem változtatott.]
3090 K: Ezer<*szer i*<*l*>*ly szép*> ékszer
A jav. [előbb]: Ezerte <*csinosb*> [majd]: dúsabb ékszer
[Az illy szóban az áthúzott szövegen belül külön át van húzva az egyik *l*.]
3091 K: el<,>! segítség, *í*rgalom<,>!
1861, 1863, T 1924: el! seg*i*tség, irgalom!
KF 1989: el! segítség, irgalom!
3093 K, 1861, 1863, T 1924: *I*gy
KF 1989: Így
3096 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]

3097 K: Ádám, <*f*>el innen,
1861, 1863, KF 1989: *fel* innen
T 1924: el innen,
[Az *f* áthúzása valószínűleg A jav. Az 1. és 2. kiadás, valamint KF nem vette figyelembe, utóbbi magyarázata szerint a Towerbe *fel* tűnnek el Ádámék. Mi T megoldását fogadjuk el, a szokatlan stílushatású *fel innen* helyett az *el innen*-t.]
3097 sor után utasítás K: tet*eé*n.
A jav.: tetején.
3102 K: Me<*l*>ly ö<*szy*>etartá,
A jav.: mely összetartá,
3106 K: <*egy*> hol
M jav.: száz hol [M vakarás után átírta a szót.]
3109 K, 1861, T 1924, KF 1989: kívánok
1863: k*i*vánok
3110 K: Me<*l*>ly
3111 K: összeműköd<*ő*t>,
M jav.: összeműködik,
3113 K: me<*l*>lynek
3114 K: *jönni*,
1861-től: jőni,
[A K-ban semmiféle jelzés nincs, hogy a *jönni* szót A vagy M meg akarta volna változtatni, ám 1861 óta hagyományosan az emelkedettebb *jőni* áll a kiadásokban, így mi is e változat mellett döntöttünk.]
3116 K: k<*ó*>rlátolt [Az ékezet áth.]
3122 K: nekünk<, *de*> nem kics*í*ny
A jav.: nekünk ám s nem kics*í*ny
1861-től: kicsiny
KF 1989: nekünk ám, s nem kicsiny
3122 sor után utasítás K: B<*e*>sötétül. [Az ékezet áth.] ... alak*ú*l, me<*l*>ly ... szól<*l*>ottak. – [A jav.]
3124 K: kés<*ő*>
A jav.: késő,
3126 K: mind<*é*>g
A jav.: mindig
3129 K: jó*l*akott,
A jav.: jóllakott,
3130 K: felkel<*l*>!
3131 K: Megcsend*ü*lt ím az
1861-től: megcsendült ím az
KF 1989: Megcsendült, ím, az
3135 K: <*Im*> a
A jav.: Én a
3141 K: Jöv*ő*ét
A jav.: Jövőjét

3142 K: *ie*dten.
A jav.: ijedten.
3143 K: b<*ó*>ldogságot: [Az ékezet áth.]
3152 K: o<*l*>ly
3155 K: tudunk<,>:
3158 K: elriaszt<,>:
3160 K: *által lépem*
1861-től: átallépem
3161 K: <*A s*>zerelem,
M jav.: Szerelem,
3163 K: <*S e*> földre csak mosolyom <*hoz*> gyönyört,
M jav.: E földre
A jav.: visz gyönyört,

TIZENKETTEDIK SZÍN

K: 12*ik szín.*
3166 sor előtt utasítás K: *Ú* alakra épült nagyszerű *phalanster*<*e*> ... földszíntje<,> ... mechanikai eszközök, csillagászati <*s*> *che*miai műszerek
[előbb]: <*ugy mint*> [majd]: <*valamint*> egyéb különösségek m*us*eumában... *phalanstere-hez* ... fel<*merülnek*>
A jav.: földszíntje.... felbukkannak [Az áthúzások is A jav.]
1861-től: U alakra épült *ph*alan*s*ter földszintje... mechani*c*ai... *che*miai ... m*us*eumában... *phalansterhez*
KF 1989: falanszter... mechanikai... kémiai... múzeumában... falanszterhez...
3166 K: me<*l*>lyhez
3168 K: Nem<-*é volt*> kisszerű a
A jav.: Nem kisszerű volt-é a
3169 K, [fsz]: szülte
1861-től: szülte [korsz.]
3172 K: felé <.... ....>
M jav.: felé társ már
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
3173 K: f<*e*>l<*e*>tt
A jav.: fölött
3175 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Beteljesült
[fsz]: Beteljesült [korsz.]
3176 K: én is<,>.
3177 K: bánok csak<,>: a haza
3178 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
3181 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szétterül;
[fsz]: szétterül; [korsz.]
3183 K: a nagyvilágért
1861, 1863: a *nagy* világért

T 1924: a nagyvilágért
KF 1989: a nagyvilágért,
3184 K, T 1924: lelkes*ü*lt<,>.
1861, 1863, KF 1989: lelkesült.
3188 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testes*ü*lhetett.
[fsz]: testesülhetett. [korsz.]
3189 K, 1861, 1863, T 1924: Korá*n*se
KF 1989: Korántse
3190 K: me<*l*>ly a <.....>
M jav.: a széles
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani, T szerint ez az *egész* volt.]
1861-től: mely a széles
3196 K: *mond*, hol állunk mégis, mi<*l*>ly
A jav.: mondd, ... mily
3198 K: b<*ó*>ldogságban, [Az ékezet áth.]
3199 K: Jól érdemelt <*bérül kinyert*>
A jav., 1861, 1863, KF 1989: dijul kapott
T 1924: dij*ú*l
3200 K: *ph*alan*s*ter<*e*>,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *ph*alan*s*ter.
KF 1989: falanszter,
3202 K: <*Gy*>erünk tehát. / Megállj, ne o<*l*>ly
M jav.: Jerünk tehát.
A jav.: oly
3204 K: mint Ádám <*s mint*> Lucifer <*jövünk*>
M jav.: mint Ádám s Lucifer érkezünk,
3206 K, T 1924, KF 1989: megsemmis*ü*lnénk,
1861, 1863, [fsz]: megsemmisülnénk,
Sz: *megsemmisülnénk* – ezt itt nem értem.
[M nem reagált változtatással a kifogásra.]
3207 K: Mi<*l*>ly<*en bolond*> beszéd
A jav.: Mily oktalan beszéd
3208 K, 1861, 1863, T 1924: más*kép*
KF 1989: másképp
3209 K: a*mit*
M jav., 1861, 1863, T 1924: *a* mint
KF 1989: amint
3212 K, 1861, 1863, T 1924: hábor*i*ts
KF 1989: háboríts
3216 K: i<*l*>ly ..... h*í*red
1861-től: ily ..... hired
3225 K: me<*l*>ly
3227 K: Átpillantás<*ért*> vágy<*unk*>
A jav.: Átpillantását vágyjuk

3228 K: Kics*i*nyben
1861-től: Kicsinyben
3229 K: O<*l*>lyan..... o<*l*>ly
3230 K, T 1924, KF 1989: ollyan is
1861, 1863: o*ly*an is
3233 K: De <*ő*>
A jav.: De ez
3234 K: arról, <*amit*>
A jav.: arról, miben
3235 K, T 1924, KF 1989: építész
1861, 1863: ép*i*tész
3237 K, 1861: teremti *istenűl*. –
Sz: istenűl: a *művet* teremti istenűl? vagy *ő* istenűl teremti a művet? Homályos.
1863-tól: teremti, mint egy isten. [M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3238 K: I<*l*>ly
3239 K: jövénk <*ép*> hozzád, <ó>h [Az ó ékezete áth.]
A jav.: tehozzád, *o*h
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
3246 K, 1861, 1863, T 1924: ma*thesis*ről
KF 1989: matézisről
3247 K, 1861, 1863, T 1924: ma*thematicus*.
KF 1989: matematikus.
3248 K: Hiúságból<,>
3250 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tárgyad*ú*l
[fsz]: tárgyadul [korsz.]
3251 K, 1861, 1863, T 1924: A *ch*émiát.
KF 1989: A kémiát
3252 K: a m<*ú*>seumot. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: a mu*s*eumot.
KF 1989: a muzeumot.
3256 K: Ezrenként lak<*ának*>
A jav.: lakoztak
3257 K, 1861, 1863, T 1924: barb*a*rok
KF 1989: barbárok
3260 K: Példá*ú*l erről, hogy gőzmozdony*ú*l v<*ó*>lt. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, [fsz]: gőzmozdonyul
T 1924, KF 1989: gőzmozdony*ú*l
1861-től: Például ...volt.
3262 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
3263 K: Erről *regélik*, hogy barát <*gyanánt*>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Erről meg azt regélik, hogy barát*ú*l
[fsz]: barátul [korsz.]
3264 K, 1861, T 1924, KF 1989: munka nélk*ú*l,

1863, [fsz]: munka nélkül, [korsz.]
3266 K: gondola*tait*.
1861-től: gondolatjait.
3268 K: B*ü*nét is,
1861-től: Bűnét is,
3271 K: feltétlen*ül*,
1861, 1863, T 1924, [fsz]: feltétlenül.
KF 1989: feltétlen*ül:*
[Főszövegünk a régi kiadások mondatzáró pontját tartja helyesnek, semmi nem indokolja KF 1989 sorának végén a kettőspontot. Mivel a sorzáró szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást is. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
3272 K: Sok őrül<*c*>ség
M jav.: Sok őrültség [M átírta a *c*-t.]
K: v<*ó*>lt a <....., ...>, [Az ékezet áth.]
M jav.: a múltban, sok ábránd,
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
A teljes sor 1861-től: Sok őrültség volt a múltban, sok ábránd,
3273 K: Me<*l*>lyből r<*eá*>nk *e* mese <*is*> maradt.
A jav.: Melyből ránk szintén e mese maradt.
3276 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
3278 K: Az oroszlány –
1861: Az oroszlány –
[Az első kiadásban még nem volt kiemelve a szó, kurziválva csak 1863-tól van:] Az *oroszlány* –
3283 K: A t<*ú*>domány [Az ékezet áth.]
3284 K, 1861, 1863, T 1924: korá*ns*e
KF 1989: korántse
3285 K: O<*l*>lyan
3287 K: *gyapjú tömeg*,
A jav.: gyapjútömeg,
1861, 1863: gyapj*u*tömeg,
T 1924, KF 1989: gyapjútömeg,
3288 K: Me<*l*>ly,
3290 K: Lássunk *hát* mást. Ím<*e*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: Lássunk tehát mást. Ím
KF 1989: mást. Ím,
3291 K: mi<l>lyen
A jav., 1861, 1863, T 1924: m*ily*en
KF 1989: millyen
3292 K: i<l>ly
A jav., 1861, 1863, T 1924: *ily*
KF 1989: illy
3296 K: Vasnak <*hivák, é*>s míg

A jav.: Vasnak nevezték, s míg
3303 K: I<*l*>lyennek
3304 K: Óltárain
1861-től: Oltárain
3305 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
3306 K: *bírjon*
1861: *birjon*
Sz: nem bir*jon*, hanem bir*ja*.
1863: b*í*rja
T 1924: bír*jon*
KF 1989: bírja
3307 K: Me<*l*>lyért
3309 K: *i*smerem.
1861-től: ösmerem.
3312 K: ut*ó*lsó rózsa, me<*l*>ly
1861-től: utolsó rózsa, mely
3314 K: <...>vérrel
M jav.: testvérrel
[M vakarás után átírta a szót. Az eredeti *nővérrel* vagy *fivérrel* lehetett, pontosan nem tudtuk megállapítani.]
3318 K: i<*l*>ly
3325 K : i<*l*>ly müvet. Az első, költemény;
1861, 1863: ily müvet. Az első költemény;
T 1924: Az első, költemény;
3328 K: Homérn<*e*>k hívták.
A jav.: Homérnak
1861, 1863: h*í*vták.
3329 K: <*h*>*ade*snek nevezvén.
M jav., 1861, 1863, T 1924: *Hade*snek
KF 1989: Hádesznek
3331 [A megjegyzése a K-on: *Agricola* „miért éppen ez?”]
3336 K: bírja mégis lángra gy*ú*jtani
1861, 1863, T 1924: b*í*rja .... gy*ú*jtani
KF 1989: bírja ... gyújtani
3338 K: Me<*l*>ly
3344 K: da*lai*,
A jav.: daljai,
3345 K: <*N*>em <*csepegtetnek*>-é
A jav.: Ezek nem oltnak-é
3350 K: <*L*> legszebb
M jav.: S legszebb
3351 K: Me<*nny*>ünk
A jav.: Menjünk
3352 K: mi<*l*>ly
A jav.: m*á*ly

1861, 1863, T 1924, KF 1989: mily
3553 K: Ez *ágyu*;
A jav.: Ez álgyu;
3355 K: I<*tt*> e kard,
M jav., T 1924: *Ime* kard,
1861, 1863: *Im e* kard,
KF 1989: Im, e kard,
Sz: *E kard*... Előttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy aki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek!
3356 [Ez a sor nem szerepelt a K-ban és 1861-ben, M jav. Sz megjegyzése alapján.]
A sor 1863-tól: Kizárólag csak embergyilkoló szer –
3357 K: *Az* nem v<*ó*>lt *gyilkos*, aki ezzel ölt. [Az ékezet áth.]
1861-től: Az nem volt *gyilkos*, aki ezzel ölt.
1863-tól: És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3358 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: készü*l*t
[fsz]: készült [korsz.]
3362 K: az <*hazug mód*> ídeali*s*ált,
A jav.: az csalárdul
1861, 1863: *í*deali*s*ált,
T 1924: ídeali*s*ált,
KF 1989: ídealizált,
3365 K: m<il>lyen
A jav., 1861, 1863, T 1924: *mily*en
KF 1989: millyen
3367 K: arabes<*que*>,
M jav.: arabeszk,
3377 K: Me<*l*>ly mesterén túl <*tartna*>,
A jav.: Mely mesterén túl járna,
3380 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ü*ltekint
[fsz]: körültekint [korsz.]
3386 K: b<*ó*>ldogság [Az ékezet áth.]
3387 K: testvériség<,>?
3388 K: hiányt<,>?
3389 K: i<l>ly
1861, 1863, T 1924: i*ly*
KF 1989: illy
3390 K: *Mond,* mi
A jav.: Mondd, mi
3391 K: Me<*l*>ly i<*l*>ly<*en*>
A jav.: Mely egy ily
3392 K: Me<*l*>ly
3395 K: v<*ó*>lt az<,>: [Az ékezet és a vessző áth.]
3397 K: szedje<*n*> mind<*ent*>, ami

A jav.: szedje mindazt, ami
3398 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: meggondolatlan*ul*,
[fsz]: meggondolatlanul, [korsz.]
3400 K, 1861, 1863, T 1924: hypo*thesi*sekben
KF 1989: hipotézisekben
3403 K: ál<*l*>tallátva
3404 K: éhen veszünk <*el*>. [A jav.]
3405 K: *Négy ezred év* után
1861-től: *Négyezred* év
[Mivel a kiadások a szóösszetétel határait mindeddig alaposan összezavarták, az eddigi szövegekben 0,004 évről, azaz közel másfél napról (35.04 óráról pontosan) volt szó, amelyik még ennek a „kiváló" falanszteri tudósnak is túl kevés idő lenne a föld végzetének megakadályozásához. Ezért kénytelenek voltunk egy új szövegváltozatot létrehozni, hiszen M szándéka szerint inkább négyszer ezer évről van szó, mint négyezred évről. A szöveg helyesen:] Négy ezredév
3406 K: nem szü*l* többé <*világunk,*>
M jav.: a föld;
1861, 1863, T 1924, KF 1989: szü*l*
[fsz]: szül [korsz.]
3407 K: ez a *négy ezred év*
1861-től: ez a *négyezred év*
[fsz]: Ez a négy ezredév [Ld. a 3405. sor indoklását!]
3408 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megtan*ul*juk.
[fsz]: megtanuljuk. [korsz.]
3409 K: Elég idő <*hiszem a*> tud<*omány*>nak
A jav.: Elég idő tudásunknak, hiszem.
3410 K: Fűtőszerűl <*kinál*>kozik <*a víz*>
A jav.: Fűtőszerűl a víz ajánlkozik,
3414 K, 1861, 1863, T 1924: *Épen* jó,
KF 1989: Éppen jó,
3415 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
3416 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* e
KF 1989: épp e
3419 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: siker*ül*ne
[fsz]: sikerülne [korsz.]
3420 K, 1861, T 1924: mi szótlan
1863, KF 1989: *mint* szótlan
3421 K: me<*l*>lynek
3423 K: Me<*l*>lyhez
3424 K: k<*ó*>rláto<*l*>andja [Az ékezet áth.]
A jav.: korlátozandja
3426 K, 1861: *Menten minden hatástól*, szenvedéstől,
Sz. [a 3420–3427. sorról]: szép, kissé nehézkes; az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny: *érzés* is lesz, *lény* is; a „menten minden

hatástól, szenvedéstől" azért nem világos, mert úgy van konstruálva a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkezőleg.
1863-tól: Elzárva külhatástól, szenvedéstől, [M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3432 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kényszer*ü*lve
[fsz]: kényszerülve [korsz.]
3434 K, 1861, T 1924, KF 1989: Bám*ú*llak túdós! 1863: Bám*ú*llak t*u*dós!
[fsz]: Bámullak, túdós! [korsz.]
3435 K: hogy *ami rokon*,
A jav.: hogy mi most rokon,
3436 K: Ne von<*z*>a egymást,
A jav.: Ne vonja egymást,
3439 K: értem, *mond* csak el,
A jav.: értem, mondd csak el,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: alap*ú*l?
[fsz]: alapul? [korsz.]
3440 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: alap*ú*l?
[fsz]: alapul? [korsz.]
3444 K: k<*ó*>rlátit [Az ékezet áth.]
3447 K: maradhat. <*A*>ki úgy
A jav.: Én ki úgy
1861-től: Én, ki úgy
3448 K, 1861, 1863, T 1924: Az organi*s*mus
KF 1989: Az organizmus
3451 K: <*A t*>udomány sántán
M jav.: <*T*>udomány<*nak*> sántán
A jav.: A tudomány [A visszajavította a szöveget az eredeti alakra.]
3454 K, 1861, 1863, T 1924: Kész *c*ommentálni
KF 1989: kommentálni
3455 K, T 1924, KF 1989: De megjósolni hívatása
1861, 1863: h*i*vatása
3459 K: Lépés az <*melly még*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *az a mi*
KF 1989: az, ami
3460 K: nem *tevé*
1861-től: nem tevé:
3462 K: k<*int*> v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: künn volt
3463 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* ez
KF 1989: épp ez
3464 K, 1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
3466 K: Nagyon szűk és nagyon tág. – Hisz te ism<*é*>rsz, [Az ékezet áth.]
Sz: hogy *nagyon szűk*, ezt értem; miért *nagyon tág*, csak sejtem. Tán azért,

mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni?... [M nem változtatott Sz aggálya ellenére.]

3469 K: <Ó>h nézd, <ó>h [Az ékezet áth.]

1861, 1863, T 1924: Oh, nézd, *o*h,

KF 1989: Óh, nézd, óh,

3471 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Ő*rü*lt

[fsz]: Őrült [korsz.]

Sz: ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az üveg miatt hogy el ne pattanjon, a teljesülés határánál? [M, Sz aggályai ellenére, nem változtatott itt sem a szövegen.]

3475 K, 1861, 1863, T 1924: h*i*vták

KF 1989: hívták

3476 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]

3478 K, 1861, 1863: [A *Csengetnek*. szerzői utasítás a sor után áll.]

T 1924, KF 1989, fsz: [A *Csengetnek*. szerzői utasítás a sor belsejében, a „Mit jelent ez?" kérdés előtt áll. A logikus szövegváltoztatást Tolnai vezette be, s mi is emellett a forma mellett döntöttünk.]

3481 K: Most <*intetik meg*> *a ki*

A jav., 1861, 1863, T 1924: Most kap fenyítést *a ki*

KF 1989: fenyítést, aki

3484 sor előtt utasítás K: n*e*hányan kö<*zz*>*ű*lő*k* … elé<*b*>ök lép. … a mu*s*eum …

A jav.: köz*ű*lő*k* … eléjök

KF 1989: közülük … múzeum

3487 K: *ph*alan*ster*<*e-t*>.

A jav., 1861, 1863, T 1924: *ph*alan*stert*.

KF 1989: falansztert.

3489 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vad*ü*lt

[fsz]: vadult [korsz.]

3490 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kör*ü*l,

[fsz]: körül, [korsz.]

3491 K: kíván <*és*> megsemmisít<*ni,*>

A jav.: kíván, hogy megsemmisítsen:

3492 K: szí<*t*>tani [M jav.]

3497 K: szí<*t*>tom [M jav.]

3499 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]

3502 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nélk*ü*l

[fsz]: nélkül [korsz.]

3504 K: v<*ó*>lt-e [Az ékezet áth.]

3507 K, 1861: *Rosz alkotása sem e* hajlamot,

[A jav.: *se* kiegészítve *sem*-mé.]

Sz: Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt rosszúl alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetetlennek.

1863, T 1924: Alakzata sem e ro*sz* hajlamot,

KF 1989: rossz

3509 K: o<*l*>ly forrongó és szilaj*;*

1861-től: oly forrongó és szilaj!
3510 K, 1861, 1863, T 1924: Gyógy*i*tni
F 1989: Gyógyítni
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megszelíd*í*lsz.
[fsz]: megszelídülsz. [korsz.]
3512 [*Philippinél csatáztam.* – Arany a K-ban kékkel aláhúzta és kérdőjelet tett melléje.]
3513 K: ro*sz* rend, a *theo*ria
1861, 1863, T 1924: ro*sz* rend, a *the*ória
KF 1989: a rossz rend, a teória
3514 K: i<*l*>ly <.....>
M jav.: ily nemes
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
3515 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gátja*ú*l van
[fsz]: gátjaul van [korsz.]
3517 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elmer*ü*ltél
[fsz]: elmerültél [korsz.]
3518 K, T 1924, KF 1989: rádbízott
1861, 1863: rádb*i*zott
3521 K: mi<*l*>ly
3523 sorban a szereplő neve K: <*Angelo Mihály*>
M jav. [előbb]: *Mihel-Angelo* [majd]: *Michel-Angelo*
[M vakarás után átírta a nevet. Az eredeti T olvasata.]
1861, 1863, T 1924: MICHEL-ANGELO
KF 1989: MICHELANGELO
3523 K: *I*me itt.
1861-től: Íme itt.
3524 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Rendetlen*ü*l
[fsz]: Rendetlenül [korsz.]
3525 K: mind*ég*
1861-től: mindig
3527 K, T 1924, KF 1989: módosítnom,
1861, 1863: módos*i*tnom,
3528 K: véssek rá <*egy kis éket*>,
A jav.: véssek rá holmi díszt
3529 K: változás<*ú*>l [Az ékezet áth.]
3531 K: v<*ó*>ltam [Az ékezet áth.]
3535 K: <.....>, <*milly kárhozat*> lehet
M jav.: *Michel-Angeló,* mily pokol lehet
[M vakarás után átírta a sort. Az első szó eredetije valószínűleg *Angelo Mihály* volt. A szót átírás után megismételte a bal lapszélen is M. A jobb lapszélen a 3533–3537. sorok között függőlegesen áll egy többször átírt, olvashatalanná torzult szó, amely valószínűleg szintén a *Michelangelo* név szövegváltozatait rejti.]
3537 K, 1861: *O*h mennyi *ismerő*

Sz: is*merő* helyett legyen *is*merős.
1863, T 1924: *O*h mennyi ismerős
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
KF 1989: Óh, mennyi
3540 K: Ez <*megszűkűlte*> a
A jav.: Ez szűknek érzé a
3541 K: *Mi egy*<*enlővé és*> *mi* <*nyomorúvá*>
M jav.: S mi egyformára, mi<*l*>ly törpére szűrte
3542 K: <*Szüré a*>z állam. *O*h Lucifer, *jöj,* jerünk;
M jav., 1861: Az állam. *O*h Lucifer, *jöj,* jerünk;
1863, T 1924: *O*h Lucifer, jőj, jerünk;
KF 1989: Óh, Lucifer,
3544 K: két gyer<*m*>ek
A jav.: két gyerek
3545 K: Me<*l*>lyben szükséges v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
3549 K: Nos Ádám,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *No s* Ádám,
KF 1989: Nos, Ádám,
3550 K: itt fogunk meg <.....>
M jav.: itt fogunk csak megnyugodni.
[M vakarás után átírta a szót. Az eredeti változatot nem tudtuk megállapítani.]
3552 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
3553 K: *Mit* <*is*> kapsz e <*mindennapos*> nőn,
A jav.: De mit kapsz e közsorsu nőn,
3554 K, 1861, 1863, T 1924: *S*emirámi*s*
KF 1989: Szemirámisz
3563 K: <*El tőlem, el,*> e
A jav.: Hozzá ne nyúlj, e
3566 K: *O*h gyermekem! <*nem-e*> tápláltalak,
A jav.: hisz én tápláltalak,
1861, 1863, T 1924: *O*h gyermekem!
KF 1989: Óh, gyermekem!
3568 K: Me<*l*>ly e szent <*pántot*>
A jav.: Mely e szent kapcsot
3572 K, T 1924, KF 1989: ídegen
1861, 1863: *i*degen
3574 K: Hagyjátok *e* <*nőnek meg*>
A jav.: Hagyjátok ez anyának
3579 K, 1861, 1863, T 1924: v*i*vmánya
KF 1989: vívmánya
K: t<*ú*>dománynak [Az ékezet áth.]
3580 K: t<*ú*>domány! [Az ékezet áth.]

3584 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mozd*ú*lj!
[fsz]: mozdulj! [korsz.]
3586 K: <Ó>h gyermekem! [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh gyermekem!
KF 1989: Óh, gyermekem!
3586 sorban utasítás K: *össze rogy<ik>*
A jav.: Összerogy
3587 K: Jele*n*kezzék *ki* párja<...> igényli.
M jav.: Jelentkezzék *ki* párjaúl
[M vakarás után átírta a *párja* szó végét. Az eredeti változatot nem tudtuk megállapítani, talán párjá*nak,* párja*ként*.]
1861: Jele*n*kezzék ki
1863: Jele*n*kezzék, ki
T 1924, KF 1989: Jelentkezzék, ki
3602 K: v<*ó*>lt mind i<*l*>ly [Az ékezet áth.]
1861-től: volt, mind ily
3603 K: Me<*l*>lynek higgadt gond k<*ó*>rlátot [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Melynek higadt gond korlátot
KF 1989: higgadt
3604 K: me<*l*>ly nemesb körökb<*ő*>l
A jav., KF 1989: mely nemesb körökb*ű*l 1861,
1863, T 1924, [fsz]: körökbül
3605 K: z*e*ngemény,
1861-től: zöngemény,
3609 K: kórházba <*őket*>!
A jav.: kórházba vélök!

TIZENHARMADIK SZÍN

K: 13*ik szín.*
3611 sor előtt utasítás K: Az *ü*r. …kis<*s*>ebbedve, mígnem csillag*ú*l t*ü*nik csak fel, a többiek köz<*z*>é vegy*ű*l<*ve*>. … *fél homálylyal* kezdődik, me<*l*>ly *vak sötétté* … röp*ú*lve.
A jav.: kisebbedve …közé vegy*ü*lten … mely
[Az utasítások helyesírását, mivel a verselés szempontjából ez közömbös, KF 1989-hez hasonlóan, fsz-ünkben mi is mindig korszerűsítjük.]
3611 K: *mond hová*
A jav., 1861-től: mondd, hová
3612 K: <*Nem-e vágyódtál*> menten
A jav.: Hát nem vágytál-e, menten
3615 K: i<*l*>ly
3617 K: o<*l*>ly
3619 K, 1861, 1863, T 1924: S keblemben
KF 1989 sh: S *lelkemben* [Nyilvánvalóan elírás KF 1989-ben!]
K: foly<,>:
3622 K: <*És*> vissza sírok, fáj hogy

A jav.: De visszasírok, fáj, hogy
3626 K: A jól ism*é*rt
1861, 1863, T 1924: A jól ismert
KF 1989: A jólismert
3627 K: s*i*ksággá lap<*ú*>lt. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: s*i*ksággá lapult.
KF 1989: síksággá lap*ú*lt.
[Ez a sorvégi szótag mai helyesírással is hosszú a verselés szempontjából, KF 1989 hibásan és feleslegesen állította vissza a már a K-ban is kihúzott *ú*-t. Ezért fsz-ünk a K és a kiadások változatát fogadta el.]
3628 K: v<*ó*>lt, [Az ékezet áth.]
3629 K: törp*ű*l le ro*sz*
1861, 1863: törpül le ro*sz*
T 1924: törp*ű*l le ro*sz*
KF 1989: törp*ű*l le rossz
[Ismét semmi sem indokolja, hogy a mai helyesírással megegyező 1861–63-as törpül alakváltozat helyett törp*ű*l szerepeljen, ezért főszövegünk megváltozott KF 1989-hez képest.]
3630 K: me<*l*>lyben
3632 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: silány*ú*l.
[fsz]: silányul. [korsz.]
3635 K: me<*l*>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elvegy*ú*l
[fsz]: elvegyül [korsz.]
3636 K: *Miljó* … v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: Milljó … volt
3637 K: Óh Lucifer, aztán meg <...>, <...> ő, – –
M jav.: meg ő, meg ő, – –
[M vakarás után átírta. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861, 1863, T 1924: Oh Lucifer,
KF 1989: Óh, Lucifer,
3642 K: *Egyéb<b más hátra,> mint a mathesis* – –
A jav., 1861: *Egyéb számunkra, mint a mathesis* – –
Sz: ha *nagyság s erő* elvész, hogy marad meg a *mathesis?*
1863, T 1924: Számunkra más, mint a rideg ma*thesis*. – –
[M változtatott tehát, de nem reagált Sz bírálatára e változtatással.]
KF 1989: matézis. – –
3645 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nélk*ü*l
[fsz]: nélkül [korsz.]
3647 K: tartott csak <*ki*>
A jav.: tartott csak nagy
3651 K: Me<*l*>ly
3652 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szor*ú*l,
[fsz]: szorul, [korsz.]
3654 K: v<*ó*>lna-é [Az ékezet áth.]

K, 1861, 1863, T 1924: Ant*aeus*,
KF 1989: Anteu*sz*,
[fsz]: Anteus, [Az istennév a latinos változat, csak a görög Antaiosz formát kellene kiejtés szerint írnunk, *sz*-szel.]
3660 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megsemmis*ül*sz,
[fsz]: megsemmisülsz, [korsz.]
3661 K: me<*l*>ly cs<*e*>p<*p*>
A jav., 1861, 1863: mely csö*p*
T 1924, KF 1989: csöpp
3363 K: *ie*sztesz,
A jav.: ijesztesz,
3666 K: Előbb meg<*lévő*> mint
A jav.: Előbb megvolt az, mint
3667 K: próbáld <*és meg*>bukol.
A jav.: próbáld s szörnyet bukol.
3669 K: <*é*>s napnál <.....>?
M jav.: sugára?
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: s napnál a sugára?
1863 sh: sug*a*ra?
3670 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
3671 K, 1861, 1863, T 1924: *ü*rben
KF 1989: űrben
3676 K: me<*l*>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fesz*ül*,
[fsz]: feszül, [korsz.]
3678 K: me<*l*>ly
3682 K: Me<*l*>ly
3683 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
3689 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: jegec*ül*
[fsz]: jegecül [korsz.]
3690 K: <..... ....>
M jav.: lelkem felfelé tör. –
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani. Arany tisztázatként odaírta a két utolsó szót M kézírása fölé.]
3690 sor után a szereplőnév K: *A föld sz. szava.*
A jav.: szellemének
3693 K: gyűrü*é*ből
A jav.: gyűrüjéből
3694 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten,
KF 1989: Isten,

3695 K, 1861, 1863, T 1924: megközel*i*tsd
KF 1989: megközelítsd
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kicsíny*ü*l. –
[fsz]: kicsínyül. – [korsz.]
3696 K: *Ugy is* nem <*tép*>-e majd <*ki*> a halál? –
M jav.: nem ront-e majd el a halál? –
3696 sor után a szereplőnév K: *A föld sz.* <*hangja*> *szava.*
A jav.: szellemének
3698 K: Ne *mond*, ne *mond*
A jav.: Ne mondd, ne mondd
3700 K, 1861, 1863: az *U*r
T 1924, KF 1989: az Úr
3702 K: <*Szakítá*> azt fel. / Majd én fel<*szakítom*>.
A jav.: Törhette azt fel. / Majd én feltöröm.
3703 sor előtt utasítás K: Tovább *repűlnek*<,>. Ádám egy
siko<*j*>tással megmerev*ü*l.
A jav.: sikoltással
3704 K: *el ker*<*i*>nghet [Az ékezet áth.]
1861-től: elkeringhet
3705 K, 1861, 1863, T 1924: Az *ü*rben,
KF 1989: Az űrben,
3707 K, T 1924: Korán *e* káröröm
1861, 1863, KF 1989: Korán a
3708 K: Csak ér*n*té
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Csak érinté
3709 K: o<*l*>ly
3713 K: O<*l*>ly<*an*> <*rettentő*> az,
A jav.: Oly iszonyatos az,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megsemmis*ü*lni.
[fsz]: megsemmisülni. [korsz.]
3714 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h
KF 1989: Óh,
3715 K: Hol o<*l*>ly
1863: *Ha* oly
3716 K: Csatázzam újra, és b<ó>ldog [Az ékezet áth.]
1863 sh: Csatázz*o*m
3718 K: hasztalan<,>?
3721 K, 1861, 1863, T 1924: Korá*n se* vonz i<*l*>ly
KF 1989: Korántse
3723 K: v<*ó*>ltaké*p* [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: voltaké*p*
KF 1989: voltaképp
3728 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
3729 K: h<*ó*>lnap [Az ékezet áth.]

3730 K: v*ó*lt *a mi*
1861, 1863, T 1924: volt *a mi*
KF 1989: volt, ami
3733 K: És Constant*i*nnal
1861-től: Constantinnal
3734 K: *meg* alapítsd?
1861, 1863, T 1924: megalap*i*tsd?
KF 1989: megalapítsd?
3739 K: V*ó*lt 1861-től: Volt
3740 K: v<*ó*>lt. [Az ékezet áth.]
3741 K, KF 1989: túdomány,
1861, 1863, T 1924: t*u*domány,
3744 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
3746 K: *négy ezred évre*
1861, 1863, T 1924: *négyezredévre*
KF 1989: négy ezredévre
3749 K, 1861, T 1924, KF 1989: érezem,
1863 sh: *érzem*,
3750 K: S <*ha is*>,
A jav.: S aztán? –
3752 K, 1861, 1863, T 1924: *th*eóriáiból,
KF 1989: teóriáiból,
3753 K: me<*l*>lyet
3754 K: elmul<*and*>
A jav.: elmulik
3760 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fellelkes*ü*lni.
[fsz]: fellelkesülni. [korsz.]

TIZENNEGYEDIK SZÍN

K: 14*ik szín.*
3763 K, 1861: fóka *tesz* zajt, v*i*zbe
Sz: zajt *tenni* nem magyarul van.
1863-tól: ver zajt, v*i*zbe T 1924, KF 1989: vízbe
3764 K: zajá<*tól*>
A jav.: zaján;
3766 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Korcs*ü*lt
[fsz]: Korcsult [korsz.]
3767 K: S a h<*ó*>ld … köd m<*i*>g<*ü*>l [Az ékezet áth.]
A jav.: S a hold … köd megől
3769 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vir*ü*lnak,
[fsz]: virulnak, [korsz.]
3771 K: *Hol* az ember<*nek*> lelke, er*e*ének
A jav.: Holott az ember lelke, erejének

3773 K: E vérgolyó <*a nap*>
M jav.: E vérgolyó napod.
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveg T olvasata.]
3775 K: A t<*ú*>domány [Az ékezet áth.]
3779 K: bölcs*eé*nél,
A jav.: bölcsejénél,
3782 K: me<*l*>lyre
3784 K: Első, <*s*> ut<*ó*>lsó [Az ékezet áth.]
A jav.: Első, utolsó
3787 K: <.....> törp*ű*lve ízr<*ő*>l-ízre
M jav.: Nyomor<*ú*>n-é
[Az ékezet áth. M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: ízrül-ízre
1861-től: törpülve ízrül-ízre
KF 1989: ízrül ízre
3789 [A K-ban és 1861-ben az itt kezdődő hat sor, a 3789–3794. sorok helyén négy másik sor áll.]
K, 1861: *Ha nagy lelkedre, a mint hivod azt,*
1863-tól: Ah, ah, hiú ha vagy *nagy* szellemedre, –
KF 1989: szellemedre –
[A sor végén hiányzó vesszőt főszövegünk pótolta.]
3790 K, 1861: *Hiú vagy, me<l>ly lüktette kebledet*
1863-tól: A mint nevezni már, úgy kedveled KF 1989:
Amint
3791 K, 1861: *Míg szíveredben ifj<ú> vér keringe* [Az ékezet áth.]
1863-tól: Azon erőt, mely a vért lükteti,
3792 K, 1861: *Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj.* –
1863, KF 1989: És ifjú keblet eszményért dagaszt:
T 1924: ifj*u*
3793 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Ne kívánj állni végre mint tanú
3794 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Saját halotti ágyadnál. – Ez óra
3795 K: átvizsgálása <*a*>z
A jav., 1861: ez
1863-tól: ám
3796 K: nélk*ü*l kész*ü*lt
1861, 1863, KF 1989: nélkül készült
T 1924: nélk*ü*l készült
3799 K, 1861: mellyik *a* való.
1863-tól: mellyik volt való.
3800 K, 1861: A végső *hörgés*
1863-tól: A végső küzdés
3801 K: gúnykacaj *kitűzött céljai<nk>ra.*

A jav., 1861: *céljaidra.*
1863-tól: gúnykacaj éltünk küzdelmire.
3805 K: mit egy <*rideg szellem*>
M jav.: mit egy szellem rideg
[M vakarás után átírta a szavakat.]
3806 K: Közö<*mb*>e tart,
A jav.: Közönye tart,
3813 sor után utasítás K, T 1924: a gulibából
1861, 1863, KF 1989: a g*a*libából
3814 K: v*ó*lna-é
1861-től: volna-é
3817 K: mint <*sem*> bánatom <*vólt*>.
A jav.: mint volt bánatom.
3825 K: mi<*l*>ly
3830 K: táplálkozik<*?*>.
3832 K: Me<*l*>lyben
3835 K: külö<*m*>ség
A jav. a K-on: külö*n*ség
1861-től: különbség
3838 K: mint <*ő*> az övére.
A jav.: mint ez az övére.
3840 K, 1861, 1863, T 1924: *I*nségemben
KF 1989: Ínségemben
3843 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *O*h,
KF 1989: Óh,
3844 K, 1861, 1863, T 1924: *I*m, nagy *i*sten,
KF 1989: Im, nagy Isten,
3845 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: pir*ú*lj, mi nyomor*ú*lt
[fsz]: pirulj, mi nyomorult [korsz.]
3848 K, 1861, 1863, T 1924: é*p* azért
KF 1989: épp azért
3851 K: A *jólakásé,* míg
1861: A *jóllakásé,* m*í*g
Sz: nem világos előttem, hogy miért, mennyiben?
1863: A jóllakotté, m*í*g
T 1924, KF 1989: A jóllakotté, míg
3852 K: *ph*ilo*soph*iája
1861, 1863, T 1924: *ph*ilo*soph*iája.
KF 1989: filozófiája.
3858 K: ezt el bir<*o*>d csitítni
A jav.: birád
3861 K: Méltó beszéd <*ez*> hozzád, Lucifer
A jav.: hozzád, Lucifer, ez,
3862 K: kárörvendve von*z*

1861-től: vonsz
3865 K: Kör*nyű*lmény<*eknek*> dőre
A jav.: Vagy oly kör*nyű*lmény dőre
1861-től: kör*ű*lmény
[fsz]: körülmény [korsz.]
3866 K: Mi<*ket mind*> egyig
A jav.: Mit egytül egyig
3868 K: van-*e* külö*m*ben?
1861-től: van-é különben?
3869 K, 1861, 1863, T 1924: Leonídá*s*
KF 1989: Leonídász
3871 K: Táplálkozik<,> o*lly*an
1861, 1863, T 1924: o*lly*an
KF 1989: olyan
3872 K: Me<*l*>lynek …<*L*>ucullusi
M jav.: lucullusi [M átírta a kezdőbetűt.]
3873 K: Villában *dőzsöl* édes mámorá*ban*
1861-től: Villában issza édes mámorát
[T szerint a sor A jav. A K-on ennek nincs nyoma, nincs bizonyíték arra, hogy ez ténylegesen A jav.! Meggondolandó, hogy e sorban nem volna-e helyesebb mégis a K-ra támaszkodni?]
3875 K: Br<*ú*>tus [Az ékezet áth.]
3879 K: nyomor *szül-e* azt
A jav.: szülé-e azt
3881 K: késő <*unokákban*>
M jav.: késő származékban
3882 K: *Ha*nyan
1861-től: Hányan
3886 K: ér*ń*tkezése
1861-től: érintkezése
3890 K: bölcs*eé*n:
A jav.: bölcsején:
3892 K: le*sz*
1861-től: lessz
3893 K: S Le<ó>, tanár … egyetemben<,>: [Az ékezet áth.]
1861-től: S L*eo* tanár
KF 1989: S Leó tanár
3895 K, 1861, 1863, T 1924: s*u*jtja
KF 1989: sújtja
3896 K: Nap<ó>leon [Az ékezet áth.]
1861-től: Nap*o*leon
KF 1989: Napóleon
3897 K: egyenlíti ki<,>?
Sz: nem világos a kép. [M nem változtatott.]
3898 K, KF 1989: bűzhödt

1861, 1863, T 1924: b*ü*zhödt
3900 K: O<*l*>ly.... o<*l*>ly
3901 K, 1861: De annál károsabb – *s veszélyesebb még*
Sz [a 3901–3905. sorról]: Ki az a mindkettő? A bárgyú, egy; ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész mondókáját nem értem.
1863-tól: De annál károsabb. – A babona
3902 K, 1861: *Kehlünkre mint a durva babona*,
1863-tól: Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3903 K, 1861: *Mert túdósan számokkal öli meg*
1863-tól: A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3904 K, 1861: *A szellemet, mit a bárgyú nem érez*
1863-tól: De testvérét felismerné a jobb, ha
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3905 K, 1861: *De mindkettő egyenlően nem ismer.*
1863-tól: Rideg tanod számokkal meg nem ölné. –
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3907 K: lecke<,> az
3909 K: *új*amon
1861-től: ujjamon
3912 K: Mindég <*érkeznek*> újak; s o<*l*>ly
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mindég ker*ü*lnek újak; s oly
[fsz]: kerülnek [korsz.]
3913 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: *I*sten
[Bár elfogadjuk KF 1989 korszerűsített helyesírását, itt nem a tulajdonnév Isten van a szövegben – Ádám és Lucifer *i*stenek az eszkimó szemében. Ezért a hagyományt követi főszövegünk.]
3915 K: <*gy*>erünk, elég v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
M jav.: jerünk, [M átírta a szó első betűjét.]
3916 K: n*eé*t.
A jav.: nejét.
3917 K: meglátni, <..... .. ..>
M jav.: <*hogy*> ha s<*illedt*>
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: meglátni, mert ha sü*l*yedt,
1861, 1863, T 1924: s*ű*lyedt
KF 1989: süllyedt,
3918 K: <.. .....>, …látvány<,>:
M jav.: A férfiú,
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]

3920 K, KF 1989: megtestes*ült*
1861, 1863, T 1924: megtestesült
[Emendáltuk KF szövegét – nincs indoka annak, hogy visszatérjünk a K hosszú magánhangzójához, verselését tekintve mindenképp hosszú a szótag.]
3921 K: s*ill*edt
A jav.: süllyedt
3922 K: Me<*l*>ly b<*ó*>rzadályt szül. Men<*y*>j, [Az ó ékezete áth.]
A jav.: Mely borzadályt szül. Menj,
3925 K: i<*l*>ly
3926 K: Tisztességet … n*eé*n.
A jav.: nején.
1861, 1863: Tiszte*s*éget
3927 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: A*s*pá*s*iát
[fsz]: Aszpásziát
[Mivel a tulajdonnév görög eredetű, az érvényes helyesírási szabályok nem engedik meg a latinos írást.]
3930 K: csókjai <*alatt*>
M jav.: csókjai között
[M átírta a szót – az eredeti T olvasata.]
3931 K: N*ö*m! vendégeink<,>
1861-től: Nőm! vendégeink
3932 [Az egész sor A betoldása K-ba.]
3933 sor előtt utasítás K, 1861, T 1924, KF 1989: gunyhóba
1863: *k*unyhóba
3933 [Arany e sor mellé a K-ban kék ceruzával ezt írta: „Komisch”, de azután kihúzta a megjegyzést.]
3934 K, KF 1989: Segítség,
1861, 1863, T 1924: Seg*i*tség,
3935 K: jövőmb*ő*l
1861-től: jövőmbül [A jav. valószínűleg.]
3938 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten

TIZENÖTÖDIK SZÍN

K: 15*ik szín.*
3940 sor előtt utasítás K: a 4*ik* szín
1861, 1863: a *negyedik* szín
T 1924, KF 1989: a harmadik szín
[A K elírását sem Arany, sem további kiadások T kiadásáig nem vették észre, tudniillik, hogy Ádám a paradicsomon kívül, a *harmadik szín pálmafás vidékén* ébred fel, ahol álomba merült. T kiadása javította az értelemzavaró hibát.]
3940 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]

1861, 1863, T 1924: *o*h,
KF 1989: óh,
3941 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Kör*ü*ltem
[fsz]: Körültem [korsz.]
3944 K: rend*e*
A jav.: rendje
3949 K: a h<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
3950 K, 1861, 1863, T 1924: vég*kép*
KF 1989: végképp
3952 K, 1861: *Mutatni* a nemlét
Sz: Homályos.
1863-tól: Hogy lássuk a nemlét [M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3954 K: nélk*ü*l
1861-től: nélkül
3955 K, KF 1989: elker*ü*lni
1861, 1863, T 1924: elkerülni
[Nincs verstani indoka a K hosszú ű-jének, így a korszerűbb helyesírású alakra javítottuk KF 1989 szövegét.]
3958 K, 1861, T 1924, KF 1989: Miattuk az erős,
1863 sh: Miattuk *ez*
3960 K: I<*l*>ly
3961 K, T 1924, KF 1989: mellyet
1861, 1863: me*l*yet
3965 K, KF 1989: tan*ü*ltam
1861, 1863, T 1924: tanultam
[Mint a 3955. sorban, itt sincs verstani indoka a K hosszú ú-jának, így a korszerűbb helyesírású alakra javítottuk KF 1989 szövegét.]
3966 K, KF 1989: Kiábránd*ü*ltam
1861, 1863, T 1924: Kiábrándultam [Ld. az előző sor jegyzetét!]
3967 K, 1861, 1863, T 1924: más*képen*
KF 1989: másképpen
3969 K: v*ó*lna
1861-től: volna
3970 K: he<*g*>geszti
1861-től: hegeszti
3973 K: b*ó*dog,
1861-től: boldog,
3975 K: o<*l*>ly
3976 K: Me<*l*>ly … bír
1861, 1863, T 1924: Mely … b*í*r
KF 1989: bír
3980 K, KF 1989: macska-, vércse-körmöket
1861, 1863: *macska, vércse körmöket*
T 1924: *macska, vércsekörmöket*
3981 K, KF 1989: me<*l*>ly óvatos, ki is ker*ü*lheti

1861, 1863, T 1924: mely óvatos, ki is kerülheti
[Lásd a 3955. és 3965. sor jegyzetét!]
3988 K: De a <.....>
M jav.: De az egész
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
3994 K: Következetes<*ségén bámuland ott*>
A jav.: Következetes voltán bámuland
3995 K: me<*l*>ly
3996 K, T 1924, KF 1989: Bűnt
1861, 1863: B*ü*nt
3999 K: *i*sten<*nek, neked*>,
A jav.: *i*sten, véled is.
KF 1989: Isten,
4000 K, 1861, 1863, T 1924: a sors: *E*ddig élj*:*
KF 1989: a sors: eddig élj,
4002 K: Nem-*e* <*vagyok*> magam e <*nagy*> világon.
A jav.: Nem egymagam vagyok még e világon?
4003 K: alatta <*a*> mély: [M jav.]
4004 K: ut<*ó*>lsó [Az ékezet áth.]
4006 K: mi<*l*>ly
4007 K: <*Nem-e*> minden perc vég <*é*>s kezdet is?
A jav.: Hiszen minden perc nem vég s kezdet is ?
4010 K: Ut<*ó*>lsó csókod o<*l*>ly [Az ékezet át <*É*n> félek
A jav.: Úgy félek
4016 K: <*Mit a n*>ő <*meg*> nem *ért* <*s csak gátjaúl van*>.
A jav.: Nő azt nem érti, s nyűgül van csupán.
4017 K: Mért nem szu<*n*>nyadtál még csak egy kics*i*nyt:
1861, 1863, T 1924: szunyadtál
KF 1989: szu*nny*adtál
1861, 1863, KF 1989: kicsinyt
T 1924: kics*í*nyt
[Az 1. szó esetében a jambus helyreállításával felülbíráltuk KF szövegváltozatát, a 2. esetében ugyanezért feleslegesnek véljük T *í*-jét.]
4022 K: biztos*i*tva áll már<,>:
1861, 1863: biztos*í*tva
T 1924, KF 1989: biztosítva
4024 K: De *jöj* <*tehát idább:*>
A jav.: *jöj* hát közelebb:
1861-től: jőj
4025 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
4030 K: Me*l*yet
1861-től: Melyet
4031 K: v<*ó*>lt *nyugal*<*mamért*>. [Az ó ékezete áth.]

A jav.: volt; ez ny*u*galom.
1861-től: nyúgalom!
4033 K: *mond*, mit
A jav.: mondd, mit
4034 K: Fiad *bűnben, trón bíborán* fogamzott.
1861: *bünben,*
[T szerint Arany a K-ra írta ceruzával e sornál: „Sejtem, de homályos.”]
1863-tól: Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.
4035 K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten,
KF 1989: Isten,
4051 K: <Ó>h mon*d,* <ó>h mon*d,* minő sors vár reám<,>:
A jav.: mondd, [Az ékezetek áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh* mondd, *o*h mondd,
KF 1989: Óh, ... óh,
4052 K: E szűk határ<*ú*> lét [Az ékezet áth.]
4053 K: Me<*l*>lynek
4054 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kitiszt*ú*lt,
[fsz]: kitisztult, [korsz.]
4058 K: Neme*s*edvén,
1861-től: Nemesbedvén,
4059 K: h<*ó*>ltra [Az ékezet áth.]
4060 K: me<*l*>lyben
4062 K: Me<*l*>lyet kigúnyol <*, mellyért vérezett,*>
A jav.: Melyet kigúnyol vérhullásaért
4063 K: Világos*i*ts fel,
1861-től: Világosíts fel,
4066 K: Bizo*n*talanság
A jav.: Bizonytalanság
4068 K: Takart *istenkéz* <*el*>
A jav.: Takart el istenkéz
4071 K: v*ó*lna
1861-től: volna
4073 K: nagy eszmék <miatt>
A jav. [előbb]: <*után*>, [majd]: miatt,
[A előbb kijavította, majd visszaállította M szövegét.]
4075 K: <*De átcsillogjon mégis a jövő*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: M*i*g most, jövőd ködön csillogva át,
KF 1989: Míg
4077 K: Emel<*jen*> a
A jav.: Emel majd
4079 K: <*Hadd*> k<*ó*>rlátoz<*zon*> az arasz<*l*>nyi [Az ékezet áth.]
A jav.: Fog korlátozni az arasznyi
4080 K: biztos*i*tva
1861-től: biztosítva
4081 K: me<*l*>lyre

4083 K: me<*l*>ly csak úgy b*í*r
1861, 1863, T 1924: b*í*r
KF 1989: bír
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testes*ü*lni,
[fsz]: testesülni, [korsz.]
4089 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h,
KF 1989: óh,
4091 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
4092 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *o*h
KF 1989: óh,
4097 K: me<*l*>ly
4099 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Szünetlen*ü*l,
[fsz]: Szünetlenül, [korsz.]
K: me<*l*>ly
4108 K, 1861, 1863, T 1924: *genius*. –
KF 1989: géniusz. –
4112 K: me<*l*>ly
4115 K, 1861, 1863, T 1924: De b*ü*nhődésed
KF 1989: De bűnhődésed
4117 K: cs*í*rája
1861-től: csirája
4118 K, 1861, 1863, T 1924: b*ü*n
KF 1989: bűn
4119 K: mi<*l*>ly
4121 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pajzs*ü*l
[fsz]: Pajzsul
[A kar éneke trochaikus lejtésű, így a mai helyesírású alak illik jobban a szövegbe.]
K, 1861, 1863, T 1924: *i*sten
KF 1989: Isten
4124 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: cél*ü*l,
[fsz]: célul,
[A kar éneke trochaikus lejtésű, így a mai helyesírású alak illik jobban a szövegbe.]
4126 K, 1861, 1863, T 1924: más*kép,*
KF 1989: másképp;
4132 K, 1861, 1863, T 1924: az *i*sten
KF 1989: az Isten
4134 K: *épen* rád szorúl<*a*>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szor*ü*lna
[fsz]: szorulna [korsz.]
1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen

4135 K: eszközére<,>:
4138 K, 1861, 1863, T 1924: *i*stenemnek!
KF 1989: Istenemnek!
4141 K, T 1924, KF 1989: bízzál!
1861, 1863: b*i*zzál!
4141 sor alatt K: <*vége*>

[Majd e sor alatt Arany írása]: <*Ex leone – leonem!*> [A kihúzott latin mondat jelentése: Oroszlánról az oroszlánt. Az „Ex ungue leonem" latin mondás – oroszlánt a körméről – módosításával Arany T szerint azt a néhány soros bírálatot helyettesítette, amit a K végére írt, majd kitörölt. A kitörölt szöveg végéből csak ennyi maradt:

$9\,{}^{3}/_{8}$ –

amely (ismét T szerint) szeptember 3–8-át jelenti, mikor Arany a művet Madáchnak írt első levele előtt újra tüzetesen végigolvasta. Bárdos József szerint Arany áthúzott megjegyzése visszautalás a Koszorúban megjelent szerkesztői üzenetére:

> „*Az alföldön*… Könnyű megismerni *ex ungve*… de bizony most egyszer nem *leonem*. Petőfi-reminiszcentiák."
>
> E feltevés szerint Madách lehetett az üzenet címzettje.
> (Bárdos József: *Arany János körül.* Nagykőrös–Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2012. 78.)

* * *

ÚJ SZÖVEGVÁLTOZATOK

Az 1999. évi kiadás szövegváltozatainak kiegészítései

I. Ahhoz, hogy teljes legyen a kép a Tragédia szövegének kialakulásáról, áttekintettük a dráma 3. kiadását, amelyet bizonyos források[191] szerint még Madách Imre készített elő.

II. A Madách Könyvtárban 1999-ben megjelent kiadásunkban még nem vizsgáltuk Striker Sándor 1996-os kiadását, melyben a Tragédia „érintetlen" változatát, tehát az Arany János-i és Szász Károly-i változtatásokat figyelmen kívül hagyó eredeti Madách-szöveget rekonstruálta a szöveggondozó. Itt közöljük e kiadásnak jelenlegi szövegünktől eltérő sorait is.

III. Kerényi Ferenc szinoptikus kiadásának (2005) „megállapított" szövege a 19. századi helyesírást követi, az eredeti, a kiadásokban Arany és Szász által módosított, de a szerző által elfogadott, jóváhagyott drámaszöveget, a korabeli helyesírással kísérelte meg rekonstruálni, a szövegelemek döntő többségében a 1863. évi II. kiadást követve. Ezt újraolvasni a ma olvasóinak (még a gyakorlott, műértő és -ismerő értelmiségi olvasóknak is) meglehetősen fárasztó, a mű élvezetét, befogadását nagyon megnehezítő tevékenység. Ezért jelen kiadásunkban a csupán a régi, 19. századi helyesírás követésében eltérő sorokat *nem* közöljük. Közöljük viszont azt a néhány sorváltozatot, ahol vitathatónak látjuk a kritikai kiadás szövegét, ahol jelen kiadásunkban más szerepel. A könnyebb áttekinthetőség érdekében a fejezetben a két összehasonlított kiadás megjelenési évét **kövérrel (**2005**,** 2014**)** szedtük.

IV. Végül összegyűjtöttük azon sorokat is, ahol jelen kiadásunkban re-

---

[191] Győrben, a Xántus János Múzeumban őrzött Madách-gyűjteményben van egy Szabó József püspöknek írt levél, amelynek feladója, dr. Guoth Béla aranydiplomás ügyvéd, téti földbirtokos 1976. VII. 11-én ezt írta: *„[…] A nálam lévő könyv – úgy látom a KÖLTŐ saját kezű bejegyzésétől javított – második kiadás, amely még az életében megjelent […]"* Madách tehát valószínűleg ugyanúgy járt el, mint korábban, amikor az első kiadás egy kézzel javított példányát adta át (új kézirat helyett) a kiadónak. Ez az általa javított 2. kiadás lett volna a 3. kiadás alapja. Függetlenül attól, hogy Madách időközben meghalt, mivel a 3. kiadásra is szerződést kötött Emich Gusztávval, lehetséges, hogy valóban el is juttatta hozzá az annak forrásául szánt javított példányát a 2. kiadásnak. Ezt csak akkor lehetne megnyugtatóan tisztázni, ha előkerülne a Madách javításait tartalmazó kötet. A feltételezés mellett szól, hogy Madách Aladár leltárában valójában sohasem szerepelt ez a könyv (jóllehet a Madách által javított első kiadás igen), vagyis ezek szerint nem Madách hagyatékából került más tulajdonoshoz. Ennek pedig az lehet a legvalószínűbb magyarázata, hogy a szerző még életében eljuttatta azt a kiadóhoz. Ld. még Andor Csaba: A Tragédia c. tanulmányát is! (Bevezető 1.)

videáltuk 1999-es elképzeléseinket, ahol a fenti három kiadás meggyőzött bennünket a változtatás indokoltságáról, vagy ahol egyszerűen javítani kellett az akkori hibás, téves megoldást. A könnyebb áttekinthetőség érdekében a két összehasonlított kiadás megjelenési évét itt is **kövérrel (**1999**,** 2014**)** szedtük.

A szövegváltozatokat, variánsokat, eltéréseket aláhúzott betűkkel *szedtük, a dőlt betűs szerzői utasításokban* *aláhúztuk* *az eltérő szavakat, betűket.* Nem tüntettük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek. (Pl. nem szerepelnek itt variánsként a régiesen írt idegen szavak – csak ahol jambusgyilkos lenne a javítás, mint pl. Szent *Aphrodíte* a 879. sorban –, avagy a *cz*, az aposztrófok a névelőnél, a vonatkozó névmások különírása, a K-ban nem javított különírt igekötős igék, összetett szavak, melyeket 1861-től sokszor jó helyesírással közöltek a kiadások – bár eléggé következetlenül. Végül a kettős mássalhangzók hosszú alakjának négybetűs formáját sem tartottuk meg.) Szövegváltozatnak számít ellenben a verselést felborító minden helyesírási változás, így pl. *ílyen* vagy *illyen* helyett az *ilyen*.

Rövidítések az új szövegváltozatokban

K1860	kézirat. Fakszimile kiadása: Akadémiai K., Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.
1861	Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.)
1863	Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
1869	Madách Imre: Az ember tragédiája harmadik kiadásának szövege. (3., tetemesen jav. kiadás. Pest, Az Athenaeum kiadása, 1869.
1924	Madách Imre: Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá r. Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Bp., 1924.
1989	Madách Imre válogatott művei c. „kritikai igényű" kiadásának Tragédia-szövege. – Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
1996	Madách Imre: Az ember tragédiája. Drámai költemény „érintetlen változat". in: Striker Sándor: Az ET rekonstrukciója, II. kötet – Bp. 1996, magánkiadás
1999	Madách Könyvtár 13. és 14. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg. II. Szövegváltozatok, kommentárok. Sajtó alá r. Bene Kálmán. MIT, Szeged-Bp 1999.
2005	Madách Imre: Az ember tragédiája. Szövegállapotok + Megállapított szöveg 1–599. Jegyzetek. 601-809 – In: Krit. kiad. Sajtó alá

	r. és szerk., a kísérő tanulm. és jegyzet: Kerényi F. Bp. 2005 Argumentum.
2014	Madách Imre: Az ember tragédiája. Sajtó alá r. Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság (MIT), Szeged–Bp. 2014.
M jav.	Madách Imre javítása.
A jav.	Arany János javítása.
KOZOCSA	Kozocsa Sándor: Madách Imre javításai „Az ember tragédiája" 1. kiadásához, MKSz 1968. 366-373.
SZABÓ	Szabó József: Utószó Madách Imre: Az ember tragédiája kiadásához. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1972. – 307–322.
sh	sajtóhiba.
áth.	áthúzva.
fsz	főszövegünk (a Tragédia általunk gondozott szövege).
jav.	javítás, javítva.
ut.	szerzői utasítás.
jegyz.	jegyzet.
ld.	lásd!
[ ]	A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése.

I.

A Madách Imre által előkészített 3. kiadás (1869)

(A kiadás jelenlegi főszövegünktől eltérő sorai, szavai, írásjelei.)

[Jelen kiadásunkban a csupán helyesírásukban eltérő sorokat *nem* közöljük. A sh-k kivételével nem szerepeltetjük itt azokat a sorokat sem, amelyek ugyan eltérnek jelen kiadásunktól, de csupán az 1863. évi második kiadás hibáinak másolatai. Ugyanakkor végigkísérjük a harmadik kiadás mondatzáró és tagoló írásjeleinek (. ? ! , ; : –) változtatásait, hiszen ebben a tekintetben úgy tűnt számunkra: ez a „javítás" egy tudatos szöveggondozás bizonyítéka. Véleményünk szerint ezt, nagy valószínűleg halála előtt még maga a szerző „követhette el". Nagyon gyakori előfordulásuk miatt csak a sorszámok felsorolásával lajstromozzuk a kiadásban kihagyott (többségében sorvégi) gondolatjeleket. Ezek elhagyása is az esetek nagy részében tudatos szövegalakítást sejtet a kiadás szöveggondozója (Madách?) részéről.]

ELSŐ SZÍN

Sorszám	szöveg	[megjegyzés]

14 Be van befejezve a nagy mű, igen. [sh.]

58	Mint tavasz s tél, kört vesz rajta.	[A sor végén a , helyén pont.]
119	S nem érzéd-e eszméid közt az ürt,	
124	Győztél felettm, mert az végzetem,	[sh.]
133	Hah, pártos szellem! el előlem, el!	[A sorvégi , helyén !]
137	Gyötörjön a végtelen gondolat:	[sh.]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 2 helyen változtatott a sort záró írásjeleken. (58, 133 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:

24, 28, 32, 43, 47, 90, 107, 123, 130, 142, 153 = 11 sorban.

MÁSODIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
172	Miért zöld a liget? elég, hogy úgy van.	[Gondolatjel helyén ?]
180	Én meg, ha ott fen e dics elborál,	[e sh.]
215	De mit töprengek. Az nyer? a ki mer!	[sh., majd a sorvégi . helyén !]
224	Nem tudtam, hogy van ember még kivülünk.	
233	Hogy eszméljek? – S nem [eszmélnék-e hát?	[: helyén ?]
248	Mely öntudatlan szüdben dermedez,	
257	Nemes, de terhes, önlábunkon állni!	[. – helyén !]
259	Én lelkesülök, szép s uj dolgokat mondsz.	
276	E két fa az enyém.	[A ! helyére pont került.]
311	Szédelgő fejjel, kárhozatra szánva?	[. – helyén ?]
317	Nagy sorjövend utánad, szép hugom,	[sh.]
323	Hogy a a ki mind azt végig észleli,	[sh.]
324	Kevesebbet tug mint első pillanatra,	[sh.]
333	Félre, bűnösök!	[A . helyett !]
336	Végünk van! / Koránse hidd!	[Mindkét mondat végén . helyett !]
341	Győz a hazugság, – a föld elveszett!	[A sor közepén a – elé , került, a sor végére a . – helyére !]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 9 helyen változtatott a mondatzáró illetve a sort lezáró írásjeleken. (172, 215, 233, 257, 276, 311, 333, 336, 341 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:
165, 172, 206, 227, 275, 326, 331 = 7 sorban.

HARMADIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
Szín-hely	*(Pompás vidék…*	[Értelemszerűen: Pálmafás…]
359	S mi az eredmény?	[A . helyén ?]
385	Melylyel testem por földéhöz csatol	[Az ö sh.]
435	Nagy terveimben és nagy vágyaimban?	[A . helyén ?]
437	S gyönyört szerzesz számomra [egyiránt.	[sh., helyesen szerezsz.]
443	Lényemnek egy-egy részét költi el;	[, helyén ; áll.]
446	Hogy megelégedjék hamvadásomon.	[sh., melegedjék!]
453	S tudásom óhajt, oh! de hasztalan!	[óhajt után a gondolat jelet vessző, az oh után a vesszőt felkiáltójel, a sorvégi pontot szintén ! jel váltotta fel.]
472	Ki vagy te, rém? nem téged hívtalak,	[A – jel helyén ?]
497	Ijesztő rémül a kétségbeesőnek;	[sh.]
515	De én az élet fájából nem ettem,	[Mind az 1924 évi krk, mind 1989 és 1999 a kézirat különírását követi, nem pedig az első két kiadás értelemzavaró egybeírását (*életfájából*). Lehet, hogy 1869-ben is Madách által halála előtt átnézett, javított szöveg került a kiadásba, 2005 krk mégis ragaszkodott az első két kiadás sh-gyanús, értelmetlen mondatához. Így szolgáltassunk mintát talán a jövő hibátlan Tragédia-kiadásaihoz?]
519	Eszmél, örül, szeret és elbukik,	[Az egyetlen régi kiadás, melyben az *örül* mai helyesírással szerepel, s nem az *örűl* szó áll.]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 5 helyen változtatott a mondatzáró írásjeleken. (359, 435, 443, 453, 472. sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:
416, 453, 467, 472, 555 = 5 sorban.

NEGYEDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
582	De itt e művel, melyet alkotok,	
606	Minden csapást?! / El innét!	[Az első mondatzáró . helyén állt a ? és a ! A

		sorvégi pont helyett !]
621.	sor előtt az utasítás *(Gúnnyal.)*	[Kimaradt ebből a ki adásból.]
641	Majd foglak én. El innen a halottal!	[A sorvégi . helyett !]
644	Mint az erőnek én, meg kelle lelnünk	[A – helyett ,]
653	Ez első percben könyem a halottól. –	
667.	sor után utasítás: *(Luciferhez.)*	[Csak ebben a kiadásban szerepel szerepel! Logi kus, a szerző gyakorlatát idéző ez a közbevetés. Netán mégis M készítette elő a 3. kiadást?]
676	Ha a nép jaja nem hágy megnyugodni!	[, helyén !]
686	Szívemben érzem szintén mind e kínt.	
689	Komor levél, és én vagyok oka:	[, helyén ;]
697	Kikben szintén az az ember lehel?	[A ; helyén ? áll.]
750	Hideg kigyóként, mely közénkbe csúsz?	[. helyén ?]
791	Rettentő kép!	
796	Pokolbeli káprázat, el veled!	
816	Mig én kacaglak. – Menjünk hát, előre!	[A mondatzáró pontok !-re változtak a három sorban.]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 10 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (606, 641, 644, 676, 689, 697, 750, 791, 796, 816. sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:
566, 639, 644, 653, 687, 688, 816 = 7 sorban

ÖTÖDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
817.	előtt színhely: ….*Ragyogó reggel.)*	
836	Csak egy van, amitől őt félthetem:	[: a , helyett.]
840	Vagy szük körében bűnné aljasúl.	
848	Imádkozzunk, fiam!	[! a . helyén.]
870	Mit is hallgatjuk azt a gúnyolót?	[? a . helyén.]
893	Halál fejére!	[! a . helyén.]
894	Vagy bérletemből hurcolkodjatok ki!	[! a . helyén.]
894.	sor után ut.: ÉVA *(Fölemelkedve.)*	
902	Uram! rekedt vagyok, s kiáltani	[! a , helyén.]
904	Itt van, kendd meg torkodat.	[sh.]
931	Ti hoztátok mindezt ránk, árulók!	[! a . helyén.]
933	Jaj nékünk, fusson, aki merre tud!	[! a . – helyén.]
934	Mindennek vége!	[! a . – helyén.]
936	Az itélet fájt, mely által nekem	
944.	sor után ut.: …. *csoport elől a* …	
962.	sor után ut.:	[1861- és 1863-hoz hasonlóan itt is hányzik a

következő utasítás: *A nép közé vegyül.*]

958	Embert mindannyiszor fölkelti újra?	[. – helyén ?]
963	Éljen vezérünk! Könyörülj, nagy ember.	[A . helyén !]
969	Sem bír örülni jöttödön? – Fiam,	[. – helyén ?]
975	Vagy mért jövél, mondd, hadseregnek élén?	[. helyén ?]
1001	Halál reá!	[A . helyén !]
1005	Oh, hogy úgy van!	[A . helyén !]
1021	Így becsmérelni? […] Hátha igazat mond!	[1. mondat a . helyén ? , 2. mondat a . helyén !]
1023	Rongy lelkek, vagy dögöljetek meg éhen!	[A . helyén !]
1024	Halál reá!	[A . – helyén !]
1029	Melyért egy élten küzködém kereszt**ű**l.	
1030	Mit tétováztok még?	[A . helyén ?]
1037	Hivén, hogy i**ly**en népnek kell szabadság.	
1042	Védjed magad, még nincsen veszve semmi!	[A . helyén !]
1048	Oh, nagyon!	[A . helyén !]
1051	Lehet, de mind a kettő h**á**rhozat;	[sh]
1055	Vágynék magasra bármi hő kebel?	[A . helyett ?]
1082	Átok reád, te közlelkü rideg nép!	[A vessző helyén !]
1086	Neked, amilyen fájdalmas nekem volt. –	

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 23 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (A 836, 848, 870, 893, 894, 902, 931, 933, 934, 958, 963, 969, 975, 1001, 1005, 1021, 1023, 1024, 1030, 1042, 1048, 1055, 1082 sorok)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:
845, 884, 885, 905, 919, 934, 944, 958, 1024, 1039, 1058, 1086 = 12 sorban.

HATODIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
	A színhely	
	ut.-ban ... *Közepén terített asztal* …	[1863 öröklődő sh-ja.]
1087	Nézd, Sergiolus, mily szerény, ügyes	[Ld. az előzőt!]
1088	Ez a piros szalagú gladiátor;	[A , helyett ;]
1093	Legyen!	
	[A . helyén !]	
1095	De mondd, hogy értsük mégis azt	
	[az esküt:	[A , helyén :]
1133	Rajta csak, vitézül!	[Pont helyett !]
1148	De nyald meg ajkad, nincs-é rajta méreg	
1152	Halld, e bolond még a szivről beszél!	
1165	Ezen savanyú arczot nézzed inkább!	[A – helyén !]
1181	Ki tudja a legszebbet köztetek?	[A . helyett ?]
1196	Jól van biz az, no's, Cluvia, te it tudsz?m	[sh-k sora!]

1244 Ez örökös édesség tengere!	[A , helyén !]
1252 Élvezve és feledve a világot!	[A , helyén !]
1262 Igen!	[A . helyett !]
1267 Veszsz, ha azt hiszed!	[A . helyén !]
1271 Ki fáklya fénynyel erre útazik!	[A . helyén !]
1277 után ut. *helyeiken fülemelkednek.)*	
1287 Nehezkedik rád? Nézz csak, nézz körül,	[A . helyén ?]
1298 S jobb cél felé hiába ösztönöz?	[A . helyén ?]
1301 S aggódva nézsz körül, ajkad rebeg:	
1306 Nézz csak körül, mi pusztít városodban	
1307 Hatalmasabban, mint a döghalál!	[A , helyén !]
1309 Hogy Thébai-nak puszta téreit	[sh.]
1317 A dögvész, oh, a dögvész, elveszek!	[A . helyén !]
1320 Ma néked, holnap nékem, édesem!	[A . és – helyén !]
1322 Ne á kozódjál [sic!] lányom, sőt bocsáss meg!	[sh, majd a sorvégi – helyett !]
1331 S te itt vagy, Júlia? mondd, mit keressz itt,	[A , helyén ?]
1332 Hol a halál az örömet kiölte?	[A . helyén ?]
1333 S nem ott van é helyem, a hol te vagy?	
1346 Erőnk kevés. Hallgass meg, istenem!	[A . helyén !]
1346 után ut. … *A hegyek mögül égő* ….	[A *megől* helyett.]
1358 Tiporja el s istálót elhagyott	
1371 Magadnak munka. Az egyén szabad:	[A kontextusba nagyon is illik 1869 kiegészítése, a :]
1374- Fel hát csatázni, fel hát l:lkesü ni	
1376 Az új tanért. Alkotni új világo ,	
Melynek virága a lovag-erény l sz,	[sic! – sh.-k.]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 21 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (1088, 1093, 1095, 1133, 1165, 1181, 1244, 1252, 1262, 1267, 1271, 1287, 1298, 1307, 1317, 1320, 1322, 1331, 1332, 1346, 1371 sorok)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:
1097, 1120, 1124, 1126, 1127, 1152, 1165, 1171, 1176, 1179, 1202, 1212, 1225, 1242, 1279, 1305, 1312, 1317, 1336, 1353, 1365 = 21 sorban

HETEDIK SZÍN

Sor-szám szöveg	[megjegyzés]
A színhely	
ut.-ban *Piacz néhány őgyelgő polgárral.*	
1388 És hölgyeink is győző jogát.	
1389 Megálljatok! Mit futtok így előttünk?	[, helyett !, majd ; helyett ?]
1416 Hát nem nemesb, ha őtet emelem fel?	[. – helyett ?]
1429 Egy kardcsapás rendünkbe emeli;	[. helyett ;]
1438 Barátim, láttátok, hogyan fogadtak!	[. helyén !]

1447 Megállj!	[. helyén !]
1449 Ha hinnék is, mit ér, fajod ha nem hisz?	[. – helyett ?]
1478 De mit törekszem? fáraszt a beszéd,	[– helyett ?]
1485 Ezt nem értem!	[. – helyett !]
1488 El tőlük, el, zárkózzunk házainkba!	[. – helyett !]
1527 Minek kerestek messze szerecsent?	[, helyett ?]
1530 Pusztítsatok nőt, aggot, gyermeket!	[. helyén !]
1541 Hozok a földre E gonosz hitűek	[A sor közepén hiányzik a . és a –]
1546 Halál reájuk, már a máglya ég!	[. – helyén !]
1552 Hah, szemtelen! igaz hittel dicsekszel?	[, helyén !]
1558 Még versenyezni vélünk! Vagy, felelj,	[. helyett !]
1562 Több, mint tinektek!	[. helyett !]
1569 Vagytok ti, kikről Szent János beszél;	[, helyén ;]
1570 Gazok, csalárdok, ördög cimborái!	[. helyén !]
1571 Rablók, kigyók, paráznák, torkosok!…	[… elé egy ! beszúrva.]
1582 Jerünk, barátim, a dicső halálba!	[.– helyén !]
1624 Hiú törekvés! Mert egyént sosem	[.– helyén !]
1643 Hallgassuk őket!	[.– helyén !]
1646 Ez megtanít: a gyilkos, a parázna,	[, helyén :]
1654 Vegyétek e becses könyvet, vegyétek!	[. – helyén !]
1656 Hah! rosz árús, és még roszabb vevők.	[, helyén !]
1677 Ilyen nemes és ily imádatos?	[. – helyén ?]
1685 Mindenre kérlek, azt soh'se feledd:	[, helyén :]
1688 Felnéz… mosolyg, oh hála néked, ég!	[– helyén …]
1689 Lovag, megmentél; hogy köszönjem azt meg?	[, helyén ;]
1694 Megmente téged is? Minő hiúság!	[. helyett !]
1697 S mit nyertem volna? Vagy hálás leszek,	[. helyett ?]
1721 Nagy kár! Beh szép elégiát faragnék	[A – helyén !]
1727 Jöjj vissza, jöjj, megöl a félelem!	[Gondolatjel helyén !]
1729 Hadd tudjam hát neved meg legalább;	[, helyén ;]
1735 Tankréd, Isten veled!	[. helyén !]
1739 Rövid volt e perc, még álomnak is;	[, helyén ;]
1745 Üvöltve, tűzzel-vassal, táborát;	[. helyén ;]
1755 Erényeidre nyom bünbélyeget,	
1756 Átokká téve az égnek malasztját?...	[.– – helyén ?]
1769 Lovag, mit kívánsz? hallád eskümet.	[– helyett ?]
1770 De az nincs tiltva tán, hogy én szeresselek?	[. helyén ?]
1773 Isten veled! meglátlak ott az égben.	[– helyén !]
1774 Isten veled! E nap emléke vélem.	[. – helyén !]
1775 Ah, gyáva te! hát mindent én tegyek?	[– helyén !]

1777 Most hát jerünk! // LUCIFER Már késő, vége van!

[1. részben . helyett ! A 2. részben késő – helyén *késő,* majd a sor végén . – helyén !]

1801 Miért nem jár középen? Vagy mit árt	[. helyett ?]
1803 Illemmel olykor, meg nem foghatom?	[. helyett ?]
1805- Heléne, nézz ki, itten áll-e még.	
1806 Hogyan ment volna olyan könnyen el?	[A két sorban 1869 felcserélte a mondatzáró írásjeleket.]
1829 Hah! ki mondja azt?	[Előbb , helyén !, majd ! helyén ?]
1838 Mi rettentő dal!	[. helyett !]
1846 El e szentelt küszöbről!	[. helyett !]
1847 Ki vagy te, rém?	[! helyett ?]
1864 Mind üdvözöllek! Kár, hogy rá nem érek	[. helyett !]
1870 Szerelmeskedni nem fog tán az ördög?	[, helyett ?]
1879 S találtam átkot hitvány felfogásban;	[, helyett ;]
1885 Szivembe tőrt. El innét, új világba!	[, helyén !]
1889 Ne lelkesítsen többé semmi is;	[, helyett ;]
1893 Kifáradtam, pihenni akarok!	[– helyén , majd . – helyett !]
1894 Pihenj tehát! De én alig hiszem,	[. helyett !]
1896 Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam!	[. helyett !]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 57 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (1389, 1416, 1438, 1447, 1449, 1478, 1485, 1488, 1527, 1530, 1541, 1546, 1552, 1558, 1562, 1569, 1570, 1571, 1582, 1624, 1643, 1646, 1654, 1656, 1677, 1688, 1697, 1721, 1727, 1729, 1735, 1739, 1745, 1756, 1769, 1770, 1773, 1774, 1775, 1777, 1801, 1803, 1805, 1806, 1829, 1838, 1846, 1847, 1864, 1870, 1879, 1885, 1889, 1893, 1894, 1896.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai:

1403, 1414, 1416, 1420, 1422, 1424, 1425, 1426, 1434, 1477, 1478, 1485, 1491, 1513, 1514, 1515, 1518, 1525, 1531 (középen), 1531, 1546, 1549, 1557, 1560, 1564, 1567, 1575, 1577, 1581, 1582, 1597, 1598, 1599, 1600, 1605, 1609, 1616, 1627, 1632, 1642, 1654, 1655 (középen), 1655, 1678, 1682, 1688, 1699, 1709 (középen), 1709, 1710 (középen), 1710, 1718, 1721, 1722, 1725, 1727, 1742, 1756, 1761, 1769, 1773, 1774, 1776 (középen), 1776, 1786, 1800, 1814, 1818, 1824, 1825, 1827, 1837, 1855, 1865, 1872, 1888, 1893 (középen), 1893 = 78 sorban.

NYOLCADIK SZÍN

Sor-szám szöveg	[megjegyzés]
A színhely	
ut.-ban …. *erkély Kepl r íróasztalával,* […… ……. *az előtéren elmenve).*	[sh-k.]
1898 Nem tudom!	[. helyett !]
1899 Nincs már divatban, hogy még érdekeljen;	[, helyett ;]
1905 Ah! így fajulnak el a jó idők.	[, helyén !]
1913 S én fázhatom. Minden….	[Hiányzik a mondatzáró pont.]
1915 Állitsd fel, Kepler, horoskópo mat;	[, helyén ;]
1916 ……. az éjjel, rettegek.	[Hiányzik a , a sor végén.]

1938 Egy szóra még!	[. helyett !]
1951 Nem halmozálak-é kegyekkel el?	[, helyett ?]
1956 Jutál Müller Borbála szép kezéhez;	[. helyett ;]
1959 A féltés bántja szüntelen szegényt;	[, helyett ;]
1967 Ah! menj, lovag, az istenért! kegyelmezz!	[Teljesen átalakított sor: egy ! sem volt, mindhárom helyén , állt. A *lovag* után viszont – volt!]
1976 Minket nem illet e vád, drága hölgy!	[, helyett !]
1983 Csatol. Hisz ő beteg – nagyon beteg	[1869-ben kihagyva a – a *Csatol.* szó után és a . a sor végén.]
1991 Időjóslást szeretnék.	[Egy fordított korrekció: 1869 itt a !-jelet változtatta pontra.]
1995 A társaság oszol, menjünk mi is!	[. helyett !]
1998 Jó éjt, urak! Jőj, kedves Jánosom!	[Az első !-jel . és – , a 2. !-jel pont helyén áll.]
2009 Nem fáradok-e éjet és napot?	[, helyén ?]
2028 Szememre hányod, hogy mit áldozasz?	[, helyén ?]
2033 Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el!	[. – helyén !]
2045 Kivűl a boldogságot körömön;	[, helyén ;]
2047 Világ elé s mindent, mi keserű:	[, helyén :]
2049 Oh nő, mi végtelen szerettelek!	[, helyén !]
2063 Az a tekintély, egyházunk szava;	[– helyén ,]
2066 Ha mondok is egyet-mát néha-néha,	[sh.]
2067 Nem akarálag búba ejteni.	[sh.]
2072 Jó éjt! reggelre ne feledd a pénzt.	[– helyén !]
2084 Min megbotránk oznának a szülők;	[sh., majd , helyén ;]
2085 Nem messiás-é minden új szülött?	[, helyén ?]
2088 Mi rég epesztesz itten, óh! kegyetlen.	[, helyén !]
2091 Mig én egy jó, nemes férjet csalok meg;	[, helyén ;]
2093 Vonom magamra éretted, lovag!	[? helyett !]
2103 A lélek él, e kínos szent örökség,	[– helyett ,]
2107 Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek;	[, helyén ;]
2111 Oh! tárd ki, tárd ki, végtelen nagy ég,	[, helyén !]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 29 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (1898, 1899, 1905, 1915, 1938, 1951, 1956, 1959, 1967, 1976, 1983, 1991, 1995, 1998, 2009, 2028, 2033, 2045, 2047, 2049, 2063, 2072, 2084, 2085, 2091, 2093, 2103, 2107, 2111 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

1905, 1913, 1914, 1950, 1965, 1967, 1968, 1969, 1983, 1998, 2023, 2063, 2033, 2040, 2072, 2103, 2104, 2106, 2110, 2116, 2127 = 21 sorban

KILENCEDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
2169	Míg annyi tárgyban szenvedtek hiányt;	[A , helyett ;]
2176	Helyesen mondod! Nincs ...	[A . helyett !]
2186	A biztosíték lelkemben lakik;	[A , helyett ;]
2189	S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem?	[A . helyett ?]
2199	Viszontlátásig, győzelem után!	[A . helyén !]
2200	Óh, bár oszthatnám én is sorsotok!	[A .– helyén !]
2222	Nevét, Danton!	[A .– helyén !]
2223	Ismét két ifju aristocratát!	[A , helyén !]
2226	Jőjetek fel, ifjak!	[A .– helyén !]
2232	Elárulod a hont, ha el nem ítélsz!	[A ; helyén !]
2338	Szerencsétlen, ne folytasd!	[A , helyén !]
	[A 2339. sor 1969-ben hiányzik.]	
2248	Dacolsz velem? jó, hát én is fogok!	[Előbb , helyén ?, majd a sor végén a . helyén !]
2254	Húgom! óvjon isten!	[A . – helyén is !]
2268	S várom, mikor jő már reám a sor;	[. – helyett ;]
2274	S e rémvilágban még szeretni vágyol,	
2289	Mindennapos gond mit sem érdekel?	[A . – helyén ?]
2301	S ha meg, mi haszna? Más isten vezet,	[A *meg* után 1869-ben a ? helyére , került, a mondat kis betűvel folytatódott, s a végén . helyén állt a ?]
2307	Csupán, mely mindég ifju – és ez a szív.	
2324	Talán… ÁDÁM Ne mondd, ne mondd leány, tovább!	[*Talán* után – helyett …, sor végén , helyett !]
2332	Hát még te élsz? – kövesd testvéridet!	[A . – helyett !]
2333	Jaj, vége hát! –	[A . helyett !]
2334	Most a Conventbe. Polgártárs, vezess!	[A . – helyett !]
2341	Tölts vélem egy éjet, nagy férfiú!	[A . helyett !]
2378	Vádad hamis! ROBESPIERRE Ne hagyjátok beszélni!	[Első mondatban . helyén !, a sor végén , helyén !]
2381	Ne halljuk őt, ne halljuk, vesszen el!	[A . helyett !]
2390	Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el!	[A . helyett !]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 24 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (2169, 2176, 2186, 2189, 2199, 2200, 2222, 2223, 2226, 2232, 2238, 2248, 2254, 2268, 2289, 2301, 2324, 2332, 2333, 2334, 2341, 2378, 2381, 2390 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

2141, 2166, 2175, 2178, 2181, 2193, 2196, 2198, 2200, 2204, 2209, 2210, 2235, 2247, 2254, 2268, 2270, 2272, 2273, 2275, 2278, 2290, 2294, 2300, 2320, 2321, 2324, 2331, 2332, 2339, 2346, 2357, 2359, 2366, 2378, 2380 = 36 sorban.

TIZEDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
A színhely		
ut.	……. *A regg szürkül.)*	
2408	El tőlem, el! nem csalt tehát gyanúm,	[A gondolatjel helyén !]
2415	De mit beszélek? egy nő, két alakban,	[A , helyén ?]
2418	Ah, úgy, a botrány nálad fődolog!	[A , helyén !]
2426	El tőlem, el, ne lássalak ezentúl!	[A . helyett !]
2432	Jó reggelt, asszonyom.!	[A sorvégi , sh., majd a . – helyén !]
2435	De nem mindennek! Az eszmék erősbek	[A . helyén !]
2450	Az oktalan bámúl, és azt hiszi:	[A , helyén kettőspont.]
2451	E szép szavakkal szellemet idézünk;	[A vessző helyett ;]
2475	S a legrejtettebb szentélyig beviszlek;	[A vessző helyett ;]
2480	Majd jő idő, óh! bár itt lenne már,	[A , helyett !]
2484	A mit megértesz. Igy! halljad tehát!	[A kiadások sorában nem volt !, de volt 3 gondolatjel, eképp: *Amit megértesz. – Így – halljad tehát. –*]
2485	Mint reszketek vágytól és félelemtől…	[A sorvégi gondolatjel helyén három pont.]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 12 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (2408, 2415, 2418, 2426, 2432, 2435, 2450, 2451, 2475, 2480, 2484, 2485 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

2391, 2401, 2405, 2420, 2425, 2432 (középen), 2432, 2466, 2469, 2482, 2484 (középen), 2484, 2485, 2506, 2520, 2539, 2542, 2546, 2552, 2573 = 20 sorban.

TIZENEGYEDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
2623	Hallgass, hallgass, te, örökös szophista!	[A . helyett !]
2657	Midőn leszállunk a zajgó tömegbe?	[A , helyén ?]
2660	Akárminőt! Hisz nincsen már kiváló,	[A . helyén !]
2661	Hálá a sorsnak! Hogy tudjuk, mit érez: [	A . helyén !]
2663	Csak erre, erre, kedves jó urak!	[A , helyén !]

2677 El az izetlen tréfától! Tovább. [A . – helyén !]
2684 Vagy a ki, korhadt aggyal már, kilép? [A . – helyén ?]
2690 – Mert szellemek közt ez nem nagy különb ég – [sh.]
2701 Mit foglaljátok ezt a jó helyet? [A , helyén ?]
2721 Még úgy se! nincs többé ízlése már [A , helyén !]
2725 Urak, vigan! *A* tegnap elveszett, [A , helyén !]
2739 Mit nyernél véle? Már ma függni fog. [A . helyén ?]
2741 Bolond beszédek! jőjön hát az a dús, [A , helyén !]
2745 El hát padomról, semmiháziak! [A . – helyén !]
2747 Vagy gyermekem s nőm koldusbotra termett? [A . helyén ?]
2748 Hagyd el a pimaszt! [A . helyén !]
2758 E hely sajátom, itt van engedélyem! [A . helyén !]
2766 Hogy még te is valami vagy? [A . helyén ?]
2767 Ne bántsd! Térj ki előle: [A . helyén !]
2794 Ki tenne fel a röpke ifjuságról? [A . – helyén ?]
2808 Ne higyjen néki, rosz mértéke van, [Helyesírási modernizálás 1869-ben a *hígyen* helyén.]
2817 Az ajtatosság ül még ajkain. [sh.]
2818 Látom, megtérsz, sőt pietista lész z. [sh.]
2843 ÉVA Artúr, ön jó, megemlékszik felőlem. [A 2. sor csak 1869-ben lett Éva szövege, a kiadásokban ezt az Anya mondja.]
2844 Rég nem láttuk már; mért nem [látogat meg?
2846 Mit férfiszívem hasztalan ohajt? [A – helyén ?]
2864 Ah! drágalátos hölgy, világ csodája, [A , helyén !]
2868 Szép mátka várja – ah! közel nagyon –, [A , helyén !]
2873 Ah! érzem, e szív nékem van teremtve. – [A , helyén !]
2874 Anyám, ne engedd hát… [A – helyén három pont.]
2877 Óh! szent költészet, eltünél-e hát [A , helyén !]
2885 Emelkedettség nincsen már sehol? [A . helyén ?]
2901 Dicső, dicső! bosszantni a filisztert. [A , helyén !]
2903 Mindenki az olcsóbb után eseng; [A , helyén ;]
2918 S van is tán a panaszban egy kicsi; [A , helyén ;]
2920 Ki mondja, hogy hat gyermekök legyen? [A . helyén ?]
2925 El vélek! Mért is hagytad látnom őket. [A . – helyett !]
2926 De mondd, havá is lett az a leány? [sh.]
2934 Most látja már, mylord, mi kellemetlen: [A , helyett kettős pont.]
2939 Az valószínű! [A . helyett !]
2941 Egy szóra kérem, ön elrejtezett, [A sor közepén – helyén ,]
2945 No, még az kéne csak, te vén szipirtyó! [A . helyén !]
2965 Gyalázat rá! [A . helyén !]
2988 Ide vele! Nekem bármellyik elkel – [A . – helyén !]
2989 Ah! mily szerencse. Millyen drága vétel. [A , helyén !]
3010 Repűlök hozzá. Oh! mi kéj… mi kéj! [A sor a mai központozással: *Repűlök hozzá. – Óh, mi kéj – mi kéj!*]

3016 E szépitő szer mint kinálkozik…	[Gondolatjel helyén …]
3019 Ah! ön nagyon kegyes. / ÁDÁM Ne szégyeníts meg!	[Előbb , helyén !, majd . helyén !]
3025 No hát nézzük meg!	[A . helyén !]
3028 De ezt a szívet – ezt többé ne lássam!	[A . helyén !]
3030 Mi az?	[A : helyén ?]
3032 Siessünk! Mondtam úgy-e, hogy mi gyáva?	[A pontok helyett !, majd ?]
3038 Nem tudom!	[A . helyén !]
3044 Lovel fia ifjú volt s jószivű;	[A , helyén ;]
3062 Avagy csupán a társaság talán …?	[A sor vége –? helyett … ?]
3107 Ha az egyes jármába nem hajol?	[A . helyén ?]
3114 Ez el fog jőni, érzem jól, tudom…	[A , helyén …]
3157 Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?	[! helyett ?]
3165 Ah! Éva, Éva!	[A , helyett !]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 52 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (2623, 2657, 2660, 2661, 2663, 2677. 2684. 2701, 2721, 2725, 2739, 2741, 2745, 2747, 2748, 2758, 2766, 2767, 2794, 2846, 2864, 2868, 2873, 2874, 2877, 2885, 2901, 2913, 2918, 2920, 2925, 2934, 2939, 2941, 2945, 2965, 2988, 2989, 3010, 3016, 3019, 3025, 3028, 3030, 3032, 3038, 3044, 3062, 3107, 3114, 3157, 3165 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

2601, 2643, 2669, 2672, 2676, 2677, 2680, 2700, 2707, 2710, 2716, 2762, 2764, 2765, 2776, 2784 (középen), 2784, 2794, 2798, 2805, 2809, 2813, 2823, 2828, 2849, 2858, 2859, 2863, 2870, 2871, 2873, 2874, 2902, 2925, 2926, 2931, 2941, 2955, 2956, 2979, 2980, 2988, 2989, 2991, 3003, 3006, 3010, 3014, 3016, 3032, 3033, 3045, 3046, 3053, 3059, 3062, 3064, 3078, 3080, 3082, 3088, 3093, 3096, 3113, 3115, 3127, 3150 = 67 sorban.

TIZENKETTEDIK SZÍN

Sor-szám szöveg	[megjegyzés]
3177 Egyet bánok csak: a haza fogalmát;	[A , helyén ;]
3195 Nemesb célhoz vezérelendi végre?	[A . – helyett ?]
3202 Jerünk tehát! LUCIFER Megállj, ne oly sietve!	[Mindkét helyen . helyett !]
3207 Mily oktalan beszéd ez már megint!	[A . helyett !]
3209 Tégy hát, amint akarsz, de szaporán!	[A . helyett !]
3210 Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel!	[Gondolatjel helyén !]
3221 Ah! nem csalódtam, megmaradt tehát	[A , helyett !]
3228 Ez helytelen! Kicsinyben rejlik a nagy,	[A . helyén !]
3230 Igaz! Tudom jól, hogy kell ollyan is,	[A . – helyén !]
3239 S azért jövénk tehozzád, oh! nagy ember.	[A , helyett !]
3244 De mindamellett a vegytan csupán…	[A – helyett …]
3246 Találtad!	[A . helyén !]
3253 Páratlan az egész mai világon;	[A , helyén ;]

3275 Vigyázz, Ádám, elárulod magad…	[A . helyén …]
3281 Minő kérdés! hát nálatok nem így van?	[A , helyén !]
3349 Ah! gyilkosok, nem féltek-é egész	[A , helyén !]
3351 Menjünk tovább! Im, itt e műszerek,	[A , – helyén !]
3356 Kizárólag csak embergyilkoló szer,	[A – helyén ,]
3364 De a müvészet, a szellem maradt el…	[A – helyén …]
3381 Ezen szabályos, e rendes világban:	[A , helyén :]
3437 Minő badar beszéd!	[A ; helyén !]
3439 Ah! értem; mondd csak el, min alapúl?	[Az első , helyett ! , a második , helyett ; áll.]
3449 Ki százszor boncolám az életet…	[A – helyén …]
3456 Mit gúnyolódtok? nem látjátok-é,	[A , helyén ?]
3471 Őrült roham. Ah! aggódom miattad.	[A ; helyén !]
3484 Harmincadik szám	[sh, a mondatzáró ! elmaradt.]
3484 Itt vagyok!	[A . helyén !]
3500 Itt!	[A . helyén !]
3506 Ne feleselj! Nem menti koponyád	[A . – helyén !]
3515 Csak gátjaúl van, s fel sem ismeri?	[A . – helyett ?]
3516 Négyszázadik szám! PLÁTÓ [*(Kilépve.)* Hallom!	[Mindkétszer . helyén !]
3542 Az állam. Oh! Lucifer, jöjj, jerünk!	[Előbb , helyén !, majd ; helyén !]
3552 Oh! mi vár reám.	[A , helyén !]
3564 Ki tépi őt el az anyakebelről?!	[A ! – helyén ?!]
3565 Vegyétek el, mit késtek még vele?	[A . – helyén ?]
3573 Ah! emberek, ha van előttetek szent,	[A , helyén !]
3575 Ugy-é, ugy-é, te áldott idegen!	[A . – helyett !]
3582 Hah! hozzá ne nyúljatok!	[A . – helyett !]
3586 Oh! gyermekem!	[A , helyett !]
3599 Sajnálatos!	[A . – helyén !]
3609 Mit hallgatjuk tovább? kórházba őket!	[A , helyén ?]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 40 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (3177, 3195, 3202, 3207, 3209, 3210, 3221, 3228, 3230, 3239, 3244, 3246, 3253, 3275, 3281, 3349, 3351, 3356, 3364, 3381, 3437, 3439, 3449, 3456, 3471, 3484, 3500, 3506, 3515, 3516, 3542, 3552, 3564, 3565, 3573, 3575, 3582, 3586, 3599, 3609 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

3186, 3195, 3201, 3211, 3220, 3224, 3227, 3234, 3237, 3244, 3245, 3249, 3256, 3258, 3269, 3274 (középen), 3274, 3275, 3278, 3297, 3307, 3351, 3354, 3355, 3356, 3364, 3413, 3418, 3444, 3449, 3455, 3457, 3464, 3470, 3478, 3512, 3522, 3523, 3543, 3564, 3567, 3585, 3595, 3597, 3599, 3603, 3608 = 47 sorban.

TIZENHARMADIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
3637	Oh! Lucifer, aztán meg ő, meg ő….	[A , helyén !, majd a – – helyén pontok.]
3638	El kelle tőlünk annak is maradni? …	[A sorvégi két – – helyén …]
3646	A lét? Hideg borzongat, Lucifer!	[A . helyén ?]
3649	Ki mondja ezt? előre hát, előre!	[A : helyén !]
3713	Oly iszonyatos az, megsemmisülni…	[A . – – – helyett …]
3714	Oh! Lucifer! vezess földemre vissza,	[A , helyén !]
3744	Oh! vissza hát a földre, új csatára.	[A , helyén !]
3753	S mellyet magad szemlélhetél imént?	[A . helyén ?]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 8 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (3637, 3638, 3646, 3649, 3713, 3714, 3744, 3753 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

3637, 3638, 3642, 3651, 3660, 3662 (középen), 3662, 3679, 3682, 3689, 3690, 3696, 3699, 3703, 3706, 3709, 3713, 3716, 3720, 3730, 3743, 3744, 3747, 3748, 3750, 3753, 3754, 3760 = 28 sorban.

TIZENNEGYEDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
3774	Lábunk alatt a föld egyenlitője	[A mondatzáró . – hiányzik 1869-ben. Ez sh.]
3789	Ah, ah! hiú ha vagy *nagy* szellemedre,	[A , helyén !]
3824	Mit elfogok, csak hallgass meg, s ne ronts el….	[A mondatzáró . helyett pontok.]
3843	Itt is parancsolt egykor. Oh! bocsáss meg,	[A , helyén !]
3933	Légy üdvözölve, idegen, pihenj meg!	[A . helyén !]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 4 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (3789, 3824, 3843, 3933 sor.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

3768, 3772, 3774, 3775, 3776, 3789, 3794, 3807, 3810, 3813, 3843, 3860, 3867, 3887, 3898, 3899, 3901, 3905, 3938, 3910, 3913, 3915, 3930, 3939 = 24 sorban.

TIZENÖTÖDIK SZÍN

Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
3940	Rettentő képek, oh! hová levétek?	[A , helyén !]
3978	Mégis csak az egérben töltheti?	[A . helyén ?]
4000	Bár százszor mondja a sors: Eddig élj!	[A . helyett !]
4006	Ah! vége, vége: mily badar beszéd!	[A , helyett !]
4025	Anyának érzem, oh! Ádám, magam.	[A , helyett !]
4026	Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok,	[A 4026. sor végéről a kiadásokban hiányzott egy tagoló, vagy mondatzáró írásjel. Az 1869. évi kiadásban ott van a vessző, 2014. évi kiadásunkban ezt átvesszük.]
4039	Fel a porból, állat!	[A . helyett !]
4039.	sorban ut. …. *Az ég megnyílik; az UR* …	[A *:* helyére ; kerül.]
4044	Fejlődik; szép talán az érzelemnek,	[A , helyén ;]
4051	Oh! mondd, oh! mondd, minő sors vár reám:	[A két indulatszó után felki áltójelek betoldva.]
4081	Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya!	[A , helyén !]
4104	Meghallja azt, és szíverén keresztül	[A hatodfeles jambusi sor utolsó szótagja fél versláb, közömbös, hogy hosszú-e vagy rövid. 1869 változtatását 2014. évi kiadásunkban mint madáchi jav.-t használtuk fel.]
4129	A dicsőet felragadja.	[A , – helyén pont.]
4132	Ah! értem a dalt, hála istenemnek!	[A , helyén !]
4141	Mondottam, ember küzdj és bízva bizzál!	[Az ember szó után kimaradt a :]

Az 1869-es kiadás gondozója e színben 13 helyen változtatott a mondatzáró, vagy tagoló írásjeleken. (3940, 3978, 4000, 4006, 4025, 4026, 4039, 4044, 4051, 4081, 4129, 3132, 4141 sorok.)

A kiadásban hiányzó gondolatjelek sorszámai

3932, 3953, 3961, 3973, 3986, 3992, 3997, 4005, 4008, 4019, 4030, 4037, 4066, 4080, 4085, 4088, 4091, 4108, 4117, 4129, 4137, 4140 (középen), 4140. = 23 sorban.

*

Az írásjelek megváltoztatásának összesítése

Az 1869. évi III. kiadásban a mondatzáró (. ! ?) vagy tagoló (, ; : …) írásjel megváltozását 311 sorban észlelhettük.

Ebből: 175 új **!** jel került a korábbi 240 mellé, (bár e 70 % felett növekményben szerepet játszik, hogy sok **!** jelet az *óh* és az *ah* után toldott be a 3. kiadás gondozója).

A **?** jelek száma mintegy 20 %-kal gyarapodott, az első kiadások 333 **?** jele mellett kb 60 új **?** jelet számoltunk össze.

Gondolatjelek elhagyása: 406 sorban. (Ez az első kiadások 674 gondolatjelének kb. 60 %-a!)

Szabó József 1972. évi Tragédia-kiadásának utószavában írja:

„A harmadik kiadás már Emich halála után, de az általa alapított Athenaeum kiadásában jelent meg, 1869-ben. Ennek a címlapján is ott büszkélkedik a megjegyzés: Harmadik, tetemesen javított kiadás. *S ez még az előzőnél* [t. i. a 2. kiadásnál] *is indokolatlanabb. A második kiadás több sajtóhibája és tárgyi hibája megmaradt a harmadik kiadásban is, a javítások pedig szinte csak az írásjeleket érintették.* [De mekkora mértékben! – B. K.] *A korrektor – nem tudjuk ki volt – rontott is a szövegen: egy-egy nem túl jelentős helyesírási szabály kedvéért több helyen megbénítja a jambust."* [Ld. SZABO 316. l.!]

Az utolsó mondathoz három megjegyzést fűznék:

1. Szerintem a sok sajtóhiba a nyomda hanyag munkájának a következménye, de mint a fenti összeállításból is látható volt: ez a kiadás nem rontott szinte semmit a ritmikán.

2. Az ismeretlen korrektor nem érezhette volna magát felhatalmazva több száz írásjel megváltoztatására – ha csak nem maga Madách Imre javított volna a második kiadás szövegén, ahogy ezt az első kiadás után is tette. Ha bebizonyosodna, hogy ezek a javítások Madách kezétől származnak, az utolsó szerzői szövegnek tekintve meg kellene változtatni az eddigi kiadások legtöbbjének szövegét, bizonyos szempontból eldobhatnánk Tolnai Vilmos és Kerényi Ferenc kritikai kiadásait is!

3. Avagy lehetett a szöveg gondozója Gyulai Pál is (mint erre Bárdos József kollégám rámutatott XXII. kecskeméti szimpóziumonkon), aki megkapta Bérczy Károlytól Madách kéziratait egy eljövendő összes művei kiadás előkészítésére. Ha nem tudjuk a Madách által javított második kiadás létét bizonyítani és az adott példányt megtalálni, akkor nagyon is lehetséges Gyulai Pál szöveggondozói munkája. *Az 1880-ban kiadott Madách Imre összes művei 2. kötetében található Tragédia-szöveg ugyanis* az 1869-es kiadáson alapult, *a fent összegyűjtött változások szinte száz százalékban* megegyeznek *1880 Tragédia-szövegével!*

II.

Striker Sándor kiadása (1996)
(Az ember tragédiája „érintetlen” változatának
kiadásunktól eltérő sorai, szavai.)

[Striker Sándor kiadása az eredeti Madách-szöveget kísérelte meg rekonstruálni, Arany javításait kihúzva. Jelen kiadásunkban a csupán helyesírásukban eltérő sorokat nem közöljük, így pl. a cz a c helyén, az íly az illy helyén vagy az idegen szavak régies írása esetében a nymphák a nimfák helyén nem jelenik meg ebben az összeállításban. Szintén nem szerepelnek azok a sorok, ahol az aposztrófok kitétele az egyedüli eltérés.]

ELSŐ SZÍN

1 Dicsőség a magasban istenemnek,
10 Im, a teremtés béfejezve áll,
14 S úgy összevág minden, hogy azt hiszem,
15 Év-milliókig szépen elforog
20 után (..... Svérák zenéje halkan.)
26 Azt hinnéd, hogy dőre szikra,
30 Szét szakadni, össze esni:
34 Távolról rettegve nézed:
37 Milly szerényen pislog ottan
40 Vígaszául sok vak éjnek. –
42 Itt enyészők romladéka:
45 Mint rendbontó jő amott az
48 Lesz a' rendnek hirdetője. –
58 Mint tavasz s tél helyt cserélnek,
59 Az úr kedve és haragja
60 Lesz a' fény és árny felettek. [Arany János és a kiadások az 59–60. sort felcserélték.]
66 Ki az örökké változót és
67 A változatlant egyesíted,
76 S te hallgatsz Lucifer, önhitten állsz,
92 S elnézed ő is hogy kontárkodik,
99 Azt béhelyezted egy rossz gépezetbe
102 Méltó-e illyen öreg úrhoz illy
109 Nem adhatok mást mint mi lényegem.
153 Hozsána Úr! ki szent törvényt szabott. – [Szabó József 1972. évi Tragédia-kiadásában kilenc helyen visszaállította az eredeti Madách-szöveget. Ez a sor volt első visszajavítása, indoklásában szellemesen érvel: „…törvényt hozott helyett törvényt szabott. Az

eredeti erőteljesebb. Az Úr a maga törvényét nem parlamentárisan hozza, hanem szuverénül szabja." Ld. SZABÓ 321. l.!]

MÁSODIK SZÍN

153 után (.....dics [gloria] sugárzik elő, s angyali karok halk harmóniája hallik. Verő nap.) [A gloria szó is Arany szöveg-kiegészítése, Striker szövegében tévesen szerepel tehát.]
154 Ah, millyen édes, millyen szép az élni!
160 Szomjúzom, Éva, nézd, mi csábítóan
176 Mint hogy ha ellenséges idegen
179 Itt kebleden, úgy látszik, hallom azt még.
180 Én meg, ha ott fen elborúl a' dics, [Más volt a szórend!]
195 Benned szebb létre nem fejelne létem,
209 S késkedve állok mégis újra meg,
210 Nem küzdök-é hiába a' tudással,
211 A nagyra vágynak csábos fegyverével
212 Őellenek, kik közt olly menhely áll,
226 S nem is fogsz tudni. Vagy tán az öreg úr
231 Óv és vezet, mint bamba gyermeket
245 Egy percre csillog, aztán visszahull
253 De trágya túronyúl tán jobb neked
263 Mit képes tenni az arasztnyi lét?
266 Tudsz, mint az isten, ha aztat élvezed,
268 Mégis csak zsarnok a mi alkotónk!
270 A vén tagadás kisért.
277 Hisz olyannak tünsz fel, mint mink vagyunk.
280 Mindkettőt más-más látkör vesz körűl.
282 A legmagasbat embernek tekinted.
288 Ép úgy tekintünk meg mi tikteket
291 Igen, erősek közt a legerősebb, [Ez volt Szabó József második visszajavítása, a leghatamasb helyén. Szabó József érve: „Az eredeti simább." Ld. SZABÓ 321. l.]
295 E por világot választván tanyáúl?
297 Az egyhangú, kimérett életet,
300 Küzdést kivánok, disharmóniát,
303 Hol a ki bátor, az velem jöhet. [A K-on M javított: Hová, ki…, Arany ezt a lapszélen megerősítette. Így látja ezt a 2005 évi krk is (ld. a 2005 II/150. sort!), tehát ide nem a M által kihúzott első szövegváltozatnak kellett volna kerülni!]
304 De mondta az úr, hogy büntetni fog,
306 Mint büntethetne? Hogy ha az utat
308 Miért akképen is nem alkotott,
310 Miért állított mély örvény fölé,
313 Mint a vihar napsugaras napok közt,
318 Mely milljó úton ezt vitatja majd;

338 Hölgyem kövess, csak innen, innen el –
339 Olly idegen, s kietlen lett e hely.

HARMADIK SZÍN

347 Minőnk egykor volt, s így körénk varázslom
353 Amíg ipar lesz, és haza belőle,
365 Hiú báb, most dacolsz a tiszta égnek,
374 A kéjet, mellyet egy ital viz ád,
377 Melly jár nyomában, a lehangolásban,
378 De hogy ha a' hálának pántja mind
379 Lehulla is, habár szabad levék
381 Mit dőre tervvel ember alkotand
382 Ahhoz segélyed sem szükségelém tán,
383 S felküzdtem volna lelkem erejével,
384 De nem menekvém a' súlyos bilincstől
385 Mivel testem por földéhöz csatol. [Az ö sh-t is megtartotta a kiadás.]
387 Tán czérnaszál, annál gyalázatosabb,
393 Az éhség kényszerítend nem sokára
395 E kötelék erősb, mint én vagyok.
396 Ah, úgy te gyönge szellem vagy nagyon.
401 Magasb szellem sejt, néked még daczolhat.
402 'S csak is ez az, ami velem daczolhat,
404 Elrejtve zajtalan mert működik,
409 Melynek határa egy arasztnyi lét,
410 Hadd meglátnom hát azt a működést
438 Nehány marok porrá silledsz-e csak,
444 Elégek! – és a vészt hozó tüzet
462 Hogy fáztok más felettetek ha nincs
465 Rokonibbat mint a' rideg öreg volt:
479 Ha felveszem képem, leroskadasz,
480 'S e' féregnek itt melletted el enyésznek.
[A féregnek sh, helyesen férgek.]
518 A százados fa és az egy napos légy,
523 Ne félj, betöltöd czélodat te is hát,
532 Míg a vég el jő, s az egész eláll. –
539 Miljó évekre lesz tulajdonod.
541 De forró vágya ez ifju kebelnek

NEGYEDIK SZÍN

556 sor előtt a szerzöi utasításában: …korbácsokkal rendet tartó felügyelők…
559 Nem hagyja trónja párnáján pihenni?
567 Száz tartománynak kincse mond urának,
580 Miatta, és nem köszönve magamnak. –
600 És újból kezdesz, régi sikereddel.
601. sorban utasítás: … ez jajveszékelés közt és ……..……. összerogyik.)

601 Hiába hívod azt,
606. sorban utasítás: … neét ki akarják hurczolni.
606 Hagyjátok őt. El innét.
608 Ki e nő és mi bűbájt bír sajátúl?
610 Lerántja porban fetrengő magához? – [Itt tévesen Arany javítása került a kiadásba, noha M sora a következő volt: Porban fetrengő lényéhez ragadja?]
612 Melyekkel gúnyúl vett körűl teremtőd,
613 Eszedbe hozni hernyu voltodat,
614 Ha önhitedben lepkeként csapongasz.
621- 'S így nincs más hátra, mint hogy a' tudás
622 Azt eltagadja, 's az erő kaczagja. [M két sorát Arany 3 sorra bővítve javította: Nincsen más hátra, mint hogy a tudás / Tagadja létét e rejtett fonálnak: / S kacagja durván az erő s anyag.]
629 Ha most halnál meg, amint meglelél. [A 3. visszajavítás Szabó J. Tragédia-szövegében. A föllelél alaknál ez a Szász Károly ellenében történt visszaállítás keresetlenebb, írja Szabó József. Ld. SZABÓ 321.]
630- Mért él a pór? – a gúlához követ hord,
631 Mit az erős rak, s állítván utódot
638 Neked hitvány szám, nékem egy világ,
643 A bájnak ép úgy fejdelme vagy,
644 Mint a hatálynak én – meg kelle lelnünk
647 Tudom, parancsod nékünk végzetünk,
648 Nem is kötődöm, csak kevés időt
649 Ne többet e szót.
663 Ah, mílyen édes kebleden pihenni. [A dőlt betűs szó Arany javítása, a helyes a millyen lett volna!]
667. sor után utasítás: *(Luciferhez.)* [Csak a 3., 1869. évi kiadásban szerepel! Logikus, a szerző gyakorlatát idéző ez a közbevetés. Netán mégis M készítette elő a 3. kiadást? De a K-ban és az első két kiadásban nyoma sincs, csupán Gyulai 1880. évi és Tolnai 1924-es krk-ában bukkan fel, így kerülhetett Striker Sándor „érintetlen" szövegébe.]
668 Te meg tiltsad be azt a jajgatást.
670 Együtt öröklé aztat az igával.
676 Ha az a népjaj nem hágy megnyugodni,
679 Felejtek mindent, ami kívülem van:
687 És véled én. –
700 A végezet el ítélt állata,
701 Melly bár mi rendnek malmán húzni fog,
702 Mert arra van teremtve. Márma mentsd fel: [Apró tévedés, M változata egy mondat volt: ….. teremtve, márma mentsd …..]
703 Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri,
707 Ha kebelében öntudat lakik. [M-nál pont van a mondat végén.]
710 Mert minden ember úralomra vágyik,

711 Ez érzet az, és nem testvériség,
712 Mi a szabadság zászlajához üzi
714 Nem ébred benne, és csak sejtelemként
715 Zaklatja azt mindenféle mi új,
716 'S mi tagadása a' már meglevőnek [M-nál hiányzik a ; a sor végén.]
717 Abban reménylvén testesülve látni
720 Nem hatja át tömét; sötét leend az,
721 Csak a hullám fényes, mit szine fölvet, [M-nál az utolsó szó: fel vet, a kiadás hibásan Arany javítását írta be.]
722 És melly hullám esetleg épp te vagy.
726 Fényes helyedre tolakodni bátor.
732 Ki-vált egyénnek lánczokat és gyürűket,
734 Fölébe teszlek, ez tesz nemesebbé –
744 Intésül annak, a ki nagyra tör,
753 Mit vágyol mást, ha keblemen pihensz?
759 Untatlak is e' dőre fecsegéssel? [Arany két sorba írta át ezt a sort: Ah, fáraó, tán már untatlak is / E hasztalan, e balga fecsegéssel?] /
780 Melly arczaidnál játszik s elröpűl?
781 Vékonyka porréteg marad utána,
787 S a' pusztán koldús, szolganép tanyázik.
788 S mind ezt nem az égrázó fergeteg,
802 Egyesekből mely egy egészet alkot.
805 Vezess, vezess, Lucifer, új helyemre,
808 Ha megjössz, szűd e szíven menhelyet lel.
809 Igen, igen; sejtem, hogy újólag
814 Talán előbb, a czélt, mintsem reményled,

ÖTÖDIK SZÍN

818 Nézd, arra ment atyád el gyors hajón,
820 Egy durva nép él ott, mely vakmerően
824 S vezesse közénk épen hős atyádat.
825 De mért ment hát atyám oly messze földre,
827 Ha szép neét meg bú emészti itthon?
829 Istennek átka van oly gyermeken.
830 Csak a szerelmes nőnek igaza
844 De hogyha túlerős, annyára tör,
846 Ha e szó benne túlerőre jőne,
847 Ha megcsalhatná a' szentelt hazát,
849- Nem hall az ember semmi izgató hírt,
850 Mint hogyha sergünk ellent sem találna.
852 Tán senki sem forral már terveket,
854 A felséges népet szükséglené.
855 Reggeltől fogva járom e helyet,
856 S ki sem szólít szavazatom miatt.
857 Unalmas lét, mit kezdjen már az ember?

859 El innen, engem illet ez a hely itt,
868 Igy koszorúzzák azt az állatot,
869 Mit áldozatra szánnak.
876 Nagyoknak asztalánál? – Óh, te gyáva, [Az 1996. évi Striker-kiadásban tévesen a 875. sorszám áll.]
882. sor után ut.: megjelenik, a Charisek körülállják… [M a 884. sorban is így, e-vel és latinosan írta a szót.]
889 Le véled, szemtelen!
939 Fogjátok el neét; ha városunknak
940 Bántása lesz, haljon meg gyermekével.
960 Borzalma közénk lépend nem sokára,
961 Unalmas árnyjátéktoknak nem-e
962 Kopogtat szintén véle bé határa.
964 Mi vétketek hát, melly miatt könyörgtök?
966 De nőm nem jő elém és gyermekem;
968-Ah, Miltiades, mért jössz, jöttödön
969 Ha nőd sem bír örűlni. – Gyermekem,
970 Anyád leroskad, tartsd fel, tartsd fel őt
971 Még jó nevet sem hágy reád atyád! –
974 De jobban vérzik szívem és a hon.
985 Oltárodnak fölébe szentelem.
992 Ezt a' hitvesnek kellett vólna tudni.
995 Mig egykor eljövendek érte hozzád.
1009 Miért eresztéd csak szét népedet?
1011 E hitvány nép csak békót érdemel,
1018 Hát hogy ha még olly tiszta, mint enyém!
1027 Csak én haljak meg – óh, miért is éljek,
1044 Tedd meg, hisz ezen nép
1048 Ki ábrándultál-é hát? / ÁDÁM Oh igen.
1062 Te meg nő, aki a' paradicsomból
1075 Borzongat kissé idegenszerűen
1082 Átok reád, te köznapos rideg nép,

HATODIK SZÍN

1091 Ki van köztünk, ki még hisz istenekben?
1099 Unott holnap, mi még ma elragadt,
1102 Hűségét értem. Vagy ki az, dusabban
1103 Ki kedvesét kitartja?
1105 S ha is, te ki telhetetlenül
1106 Vágyol gyönyört s haszontalan csapongsz,
1125 De hát a fogadás? –
1131 S nem esz meg-é rút féreg téged is?
1134 után ut.: … életéért kérve, újjait föl emeli. ……. hüvelyét feléje tartja.)
1135 Recipe ferrum! – Gyáva te. Elég
1140 Forróbb a vágy, ha egy kis vér futott.

1158 Dagadó kebled tőlem ne vond el,
1162 Szemedbe tartom, hogyha ott találod
[1861 variánsa, 1863-ban maga M javította így a verssort: Szemed befogom, ím, ha ott leled. Nem lett volna célszerűbb ezt tekinteni a költő érvényes szövegének?]
1163 Azt, amiért én is versenyre léptem,
1164 'S dicséretet sem bírok érdemelni. –
1166 Miért is az a' szép lány oldalánál,
1167 Jobb hasznát hogy ha már nem tudja venni,
1172 Valóban, egy ily arc egész körökknek
1173 Költészetére fagylepelt boríthat,
1174 Ki ellent áll a percz igézetének,
1178 Már benne lappang a' fekete halál,
1182 A borral, szerelemmel
1183 Eltelni soha sem kell;
1187 Mint horpadó sírt a nap,
1188 Létünket megaranyozza.
1189 A borral, szerelemmel
1190 Eltelni soha sem kell;
1194 Mint horpadó sírt a nap,
1195 Létünket megaranyozza.
1214 Rém kisértett a nagyok agyában,
[Téves szöveg, M eredeti sorában nincs rém – az már Arany jav. A kiadás megváltoztatta M sorának lejtését, pedig az jambikus volt: Kisértett a nagyok agyában.
u –/ – – / u – / u – /– .]
1225 Vagy nem vagy-é jól férfi keblemen?
1226 Ah, jól vagyok. De nézd el, Sergiolus,
1227 A boldogság komollyá hogy ha hangol,
1232 Melly hervatag.
1245 Keserüet kivánna már a' lélek.
1255 Cseréld meg őket, és ő tüzend keresztre.
1265 Hogy a savanyu úr is fel kiált?
1267. sorban ut.: ÁDÁM (Feléje sújtván poharát.)
[Véleményünk szerint helyesen: sújtva. A szót a sújtván-ból a képző átírásával javították. Így M javított, nem Arany, ezért itt a sújtva fogadható el M szövegének. Ld. még 1999-es kiadásunk szövegváltozatait!]
1283 De hogyha a vész ajtódon koczogtat,
1303 Nincs már hited, kövekké dermedének.
1347 E látvány kissé borzongatja hátam,
1367 Mint dagadt párnákon renyhe kények;
1372 Érvényesíteni mind, mi benne van.

HETEDIK SZÍN

1388 És hölgyeinkn is a győző jogát.
1390 Nem-é látjátok ezt a szent jelet,
1391 Mely testvér pánttal egy czélhoz csatol? –
1400 Ha annyi hitvány aljas tervezettel
1401 Keblében a szent zászlót lengeti,
1414 Lesújtom őt. – // S ha szellem nála is lesz?
1416 Nem-é nemesb, ha őtet emelem fel. –
1448 Nem-é hiszesz már semmi nemesebbe?
1470 S ti mégis mindig ezt keresitek
1493 S e meztellábas ronda csőcselék,
1512 Nincs-é joguk hős voltok érzetében
1558 …... Vagy, beszélj,
1561 Hát bírtok-é egy Anastásiussal?
1573 Isten dicsére, a mágyára vélök!
1576 Erősek vagytok, tesztek mint akartok,
1578 Megszámitottak bűnóráitok,
1606 Mért is tűnt csak szemembe mind ez a bűn!
1625 Hozasz érvényre a kor ellenében:
1640 Mit járnak ottan azok a piszkos barátok,
[A piszkos szó már Arany jav., idekerülve a hatodfeles jambusi sor hetedfelesre nőne!]
1660 Az Úr dicse ha mindjárt felkapott is,
1662 Csak egyedül te maradtál kicsinyt le.
[Arany javította a maradál szót maradtál-ra, az „érintetlen" szövegű kiadás tévedett.]
1672 Iedve kezdünk futni, …
1683 Úgy rémlik, egykor hogy már ismerélek,
1686 A' szerelem amilly mulattató
1688 Felnéz – mosolyg, óh, hála az egeknek!
1690 Nem gazdag díj-e a szó ajkaidról?
1697 'S ha is, mit nyertem. Vagy hálás leszek,
1698 És ott vagyok, mint hogy ha ők be érnek:
1699 Vagy háladatlan, 's így elkárhozott. –
1700 Pedig nem volt rútak üldözőink.
1704 Nem zárja tőlem a reményt le, úgy-e?
1710 E fekete szalag? –
1715 Hogyan ne volna ott a' szerelem?
1718 Penig gyötörsz, …..
1719 Szintén le fog zárni ez a' fal téged is?
[Téves! M sora a K-ban: Szintén le zár ez a fal téged is? Nem hat versláb, csak öt, s tisztán jambikus.]
1720 Le ám, de kulcsa …..
1721 Nagy kár – irandék egy szép alagyát
1722 Álnok! El szememből!
1723 S miért? hát nem-e nagy eszme az, midőn

1725 Én megyek.–
1728 Inkább a' kulcsot majd ablakomba' helyzem. –
[A majd szó A jav. volt, itt felesleges többlet.]
1729 Hadd tudjam hát meg legalább neved,
1733 És tiéd lovag?
1747 S szent fogadást tőn a szűz Máriának,
1762 Nevezetes! Az ördög van veled tán?
1770 De az nincs tiltva tán, hogy én szereslek.
1781 Letörli a költészetnek zománczát
1782 Arczáról, önmagát …
1817 Hol csak nékünk szeretni nem szabad?
1826 Ki annyi sánczot vívtam a pogánytól,
[Szabó J. 4. visszajavítása. Érvelése figyelemre méltó: „Arany változtatása megtöri a kép (=sánc) egységét, és gyöngíti az ellentét erejét: a pogánytól vívtam sáncot, ezt a sáncot – a zárdaajtót – ne tudnám áttörni? – SZABÓ 322. l.]
1840 Daczolni érted mindennek fogok.
1860 Szemetlenségben jóval túlhaladja,
1878 Csatára szálltam szent eszmék miatt,
1888 Szégyen nélkül elhagyhatom helyem

NYOLCADIK SZÍN

1916 Rosz álmom volt az éjjel, rettegek,
1919 Már múltkor is, ott a kigyónak fejénél.
1928 Amint izzasztók az öreg királyt,
1966 'S hol hódolást lát, mellék czélt gyanít.
1977 Ki vágynék illyen körben változást.
1979 Bal jóslatú illy arczú férfiú.
1981 Kiméljétek meg őt illyen gyanútól
1982 Előttem, kit szentelt pántok csatolnak
1983 Hozzája. – Ő beteg – nagyon beteg.
1984 Betegje tán e súgárzó szemeknek?
[A helyes szó Betege lett volna, a j-t Arany szúrta be.]
2000 Egy fillérem sincs, mindent elvivél már.
2002 Az udvarhölgyek járnak pávaként.
2010 El árulom a' tudományt miattad,
[Csakhogy a tudományt szót maga M javította tudásomat szóra. M kivakarta a szót és átírta, Arany áthúzva és föléírva javított. Tehát a ma ismert sornak kellett volna maradni!]
2034 Kétséges rang-e hát a Tudomány?
[M a K-ban kis betűvel kezdte a tudomány szót.]
2042 Ha lelked volna olly rokon velem,
2045 Kivűl a' boldogságot, csak körömben,
2057 Most senki sem hisz, kisszerű idő van,
2070 Mit kezdjek én daczolni ellenökben?

2076 Míg bűne a' koré, melly őt szülé.
2110 után ut.: …… a szín végéig ivogat.)
2129 Oh, jő-e kor, mely e rideg közömböt
2137 S lezúzza tán azt is, aki kimondta.
2140 Mely a földet meg fogja ifiítni:

KILENCEDIK SZÍN

2150 S eleibe dobtuk fejdelmünk fejét, [A kiadásban tévesen ez a 2151. sor.]
2154 De a másik szózat sem hangza el,
2155 Mit a jobbakhoz intézett a' hon.
2171 De ezt szuronynyal mind kiszerzitek,
2173 Most vérze el egyik tábornokunk,
2215 Szövetségestek úgy is, hagyjuk őt.
2225 Leleplezi valóban bűnöket!
2234 Ki vagy te, hogy Dantonnal ezt merészled? –
2235 Megállj – vagy nem-e tudod,
[M eredeti szövegében a vagy nem szerepelt, az már A jav.!]
2236 Hogy a polgáron kivűl nincs egyéb czím?
2240 Lépj sergeinkbe, és pályád kinyílt.
2245 Miért rohansz ily vakmerőn sirodba?
2247 Csak tikteket illet, népemberek? –
2253 Lakomra véle. Tik feleltek érte.
2254 Húgom, óvjon isten. –
[Téves szöveg. Ez így A jav. M eredetije, aminek itt kellett volna áll-ni: Húgom, óvjon az ég.]
2255 Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.
2267 Melyről mellőlem hullnak el naponta,
2271 Oh, nő, ha egy napig tanítanál csak
2272 Ez édes tudományban – második nap
2274 S e rémvilágban vágyol még szeretni,
2275 Nem rettent-é a lelkiismeret? –
2276 A lelkiismeret a közvilág
2277 Előjoga; kit a végzet vezet,
2280 Ha gyönge rózsa állott útain? –
2281 S aztán ki van eléggé vakmerő,
2284 Egy Catilinát, egy Brutust vezérel?
2286 Megszűnt egyúttal lenni ember is, és
2295 S ha így vagyon, mondd, mondd, miért nem szeretnél?
[A miért szó téves, M eredeti szövege mért.]
2296 Nem nő vagy-é, s nem-é én férfiú?
2298 Amint magával hozza a világra:
2301 'S ha is? Mi haszna. Más isten vezet
2302 Mint mellyet én szivemben hordozok.
2307 Csupán, mely mindég ifiú – a szív.
2322 Ha síron túl megbékélt szellemed

[Szabó J. 5. visszajavítása, Szász K. javaslata ellenében. Mint írja: „Kibékülhet két haragos, itt azonban Danton belső megbékéléséről van szó.” –SZABÓ 322. l.]

2326 sor után ut. …. pikákon nehány véres főt hurczolva, …

2353 Hogy elbukott, látott tán hasonlót.

2372 A felséges nép majd ítélend fölötted,

[Noha a szövegbe beleírja, a 2164. sortól a Striker-kiadás 1 sorral kevesebbet számol, majd a 2239.-től már 2 sorral tér el a sorszámozás. Tolnaihoz hasonlóan nem számolja be a folyamatos sorszámozásba a K azon 2 sorát, melyeket az első kiadások még nem közöltek.]

TIZEDIK SZÍN

2445 Pirúlnom kell, midőn dicsértetem.

2457 Mint azt másokkal tartod czélszerűnek.

2464 Anyag s szellemvilágban egyiránt.

2479 Ha nép közé megy a mai világban.

[Téves, a megy szó A jav. A madáchi szöveg eredetileg a nép közé jő volt!]

2499 Mi rettentő komoly egész dolog.

2503 Ki általlépi, véresen lefogja.

[A következő három sor Szász bírálata nyomán M jav. 1863-ban:]

2504 Ily dőreség áll, látod, szüntelen

2505 Utunkba, szentséges kegyeletül

2506 Védő a már megalakult hatalmat. –

[A Striker-kiadás Madách „ősszövegét”, a K és 1861 három sorát közli:]

2504 Illy dőreséggel küzdünk szüntelen

2505 A meglévő hatalmak védlete

2506 S kegyeletöknek szentsége nevében. –

2507 Ah, értlek, értlek, s így lesz-é örökké?

2527 Eszményesítés visz müvünkbe lelket.

2545 Egyenlő lettem-é csak a’ butával,

2553 Fogd hát e sárgúlt pergaméneket,

TIZENEGYEDIK SZÍN

2584 S szűk rendszernek mértékébe

2600 Akárminő rekedt hang, míg fölér

2603 Hiszi, hogy jól csinálta a’ világot.

2605 Hol közbeszól a’ szívnek is verése.

2620 Mivel a hon forog másként veszélyben,

2624 De hogy ha áll is, a jaj hogy kihalt,

2635 Mit feljegyez, csak a’ múltnak dala.

2662 után ut. …lemennek a Tower belseébe, s csakhamar munkásokúl öltözve… a sokadalomba vegyűlvén. – … melyen majom űl …

2676 Mulat felette a’ jó ifjuság. –

2681 ’S ki mondja, hogy kinek van igaza,
2687 Ép a’ torzkép az, mit nem tűrhetek.
2690 – Mert szellemek közt ez nem nagy különség –,
2692 Ép a’ torzképek közt gyönyörködöm.
2694 Kéjhölgytől a szemérem szózata;
2736 A dús meg ördög, vérünket kiissza.
2737 Most jőne már, hadd küldeném pokolba.
2742 Én nem teendek véle semmit is,
2743 Leültetem csak, lássa, hogy ki az úr.
2744 Mivel szolgáljak, uraim? / ÁDÁM Mi sem kell.
2746 Azt vélitek tán, a’ pénzt hogy lopom,
2747 Vagy gyermekem s nőm koldulásra term.

[Striker S. a vastagon áthúzott madáchi szót kissé furcsa módon dekódolta. Szerintünk az utolsó szó terme – azaz: termett, régiesen – volt. Ez a sor Szabó J. 6. visszajavítása egyben. „A koldusbot állapot kifejezése, a koldulás pedig cselekvés, s inkább erről van szó.” – írja. – SZABÓ 322. l.]

2757 Nem-é dicső. – / ÁDÁM Engem csak undorít.
2765 Paraszt, el innét! – azt hiszed talán,
2767 Ne bántsad. Térj ki néki.
2769 Lenézéssel hát még miért tetézi,
2770 Ha mint nadály jólétünk szopja ki.
2782 Hogy őrzi a lány egy tekintetét,
2784 Jól tudja bár – de hát mi gondja arra –,
2792 De mit tegyek, kell élnem, s nem tudok mást.
2799 Mi örömem telik ti bennetek,
2808 Ne hígyen néki, rosz mértéke van
2812 Majd észrevétlen leng el előttem.
2816 E gúny hideg, ne érintsed vele.
2840 Hiszen tán drágább mint a többi.
2843 Artúr, ön jó, megemlékszik reám.
2849 Artúrnak szülői
2850 Vagyonosok, igaz, de nem tudom,
2874 Anyám, ne engedd. – / ANYA Rendőrért kiáltok,
2875 Hagyd őt – eszére tér tán,
2896 Lánykáikat, és lesz majd háború is;

[Ez a sor valószínűleg Arany első javítása volt, szerintünk az eredeti Madách-sor, minek itt kellett volna állni: Lánykáikat, majd lesz verekedés is.]

2903 S mulatni, úgy, hogy most tőlünk telik,
2908 Meglátod, a csira mivé fejel,
2909 Lerázván a tantermeknek porát.
2910 E két gyáras, ki itt felénk közelg,
2911 Korunkban az volt, mik most e fiúk.
2915 A munkásoknak bérét kell lehúzni.

[Szabó J. 7. visszajavítása. Madách „eredeti szövege dinamikusabb”, mint az Arany János-i csökkenteni. – SZABÓ 322. l.]

2916 Azt nem lehet, úgy is lázonganak már,
2918 S van is tán a' panaszban ami az,
2929 Fecsérli ereét ily semmiségre.
2945 Csak az hibáznék még, te vén szipirtyó.
2946 Önök hajói még ma itt leendnek,
2952 Emlékezzék meg a jósnő szavára.
2955 Ő tölti most ki az ördög helyét. –
2956 El az utamból! – tisztelet nekem,
2957 Megőszülék a tudományban,
2958 A természetnek titkos kincseit
2959 Míg ernyedetlen mind felástam.
2963 Csakhogy több zaj kell most, mint kelle régen.
2999 Mint elhervadni fékető alatt
3003 Keze finom, tartása úriás. –
3012 Társamtól a pénz, tőlem kézszorítás.
3013. sor előtt ut. (Felsikojtva.)
3013 Jaj milly kemény kéz!
3023 Amott tovább láttam sok ékszerárust,
3025 Hadd nézzük csak meg.
3027 Mi szép, mi kedves, mint irígylik azt majd. –
3031 Sikojtást hallok, vagy csak képzelődöm?
3035 Akasztni visznek. Óh mi jó szerencse,
3036 Gyerünk mi is, ollyan izgató,
3039 Közömbös is, de majd elmondom én:
3042 Aztán több hétre a' kórházba jött.
3046 Vigan, pajtás! – mártírúl vérzel el,
3047 Neved közöttünk fényes név leend.
3062 Avagy csupán talán a társaság –?
3063 Hol ez rothad – buján tenyészik a bűn.
3076 A törvénytúdós szélyelvágja a
3083 E képről, még mint kis gyermek, szokám
3090 Ezerszer illy szép ékszer jő nyakadra.
3097 után ut. … megjelennek a bástya teteén.)
3102 Mely öszvetartá, a kegyeletet,
3114 Ez el fog jönni, érzem jól, tudom,
3122 Csakhogy nekünk, de nem kicsiny magoknak.
3124 Ma kell végezni, holnap késő,
3135 Im a komédiát lejátsztam,
3141 Jövőét vágyta látni minden:
3142 S szemét behúnyja most iedten.
3163 E földre csak mosolyom hoz gyönyört,

[A hoz szó A jav.! A sor „érintetlen" szövegként így lett volna jó: E földre csak mosolyom visz gyönyört,]

TIZENKETTEDIK SZÍN

3166 előtt színhely … felmerőlnek a földből. Nappal.)
[merőlnek sh. Helyesen: merűlnek.]
3168 Nem-é volt kis szerű a hon fogalma?
3207 Milyen bolond beszéd ez már megint.
3227 Átpillantásért vágyunk az egésznek. –
3233 De ő csak a homályban tévelyeg,
3234 S fogalma sincs arról, amit segít. –
3237 A művet ő teremti istenűl.
[Ez M első szövegváltozata, az 1863-ban megjelent sor is Madáché, Szász kifogása nyomán jav. így: A művet ő teremti, mint egy isten. – Nem ezt kellett volna választani a kiadónak?]
3239 S azért jövénk ép tehozzád, oh nagy ember.
[Hiba, M szövege: … jövénk ép hozzád,]
3256 Mind jól kitömve. – Ezrenként lakának
3263 Erről meg azt regélik, hogy barát gyanánt
3273 Melyből reánk e mese is maradt.
3290 Lássunk hát mást. Ímé, ásványaink.
3291 Nézzétek, mílyen roppant széndarab:
[Véleményünk szerint a mílyen A jav. Az eredeti M: millyen.]
3292 Egész hegyek valának íly anyagból, [Ld. az előző jegyzetet!]
3296 Vasnak hivák és míg el nem fogyott,
3306 Büvös darabját bírjon megszerezni,
3328 Homérnek hívták. Ábrándos világot
3344 De hát a dajka tündér dalai,
3345 Nem csepegtetnek-é gyönge szívbe
3352 Műtárgyak míly csodás alakzatúak,
3353 Ez ágyu; rajta rejtélyes fölírás:
3357 Az nem volt gyilkos, aki ezzel ölt.
3362 S mig az hazug mód ídealisált,
3365 E százszerű tárgy, mílyen cifra mind, [Ld. a 3291. sor jegyz.!]
3377 Mely mesterén túl tartna, semmi műben. –
3390 Mond, mi hát az eszme,
3391 Melly illyen népbe egységet lehel,
3397 Hogy készen szedjen mindent, a mi kell.
3409 Elég idő hiszem a' tudománynak
3410 Fűtőszerűl kínálkozik a víz,
[Szabó J. 8. visszajavítása, igaza van: „…az anyag inkább kínálkozik, mint ajánlkozik." – SZABÓ 322. l.]
3426 Menten minden hatástól, szenvedéstől,
[1863-ban M javította ezt a Szász kifogásolta sort, így: Elzárva külhatástól, szenvedéstől, – nem inkább ennek kellett volna a Madáchot rekonstruáló szövegbe kerülni?]
3435 Tudnád-e tenni, hogy ami rokon,
3436 Ne vonz'a egymást, és ne lökje el

3447 El nem maradhat. Aki úgy kilestem
3459 Csak egy lépés az, melly még hátra van.
3462 A többi mind kint volt az udvaron,
3481 Most intetik meg a ki vétkezett,
3487 Veszélybe hozni az egész phalansteret.
3507 Rosz alkotása sem e hajlamot,
3528 Engedjék, hogy véssek rá egy kis éket,
3537 Oh mennyi ismerő mindenfelé,
3540 Ez megszűkülte a' világtekét,
3544 Ma két gyermek tölté be az időt,
3553 Mit is kapsz e' mindennapos nőn,
3563 El tőlem, el, e gyermek az enyém:
3566 Oh gyermekem! nem-e tápláltalak
3568 Mely e' szent pántot elszakítni bírja?
3574 Hagyjátok e' nőnek meg gyermekét.
3586. sorban ut. (Össze rogyik, gyermekét elviszik.)
3604 Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
3605 Felénk rebeg, mint édes zengemény,

TIZENHARMADIK SZÍN

3611 előtt színhely … a többiek közzé vegyűlten. …… Luciferrel röpűlve.)
3612 Nem-e vágyódtál menten a salaktól,
3622 És visszasírok, fáj, hogy elszakadtam. –
3642 Egyéb más hátra, mint a' matézis. – –
3647 Ha eddig tartott csak ki hősiséged,
3661 Mint ázalagféreg, mely csepp vizében
3662 Daczolok véled, hasztalan iesztesz,
3667 Hiú ember! próbáld és meg bukol.
3669 Alak a testnél és napnál sugára?
3702 Szakítá azt fel. // ÁDÁM Majd én felszakítom.
3702 után ut. …Ádám egy sikojtással megmerevül.)
3713 Ollyan rettentő az, megsemmisülni. – – –
3750 'S ha is? – Van-é küzdés, nagyság, erő
3754 Csak mentse meg a földet – elmuland

TIZENNEGYEDIK SZÍN

3764 Amint felretten lépteink zajától;
3767 S a hold vörös képpel néz köd mögűl
3771 Hol az embernek lelke ereének
3779 Az ember bölcseénél, aki láttam,
3784 Első s utolsó ember a világon:
3787 Nyomorun-é, törpülve ízről-ízre,
3795 Csodálatos átvizsgálása az
3801 Nagy gúnykaczaj kitűzött czéljainkra.
3806 Közömbe tart, ki harczaimban és

3817 A vígasz rosszabb, mint sem bánatom volt.
3835 Az a külömbség csak közöttetek,
[M eredetijében egy betűvel kevesebb van, a helyes szó külömség lett volna.]
3838 Saját képedre, mint ő az övére.
3851 A jóllakásé, míg itt társadé
3865 Környülményeknek dőre magzata,
3866 Miket mind egyig a hitvány anyag
3873 Villában dőzsöl édes mámorában
3890 Sátornak árnya reszket bölcseén:
[A 3901–3905 sorokat M Szász bírálata nyomán 1863-ban átírta. Striker Sándor kiadása az első madáchi szövegváltozatot közli, holott az ultima manus az 1863. évi szöveg volt. Párhuzamosan közöljük:]
3901 De annál károsabb – s veszélyesebb még / De annál károsabb. – A babona
3902 Keblünkre mint a' durva babona. / Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
3903 Mert túdósan, számokkal öli meg / A szellemet, mely köztünk hat,
[mozog;
3904 A szellemet, mit a bárgyú nem érez / De testvérét felismerné a jobb, ha
3905 De mindkettő egyenlően nem ismer / Rideg tanod számokkal meg nem ölné.
3912 Mindég érkeznek újak; s oly kevés
3916 No, legalább tekintsük meg neét.
3917 Nem akarom meglátni, mert ha silledt
3921 Költészet, hogyha silledt, torzalak lesz,
3926 Tisztességet se gyakorolsz neén.
3935 Vezess jövőmből a jelenbe vissza,

TIZENÖTÖDIK SZÍN

3944 Hogy a természet rende felbomoljon,
3994 Következetességén bámuland
[A sor végén M szövegében egy ott szó is állt.]
3999 Daczolhatok még, istennek, neked.
4002 Nem-e vagyok magam e' nagy világon.
4007 Nem-e minden percz nem vég és kezdet is?
4012 Én félek tőled…
4016 Mit a nő meg nem ért, s csak gátjaul van.
4024 Ha megsugom. De jőj tehát idább:
4031 Hiú káprázat volt, nyugalmamért.
4033 Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott.
4062 Melyet kigúnyol, mellyért vérezett
4068 Takart istenkéz el vágyó szemedtől.
4075 De átcsillogjon mégis a' jövő,
4077 Emeljen a' végetlen érzete.
4079 Hadd korlátozzon az araszt nyi lét.
4134 És ő épen rád szorúla,

*

Striker Sándor vállalkozása előtt Szabó József próbálkozott 1972-ben egy olyan Tragédia-kiadással, amely, meglehetősen kis részben ugyan, de vissza akarta csempészni az Arany-javításokkal szemben az eredeti Madách-szöveget. Ez a visszaállítás 9 sorban történt meg, melyből az első nyolcat A fenti Striker-kiadás „madáchi" sorai között külön is jeleztünk.

A 9. sor azért nem került be, mivel itt egy Madách által javított sor első változatát állította vissza Szabó József. A 3800. sor „A végső hörgés kisszerű jaja" lett Szabó kiadásában, a változtatás megokolása jól mutatja: tarthatatlan álláspont részben visszaállítani a madáchi eredetit. (Ld. SZABÓ 322. l.!)

Striker Sándor könyve viszont Madách teljes, „érintetlen" szövegét igyekezett rekonstruálni. Ez a rekonstrukció sikeres, de nem hibátlan vállalkozás volt. A kötet sorait összevetve az 1861-, 63- és 69-es kiadások, továbbá a későbbi kritikai kiadások textusával, megállapíthatjuk, hogy Arany János javításai (sőt, még Szász Károly szövegmódosító javaslatai is némiképp) az esetek többségében csak előnyére váltak Madách művének. Semmiképpen sem lenne szabad ma már „visszaállítani" Madách első szövegváltozatát. Már csak azért sem, mert a Striker-kiadás az első madáchi szövegváltozatot közli mindenütt, holott az ultima manus-nak az 1863. évi, a szerző által továbbjavított, csiszolt szövegnek kellett volna lenni, s abban bizony egyetlen kivétellel – a meztelábas szót állította vissza csupán saját szövegéből – elfogadta Arany János javításait Madách. Az „érintetlen" szövegű kiadás is azt bizonyítja számunkra: nagyon is helyénvaló volt Arany tapintatos korrekcióinak többsége (gondoljunk pl. a ma már komikus tájnyelvi hatásokra, a nem-e, nee, bölcsee, sikojtás, tikteket-, aztat-, silledt-féle szóalakok javítására), ezek a korrekciók sokat segítettek a Tragédia sikeres befogadásában, kanonizálódásában. Persze akadnak olyan javítások is, ahol M korábbi szóváltozata lenne már ma az elfogadhatóbb (mint pl. a máskint helyett a másként, vagy a körökbül helyett a körökből).

A kiadás szövegét tehát ezután a vizsgálódás után sem tekintjük új Tragédia-kiadásunk forrásának.

III.

Kerényi Ferenc „szinoptikus" kritikai kiadása (2005)
(A 2005-ben kiadott „megállapított szöveg" jelen, 2014. évi kiadásunktól eltérő sorai, szavai vagy betűi aláhúzva, a végig *dőltbetűs* szerzői utasítások *eltérései dőlt betűvel* és *aláhúzva* szerepelnek.)

[Kerényi Ferenc szinoptikus kiadása főként az első két kiadás alapján alakította ki a mű „megállapított szövegét", az ultima editio elve alapján többségében az 1863. évi II. kiadást véve alapul. A kiadásban a 19. századi helyesírást követi, s az eredeti, a kiadásokban Arany és Szász által javított és módosított, de a szerző által elfogadott, jóváhagyott, második kiadásban megjelent nyomtatott drámaszöveget kísérelte meg rekonstruálni. Sajnos sokszor a kézirattal és/vagy az 1861-es kiadás hibátlan ritmikájú és helyesírású szóalakjával is szembenállva „állapította meg" a későbbi kiadások számára a normaszöveget. Ezzel megerősítette azt a tévhitet, hogy Madách hanyag, rossz verselő volt. Ezért a második kiadást követve a számos esetben az ékezethibával trocheust, vagy piricchiust létrehozó krk is gyakran ezt a látszatot sugallja. Jelen edíció, amely eddigi drámakiadásaink szellemében nem változtatja meg a sorok lejtését és mindenütt a mai helyesírást preferálja. Ezért a krk helyesírásukban eltérő, de verstanilag közömbös sorait az itt következő kimutatásban *nem* soroljuk fel, így pl. a *cz* a c helyén, vagy az idegen szavak régies írása esetében pl. a *hypothesis* a hipotézis helyén *nem* jelenik meg összeállításunkban. Nem követhetjük az első két kiadás teljesen eklektikus, következetlen gyakorlatát a kétjegyű ho*ssz*ú mássalhangzók olykor három-, olykor négybetűs írásában sem, nem tartjuk szerencsésnek, hogy a szinoptikus kiadás ezt a megoldást „állapította meg" a jövendő Tragédia-kiadások zsinórmértékéül. Szintén nem lajstromozzuk a krk első kiadásokat követő gyakorlatát a külön- és egybeírások terén, ezért például a vonatkozó névmásoknál – mint az a ki v. a mely esetében – több száz eltérő sort kellene itt közölnünk. Ezzel szemben mindenütt megtartottuk 1999. évi kiadásunknak Kerényi Ferenc 1989-ben megjelent „kritikai igényű" kiadásán alapuló azon szöveggondozási elveinket, amely alapján mai helyesírásúra javítottuk a szótagok időtartama szempontjából közömbös szavakat, mint ez látható pl. az első, 61. sornál írt jegyzetből is. Nem tartjuk követendőnek a krk-nak azt a „szöveg-megállapítási" módszerét sem, amely a szereplőnevekben és a szerzői utasításokban is mereven ragaszkodik 1863 ma már hibás helyesírásához – pl. a TANITVÁNY rövid i-vel, a KOLDÚS hosszú *ú*-val írásánál, vagy a rengeteg hosszú magánhangzós -úl, -űl rag esetében –, holott prózában semmiféle verstani

kötöttségünk nincs. A megállapított szöveg ezért nem képezhette számunkra mintáját egy mai, pontos, „olvasóbarát” Tragédia-kiadásnak. A két összehasonlított kiadás **évszámát kövér betűvel** írjuk be.]

ELSŐ SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	61	Ki a végetlen ürt kimérted,	[A jambust is felerősíti a mai
2014	61	Ki a végetlen űrt kimérted,	helyesírás.]
2005	76	S te, Lucifer, hallgatsz, önhitten állsz,	
2014	76	S te, Lúcifer, hallgatsz, önhitten állsz,	[Megőriztük az A jav.-ból ki alakult jambust.]
2005	119	S nem érzéd-é eszméid közt az ürt,	
2014	119	S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,	
2005	136	Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen.	
2014	136	Küzdj a salak közt, gyűlölt, ídegen.	[Megőriztük a jambust.]

MÁSODIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]

[A II. színtől a krk **2005** feladja a folyamatos sorszámozást, ezért külön jelöljük az „egyéni” sorszámot, mint itt: II/40]

2005	II/40	Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?	
2014	193	Mi a sugár, ha szív nem fogja fel?	[A kiadásokban makacsul végigvonuló téves olvasat javítása. A sugarat nem *szín*, hanem csak a *szív* foghatja fel. Ezt igazolja a K-sor nagyítása is a IV. fejezetben.]
2005	II/47	Megirigylendi a gyermekkedélyt.	
2014	200	Megírigylendi a gyermekkedélyt.	[A krk az első kiadások helyesírását, fogadta el, pedig a versláb így piricchius!]
2005	II/53	E sokszerü szó és egy értelem.	
2014	206	E sokszerű szó és egy értelem.	[Ld. az előző sor jegyzetét!]

2005 II/60 Mely lankadástól óvja szivöket,
2014 213 Mely lankadástól óvja szívöket, [A K-ban még a *Mely a lankadt szűt védve befogadja* sor állt, ezt Madách Szász tanácsára a II. kiadásra megváltoztatta. A sor KOZOCSA szerint hosszú *í*-vel állt a M javította I. kiadáson. Tolnai szerint a rövid *i* sh, egyetértünk vele, így látta ezt az 1989-es kiadás is. 2005 mégis az 1863-as sajtó- és helyesírási hibás, „jambusölő" változatot tartotta meg.]

2005 II/61 Emelve a bukót: ez érzelem.
2014 214 Emelve a bukót: az érzelem. [Mellékeljük a K sorát. A rajta látható jav. bizonytalan: a vagy e, ezért új kiadásunkban is a szöveg összefüggésben természetesebb *az* szót fogadtuk el, nem a kiadások többsége e-jét.]

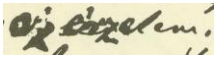

Szerzői utasítások a 218–219, illetve a 220–221. sorok előtt:
2005 II/65–66, ill. 67–68 *(félre) (fenn)*
1869, 1924: *(félre) (fenn)* [majd:] *(félre) (fenn)*
2014 *(félre) (fent)* [majd:] *(félre) (fent)* [Az utasítások ritmusát már a 3. kiadás és Tolnai krit. kiadása is visszaállította, mi új kiadásunkban maradunk előző szövegünknek a K-ot követő megoldásánál.]

2005 II/87 Meg a sas, mely a kismadárra csap.
2014 240 Meg a sas, melly a kismadárra csap. [2. versláb így nem spondeus, hanem trocheus!]

2005 II/106 Én lelkesűlök, szép s uj dolgokat mondsz.
2014 259 Én lelkesűlök, szép s új dolgokat mondsz.

2005 II/124 Hisz olyannak tünsz fel, mint mi vagyunk
u u / – – / – – / – u / u – /
[Előző kiadásunkban is a K tiszta jambusait vettük alapul, míg a krk is a legtöbb kiadás verstanilag döcögő sorát követte. A *tűnsz* szót is meghagytuk jó helyesírással, mert az mindkét formában hosszú szótag.]
2014 277 Hisz ollyannak tűnsz fel, mint mí vagyunk
u – / – – / – – / – – / u – /

2005	II/131	S megtisztel, hogyha társaúl fogad.	
2014	284	S megtisztel, hogyha társaul fogad.	
2005	II/134	Áldást vagy átkot szórva istenűl rá,	
2014	287	Áldást vagy átkot szórva istenül rá,	[A verselés szempontjá ból indifferens esetekben ragaszko dunk 1999 helyesírási modernizációjá hoz. Az *-ul* és az *-úl,* valamint az *-ül* és az *-űl* egyaránt hosszú az időmértékes verselésben zárt szótag esetében.]
2005	II/135	Ép ugy tekintünk rátok mi alá,	
2014	288	Épp úgy tekintünk rátok mí alá,	
2005	II/147	Küzdést kivánok, disharmónát,	
2014	300	Küzdést kivánok, diszharmónát,	[A *z* a szóban Arany toldása volt, de ezt a korai kiadások, továbbá az új krk sem vette figyelembe.]
2005	II/148	Mely új erőt szül, uj világot ád,	
2014	301	Mely új erőt szül, új világot ád,	
2005	II/162	Mint ezt, mivel éltetve melegit?	
2014	315	Mint ezt, mivel éltetve melegít?	
2005	II/183	Koránse hidd.	
2014	336	Korántse hidd.	[1999-ben mai helyesírásúra javítottuk a szót, ezt új kiadásunkban is megtartjuk.]

HARMADIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	III/4	És kényszeritem nékem termeni.	
2014	345	És kényszerítem nékem termeni.	
2005	III/5	Én meg lugost csinálok, épen olyat,	
2014	346	Én meg lugost csinálok, éppen ollyat,	
2005	III/42	Megbirta volna azt saját erőm.	
2014	383	Megbírta volna azt saját erőm.	
2005	III/64	Nem is erős? – Ne hidd, homályban űl	
2014	405	Nem is erős? – Ne hidd, homályban ül,	

2005	III/66	Mert látásától megszédűlne a fej.
2014	407	Mert látásától megszédülne a fej.
2005	III/77	Magasba törve szakadatlanúl,
2014	418	Magasba törve szakadatlanul,
2005	III/88	Ellentállhatlan, mely alak után tör,
2014	429	Ellentállhatlan, melly alak után tör,
2005	III/99	Mely még imént piroslott és örűlt,
2014	440	Mely még imént piroslott és örült,
2005	III/111	Mit ösztönöm sejtett, de nem becsűlt,
2014	452	Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
2005	III/118	Nem egy barát, ki bíztasson vagy óvjon.
2014	459	Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon.
2005	III/119	Nem igy volt ám ez egykor, szebb időben.
2014	460	Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.
2005	III/120	Hiszen ha oly kicsinyes lelketek,
2014	461	Hiszen ha oly kicsínyes lelketek,
2005	III/128	Látod, nem birsz velem,
2014	469	Látod, nem bírsz velem,
2005	III/130	Hiv, hisz nem merne más.
2014	471	Hív, hisz nem merne más.
2005	III/132	A föld nemtője gyönge és szelíd.
2014	473	A föld nemtője gyönge és szelíd.
2005	III/139	S eme két féreg itt megsemmisűl.
2014	480	S eme két féreg itt megsemmisül.
2005	III/141	Az ember, hogyha istenűl fogad?
2014	482	Az ember, hogyha istenül fogad?
2005	III/156	Ijesztő réműl a kétségbesőnek;
2014	497	Ijesztő rémül a kétségbesőnek; [1989 és 1999 helyesírási javítását követjük 2014-ben is.]
2005	III/174	De én az életfájából nem ettem,

2014	515	De én az élet fájából nem ettem,	[Mind az 1924 évi krk, mind 1989 és az 1999 értelemszerűen a kézirat különírását követi – sőt, ezt lehet, hogy 1869-ben maga M javíthatta ki, 2005 krk mégis ragaszkodott az első két kiadás sh-gyanús, értelmetlen mondatához. Mintául a jövő hibátlan Tragédia-kiadásaihoz?]
2005	III/178	Eszmél, <u>örűl</u>, szeret és elbukik,	
2014	519	Eszmél, örül, szeret és elbukik,	
2005	III/197	Amit tapasztalsz, érzesz és <u>tanúlsz</u>,	
2014	538	Amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,	[A két utóbbi sorban megtartottuk 1999. évi helyesírási korszerűsítésünket.]

NEGYEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	IV/21	Mind érzi, hogy betölté <u>h</u>ivatását,	
2014	576	Mind érzi, hogy betölté hívatását,	[1924 krk helyesen állapította meg, hogy a *hivatását* szó helyesírási hibás, sh tulajdonképpen.]
2005	IV/31	Nincs földind<u>u</u>lás, nincs vész, mely ledöntse:	
2014	586	Nincs földindúlás, nincs vész, mely ledöntse:	
2005	IV/35	Nem én. <u>Ü</u>rt érzek, mondhatatlan <u>ü</u>rt.	
2014	590	Nem én. Űrt érzek, mondhatatlan űrt.	
2005	IV/46. sorban ut. *(A munkások közűl Éva …... férjére borúl.)*		
2014	601. sorban ut. *(A munkások közül Éva …… férjére borul.)*		
2005	IV/57	Melyekkel gúny<u>ú</u>l vett körűl urad,	
2014	612	Melyekkel gúnyul vett körűl urad,	[Az utóbbi három sornál megtartottuk 1999. évi helyesírási korszerűsítésünket.]
2005	IV/60	E vékony szál, láttad már, <u>míly</u> erős,	
2014	615	E vékony szál, láttad már, milly erős,	
2005	IV/63	<u>A mílyen</u> sértő, <u>ép oly</u> kellemes.	
2014	618	Amillyen sértő, éppoly kellemes.	[Mindkétszer a *míly* helyén ismét az 1989-es Kerényi-kiadás *milly* megoldását favorizáltuk.]

2005	IV/94	Ne többször e szót. Oh, hát birodalmam
2014	649	Ne többször e szót. Óh, hát bírodalmam [A ritmust javító *í* a K-ban, 1989 és 1999-ben szerepelt csak, 2014-ben is megtartjuk.]
2005	IV/108	Ah, mílyen édes kebleden pihenni.
2014	663	Ah, millyen édes kebleden pihenni. [Ld. fenn a 615. és 618. sor jegyzetét!]
2005	IV/113	Te meg némitsd el azt a jajgatást.
2014	668	Te meg némítsd el azt a jajgatást. [A krk 1863 sh-ját választotta, holott a K, 1861 és 1989-ben maga Kerényi is hosszú í-vel írta.]
2005	IV/117	Segítsek rajta. Sziveden keresztűl
2014	672	Segítsek rajta. Szíveden keresztül [A Sziveden esetében ld. az előző jegyzetet, a keresztűl szó helyesírási jav.]
2005	IV/135	Üzz el magadtól, vagy taníts, miként kell
2014	690	Űzz el magadtól, vagy taníts, miként kell
2005	IV/138	Ne halljam többé. – Im, legyen szabad
2014	693	Ne halljam többé. – Ím, legyen szabad
2005	IV/145	A végzet arra itélt állata,
2014	700	A végzet arra ítélt állata,
2005	IV/162	Abban remélvén testesűlve látni
2014	717	Abban remélvén testesülve látni
2005	IV/188	E mű meg álljon bévégzetlenűl,
2014	743	E mű meg álljon bévégzetlenül,
2005	IV/197	Elnémúlt, üdvünket meg nem szakasztja,
2014	752	Elnémult, üdvünket meg nem szakasztja,
2005	IV/199	Oh, nő, mi szük, mi gyarló látköröd.
2014	754	Óh, nő, mi szűk, mi gyarló látköröd.
2005	IV/223	A mig csókolódtok,
2014	778	Amíg csókolódtok,
2005	IV/225	Mely arcodat legyinti s elröpűl?
2014	780	Mely arcodat legyinti s elröpül?

2005	IV/232	A pusztán koldús, szolganép tanyáz.
2014	787	A pusztán koldus, szolganép tanyáz.
2005	IV/240	sor után ut.: …*a trón előtt tünt fel, s lassan legördül*……
2014	795	sor után ut.: …*a trón előtt tűnt fel, s lassan legördül*…….
2005	IV/253	Ha megjösz, szived e szűn menhelyet lel.
2014	808	Ha megjössz, szíved e szűn menhelyet lel.
2005	IV/255	Tisztúlt alakban fel foglak találni.
2014	810	Tisztult alakban fel foglak találni. [Az utóbbi 13 sorban helyesírási jav.-ok 1989 és 1999 nyomán.]

ÖTÖDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	V/24	Vagy szűk körében bűnné aljasúl.	
2014	840	Vagy szűk körében bűnné aljasul.	
2005	V/28	De hogyha túlerős, anyjára tör,	
2014	844	De hogyha túl erős, anyjára tör,	[A különírt változat értelmezi helyesen a szöveget (= túlzottan erős, semmi köze a túlerő fogalmához), sajnos a krk ismét a félreértéseket generáló hagyományt követi a szöveg helyesírásában.]
2005	V/34	Hirt, mintha sergünk ellent sem találna.	
2014	850	Hírt, mintha sergünk ellent sem találna.	
2005	V/50–51	Kell vonnom birószékeket elé / A disz-szekérről.	
2014	866–867	Kell vonnom bírószékeket elé / A dísz-szekérről.	
2005	V/61	Izlésedet nem írigyelhetem.	
2014	877	Ízlésedet nem írigyelhetem.	[840, 850, 866-67 és 877 sorokban helyesírási korszerűsítések.]
2005	V/63	Szent Aphrodite! oh fogadd, fogadd el	
2014	879	Szent Aphrodíte! óh, fogadd, fogadd el	
2005	V/69	Hála, Aphrodite!	[A jambust őriztük meg a K és
2014	885	Hála, Aphrodíte!	1924 krk nyomán.]
2005	V/75	Lemnost be birta venni egy csapással,	
2014	891	Lemnoszt be bírta venni egy csapással,	

2005	V/78	után ut.: ……*az istenségek eltüntek.)*
2014	894	után ut.: ……*az istenségek eltűntek.)*
2005	V/81	Szivem mindig szorúl, ha éhező nép
2014	897	Szivem mindig szorul, ha éhező nép
2005	V/95	Engedj meg, asszonyom, kettőnk közűl
2014	911	Engedj meg, asszonyom, kettőnk közül
2005	V/97	Tart, a ki igy szavaztat.
2014	913	Tart, aki így szavaztat.
2005	V/108	után ut.: *réműlt arccal, szaladva jő.)*
2014	924	után ut.: *rémült arccal, szaladva jő.)*
2005	V/114	S míg szóltok, tüzzel vassal itt terem.
2014	930	S míg szóltok, tűzzel-vassal itt terem.
2005	V/120	Az itélet fájt, melly által nekem
2014	936	Az ítélet fájt, melly által nekem
2005	V/125	Meghalnék érted, férjem, szivesen,
2014	941	Meghalnék érted, férjem, szívesen,
2005	V/128	után ut.: ….. *Kivülről harsonák …… eltünnek.)*
2014	944	után ut.: ….. *Kívülről harsonák …… eltűnnek.)*
2005	V/130	után ut.: *(A templom felé fordúlva.)*
2014	946	után ut.: *(A templom felé fordulva.)*
2005	V/146	után ut.: *(A nép közé vegyűl.)* ..… *megsebesűlten.* ….
2014	962	után ut.: *(A nép közé vegyül.)* ..… *megsebesülten.* ….
2005	V/147	Éljen vezérünk. Könyörűlj, nagy ember.
2014	963	Éljen vezérünk. Könyörülj, nagy ember.
2005	V/170	előtt ut.: *(Férje nyakába borúlva.)*
2014	986	előtt ut.: *(Férje nyakába borulva.)*
2005	V/184	A seb, nem kiván ellene csatázni.
2014	1000	A seb, nem kíván ellene csatázni.
2005	V/192	E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdúlj. –
2014	1008	E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdulj. – [A 891. sortól helyesírási jav.-ok 1989 és 1999 nyomán.]

2005 V/196 Mely érzi, hogy te születél uráúl,
u – /u – / u u /u –/u –/–
2014 1012 Mely érzi, hogy te születél urául,
u – /u – / u – u –/u –/–

[A krk nemcsak a ritmikailag kö zömbös, mai helyesírásunkkal nem egyező *-úl* ragot tartotta meg, de a K1860 jambusát – *te szü*letél – eltörlő kiadások sh-ját is. Így vált nála a tiszta jambikus sor ritmusa hibássá.]

2005 V/206 Ki velök tart, gyanús. Kiáltsatok
2014 1022 Ki vélök tart, gyanús. Kiáltsatok

2005 V/213 Melyért egy élten küzködém keresztül.
2014 1029 Melyért egy élten küszködém keresztül.

2005 V/220–221 Csak egyedül én voltam a bolond,
Hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.
2014 1036–1037 Csak egyedűl én voltam a bolond,
Hivén, hogy illyen népnek kell szabadság.

2005 V/228 Védelmemű̈l. / MÁSODIK DEMAGÓG Tedd meg…
2014 1044 Védelmemül. / MÁSODIK DEMAGÓG Tedd meg…

2005 V/233 Átláttad-é, hogy a bódúlt tömegnek
2014 1049 Átláttad-é, hogy a bódult tömegnek

2005 V/245 Más kinjait, csak élveket kivánva.
2014 1061 Más kínjait, csak élveket kivánva.

2005 V/251 Ki festett arccal a bordélyban ű̈l
2014 1067 Ki festett arccal a bordélyban ül

2005 V/253–255 Örű̈lj, mulass, tagadd meg az erényt. –
Vérpadra mostan, büntetésemű̈l.
Nem mintha aljast birtam volna tenni,
2014 1069–1071 Örülj, mulass, tagadd meg az erényt. –
Vérpadra mostan, büntetésemül.
Nem mintha aljast bírtam volna tenni,

2005 V/270 Neked, a mílyen fájdalmas nekem volt. –
2014 1086 Neked, amillyen fájdalmas nekem volt. – [Az 1022. sortól helyesírási jav.-ok 1989 és 1999 nyomán.]

HATODIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	VI/1	előtt *(Rómában. Nyilt csarnok …. HIPPIA és CLÚVIA kéjhölgyek*	
2014	1087	előtt *(Rómában. Nyílt csarnok ….…. Hippia és Cluvia kéjhölgyek*	
2005	VI/15	Az ujdonság bűbájos ingerével.	
2014	1101	Az újdonság bűbájos ingerével.	
2005	VI/33	Oly órát élvez, mílyet hasztalan	
2014	1119	Oly órát élvez, millyet hasztalan	
2005	VI/46–47	Örűljön, a ki él, vagy hogyha nem Tud is örűlni, legalább kaczagjon.	
2014	1132–1333	Örüljön, aki él, vagy hogyha nem Tud is örülni, legalább kacagjon.	
2005	VI/48	Rajta csak, vitézűl.	
2014	1134	Rajta csak, vitézül.	
2005	VI/66	Halld, e bolond még a szivről beszél! –	
2014	1152	Halld, e bolond még a szívről beszél! –	
2005	VI/75	Mi buja tűz, kellemmel egyesűlve!	
2014	1161	Mi buja tűz, kellemmel egyesülve!	
2005	VI/76	Szemed befogom im, ha ott leled	
2014	1162	Szemed befogom, ím, ha ott leled	
2005	VI/87	Költészetére fagylepelt borit.	
2014	1173	Költészetére fagylepelt borít.	[Az eddigi változtatások helyesírási jav.-ok 1989 és 1999 nyomán.]
2005	VI/116–118	Hideg vasat merit magába. – Örűljünk, okosabb világ van, Örűljünk, hogy mi élünk abban. –	
2014	1201–1203	Hideg vasat merít magába. – Örüljünk, okosabb világ van, Örüljünk, hogy mi élünk abban. –	[Az 1202–1203. sorok refrének, ugyanez a változtatás jellemző az 1211–1212. és 1219–1220. refrénsorokra, itt nem ismételjük kétszer.]
2005	VI/130	S egy-két ily őrűlt, ha akadna,	
2014	1216	S egy-két ily őrült, ha akadna,	

2005	VI/146	Ah, én is érzek ílyest.
2014	1232	Ah, én is érzek illyest.
2005	VI/148	Nem hallgatom a szük korlátu szót,
2014	1234	Nem hallgatom a szűkkorlátu szót,
2005	VI/155	Bocsáss meg, őrűlt álomnak varázsa
2014	1241	Bocsáss meg, őrült álomnak varázsa
2005	VI/157	El a zenével, tánccal, émelyit
2014	1243	El a zenével, tánccal, émelyít
2005	VI/161	után ut. …… *jajgatás hallik kivülről.)*
2014	1247	után ut. …… *jajgatás hallik kívülről.)*
2005	VI/163	Nehány őrűltet most feszítenek fel,
2014	1249	Nehány őrültet most feszítenek fel,
2005	VI/168	Koldús a dúst testvéreűl kivánja,
2014	1254	Koldús a dúst testvéreül kivánja,
2005	VI/176	után ut. …. *vonúl el tibiákkal … hallgatásba sűhyed.)*
2014	1262	után ut. …. *vonul el tibiákkal … hallgatásba süllyed.)*
2005	VI/177	Mint látom, itt a jókedv elborúlt.
2014	1263	Mint látom, itt a jókedv elborult.
2005	VI/181. sorban ut. *(Feléje sujtva poharát.)*	
2014	1267. sorban ut. *(Feléje sújtva poharát.)*	
2005	VI/182	No, majd hivok uj vendéget közénk.
	–183	Talán megifjúlt kedv is tér be véle.
2014	1268–	No, majd hivok új vendéget közénk.
	1269	Talán megifjult kedv is tér be véle.
2005	VI/190	után ut. .. *Péter apostol a kiséret közűl kilép.)*
2014	1276	után ut. ….. *Péter apostol a kíséret közül kilép.)*
2005	VI/198	Ha istennek hatalmas újja érint,
	–199	Gyáván hunyász, rútúl kétségb'eső.
2014	1284–	Ha Istennek hatalmas ujja érint,
	1285	Gyáván hunyász, rútul kétségb'eső.
2005	VI/201	Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körűl,
	–202	A város pusztúl, durva idegen nép
2014	1287–	Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körül,
	1288	A város pusztul, durva idegen nép
2005	VI/207	Utána a halvány gond, réműlet
2014	1293	Utána a halvány gond, rémület

2005	VI/220	Nézz csak körűl, mi pusztit városodban
2014	1306	Nézz csak körül, mi pusztít városodban
2005	VI/225	Ottan keresve tompúlt érzetöknek
2014	1311	Ottan keresve tompult érzetöknek
2005	VI/227	El fogsz pusztúlni, korcsúlt nemzedék,
2014	1313	El fogsz pusztulni, korcsult nemzedék,
2005	VI/232	Nem gyámolit ki sem közűletek,
2014	1318	Nem gyámolít ki sem közűletek,
2005	VI/242	előtt ut. *(Indúl.)*
2014	1328	előtt ut. *(Indul.)*
2005	VI/260	után ut. *kereszt feltűnik. …. városok pirja …. Távolról ábitatos..*
2014	1346	után ut. *kereszt feltűnik. ... városok pírja …. Távolról ábítatos…*
2005	VI/268	Az elkorcsúlt föld újra kezd születni.
2014	1354	Az elkorcsult föld újra kezd születni.
2005	VI/272	Tiporja el s istálót elhagyott
2014	1358	Tiporja el s istállót elhagyott
2005	VI/274	Az elsilányúlt, megfogyott erekbe.
2014	1360	Az elsilányult, megfogyott erekbe.
2005	VI/288	Fel hát csatázni, fel hát lelkesűlni
2014	1374	Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni
2005	VI/292	után ut. *(Péterre támaszkodva, indúl.)*
2014	1378	után ut. *(Péterre támaszkodva, indul.)*
2005	VI/293	Ah, a lehetlen lelkesit fel, Ádám!
2014	1379	Ah, a lehetlen lelkesít fel, Ádám!

HETEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	VII/5	Isméri a szerályok kéjeit.	
2014	1387	Isméri a szerájok kéjeit.	

2005	VII/11–12	Szeretetnek tanát, hogy elvadúlt Milljói, melyek közt szent bölcseje
2014	1393–1394	Szeretetnek tanát, hogy elvadult Milljói, mellyek közt szent bölcseje
2005	VII/16	S legott házunkra az üszök repűlt.
2014	1398	S legott házunkra az üszök repült.
2005	VII/32	Lesujtom. –
2014	1414	Lesújtom. –
2005	VII/36	Társak híjában ép olyan kicsinyes,
2014	1418	Társak híjában épp olyan kicsínyes,
2005	VII/39	Lám, lám, mivé silányúlt a nagy eszme,
2014	1421	Lám, lám, mivé silányult a nagy eszme,
2005	VII/53	De ílyen napnak jöttét kétleném,
2014	1435	De illyen napnak jöttét kétleném,
2005	VII/60–61	Már a pogány közt. Mig majd jobbra fordúl. Indúljatok, követni foglak én is,
2014	1442–1443	Már a pogány közt. Míg majd jobbra fordul. Induljatok, követni foglak én is,
2005	VII/78	Ládd, igy maradnak ránk a múlt idők
2014	1460	Ládd, így maradnak ránk a múlt idők
2005	VII/87	Exact fogalmat nem birván az elme,
2014	1469	Egzakt fogalmat nem bírván az elme,
2005	VII/107	után ut. … *kisérettel jő* ……. *eretnekeket kisérve,* …..
2014	1489	után ut. … *kísérettel jő* ……. *eretnekeket kísérve,* …..
2005	VII/115	Nem láttam ílyest ősi hegyeim közt.
2014	1497	Nem láttam illyest ősi hegyeim közt.
2005	VII/153	Lehet, mi ily haragra gyujthatá
2014	1535	Lehet, mi ily haragra gyújthatá
2005	VII/157	Ha kell, kard élén vagy lángon keresztűl
2014	1539	Ha kell, kard élén vagy lángon keresztül
2005	VII/179	Hát birtok-é egy Atanásiust?
2014	1561	Hát bírtok-é egy Athanásiust?

2005	VII/184	Az a kéjhölgy, kiről Szent János irt,
2014	1566	Az a kéjhölgy, kiről Szent János írt,
2005	VII/197	Vérünkből új csatárok születendnek,
2014	1579	Vérünkből új csatárok szűletendnek,
2005	VII/zsoltárok ut.	*(Ez alatt a patriarcha s a menet elvonúl. Néhány barát tractatusokkal a keresztesek közé vegyűl.)*
2014	1594 után ut.	*(Ezalatt a pátriárka s a menet elvonul. Néhány barát traktátusokkal a keresztesek közé vegyül.)*
2005	VII/205	Mehetni íly elszántan a halálba? –
2014	1599	Mehetni illy elszántan a halálba? –
2005	VII/209	Egy hang a szivben itél csak közöttük,
2014	1603	Egy hang a szívben ítél csak közöttük,
2005	VII/212	Mért is tünt csak szemembe mind e bűn!
2014	1606	Mért is tűnt csak szemembe mind e bűn!
2005	VII/244	Az útcza-léggel gondtalan szivandnak. –
2014	1638	Az utcaléggel gondtalan szivandnak. –
2005	VII/248	Őrűlt taglejtés vad kiséretében. –
2014	1642	Őrült taglejtés vad kiséretében. –
2005	VII/251	Kalauzúl minden kétségetekben,
2014	1645	Kalauzul minden kétségetekben,
2005	VII/256	Hogy a gazdag megválthat husz s nehány,
2014	1650	Hogy a gazdag megválthat húsz s nehány,
2005	VII/268 után ut.	*(ÉVA mint ISAURA s HELENE annak ….*
2014	1662 után ut.	*(Éva mint Izóra s Heléne, annak ….*
2005	VII/283–284	Hogy is lehet test így átszelleműlve, Ilyen nemesés íly imádatos. –
2014	1677–1678	Hogy is lehet test így átszellemülve, Ilyen nemes és illy imádatos, –
2005	VII/285	Átszelleműlt test! – Óh, a sors valóban
2014	1679	Átszellemült test! – Óh, a sors valóban
2005	VII/297	Elég sovány díj, s ílyet sem nyerek? –
2014	1691	Elég sovány díj, s illyet sem nyerek? –

2005	VII/305	Vagy háladatlan, igy is kárhozott. –
2014	1699	Vagy háladatlan, így is kárhozott. –
2005	VII/312	Hogy míg amaz tisztemben küzdni hiv,
2014	1706	Hogy míg amaz tisztemben küzdni hív,
2005	VII/351	Üvöltve, tüzzel-vassal, táborát.
2014	1745	Üvöltve, tűzzel-vassal, táborát.
2005	VII/353	És szent fogadást tön szűz Máriának,
2014	1747	És szent fogadást tőn Szűz Máriának,
2005	VII/357	Ez igéretre.
2014	1751	Ez ígéretre.
2005	VII/371	Uram, siess. Te nem birsz elbucsuzni,
2014	1765	Uram, siess. Te nem bírsz elbucsúzni,
2005	VII/374	Egy csókkal mérgét, oh hölgy, édesitsd meg.
2014	1768	Egy csókkal mérgét, óh, hölgy, édesítsd meg.
2005	VII/375	Lovag, mit kivánsz, – hallád eskümet.
2014	1769	Lovag, mit kívánsz, – hallád eskümet.
2005	VII/384	Ládd, ílyen őrült fajzat a tiéd,
2014	1778	Ládd, illyen őrült fajzat a tiéd,
2005	VII/387	Letörli a költészet himporát
2014	1781	Letörli a költészet hímporát

2005 VII/394 után ut. …. *Éva és Heléne az ablakon.)*

2014 1788 után ut. …. *Izóra és Heléne az ablakon.)* [A krk belenyúlt a szövegbe, mert „Évát ezúttal szerepnevén jelölte a költő.” (271. l. jegyz.) Szerintünk tökéletesen érthető a kiadások hagyománya. Ne javítsuk ki Madáchot!]

2005 VII/399–401 Csodálatos, minő őrűlt nemünk!
Ha az előitélettel szakit,
Vadállatúl rohan a kéj után,

2014 1793–1795 Csodálatos, minő őrült nemünk!
Ha az előitélettel szakít,
Vadállatul rohan a kéj után,

2005	VII/411	Helene, nézz ki, itten áll-e még?
2014	1805	Heléne, nézz ki, itten áll-e még?

2005	VII/414	Tekints körűl, nem áll-e ablakánál,
2014	1808	Tekints körül, nem áll-e ablakánál,
2005	VII/429	Testvéri csókkal minden lomb mögűl,
2014	1823	Testvéri csókkal minden lomb mögül,
2005	VII/zsoltár, 27.	Vigadjanak és örűljenek, kik …
2014	1843	Vigadjanak és örüljenek, kik …
2005	VII/445	Mílyen alakok!
2014	1851	Millyen alakok!
2005	VII/450	Véletlenűl mi kedves társaságba
2014	1856	Véletlenül mi kedves társaságba
2005	VII/459	után ut. *(A jelenések eltünnek.)*
2014	1865	után ut. *(A jelenések eltűnnek.)*

NYOLCADIK SZÍN

Ki-adás	Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
2005	VIII/1 előtt	… *Kepler íróasztalával* …	
2014	1897 előtt	… *Kepler íróasztalával* …	
2005	VIII/7	Az én időmben ünnep volt az ílyes,	
2014	1903	Az én időmben ünnep volt az illyes,	
2005	VIII/9	Ah, így fajúlnak el a jó idők. –	
2014	1905	Ah, így fajulnak el a jó idők. –	
2005	VIII/15	De e közönbös korban nem leend,	
2014	1911	De e közömbös korban nem leend,	
2005	VIII/19	Állitsd fel, Kepler, horoskópomat,	
2014	1915	Állítsd fel, Kepler, horoszkópomat,	
2005	VIII/35	A két planéta egyesűlt hatásán,	
2014	1931	A két planéta egyesült hatásán,	
2005	VIII/38	Száraz vizet, s azért nem létesűlt	
2014	1934	Száraz vizet, s azért nem létesült	

2005	VIII/43–44	Rosz hír kering az udvarban felőled, Hogy új tanoknak híveűl szegődtél,
2014	1939 – 1940	Rossz hír kering az udvarban felőled, Hogy új tanoknak híveül szegődtél,
2005	VIII/47	Legsúlyosb vád alatt börtönben űl,
2014	1943	Legsúlyosb vád alatt börtönben ül,
2005	VIII/49	Olyan nyakasan s ernyedetlenűl
2014	1945	Olyan nyakasan s ernyedetlenül
2005	VIII/54	Ne kíván kontárúl javítani. –
2014	1950	Ne kíván kontárul javítani. –
2005	VIII/57	S nemességed kétség-fölűl helyeztem,
2014	1953	S nemességed kétség fölül helyeztem,
2005	VIII/61	után ut. *(Ádám gondolatokba merűlve* ….
2014	1957	után ut. *(Ádám gondolatokba merülve* ….
2005	VIII/81	Ki vágyna ílyen körben változásra.
2014	1977	Ki vágyna illyen körben változásra.
2005	VIII/92	Szemébe keztyűt dobnom a merésznek.
2014	1988	Szemébe kesztyűt dobnom a merésznek.
2005	VIII/102	után ut. ….. *Ádám zsölyeszékbe dűl.* …
2014	1998	után ut. ….. *Ádám zsöllyeszékbe dűl.* …
2005	VIII/112	Királynét igy állítod udvarába.
2014	2008	Királynét így állítod udvarába.
2005	VIII/116	Időjóslást, horoskópot csinálok,
2014	2012	Időjóslást, horoszkópot csinálok,
2005	VIII/119	Pirúlnom kell, mert rosszabbá levék,
2014	2015	Pirulnom kell, mert rosszabbá levék,
2005	VIII/123	Hová teszem, mit bűndijúl kapok?
2014	2019	Hová teszem, mit bűndijul kapok?
2005	VIII/141	Hol van nemesség, más ezen kivűl?
2014	2037	Hol van nemesség, más ezen kivül?

2005	VIII/168	után ut. …. *Éva meghatva símogatja.)*
2014	2064	után ut. …. *Éva meghatva simogatja.)*
2005	VIII/177	Minő csodás kevercse rosz s nemesnek
2014	2073	Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
2005	VIII/180	Mig bűne a koré, mely szülte őt.
2014	2076	Míg bűne a koré, mely szülte őt.
2005	VIII/183	Vagyon szükségem, készits íziben.
2014	2079	Vagyon szükségem, készíts íziben.
,		
2005	VIII/190	Fénylő csillag, mely feltünt a családnak,
2014	2086	Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak,
2005	VIII/213	E törpe korban így kell lelkesűlni
2014	2109	E törpe korban így kell lelkesülni
2005	VIII/235	Szemébe néz az elavúlt lomoknak,
2014	2131	Szemébe néz az elavult lomoknak,

KILENCEDIK SZÍN

Ki-adás	Sor-szám	szöveg [megjegyzés]
2005	IX/8	E szó: „reszkessetek!” – s megsemmisűlnek. –
2014	2148	E szó: „reszkessetek!” – s megsemmisülnek. –
2005	IX/41 után ut.	*(Az ujonczok közűl EGY TISZT kilép.)*
2014	2181 után ut.	*(Az újoncok közül egy tiszt kilép.)*
2005	IX/45	Előbb a harczok szinhelyén szerezz.
2014	2185	Előbb a harcok színhelyén szerezz.
2005	IX/55	Nem bizol bennem, látom, hát tanúlj
2014	2195	Nem bízol bennem, látom, hát tanulj
2005	IX/59	után ut. *(Az ujonczhad elléptet.)*
2014	2199	után ut. *(Az újonchad elléptet.)*
2005	IX/62–63	Nem ellenség, mely által esni is disz, De mely rejtekből orvúl leskedik
2014	2202–2203	Nem ellenség, mely által esni is dísz, De mely rejtekből orvul leskedik

2005 IX/65 Mutasd meg újjal, és halál reá!
2014 2205 Mutasd meg ujjal, és halál reá!

2005 IX/72 után *(A néptömeg indúl a börtönökbe.)*
2014 2212 után *(A néptömeg indul a börtönökbe.)*

2005 IX/74 A büszhödt lég, mely elmét, izmot öl,
2014 2214 A bűzhödt lég, mely elmét, izmot öl,

2005 IX/82 után *Ez alatt nehány SANS-CULOTTE egy ifjú MARQUIST*
2014 2222 után *Ezalatt néhány sans-culotte egy ifjú márkit* [A krk itt 1861 szerint írta a jelzőket, 1863-ban *néhány* és *ifju* szerepelt.]

2005 IX/92 Elárulod a hont, ha el nem itélsz;
2014 2232 Elárulod a hont, ha el nem ítélsz;

2005 IX/94 Ki vagy te, hogy Dantonnal igy beszélsz? –
2014 2234 Ki vagy te, hogy Dantonnal így beszélsz? –

2005 IX/99 *E guillotíne – is szinte hallgatózik.* –
2014 2239 E guillotíne is szinte hallgatózik. – [A sorba beékelődött gondolatjel (bár az inkább kötőjel) valóban szerepel a K-ban, Tolnai 1924-ben kötőjelként is teszi a szö vegbe, Kerényi 1989-ben jár el logikusan, amikor el hagyja az értelem- és értelmezésrontó írásjelet.]

2005 IX/129 E vér közt úgy gyötör az egyedűllét,
2014 2269 E vér közt úgy gyötör az egyedüllét,

2005 IX/138 Az rá nem ér körűltekinteni. –
2014 2278 Az rá nem ér körültekinteni. –

2005 IX/144 Egy Catilinát, egy Brutust vezet?
2014 2284 Egy Catilínát, egy Brutust vezet?

2005 IX/164 Hagyd el tehát avúlt eszményidet,
2014 2304 Hagyd el tehát avult eszményidet,

2005 IX/169 Mártirja. Oh Danton, magasztosabb
2014 2309 Mártírja. Óh, Danton, magasztosabb

2005 IX/186 után ut. .. *láncsákon nehány véres főt hurczolva* …
2014 2326 után ut. … *lándzsákon nehány véres főt hurcolva*…

2005	IX/188	előtt EGY SANS-CULOTTE *(Gyűrűt adva Ádámnak.)*
2014	2328	előtt EGY SANS-CULOTTE *(Gyűrűt adva Dantonnak.)* [A krk az 1788. sor után ismét belenyúlt a szövegbe, mert kifogásolta, hogy az utasításban Ádámot szerepnevén jelöli a költő. (345 l. jegyz.) Szerintünk tökéletesen érthető a kiadások hagyománya. Ne javítsuk ki Madáchot!]
2005	IX/195	után …*egy véres fejjel Ádámhoz rohan.)*
2014	2335	után …*egy véres fejjel Dantonhoz rohan.)* [Ld. az előző jegyz.!]
2005	IX/196	Danton! tekints ez öszveesküvőre,
2014	2236	Danton! tekints ez összeesküvőre, [Az öszve szót mind 1924T, mind 1989KF modernizálta, komikus hatást keltene visszaállítani, dacára, hogy ennek nincs előzménye az első kiadásokban.]
2005	IX/205	Kékvér aristocrataúl szegődtél,
2014	2345	Kékvér arisztokrataul szegődtél,
2005	IX/209	Végig borzongat; elfordúl szemem.
2014	2349	Végigborzongat; elfordul szemem.
2005	IX/236	Vágyódásért a zsarnok uralomra.
2014	2376	Vágyódásért a zsarnok úralomra.
2005	IX/241	után *(Körűl veszik s elfogják.)*
2014	2381	után *(Körülveszik s elfogják.)*

TIZEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg [megjegyzés]
2005	X/1 előtt	színhely ... *ÁDÁM ismét mint KEPLER, íróasztalára … A reg szürkűl.)*
2014		színhely ... *Ádám ismét mint Kepler, íróasztalára … A reg szürkül.)*
2005	X/4	E hitvány korban, megvénűlt kebelnek
2014	2394	E hitvány korban, megvénült kebelnek
2005	X/6	Mi nagyszerű kép tárúlt fel szememnek!
2014	2396	Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
2005	X/12	Óh, mért ébredtem? hogy körűltekintve,

2014 2402 Óh, mért ébredtem? hogy körültekintve,

2005 X/19 Fel mersz szólitni férjem gyilkosáúl.
2014 2409 Fel mersz szólítni férjem gyilkosául.

2005 X/21 Kit szíved ideáljaúl hazudsz.
2014 2411 Kit szíved ideáljaul hazudsz.

2005 X/37 Ez ismét túlzás. Gúnytárgyúl leszünk
2014 2427 Ez ismét túlzás. Gúnytárgyul leszünk

2005 X/42 A nyomorúlt! –
2014 2432 A nyomorult! –

2005 X/46 A rosz anyagnál. Ezt ledöntheti
2014 2436 A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti

2005 X/49 Tisztúlva mindig, méltóságosan,
2014 2439 Tisztulva mindig, méltóságosan,

2005 X/55 Pirúlnom kell, ha dicsérnek ezért.
2014 2445 Pirulnom kell, ha dicsérnek ezért.

2005 X/63–64 közt ut. *(EGY TANITVÁNY gyors léptekkel jő* ….
2014 2553–54 közt ut. *(Egy tanítvány gyors léptekkel jő* ….. [2005-ben a TANITVÁNY szereplőnév minden alkalommal rövid i-vel van szedve, így a X. szín 64., 70., 81., 95., 97., 117., 129., 136. és 153. sora előtt egyaránt. 2014-es kiadásunkban nem láttuk indokát egy he lyesírási hibás szereplőnevet tízszer hibásan leírni, nem vehettük mintául a krk-t.]

2005 X/78 Ha súlyától nem dűlne öszve kebled,
2014 2468 Ha súlyától nem dűlne össze kebled, [Ld. fentebb a 2236. sor jegyzetét!]

2005 X/103 Agyrémekkel himzett világa közt.
2014 2493 Agyrémekkel hímzett világa közt.

2005 X/108 A vigjátékon, amidőn belátod,
2014 2498 A vígjátékon, amidőn belátod,

2005 X/110 Mert míg szorúlt kebellel és remegve
2014 2500 Mert míg szorult kebellel és remegve

2005	X/115	Utunkba, szentséges kegyeletűl
	–116	Védő a már megalakúlt hatalmat. –
2014	2505–	Utunkba, szentséges kegyeletül
	2506	Védő a már megalakult hatalmat. –
2005	X/125	Ottan hagy útat, ahol nyilt a tér.
	–126	S a tant, mely most őrűltséghez vezet
2014	2515 –	Ottan hagy útat, ahol nyílt a tér.
	2516	S a tant, mely most őrültséghez vezet
2005	X/128	Bár nem tanúlja senki, minden érti.
2014	2518	Bár nem tanulja senki, minden érti.
2005	X/133	S azt bétanúlni még is csak szabály kell.
2014	2523	S azt bétanulni mégiscsak szabály kell.
2005	X/141	Mi a nélkűl csupán halott csinálmány.
2014	2531	Mi anélkül csupán halott csinálmány.
2005	X/151	Nyügűl talán, de szárnyakúl soha
2014	2541	Nyügűl talán, de szárnyakul soha
2005	X/163	Fogd hát e sárgúlt pergamenteket,
	–164	E fóliánsokat, miken penész űl,
2014	2553–	Fogd hát e sárgult pergamenteket,
	2554	E fóliánsokat, miken penész ül,
2005	X/168	Ezek viszik mult századok hibáit
2014	2558	Ezek viszik múlt századok hibáit
2005	X/171	Miért tanúlnád mindig, hogy mi a dal,
2014	2561	Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,

TIZENEGYEDIK SZÍN

Ki-adás	Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
2005	XI/1	előtt ut. …… *halk zenétől kisérve.)*	
2014	2574	előtt ut. …… *halk zenétől kísérve.)*	
2005	XI/29	Igy hallja azt az isten is, azért	
2014	2603	Így hallja azt az Isten is, azért	
2005	XI/38	Hagy a jövőre, kínzó átokúl.	
2014	2611	Hagy a jövőre, kínzó átokul.	

2005 XI/52 Helyette minden úgy el van lapúlva. –
2014 2625 Helyette minden úgy el van lapulva. –

2005 XI/76 Azt féltened. Mig létez az anyag,
2014 2649 Azt féltened. Míg létez az anyag,

2005 XI/78 Tagadásúl, mely véle harcban áll.
2014 2651 Tagadásul, mely véle harcban áll.

2005 XI/82 Tagadásúl költészet és nagy eszme.
2014 2655 Tagadásul költészet és nagy eszme.

2005 XI/86 Hol múlt idők ábrándja leng körűl.
2014 2659 Hol múlt idők ábrándja leng körül.

2005 XI/89 után ut. …. *munkásokúl öltözve kilépnek* ……
sokadalomba vegyűlvén. – … melyen majom űl…
2014 2662 után ut. …. *munkásokul öltözve kilépnek* ……
sokadalomba vegyülvén. – … melyen majom ül ….

2005 XI/99 után ut *(Tolongás a bódé körűl.)*
2014 2672 után ut *(Tolongás a bódé körül.)*

2005 XI/130 Ki életúnt, s felkötteti magát.
2014 2703 Ki életunt, s felkötteti magát.

2005 XI/143 után ut. *(KÉT POLGÁRLEÁNY együtt jő.)*
2014 2716 után ut. *(Két polgárlány együtt jő.)* [A szereplőnév mindig polgárlány, a K-ban, 1924-, 1989- és 1999- ben is, 2005 az első két kiadás megoldásához ragaszkodott.]

2005 XI/146 A mái férfi ílyesmit csupán
2014 2719 A mái férfi illyesmit csupán

2005 XI/148 Még úgy se, nincs többé izlése már
2014 2721 Még úgy se, nincs többé ízlése már

2005 XI/159 Savanyu borral s rosz zenével a nép.
2014 2732 Savanyu borral s rossz zenével a nép.

2005 XI/175 Igy mersz beszélni?
2014 2748 Így mersz beszélni?

2005 XI/184 után ut. … *KÉT KOLDÚS civódva jő.)*

2014 2757 után ut. … *Két koldus civódva jő.)* [A KOLDUS mint szereplőnév minden esetben hosszú ú-val a 2005 krk-ban. Így a XI/185., 186. és a 188. sor előtt egyaránt.]

2005 XI/186 Könyörűlj rajtam, másként meghalok,
2014 2759 Könyörülj rajtam, másként meghalok,

2005 XI/188 Igaz koldús sem vagy hát eszerint,
2014 2761 Igaz koldus sem vagy hát eszerint,

2005 XI/203 után ut.-ok *(Egy ifjúhoz simúl.)*
[majd:] *(A mulatók nézésébe merűlve.)*
2014 2776 után ut.-ok *(Egy ifjúhoz simul.)*
[majd:] *(A mulatók nézésébe merülve.)*

2005 XI/207 Űl, úgy lehet fövény, mint színarany. –
2014 2780 Ül, úgy lehet fövény, mint színarany. –

2005 XI/219 után ut. *(Még mindig a szemlélethe merűlve.)*
2014 2792 után ut. *(Még mindig a szemlélethe merülve.)*

2005 XI/220 Ah, ílyen gondos filozófiát
2014 2793 Ah, illyen gondos filozófiát

2005 XI/226 Mi örömem telik most bennetek [A , hiányzik.]
2014 2799 Mi örömem telik most bennetek,

2005 XI/233
és 235 előtt [szereplőnév:] ÁRÚS
2014 2806 és
2808 előtt [szereplőnév:] ÁRUS

2005 XI/235 Ne hígyen néki, rosz mértéke van,
2014 2808 Ne higgyen néki, rossz mértéke van,

2005 XI/238 Tartasz le, míg az üdv, megtestesűlten,
2014 2811 Tartasz le, míg az üdv, megtestesülten,

2005 XI/253 Izlésedet hogy mindig felkutassa,
2014 2826 Ízlésedet hogy mindig felkutassa,

2005 XI/255 Igy beszél
2014 2828 Így beszél

2005 XI/263 Minő méltóság, mílyen szűz-erény;
2014 2836 Minő méltóság, millyen szűz-erény;

2005	XI/267	után ut. … *mézeskalács-szívet nyujt neki.)*
2014	2840	után ut. … *mézeskalács-szívet nyújt neki.)*
2005	XI/269	Fogadja el kezemből szivesen.
2014	2842	Fogadja el kezemből szívesen.
2005	XI/302	Ha nem tágúl.
2014	2875	Ha nem tágul.
2005	XI/306	Dehogy tünt! hát az a mézeskalács,
	-307	Virágcsokor, az a tánc, galylugos,
2014	2879–	Dehogy tűnt! hát az a mézeskalács,
	2880	Virágcsokor, az a tánc, gallylugos,
2005	XI/315	Épp itt jő néhány ílyen czimbora. –
2014	2888	Épp itt jő néhány illyen cimbora. –
2005	XI/315	után ut. *(Néhány TANÚLÓ jő sétálva.)*
2014	2888	után ut. *(Néhány tanuló jő sétálva.)* Ezután a krk-ban minden TANULÓ szereplőnév hosszú Ú-val íródott. Ld. e neveket a XI/316, 318, 320, 322, 328 és a 329 sorok előtt!]
2005	XI/341	Árúm jóságát kell megvesztegetnem.
2014	2914	Árum jóságát kell megvesztegetnem.
2005	XI/346	De hát ki mondja, hogy nősűljenek,
2014	2919	De hát ki mondja, hogy nősüljenek,
2005	XI/355	Segits, hogy meghallgasson.
2014	2928	Segíts, hogy meghallgasson.
2005	XI/362	Álarcz alatt a nép közé vegyűlni,
2014	2935	Álarc alatt a nép közé vegyülni,
2005	XI/383	Félrébb az utból! – tisztelet nekem,
2014	2956	Félrébb az útból! – tisztelet nekem,
2005	XI/393	Természete, ha fél, s kerűlni vágyik,
2014	2966	Természete, ha fél, s kerülni vágyik,
2005	XI/416	Ah, mily szerencse. – Mílyen drága vétel.
2014	2989	Ah, mily szerencse. – Millyen drága vétel.

2005	XI/420	Ne üdvözűljek, hogyha nem igaz.
2014	2993	Ne üdvözüljek, hogyha nem igaz.
2005	XI/445	után ut. *(A nyegle ezalatt elvonúl.)*
2014	3018	után ut. *(A nyegle ezalatt elvonul.)*
2005	XI/458	után ut. … *taligán a színen keresztűl,* …
2014	3031	után ut. … *taligán a színen keresztül,* …
2005	XI/473	Vigan, pajtás! – mártirként vérzel el,
2014	3046	Vigan, pajtás! – mártírként vérzel el,
2005	XI/480	Most itt viszik – a vén Lovel megőrűlt. –
2014	3053	Most itt viszik – a vén Lovel megőrült. –
2005	XI/484	S tedd, hogy ne értsem. Őrűljek meg inkább.
2014	3057	S tedd, hogy ne értsem. Őrüljek meg inkább.
2005	XI/485	Ne félj, ne félj, meg léssz boszúlva egykor.
2014	3058	Ne félj, ne félj, meg léssz boszulva egykor.
2005	XI/486	után ut. *(Az elitélt elhalad kiséretével.)*
2014	3059	után ut. *(Az elítélt elhalad kíséretével.)*
2005	XI/500	A rosszat, mert rosz, senki nem cselekszi,
2014	3073	A rosszat, mert rossz, senki nem cselekszi,
2005	XI/503	A törvénytúdós szélyelvágja a
2014	3076	A törvénytúdós széjjelvágja a
2005	XI/515	Segitség!
2014	3088	Segítség!
2005	XI/518	El tőlem, el! segitség, irgalom!
2014	3091	El tőlem, el! segítség, irgalom!
–		
2014	3093	Így meggyaláztak egy becsűletes nőt. –
2005	XI/520	után ut. *(A nép csoportosúlni kezd,* …...
2014	3093	után ut. *(A nép csoportosulni kezd,* ……
2005	XI/524	Ádám, fel innen, itt nem jó mulatni.
2014	3097	Ádám, el innen, itt nem jó mulatni [Ld. a szinoptikus kiadással kapcsolatos bevezető jegyzetünket kiadásunkban!]

2005	XI/524	után ut. *(A Towerbe tünnek, s míg lent…*
2014	3097	után ut. *(A Towerbe tűnnek, s míg lent…*
2005	XI/549	után ut. *(Besötétűl. …. csoportozattá alakúl, .., azt körültánczolja, míg ……*
2014	3122	után ut. *(Besötétül. …. csoportozattá alakul, .., azt körültáncolja, míg ……*
2005	XI/557	után ut. *(A lélekharang megcsendűl.)*
2014	3130	után ut. *(A lélekharang megcsendül.)*
2005	XI/574	előtt szereplőnév TANÚLÓ.
2014	3147	előtt szereplőnév TANULÓ
2005	XI/577	S egy rosz gödörben megbukom. –
2014	3150	S egy rossz gödörben megbukom. –
2005	XI/591	után ut. …. *dicsőűlten felemelkedik.)*
2014	3164	után ut. …. *dicsőülten felemelkedik.)*

TIZENKETTEDIK SZÍN

Ki-adás	Sor-szám	szöveg	[megjegyzés]
2005	XII/1	előttt ut. *(U alakra épűlt nagyszerű falanszter…*	
2014	3166	előtt ut. *(U alakra épült nagyszerű falanszter…*	
2005	XII/4	Előitélet szűlte egykor azt,	
2014	3169	Előitélet szülte egykor azt,	
2005	XII/10	Beteljesűlt hát lelkem ideálja,	
2014	3175	Beteljesült hát lelkem ideálja,	
2005	XII/24	Koránse hidd, de kandivá levék:	
2014	3189	Korántse hidd, de kandivá levék:	
2005	XII/65	Igaz. – Tudom jól, hogy kell olyan is,	
2014	3230	Igaz. – Tudom jól, hogy kell ollyan is,	[A krk rontja a jambust, 1863 nyomán.]
2005	XII/85	Te jól választád kedvencz tárgyadúl	
2014	3250	Te jól választád kedvenc tárgyadul	
2005	XII/96	Ez *ló*, de korcsúlt fajta, mondhatom,	

2014	3261	Ez *ló*, de korcsult fajta, mondhatom,
2005	XII/119	A disznó és a birka, de koránse’
2014	3284	A disznó és a birka, de korántse
2005	XII/122	*Az* élő zsír, *ez* hús- s gyapjutömeg,
2014	3287	*Az* élő zsír, *ez* hús- s gyapjútömeg,
2005	XII/126–127	Nézzétek, mílyen roppant széndarab: Egész hegyek valának íly anyagból,
2014	3291–3292	Nézzétek, millyen roppant széndarab: Egész hegyek valának illy anyagból,
2005	XII/146	Lássuk tehát az ős növényzetet,
2014	3311	Lássuk tehát az ős növényzetet. [2005 krk lapalji jegyz.: *sorvégi vesszőjét sh-nak tekintettük, ezért K és 61 alapján jav.* 489. l. Egyet értünk, de akkor miért nem javította a megállapított szövegben?]
2005	XII/148	Nyilt a világon. Hasztalan virág,
2014	3313	Nyílt a világon. Hasztalan virág,
2005	XII/163	Homérnak hivták. Ábrándos világot
2014	3328	Homérnak hívták. Ábrándos világot
2005	XII/169	Hát fenmaradt még e nehány levél
2014	3334	Hát fennmaradt még e nehány levél
2005	XII/171	S nem birja mégis lángra gyujtani
2014	3336	S nem bírja mégis lángra gyújtani
2005	XII/197	S mig az csalárdul idealisált,
2014	3362	S mig az csalárdul ídealizált,
2005	XII/200	E százszerű tárgy, mílyen czifra mind,
2014	3365	E százszerű tárgy, millyen cifra mind,
2005	XII/215	Ha küzdni vágyik és körűltekint
2014	3380	Ha küzdni vágyik és körültekint
2005	XII/224	Valóban, ily eszmék megérdemelnék
2014	3389	Valóban, illy eszmék megérdemelnék
2005	XII/233	Költött tehát meggondolatlanúl,
2014	3398	Költött tehát meggondolatlanul,

2005	XII/240–	Négy ezred év után a nap kihűl,
	243	Növényeket nem szűl többé a föld;
		Ez a négy ezred év hát a mienk,
		Hogy a napot pótolni megtanúljuk.
2014	3405 –	Négy ezredév után a nap kihűl,
	3408	Növényeket nem szül többé a föld;
		Ez a négy ezredév hát a mienk,
		Hogy a napot pótolni megtanuljuk.
2005	XII/254–	De hogyha sikerűlne is müved,
	255	Mi szörny lesz az, mint szótlan gondolat,
2014	3419–	De hogyha sikerülne is müved,
	3420	Mi szörny lesz az, mi szótlan gondolat,
2005	XII/267	Mind összevág, és kényszerűlve lesz
2014	3432	Mind összevág, és kényszerülve lesz
2005	XII/269	Bámúllak, túdós! Még csak azt nem értem,
2014	3434	Bámullak, túdós! Még csak azt nem értem,
2005	XII/274–	Ah, értem, mondd csak el, min alapúl?
	275	Min alapúl? törvény, mert úgy vagyon,
2014	3439–	Ah, értem, mondd csak el, min alapul?
	3440	Min alapul? törvény, mert úgy vagyon,
2005	XII/299	után ut. … *a lombik felett lebegő füst sűrűdni kezd…*
2014	3464	után ut. … *a lombik felett lebegő füst sűrűdni kezd…*
2005	XII/306	Őrűlt roham. Ah, aggódom miattad.
2014	3471	Őrült roham. Ah, aggódom miattad.
2005	XII/310	Végzetnek hivták hajdanán.
2014	3475	Végzetnek hívták hajdanán.
2005	XII/311	S kevésbbé szégyenítő volt hatalma
2014	3476	S kevésbé szégyenítő volt hatalma
2005	XII/324–	Szikrázva, bőgve a vadúlt elem,
	325	A láng ezer nyelvével vesz körűl,
2014	3489–	Szikrázva, bőgve a vadult elem,
	3490	A láng ezer nyelvével vesz körül,
2005	XII/337	Ok nélkűl, merthogy nem panaszkodom? –
2014	3502	Ok nélkül, merthogy nem panaszkodom? –

2005	XII/342	Alakzata sem e rosz hajlamot,
2014	3507	Alakzata sem e rossz hajlamot,
2005	XII/345	Gyógyitni fognak, a míg megszelídűlsz.
2014	3510	Gyógyítni fognak, amíg megszelídülsz.
2005	XII/348	Bir-é a rosz rend, a theória
2014	3513	Bir-é a rossz rend, a teória
2005	XII/350	Csak gátjaúl van, s fel sem ismeri.
2014	3515	Csak gátjaul van, s fel sem ismeri.
2005	XII/352–	Úgy elmerűltél álomképeidben,
	353	Hogy a rádbizott marha kárba ment.
2014	3517–	Úgy elmerültél álomképeidben,
	3518	Hogy a rádbízott marha kárba ment.
2005	XII/359	Rendetlenűl hagyád el műhelyed.
2014	3524	Rendetlenül hagyád el műhelyed.
2005	XII/362–	Soká könyörgtem, hagyják módositnom,
	363	Engedjék, hogy véssek rá holmi diszt,
2014	3527–	Soká könyörgtem, hagyják módosítnom,
	3528	Engedjék, hogy véssek rá holmi díszt,
2005	XII/367	S otthagytam a kint, ott a műhelyet.
2014	3532	S otthagytam a kínt, ott a műhelyet.
2005	XII/398	Hozzá ne nyulj! e gyermek az enyém:
2014	3563	Hozzá ne nyúlj! e gyermek az enyém:
2005	XII/407	A száz egyenlő idegen között?
2014	3572	A száz egyenlő ídegen között?
2005	XII/414	Minden vivmánya a szent tudománynak.
2014	3579	Minden vívmánya a szent tudománynak.
2005	XII/419	Álomkép, ne mozdúlj!
2014	3584	Álomkép, ne mozdulj!
2005	XII/435	Ez őrűlés; mi józanságtokat
2014	3600	Ez őrülés; mi józanságtokat
2005	XII/438	Melynek higadt gond korlátot nem ir. –

2014	3603	Melynek higadt gond korlátot nem ír. –
2005	XII/445	után ut. *(Elsülyednek.)*
2014	3610	után ut. *(Elsüllyednek.)*

TIZENHARMADIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	XIII/1	előtt ut. *(Az ür. …. mindíg kisebbedve, mignem csillagúl tünik csak fel, a többiek közé vegyűlten. …….. röpűlve.)*	
2014	3611	előtt ut. *(Az űr. … mindég kisebbedve, mígnem csillagul tűnik csak fel, a többiek közé vegyülten. …… röpülve.)*	
2005	XIII/17	Jellem nélkűli siksággá lapult.	
2014	3627	Jellem nélkűli síksággá lapult.	
2005	XIII/19	Most már a szirt törpül le rosz göröngygyé,	
2014	3629	Most már a szirt törpül le rossz görönggyé,	
2005	XIII/22	Mi nyomorú párázattá silányúl.	
2014	3632	Mi nyomorú párázattá silányul.	
2005	XIII/35	Szerelem és küzdés nélkűl mit ér	
2014	3645	Szerelem és küzdés nélkül mit ér	
2005	XIII/42	De, hajh, mi ez, lélekzetem szorúl,	
2014	3652	De, hajh, mi ez, lélegzetem szorul,	
2005	XIII/51	Mint ázalag féreg, mely csöp vizében	
2014	3661	Mint ázalagféreg, mely csöpp vizében	
2005	XIII/61	A végtelen ürben keringeni,	
2014	3671	A végtelen űrben keringeni,	
2005	XIII/66	És minden érzés, mely benned feszűl, csak	
2014	3676	És minden érzés, mely benned feszül, csak	
2005	XIII/79	S jegeczűl tán, mi itten nőve-nő. –	
2014	3689	S jegecül tán, mi itten nőve nő. –	
2005	XIII/80	Nem tántoritsz el, lelkem felfelé tör. –	
2014	3690	Nem tántorítsz el, lelkem felfelé tör. –	
2005	XIII/85	Hogy megközelitsd őt – s elront kicsányűl. –	

2014	3695	Hogy megközelítsd őt – s elront kicsínyül. –
2005	XIII/90	Szentelt pecsét az, feltartá az Ur
2014	3700	Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
2005	XIII/92	után ut. … *egy sikoltással megmerevűl.)*
2014	3702	után ut. … *egy sikoltással megmerevül.)*
2005	XIII/95	Az ürben, új bolygóként, mellyen újra
2014	3705	Az űrben, új bolygóként, mellyen újra
2005	XIII/103	Oly iszonyatos az, megsemmisűlni. – – –
2014	3713	Oly iszonyatos az, megsemmisülni. – – –
2005	XIII/111	Korán se vonz ily dőre képzelet,
2014	3721	Korántse vonz ily dőre képzelet,
2005	XIII/125	Nem vesztél-é el hitmártir gyanánt,
2014	3735	Nem vesztél-é el hitmártír gyanánt,
2005	XIII/131	Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
2014	3741	Mindegy, kereszt vagy túdomány, szabadság
2005	XIII/136	Ki felszámolta, hogy négyezredévre
2014	3746	Ki felszámolta, hogy négy ezredévre
2005	XIII/150	Fogok fellelkesűlni.
2014	3760	Fogok fellelkesülni.

TIZENNEGYEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
2005	XIV/1	előtt ut. *(Hóval és jéggel borított … Az előtéren nehány korcs nyír, boróka …*	
2014	3761	előtt ut. *(Hóval és jéggel borított … Az előtéren nehány korcs nyír, boróka …*	
2005	XIV/3	Csak egy-egy fóka ver zajt, vizbe bukva,	
2014	3763	Csak egy-egy fóka ver zajt, vízbe bukva,	
2005	XIV/6	Korcsúlt bokor leng a zuzmók között,	
2014	3766	Korcsult bokor leng a zuzmók között,	
2005	XIV/9	Oda vezess, hol pálmafák virúlnak,	

2014 3769 Oda vezess, hol pálmafák virulnak,

2005 XIV/28 Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen.
2014 3788 Nagyság nélkűl és könnyre érdemetlen.

2005 XIV/33 Ne kivánj állni végre mint tanú
2014 3793 Ne kívánj állni végre mint tanú [A sor 1863-ban került Szász kifogása nyomán a szövegbe. KOZOCSA tanulmányában a szó hosszú í-vel áll – 372. l. –, 2005 krk a jambusgyilkos megoldást választja.]

2005 XIV/53 után ut. *(Egy ESZKIMÓ a galibából kilép, fókavadászatra felkészűlten.)*
2014 3813 után ut. *(Egy eszkimó a galibából kilép, fókavadászatra felkészülten.)*

2005 XIV/61 után ut. *(Vissza akar vonúlni.)*
2014 3821 után ut. *(Vissza akar vonulni.)*

2005 XIV/62. sorban ut. *(Leborúlva.)*
2014 3822. sorban ut. *(Leborulva.)*

2005 XIV/80 Inségemben hogy fel mertem sohajtni
2014 3840 Ínségemben hogy fel mertem sohajtni

2005 XIV/84–85 Im, nagy isten,
Tekints le és pirúlj, mi nyomorúlt,
2014 3844–3845 Ím, nagy Isten,
Tekints le és pirulj, mi nyomorult,

2005 XIV/91 A jóllakotté, mig itt társadé
2014 3852 A jóllakotté, míg itt társadé

2005 XIV/105 Vagy oly körűlmény dőre magzata,
2014 3865 Vagy oly körülmény dőre magzata,

2005 XIV/111 Táplálkozik ollyan köztársaságban,
2014 3871 Táplálkozik olyan köztársaságban,

2005 XIV/135 S az sujtja átkát a dúló merészre?
2014 3895 S az sújtja átkát a dúló merészre?

2005 XIV/138 Elposhad tán egy büzhödt laktanyában. –
2014 3898 Elposhad tán egy bűzhödt laktanyában. –

2005	XIV/142	Bárgyút vakit csak, a ki úgysem érzi
2014	3902	Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
2005	XIV/152	Mindég kerűlnek újak; s oly kevés
2014	3912	Mindég kerülnek újak; s oly kevés
2005	XIV/157	Nem akarom meglátni, mert ha sűlyedt
2014	3917	Nem akarom meglátni, mert ha süllyedt
2005	XIV/161	Költészet, hogyha sűlyedt, torzalak lesz,
2014	3921	Költészet, hogyha süllyedt, torzalak lesz,
2005	XIV/162	után ut. … *Ádám mereven bámúl,* …
2014	3922	után ut. …. *Ádám mereven bámul,* …
2005	XIV/164	Öleld meg hát, hisz e becsületes
2014	3924	Öleld meg hát, hisz e becsűletes
2005	XIV/172	után ut. *(Éva Ádám nyakába borúl,* …
2014	3932	után ut. *(Éva Ádám nyakába borul,* …
2005	XIV/174	Segitség, Lucifer! el innen, el,
2014	3934	Segítség, Lucifer! el innen, el,

TIZENÖTÖDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg [megjegyzés]
2005	XV/1	előtt ut. … *álmélkodva körűlnéz.* …
2014	3940	előtt ut. … *álmélkodva körülnéz.* …
2005	XV/2	Körűltem minden úgy él, úgy mosolyg,
2014	3942	Körültem minden úgy él, úgy mosolyg,
2005	XV/22	Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre. –
2014	3961	Te eszköz vagy csak, mellyet hajt előre. –
2005	XV/37	Mely vércsében s macskában bir csak élni,
2014	3976	Mely vércsében s macskában bír csak élni,
2005	XV/40	Sem egy, sem más egér nincs kitüzve
2014	3979	Sem egy, sem más egér nincs kitűzve
2005	XV/57	Bünt és erényt arányosan vezet,
2014	3996	Bűnt és erényt arányosan vezet,

2005	XV/61	Bár százszor mondja a sors: Eddig élj:
2014	4000	Bár százszor mondja a sors: eddig élj,
2005	XV/83	Most biztositva áll már: a jövő. –
2014	4022	Most biztosítva áll már: a jövő. –
2005	XV/87	Uram, legyőztél. Im, porban vagyok
2014	4026	Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok,
2005	XV/95	Az hoz földedre minden bünt s nyomort.
2014	4034	Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.
2005	XV/100	sorban ut. … *AZ ÚR dicsőűlten* …
2014	4039	sorban ut. … *az Úr dicsőülten* …
2005	XV/107	sorban ut. *(Indúl.)*
2014	4046	sorban ut. *(Indul.)*
2005	XV/115	Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztúlt,
2014	4054	Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
2005	XV/136	Mig most, jövőd ködön csillogva át,
2014	4075	Míg most, jövőd ködön csillogva át,
2005	XV/144	E két szó, mely csak úgy bir testesülni,
2014	4083	E két szó, mely csak úgy bír testesülni,
2005	XV/160	Szünetlenűl, mely visszaint s emel,
2014	4099	Szünetlenül, mely visszaint s emel,
2005	XV/174	S eltántoritja bár – az mit se tesz –
2014	4113	S eltántorítja bár – az mit se tesz –
2005	XV/176	De bünhödésed végtelen leend
2014	4115	De bűnhödésed végtelen leend
2005	XV/182	Pajzsúl áll isten kegyelme.
2014	4121	Pajzsul áll Isten kegyelme. [A trocheust helyreállító ritmikai jav.]
2005	XV/185	Mert ne azt tekintse czélúl,
2014	4124	Mert ne azt tekintse célul,
2005	XV/195	És ő épen rád szorúlna,
2014	4134	És ő éppen rád szorulna,

2005	XV/202	Mondottam, ember: küzdj' és bízva bizzál!
2014	4141	Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál! [A krk az 1863-as kiadást követi. A K-ban és 1924-ben hosszú a *bízzál,* 1869-ben a *küzdj* aposztróf nélküli. Mi megmaradunk 1989 és 1999 ma is érvényes helyesírású szövegváltozatánál.]

***

Összegezés

Ez az összehasonlítás a szinoptikus kiadás megállapított szövegének 2014. évi új kiadásunk főszövegétől eltérő sorait tartalmazza. Ha az összes eltérést, ami 2014-es, mai helyesírást előnyben részesítő, „olvasóbarát" főszövegünk és a 2005 krk „megállapított" szövege között fennáll, ebben a rovatban felsorolni szándékoztuk volna, kiadásunkhoz legkevesebb két kötetre lett volna szükség. Nem lajstromoztuk tehát az olyan eltéréseket, amelyek az 1863-as második kiadás helyesírásában rekontstruált Kerényi-szöveg és a ma is érvényes helyesírás között vannak, és *ugyanakkor a mai írásmód nem változtatja meg a Tragédia időmértékes ritmusát*. Ezért nem kerültek be ebbe az összehasonlításba a következő fajtájú szövegeltérések:

– az összes *cz* a c helyén (mint pl. har*cz*aimban – I/125, ar*cz*odat – IV/225 stb.);
– a külön- és egybeírások tekintetében a megállapított szöveg nem segítette a műértelmezést, ehelyett igyekezett híven visszaadni 1863 írásképét (mint pl. a vonatkozó névmásoknál (a ki, a hol stb.), az összetett szavaknál (*életfájából* – III/174, vagy hat *ezred év* után XI/102, stb.);
– bizonyos szavak következetesen 19. századi írását sem soroltuk fel, így pl. az óh indulatszó mindig *oh,* az *ép/en/* és a *kép/en/* következetesen rövid mássalhangzós a krk szövegében az épp/en/ vagy képp/en/ helyett, s mivel e szavakban ritmus szempontjából is mindig hosszú a szótag, kiadásunk automatikusan a mai helyesírást alkalmazta;
– az idegen szavak mai helyesírású szóalakjait sem gyűjtöttük ki külön (pl. maradtak a Márki és a hipotézisekben szavak a krk *Marquis* és *hypothesisekben* – IX/95 és XII/235 – szóalakjai helyén);
– a hosszú kétjegyű mássalhangzók négybetűs írását sem követtük (mint pl. Gú*nyny*al – IV/65 után, vagy elria*szsz*a – V/140 stb.), bár ebben kö-

vetkezetlen a krk írásmódja is (pl. me*nny*dörögve – I/33, vagy a*sszo*nyom – V/95 stb.). Úgy tűnik, hogy a kétféle írás abból adódik, hogy az első kiadás négyjegyű hosszú mássalhangzóit általában háromjegyűre javította, ám olykor-olykor benn is felejtette a négy betűt a második kiadás, ezért veszett el a következetes helyesírás a krk-ban is ezen a téren.

Az összehasonlításban a Tragédia 492 sora vagy szerzői utasítása szerepel. A legtöbb eltérés a fentebb már említett helyesírási modernizálásunkból eredt. Kerényi 1989-ben sajtó alá rendezett „kritikai igényű" Tragédia-kiadásának helyesírási modernizációját tekintettük mintának 1999-ben és jelen kiadásunkban is, ezért sem követ/het/tük a megállapított szöveget itt. A különbségek igen tetemes része olyan eltérés, amelyet az 1863-as kiadás szövegét rekonstruáló krk annak ellenére ajánlott mintának, hogy a kéziratban, vagy az 1861-es első kiadásban a mai helyesírással azonos, a ritmust sem rontó más szóalak szerepelt. Ilyen a 200., 206., 300., 1022. és még sok más sor.

Javítottuk azt a következetlenséget is, ami a *mily* – *míly* – *milly* és az *ily* – *íly* – *illy* szavak írása esetében alakult ki a krk-ban. Kerényi Ferenc Arany János javításait alkalmazza, amikor a ritmikailag hosszú szótag esetében hosszú í-re javította a rövid i-t. Ugyanakkor számos helyen megmarad a szövegben az illy, milly hosszú mássallhangzós megoldása is. Mi 2014-ben egységesítettünk: ahol hosszú szótagnak kell állni verstanilag e szavak esetében, mindig a sokkal gyakoribb *rövid magánhagzó* + *lly*-t alkalmaztuk. (Ld. pl. a IV/60, 63, 108., az V/221, 270., a VI/33, 146. sorokat többek között!)

Természetesen mindenütt javítottuk a szerzői utasítások régies helyesírását, hiszen a prózai szövegben teljesen felesleges egy mához szóló szövegkiadásban 1863 ma már hibás helyesírását másolni.

A külön- és egybeírások eltérései nem szerepelnek, de kivételt tettünk három olyan esettel, amelyek szövegértési és értelmezési gondokat is okozhatnak a hagyományok követésével. Tehát ezek a sorok mégis szerepelnek itt (Ld. az 515 – *életfájából*, a 844. – *túlerős* és a 3405. – *négy ezred év* – sorokról írtakat!).

Elfogadtunk néhány olyan krk-javítást is, amelyet tulajdonképpen 1869-re alapozva tehetett meg Kerényi Ferenc (bár nem hivatkozott a 3. kiadásra), ilyen pl. az írásjelek pótlása a 4026. és 4029. sorban. De ez indokolja a mi javításunkat az *élet fájából* esetében, valamint a záró sor aposztrófja (2005: *küzdj'* – 2014: k*üzdj*) tekintetében is (a krk-ban XV/202. , kiadásunkban a

4141. sor).

A krk-val szemben úgy döntöttünk, hogy mai helyesírású textust kell adni egy mintaszerű pontosságú mai kiadásnak, de nincs jogunk Arany János és Szász Károly mellé felsorakozni a szöveg átírásában. Ezért elvetettük Kerényi Ferenc „értelmező" javitásait a [HARMADIK] UDVARONC szereplőnév kiegészítésében, hiszen a sorszám szükségtelen a találka-jelenetben. Ekkorra ugyanis a többi udvaronc már lelépett színről. Ugyanígy feleslegesnek ítélünk két név-javítást is a szerzői utasításokban: minden olvasó érti, hogy a zárdába visszavonuló Izóra Éva megfelelője (a VII. szín 394. sora, vagyis az 1788. sor után), vagy azt is átlátja, hogy a Dantonnak a vesztegető gyűrűt „beszolgáltató" sans-culotte tulajdonképp Ádámnak adja a gyűrűt (ld. a IX. szín 188. azaz a 2328. sor előtt!). Jegyzeteink mondatát ismételném: Ne javítsuk ki Madáchot!

*

IV.
A Madách Könyvtár előző kiadása (1999)

(Az ember tragédiája 1999-es főszövegének jelen, 2014. évi kiadásunktól eltérő sorai, szavai)

[Az 1999. évi első, Madách Könyvtári kiadásunktól *megkülönböztetve* a szerzői utasításokat mindenütt teljes mondatként kezeljük s új sorban, nagy betűvel kezdjük 2014-ben. Ezeket a változtatásokat itt nem jelezzük.]

ELSŐ SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	22	Önfényében elbízottan,	
2014	22	Önfényében elbizottan,	[Minden fontos kiadás figyelt a verselésre, 1999-ben Kerényi F. 1989-es szövegét vettük át kritikátlanul.] [Trocheusok!]
1999	96	Pedig mit vársz mást egy műkedvelőtől? –	
2014	96	Pedig mit vársz mást egy mükedvelőtől? –	[A jambus helyreállítása.]

MÁSODIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	154	Ah, élni, élni: melly édes, mi szép!	
2014	154	Ah, élni, élni: milly édes, mi szép!	[Más kiadásokban a *míly* szerepelt.]
1999	180	Én meg, ha ott fenn a dics elborul,	
2014	180	Én meg, ha ott fen a dics elborul,	[A mai helyesírást figyelmen kívül hagyatja a jambus visszaállítása: – – / u – / u – / u – / u –]
1999	193	Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?	
2014	193	Mi a sugár, ha szív nem fogja fel?	[A kiadásokban makacsul végigvonuló téves olvasat javítása. A sugarat nem *szín*, ha nem csak a *szív* foghatja fel. Ezt igazolja a kéziratsor nagyítása is.]

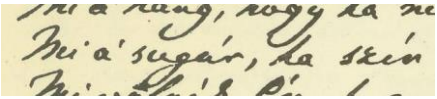

1999	223	Amint tetszik, nálunk ez egyre megy.
2014	223	Amint tetszik, nálunk az egyre megy.

1999	260	De a tudás nem volna még elég;
2014	260	De a tudás sem volna még elég; [A K, a 2005. évi krk és a szöveg kontextusa is a *sem*-et támogatja.]

HARMADIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	347	Mint az előbbi, s így körénk varázsolom	
2014	347	Mint az előbbi, s így körénk varázslom	
1999	369	Dicső eszmény, mit e nő szíve hord,	
2014	369	Dicső eszmény, mit a nő szíve hord,	
1999	554	Mely biztatand, hogy csalfa tűnemény	
2014	554	Mely biztatand, hogy csalfa tünemény	[Mindhárom sor eseté ben 1989 sh-ját nem vettük észre 1999-ben!]

NEGYEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	601	sorban utasítás.: …*hogy az jajveszékelve*…	
2014	601.	sorban ut.: …*hogy ez jajveszékelve*…	[1989 sh-ját másoltuk.]
1999	656	Törekvésinkre gúny e nyúgalom,	
2014	656	Törekvésünkre gúny e nyúgalom,	[Elfogadtuk 2005 krk érvelését: „A (18)63 *Törekvésinkre* alak-ja elszigetelt, talán sh. A K és (18)61 alapján jav.” Lapalji jegyzet a 101. oldalon.]

ÖTÖDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	817.	előtt színhely: *(Athénben.*	
2014	817.	előtt színhely: *(Athénében.*	[A betűkihagyás 1999 figyelmetlensége.]
1999	824	S vezesse közénk hős atyádat épen.	
2014	824	S vezesse közzénk hős atyádat épen.	[A ritmikai döccenő javítása lehetett a célja Aranynak az 1861-es

kiadásban, 2005 krk nyomán mi is vállaltuk a kissé szokatlan *közzénk* szóalakot.]

1999 858 után ut.: *(… a hozandó áldozatra készült. …szakaszonként .)*
2014 858 után ut.: *(… a hozandó áldozatra elkészült. … szakaszonkint .)* [Jav. 2005 krk nyomán.]

1999 1022 Ki vélök tart, gyanús. Kiáltsatok,
2014 1022 Ki vélök tart, gyanús. Kiáltsatok [A sorvégi vessző 1989 sh-ja, melyet kritikátlanul átvettünk.]

1999 1025 Ne lássa vérem, s el, nő, e kebelről.
2014 1025 Ne lássa vérem, – el, nő, e kebelről. [1999-ben a K, 1861 és 1989 nyomán az *s* kötőszót tartalmazó változatot preferáltuk. Új kiadásunk meggyőzőbbnek látja 2005 krk gondolatjelét.]

HATODIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	1096	Szépségét értsük-é, szerelmed-é,	
2014	1096	Szépségét értsük-é, szerelmed-e,	
1999	1144	Clúvia!	
2014	1144	Cluvia!	
1999	1157	Jól van, jól, Clúvia, de lágy karod,	
2014	1157	Jól van, jól, Cluvia, de lágy karod,	
1999	1196	Jól van biz az, nos, Clúvia, te mit tudsz?	
2014	1196	Jól van biz az, nos, Cluvia, te mit tudsz?	[Mind a négy sor ban Kerényi 1989 tévedését másoltuk 1999-ben. A Cluvia név első szótagját eleve hosszan ejtjük, a latin neveket nem írjuk át magyar helyesírásúvá.]
1999	1203	sor előtt szereplőnév: MIND	
2014	1203	sor előtt szereplőnév:	[Elhagyjuk! 2005 indoklása meggyőző: *Csak a kiadásokban jelenik meg. Téves: Cluvia először énekli a refrént, így a többiek nem ismételhetik.*]
1999	1262	után ut. …. *fáklyákkal és jajveszékelő nőkkel.*	
2014	1262	után ut. …. *fáklyákkal és jajveszéklő nőkkel.*	

1999	1277	után ut. ….. *helyükön felemelkednek.)*	
2014	1277	után ut. ….. *helyeiken felemelkednek.)*	[A két utóbbi esetben 1989 sh-ját másoltuk, tévesen.]
1999	1290	Szétbomlik a rend, senki sem parancsol	
2014	1290	Szétbomlik a rend, senki nem parancsol	[A *sem* 1863-tól öröklődő sh.]

HETEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	1388	És hölgyeink a győzőnek jogát.	
2014	1388	És hölgyeink is a győző jogát.	[2005 krk nyomán javítottunk.]
1999	1499	Lassan terjed. De vigyázz, meg ne sértsd	
2014	1499	Lassan terjed. De vígyázz, meg ne sértsd	[Jav. 2005 krk nyomán. A VII/ 117 sor jegyz. a krk-ban: *„A 61 í-je feltehetően Arany korrektúrajavítása lehetett, a 63 rövidülése ehhez képest ritmikai szövegromlás.*]
1999	1540	Ahhoz, ki mondá: Nem békét, de harcot	
2014	1540	Ahoz, ki mondá: Nem békét, de harcot	[Jav. 2005 krk nyomán. 1863 már jambust hozott létre az első verslábban is. Az ilyen ritmikai ja vításokat a helyesírás rontásának dacára elfogadjuk.]
1999	1594	után ut. …… *Néhány barát traktátusokkal….*	
2014	1594	után ut. …... *Néhány barát traktátusokkal…..*	
1999	1697	S mit nyertem volna. Vagy hálás leszek,	
2014	1697	S mit nyertem volna? Vagy hálás leszek,	[2005 krk visszaállította a K kérdőjelét, a kiadások pontjával szemben. Követjük.]
1999	1821	A lég hullámin szép dal árjadoz,	
2014	1821	A lég hullámin szép dal áradoz,	[2005 krk nyomán.]
1999	1836	a gyülekezetek közepette dicsérlek tégedet.	
2014	1836	a gyülekezetnek közepette dicsérlek tégedet.	[2005 krk javí totta a kiadásokon végighúzódó sh-t.]

NYOLCADIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	1906	Ily hűvös estve e tűz jólesik,	
2014	1906	Ily hűvös estve a tűz jólesik,	[2005 krk megállapítása szerint az *e* 1863 sh-ja volt.]
1999	1924	Átnéztem újra Hermes Trismagistust,	
2014	1924	Átnéztem újra Hermes Trismegistust,	[Egyetértünk a 2005 krk-ban megjelent *'Átnéztem újra Hermes Trismegistust'* sorral és jegyzetével! /291. l./]
1999	1927	Mig rátaláltam az ejtett hibára.	
2014	1927	Míg rátaláltam az ejtett hibára.	[*Míg* helyesírási jav.]
1999	2093	után szereplőnév: [HARMADIK] UDVARONC	
2014	2093	után szereplőnév: UDVARONC	
1999	2116., 2122., 2123. sor után szereplőnév: [HARMADIK] UDVARONC		
2014	2116., 2122., és a 2123. sor után szereplőnév: UDVARONC		[A találka-jelenetben csak a HARMADIK UDVARONC van jelen, ezt ott a 2087. sor után jelzi is Madách. Későbbi megszólalásaiban logikus, hogy csak UDVARONC áll a szövegben. 1989 és 2005 krk kiadásaiban Kerényi F. feles legesen avatkozott bele Madách szövegébe. A sorszám nem jelent nélkülözhetetlen pontosítást, ezért a jelenet többi megszólalásánál – a 2093., 2116., 2122., 2123. sorok után – a szót töröltük.]

KILENCEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	2141	sor előtt ut. … *Az erkély egy guillotine-emelvénnyé,* ….	
2014	2141	sor előtt ut. … *Az erkély egy guillotin emelvényévé,* ….	[Ld. 2005 krk 319. l. lapalji jegyzet!]
1999	2254	Húgom, óvjon Isten. –	
2014	2254	Húgom! óvjon Isten. –	[1989 hibáját másoltuk, a vessző helyén felkiáltójel áll 1861, 1863 és a 2005 krk-ban is!]
1999	2291	S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,	
2014	2291	S Caesárnak, hogyha volt szerelmese,	[1863 és 2005 krk nyomán *Caesárnak* lesz a szó – bár a kiejtés miatt

mindenképp hosszú a szótag, s így el is maradhatott volna ez a változtatás…]

TIZEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	2541	Nyűgül talán, de szárnyakul soha	
2014	2541	Nyügűl talán, de szárnyakul soha	[2005 krk nyomán elfogadtuk az 1863-as kiadás jambusát az első szóban, noha kissé bizarr így ejteni e szót.]

TIZENEGYEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	2593	Mindég új s mindég a régi.	
	2594	Halld csak igéző dalát.	
2014	2593	Mindig új s mindig a régi.	
	2594	Halld csak ígéző dalát.	[2005 krk nyomán. A karének verselése trochaikus!]
1999	2679	Kik még imént szunnyadtak a padokban,	
2014	2679	Kik még imént sunnyadtak a padokban,	[Ld. 2005 krk 387. lap alján: *A kiadások 'szunnyadtak' alakja sh., ezért a K alapján jav.*]
1999	2724	után ut. *(Leveles szín atatt italt* ….	
2014	2724	után ut. *(Leveles szín alatt italt* ….	[1999-beli sh jav.]
1999	2770	Ha már ugyis nadályként szívja vérünk.	
2014	2770	Ha már ugyis nadályként szívja vérünk?	[2005 krk nyomán mi is a K és 1861 kérdőjelét választottuk 1863 pontja helyett.]
1999	2867	Miként himzendi boldog életét.	
2014	2867	Miként hímzendi boldog életét.	[Új helyesírási jav. A szótag mai ortográfiával is hosszú.]
1999	2870	Hugom! társam sorsáról is beszélj. –	
2014	2870	Hugom! társam sorsárol is beszélj. –	[2005 krk nyomán az 1861-es kiadás jambusát fogadjuk el.]
1999	2911	Ifjonton az volt, mik most e fiúk.	
2014	2911	Ifjontan az volt, mik most e fiúk.	[1999-ben 1989 sh-ját másoltuk.]

1999	2936	Mindúntalan új bántalomra botlunk.	
2014	2936	Minduntalan új bántalomra botlunk.	[Új helyesírási jav. egy ritmikailag közömbös szótagban.]
1999	2939	Az valószínű.	
2014	2939	Az valószinű.	[1999 hibája, a jambus helyreállítása.]
1999	2982	Sohase tiszteletes a jelen.	
2014	2982	Sohase' tiszteletes a jelen,	[2005 krk nyomán jav.]
1999	3042	Aztán több hétre kórházba kerűlt.	
2014	3042	Aztán több hétre kórházba került.	[Helyesírási modernizálás.]

TIZENKETTEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	3210	Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel –	
2014	3210	Ím, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel –	[Helyesírási korszerűsítés.]
1999	3245	Az a közép, hol élete lakik. –	
		TUDÓS	
		Találtad.	
		LUCIFER	
	3246	Ezt mondá a matézisről	
2014	3245	Az a közép, hol élete lakik. –	
		TUDÓS	
	3246	Találtad.	
		LUCIFER	
		Ezt mondá a matézisről	[1999 tördelési hibája, a *Találtad.* szó nem 3245. sor vége, hanem a 3246. sor eleje.]
1999	3257	Apáink közt, míg barbárok valának,	
2014	3257	Apáink közt, míg barbarok valának,	[Ritmikai szem pontból elfo-gadtuk 2005 krk szóalakját.]
1999	3355	Használtatott, ki tudja? – Im, e kard,	
2014	3355	Használtatott, ki tudja? – Ím, e kard,	[Ritmus- és helyes írási jav.]

1999	3483	után ut. … *néhányan közülük gyermekkel,* …	
2014	3483	után ut. … *néhányan közülök gyermekkel,*	[Jav. 2005 krk nyomán.]
1999	3561	E gyermeket orvosnak kell tanítni	
2014	3561	E gyermeket orvosnak kell tanítni,	[A vessző a sor végén jav. 2005 krk nyomán.]
1999	3575	Ugy-é, ugy-é, te áldott ídegen.	
2014	3575	Ugy-é, ugy-é, te áldott idegen.	[A hosszú *í* itt előzmény nélküli a kiadásokban, bár a rövid *i* miatt ez ritmikai hiba.]
1999	3603	Melynek higgadt gond korlátot nem ír. –	
2014	3603	Melynek higadt gond korlátot nem ír. –	[Ritmikai jav. 2005 krk nyomán.]
1999	3605	Felénk rebeg, mint édes zengemény,	
2014	3605	Felénk rebeg, mint édes zöngemény,	[1999 tévedése, csak a K-ban volt e-vel írva a szó.]

TIZENHARMADIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	3652	De, hajh, mi ez, lélekzetem szorul,	
2014	3652	De, hajh, mi ez, lélegzetem szorul,	[Helyesírási modernizálás.]
1999	3654	Több volna-é mesénél Anteus,	
2014	3654	Több volna-é mesénél Antaeus,	[2005 krk nyomán jav.]
1999	3658	Csak én lélekzem benned, tudhatod.	
2014	3658	Csak én lélegzem benned, tudhatod.	[Helyesírási modernizálás.]
1999	3756	Betölté, s akkor újra felmerűl	
2014	3756	Betölté, s akkor újra felmerül	[Helyesírási jav. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, a jambus így is megmarad.]

TIZENNEGYEDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg	[megjegyzés]
1999	3761	előtt ut. … *nehány korcs nyír, boróka és kúszó-fenyőbokor…*	
2014	3761	előtt ut. … *nehány korcs nyír, boróka és kúszófenyő-bokor…*	[1999 értelmezési zavara: a *kúszófenyő* elnevezésű növény bokráról van szó, nem a bokor kúszik.]

1999	3787	Nyomorún-é, törpülve ízrül ízre,
2014	3787	Nyomorun-é, törpülve ízrül ízre, [Ritmikai jav., a piricchiust így jambus követi. Ld. 2005 krk!]
1999	3813	után ut. *(Egy eszkimó a gulibából* ….
2014	3813	után ut. *(Egy eszkimó a galibából* [2005 krk nyomán.]
1999	3922	után ut. …*bent Éva mint az eszkimó neje látszik.* …
2014	3922	után ut. …*bent Éva, mint az ezkimó neje, látszik.* ….

TIZENÖTÖDIK SZÍN

Kiadás	Sorszám	szöveg [megjegyzés]
1999	4026	Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok
2014	4026	Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok, [A 4026. sor végéről nagyon hiányzott egy tagoló, vagy mondatzáró írásjel. Az 1869. évi kiadásban ott van a vessző, ezt átvettük.]
1999	4039	Fel a porból, állat.
2014	4039	Fel a porból, állat! [A felszólító mondat végén felkiáltójel nem volt az első kiadásokban, T 1924-ben, 1989 és 1999-ben sem, de 2005 krk – ugyan indoklás nélkül – a pontot javítja. 1869-ben ! állt, érdemes tehát ezt az esetleg M által gondozott kiadást is figyelembe venni!]
1999	4104	Meghallja azt, és szíverén keresztűl
2014	4104	Meghallja azt, és szíverén keresztül [A 3. kiadásban rövid *ü*-vel állt, a helyesírási jav.-t elfogadtuk, itt közömbös a szótag időtartama.]
1999	4118	Szabadon bűn és erény közt
2014	4118	Szabadon bün és erény közt [Az Angyalok kara szövege trochaikus, 2005 krk nyomán jav.] u u / – u / – u / – – /

***

Összegezés

1999. évi kiadásunkhoz képest mintegy *76 helyen* változtattuk meg főszövegünket 2014-es kiadásunkban. Talán soknak tűnik, de azt is figyelembe véve, hogy 2005 krk megállapított szövegét közel félezer helyen nem tudtuk követni új kiadásunkban, talán ez mégsem olyan sok.

A változtatásoknak mintegy harmada, 27 olyan dialógus- vagy szerzői utasítás-részletet található, ahol sajtóhibák korrigálása volt az indok. Ebből 7 hiba volt csupán a mi 1999. évi „bűnünk" (817, 858, 1924, 2724, 3605, 3761 sorok + a 3245–46. sorok rossz tördelése), 20 az 1989-es „kritikai igényű" Kerényi-kiadás kritikátlan másolásából eredt.

Már 1999-ben is bíráltuk 1989 helyesírási javításait a ritmikai szempontból érdektelen esetekben (ld. a tiszt*á*lt, kör*ü*lvesz tipusú szóalakok javítatlanságát!), itt ehhez még 14 új, ritmikájában közömbös szó helyesírási javítása társult.

A 2005 krk 30 esetben győzött meg, hogy 99-es főszövegünk helytelen vagy téves volt. Kiemelkedő „felfedezése" volt a krk-nak egy a kiadásokon végigvonuló téves olvasat, egy komikus, félreértelmezhető sh kigyomlálása. Ez a 2679. sorban (*Kik még imént szunnyadtak a padokban,*) olvasható szó, a *szunnyadtak*, hisz az ugyan igaz, hogy a diákok az unalmas órákon „elszunnyadhatnak", de itt egy ízes, egészen más jelentésű tájszó állt Madách kéziratában. Ennek jelentése nem az alvás szinonímája, a kérdéses *sunnyadtak* szóhoz a mai sunnyog, vagy sunyít igének lehet inkább némileg köze…

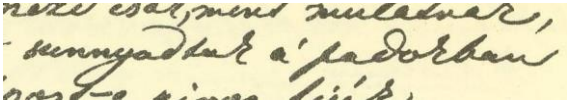

Illusztráció: a kézirat bizonyítéka: *sunnyadtak*!

Csak 5 olyan változtatás volt (a 2093, 2116, 2122, 2123 sorok előtt a TANÍTVÁNY szereplőnévnél, illetve a 193. sorban), amely nem sorolható be a fenti kategóriákba. Közülük külön kiemelendő egy teljesen új, minden eddigi Madách-kiadás szövegétől eltérő variáns. A 193. sorról (Mi a sugár, ha *szín* / szív nem fogja fel?) van szó, idézem a sor jegyzetét: „A kiadásokban makacsul végigvonuló téves olvasat javítása. A sugarat nem szín, hanem csak a szív foghatja fel. Ezt igazolja a kéziratsor nagyítása is." Egyébként a szív a Tragédia egyik alapmotívuma, 41-szer fordul elő az egész műben. A szín is sokszor, de mint a dráma jelenetét jelentő szó. De legfőbb érv a szövegösszefüggés a szív mellett, az új szöveg két szép egymásra épülő költői kép, a régi változat bizony képzavar.

Szó- és szövegmagyarázatok*

1999. évi kiadásunkból

Rövidítések

AB: Alexander Bernát jegyzetei alapján. *Az ember tragédiája* magyarázatos kiadásából. (Budapest, 1909)

KF: Kerényi Ferenc magyarázó jegyzetei nyomán. Források: Tárgyi magyarázatok *Az ember tragédiájá*hoz c. fejezet (M. I. válogatott művei, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 480–491. l.) és M. I.: *Az ember tragédiája*. Matúra Klasszikusok, Ikon Kiadó, Bp. 1992. széljegyzetei*.

[.....] A szómagyarázatok összeállítójának (Bene Kálmán) megjegyzései, kiegészítései.

* A legalaposabb Kerényi-féle szómagyarázó jegyzetek a 2005-ös kritikai kiadásában olvashatóak, új kiadásunkban ezekből nem közöltünk.

*

[Címlap: A címadásról ld. Andor Csaba bevezetőjében „A mű címe" fejezetet!]

[Drámai költemény: a műfaj olyan filozofikus, metafizikus tragédia, amely valamilyen mitologikus, vagy mesei kerettörténetben, költői eszközökkel kísérli meg a kor fontos eszméit megjeleníteni. A műfaj elnevezése Byrontól származik, a *Manfred* c. drámájánál használta először. Néhány nevesebb drámai költemény vagy könyvdráma még Goethe *Faust*ja, Byron *Káin*, Shelley *A megszabadított Prométheusz*, vagy Ibsen *Peer Gynt* c. műve. A műfaj előzménye a középkori misztériumjáték.]

ELSŐ SZÍN

A színről:

KF: Madách a bibliai teremtéstörténet keretében indítja drámai költeményét. Goethe *Faust*-jának égi prológusával közös forrása a Biblia, az Újszövetségben Jób könyvének versei. A teremtés leírása Mózes I. könyvében található, ott viszont nincs szó az egyik főangyal lázadásáról. M tehát bibliai és a Bibliát feldolgozó irodalmi előképeit alkotó módon használta, illetve fejlesztette tovább. Nemcsak a Jó áll itt szemben a rosszal, nem a materializmus lázad az eszmél irányította világrend ellen, hanem a mechanikus renddel szegül szembe a diszharmóniát kívánó értelmi tagadás. Az égből kitaszított Lucifer a paradicsomban a tudás és az öröklét fáját kapja osztályrészül a teremtésből.

1 AB ANGYALOK KARA: A kar a bibliai Zsoltárok könyve hangján dicsőíti az Urat. (148. zsoltár, 1. 2.)

5 KF gyönyör: itt öröm, boldogság értelemben.

17 KF véd-nemtői: géniuszai, jó szándékú szellemei.

20 sor után szerzői utasítás szférák zenéje: Püthagorasz görög filozófus szerint az égitestek által, forgásuk során keltett harmonikus hangok, amelyeket az ember nem hall. M közvetlen forrása itt Cicero műve, a *Scipio álma*, amely megvolt a sztregovai könyvtárban. Ld. még 20–22. sort: „a szférák titkos harmóniája".

21 KF büszke láng-golyó: a Nap. A naprendszer itt következő, a 48. sorig terjedő leírása nem egyértelmű. Megfogalmazásába bizonyára belejátszott Cicero említett műve, a már régen elavult, de költői metaforaként még használható ptolemaioszi, földközpontú világ képpel, továbbá a Kepler-jelenet anyaggyűjtésének több tapasztalata.

25 KF e parányi csillag: lehet a bolygók valamelyike, de a Föld is, a 21. sorral egybevetve. Ebben az esetben a Napra és a Földre vonatkoztatható a 29. sor „két golyó" kitétele. [Ez utóbbi magyarázat a valószínű.]

34 Távulnan: [távolról.]

36 AB béket: a nyelvújítás korának szava. Bék – béke.

38 KF Csillaga a szerelemnek: lehet a Vénusz. Nem zárható ki a Holdra utalás sem, amely minden kultúrkör mitológiájában szerepel, mivel változásaival kapcsolták össze a szerelem és a termékenység fogalmát.

41–42 KF születendő világok, / Itt enyészők...: Madách ábrázolása közeláll a Ludwig Büchner „folytatott időszaki teremtésének" gondolatához.

48 Rend lesz útja ferdesége: [Az üstökösről Arany kissé megváltoztatja Madách eredeti gondolatát. Az eredetiben épp a szabálytalan, egyenes pályájúnak vélt – lásd Vajda: *Az üstökös* c. versét! – égitest is az Úr szavára a rend hirdetője lesz.]

49 KF kedves ifju szellem: A Föld szelleme. Ld. a 473. sor magyarázatát!

50 KF változó világgömböddel: a Földdel.

60 AB sor után GÁBOR, MIHÁLY, RÁFAEL FŐANGYAL: A főangyalok közül, melyek sehol sincsenek felsorolva a Bibliában, s melyek számát is hol hétnek, hol négynek, hol háromnak határozzák meg, három már az Újtestamentumban is szerepel név szerint. Gábor hirdeti Keresztelő Szent János és Jézus megszületését, Mihály az égi seregek vezére, Rafael az ártatlanok, gyermekek őrangyala. Ennek megfelelően az Eszme, az Erő és a Jóság képviselői Madáchnál.

65 KF Hozsána: (héber-latin) üdv, dicsőség.

76 LUCIFER: [lat, jelentése 'fényhozó'. Mitológiai alak, a keresztény vallási irodalomban az ördögök fejedelme. A Tragédiának mintaként szolgáló művek közül Byron: Káin c. drámájában hívták így a Sátánt, az első színnek egyik legfontosabb előzményében, a Faustban Mefisztó az ördög neve.]

104–105 sárba gyúrt kis szikra mímeli / Urát: [Az értelem, a szellem isteni szikrájával felruházott anyagi lény, a sár fia, az ember Istent utánozza majd.]

110–114 Dicsér eléggé...: [Lucifer itt, szemben az angyalokkal nem Isten teremt-

ménye, hanem hozzá hasonlóan öröktől fogva létező. *Együtt teremtének* – mondja ezért az Úrnak a 143. sorban. Hasonlít ez a beállítás a perzsa manicheizmus elképzeléseire: a világot a jó és a rossz együtt teremtették.]

145 Éden: [A Paradicsom.]

146 KF e két sudar fát: a tudás és halhatatlanság fáját. Ld. még a II. szín helyszínének szerzői utasítását!

MÁSODIK SZÍN

A színről:

KF: A paradicsomi állapotnak és az Éden elvesztésének ábrázolásában Madách egyaránt támaszodott a Bibliára, Mózes I. könyvére, az erre épülő irodalmi hagyományra Miltontól Byronig, valamint a Bibliát „racionalizáló" utópistára, Charles Fourier-ra, aki a prehisztorikus korokat összefoglaló néven édenizmusnak nevezte. Madách ezt összekapcsolta (Büchner *Kraft und Stoff*ja nyomán) a természet és az ember fiatalságának motívumával. V.ö. az Ádám fokozatos öregedését célzó szerzői utasításokkal! Ádám és Éva idilljét Lucifer zavarja meg, aki harcát az Úr ellen az ember által akarja megvívni. Érvelése nem is marad hatástalan: az első emberpár megízleli a tudás fájának tiltott gyümölcsét. A Kerub útját állja a halhatatlanság fája felé igyekvőknek, Ádám és Éva kiűzetnek a paradicsomból.

162–165 AB *az égi tilalom* a Bibliában a következő: „A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert amely napon ejéndel arról, bizony meghalsz." (Mózes I. 2. r. 16., 17.) A Bibliában tehát csak egy fa, a tudás fájának gyümölcsétől tiltja el Isten az embert. M tehát eltér a Bibliától.

165 KF S halállal hal meg: a bűnbeesés előtt az ember (a Biblia nyomán) halhatatlan volt.

227 KF porondból: a föld porából.

300 KF diszharmóniát: nézetkülönbséget. [Tágabb értelemben az Úr harmonikus, kiegyensúlyozott világával szemben diszharmonikus, kusza, ellentmondásos viszonyokat.]

306–315 AB *Éva okoskodása* a filozófia és teológia nagy vitakérdésévé lett: hogyan fér meg a bűn isten mindenhatóságával és jóságával.

333 KF KERUB: (héber) az angyalok második rangsorába tartozó lény.

AB A kerub nem engedi, hogy az élet fájáról is szakítsanak, miképp a Bibliában (Mózes I. k. 3. r. 22.). [M művének ellentmondása, hogy az Úr az élet fáját is Lucifernek ajándékozta, majd angyalával mégis elűzeti a fa gyümölcséből szakítani akaró emberpárt. De őszintén akarhatta-e Lucifer a halhatatlansággal is megajándékozni Ádámot és Évát?]

338 KF El innen...: Ádámot nem űzik ki az Édenkertből, hanem maga távozik. A változtatás súlyát Madách a 360–364. sorban némileg enyhítette.

HARMADIK SZÍN

A színről:

[A paradicsomon kívüli pálmafás vidéken Ádám és Éva kialakítják földi életük kereteit, első megnyilvánulásukat Lucifer így összegzi: *A család és tulajdon / Lesz a világnak kettes mozgatója.* Ádám meg szeretné ismerni az anyagi és szellemi világot, Lucifer megmutatja neki a természeti erők félelmetes erejét, nagyságát, s az ember rádöbben kicsinységére, függésére. A természet költői szemlélete sem vigasztalja igazán, szeretné megismerni jövőjét, fejlődését. Lucifer álmot bocsát az emberpárra, s a következő 11 álomszín az emberiség történelmét és elképzelt jövőjét mutatja meg Ádámnak – Lucifer nézőpontjából.]

384 KF a súlyos bilincstől: a gravitációtól.

417–453 A *látomás*: [Madách korának természettudományi ismeretei alapján nagy költői erővel jeleníti meg a fizikai és kémiai folyamatokat, a természet erőit.]

417–421 Mi áradat...: [A tengeráramlatok, a hőmozgás éghajlatot meghatározó, életet adó jelenségei.]

426 KF delej: mágnesesség.

430–431 Amarra mint jegec, / Emerre mint rügy: [A Föld mélyén forrongó massza szervetlen és élő anyaggá alakul.]

438–444 Nehány marok porrá...: [Ádámot megrendíti, mikor látja: teste por, víz, levegő csupán, s élete égés, oxidáció csak.]

474 KF sor után A FÖLD SZELLEME: Goethe *Faust*jából, az Erdgeist tükörfordítása.

475 önkörében végtelen, erős: [A Föld szelleme az „égi karban”, a teremtés végtelenében látszott csak „szerény fiú”-nak, a Földön, „önkörében” az ő törvényei uralkodnak.]

483–501 Elrészletezve vízben...: [A felidézett Föld szelleme ugyan félelmetes, de a nimfák által képviselt természetben inkább már az embert segítő, óvó szerepe domborodik ki. Költői sorokban fogalmazza meg M a mű egyik filozófiai alapgondolatát: az anyagi világ nemcsak ijeszti, korlátozza a szellemi létre, „istenülésre” törekvő embert, de segíti is, teret adva küzdelmeinek.]

485 KF sor után, utasításban NIMFÁK: a természeti erőket megszemélyesítő és a természetet benépesítő, szép nő formájában elképzelt és ábrázolt lények.

500 KF bölcsésznek: tudósnak.

502–504 AB Mit ér, mit ér e játék...: Ádám nem gyönyörködik úgy a természet költői szemléletében, mint Éva, ő érteni is szeretné a világot.

518 KF egynapos rovar: kérész, tiszavirág. [Ld. Madách magyarázatát a szövegváltozatoknál!]

NEGYEDIK SZÍN

A színről:

[Ádám, mint Fáraó a piramis építésével a halhatatlanságot szeretné elérni. Hatalma korlátlan, mégsem boldog. A trón előtt kiszenvedő, agyonkorbácsolt rabszolga és neje, Éva rádöbbentik a „Milljók egy miatt" tarthatatlanságára, igazságtalanságára. Évát maga mellé emeli a trónra, felszabadítja a rabszolgákat. Lucifer is hozzájárul ehhez a kiábrándulásához, amikor felidézi, hogyan enyésznek el hatalmának és halhatatlanságának jelképei: a piramis és a múmia. Ádám ezért a szabad egyének egyenlőségen alapuló társadalmát óhajtja.]

556 KF sor előtt, helyszín gúla: piramis.

578 szűmre: [szívemre]

611–617 AB Ez ismét a szálaknak...: Lucifer arról az eltéphetetlen kötelékről szól, mely az embert az anyagi világhoz köti, ennek a szellemi törekvéseket, vágyakat korlátozó „szálnak" a létét már a 3. színben maga Ádám is felfedezi, ld. a 386–394. sort.

621–623 AB Nincsen más hátra... ...az erő s anyag: Lucifer a kor materialisztikus felfogását képviseli, mely szerint a szerelem is anyagi jelenség. 1855-ben jelent meg Ludwig Büchner: *Erő és anyag* (*Kraft und Stoff*) című könyve, melynek eszméit főleg Lucifer képviseli a műben. [A Madách szövegét átigazító Arany betoldotta 623. sor a könyv címére is utal itt.]

629 AB most halnál meg, amint föllelél? A szövegből nem derül ki: a rabszolga és neje el voltak különítve, avagy csak most láthatja a férfi, mennyire szereti őt Éva.

630 KF pór: itt rabszolga.

634 KF hagymázos: lázas, önkívületi.

658–659 AB Szökött rabszolga...: Halálával a rabszolga tulajdonképpen megszökött urától.

678 AB tégedet mulatni: [téged mulattatni, szolgálni.]

700 AB A végzet arra ítélt állata: Arra van ítélve, amiről Ádám a 692–699. sorban beszélt. Tudniillik, hogy a tömeg, a milliók valóban az egyért, a hatalmasokért vannak. (Arany János magyarázata alapján, ld. még a Szövegváltozatoknál is!)

720 KF tömét: tömegét. [Nyelvújítási szó, mint a zöm, zöme. Nem gyökeresedett meg nyelvünkben.]

732 KF kivált: kiváltságos, kiemelt. [A kiváltságosakká előlépőknek adott láncok, gyűrűk a hatalom jelvényei.]

772 AB csak virág légy, drága csecsebecs: a fáraó előtt a nő csak dísze a férfi életének. A keleti világ felfogása. [Ugyanakkor ez Madách nőről alkotott véleményének egyik alapvető pillére is, ez a felfogás gyakran hangot kap az egész életműben, így híres akadémiai székfoglalójában, *A nőről, / különösen aestheticai szempontból* című értekezésében is.]

782 KF vonalnyi: régi hosszmérték, a hüvelyk $^{1}/_{12}$ része, 2,256 mm.

783 KF könyök: régi hosszmérték, a könyöktől a középső ujj hegyéig számítottak. Egy könyök: 0,4436 m. [Föltehetően csak a ritmus kedvéért szerepel

ez a hosszmérték, amelyet M korában már nem használtak; a kisebb távolságokat lábban, hüvelykben és vonásban, a nagyobbakat mérföldben adták meg.]

786 KF kéjkertjeidben: pihenőkertjeidben. Utalás az ókor fejlett kertkultúrájára, melyet M az emberi elme nagy teljesítményei között tart számon. Ezért emlegeti itt együtt a „gúlá”-val, azaz a piramissal.

796–802 [Az álomszínek végén gyakran Ádám maga értékeli az átélt eszméket, s szabja meg a követendő utat. Itt a „milljók egy miatt” s a „dőre nagyra vágy” világa után a „köz”, a „milliók” szabad államában akar élni.]

810 Tisztúlt alakban: [Ádám mintha megsejtené, hogy az álomjelenetek legfennköltebb, legmagasztosabb Évájával találkozik majd a következő színben: Lucia, Miltiadesz neje az eszményi hitves.]

ÖTÖDIK SZÍN

A színről:

[Ádám, mint az athéni demokrácia hadvezére, a marathoni győztes egy újabb hadjáratból, a perzsákkal szövetséges Paros szigete elleni harcból súlyos sebesülése miatt eredménytelenül tér vissza városába. A demagógoktól felizgatva, a gazdag polgárok által megvesztegetve a nép ellene fordul, halált kiált rá. Lucifer, harcosnak öltözve elhiteti a tömegekkel, hogy Miltiádesz meghallva az ellene emelt vádakat, most seregeivel Athén ellen vonul. A tömeg gyáván meghunyászkodik a vezér előtt, hű felesége, Éva is keserű szemrehányással illeti a vélt hazaárulás miatt. A férfi tisztázza magát: csak sebesülése miatt tért haza, s elbocsátja katonai kíséretét. Erre a gyáva nép, a demagóg biztatására ismét halálra ítéli: Miltiádesz kiábrándultságában védekezik. E nép nem érdemli a szabadságot, s a haza önzetlen szolgálata is céltalan – véli, s ezután csak az egyéni örömöknek, élveknek akar élni.]

Színhely KF LUCIA: a valóságban Hégészipülének hívták. [Miltiádesz felesége.]

Színhely KF MILTIÁDÉSZ: athéni politikus és hadvezér. [I. e. 6–5. sz.] I. e. 490-ben győzelmet aratott a perzsák ellen Marathónnál. Az ellenséghez pártolt szigetek elleni büntetőhadjárat során, Párosz sikertelen ostroma miatt hadisarccal sújtották. A hagyomány szerint börtön ben halt meg. [Miltiádesz a történelmi valóságban nem volt annyira önzetlen bajnoka az athéni demokráciának, mint azt M művében bemutatta.]

Színhely KIMÓN: (?–i. e. 449), Miltiádész fia. I. e. 478-ban tűnt fel hadvezérként, sikeres harcokat vívott a perzsák ellen. Megnövekedett politikai be folyása miatt i. e. 461 és 454 között száműzetésbe küldték. 451-ben sikerült fegyverszünetet létrehoznia Athén és Spárta között, így egyesült erővel fordulhattak a perzsák ellen. Küprosz ostroma alatt halt meg.

842 KF polgárerényt: a felvilágosodás korától élő fogalom irodalmunkban, amely a közjóért tevékenykedő, az antik demokráciától tanuló, onnan mintákat merítő közösségi magatartást jelentette (latinul: virtus civica), szemben a nemesi „virtus”-sal, a pusztán katonai vitézséggel.

844 anyjára tör: [azaz létrehozójára, a szabadságra.]

858 sor után utasítás KF himnuszt: istenhez szóló, emelkedett hangvételű fohászt.

858 KF sor után DEMAGÓG: eredetileg a görög városállamok népgyűlésének szónoka, átvitt értelemben: uszító, lázító. [Olyan ember, aki alaptalan, de a népnek tetsző ígéreteket tesz egy bizonyos hatalom támogatása, elősegítése érdekében.]

867 KF A disz-szekérről: melyen a győztes hadvezér az ünnepi menetben felvonult.

868 KF virágozd fel: az áldozati állat virágfüzérrel ékesítése az antik el képzelés szerint azt még kedvesebbé tette az istenek előtt.

879 KF Aphrodíte: a szerelem istennője a görög mitológiában.

882 KF sor után utasítás Erósz: Aphrodité fia, szerelemisten. Kháriszok: Aphrodité kísérői.

888 AB bánalom: mint szánalom, bántalom. (Vagy megbánás.)

891 KF Lemnoszt: sziget az Égei-tengeren, amely Miltiádész büntetőhadjárata során került i.e. 489-ben Athén uralma alá. Ma: Lémnosz.

892 KF Phárosznál: szintén a perzsákhoz pártolt sziget az Égei-tengeren. 26 napi ostroma után Miltiádész visszatért Athénba. Ma: Párosz.

894 KF bérletemből: utalás a jogokban egyenlő szabad athéni polgárok között végbement vagyoni és függőségeket okozó differenciálódásra.

945–962 AB *Lucifer „tréfája”* után kommentárjában az emberi aljasságnak örven dezik, s csak a görög művészet szépségének varázsa zavarja meg örö mét. A klasszikus szépségideál idegen tőle.

973 KF e mell vérzik: Miltiádész valóban megsebesült Phárosz ostrománál.

984 KF Athéné Pallasz: Zeusz főisten leánya, aki a bölcsesség, a mesterségek, a tudomány és az ezeket egybegyűjtő városi élet istennője volt. Athén város legfőbb pártfogója, itt ebben a minőségében szerepel.

999 KF Dáriusz: I. Dareiosz (i. e. 558–486), perzsa király. 522-től uralkodott, fennhatósága alá tartoztak az ión városok és részben az Égei-tenger szigetei is. 492-ben és 490-ben sikertelen hadjáratot vezetett a görög városállamok Athén szervezte szövetsége ellen.

1005 KF Marathónnál: a perzsa szárazföldi támadást Athén ellen i. e. 490-ben Miltiádész itt állította meg, vereséget mérve a túlerőben levő ellenségre.

1058 KF Hádész: a holtak birodalma, az alvilág.

1072 KF sor után utasítás tőkét: kivégzésnél használt fatuskó, amelyre az áldozat fejét lehajtotta.

1078 KF ég veled: az árulással vádolt Miltiádész a hagyomány szerint nem így, hanem börtönben halt meg.

HATODIK SZÍN

A színről:

[A hanyatló, érzéki élvezetekbe süllyedt Rómában vagyunk. Ádám, Lucifer és Éva egy lakoma részvevői, akik előtt gladiátorok küzdenek, táncosnők buja táncot lejtenek, s ahol a kéjencek hölgyei gúnydalokat énekelnek a régi római er-

kölcsökről. Csak Éva-Júlia lelkében sejlik fel az elveszett éden, csak ő ébreszti rá szeretőjét, Ádám-Sergiolust életük céltalanságára, a dőzsölés, a mámor csömörére. Éva után a Péter apostol vezette halotti menet végképp megváltoztatja a hangulatot. Milo-Lucifer ízléstelen, morbid ötletéként szeretője, Hippia megcsókolja a pestises halottat, ám a haldokló nőt Péter apostol megkereszteli és feloldozza. Péter ostorozó szónoklata és a jelenet hatása alatt a kéjencek megundorodnak és elfordulnak eddigi életüktől. Ádámnak a kereszténység új utat mutat, új célt jelöl ki.]

Színhely KF Appenninek: itáliai hegység.

Színhely KF lecticával: heverővel. A rómaiak félkönyökre dőlve, fekve étkeztek. AB e fekvőhely neve valójában lectus, a lectica rudakkal ellátott, hordozható heverő volt.

1088 AB gladiátor: a császárkor „nemzeti intézménye" a gladiátorok viadala, az ilyen élet-halál küzdelmekre kiképzett rabszolgaharcosok cirkuszi bemutatója a császárkori Róma legkedveltebb szórakozása. A magánházaknál rendezett gladiátorviadal nem volt jellemző.

1090 KF Herculesre: a görög Héraklész római átvétele. Zeusz és Alkméné fia volt, nagyerejű hős, aki halála után istenné lett. Neve esküdözésekben közkeletű nyelvi fordulat volt Rómában, annyit tett, mint isten bizony, istenuccse.

1115 KF Tantalusként: a görög-római mitológiában rászedte az isteneket, akik halála után azzal büntették, hogy szomját és éhét nem csillapíthatta, holott a víz álláig ért, a gyümölcsök pedig karnyújtásnyira függtek előtte.

1117 KF Proteusként: alakját változtatni tudó tengeristen.

1124 AB füzéres pohár: az ivóedényeket a fényűzés korában gazdagon díszítet ték, drágakövekkel, bevésett verssorokkal, mondásokkal, virágfűzérekkel.

1125–27 AB fogadástok: a lóverseny-fogadásra emlékeztető jelenet nem korhű, a fogadás nem volt szokásban a rómaiaknál.

1128 KF ángolnás tavamba: halastavamba.

1135 KF Recipe ferrum!: (latin) Fogadd a vasat! A legyőzött gladiátor halálos ítélete, amelyet a lefelé fordított hüvelykujj mozdulata kísért.

1143–44 AB Táncosok! / Csináljatok most már komédiát...: a táncosok némajátékot, pantomimet is előadtak.

1178 KF a fekete halál: a pestis. Rokonszavai: az 1257. sorban dögvész, az 1277. sorban döghalál.
AB Madách ismét nem a történeti hűségre törekedett, a nagy pestis Krisztus után 250–255 között pusztított Rómában.

1198 KF Lukréciát: Sextus Tarquinius, a római király fia gyalázta meg, mire az asszony szégyenében megölte magát.

1198 KF az özvegy ágyban: férje távollétében, „szalmaözvegyként".

1206 KF Brutus: (i. e. 85–42), köztársaságpárti római politikus, aki i. e. 44. március 15-én részt vett Julius Caesar megölésében. A kitört polgárháborúban a makedóniai Philippinél csatát vesztett és öngyilkos lett.

[AB felveti, hogy az itt említett Brutus lehet a Tarquiniusokon bosszút álló L. Julius Brutus is, de ő is inkább a híresebb Brutusra, Caesar nevelt fiára szavaz.]

1214 AB Rém járt fel a hősök agyában: a hősök agyrémekben hittek. Arany javítása nyomán került a szövegbe.

1216 KF ily őrült: őskeresztények, akiket hitükért a cirkuszban vadállatok elé vetettek.

1262 KF sor után utasítás tibiákkal: halotti fuvolákkal.

1275 KF obulust: ezüstpénzt, amelyet a rómaiak a halott szájába tettek, hogy az kifizethesse az átkelés díját az alvilágot határoló folyó révészének, Kháronnak.

1276 KF sor után utasítás Péter apostol: eredeti neve Simon, foglalkozása halász volt. A tizenkét apostol egyike, nevét és egyházszervező feladatát Jézustól kapta. Miután a Szentföldön megszervezte az első keresztény közösségeket, i. sz. 44-ben Rómába érkezett. 51-ben ő elnökölt a /jeruzsálemi zsinaton. Második római tartózkodása idején, i. sz. 67-ben vagy 68-ban esett áldozatul a Néró alatti keresztényüldözéseknek.

1309 AB Thébaisznak: Felső-Egyiptom neve, Thebae fővárosáról elnevezve.

1310 KF anachorétákkal: sivatagi, önsanyargató remetékkel.

1316 KF orcusnak tüze: pokoltűz, gyehenna.

HETEDIK SZÍN

A színről:

[Az igért testvériséget, szeretetet a kereszténység fővárosában, Bizáncban nem találja meg Ádám-Tankréd, aki a Szentföldön vívott háborúból érkezve kereszteseivel a városban akar megpihenni. A mozaikszerű epizódokból felépülő szín minden eseménye fokozatos kiábrándításhoz vezet: a város népének félelme a keresztesektől, a pátriárka és az eretnekek fanatikus hitvitája, a búcsúcédulás barát fellépése, s a vallás ferde felfogása, mely bűnné bélyegzi Tankréd és a megmentett Izóra – Éva – szerelmét. Mint a görög szín végén, ismét elfordul a küzdelmektől Ádám, s a tudományhoz menekül.]

Színhely KF Pátriárka: az 1054. évi egyházszakadás óta a konstantinápolyi érsek (pátriárka), a keleti kereszténység feje volt.

Színhely KF Tankréd: (?–1112). Már az első keresztesháborúban részt vett. Nicaea, Antiochia és Jeruzsálem ostrománál jeleskedett. Nem tért vissza Európába, hanem előbb Galilea, majd (1104-től haláláig) Antiochia fejedelme lett. Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* c. eposzának és Voltaire drámájának is hőse – mindkettő megvolt Madách könyvtárában. [M tehát eltér a történelmi valóságtól, Bizánc elpusztítói más keresztes hadak voltak.]

1387 KF szerájok: itt háremet jelent.

1390 KF szent jelet: a lovagok ruhájukon a kereszt jelét viselték.

1394 KF szent bölcseje: a keresztesháborúk célja Jézus szülőföldjének, Palesztinának felszabadítása volt a szeldzsuk-törökök uralma alól.

1408 AB e ronda démont: a martalóc népet. [AB kicsit szűkít a sor értelmén e magyarázattal, Tankréd–Ádám valószínűleg a népet, a hitvány tömegeket minősíti ronda démonnak itt.]

1414 AB Lesujtom! – t.i. a népet. [Azaz megsemmisítem.]

1446 KF hírhedett almát: valószínűleg a paradicsom tiltott gyümölcsére céloz Madách.

1451 KF Fárosz: világítótorony, az egyiptomi Pharosz-sziget nevéről.

1458 KF miazmákat: betegségeket okozó kigőzölgéseket.

1469 AB Egzakt fogalmat: Bizonyos dolgokban nem tehetünk szert egzakt, azaz pontos mennyiségi meghatározásokra. Lucifer példája: ha mindig kisebb-kisebb kardot kovácsolunk, megszűnik-e a kard valamikor? Hol a határt jelölő egzakt pont?

1481 KF a kereszténység fővárosában: az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás után lett Konstantinápoly a keleti kereszténység székvárosa, míg a nyugatié Róma maradt.

1484–85 KF a Homousiont, / Vagy Homoiusont?: azonos lényegű vagy hasonló lényegű. Tudniillik Jézus, a Fiúisten az Atyaistennel a Szentháromság tanában. Az erről folyt hitvita az i.sz. IV–VI. században osztotta meg a kereszténységet.

AB Arius és tanítványai azt tanították, hogy a Fiú maga is Isten teremtménye, tehát nem létezett mindig; Istentől kapja fényét, melylyel beragyogja a világot. Lényege tehát nem egyenlő Isten lényegével. Ezzel szemben a nicaeai zsinat dogmaként megállapította a *homousia* elvét, tehát a Fiú *azonos, egy* mivoltú Istennel. Az ariánusok számos felekezetre bomlottak, a legszélsőségesebb az Atya és a Fiú lényegazonosságát merőben tagadta. Voltak viszont olyan csoportok, amelyek az Atya és a Fiú mivoltának *hasonló*ságát tanították, a *homoiusiá*t. A kompromisszum-keresés miatt ezeket a szektákat fél-ariánusoknak is nevezték. Az arianizmusnak 380-ban Theodosius császár vetett véget Keleten. Madách az egész hitvitát évszázadokkal későbbi időpontba teszi át.

1496 KF Keresztény-cinikus: utalás az ókori cinikus filozófusokra, akik megvetették a földi, szellemi és anyagi javakat egyaránt. Olyan szerzetesekről van itt szó, akik elítélték az evilági élet minden kényelmét, kellemességét.

1504 KF mestered: Jézus.

1514 KF Tamás: a tizenkét apostol egyike, a kételkedő („a hitetlen Tamás”), aki addig nem hitte el Jézus feltámadását, amíg előtte meg nem jelent.

1516 KF szent sír: Jézus sírja Jeruzsálemben.

1553 KF a rimini zsinat: 360-ban a homoiusion híveinek kedvezett.

1555 KF Nicaeában: 325-ben a homousion hittételét fogadta el az itteni zsinat, amit azután a 381-es konstantinápolyi emelt végleges hittétellé. A homoiusion hívei ezután eretneknek számítottak.

1560 KF Árius: (?–i. sz. 360.), egyházatya, a homoiusiont vallotta.

1560 KF a két Euséb: egyikük Caesarea püspökeként a nicaeai zsinaton közvetíteni igyekezett az álláspontok között, utóbb a homousion-tételt írta alá. A másik, Nikodémia püspöke, mindvégig ariánus maradt.

1561 KF Athanásiust: Egyiptom érseke, a nicaeai zsinaton a homousion pártjának vezéregyénisége. [A kb. hatvan évig dúló hitvita legjelentősebb egyénisége.]

1565–68 KF a nagy Babilon, a kéjhölgy, a hétfejű sárkány, az Antikrisztus: a bibliai Újszövetségben, János jelenéseinek könyvében szerepelnek, mint a kereszténység eljövendő ellenfelei.

1583–94 AB Zsoltárok könyve, Károli Gáspár bibliafordításából.

1594 KF sor után utasítás traktátusokkal: könyvecskékkel. [Traktátus (lat.)=értekezés, tanulmány, v. szerződés, egyezség.] A szerzői utasítás, valamint az 1643–1654. sorok közötti jelenet utalás az ún. búcsúcédulák árusítására, amelyek jó pénzért a bűnök födi megváltását ígérték. A visszaélés egyik közvetlen kiváltó oka lett a reformáció mozgalmának.

1635 KF embernyomot: nemzedéknyi időt.

1651 KF solidival: itáliai váltópénzzel.

1662 KF sor után utasítás: IZÓRA: a név Rossini *Tancredi* c. operájából való (1813). [Az Isaura név – amely a vázlatlapon olvasható, s amely a kéziratban is egy helyen a javítás előtt állt – ebben a magyaros alakban Kisfaludy Károly *I. Ulászló* c. színművében szerepelt először.]

1721 KF elégiát: borongós, szomorú hangulatú költeményt.

1750 KF szent ostyát vevék: azaz fogadalmát az oltár előtt, szentség felvételével erősítette meg.

1757–1804 AB Tankréd–Izóra fennkölt, ideális szerelme mellett a köznapi, kacér Helene és Lucifer kettőse áll. A jelenet ezzel a párhuzamossággal hasonlít a Faust kerti jelenetéhez, Lucifer itt tényleg néha oly módon beszél, mint ott Mefisztó. A hasonlóság csak külsődleges: Faust és Margit igaz szerelmének humoros ellenpontjául szolgálnak a vén Márta komikus célzásai, Madáchnál azonban a középkori romantikus lovagszerelem szélsőséges ellentétét mutatja Helene közönséges kalandvágya.

1826 KF sarcot: itt zsákmányt jelent.

1830–36 és
1841–45 AB Zsoltárok könyve, Károli Gáspár bibliafordításából.

1833 KF unicornisoknak: egyszarvú mondabeli állatoknak.

1845 AB sor után utasítás: a csontváz, a boszorkányok megjelenése stílszerű középkori jelenet.

NYOLCADIK SZÍN

A színről:

[Ádám a tudományba, a családi életbe vonult vissza. Keplerként él Rudolf császár udvarában, de sem kivételes tudása, sem a családi élet nem védi meg a kicsinyes, törpe korban: a császár általtudományos hóbortjait, az alkímiát és csillagjóslást kell művelnie, hogy felesége, Müller Borbála (Éva) anyagi igényeinek megfeleljen. Az elkényeztetett nemesasszony hűtlenné válik, Kepler a bor mámorába menekül és elalszik – és megálmodja a francia forradalmat.]

Színhely KF Kepler: Johannes Kepler (1571–1630), csillagász és matematikus. 1600-tól tartózkodott az udvarban. 1612-ben Rudolf utóda, II. Mátyás megerősítette állásában, de fizetni ő sem tudta, ezért Linzben tanári állást vállalt. Ausztriát 1626-ban hagyta el, amikor II. Ferdinánd kitiltotta országából a protestánsokat. Ezután Regensburgban és Ulmban élt. Korának egyik legkiválóbb tudósa, a bolygómozgás hármas törvényének felfedezője.

Színhely KF famulus: (latin) szolga. A középkorban a professzoroknak segítő idősebb diák. Kepler is így kezdte az udvarnál pályáját, Tycho de Brahe mellett, 1600–1601-ben.

Színhely KF Borbála: Barbara Müller von Mühlbech (?–1611). 23 évesen és özvegyasszonyként lett Kepler első felesége Grazban. Valóban származására büszke, nehéz természetű asszony volt, depresszióban szenvedett, majd megőrült.

Színhely KF Rudolf császár: (1552–1612), e néven a II. 1572-től magyar, 1575-től cseh király, 1576-tól császár. 1583-tól csaknem megszakítás nélkül Prágában tartotta udvarát. Jelentős mecénás és műgyűjtő volt, szenvedélyesen érdekelték a technikai újdonságok és az alkímia. Ideje és vagyona tekintélyes részét ezekre áldozta.

1915 KF horoszkópomat: a csillagok együttállásából az emberi sors alakulására tett jövendölést.

1917 KF konjunktúrákban: más csillagokkal való összefüggésben.

1921 KF klimaktérikus napok: kedvezőtlen időpontok.

1922 KF a nagy mű: a „bölcsek kövének” keresését, amely a fémeket arannyá képes változtatni, meggyógyítja a betegségeket és fiatalít.

1924 KF Hermes Trismagistust: helyesebben Trismegistust. Az egyiptomi holdisten (Thot) görög neve és jelzője (tris megistus=háromszor legnagyobb). Őt tartották a középkori kémia, az alkímia és a mágia atyamesterének.

1925 KF Synesiust: (375–412), keresztény püspök és bölcselő, akinek alkímiai munkákat is tulajdonítottak.

1925 KF Albertust: A. Magnus (1193–1280) dominikánus szerzetes. Két alkimista könyve mellett más tudományos munkákat is neki tulajdonítottak.

1925 KF Paracelsust: (1493–1541), híres orvos és alkimista.

1926 KF Salamon kulcsát: a középkorban varázslónak és nagy aranycsi nálónak is tisztelt zsidó királynak tulajdonított műveket.

1928 KF a vénhedt királyt: az aranyat. Az alkimisták, titkolni akarván

módszereiket, virágos nyelven fogalmaztak.
1929 KF a holló s a veres oroszlány: az arany felé vezető, átmeneti anyagok „fedőnevei” az alkímiában.
1930–31 KF a kettes merkur, a két planéta: az alkimisták nagy szerepet tulajdonítottak a csillagok együttállásának a kísérleti időpontok meghatározásában.
1932 KF az ércek bölcseletsava: a bölcsek köve, amelyet (nevével ellentétben) pornak vagy képlékeny anyagnak képzeltek.
1933–34 a nedves tüzet,/ Száraz vizet: az alkimisták elképzelte anyagok, amelyekben az alapelemek elvesztik tulajdonságaikat, így lehetővé válik átalakításuk.
1935 KF A szent mennyegző: a bölcsek kövének létrejötte.
1940 KF új tanoknak: a reformációnak. Kepler, Madách ábrázolásától eltérően, valóban protestáns volt.
1946 KF Igyekszel őt kiszabadítani: történeti tény. Az asszonyt nem vetették alá kényszervallatásnak, majd szabadon is bocsátották.
1953 KF nemességed: Kepler elszegényedett nemesi családból származott, házasságkötésekor Barbara Müller családja megkövetelte tőle ennek igazolását.
1971 KF újításnak átkos szelleme: a protestáns puritanizmus.
2016 KF szibillák: az antikvitás jósnői.
2022 AB szférák titkos harmóniája: Pithagórasz rendszerében fordul elő; a hét bolygó oly távolságban van egymástól, amely a húrok hosszúságának harmónikus hangoknál felel meg. A hét csillag forgása együtt egy oktáva, egy harmónia, melyet azért nem veszünk észre, mert mindig halljuk.
2073 KF kevercse: keveréke.
2078 KF nativitásra: az újszülött számára készített elsődleges horoszkóp.
2137 KF sor után utalás Marseillaise: a forradalom védelmére siető marseille-i önkéntesek indulója, Rouget de l’Isle dallama és szövege (1792). 1795 óta Franciaország nemzeti himnusza.

KILENCEDIK SZÍN

A színről:

[Az „álom az álomban”-színben Ádám, mint Danton, a kiemelkedő szónok a katonák hősiességét méltatja a párizsi nép előtt, még a hadvezérnek jelentkező ifjú tiszt hősködő öngyilkossága sem rendíti meg. A néptömeget az árulók, a Konvent ellen tüzeli. A sans-culotte-ok a börtönökbe indulnak véres leszámolásra, s közben két elfogott főnemest hoznak Danton elé, aki beleszeret a márkinő–Évába, s merész királypárti hitvallása ellenére megmenti annak testvérét. Egy visszatérő sans-culotte leszúrja Évát, miközben beszolgáltatja azt a gyűrűt, mellyel egy arisztokrata akarta megvásárolni életét a börtönben. Ezután bukkan fel a tömegből a forradalmárnő-Éva, levágott fejjel a kezé-

ben. A Danton elleni merénylő megöléséért egy szerelmes éjszakát kér cserébe. A kéjvágyó forradalmárnő és a véres tömegek kiábrándítják Dantont, így amikor a forradalom vezetői árulással vádolják, nem védekezik. A párizsi álom a vérpadon végződik.]

Színhely KF nézőhely: színpad.

Színhely KF Párizs Gréve-piacává: a forradalmi népgyűlések színhelye, ma: Place de l'Hotel de Ville, azaz a Városház tere. A nyaktiló azonban nem itt, hanem a Place de la Republique-on (a mai Concorde téren) állott, ott végezték ki Dantont is.

Színhely KF guillotine: nyaktiló. Feltalálója, Joseph Ignace Guillotin orvos (1738–1814) nevét viseli, aki eredetileg emberbaráti célból, a kivégzések gyors és fájdalommentes végrehajtása érdekében készítette.

Színhely KF Danton: Georges D. (1759–1794), ügyvéd. A forradalom után Párizs ügyésze, majd 1792-ben igazságügyminiszter. Ekkor volt népítélet a börtönökben, ám néhány elítéltet valóban megmentett. 1793-ban a girondistákhoz közeledett, a jakobinusok 1794. március 31-én fogták el, vádiratát Saint-Just készítette. Egyébként nős volt, 1793-ban kötött házasságot.

2141 KF Egyenlőség, testvériség, szabadság!: A francia forradalom hármas jelszava volt az elvi alapja Madách programjának is, 1848-as értelmezésben, amikor 1861-ben Balassagyarmat országgyűlési képviselőjévé választották.

2218 KF Konvent: a francia nemzetgyűlés 1792 és 1795 között.

2222 KF sor után utalás sans-culotte: (francia) térdnadrág nélküli. A térdnadrág az arisztokraták viselete volt, a sans-culotte-ok a kispolgárságot és a városi nincsteleneket jelentették.

2236 KF nincs cím egyéb: a nemesi rangokat és címeket az Alkotmányozó Nemzetgyűlés már 1790. június 19-én eltörölte.

2255 KF Rolandnál: R. de la Platiere (1734-1793), girondista politikus, 1792/93-ban belügyminiszter. A jakobinus diktatúra elől megszökött, de felesége kivégzésének hírére öngyilkos lett.

2284 KF Catilínát: Lucius Sergius C. (i. e. 108–62) a római történelem ellentmondásos alakja, aki a népnyomort saját hatalmi céljaira igyekezett felhasználni. Cicero szónoklatai leplezték le. Ezek válogatott kiadása megvolt Madách könyvtárában.

2284 KF Brutust: lásd az 1206. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot!

2291 KF Caesarnak: Julius C. (i.e. 100-44), római politikus, hadvezér és író. Műveiből latin és német kiadást őrzött az alsó-sztregovai Madách-könyvtár is.

2346 KF hagymázban: lázas önkívületben.

2363 KF sor után utalás Robespierre: Maximilian R. (1758-1794), ügyvéd. Szülővárosa, Arras képviselője volt az 1789-es nemzetgyűlésben. 1790-től a jakobinus klub elnöke, 1791-ben közvádló a párizsi

törvényszéken, 1792 szeptemberétől a konvent tagja. 1793 júliusától a Közjóléti Bizottság állandó tagja, a jakobinus diktatúra vezéregyénisége. 1794 júniusában és júliusában a konvent elnöke. 1794. július 27-én fogták el, másnap végezték ki.

2363 KF sor után utalás Saint-Just: Louis S-J. (1767–1794). 1792 szeptemberétől volt a konvent tagja, a testület egyik leghatásosabb szónoka. 1793-ban konventbiztos Elzászban, a forradalmi terror itteni megvalósítója. 1794-ben tagja volt a jakobinus diktatúra triumvirátusának. Robespierre-rel fogták el és végezték ki.

2373 KF vádollak: Dantont valóban ezekkel a vádakkal illették.

2389 KF három hó alatt: Dantont 1794. április 5-én, Robespierre-t, Saint-Just-öt és társaikat 1794. július 28-án végezték ki.

TIZEDIK SZÍN

A színről:

[A nyakazás elmaradt – Ádám, mint Kepler ébred fel a második prágai színben. A szín a forradalom korának elismerő értékelésével indul. Itt teljesedik be Kepler magánéleti tragédiája: az udvaronc Évát férje megölésére szólítja fel, s bár az ettől az aljasságtól visszariad, s hűtlensége után némi bűntudatot, megbánást is érez, nem kerül közel férjéhez. Mégis itt, a hűtlen asszonyról mondja el Ádám (Madách) legköltőibb, legpozitívabb értékelését a nőről. A jelenet második, Faust-hatásokat mutató részében a tanítványnak tárja fel Ádám a tudomány gyarlósága, korlátai miatt érzett csalódását és egy oly korról álmodik, melyben az egyén korlátlan szabadsága érvényesül.]

Színhely reg: [reggel].

TIZENEGYEDIK SZÍN

A színről:

[A magasból még bíztatónak, boldognak látja az öregedő Ádám a londoni váár nyüzsgő embertömegét, ám közéjük vegyülve ismét csalódik. Az epizódok egyre növelik kiábrándulását: a bábjátékos és a zenész a művészet, a nyegle jelenete a tudomány elaljasulását igazolja, a pénz jellemtorzító hatása alól csak egy-két szereplő mentes: talán az ibolyaárus leány ártatlansága, a tanulók kamaszos lelkesedése, a munkások szolidaritása elítélt társuk iránt jelent némi vigaszt az egyre sötétebb képet látó Ádámnak. Csalódásaira a prágai Éva „méltó” párjaként megjelenő hiú, kacér, üreslelkű polgárlány-Éva teszi fel a koronát. Így a szabadság kiteljesedése helyett annak megcsúfolása lesz Ádám londoni tapasztalata – az utolsó haláltánc-jelenetben rezignáltan figyeli, amint a londoni szín jellegzetes alakjai sírjukba hullanak. Csak Éva – de nem a polgárlány, hanem a paradicsom Évája, az „örök Éva” léphet át a síron.]

Színhely KF Tower: (angol) torony. A Temze partján London középkori

erődje.
2596 KF tömkeleg: útvesztő, labirintus.
2623 KF szofista: (görög) a bölcsesség tanítója az ókori Athénban. Madách korára már pejoratív értelemben használatos, mint hamisan okoskodó.
2637 KF doktrinér: elvont elvek alapján gondolkodó. Az 1840-es években ilyennek tekintették a centralista liberálisokat, így Madáchot is.
2675 KF hat ezredév: bibliai időszámítás Ádám és Éva kora óta.
2680 KF Népost: Cornelius Nepos (i. e. 100 körül–32), római történetíró. Élet rajzai iskolai olvasmányok voltak nálunk is a reformkorban. Német-latin kétnyelvű kiadása megvolt Madáchék könyvtárában is.
2685 KF Shakespeare: William S. (1564–1616). A nagy angol drámaköltőnek, akiben a romantika a zseni legragyogóbb megtestesülését látta, egy 1836-os német összkiadása volt meg Madách könyvtárában, 1839-es pesti beszerzése.
2728 KF mond a Biblia: a Salamonnak tulajdonított Prédikátor könyve.
2733–34 KF A gépek...: Utalás a ludditák, a géprombolók felfogására, akik nyomoruk forrását a gépekben látták.
2736 KF dús: gazdag.
2754 KF bacchanális: tivornyázó.
2770 KF nadályként: piócaként.
2815 KF Láttatni volt ott, s látni is talán: Ovidius szállóigévé lett szójátéka.
2818 KF pietista: itt kegyeskedőt, ájtatoskodót jelent.
2829 KF zsolna: zöldharkály.
2901 KF filisztert: nyárspolgárt
2955 KF sor után utalás nyegle: itt sarlatánt, jól kereső áltudóst jelent.
2968–69 KF Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali: (latin) különös kegyelemből kórházban halt meg. Versben: Kegyelméből jósorsának, Holtja lett az ispotálynak.
2973 KF élet-elixir: főzet, amely – a bölcsek kövéhez hasonlóan – általános gyógyszer és fiatalító.
2978 KF asztrológiája: csillagjóslása.
2995 KF maîtresse-ének: kitartott ágyasának. [Ejtsd: metreszének.]
3026 KF esetleg: itt véletlenül.
3078 KF filantróp: emberbarát.

TIZENKETTEDIK SZÍN

A színről:

[Az emberiség lehangoló jövője jelenik meg Ádám előtt a falanszter-jelenetben. A „tudomány” világában már csak múzeumban látható a kultúra s az emberi élet számos haszontalannak ítélt részlete: így pl. az utolsó rózsát, kitömött kutyát, lovat, Homérosz és Tacitus könyvét mutatja be Ádámnak a mesterséges életet lombikban létrehozni óhajtó „Tudós”. E világban egyetlen eszme, egy közös cél uralkodik: a megélhetés. A falanszter túlszabályozott, diktatorikus társadalmát a Föld négyezer év múlva bekövetkező kihűlésével in-

dokolja, a túlélés érdekében nyomnak el minden emberi törekvést: nincs helye itt a művészeteknek, az egyéniségnek, a családnak, a szerelemnek. Az ítélkezési jelenetben újjászülető történelmi alakok lázadása, az újjászülető szerelem nem csak elkeseríti Ádámot – de vigasztalhatja is: még ez a világ sem volt képes végleg kiirtani az emberi értékeket. Ezért akar szembeszállni a falanszteri hatalommal, ám Lucifer megakadályozza fellépését.]

Színhely KF nagyszerű: nagyméretű.

Színhely KF falanszter: (francia), a görög falanx=csoport, közösség szóból. Charles Fourier francia utópista gondolkodó (1772-1837) elképzelése szerinti telep, egyben termelési egység, amely helyettesíti a családot, hálózatuk pedig a nemzeti kereteket.

3197 KF kéjelegjen: gyönyörködjék.

3224 KF mulathatunk: időt tölthetünk.

3242 KF organizmus: működő szervezet.

3262 KF Al-borak: (arab) villám. Gábor arkangyal szárnyas lova, amelyen Mohamed bejárta a hét égen keresztül a földet, Mekkától Jeruzsálemig. A reformkorban így nevezte Széchenyi István is egyik kedvenc lovát.

3297 KF alumínért: a könnyűfém előállításának a módja 1824 óta ismert, az első alumínium használati tárgyakat azonban csak az 1855-ös párizsi világkiállításon mutatták be. Az utalás jó példája Madách természettudományos érdeklődésének és tájékozottságának.

3325 KF költemény: az Odüsszeia, amelynek XI. énekében Odüsszeusz az alvilágba, a Hádészba is eljut.

3328 KF Homérnak: Homérosz (i. e. 8. sz.), görög költő. Két eposzával, az Iliásszal és az említett Odüsszeiával műfajteremtő jelentőségű epikus. Az ókorban több más művet is tulajdonítottak neki.

3331 KF Tacitus Agricolája: Publius Cornelius T. (i.sz. 55–100) római történetíró életrajza Julius A.-ról, Britannia meghódítójáról.

3354 KF Ultima ratio regum: (latin) a királyok utolsó érve (tudniillik a háború).

3405 KF a nap kihűl: az entrópia-elmélet Fourier-nál is szerepel, szerinte a naprendszer kihűlését 4000 évvel a katasztrófa előtt jelzik majd a természet változásai.

3418 KF organizál: szerves életet teremt, azaz nemz. Jó példa Lucifer iróniájára.

AB A „lombikban organizált” lény emlékeztet a homunculusra a Faustban.

3453 KF bérenc: felbérelt, fizetett.

3484 KF Luther: Martin L. (1483–1546), szerzetes és teológus-professzor, aki 1517-ben a wittenbergi 95 tétellel a reformáció elindítója. A pápa 1520-ban, a császár 1521-ben sújtotta átokkal. 1522-ben készült el az Újszövetség, 1534-re (többekkel) az Ószövetség németre fordításával.

3500 KF Cassius: Caius Longinus C., római hadvezér, a Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője. A philippi-i csatavesztés után (i. e. 42.) öngyilkos lett. [Cassius és az ezután megjelenő történelmi alakok bizonyítják, hogy Madách elképzelése szerint Ádám nem csupán a Tragédiában megismert jelenetek szereplőiként lépett fel, hanem végigélte a történelmet – Rómában pl. Brutus volt, s Cassius oldalán harcolt Philippinél.]

3506–07 KF koponyád / Alakzata: a frenológia, azaz a Franz Joseph Gall (1758–1828) német anatómus által kifejtett tan szerint a koponya alkata határozza meg a képességeket és a jellemet. Madách hitt ebben, dolgozószobájában […] „preparált" parókatartó állt, és egy, 1861. december 23-i levele szerint tanulmányt is akart szentelni a témának. Lásd még a 3551-3562. sor közötti jelenetet.

3512 KF Philippinél: ennél a makedóniai városnál vesztett csatát i. e. 42-ben Brutus és Cassius a római köztársaság utolsó híveinek élén.

3516 KF Plató: Platón (i. e. 427–347), görög filozófus. Pályája kezdetén verseket és drámákat is írt. Ideatanával az objektív idealista filozófia egyik megalapítója. *Állam* c. utópiáját kétszer is megpróbálta Szicíliában a gyakorlatban is megvalósítani, sikertelenül.

3521 KF a társaságban: a társadalomban. Utalás Állam c. utópiájára.

3523 KF Michelangelo: M. Buonarotti (1475–1564), a reneszánsz egyik legsokoldalúbb művészegyénisége. Szobrász, festő, építész, költő egy személyben. 1535-től a pápai állam művészeti irányítója volt. [Az itáliai kultúra más kiemelkedő személyiségeihez hasonlóan – pl. Dante, Leonardo – őt sem a vezeték-, hanem a keresztneve alapján tartjuk számon. M valószínűleg nem tudott erről az olasz szokásról, erre vall a K első változatában és a K-lapon előforduló Angelo Mihály név.]

3540 KF világtekét: földgömböt.

3554 KF Szemirámisz: szépségéről híres, mondabeli asszír királynő.

TIZENHARMADIK SZÍN

A színről:

[Az űrjelenetben Ádám, csalódva a koreszmékben, tiszta szellemi létre vágy, ám a végleges elszakadás a Földtől halálát jelentené. Lucifer már-már győzelmét ünnepli az ájult Ádám fölött, amikor a Föld szellemének hívó szava magához téríti és küzdelmeinek folytatására sarkallja Ádámot. Lucifer hiába érvel az eddigi álomképek kudarcával, Ádám érzi: a bukások ellenére eszméi előrevitték az embernemet. A híres zárógondolatot vetíti előre Ádám hitvallása: *A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdés maga.*]

3623 KF nézz csak földünkre vissza: a repülés, a Föld elhagyása az emberiség régi, nagy álmainak egyike volt, amely ezért csaknem minden kultúrkör mitológiájában szerepel. Madách közvetlen mintája itt valószínűleg Cicero volt, az I. szín kapcsán már említett Scipio

álma, de vannak a motívumnak előzményei lírájában is.

3654 KF Anteus: Antaiosz, a görög tengeristennek és a földanyának fia, akit Héraklész (őrá lásd az 1090. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot) csak a földről felemelve tudott legyőzni.

3689 KF jegecül: kristályosodik (lásd még a 430. sort!), azaz ásványnyá, tehát szervetlen anyaggá válik, szemben a növénnyel, azaz a szerves anyaggal.

3731 KF Chaeroneánál: (Khaeróneia), i. e. 338-ban itt verte szét II. Philipposz makedón király a görög városállamok egyesített seregét, véget vetve önállóságuknak.

3733 KF Constantinnál: Nagy Konstantin római császár (i. sz. 274–337), aki sikerrel állította meg átmenetileg a birodalom széthullását, elsősorban a kereszténység felhasználásával.

TIZENNEGYEDIK SZÍN

A színről:

[A Földre visszatérve Lucifer kijátssza utolsó ütőkártyáját: a Föld és az emberi társadalom elrettentő haldoklását idézi fel Ádám előtt. A Nap kihülőben, az Egyenlítő táján, a jégvidéken néhány félig-állat eszkimó tengeti életét. Ádám elborzadva szembesül a természeti ember torzképével, a „sok az eszkimó, kevés a fóka" szörnyű filozófiájával. Amikor az eszkimó felajánlja a vendég „isteneknek" nejét, s az eszkimónőben Ádám Évára ismer, kétségbeesetten kéri Lucifert: vessen véget lidérces álmának.]

3771 KF Holott: ahol.

3813 KF sor után utalás gulibából: palóc tájszó, kunyhót, kalyibát jelent. Szemben a III. szín szerzői utasításával, Madách itt meghagyta a nyelvjárási szóalakot.

3869 KF Leonídász: spártai király, uralkodott i. e. 491 és 480 között. 480-ban a thermopülei szorosban hősi halált halt 300 társával a Xerxes perzsa király hadai ellen vívott csatában. Azóta a hősiesség, a hazaszeretet és az önfeláldozás jelképe.

3870–72 KF barna levesével, még pénze sincs: az utóbb legendássá vált spártai egyszerűséget Lükorgosz törvényei tették kötelezővé, ideértve az ezüstpénz használatának megszüntetését és a közös étkezést. Az intézkedések célja a szabad spártai polgárok vagyoni különbségeinek a megakadályozása volt (ennek demoralizáló hatását Madách az V. színben ábrázolta), hogy így biztosítsák Spárta egységét és védelmi képességének fennmaradását. A költő forrása itt Plutarkhosz, a *Párhuzamos életrajzok* Lükorgosz-fejezete.

3872–73 KF lucullusi / Villában: Lucius Licinius L., római hadvezér az i. e. I. században. Mégsem vitézségéről vált nevezetessé az utókor számára, hanem gazdagságáról és fényűzéséről, amellyel egyébként a művészeteket és a tudományt is bőkezűen támogatta.

3875 KF Brutus: lásd az 1206. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatokat!

3888 KF nagy Hunyad: Hunyadi János (?-1456), hadvezér és kormányzó. A Tragédia egyetlen magyar történeti utalása.
3892 KF Luther: lásd a 3484. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot!
3893 KF Leó: Giovanni de Medici (1475-1521), 1513-tól X. Leó pápa néven uralkodott. Luther kiközösítője.
3896 KF Napóleon: Bonaparte N. (1769–1821), 1794-ben lett tábornok, 1796-ban itáliai hadparancsnok, 1799-től a Francia Köztársaság első konzulja, 1804 és 1814 között, valamint 1815-ben császár.
3927 KF Aszpásziát: szépségéről és szellemességéről híres athéni hetéra, Periklész kedvese.

TIZENÖTÖDIK SZÍN

A színről:
[Ádám kiábrándultan, kétségbe esve ébred föl álmából, s a luciferi jövővel dacolva öngyilkosságra készül. Tettét Éva akadályozza meg anyaságával – Ádám belenyugszik sorsába, s visszatér az Úrhoz. Kétségeire, hogy igaz volt-e a Lucifer mutatta jövő, az Úr nem ad választ, de kijelöli az utat számára: az Éva képviselte költészet, a szerelem ugyanúgy segítik *meghallani az égi szózatot,* ugyanúgy segítik küzdelmeit, mint Lucifer tagadása. Az Úr az álom nyomasztó befejezéséről, a nem feledhető végről ugyan nem szól, de az ádámi utat, a küzdés-bízás elvét megerősíti a híres zárósorral.]

3988 AB az egész nem: az egész embernem, az egész emberiség.
4033 KF Fiad Édenben is bűnnel fogamzott: A sor csak a második kiadásban, 1863-ban nyerte el végleges alakját. Eredeti formája („Fiad bünben, trón bíborán fogamzott.”) az egyiptomi színre utalt. A változtatással Madách mind a Bibliától (Mózes I. könyve, 4.1.), mind az irodalmi hagyománytól (Miltontól) eltért; ezekben csak a Paradicsomból való kiűzetés után történt fogamzás.
4036–37 KF e két sorban Éva Jézus születését jósolja meg.
4090 AB Láttam tudásod tiszta alkotást: a falanszterre céloz Ádám.
4109 KF gyürű: itt: láncszem.

MÓZES

1862

Bevezetés

A *Mózes*: A *Tragédia* eszmeiségének lezárása

> A nagy ember kétféleképpen befolyásolja kortársait: egyéniségével és az eszmével, amelyet képvisel. Ez az eszme a tömegek egyik régi vágyát szólaltatja meg, vagy talán egy új célt tűz vágyaik elé, vagy valami más módon befolyásolja a tömeget. …... Az egyes ember pszichológiájából megtudtuk, hogy honnan ered a tömegnek ez a vágya. Az apa utáni vágyakozás ez...
>
> *Sigmund Freud: Mózes*

A *Mózes* a Madách-irodalomban a Tragédiát követően talán a legtöbbet méltatott, értékelt, elemzett dráma. Elmondható ez a teljes életművet tárgyaló Madách-monográfiákra[192] is. Persze ez az értékelés is (természetes módon) eltörpül a fő mű recepciójához képest: az egyetlen Mezei-monográfia kivételével mindenütt csak néhány oldal jut a Mózesre. Ugyanakkor örvendetesen nőtt az utóbbi években a "dramatizált eposzt" (ez volt a pályázat bírálóinak egyik kifogása) önmagában tárgyaló tanulmányok[193] száma. A legtöbb elemző szerint a Mózes bizonyos szempontból a Tragédia felvetette kérdésekre is választ ad. A nagy történelmi személyiség ebben a műben nem bukik el: Mózes próféta és elvezeti népét a Kánaánba, miután érdemessé tette azt a szabadságra. Közismert és gyakori az a vélemény is, hogy a dráma bibliai eseménysorából megismerhető Madách értékelése a magyar történelem közelmúltjáról: 1848-49-ről és következményeiről.

---

[192] Néhány monográfia s a benne található Mózes-fejezet terjedelme: *Palágyi M.: Madách Imre élete és költészete.* – össz.: 197 l., – a Mózesről: 118-128. l.), *Voinovich G.: Madách Imre és Az ember tragédiája.* – 594 l. – 200-212. l., *Mezei J.: Madách. Az élet értelme.* Magvető, Bp. 1977. – 456 l. – 377-452. l., *Horváth K.: Madách Imre* – 239 l. – 191-204. l., *Kerényi F.: Madách Imre* (1823-1864) – 271 l. – 227.-230. l.

[193] A legrégibb önálló Mózes-tanulmány *Heller Bernát: Madách Mózese és Az Ember Tragédiája.* Izraelita Magyarok Irodalmi Társasága évkönyve 1896. 230-238., után megemlítendő még *Waldmann Ernő: Madách Mózese,* Bp. 1927., *Horváth Károly: Madách „Mózes" drámája.* It 1950. – 91-100. l., *Melczer Tibor: Madách Mózesének eszmei előzményei Kölcseynél és Petőfinél.* In: Madách-tanulmányok. Szerk. Horváth K., Akadémiai Kiadó, Bp. 1978, *Tomschey Ottó: Madách – a moralista.* MK35, és *Varga Emőke*: *„Csak engedi, hogy tégy helyette" Madách Imre Mózes c. drámájáról.* MK30. és *Madách és Kass Mózese.* MK35 c. írásai.

A dráma bibliai hátteréről

A tragédia anyagát Madách a Bibliából, Mózes második könyvéből vette. Hatalmas anyaggal dolgozott[194]. Írói nagyságát két dolog jelzi. Egyrészt kemény kézzel szerkesztette meg a drámát, nagyszerűen választva ki azokat a csomópontokat, amelyek ennek a hosszú történetnek a fordulópontjai, másfelől olyan izgalmas konfliktusokat teremtett, melyek végig feszültséget teremtenek. Ezek közül is kiemelhetők azok a belső konfliktusok, amelyek Mózes személyiségét formálják. Ilyen például mindjárt az első felvonásban szembesülése saját zsidóságával. Az első jelenetben előttünk áll a fáraó főemberévé előlépő, egyiptomi öntudatú Mózes, aki a következő jelenetben Jókhebédtől megtudja, valójában zsidó, és Áron, kit egy perccel előbb legfőbb ellenfelének lát, a saját testvére.

Ez az indítás annál nagyszerűbb lelemény, mivel a Biblia semmit nem mond erről. Azaz a bibliai szövegből nem derül ki, Mózes mikor és hogyan tudta meg, hogy zsidó.

Szintén kiváló érzékre vall később, a második felvonásban a Mózes előtt kibontakozó választási kényszer Cippora (a hétköznapi emberi boldogság) és az isteni küldetés között. Ez ráadásul tükörszerűen és felerősödve meg is ismétlődik a negyedik felvonásban, ahol a
nép Mózes ellen fordul, és megjelenik Jethro és Cippora, hogy hazahívják Mózest. A hős azonban itt is ellenáll a csábításnak, és képes folytatni nagy művét. A két rész tükörszerűségét csak fokozza, hogy Jehova is megszólal mindkét alkalommal.

További mesteri megoldás, hogy Mózes példáját a negyedik felvonás végén Józsué is követi, aki hasonló konfliktust él meg Amra iránti szerelme illetve a rárótt feladat (a nép vezetése) között. De az imént említett tükrözéses megoldást alkalmazza Madách a harmadik felvonás utolsó és a negyedik felvonás első jeleneténél: Józsué és Amra két beszélgetése is tükörszerű.

A bírálók tehát „dramatitált eposz”-nak ítélték a művet, valószínűleg igazságtalanul. Persze Madáchnak igaza volt, amikor így írt Nagy Ivánnak:

„*Mózes megint olly nagyszerű tárgy, s olly nehézségekkel van össze kötve beléje drámai egységet hozni, mint maga nemében az Ember tragédiája vólt. Ennél is érzem, hogy egy félre lépés nevetségessé teheti, egy helyes felfogás naggyá. Érzem, hogy e mű is*

---

[194] Arról, hogy miképp használta fel Madách a Bibliát műveiben, 1935 és 39 között ötrészes cikksorozatot közölt *Pollák Miksa* az Izraelita Magyarok Irodalmi Társasága évkönyvében, s ezt a a Madách Irodalmi Társaság önálló kötetként (*Madách Imre és a Biblia.* MK 65, 2009, 126 l.) is megjelentette. A Mózes és a Biblia összefüggéseiről a IV. rész szól a 83-120. lapon.

másforma mint rendesen színműveink, de hogy jobb-e nálok vagy végtelenül rosszabb nem bírom eldönteni. – A tárgy nehézségét az is mutatja, hogy lehetetlen miként már száz és száz költőnek meg ne fordult vólna agyában kidolgozása, – és tudtomra még sem írta eddig meg senki." [195]

Ennek ellenére (vagy ezzel együtt) a kortárs magyar drámatermés 90 %-a mára feledésbe merült, a Mózes pedig újra és újra színpadra kívánkozik.

Nyilvánvaló áthallásai voltak a maga korában, hiszen az 1848-as generációk lassan elöregedtek, és a helyükre lépők előtt (ha még távol is) ott volt a kiegyezés lehetősége. Nekik (is) szól Mózes végső üzenete:

S jövőben is az lesz közötted első,
Szivében a törvényt ki hűn megőrzi;
Ezrek felett, kik dús örökben élnek,
Bár nem lesz talpalatnyi földe is. –
Mert nem hitvány göröngy, melyet tapodsz,
De e sátor törvénye tesz zsidóvá.

A „*törvény*" 1848 hagyatékára érthető. De a dráma új és új aktualitását nemcsak az 1888-as ősbemutató[196] és az 1925-ös Hevesi Sándor-féle nemzeti színházi bemutató[197], valamint az azóta megjelent több kiadás mutatja[198], hanem a hetvenes években készült Keresztury Dezső-átdolgozás és színpadra állítása is[199].

---

[195] *Madách Imre levele Nagy Iványhoz* 1861. december 23-án. Ld. 8. sz jegyzet II. 931. l.

[196] E. Kovács Gyula kolozsvári 1888. febr. 20-ai Mózes-ősbemutatója nem tette a drámát sehol sem repertoir-darabbá.

[197] Először 1923-ban, majd 1925-ben próbálkozott Hevesi Sándor régi magyar drámák felfedezésével. A közönség hűvösen fogadta a Madách-választék bővítésére tett kísérletét: a *Mózes* és a *Férfi és nő* részletének (1923. november 10.) előadása és az 1925-ös teljes Mózes-bemutató is kudarcot vallott. (A kudarc ellenére Jászai Mari *Mózes*-beli Jokhebéd alakítását feljegyzésre érdemesnek ítélték a kritikusok. – ld. *Magyar Színháztörténet 1920-1945*.)

[198] A kiadások tekintetében a Mózes állandó darabja a Madách dráma-válogatásoknak. Önálló kötetként Keresztury átdolgozása óta (1966) szinte csak ezt a szöveget adják ki. Jellemző, hogy ebből az átdolgozásból készült a mű angol fordítása is. (*Tomschey Ottó* fordítása, MK 31.)

[199] *Mózes. Madách Imre* drámai költeménye két részben. Élő színpadra alkalmazta és az előszót írta *Keresztury Dezső*. Kass János eredeti rézkarcaival. Bp. Magvető, 1966 – A kiadással egy időben mutatják be az átdolgozást Veszprémben Turián György rendezésében. Ez a forma 1968-tól a Nemzeti kassza-darabja lesz, többszázas sorozatban, úgy, hogy az 1971-es évad nyitó-műsorává válik, melyben Sinkovits majdnem meghaladhatatlan színészi csúcsteljesítményét ünnepelheti. (Ld. *Győrffy Miklós: A „többi" Madách-dráma a deszkákon*, MK27!)

Kiadásunk Mózes-szövegéről

Noha a színpadi siker az átdolgozót és munkáját dícséri – filológiai szempontból azonban úgy látjuk: nem mérhető Keresztury beavatkozása Arany Jánosnak ahhoz a kiadói-szöveggondozói teljesítményéhez, amelyet a Tragédia esetében maga Madách is elfogadott. Az ő drámaszövegét tehát nem vettük figyelembe, miképp az (erősebben átformált, szinte újraírt) Csák végnapjainál sem tettük ezt. Klasszikus drámáink szövegének számos huszadik századi modernizálása, "átigazítása" nem irodalmi – inkább dramaturgiai, színházi szövegkönyveket eredményező tevékenység. (A témáról ld. Beke József szellemes tanulmányát, az *"Irodalmi kétszersült"*-eket a *Holmi*-ban![200])

Kiadásunkban tehát az első, Gyulai Pál szerkesztette Mózes-kiadásra és a két kéziratra (az autográfra és a pályaműként beadott másolatra) támaszkodtunk, valamint néhány fontosabb egyéb edícióra (így pl. a Kerényi-Horváth 1989-es és Sirató Ildikó 1995-ös szövegének tanulságait is levontuk). Miként drámakiadásaink eddigi köteteiben mindenütt, itt is modernizáltuk a dráma helyesírását, természetesen csak azokon a helyeken, ahol a változtatás nem rontotta el a darab jambikus verselését. (A szövegközlés elveinek részletezését ld. a darab után a *Források* c. fejezetben!)

Jelen kötetünk szövegének egyik szerkesztője, Bárdos József felvetette, hogy a drámák kéziratainak betűhív másolatát is tegyük közzé, s el is készítette a Mózes kéziratának betűhív másolatát. Mivel Madách összkiadásunk eddigi köteteikben nem követtük ezt a gyakorlatot és a kéziratok betűhív közlése nagyon megnövelné a könyvek terjedelmét, ezért javaslatát a szerkesztőség másik két tagja (Andor Csaba és Bene Kálmán) leszavazta. Ugyanakkor itt hívjuk fel a figyelmet, hogy honlapunkra (www.madach.hu) feltesszük a kéziratot és annak Bárdos József által elkészített betűhív másolatát. Illusztrációként itt is közöljük a szöveg kéziratának 92. oldalának nyomtatott másolatát.

A kézirat-oldal betűhív másolata:

[200] Ld. Beke József: Irodalmi"kétszersültek" Holmi, 2007. ápr.

2345 Mi végre vólna ez? –
Józs
Hogy jelt tehessek
A sírra, mellyben el foglak temetni.
Móz
Gonosz fiú! – rabbá kivánod-e
A sírt is tenni, mellyért életemben
Küzdék, hogy csendes és szabad legyen? –
2350 Jelt kívánsz tenni rá, hogy majd utóbb
Álkönnyet s átkot hordjon a' bolond rá? –
Vagy össze szedje a' port a' pulya,
És vad futásban hordja el magával,
Hogy esküjét megtartsa, s életét
2355 Se koczkáztassa. – Menyj, menyj, Józsué! –
Józs
Nem lesz-e' a' nép prófétája mellett,
Ki messze elható szemét befogja,
És nagy szivének kisded ágyat ás? –
Móz
Ne félj, ne félj! – hidd el, készít az úr
2360 Szolgájának, ki napszámát betölté,
Pihenni ágyat is. –
Józs
S hogyan tudom meg,
Hogy indúlnom kell már az új hazába,
Mert Mózes nincsen többé? –
Móz
Látod e' fát,
Amott a' szirten, – melly magányosan,
2365 És büszke fővel néz a' völgyfenékre? –
Kilátszik az jól táborunkba is.
Nézd meg minden nap, – s amidőn ledűl –
Józs
Akkor lehajtja Mózes is fejét.
Móz
Jól mondod, – és te Kánahánba indúlsz. –
2370 Kezet fiam. – Vezér! most táborodba. – *(Józsué el)*
Jehova szava

Források

A *Mózes* kézirata az OSzK kézirattárában található, jelzete: 2068 Quart. Hung. 48 levél. Másik kézirata idegen kéz másolata, az Akadémia kézirattárában a pályaművek között. Címlapján az 1860-as évszám. A címlapon belül egy ívlapon még egyszer ismétlődik, a személyek névsorával. Erre rávezetve: *Kezdett 1860 jun 9 végzett 1861 nov 16*. Ugyanitt a sorok összegezve:

1ő Felv. – 727
2ik ” – 570
3ik ” – 401
4ik ” – 460
5ik ” – 312
össz. 2470 (A mintául vett kiadás sorszámozása szerint 2473 sor.)

Madách a drámával az Akadémia Karácsonyi-jutalmára pályázott (1861. dec.). Bérczy Károly írta meg a bírálóbizottság (Arany, Bérczy, Jókai, Kemény, Pompéry) jelentését, amely kedvezőtlen volt. „Dramatizált eposz”, állapították meg a darab legfőbb hibáját.

A *Mózes* első kiadása a *Madách Imre Összes Művei* (I-III. k., Bp., Athenaeum 1880, új lenyomat 1895, sajtó alá rendezte: Gyulai Pál) III. kötetének 1-142. lapján található. Ennek alapján került a Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* (I-II. k., Bp. Révai , 1942) első kötetébe (701-815. l.), amelynek nyomán az 1989-es, kritikai igényű kiadás a Szépirodalmi Könyvkiadónál (*Madách Imre válogatott művei*, sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc és Horváth Károly) létrejött, s amelynek alapján készítette az Unikornis Kiadó is *Madách Imre válogatott drámái* c. kötetét 1995-ben (Mózes: 383-500. l., a kötetet az 1989-es kiadást javítva, korszerűsítve sajtó alá rendezte Sirató Ildikó). Jelenlegi szövegünk ennek a legutóbbi szövegnek újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Itt közöljük – némileg javított, kiegészített változatban – Sirató Ildikó szövegmagyarázatait is.

Jelen kiadásunkban modernizáltuk a dráma helyesírását, természetesen csak azokon a helyeken, ahol a változtatás nem rontotta el a darab jambikus verselését. Tehát nem változtattuk meg a rövid mássalhangzós (pl. *boszú, könyű, virad*), vagy a gyakori, a ma helyestől eltérő hosszúságú magánhangzós (pl. *indúl, testesűl, kábító* stb.) szóalakok hibás helyesírását, ha a verselési helyzet úgy kívánta. Nem változtattunk természetesen Madách régies, vagy nyelvjárási szavain, egyéni szóalkotásain (mint pl. *hajkál, üld, sérveink* = *hajszol, üldöz, sérelmeink* stb.), a régies ragozáson (mint pl. *elhervadand, hozand, állíték, jőj, teszesz* stb.) és a ma már nem használt szóalakok tekintetében (*erősb, fényesb, könyörg, mosolyg, sergek, eszély* stb.).

Szövegváltozatok

[A következőkben a Gyulai Pál (GYP) kiadta Madách Imre *Összes művei*-ben, a Halász Gábor (HG) által kiadott Madách Imre *Összes művei*ben, továbbá a Kerényi Ferenc és Horváth Károly szerkesztette *Madách Imre válogatott művei*ben , valamint a Sirató Ildikó (SI) által gondozott *Madách Imre válogatott drámái*ban megjelent szövegeknek a kéziratoktól (illetve szövegkiadásunktól) eltérő szövegváltozatait soronként közöljük.]

Rövidítések:

K kézirat, Madách autográf tisztázata. OSZK kézirattára.
K-lap Az autográf kézirat mellett két fekvő oldalon található vázlatlap.
K1 kézirat, a pályázatra beadott, idegen kézírású másolat. MTA kézirattára.
GYP Gyulai Pál kiadásának szövege. (Atheneum, Budapest, 1880. III. kötet – 1-142. l.)
HG Halász Gábor kiadásának szövege (Madách Imre Összes Művei. I-II. Szerk: Halász Gábor. Bp. Révai 1942. I. kötet – 701-815. l.)
KF Madách Imre válogatott művei c. kiadásának Mózes-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc és Horváth Károly. – Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. – 187-288. l.
SI Sirató Ildikó kiadásának szövege (Unikornis Kiadó Madách Imre válogatott drámái c. kötetében. (A szöveget a korábbi kiadásokat javítva, korszerűsítve sajtó alá rendezte Sirató Ildikó.) – 383-500. l.
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege)
M Madách.
jav. javított, javítva.
M jav. Madách javítása.
szöveg Olyan szövegváltozat, amely nincs áthúzva, de nem került be a főszövegbe sem.
<*nem*> Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
sh sajtóhiba
[ ] a szöveg gondozóinak [Bárdos József és Bene Kálmán] megjegyzései.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.

*

Címlap K: [A kézirat első lapjának rektóján idegen kéz ceruzás feljegyzése]: *2068* *Qu. Hung*
[Alatta kék ceruzával nagy betűvel, más kéztől]: *IV*. [Utána egy *5*-ös számjegy törölve.]

[A cím fölött az első kéztől]: *Madách* [Mellette idegen kézírással:] *Mü bőr*
[A cím Madách írásával, aláhúzva]: *Mózes*
[Alatta Madách írásával]: *Tragoedia 5 felvonásban*
[Alatta a második kéztől kék ceruzával]: *1860*
[Az első lap versején a rektóra halványan átlátszó szereposztás.]

K-lap-1 [A kézirathoz hozzátartozik *Az ember tragédiája Vázlatlap*jához hasonló (félbehajtott) *Vázlatlap*, amely rektóján a következőket tartalmazza:]
Mózes
Tragoedia öt felvonásban
Kezdett 1860 Jun 9 – végzett 1861 nov 16

1e felv	*72<7>9*
2^{ik} felv	*57<4>0*
3^{ik} felv	*40<2>1*
4^{ik} felv	*4<57>60*
5^{ik} felv	*31<6?>2*
Össz	*247<6?>0*

[Az utolsó számok átírva, előzményük kivakarva a lapon, olvasatuk bizonytalan.]
A Mózes *Vázlatlap*ján ezután a szereposztás egy része olvasható.

K-lap 2: *Személyek*

Jehova

Mózes
Áron
Húr
Káleb
Józsué
Abiram
Dátán
Gerzón, Mózes fiacskája
Nép
Fáraó
Főpap
Országlár [A legutolsó szereplőnévnél az eltépett kéziratlap csak a betűk felső részét engedi látni.]

} *Zsidók*

Címlap K: Mózes, [alatta] Trag*oe*dia *5* felvonásban, [alatta] *1860*.
Címlap K1: *III. sz.,* [alatta] *299. c.)* Mózes, [alatta] Trag*oe*dia *5* felvonásban, [alatta a jelige:] *És minden hatalmas tseleke*
detben és minden nagy ret
tenetességben, mellyeket tse
lekedett Mózes az egész Iz
ráelnek szemei előtt.
Moz V könyv. 34. r. 12. v.
GYP: Mózes. [alatta] Tragédia öt felvonásban. [alatta] *1860*.
SI: Mózes, [alatta] Tragédia öt felvonásban, [alatta] *(1860-1861)*
HG, KF, fsz: Mózes, [alatta] Tragédia öt felvonásban

Személyek K, GYP, HG: Gerz*ó* … *Ph*áraó
K1: Gerzó*n* [utólagos jav.]
KF, SI, fsz: Gerzón … Fáraó [Modernebb kiadásokban a *Ph* mindenütt *F*-re lett átjavítva, továbbiakban nem közöljük a szövegváltozatok közt.]
K, K1, GYP: *C*zippora
HG, KF, SI, fsz: Cippora [Modernebb kiadásokban a *cz* mindenütt *c*-re lett átjavítva, továbbiakban nem közöljük a szövegváltozatok közt.]
K, K1, GYP, HG: E*gyp*tombeliek [A későbbi kiadásokban az országnév mindenütt mai helyesírással: Egyiptom.] [Így van pl. még az 1202, 1898, 2102, 2280, 2424 sorban is.]

Első felvonás

Szerzői utasításban GYP: *Trónterem Pháraó trónon ül* [Az 1. és 2. szó között itt kimarad: *Pháraó palotájában.*]
13 K: mil*ly*
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: mily [A 14, 452, 1486 és 1973 sorban is.]
14 K: b*ó*ldog
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: boldog [A 369, 820, 1522, 1523 és 1973 sorban is.]
16 GYP: Hálám m*ű*vedhez…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Hálám müvedhez…
22. sor után K: [A szereplő neve *Pháraó*-ról *Phá*-ra rövödítve. A szereplők második megnevezésétől kezdve a rövidítés az egész K-n végigvonul, tehát *Móz, Főp* (=Főpap)*, Jók, Ár, Már, Czip, Józs, Abi, Dát, Tisz*(=Tiszttartó) stb. szerepel a K-on. Ezeket nem közöljük többé a

szövegváltozatok közt.]

23 K, K1, HG, KF: Ifjú! *e* sok dísz…
SI, fsz: Ifjú! E sok dísz… [Az ilyen jellegű helyesírási korszerűsítéseket nem közöljük többé a szövegváltozatok közt.]

26 GYP, HG: Ha két közember napszámát betöltöd.
K, K1, HG, KF, SI, fsz: …betöltöd. – [M gondolati egységeket lezáró sorvégi gondolatjelei közül nagyon sok hiányzik GYP és HG kiadásaiban, olykor a modernebb kiadásokban, pl. KF-nél is.]
[Így van pl. a 28, 47, 77, 79, 126, 144, 177, 243, 246, 248, 292, 306, 366, 367, 409, 410, 422, 426, 506, 574, 582, 607, 644, 818, 880, 896, 981, 993, 1055, 1058, 1061, 1193, 1200, 1255, 1267, 1268, 1275, 1305, 1340, 1371, 1403, 1460, 1466, 1475, 1478, 1485, 1494, 1496, 1566, 1585, 1595, 1600, 1660, 1663, 1695, 1708, 1717, 1729, 1733, 1747, 1755, 1760, 1764, 1768, 1782, 1787, 1789, 1794, 1801, 1805, 1809, 1853, 1859, 1872, 1885, 1895, 1906, 1908, 1941, 1944, 1949, 1951, 1955, 1964, 1976, 1982, 2000, 2003, 2026, 2033, 2040, 2053, 2054, 2072, 2081, 2084, 2088, 2115, 2122, 2133, 2134, 2135, 2152, 2164, 2168, 2188, 2196, 2199, 2203, 2205, 2208, 2214, 2221, 2224, 2232, 2242, 2251, 2254, 2258, 2272, 2288, 2299, 2314, 2317, 2334, 2349, 2362, 2365, 2367, 2380, 2381, 2383, 2387, 2388, 2391, 2398, 2402, 2418 sorban is.]

28 GYP, HG: ...szolgát, illet *Ph*áraó,
K, K1, KF: ...szolgát illet, *Ph*áraó! –
SI, fsz: ...szolgát illet, fáraó! –

31 K: [Az *ami* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható. A vonatkozó névmásokat M kéziratainban következetesen külön írta: *a ki, a mi* stb. A kiadások helyesírási modernizációját többet nem jelöljük a szövegváltozatok közt. *Nem szerepelnek ezért önálló szövegváltozatként* a M kéziratainban gyakran különírt igekötős és összetett szavak, továbbá a központozás, főként a vesszők hiánya sem, pl. az *óh* és *ah* indulatszavak után.]

32 K: Csak *benned* lettem, s *még* világra is
[A sor előtt piros ceruzás csillag, a *benned* szó pirossal aláhúzva, a *még* szó fekete ceruzával zárójelbe téve. A sor mellett M ceruzaírásos változtatási javaslata: *általad*.]
GYP, fsz: Csak általad lettem, s világra is
K, K1, HG, KF, SI: Csak *benned* lettem, s *még* világra is
[A kiadások nem GYP sorát fogadták el, mi úgy gondoljuk, a jav. logikus.]

34 K1, GYP: Mit z*u*gó…
K, HG, KF, fsz: Mit zúgó
SI: Mi*n*t zúgó… (sh.)

38 K: me*l*y
K1, HG, KF, SI, fsz: mely
[Továbbá a 41, 57, 62, 64, 93, 152, 181, 223, 242, 286, 287, 316, 335, 364, 372, 375, 377, 381, 393, 399, 514, 732, 750, 904, 915, 920, 943, 959, 1025, 1100, 1104, 1144, 1183, 1219, 1377, 1404, 1454, 1738, 1816, 1849, 1918, 1929, 2067, 2171, 2184, 2214, 2238, 2277, 2321, 2409, 2424 sorban is.]
49 K: me*l*yet
K1, HG, KF, SI, fsz: melyet [Valamint a 68, 170, 195, 376, 1412, 1846, 2133, 2261, 2287 sor is.]
50 K: Kics*n*yleni kez<..>dettü<*n*>k… [A *d*-t vastagon átírta, az *n*-t kihúzta Madách.]
GYP, HG, KF: Kics*n*yleni
SI, fsz: Kicsinyleni
54 GYP: A megnyugodt biztonságnak *helyébe,*
K, K1, HG, KF, SI, fsz: …helyében,
67 K: [Az *ami* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
68 K: [A *jószó* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
71 GYP: …*le pattan.* [GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
fsz: …lepattan.
73 K, GYP, HG: Úgy fél ő minden összeolvadást*ól*
K1: …összeolvadást<*ól*> [M jav.]
KF, SI, fsz: Úgy fél ő minden összeolvadást
74 K: [A sor után piros ceruzás csillag, a *velünk* szó pirossal aláhúzva, majd mind a csillag, mind az aláhúzás fekete ceruzával[átfirkálva, kihúzva.]
78 K: Isten megáldjon <*joy*> bölcs, kedves fiú,[A *jo* szótöredéket M kihúzta.]
79 K, GYP: …megáldjon *i*sten!
K1, HG, KF, SI, fsz: …megáldjon Isten!
84 GYP: Tán *I*steneknek rendelése…
K1, HG, KF, SI, fsz: Tán isteneknek rendelése volt,
K: ...rendelése v*ó*lt, [Ugyanígy a 113, 311, 1076, 1727, 2173, 2214, 2243, 2457. sorban is.]
86 K1,GYP: Ez ifj*ú*…
K, HG, KF, SI, fsz: Ez ifju…
89 K, K1, GYP: *Mond* néki kérlek: *É*n…
K1: *Mond* néki *kérlek. É*n…
HG: Mondd néki kérlek: *É*n…
KF, SI, fsz: Mondd néki kérlek: én…

[Lásd még 125, 137, 150, 321, 355, 383, 647, 653, 778, 802, 818, 910, 1212, 1385, 1425, 1429, 1502, 1583, 1732, 1772, 1934, 1999, 2011, 2348 is!]

91 K: o*l*y [Lásd még a 257, 763, 1067, 1099, 1183, 1191, 1421, 1615, 1642, 1672, 1754, 1792, 1932, 1971, 2028, 2416, 2425 sort!]
K1, HG, KF, SI, fsz: oly

93 HG, SI: Mely minden lapnak kérlelhet*e*lenűl
K, K1, GYP, KF, fsz: …kérlelhetlenűl

94 K: [Az *egy egy* szókapcsolat között fekete ceruzás kötőjel látható.]
K1 : *Egy egy*
GYP, HG, KF, SI, fsz: Egy-egy

100 K, K1, GYP, HG: Nincsen kegyelet, *őszhaj*…
KF, SI, fsz: ősz haj

103 K: v*ó*lt
K1: volt [Hosszú még az *ó*: 232, 324, 686, 962, 975, 1079, 1084, 1087, 1130, 1407, 1423, 1441, 1529, 1772, 1988, 2214, 2238, 2428, 2465, 2467 is!]

108 K: S maradtál *vólna e'* szabálynál, [Az aposztrófokat a kiadások elhagyták.]
[Hosszú az *ó* még a 109, 191, 298, 342, 483, 493, 755, 756, 792, 812, 831, 1783, 1894, 1909, 1975, 2349 és a 2426 sorban is.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: volna

112 K: Külö*m*b, [A sor után piros ceruzás csillag, a *felett* szó pirossal aláhúzva.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Különb,

115 sor után GYP: [A sorban a szereplő neve: *Jókhebid*. Sh. Ugyanígy a 154. sor után is. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt az utóbbi hibát jelzi.]

119 K: v*ó*ltak
K1: voltak

123 K, K1, GYP: A *tisztartók*…
HG, KF, SI, fsz: A tiszttartók…

127 GYP: A botrány megvan, s *újre*…[Sh]
K, K1, HG, KF, SI, fsz: újra

130 K: k*ó*ldussá
K1, HG, KF, SI, fsz: koldussá

141 GYP: S kihallgatás*o*k…[sh]
K, K1, HG, KF, SI, fsz: S kihallgatásuk…

143 K: [A *nékik* szó pirossal aláhúzva. A következő *az* szót feketével, jelezvén a nyomatékot. GYP ezért kurziválta a szót kiadásában, mi is követjük főszövegünkben.]
K, GYP, fsz: nékik *az*

K1: n*e*kik *az*
HG, KF, SI: nékik az
148 K, K1, GYP: *Küld* őket el…
HG, KF, SI, fsz: Küldd…
150 K: [A sor előtt ceruzával jelölve, hogy a *mond* alakhoz még egy *d* írandó, a *nékiek* szóban az *e* ceruzával át van húzva. /*Bárdos J.*/ A *d* szerintem nem a helyesírásra vonatkozik, hanem a lapszélre mutató jel, ahol ugyanúgy ceruzával áll: *eg*. A lapszélen a *meg* szó beszúrására utalhatott valószínűleg a sajtó alá r. Gyulai. Ebben az esetben az ő változatát is el lehetne fogadnunk főszövegnek. /*Bene K.*/]
GYP: S mondd *meg* nekik,…
HG, KF, SI, fsz: S mondd nékiek,
153 GYP: *élet-halálra*
K, K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: élethalálra,
154 K: *orozlán<y>t*. [GYP jav. *s* betoldásával és az *y* kihúzásával.]
K1, SI: *oroszlányt*.
GYP, HG, KF, fsz: oroszlánt.
154 után GYP: *Jokhebid* [Jókhebéd helyett, sh]
156 K, K1, GYP: *Ép'* mint a kígyó – *ép'* mint a kígyó! –
HG, KF, SI, fsz: Épp, mint a kígyó – épp, mint a kígyó! –
[Az *ép* helyesírási javítása épp-re a Gyulai utáni kiadásokban még: 482, 777, 781, 1548, 1941 sorban!]
158 K, HG, KF, SI, fsz:: Én sosem
K1: Én *sohsem*
GYP: Én *soh'sem*…
159 GYP: Levetni az embert, *a* díszruhát
K, K1, HG, KF, SI, fsz:… e díszruhát
161 K: [A *szentigaz* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
K, K1, GYP, HG: *szent igaz*
KF, SI, fsz: szentigaz
165 K, KF, SI, fsz: Jőjön hát Izrael, – beszélj velök
K1, HG: *Jőjjön* [1854. sorban is!]
GYP: Jőjön hát Izrael, – beszé*f*j velök. [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
174 után az utasításban GYP: …*a' trón elé járúl.)*
K, K1, HG, KF, SI, fsz: …*járul.)*
178 K: i*l*y
K1: ily [Még a 473, 482, 581, 655, 814, 897, 922, 966, 1005, 1315, 1426, 1495, 1680, 1834, 1889, 1914, 1959, 1976, 1977, 2131 is!]
183 K, K1, GYP, HG, KF: Szolgáid*ól* mi is

SI, fsz: Szolgáidul…
185 K, K1, GYP, HG: Kevés*bb*é
KF, SI, fsz: Kevésbé
191 K: Ne v*ó*lna *Ph*ára*o!* Jogunk panaszra? –
K1: Ne volna *Ph*ára*o panaszra jogunk*? – [A kéziraton a szórend változtatását a két utolsó szó fölé írt 2-es és 1-es jelzi.]
GYP, HG: Ne volna, *Ph*ára*o!* jogunk panaszra? –
KF: Ne volna, *F*áraó*!* jogunk panaszra? –
SI, fsz: Ne volna, fáraó, jogunk panaszra? –
192 GYP: Áron jöhet, Húr is, vagy *ki más*
K, K1, HG, KF, SI, fsz: …vagy bárki más
193 K: *paszra* [Tollhiba. Ceruzás javítás, a *na* betoldás a lapszélen.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: panaszra
195 K, GYP, fsz: Egy nép az, mellyet…
K1, HG, KF, SI: Egy nép az, *melyet*…
201 GYP: … külveszélyt *o*hajt,
K, K1, HG, KF, SI, fsz: …ohajt,
205 K, K1 KF, SI, fsz: Vagy élnünk is bün…
GYP, HG: Vagy élnünk is *bűn*…
209 K, GYP: K*ó*ld*ú*sgőggel…
HG: Kold*ú*sgőggel…
K1, KF, SI, fsz: Koldusgőggel
211 GYP: G*ú*nyolva…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Gunyolva…
226 K: oro*z*lán<*y*>, [Az *orozlány* szó *z*-je előtt ceruzás vonal jelzi az *s* hiányát, az *ny* betű *y*-ja ceruzával át van húzva.]
K1, SI: oroszlá*ny*
GYP, HG, KF, fsz: oroszlán
233 K, GYP, KF, SI, fsz: Régmúlt idő az, mellyet…
K1, HG: Régmúlt idő az, me*l*yet…
234 K, GYP: me*l*yért
K1, HG, KF, SI, fsz: melyért [1631, 2259 is.]
236 GYP: Az érdemet, – szeszélyöket *a czélba.* –
HG: …*a célba.* –
K, K1: …a*cz*élba.
KF, SI, fsz: …acélba.
245 K: Me*ny*j békén…
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Menj békén…
[398, 468, 471, 488, 684, 690, 1439, 2343 is.]
248 GYP, HG, KF, SI, fsz: Az Úr…

K: Az *úr*…
K1: Az *ur*…
249 K: <*g*>*k*unyhóink [A *gunyhóink* szó *g*-je ceruzával *k*-ra van átjavítva.]
K1: gunyh*o*ink
GYP, HG, KF, SI, fsz: gunyhóink
249 után GYP, HG: JOKHEBÉD (*elébe lépve*)
K, K1, KF, SI, fsz: (*elibe lépve*)
252 K: S e másik férfi, a mint… [Az *amint* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
K1, GYP: a mint
HG, KF, SI, fsz: S e másik férfi, amint
GYP: S *a* másik…
262 K: b*ó*ldog*á*lt
K1, GYP, HG, KF: boldog*á*lt
SI, fsz: boldogult
264 HG: Mint ellökött kicsiny*ét*… [sh]
K, KF: kics*i*nyt
K1, GYP, HG, SI, fsz: kicsinyt
271 K: *Nem-é elég* [A *Nem-é elég* szavakon kék ceruzával a szófelcserélés hullámjele van ráírva.] K1, GYP: Nem elég-*e*, ha
HG, KF, SI, fsz: Nem elég-é, ha…
274 K1, GYP: Ha én nem b*í*rlak…
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: …bírlak
275 GYP, HG: Úgy nézzetek körűl *a* nagy…
K, K1, KF, SI, fsz: …e nagy
277 K, GYP: *válvetve*
K1, HG, KF, SI, fsz: vállvetve
278 GYP: m*é*g ha zsörtölődt*e*k,
K, K1, HG, KF, SI, fsz: míg ha zsörtölődtök,
283 K: [Az *anyám* szó után kék ceruzával vessző van bejegyezve.]
284 K: [A *pártütő fiad* kifejezés piros ceruzával meg van számozva, a *pártütő* fölött egy *2*, a *fiad* fölött egy *1* szám látható.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Sajnálom nő – de fiad pártütő. –
287 GYP: Én gyön*gy*e hab… [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Én gyönge hab…
289 GYP, HG: Mózes! – csak teste van még *a* teremben,
K, K1, KF, SI, fsz: …e teremben,
290 GYP: MÓZES *(mágában)* [sh]
300 K1: …hálás <*leszek*> vagyok.

312 K: <*szökelni*> *kiszállni*
[M ceruzás javítása, KF szerint. Ha ez így van, a kiadás főszövegében is a *kiszállni* alakot kellene használnunk. Szerintünk ez GYP javítása lehetett, ezért maradt a többi kiadásban a *szökellni* szóalak.]
GYP: *kiszállni*
K1, HG, KF, SI, fsz: szökellni
318 K: meg*tudd*
K1: meg<*tudd*>értsd
GYP, HG: meg*tudd*
KF, SI, fsz: megértsd
321 K: mon*d*. [M – vagy GYP? – ceruzás javaslata: mondd.]
K1: *mond*.
GYP, HG, KF, SI, fsz: mondd.
328 K: i*l*yen
K1: ilyen [1010 is.]
329 K: [A *Mózes* szó előtt és után fekete ceruzával vessző van bejelölve.]
331 HG: Ez ismét néped egy *ú*jabb…
K, K1, GYP,KF, SI, fsz: …ujabb
334 K: Egy anyaszűt [Az *Egy* szót bekarikázták és a *szűt* szó fölé a *szivet* szót írták, fekete ceruzával. Feltehetőleg GYP jav.]
GYP: *Anyaszívet* ki vesztegetne meg?
K1, HG, KF, SI, fsz: Egy anyaszűt
334-348 K: [A sorok mellett, a baloldali margón függőlegesen piros ceruzavonal, mellette függőlegesen felfelé haladva van beírva: *igen jó fénypont*. Majd fekete ceruzával mindez át van húzva.]
336 K: M*o*zes...
K, K1: Mózes, fiam*! k*i *meghirá*... [A *meghirá* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
GYP, HG, KF: fiam*! k*i meg birá...
SI, fsz: fiam! Ki meg birá...
344 K: De az erős *ú*r,…
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: De az erős Úr,…
351 K, K1, HG: Hej őrök! *s*enkit sem kell bébocsájtni. –
GYP: *Hejh őrök! s*enkit sem kell bébocsájt*a*ni. – [GYP kiadásában minden *Hej* indulatszó *Hejh* hangsorral jelölve. Ld. még az 1428, 1982 és a 2219 sort!]
KF: Hej, őrök*! s*enkit...
SI, fsz: Hej, őrök! Senkit...
356 K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Igérd meg nékem, – ígérd meg nekem. –
K1: Igérd meg n*e*kem, –

358 GYP: Fej*e*delmi kegy...
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Fejdelmi kegy
360 GYP: Hogy még erőm csak útja kezdetén *van:*
K1: *u*tja...
K, HG, KF, SI, fsz: ...útja kezdetén van.
377 K: Azon szellemmel, mely szűmben lakik [A *szűmben* szó ceruzával zárójelbe téve. Feltehetőleg GYP változtatási javaslata, amelyet saját kiadásán kívül senki nem fogadott el.]
GYP: Azon szellemmel, mely *bennem*…
396 K, GYP: És márt*y*rsága...
K1: És m*a*rt*y*rsága...
K: ...őr*ű*t
HG, KF, SI, fsz: És mártírsága...
398 K: <*g*>kunyhóik [M ceruzás javítása a *g* áthúzásával.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: kunyhóik
400 K: Arany zománc<*ot*> fog… [M jav.]
420 K1: Á<*l*>tal hev*ű*lve...
K, GYP: Által hev*ű*lve
HG, KF, SI, fsz: Általhevülve
423 GYP: – kányák martaléka*i* –
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...martaléka –
425 K: Nem ismer<*ve*>vén fel …[Az *ismervén* szó utolsó szótagját M utólag javította a *ve* határozórag átírásával.]
GYP, HG: Nem ismer*é*…
K1, KF, SI, fsz: Nem ismervén fel
429 K: h*ó*lnapig
K1: h*o*lnapig
GYP, HG, KF, SI, fsz: hónapig
432 K, K1, fsz: Hogy a mindég éh szörnyet, a gyanút,
GYP, HG, KF, SI: Hogy a mindég *éhszörny*et, a gyanút,
[A kiadások téves értelmezését a K alapján javítottuk: nem összetett szó – *éhszörny* –, hanem jelzős szerkezet! (*Éhes szörny*.)]
437 K, K1, KF, SI, fsz: S a nád közé helyzélek…
GYP, HG: S a nád közé hely*e*zélek…
451 K: ...szeme *ki nyíljon!* –
[Az *on* szóvég ceruzával bekarikázva és fölé írva: *ék*. Ez a latt ceruzával írt szám: 451, valószínűleg az eddig leírt sorok számát jelzi.]
K1, GYP, HG: szeme kinyílj*ék*! –
KF, SI, fsz: ...szeme kinyíljon! –
453 K1, GYP: Miért is járnak mind*i*g…

K, HG, KF, SI, fsz: ...mindég
454 GYP, HG: Tudhatnák már, kérelm*ő*k…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...kérelmük
455 GYP, HG: S csak minket hagynak kett*ő*s…
K, K1, KF, SI, fsz: S csak minket hagynak kettes…
456 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Saját magunkért és sorsuk felett.
GYP: Saját magunkért *is* sosuk…
464 K: ...kardot *ó*ldaluknál,
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...oldaluknál,
468 K: Me*nyj* Kozbi me*n*<*y*>j csak…[A második *menyj* szóban az *y* fekete ceruzával ki van húzva.]
GYP: Menj Kozbi me*nyj*
K1, HG, KF, SI, fsz: Menj, Kozbi, menj csak,
483 K: ...hogyha ő nem *vólna* első,
K1: ...<*volna*> lenne első, [M jav.]
GYP, HG: ...*volna* első,
KF, SI, fsz: ...lenne első,
486 K: Ijesztesz úgye, hogy ör*ü*ljek azt*a*n.
GYP: ...úgye, ör*ü*ljek aztán. [A *hogy* szó kimaradt.]
KF: ...ör*ü*ljek...
K1, HG, SI, fsz: ...örüljek...
487 K, K1, KF, SI, fsz: Vendégink jőnek? –…
GYP, HG: Vendég*e*ink jőnek? –…
493 K: v*ó*lnék
K1: volnék [494 is.]
496 K: legtitkosb
K1: legti<*tkosabb*>tkosb
497 K, K1: ti*szt*artója
GYP, HG, KF, SI, fsz: tiszttartója
[Betűkihagyás az 561, 630, 646, 679, 689 sorban is.]
509 GYP: Ne hagyjatok magamra gyönge *ly*ányt.
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...gyönge lányt.
[GYP szöveggondozásában rendszeresen kijavítja (*A civilizátor*ban is) a *lány* szó *lány*ra. Ld. még az 518, 587, 614, 616, 782, 1518, 1870 sort is!]
513 K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Megesküvém,
K1: Megeskü<*d*>*vén,*
515 K: *ó*tárát
K1: oltárát
519 K: ...az *úr*.
K1: ...az *Ur*.

GYP: ...az *Úr*.
HG, KF, SI, fsz: az Úr?
529 K, GYP, HG: ...*a* bárd... K1: ...<*a*>e bárd [M jav.]
KF, SI, fsz: ...e bárd...
531 K: s<*ü*>iker [M ceruzás javítása.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: siker
539 K: Valóban, amit rajzolál… [Az *amit* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
557 után K1: [A szereplőnevet így korrigálta a másoló: <*Józsué.*> Áron.]
559-560 K1: [A két sort véletlenül Józsué előző megszólalásához írta a pályamű másolója, majd kihúzta:] <*Rémült arczád, elfúlt lélegzeted, / Félek, rettentő szóknak hírnöke.*>
559 K, K1: Rém*ü*lt ar*cz*ád, elfúlt lélek*z*eted,
GYP: Rém*ü*lt ar*czo*d, elfúlt lélek*z*eted,
HG, KF, SI, fsz: Rémült arcád, elfúlt lélegzeted,
564 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Nincs itten senki. – Vagy van? –
GYP: Nincs itten senki. – *Úgy* van?...
575 K: J*ő*j Mária. –
K1: J*ő*j Mária. –
GYP: Jőj Mária. –
HG, KF, SI, fsz: Jőj Mária. – [700, 1570, 2037, 2039, 2134 is.]
580 K, K1: Ember, csit*ü*lj le, ...
GYP, HG, KF, SI, fsz: Ember, csitulj le, …
586 K: Ah, idegen, mit tettél! elveszítsz… [A sor utolsó szavának utolsó két betűje (*tsz*) piros ceruzával aláhúzva, a sor vége mellett piros ceruzás csillag.]
590 K: Midőn lelkedben me*ny*dörögni…[A *mennydörögni* szóban a hosszú mássalhangzót Madách az *n* fölé húzott vízszintes vonallal jelölte.]
591 K1: Kárt és haszont latolgatsz kisszerűen. [A sor M autográf betoldása a pályamű kéziratán, a K-on, valamint GYP és HG kiadásában ezért hiányzik. KF, SI és főszövegünk közli.]
594 K1: Lelkét elfo<*g*>ja... [Jav.] ...elfojtja
604 GYP, HG: ...végzet *velem:*
K, K1, KF, SI, fsz: ...velem.
607 GYP: Hogy *lássam,*…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Hogy lássam:
619 K: *Jöj* K1: Jőj
[1017, 1019, 1271, 1648, 1701, 2135, 2202, 23896, 2450 is.]
625 után GYP, HG: *(...Káleb jő néhányad…)*
K, K1, KF, SI, fsz: *(...és Káleb jő nehányad…)*

628 K: [A sor mellett, a bal oldalon kék ceruzás csillagszerű jelzés.]
GYP, HG: Én adjam-*e*…
K, K1, KF, SI, fsz: Én adjam-é...
632 K: ...ez, emberek?... [A sor végén az *emberek* szó egy kikapart *férf* szótöredékre írta vastagon rá Madách.]
636 K, K1, KF, SI, fsz: ...magukkal...
GYP, HG: ...mag*o*kkal...
640 K: Ut*ó*lsó kis gödö*l*émig kipuszt*ú*lt.
GYP: Ut*ó*lsó ... kipuszt*ú*lt.
K1: Utolsó kis gödö*l*émig kipusztult.
HG, KF, SI, fsz: Utolsó kis gödölyémig kipusztult.
[*Utólsó* – Utolsó: 2124, 2450 is.]
648 GYP: Igaz biró légy, adj *nekem* kármentesítést. [A szó GYP betoldása, máshol nem szerepel.]
650 K: Adj <*in*>jószántodból *a mit*… [A *jószántodból* szót egy megkezdett (talán) *in(kább)* szó elejére írta vastagon rá M. A vonatkozó névmásnál elválasztó jel, ceruzával.]
659 K, K1, GYP, KF, SI, fsz: ...törvény szerént. –
HG: ...törvény szer*i*nt.
662 után K1: <*Nem kínoz-e még*> [A 662. sor után a pályamű kéziratában kihúzott félsor.]
664 K1: Nem k*i*noz-*e*...
GYP: Nem k*i*noz-é...
K, HG, KF, SI, fsz: Nem kínoz-é...
670 K, GYP, HG: Ha egy kis*újját*...
K1: Ha egy kis*ujját*...
KF, SI, fsz: Ha egy kisujját...
673 K, K1, KF, SI, fsz: Hitványul...
GYP, HG: Hitvány*an*…
677 K: Csak lenne aztán, aki… [A *aki* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
699 K: Me*l*yben...
K1: Melyben
[Ld. még az 1901, 2246, 2258, 2350 sort is!]
704 K: o*l*yan
K1: olyan
709 K: [Az *amidőn* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
K1: [A sor apróbetűs betoldás a pályamű kéziratán.]
713 után K: [A *Józs* (szereplőnév) után egy fekete ceruzás *u* látható.]
727 K, K1: *hon*

GYP, HG, KF, SI, fsz: honn

Második felvonás

740 K, K1, KF, SI, fsz: ...éjeket viraszt,
GYP, HG: ...éjeket vi*rr*aszt,
745 K: Nem-é *mosolyg* … [A *nem-é* szóalakban az *é* ceruzával át van firkálva, a *mosolyg* szó fölé az *ly* után egy ceruzás *o* van írva.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Nem mosolyog…
747 K, K1, HG, KF, SI, fsz: – Óh, hanyan
GYP: *O*h h*á*nyan
750 K: ...felver álmai<*m*>nkból … [Az *álmainkból* szót *álmaimból*-ból javította M, vastagon átírva az *m* betűt.]
K1, HG, KF, SI, fsz: ...felver álmainkból
751 K: E *rosz* barát; <*melly*> ki hozzánk bélopózik. [M jav.] K1: K1: E *rosz* barát; ki hozzánk *be*lopózik.
GYP, HG: E rossz barát; ki hozzánk *be*lopózik,
KF, SI, fsz: E rossz barát; ki hozzánk bélopózik,
756 K: Ha volna, *a kihez* világa… [Az *akihez* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható. A vonatkozó névmásokat a kiadások a mai helyesírással közlik.]
765 K, K1: Mi jót *hozasz. Mi* fűszert ételemhez?
GYP, HG: Mi jót hozasz, mi fűszert *életemhez*?
KF, SI, fsz: Mi jót hozasz, mi fűszert étel emhez?
769 K: O*lly* b*ó*ldogító...
GYP: Oly b*ó*ldogító... [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K1, HG, KF, SI, fsz: Oly boldogító...
772 K: *Mózs* Hát a kis Gerzon hogy van. / *Czip* Téged<*et*> kérd… [A *tégedet* szóban az *et* végződést Madách áthúzta, de a K1 és a kiadások a *tégedet* szó mellett maradtak.]
774 K: Egészen anyja, csakhogy jobb szeret. [A *jobb* szó két *b*-je piros ceruzával alá van húzva.]
GYP: Egészen anyja, csakhogy *jobb'* szeret.
776 K: ami*l*y
K1, HG, KF, SI, fsz: amily
777 K: *Ép olly*
K1, GYP, HG: *Ép* oly
KF, SI, fsz: Éppoly

782 K, HG, KF, SI, fsz: Lánytestvérimmel
K1: L<*e*>ánytestvér<*e*>immel
GYP: *Ly*ánytestvér*e*immel… [Ld.még az 509. sor jegyzetét!]
785 K, KF, SI, fsz: Üzőbe…
GYP, HG: *Ű*zőbe...
787 K, K1: Mint ég küldöttje... [Bár a jelzős szerkezet a K-ban értelmezhető egybeírottnak is – a két szó nincs összehúzva, de kicsi a szóköz – ezért:]
GYP, HG: Mint *ég*küldöttje...
790 K, K1, KF, SI, fsz: Elkísérélek...
GYP, HG: Elk*i*sérélek…
793 K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Isten szolgája lenne...
K1: Isten szolgája <*lenne*> *volna*...
802 K: [A *mond* alak végére fekete ceruzával egy második *d* van odaírva.]
803 GYP, HG: Arc*o*k…
K, K1, KF, SI, fsz: Arcuk...
807 GYP, HG, KF, SI, fsz: De messze földről kelle jőniök,
K: ...jőni*e*k, K1: jőni<*e*>ök [Jav. a betű átírásával.]
811 K: ...v*ó*lnának!
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...volnának!
814 K: Az il*ly* sejtések, illyen
HG: Az ily sejtések, i*ly*en…
K1, GYP, KF, SI, fsz: Az ily sejtések, illyen…
817 K, K1: S *ó*rgyilkost... GYP, HG, KF, SI, fsz: S orgyilkost...
818 K1, HG: ...nem nézed i*ly*eneknek,
K, GYP, KF, SI, fsz: ...illyeneknek?
820 K: ...b*ó*ldog kis kör*öm*be.
K1: boldog kis kör<*öm*>ünkbe.
GYP, HG: ...boldog kis kör*öm*be.
KF, SI, fsz: ...boldog kis körünkbe.
821 K, K1, HG, SI, fsz: …hozta őket.
GYP: …hozta ő*kk*et. [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
822 K: *Ki*<*k*>ről beszélsz?... [A *Kikről* szóban a második *k*-t M a K-ban kihúzta.]
836 K, K1, GYP: ....der*ü*lj fel, oh, der*ü*lj fel!
[Minden további kiadásban mai helyesírással: *derülj*.]
844 K, K1: A végtelen k*i*njával…
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...kínjával...
848 K1: ...a szülő <*anyát*> hazát, [M jav.]

859 K1: Engedd<*d*> [M jav.]
866 K, K1, GYP, KF, SI, fsz: ...te küldél? –
HG: ...te küld*é*l? –
871 K: A *népjavának,* me*l*yhez… – [A szóalak belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható a K-on, de minden szövegváltozat különírva, rövid mássalhangzóval /ly/ jelent meg.]
873 K: Ha én leszek veled, meg az igazság… [A *meg az igazság* kifejezés piros ceruzával alá van húzva, a sor mellett, a jobb oldalon piros ceruzás csillag.]
876 K: A szellem az csak, ami… [Az *ami* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
878 K: ...kit az *ú*r...
K1: ...kit az *u*r...
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...kit az Úr…
880 GYP, HG: S a nép sz*í*vében…
K, K1, KF, SI, fsz: S a nép szivében…
881 K: Uram, legyen, amint… [Az *amint* szó fölött a különírás fekete ceruzás jele látható.]
884 K, GYP, HG: Mi éltemhez *vonz,*
K1: ...von<*z*>, [M jav.]
KF, SI, fsz: …von,
887 K, K1: Nincs nőm, – nincs gyermekem, – nincs otthonom, –
GYP: Nincs nőm, – nincs gyermekem, nincs…
HG: Nincs nőm, nincs gyermekem, nincs…
KF, SI, fsz: Nincs nőm – nincs gyermekem – nincs otthonom –
889 K, K1: ...szabad *lész.* –
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...szabad léssz. –
890 K, K1: *Üdvözlégy* testvér, – *üdvözlégy*…
GYP, HG, KF, SI, fsz:: Üdvöz légy testvér, – üdvöz légy…
901 K1, GYP: *A mig* övéit… K, HG, KF, SI, fsz: Amíg övéit...
903 K: Mind*é*g tanyá*n*l...
K1 , GYP: Mindig tanyá*n*l...
HG: Mind*é*g tanyá*n*l...
KF, SI, fsz: Mindig tanyául...
916 K: ... tenyerét. – [A *tenyerét* szó első *t*-jét Madách feltehetően egy megkezdett *k(ezét)* szó első betűjéből javította.]
921 GYP: ...nem bocs*át* el.
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...nem bocsájt el.
930 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Szabadságára tenni…
GYP: *Szabadságra* tenni… [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján

sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]

936 K: ...imádjuk *i*stenünket. [A sor mellett, a bal oldalon kék ceruzás, csillagszerű jelzés.]
K1: ... *i*stenünket.
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...Istenünket.

938 K, HG, KF, SI, fsz: S nem-é lesz ez gyalázat?
K1: S *nem-e* lesz ez...
GYP: S *nem lesz-e* ez gyalázat?

939 K: Kik kényszerítenek. [A *kényszerítenek* szót valószínűleg egy megkezdett *kényszeríthe(tnek)*-ből javította vastag átírással M.]
KF, SI, fsz: Kik kényszerítenek.
K1: Kik kényszer*i*tenek.
GYP: Kik kényszer*itnek*.
HG: Kik kényszer*ít*nek.

942 K, GYP: Hogyan, bucsú *nélkűl*…
K1, HG, KF, SI, fsz: Hogyan, bucsú nélkül…

943 K, KF, SI, fsz: A hű fedélt, mely itten béfogadt,
K1, GYP, HG: ...mely itten *be*fogadt,

946 K: Szöknöm kell a b*ó*ldogság hű öléből, [A *hű* szót Madách a *szent* szó átírásával hozta létre M.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Szöknöm kell a boldogság…

948 K, K1, KF, SI, fsz: ...bűn van,
GYP, HG: ...utána bűn *van*.

952 K, KF: S mi elmer*ű*lve, millyen…
K1, HG: S mi elmerülve, mi*ly*en…
GYP: S mi elmer*ű*lve, mi*ly*en…
SI, fsz: S mi elmerülve, millyen…

953 K, GYP, KF: Hogyan! *k*er*ű*lsz,
K1, HG: Hogyan! *k*erülsz,
SI, fsz: Hogyan! Kerülsz –

955 K: Mi*lly*en halvány vagy, óh…
GYP: Milyen halvány vagy, *oh*…
K1, HG, KF, SI, fsz: Milyen halvány vagy, óh…

958 K, K1, GYP, KF, SI, fsz: Én voltam a betegség, melly…
HG: ...betegség, me*ly*…

962 K: Az v*ó*lt, vendégeink míg <*el*> nem… [Az *el* szót M kihúzta.]

973-974 K, GYP, HG: [E két sor M kéziratában nem szerepel, de saját kezével jegyezte be a dráma pályázatra beküldött változatába.]
K1, KF, SI, fsz: És oldalamtól éjjel felriadt,
Kardot keresve, harctól izgatottan.

976 K: S valóvá fejle<*tt*>, ahogy… [A múlt idő *tt* jelét M áthúzta. Az *ahogy* szó belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]

980 K, K1, HG, KF, SI, fsz: De hosszu búcsú, hosszu küzdelem, –
GYP: De hossz*ú*…

987 K: S mit nyersz helyett*ü*k? – Húr Mindég zöld <*füzért*> *koszorut* [A *füzért* szó fekete ceruzával megjelölve, hogy kicserélendő a fekete ceruzával fölé írt *koszorut* szóra. KF szerint M jav. Szerintünk az írás Gyulaié is lehet. M javítása ellen szól, hogy GYP-n kívül egy kiadás sem veszi fel a ritmust megtörő *koszorút* szót.]
K1: ...helyett<*ün*>ök? [Jav., betűk átírva.]
GYP: ...helyettök? – *Húr.* Mindég zöld *koszorút.*
HG, KF, SI, fsz: S mit nyersz helyettök? –
HÚR Mindég zöld füzért.

989 GYP, HG: A nép hál*á*datlan.
K, K1, HG, KF, SI, fsz: A nép háladatlan.

992 K, K1, GYP, KF, SI, fsz: – az öntudat.
HG: – az öntudat*ot*.

996 K1, GYP: Szemök meg*i*géz…
K, HG, KF, SI, fsz: Szemök megígéz...

998 GYP: Jó, *távozunk, csalódva,* mert nemesnek,
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Jó, távozunk. Csalódva...

1002 K, K1: Próbáljon más *is,* – *ő* már megpihenhet.
GYP, HG: Próbáljon *más is, ő*…
KF, SI, fsz: Próbáljon más is – ő…

1007 GYP: [Az 1007. sor teljes egészében hiányzik a Gyulai-féle kiadásból.]

1010 K: S ha gyöngeség<*i*>ét... [Az *i* átírással jav.]

1011 K: Jobb, hogy ha itten a pusztán <*maradnak*> teszi.
[A *maradnak* szót M áthúzta, és fölé írta a *teszi* szót.]

1016 K, K1, KF, SI, fsz: ...tarthatja kerekét.
GYP, HG: ...tarthatja *kerekét* [Mondatzáró pont hiányzik.]

1017 K: Atyám, te is? – *ú*gy hát j*ö*j, *kis fiam*,
[A *jöj* után fekete ceruzás vessző látható.]
K1: *Atyám te is*? – *u*gy hát jőj *kis fiam*,
GYP: *Atyám te is*? – *ú*gy hát jőj, *kis fiam*,
HG: *Atyám te is*? – *ú*gy hát j*ő*j*j kis fiam*,
KF, SI, fsz: Atyám, te is? – Úgy hát jőj, kisfiam,

1019 K: *Atyám te* is! – *Legalab jöj tehát,*
K1: *Atyam te* is! – Legalább jőj *tehát,*
GYP: *Atyám te* is! – Legalább jőj *tehát,*
HG: *Atyám te* is! – Legalább *jőjj tehát,*

KF, SI: Atyám, te is! – Legalább jőj *tehát,*
fsz: ... jőj te hát, [Valamennyi kiadásban, K-ban félrevezető értelmezés: a *tehát* kötőszó helyén a személyes névmás (*te*) és a *hát* szókapcsolat következik a szövegkörnyezetből, ezért emendáltuk a sort.]
1021 K: *Le r*oskadok külö*m*ben.
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Leroskadok különben.
1023 után K: [A jobb oldali margón fekete ceruzás szám: 294. A színpadi utasítás szövegében Jókhebéd neve után M valószínűleg a *sat* rövidítést húzta át, majd a kis *a* betűt nagyra jaította: A rendőrfő.]
1030 K: Pedig szintén *szónélkűl* végzene… [A *szónélkűl* szóalak belsejében a különírás fekete ceruzás jele látható.]
K1: ... *szónélkül*...
GYP, HG: ...szó *nélkűl*...
KF, SI, fsz: ...szó nélkül...
1033 K1, GYP, HG: S addig szükség lesz i*l*yenekre is,
K, KF, SI, fsz: ...illyenekre is,
1035 K: Nyisd meg nagy *i*sten *Ph*áraó szivét,
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...Isten ...
[Az *Isten* tulajdonnevet a K mindenütt kis betűvel írja, a továbbiakban nem jelezzük szövegváltozatként.]
1043 K1: Tán azt <*hiszed*> *lesed*, hogy dühbe hozsz? [M jav., melyet nem követtek a kiadások.]
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Tán azt hiszed...
1057 K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Csak áldozatot kíván...
K1: ...k*í*ván...
1060 K, K1, GYP, HG: Majd *rá jösz* te is,
KF, SI, fsz: Majd rájössz te is,
1061 K: Ha amit azt, szerezni … [Az *amit* szóban a különírás fekete ceruzás jele látható.]
1072 GYP, HG: *Oh nagy* ég!
K, K1, KF, SI, fsz: Óh, nagy ég!
1076 K, K1, GYP: ...ki úgy megedz*e*…
HG, KF, SI, fsz: ...ki úgy megedzé…
1077 GYP: Sz*í*vét,…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Szivét
1078 K: Mint durva szirtről, nyom nélk*ű*l… [A *nélkűl* szót M egy megkezdett *nek(ű*l*)* alak vastag átírásával nyerte.]
HG, KF: ...nélk*ű*l…
K1, SI, fsz: ...nélkül…
1081 K, GYP, KF: ...és pusztl*ű* számban...

K1, HG, SI, fsz: ...és pusztul...
1094 K: S mi dupla ésszel… [A sor bal széle mellett piros ceruzás csillag, alatta a *kettős* szó. A sorban a *dupla* szó piros ceruzával alá van húzva.]
GYP: S mi *kettős* ésszel…
K1, HG, KF, SI, fsz: S mi dupla...
1103 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Ezentúl kettes munkát…
GYP: Ezentúl kett*ő*s munkát…
1112 K: ...de szűnk nyugodt… [A *szűnk* szó fölé fekete ceruzával a *szívünk* szó van írva.]
GYP: ...de *szívünk* nyugodt lehet,
K1, GYP, HG, KF. SI, fsz: ...de szűnk nyugodt lehet,
1113 K: Mit a becs*ü*let kívánt megkisértük.
K1: Mit a becs*ü*let k*i*vánt, megkisértük.
GYP: Mit a becsűlet k*i*vánt megkisértük.
HG, KF, SI, fsz: Mit a becsűlet kívánt, megkisértük.
1114 K1, GYP: Becs*ü*let? ...
K, HG, KF, SI, fsz:: Becsület? ...
1117 K: ...becsűleteddel. …[A *becsűleteddel* szó második fele piros ceruzával alá van húzva.]
K1: *Hagy* békét Mózes hát becs*ü*leteddel.
GYP: Hagyj békét Mózes hát becs*ü*leteddel.
HG, KF, SI, fsz: ...becsűleteddel. …
1119 K1, GYP, HG: Nem mondtam-e mind*i*g,…
K, KF, SI, fsz: Nem mondtam-e mindég,…
1120 K, K1: Magunk ellen, szegény, *rabszolganép*,
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...szegény, rabszolga nép,
1132 K, K1, HG, KF, SI, fsz: S most is, ki tudja…
GYP, HG: S most is *kitudja*…
1133 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Hogy elveszítsen. – Óh…
GYP: Hogy elveszítsen. – *O*h…
1140 K, GYP, fsz: A trón csilláma, melly egy-egy sugárt [A mi fsz-ünk a jambus helyreállítása érdekében a K megoldását követte.]
K1, HG, KF, SI: ...csilláma, me*ly* egy-egy sugárt
1141 K1, GYP, HG: Alamizsnául a' szolgára *vet*;
K, KF, SI, fsz Alamizsnául a' szolgára vét;
1142 K, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...nyúgodt jászolát,
K1: *nyugott* jászolát,
1144 K1: [A sor betoldás a pályamű kéziratán.]
1153 K: Ha mondom a *kóldússág*…
GYP, HG, KF: ...a kol*dússág*...

K1, SI, fsz: ...a koldusság...
1154 K, GYP: *Kóldús*…
GYP, HG, KF: Kol*dús*...
K1, SI, fsz: Koldus...
1161 K: E hölgyben *i*sten ítél tikteket,
GYP, HG: E hölgyben Isten *i*tél *titeket*,
K1, KF, SI, fsz: E hölgyben Isten ítél tikteket,
1164 K, KF, SI, fsz: Elhervad a virág – boszú – boszú –
GYP: Elhervad a virág – boszú – *boszú*.
K1, HG: Elhervad a virág – bo*sszú* – bo*sszú*.
1165 K, K1, GYP, HG, fsz: Óh, népem! E kép...
KF, SI: Óh, népem! *A* kép...
1166 K, KF, SI, fsz: Igaz. – Boszú. – ...
K1, HG: Igaz. – Bo*sszú*. – ...
1168 K, HG, KF, SI, fsz: ... lármátok nyúgalmát…
K1, GYP: ...lármátok ny*u*galmát...
1168 után K: [A jobb oldalon a margón fekete ceruzás szám: 144.]
1168 után GYP: MÁSODIK VÁLTOZÁS [Szerzői utasításban:]
néhány [Minden további szövegben:] *nehány*
1169 HG: ...vi*rr*asztnom, [Minden további szövegben:] ...virasztnom,
1178 K1: A rém<*itő?*> *A*ngyal, [Máshol mindenütt:] A rém-angyal,
1181 GYP: És el*bocsátja*… [Máshol mindenütt:] És elbocsájtja...
1184 K1: ...jól figyel<*mezze*>jetek [A másoló javítása áthúzással.]
1185 K: Mind me*nyj*etek... [Máshol mindenütt:] Mind menjetek...
1188 K: Pakolva a szekér, – [A *pakolva* szó piros ceruzával alá van húzva.]
1189 K, K1, HG: *Ugy* lesz...
GYP, KF, SI, fsz: Úgy lesz…
1193 K1, SI, fsz: Az lesz jeléül a megismerésnek.
K, GYP, HG, KF: Az lesz jelé*ü*l...
1195 GYP: Elk*i*ltse estebé*dűl*.. [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K, K1, HG, KF: Elköltse estebé*dűl*...
SI, fsz: Elköltse estebédül…
1199 HG, SI, fsz: indulhasson útra. –
K1: indulhasson *u*tra. –
K, GYP, KF: ind*ú*lhasson útra. –
1206 GYP: [A sorban a szereplő neve: *Jókhebid*. Sh.]
1207 K, K1: ...*menyj*... [1501, 15216, 1997, 2137, 2147, 2151, 2343, 2359 is.]
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...menj...

1208 K, GYP: És még te vissza kész*ű*lsz? –
KF: ...*visszakészűlsz?*
SI: ...*visszakészülsz?*
K1, HG, fsz: És még te vissza készülsz?
1209 K, HG, KF: De *hát ha vissza nyerhetjük* kics*i*ny
GYP: De *hát ha vissza nyerhetjük* kicsiny
SI: De *hát ha* visszanyerhetjük kics*i*ny
K1, fsz: De hátha visszanyerhetjük kicsiny
1218 K: Fegyverzettel terhelnéd vállainkat, [A *vállainkat* szóba a második *l*-t Madách utólag szúrta be.]
1225 K, K1, GYP, HG: Midőn először mégy*sz* ki...
KF, SI, fsz: Midőn először mégy ki...
1226 K, GYP, HG: De *hát ha* meglesett az *áruló,* –
K1, KF, SI, fsz: De hátha meglesett az áruló –
1227 K, GYP, KF, SI, fsz: Hol biztos ill*y*entől…
K1, HG: Hol biztos i*h*entől…
1238 K, K1, GYP, HG: Társunk egész *nép, – védőnk*…
KF, SI, fsz: Társunk egész nép – védőnk…
1245 K, KF: De bésötét*ű*lt...
GYP: *Be besőtétült*… [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K1, HG, SI, fsz: : De bésötétült...
1269 GYP: Már itt lehetne. – *O*h ha így…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...lehetne – Óh, ha így...+
1272 K, K1, GYP, HG: ...ne lankadj, *told* meg...
KF, SI, fsz: ...ne lankadj, toldd meg...
1273 K, GYP, HG, KF, SI, fsz: A várás hosszu, hosszu éveit.
K1: A várás hossz*ú*, hossz*ú*...
1285 után GYP: [A szereplőnévben sh.:] JOKHE*BID*
1295 K, K1, GYP, HG, KF: ... *fen*lobogtatom,
SI, fsz: ...fennlobogtatom,
1296 K, KF, SI, fsz: Míg messze elzeng a gyözelmi ének.
K1, GYP, HG: ... a *gy*ő*z*elmi ének.
1298 GYP: Hagyjátok e *h*ányt… [Ld.még az 509. sor jegyzetét!]
1299 K, K1,KF, SI, fsz: S utánam. – Óh…
GYP, HG: S utánam. – *Oh*…
1300 K, K1,KF, SI, fsz: Kisér. –
GYP, HG: K*í*sér. –
1300 után K: [A jobb oldalon a margón fekete ceruzás szám: *132*.]

Harmadik felvonás

1305 K, K1: Vagy *széljel* tépték...
GYP: Vagy *széjjel-tépték*...
HG, KF, SI, fsz: Vagy széjjeltépték...
1306 K, K1: Hogy mersz *illyet*...
GYP, HG, KF, SI, fsz: Hogy mersz ilyet...
1317 K, K1, HG, KF: Vagy, *hogy ha* nem vagyok vak és süket,
GYP: Vagy, *hogy ha* nem vagyok vak és *siket*,
SI, fsz: Vagy, hogyha nem vagyok vak és süket,
1318 K, K1, GYP: *Még is csak* eltűnt.
HG, KF: Mégis *csak* eltűnt.
SI, fsz: Mégiscsak eltűnt.
1321 K, K1: De aki addig, amíg... [Az *addig* és az *amig* szavakban a különírás fekete ceruzás jele látható.]
GYP: De *a ki* addig, *a míg*...
HG, KF, SI, fsz: De aki addig, amíg...
1335 K: *Egyptom* istenét, mely *vissza visz.* [A *vissza visz* szavak között az egybeírás fekete ceruzás jele látható.]
1346 HG: S ha egyszer fölkél a hatalmas *úr,*
K, K1, GYP, KF, SI, fsz: ... a hatalmas ár,
1348 K: Óh, <*m*>Mózes! Mért hagyád e súlyt <*nekem*>reám?
[A *Mózes* szó *M*-jét Madách *m*-ről javította, a *reám* szót pedig *nekem*-ről javította vastag átírással.]
1350 GYP: Ha nem seg*i*tsz, – seg*i*tünk…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Ha nem segítsz, – segítünk…
1356 GYP, HG: Majd *fogtok-e*…
K, K1, KF, SI, fsz: Majd fogtok-e…
1358 GYP: *I*gy *mertek-e*…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Így mertek-é...
1362 GYP, HG: Oh törpe faj!…
K, K1, KF, SI, fsz: Óh, törpe faj!
1370 K: De én <*l*> ne lássam… [Az *l*-t Madách áthúzta.]
1375 K1, HG: Jehova me*l*yet…
K, GYP, KF, SI, fsz: Jehova mellyet
1380 K: És *i*sten jóv*ó*ltából...
K1, KF, HG, SI, fsz: És Isten jóvoltából...
1381 K: A megválasztott, akinek... [Az *akinek* szóban a különírás fekete ceruzás jele látható.]

1392 GYP, HG: De hál Istennek…
K, K1, KF, SI, fsz: De hálistennek…
1399 K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Ah, Mózes! Istent sérték meg…
K: Ah Mózes! *i*stent sérték meg, nem…
1405 után K, K1: *(A zsidók zene kisérettel... ..... aztán elibek lép.)*
GYP, HG, KF, SI, fsz: *(A zsidók zenekisérettel... ..... aztán eléjökbe lép.)* [M szerzői utasítása a régies *elibek* szót használta, a kiadások – mi is – a kevésbé szokatlan GYP-megoldást követjük.]
1421 K1, HG: Ah, ah – oly szép az i*ly*en…
K, HG, KF, SI, fsz: Ah, ah – oly szép az illyen…
1426 K: I*ly* nép…
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Ily nép…
1448 GYP: A *bálvány, alkotást* is az java*l*ta.
K: A *bálvány alkotást* is az java*l*ta.
K1: A *bálvány* <*imádást*> *alkotást* is az java*l*ta. [M jav.]
HG, KF: ... java*l*ta.
SI, fsz: ... javallta.
1452 K, HG, KF: Tíz áll egy ellen, – s a kétségbesés!
GYP, SI, fsz: Tíz áll egy ellen, – s a kétségb'esés!
K1: ... s a *kétségbeesés*!
1453 GYP, HG: Hát a szégyen, s b*ű*nének…
K, K1, KF, SI, fsz: Hát a szégyen, s bünének…
1460 GYP: *enségeddel.* [Sh,, értsd: Ellenségeddel.]
1461 K, HG: Fáj a k*á*gyónak is,
K1, GYP, KF, SI, fsz: Fáj a kigyónak is,
1462 K, K1: Kelevé*ssz*el szügyében...
GYP, HG, KF, SI, fsz: Kelevézzel szügyében...
1464 K, K1, HG: Ne hi*gyj*, ne hi*gyj*! –
GYP: Ne hi*gy*, ne hi*gy*! –
KF, SI, fsz: Ne higgy, ne higgy! –
1465 K1: ...kérlek, h*ü*velyébe...
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...kérlek, hűvelyébe...
1466 K, K1, GYP, KF, SI, fsz: Már a boszúnak kardját!
HG: Már a bo*ssz*únak kardját!
1468 GYP: Mig a mezőt elverte.
Áron. Oh te bírod,
K, K1, HG: ...Óh te bírod,
KF, SI, fsz: ...Óh, te bírod,
1477 K1: Hah, me*ly*ik *U*r! – Az-é, kit…
HG: Hah, me*ly*ik Úr! – Az-é, kit…

K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Hah, mellyik Úr! –
[Melyik – mellyik: 1590. sor is.]
1480 K: ...h*ó*lnap...
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...holnap... [2099, 2410 is.]
1481 K, K1, GYP: De *hogy ha*…
HG, KF, SI, fsz: : De hogyha…
1485 K: [A *nélkűl* szó végén Madách egy második *l* írásába kezdett.]
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Ha nép nélkűl állsz néhanyad magaddal?
K1: Ha nép nélk*ü*l állsz *nehányad* magaddal?
1489 K: Ne hidd, ne hidd! – A nép csak dőre…
[A sorban a pontot M vesszőről javította, és ezzel együtt a kisbetűs *a*-t mondatkezdő nagybetűre vastag átírta.]
1490 K: Egyes nagyok kezében, akik a… [Az *akik* szóban a különírás fekete ceruzás jele látható.]
1504 K1: [M betoldása a pályamű kéziratán.]
1505 K: Mind*ég*...
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Mindég...
1522 K: ...mi b*ó*ldog a b*ó*ldogtalan,
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...mi boldog a boldogtalan,
1523 K: – Míg a b*ó*ldog...
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: – Míg a boldog...
1528 K: ...büntetést*ő*ket,
K1: <*szenved*>büntetésteket.
GYP, HG, KF, SI, fsz: ... büntetésteket.
1529 K, GYP, KF, SI, fsz: ...jőjetek,
K1, HG: ...*jöjj*etek,
1532 K: ...*össze vissza törve.*
K1, SI: ...*összevisszatörve.*
GYP, HG: ...*összevissza-törve.*
KF: ...*összevissza-törve.*
fsz: ...összevissza törve
[A helyesírási bizonytalanságok jellemző példája.]
1537 K: ...lelketlenűl, *iedve*
K1: ...lelketlen*ül* ijedve
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...lelketlenűl ijedve
1544 K, K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Vérét ohajtják…
GYP: Vérét *ó*hajtják…
1552 K1: Hogy az végezze<*be*> el, mit...
1555 GYP, HG: ...s most g*ú*nyolva…
K, K1, KF, SI, fsz: ...s most gunyolva…

1558 K: S mostan kacagva sarkalod <*S*>szaladni…
[A szaladni szó kezdőbetűjét nagy *s*-ről kicsire javította M.]
1559 K, GYP, HG: ...*tanúság?*
K1: ...*tanuság?*
KF, SI, fsz: ...tanulság?
1560 GYP: Tán m*é*g…
K1: Tán m*í*g...
K, HG, KF, SI, fsz: Tán míg...
1561 K, GYP, HG: ...*tanúság,* hogy ha...
HG: ...*hogyha*...
K1: ...*tanuság*...
KF, SI, fsz: ... tanulság, hogy ha...
1563 K1, GYP, HG: De most seg*i*ts,
K, KF, SI, fsz: De most segíts,
1566 K1: S felelni értök *nem* [A szó betoldás a sorba.] neked <*nem*> fogok
1568 K: Hogy *mind azt*, aki *áll*talam… [Az *általam* szó első betűjét *é*-ről javította vastag átírással M.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Hogy mindazt, aki általam...
1569 K, K1: Ha eddig él *vala*, ellen<*ségnek*> vasával
[A *vala* szót M utólag szúrta be a sorba, az *ellenségnek* szó végét (*ségnek*) egyúttal kihúzta.]
GYP, HG, KF, SI, fsz: Ha eddig él vala, ellen vasával
1589 GYP: *Czikkázik*…
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Cikázik...
1620 K, GYP, HG: *Moab*
K1, KF, SI, fsz: Moáb
1630 K1, GYP, HG: Kics*i*nyességünk korlátot…
K, KF, SI, fsz: Kicsínyességünk korlátot…
1640 K: *Hálá* neked *uram*.…
GYP, HG: Hála neked *uram.*
K1, KF, SI, fsz: Hála neked, Uram!
1644 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Csak emberizmok. – Nem birom…
GYP: Csak emberizmok. – Nem b*í*rom…
1646 K, GYP, HG: Hogy egyen*k*ént...
K1: Hogy egyen*k*<*é*>*int*... [M jav.a betű átírásával.]
KF, SI, fsz: Hogy egyenkint...
1647 K, HG, KF, SI, fsz: Más tíz nőjön ki…
K1: Más tíz nő*jj*ön ki…
GYP: Más tíz *nő jön* ki… [Sh, sic!]
1652 K, fsz: Gyözelmed kettes...

[A jambus érdekében visszaállítottuk a K eredeti szövegváltozatát.]
K1, GYP, KF, SI: Gy*ő*zelmed kettes…
1656 GYP: *Moab*
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Moáb
1659 után utasításban: K, K1, fsz: ...*köztük Amrát*...
GYP, HG, KF, SI: ...*köztök Amrát*...
1665 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Ki megbocsájtá...
GYP: Ki meg*bocsátja*…
1666 K1, HG: ...jő*jj*etek...
K, GYP, KF, SI, fsz: ...jőjetek...
1679 K1, GYP, HG, fsz: Mindig csak…
K, KF, SI: *Mindig* csak…
1690 GYP: K*é*sértsd... [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Kísértsd...
1701 K: Ne zsörtölj.... *jöj,* kövess.
GYP: Ne *zsördölj*... – Jőj…
HG: ... Ne *zsördölj*... – *Jőjj*…
K1, KF, SI, fsz: Ne zsörtölj... – Jőj…
1701 után K: [A jobb oldalon a margón fekete ceruzás szám: 401.]

Negyedik felvonás

1701 után K: *(Éj. Mózes sátorának belseje a*… [A *belseje* szót Madách utólag szúrta be a mondatba.] ...*Kanahan*...
K1, GYP, HG: ...*Kanahán*...
KF, SI, fsz: ...*Kánaán*... [2106, 2164, 2235, 2274, 2297, 2424, 2373, 2391, 2424 is.]
1708 K, KF: ...mind*i*g szórnia?
GYP, HG: ...mind*é*g szórnia?
K1, SI, fsz: ...mindig szórnia?
1713 K: [A *jónapot* szó első betűjét Madách vastag átírással hozta létre, valószínűleg egy *n*-ből.]
1714 K, HG, KF, SI, fsz: S mindég...
K1, GYP: S mind*i*g…
1718 K: ...v*ó*také*p*? –
K1, GYP, HG:..voltaké*p*? –
KF, SI, fsz: ...voltaképp? –
1720 K: ...b*ó*ldogságod...

K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...boldogságod...
1725. sor után K1: [A pályamű kéziratában ezután tévesen ismét szerepel az 1723-24. sor és az AMRA szereplőnév, amelyet a másoló áhúzással javított.]
1735 GYP, HG: A reg h*ű*vös…
K, K1, KF, SI, fsz: A reg hüvös…
1737 GYP, HG: Vi*rr*adni fog.
MÓZES *O*h bár vi*rr*adna már!
K, K1, KF, SI, fsz: Viradni fog.
MÓZES Óh, bár viradna már!
1742 K, HG, KF, SI, fsz: Mi álmom hímezé...
K1, GYP: Mi álmom h*í*mezé...
1743 GYP, HG: ...*zöldbabért*…
K, K1, KF, SI, fsz: ...zöld babért…
1745 K: Örök *ó*tárt...
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Örök oltárt...
1766 GYP, HG: Lánykám is *felkel*…
K, K1, KF, SI, fsz: Lánykám is felkél…
1771 GYP, HG: *Szerelmikéj*…
K, K1, KF, SI, fsz: Szerelmi kéj…
1780 GYP: – a nő *bűvös virág.*
HG: – a nő *bűvös* virág.
K, K1, KF, SI, fsz: – a nő büvös virág.
1783 K, GYP: Ki volna *bárgyu,*
K1, HG, KF, SI, fsz: Ki volna bárgyú,
1785 GYP: Hát még *szívébe*?
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Hát még szivébe?
1794 K, K1, GYP, HG: *Egymásután* mind...
KF, SI, fsz: Egymásután mind...
1805 K: [A sorvégi felkiáltójelet Madách egy kérdőjel vastag átírásával hozta létre.]
1811 GYP: ...győzedelmi *ének:* –
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...győzedelmi ének! –
1814 K1: ...<*fel*>helyettünk. – [Átírással jav.]
1816 K: *Melly véges végig*…
K1: Mely *véges végig*…
GYP, HG: Mely *végesvégig*…
KF, SI, fsz: Mely véges-végig...
1824 K, K1, GYP, HG: ...*Kánaháán,*
KF, SI, fsz: ...Kánaán,

1829 K, K1: No hát, – *nohát!*...
GYP, HG, KF, SI, fsz: No hát – no hát!...
1834 K: De *illy* népet meg nem…
K1: De ily népet *még* nem…
GYP, HG, KF, SI, fsz: De ily népet meg nem…
1836 K, K1, KF, SI, fsz: Fegyverzetök nyilunk...
GYP: *Fegyverzetök, nyilok*… [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
HG: *Fegyverzetök,* nyilunk…
1837 K: Me*ll*ynek húrját csak lágy karunk feszít<*i*>é… [A *feszíté* szó *é*-jét M *i*-ből javította.]
K1: Melynek *hurjá*<*i*>*t*... [A másoló törölte az *i* betűt és utólag javította az *a*-t *á*-ra.]
GYP, HG, KF, SI, fsz: Melynek húrját csak lágy karunk feszíté…
1838 K, K1, fsz: Kopjájuk árboc, a mienk füszál.
[Főszövegünk nem követte GYP téves olvasatát – M mindkét kéziratban a *Kopjájuk* szóalakot írta!]
GYP, HG: *Kopjájok* árbocz, a *miénk* füszál
KF, SI: *Kopjájok* árboc, a mienk füszál.
1839 K: Mind elveszünk, ha *ellenünk* vezetsz… [Az *ellenünk* nyilvánvaló elírás az *ellenük* helyett.]
GYP, HG: Mind elveszünk, ha *ellenök*…
K1, KF, SI, fsz: Mind elveszünk, ha ellenük…
1844 K, K1, KF, SI, fsz: Egy bús sohajtás…
GYP,HG: Egy bús *sóhajtás*…
1846 K: [A *vész* szó után fekete ceruzás vessző , a *mellyet* elé beszúrva egy fekete ceruzás *a*, az *a jövő* kifejezésből a névelő fekete ceruzával áthúzva. M jav.]
S a vész, *mellyet még jövő takar,*
GYP: S a vész, *a mellyet* még a…
HG, KF, SI, fsz: S a vész, amelyet még a …
1847 K, K1, KF, SI, fsz: Órjás...
GYP, HG: *Orjás*…
1849 K: *Melly,* a <*j*> bajoknak *hogy ha* közepette
[M a *bajoknak* szó előtt egy leírt *j*-t kihúzott.]
GYP: *Melly,* a bajoknak hogyha közepette
K1, HG, KF, SI, fsz: Mely a bajoknak hogyha közepette
1855 K, K1, GYP: Meglátom, Isten népe, hogy *vadabb-é (le ül.)*
HG, KF, SI, fsz: ...hogy vadabb-é. (*Leül.*)
1855 után utasítás K, K1, HG, KF, SI, fsz: (*Egy csapat zsidó a bejáráshoz*…

GYP: (*Egy csapat zsidó a bejárathoz* ... [GYP téves olvasata.]
1868 K, K1, KF, SI, fsz: Ő a biró…
HG: Ő a b*á*ró…
1880 K, GYP, KF: De elmúlt a kor, *dölfös*...
K1: De <*ll*> *el mult* a kor, *dölfös*...
HG, SI, fsz: De elmúlt a kor, dölyfös...
1882 K: Mi itt egyen*ként*...
K1: Mi itt egyen*k*<*é*>*int*... [Átírással jav.]
GYP, HG, KF, SI, fsz: Mi itt egyenkint...
1884 GYP, HG: ...hová *leszen:*
K, K1, KF, SI, fsz: ...hová leszen.
1896 K: A prófféták *neének*.
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...nejének.
K, KF, SI, fsz: CIPPORA S mért lön az?
K1, GYP, HG: CIPPORA S mért *lőn* az?
1907 K: S b*ó*ldogságodhoz...
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: S boldogságodhoz...
1915 K, K1: A kék pecsét, véres *csik*,…
GYP, HG, KF, SI, fsz: A kék pecsét, véres csík,…
1916 K: ...rúgást, <*b*>po<*t*>font. –
[A *botot* szó a betűk átírásával jav.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...pofont, botot. –
1917 K1, GYP, HG: Miért is lenne *ilyen* nép szabad,
K, KF, SI, fsz: Miért is lenne illyen nép szabad,
1918 K: ...*sülled* szégyenében;
GYP: ...*sülyed* szégyenében;
K1, HG, KF, SI, fsz: ...süllyed szégyenében;
1931 K: ...*szálva*. [A *szálva* szóalakban fekete ceruzás függőleges vonal jelzi, hogy kell bele még egy *l* betű.]
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...szállva.
1936 K, K1, KF, SI, fsz: S mint számüzöttet…
GYP, HG: S mint szám*ű*zöttet…
1938 K: A *frígy*szekrénynek…
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: A frigyszekrénynek…
1940 K: S nem-é tanyázunk *Kánahán* határin? –
GYP: *És nem* tanyázunk *Kánahán* határ*ai*n? –
HG: *És nem-e* tanyázunk *Kánahán* határ*ai*n? –
KF, SI: *És nem-e* tanyázunk Kánaán határin? –
fsz: S nem-é tanyázunk Kánaán határin? –
[A földrajzi név mai helyesírása mellett fsz-ünk visszatért a K eredeti

jambikus sorához –: *S nem-é...* – , a régi kiadások ugyanis átírták a sort.]

1946 K1, GYP, HG: A nép nagy*lelkű*.
K, KF, SI, fsz: A nép nagylelkü.

1947 K1, GYP, HG: Ah, ah, nagy*lelkű* nép!
K, KF, SI, fsz: Ah, ah, nagylelkü nép!

1949 K, GYP, HG, fsz: Választott népe Ábrahám urának.
K1, KF, SI: Választott népe Ábrahám *U*rának.
[Mivel a modern kiadások téves szövegértelmezésével szemben e sorban az *urának* nem tulajdonnév, hanem köznév, fsz-ünk a régi kiadások és a K szövegváltozatát fogadta el.]

1956 K: [A *meg gondolók* szó *ó*-ját Madách *á*-ról átírással javította.]

1961 GYP, HG: ...midőn *kilökjük;*
K, K1, KF, SI, fsz: ...midőn kilökjük.

1964 K: Egyen*ként* elbucsúzni h*ó*ltjaimtól.
GYP, HG: Egyen*ként* elbucsúzni holtjaimtól.
K1, KF, SI, fsz: Egyenkint elbucsúzni holtjaimtól.

1966 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Tudunk becsűletet. –
GYP: Tudunk *becsületet*. –

1967 K: Viszontlátás<*ra*>ig reggel… [A *viszontlátásig* szó utolsó két betűjét Madách valószínűleg a *ra* betűkapcsolat átírásával nyerte.]

1979 K, GYP, HG: S felváltva önti el*kábúlt* fejünkre.
K1, KF, SI, fsz: ...elkábult fejünkre.

1982 GYP: *Hejh* Józsué!
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Hej, Józsué!

1987 K, K1: *Hólt* emberek. –
GYP, HG, KF, SI, fsz: Holt emberek. –

1990 K1, HG: *Elfogja* nyelni a föld...
K, GYP, KF, SI, fsz: El fogja nyelni a föld...

1995 K: Von*ú*lni, <*és*>majd vezéreket… [A *majd* szót Madách valószínűleg a megkezdett *mé(g)* szó átírásával hozta létre.]
K1: Vonulni, *és* vezéreket...
GYP: *Vonúlni,* majd vezéreket...
HG, KF, SI, fsz: Vonulni, majd vezéreket...

2010 GYP: ...felsőbb *határozat*
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...felsőbb határzat

2015 K: Uralkodik. Ha el szunnyad, vagy… [Az *el szunnyad* szavak között az egybeírás fekete ceruzás jele látható.]

2016 K: Szét tépik őt, vagy… [A *szét tépik* szavak között az egybeírás fekete ceruzás jele látható.]

2017 K: ...száz *kicsíny* hiúság,
K1: ...száz kicsiny *hiuság,*
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...száz kicsiny hiúság,
2020 K: Hány agg szivében gyűlt… [A *gyűlt* szó *ű*-jét Madách rövid *ü*-ről javította.]
2024 K, GYP, KF, SI, fsz: Nem a múltnak...
K1: Nem a <*régi*> *mult*nak...
HG: Nem a *mult*nak…
2028 K1: Minden léptedre *olly szint*…
K: Minden léptedre *olly* színt…
GYP: Minden léptedre oly *szint*…
HG, KF, SI, fsz: ...oly színt...
2029 HG: Hogy az egész *így*…
K, K1, GYP, KF, SI, fsz: Hogy az egész ügy...
2051 K, K1, HG, KF, SI, fsz: Mosolygj csak...
GYP: *Mosolyg* csak…
2055 K1, GYP, HG:...megszállt, mint *megszokta* szállni
K, KF, SI, fsz: ...megszállt, mint meg szokta szállni
2062 K1, GYP: Nem *űzték-e*…
K, HG, KF, SI, fsz: Nem űztét-é...
2072 K1: *Nem-e* látjátok...
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Nem-é látjátok...
2080 K: Ki szélüzött magból erdőt <*nove*[?]>kelesztek;
[A *kelesztek* szó első négy betűjét Madách egy megkezdett szó (valószínűleg *nove*) átírásával hozta létre.]
2082 K, HG, KF, SI, fsz: Erőset, újat,
K1: Erőset, *u*jat,
GYP, HG: *Érőset, ujat,*… [*Érőset* sh.]
2083 HG, SI, fsz: Mint elfajult…
K, GYP, KF: Mint el*fajúlt*...
K1: Mint *elfásult*...
2091 K: Vérdíj*ú*l népemért inká*b u*ram!
K1, KF: Vérdíj*ú*l népemért inkább Uram!
GYP, HG: Vérdíjul népemért inkább *u*ram!
SI, fsz: Vérdíjul népemért inkább, Uram!
2106 K, K1, GYP, HG: ...megyen *Kánahánba*
KF, SI, fsz: ...megyen Kánaánba.
2107 K, K1, GYP, HG: ...most *lélekzenek*.
KF, SI, fsz: ...most lélegzenek.
2108 K: Hál*á* legyen ezért is *i*stenem!

K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Hála legyen ezért is, Istenem!
2112 K, K1, KF, SI, fsz: S ha megviradt…
GYP, HG: S ha *megvirradt*…
2114 K, GYP, KF: ...Nos teljes*ü*lt-e a parancs?
K1, HG, SI, fsz: ...Nos teljesült-e a parancs?
2123 K1, GYP, HG: E csók is, me*ly*et…
K, KF, SI, fsz: E csók is, mellyet…
2130 KF: Isten megáldjon! – *Őrizd meg, fiam!* [A helyesírási javítás téves szövegértelmezést hozott létre. Jelentése: *Őrizd meg fiamat,* s nem Cippórát szólítja fiamnak Mózes!]
2132 K: Mint éles *nyill*...
GYP, HG: Mint *édes* nyíl…
K1, KF, SI, fsz: Mint éles nyíl…
2134 K1: *Jöjj* l<*e*>ányom! – Mózes Istenem *megálldjon*!
GYP, HG, KF: Jőj, lányom! – Mózes, *Istenem* megáldjon!
K, SI, fsz: Jőj, lányom! – Mózes, istenem megáldjon!
2147 K: ...*menyj* csak, *i*stenemmel.
K1: ...*menyj* csak, Istenemmel.
GYP, HG, KF, SI, fsz: menj csak Istenemmel.
2150 K: ...*menyjek*-é? JÓZSUÉ *Menyj,* Amra, *menyj.*
K1: ...menjek-*e?* JÓZSUÉ Menj, Amra, menj.
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...menjek-é? JÓZSUÉ Menj, Amra, menj.
2153 K1: [A pályamű kéziratában a *hetvenkedném* szó kékkel aláhúzva.]
2154 K1: Hogy tőled válni *kiánnék*. [Sic!]
GYP, HG: Hogy tőled válni *kivánnék*.
K, KF, SI, fsz: Hogy tőled válni kívánnék.
2155 K1: [A pályamű kéziratában a *felpakolva* szó kékkel aláhúzva.]
2161 után K: [A lap jobb oldalán fekete ceruzás szám látható: 460.]

Ötödik felvonás

2164 K, K1, GYP, HG: Előttünk egy lépésre *Kánahán.*
KF, SI, fsz: Előttünk egy lépésre Kánaán.
2168 K: Felolvasád-e a népösszei*r*ást? – [A *Felolvasád* szót Madách *Elolvasád*-ról vastag átírással javította.]
K1: *Föl*olvas<*t*>ád-e a *nép összeirást?*
GYP, HG: ...népösszei*r*ást?
KF, SI, fsz: ...népösszeírást? –
2173 K1, GYP, HG: A volt világból, – *melyet*…

K, KF, SI fsz: A volt világból, – mellyet…
2175 K1, GYP: Az *i*gért…
K, HG, KF, SI, fsz: Az ígért...
2177 K1: ...nincsen *fölírva*
GYP: ...nincsen fel*í*rva
K, HG, KF, SI, fsz: ...nincsen felírva
2192 K, K1, KF: Rakd ékeid mind a *frígy*…
GYP, HG, SI, fsz: Rakd ékeid mind a frigy…
2193 K: Az *ó*ltártól...
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Az oltártól...
2197 fsz: Im, itt van minden. – Tisztán nyújtom át
[Fsz-ünk megőrizte az első jambust a két utolsó kiadással szemben, ugyanakkor elfogadta a versmérték tekintetében indifferens helyesírási javítását – *nyújtom* – e kiadásoknak.]
K, K1, GYP, HG: Im, itt van minden. – Tisztán ny*ú*jtom át
KF, SI: *Í*m, itt van minden. – Tisztán nyújtom át
2204 K1: Ne búcsúzzunk. Követlek <*Mária*> nemsokára.
GYP: ...Követlek *nem sokára.*
K, HG, KF, SI, fsz: ... Követlek nemsokára.
2218 GYP: ...még ösmer*é*k. – –
K, K1, HG, KF, SI, fsz: még ösmerik. – –
2228 K, K1: De mint a *nyill le hull,*
HG: De mint a *nyúl* lehull, [sh]
GYP, HG, KF, SI, fsz: De mint a nyíl lehull,
2237 K: ...b*ó*ldogságunak korát. –
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...boldogságnak korát. –
2248 K, K1, fsz: Nem nyomja…
GYP, HG, KF, SI: *Ne* nyomja…
2257 K, KF: Előttünk áll a *frígynek*…
K1, GYP, HG, SI, fsz: Előttünk áll a frigynek…
2258 K, GYP: Melyben törvényünk s *i*stenünk lakik.
K1, HG, SI, fsz: Melyben törvényünk s Istenünk lakik.
2260 GYP: Hanyatlott sírba *orjás*…
K, K1, HG, SI, fsz: Hanyatlott sírba órjás…
2263 K1, GYP, HG, KF, SI: Elhagyná a nép, *mely* Isten…
K: Elhagyná a nép, melly *isten*...
fsz: Elhagyná a nép, melly Isten...
2264 K: O*lly* annyi nép...
K1, GYP, HG: Oly annyi nép...
KF, SI, fsz: Olyannyi nép...

2275 K: Népem, ne hidd, hogy *a melly* egyes*i*t,
K1, GYP, HG: ...*a mely* egyesít.
KF, SI, fsz: ...amely egyesít.
2277 K: Me*lly* nemzetté tesz, a *föld* – a haza;
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Mely nemzetté tesz, a *föld* – a haza;
[A *föld* szót a K-ban Madách aláhúzta, jelezve a kiemelés szükségességét.]
2281 K: ...nem v*ó*ltál-é...
K1: ...nem voltál-*e*...
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...nem voltál-é...
2282 K: Nem-é maradtál *i*sten ősi népe? –
K1, HG: Nem-*e* maradtál Isten ősi népe? –
GYP: *És nem* maradtál Isten ősi népe? –
KF, SI, fsz: Nem-é maradtál Isten ősi népe? –
2289 GYP: [Az errata-lapon hibajelzés: *egy, maga olv. egymaga.* Nincs hiba! GYP kiadásában is helyesen áll: egy, maga.]
2291 K, HG, KF, SI, fsz: Egységednek szentelt tanújele.
K1: ...*tanú*jele.
GYP: Egységednek szentelt *tanú jele.*
2292 K: ...*ó*ltárára hordjon.
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...oltárára hordjon.
2298 K: ...egy *ó*tárt…
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: ...egy oltárt…
2302 K, KF, SI, fsz: A vad pogánynak, mellyet…
K1, GYP, HG: A vad pogánynak, *melyet*…
2303 K, K1: ...ne *válald,*
GYP, HG, KF, SI, fsz: ...ne vállald,
2313 K, K1: Tarthatja csak *fen* népét Izraelnek…
[Az *Izraelnek* szó első két betűjét Madách egy megkezdett *Je(hovának)* szó vastag átírásával hozta létre a K-ban.]
GYP, HG, KF, SI, fsz: Tarthatja csak fenn...
2314 GYP: *Szeretett* csúfosan olvasztaná el. [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Szeretet csúfosan olvasztaná el. –
2315 K, GYP: ...*mond* hogyan [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K1, HG, KF, SI, fsz: mondd, hogyan...
2322 GYP, HG: Reájok önti. – Óvjátok *híven.*
K, K1, HG, KF, SI, fsz: Reájok önti. – Óvjátok hiven.
2324 K, K1: Te Józsué meg, csak *bizzál*…

GYP, HG, KF, SI, fsz: Te Józsué meg, csak bízzál…
2233 K: S könnyebben <*szállok*> dűlök…
[Madách áthúzta a *szállok* szót.]
K1, HG, KF, SI, fsz: S könnyebben dűlök…
2339 GYP, HG: De *ilyen*…
K, K1, KF, SI, fsz: De illyen...
2340 után K: [A lap jobb oldalán fekete ceruzás szám látható: 179. A szám az V. felvonás első színe sorainak összege.]
2348 K, GYP: *Mond* csak, Józsué! [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K1, HG, KF, SI, fsz: Mondd csak...
2352 K, KF, SI, fsz: A sírt is tenni, mellyért…
K1, GYP, HG: A sírt is tenni, *melyért*…
2354 K1,GYP, HG: Jelt k*i*vánsz…
KF, SI, fsz: Jelt kívánsz…
2360 GYP, fsz: Nem lesz-e…
K, K1: Nem *lesz-e'*…
HG, KF, SI: Nem *lesz-é*...
2366 HG, SI, fsz: Hogy indulnom kell már…
K, K1, GYP, KF: Hogy ind*ú*lnom kell már…
2371 K, K1: Nézd meg minden nap, – s amidőn *ledűl* –
GYP: Nézd meg minden nap, – *s a midőn ledűl.*
HG, KF, SI, fsz: Nézd meg minden nap, – s amidőn ledűl...
2373 K, GYP: ...te *Kánahánba indúlsz.* –
K1, HG: ...te *Kánahánba* indulsz. –
KF, SI, fsz: ...te Kánaánba indulsz. –
2383 GYP: ...mit várok *tovább*? [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K, K1, HG, KF, SI, fsz: ...mit várok tovább?
2385 K: Ki *olly* soká nem-zúgolódva tűrtél,
K1: Ki oly soká *nem zúgolódva* tűrtél,
GYP, HG, KF, SI, fsz: Ki oly soká nem-zúgolódva tűrtél,
2386 K1, GYP, KF, SI, fsz: Még várhatsz egy kicsinyt…
K, HG: Még várhatsz egy *kicsínyt*…
2388 K, GYP, KF: – ...min tudnék még ör*ú*lni?
K1, HG, SI, fsz: – ...min tudnék még örülni?
2391 K, K1, GYP, HG: Imé kitárva látod *Kánahánt!*
SI: *Ímé,* kitárva...
KF, fsz: Imé kitárva látod Kánaánt! – –
2398 K, KF, SI: S uj*ú*lt erőt hozott mindannyiszor. –

K1, HG, fsz: S ujult erőt hozott mindannyiszor. –
2403 K, HG: Száz fényes város kúpjai ragyognak
K1: Száz <*fényes*> város fényes kúpjai ragyognak
[A *fényes* szó utólag betoldva.]
GYP: Száz fényes város k*u*pjai ragyognak
KF, SI, fsz: Száz város fényes kúpjai ragyognak
2411 K, GYP: ...*sion* fokán, [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K1, HG, KF, SI, fsz: ...Sion fokán,
2412 K, KF: Ragyogni látom a *frígy* sátorát.
K1, GYP, HG, SI, fsz: Ragyogni látom a frigy…
2417 K, K1: Irányaúl szolgálva fél világnak,
KF: Irányaúl szolgálva *félvilágnak,*
GYP, HG: Irányaul szolgálva *félvilágnak,*
SI: Irányaul szolgálva *a* fél világnak,
fsz: Irányaul szolgálva fél világnak,
2421 K, GYP: ...*mond,* uram, [Sh. GYP kiadásának 3. kötete utolsó lapján sajtóhiba-jegyzéket közöl, ezt a hibát jelzi.]
K1, HG, KF, SI, fsz: ...mondd, uram,
2426 GYP: Mint hogyha egy éj volna csak *közöttök,*
K, K1: Mint hogyha egy éj v*ó*lna csak közöttük,
HG, KF, SI, fsz: Mint hogyha egy éj volna csak közöttük,
2430 előtt K: [A lap jobb oldalán fekete ceruzás szám látható: 90.]
2431 K, K1, KF: Előre csak. – Itt a fr*í*gy…
HG, SI, fsz: Előre csak. – Itt a frigy…
2439 K: De buzd*í*tó...
K1, GYP, KF, SI, fsz: De buzditó…
2440 K1: És győzelemre teljes b*i*zalom kell.
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: És győzelemre teljes bízalom kell.
2443 K: Egyetlen *isten* ő, ki…
K1, GYP, HG, KF, SI, fsz: Egyetlen Isten ő, ki…
2455 K1, GYP: Sebez, de ám gyógy*í*that…
K, HG, KF, SI, fsz: Sebez, de ám gyógyithat…
2460 K, K1, GYP: Vis*s*hangot ébreszt...
HG, KF, SI, fsz: Visszhangot ébreszt...
2469 K1, GYP, HG: Bátran, s gy*ő*zelmi hittel…
K, KF, SI, fsz: Bátran, s gyözelmi hittel…
2471 K1: Jerik*ó* kapujához.
K, GYP, HG, KF, SI, fsz: Jeriko kapujához.
2473 után K: [A lap jobb oldalán fekete ceruzás szám látható: 43. Az

utolsó változás sorösszege ez.]

[A *VÉGE* felirat és a Gonda-jegyzet alatt a lap jobb oldalán fekete ceruzás szám látható: 2470. Ez a sorok száma, Madách összegzésében.]

Szövegmagyarázatok

ELSŐ FELVONÁS

… *országlár, Mózes, Jókhebéd* ***sat****. [1. sor előtt]* — S a többi.
Szegény fiú, s még *sajnosabb* anya. *[36]* – Sajnálatosabb.
Te *második József*, megáldjon Isten! *[79]* – Utalás a bibliai Józsefre, aki megmentette az egyiptomiakat és a zsidókat az éhhaláltól, s akiknek utódai az egyiptomi Gósen tartományban telepedtek le.
Majd vízbe fojtál egy *szak* gyermeket, *[117]*– Rengeteg, sok. Szakasznyi.
Mely *Pithom*ot és *Rahamses*t emelte, *[188]*– Pithom: rabszolgákkal építtetett város Felső-Egyiptomban; Rahamses: Ramses fáraó síremléke.
Tudd hát zsidó vagy – *Lévi* sátorából. *[348]* – A leviták törzséből, akik a zsidók közt a papi méltóságot viselték nemzedékről nemzedékre.
A *gyil* lakott Nilus sötét vizében, *[414]*– Krokodil (krokogyil).
S mesterséggel készíték kis *tobozt*, *[435]* – Dobozt, kosárkát.

MÁSODIK FELVONÁS

Midianban. A ***Hóreb hegye*** *tövénél forrás-kút... [728. sor után]* – A Sinai hegy másik elnevezése.
És kész-e a nép áldozatra, mondd, / Szabadságáért s *Ábrahám uráért*? *[910]* – Jehováért, aki Ábrahámmal szövetséget kötött, megígérvén neki, hogy utódait nagy néppé teszi és bevezeti Kánaán földjére.
Szemök megígéz, mint a *baziliszk***.** *[996]* – Baziliszkusz, mitológiai koronás sárkánygyík, melynek pillantása halálos. (görög-latin)
Most már kifosztnak *vég filléreinkből*, *[1124]* – Végső, utolsó filléreinkből.
Ez éjjel még eljő *Aszaszjel***,** / A rém-angyal, *[1177]* – Gonosz pusztai szellem a Bibliában.

HARMADIK FELVONÁS

Moabiták erős haddal közelgnek, *[1539]* – Észak-arábiai nép, mely a Holttengertől délkeletre élt.
(Mózes karjait ***gyámolítják****.)[1651. sor után]* – Tartják, támogatják.

NEGYEDIK FELVONÁS

Mózes sátorának belseje a zsidók táborában ***Kánaán*** *határán.[1701. sor után]* – Az ígéret földje, tejjel-mézzel folyó tartomány; a mai Palesztina bibliai el-

nevezése.

...új rabság toldja *sérveink*. *[1905]* – Sérelmeink.

A *frigyszekrény*nek fényes sátora / Közöttünk áll... *[1938]* – A tízparancsolat kőtábláit őrző szentségtartónak, mely a zsidóságnak Jehovával kötött szövetségét szimbolizálja.

Ha nem kiméled, *szinte* gátadul lész. *[2018]* – Szintén.

S termékennyé lett *Sára* egy szavamra, *[2079]* – Ábrahám felesége.

ÖTÖDIK FELVONÁS

Mely *fú* ugyan még, ámde már nem érez; *[2185]* – Lélegzik.

Hajkált és üldött, mint veszett kutya; *[2270]* – Hajszolt és üldözött.

NÉP ***(ének*)*** *Szirt ő... Amit teszen, hibátlan az,...* stb. *[2241-44 és 2452-56]* – Mindkét énekszakasz Mózes egykori énekéből van, Gonda László fordítása szerint. [Madách jegyzete.]

Gonda László (1831-1872) tanár, protestáns egyházi és pedagógiai író volt.

TÜNDÉRÁLOM

1864

Bevezető

A Tündérálom c. drámatöredéknek csak a teljes egészében elkészült, már Madách életében a *Koszorú*-ban megjelent első színének volt néhány újabb kiadása, a félbemaradt második szín Halász Gábor Madách összes-e mellett csak jelen kiadásunkban lát napvilágot[201]. Sikerült "kiolvasnunk" a II. szín utolsóelőtti két sorának "olvashatatlan" szavait is (252-253. sor), így a Halász Gábor-féle kiadás szövege is némiképp bővült. Szintúgy újdonságok kiadásunkban a töredék szómagyarázatai.

[201] Halász Gábor kiadásában (idézett mű 8.) az I. kötet 1053-1064. lapján szerepel a második színnel együtt a Tündérálom-töredék, minden egyéb helyen csak a Koszorú-ból ismert első szín.

Források

A drámatöredék kézirata az OszK Kézirattárában az 1041 Fol Hung szám alatt található. 9 levél. Az első szín másolat, a második színtől Madách kézírása. Javítások a költő kezétől. A drámatöredék első színét először a *Koszorú*-ban közölte Arany János (1864. II. 123-25. l.) Utána Gyulai Pál Madách Imre összes művei c. válogatásában (Bp., Athenaeum 1880, I-II., új lenyomat: 1895) a III. k. 317-328. lapján, majd Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* (I-II. k., Bp. Révai, 1942) első kötetében (1053-1064. l.) jelent meg. Jelenlegi szövegünk ennek a szövegnek újra ellenőrzött, több helyen javított, kiigazított változata. Modernizáltuk benne a drámatöredék helyesírását, természetesen csak azokon a helyeken, ahol a változtatás nem rontotta el a darab jambikus verselését. Tehát nem változtattuk meg a gyakori, a ma helyestől eltérő hosszúságú magánhangzós (pl. *százhangu, szive, kobor* stb.) szóalakok, továbbá a ma helytelen rövid vagy hosszú mássalhangzós (pl. *boszúmra, lássz*), hibás helyesírását, ha a verselési helyzet úgy kívánta. Nem változtattunk természetesen Madách régies, vagy nyelvjárási szavain, egyéni szóalkotásain (mint pl. *tajkát, kozmetik, kincseret*), a régies ragozáson (mint pl. *birandja, felismeré* stb.).
Arany János a *Koszorú*-ban közölt részlethez a következő szerkesztői megjegyzést fűzte: *„E töredék egy készülőben lévő mű darabja, melyet, hogy a szerző bevégezzen, a t. olvasók éppen úgy óhajtani fogják, mint alulírt szerkesztő."* (125. l.)

Madách Imre **feljegyzései**ben, a színpadi jegyzetek között ezek a vázlatok a szerepeltek:

TÜNDÉRÁLOM
Drámai költemény
1864 jan. 2.

Iső sz. *Tündérország.* Ilona unatkozik, a földre óhajt, hallja a költő hírét s hozzá készül.
IIik sz. *A költő otthon.* Apja, anyja szándéka a fiúval, ez készül ki a világba. Ilona megjelen, mint pórleány.
IIIik sz. *Hivatalszoba,* bál, IV. Az összeesküvésnek rejtőzni kell.
Vik sz. *Pokol.* VI. Herkules, VII. Sámson, VIII. Mária.
IXik sz. *Forradalom*, győzelem, csömör.
X. *Bukás.*
XI. *Színház.*

XII. A költő otthon.

Tündérálom.
A hideg világfi kritizálja a színészeket, hogy dühöngnek – mosolygva kell meghalni.
Világszép asszonya: ne dicsekedjél – eltűnt.
Világbíró király, mi lesz utánam, hogy áll meg a világ.
Öreg fiú, fiatal anya a másvilágon.
Szerencsés légy, hogy megúnd a világot.
Disznóképű herceg, egy csepp könyű esett rá, s elváltozott.
A tündérkorona elvesz s lesz belőle lány – addig kacagott a szerelmen.
Az apa, ki fia törekvéseinek mindég ellene volt, később belátja fia igazát; hogy megcsalatott, melléje áll, de már késő – mond a fiú.
S a megváltó örök üdvében még
Siratja, hogy közénk egykor leszállt,
S minden szív, melyben egy szikrája ég
A szent ügynek, vele könyörg halált,
Hogy látniok ne kelljen sorsukat,
Melyben részes minden kivált kebel,
Miként vérázott bibliájukat,
A bűn átokká magyarázza el. *(„A Megváltó”-ból)*
Az apa fiát jólétre akarja, az anya művészetre, szerencsétlen és művész.
Ha a tengerhez egy században egyszer jő egy madár, s szájában visz vizet, van remény, hogy elhordja. De –
Achilles és Helene a másvilágon találkozik; mindketten rontottuk az emberiséget.
Végére:
Minden boldogsága (a földieknek)
Égieknek mosolygása

A te hangjaid újak,
Visszatérek hozzád.

Fődarab

Költőileg veszed a nőt – csalódol, prózailag vedd, élvezni fogsz.
Ha nagyszerű vétkeitek volnának, azok is szépek, de az aprók utálatosak.
Ha nem szerethetek semmit, gyűlöletre keresek tárgyat.
Nem ösmered a világot, ne ösmerd, árnyban nyíló virág lehervadsz.
A lánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt.

Óh, ha a halhatatlanságé léssz, csak félig bírlak.
Egy gazembert sem akasztottak még fel, csak bolondot.

***

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. OSZK kézirattára.
Ko Koszorú. (Arany János hetilapja, második évfolyam, második félév 6. szám. 1864. aug. 7.)
GYPGyulai Pál kiadásának szövege.
HG Halász Gábor kiadásának szövege (Madách Imre Összes Művei. I-II. Szerk: Halász Gábor. Bp. Révai 1942.
fsz főszöveg (a dráma általunk gondozott, a kézirat alapján létrehozott új szövege).
szöveg Olyan szövegváltozat, amely nincs áthúzva, de nem került be a főszövegbe sem.
<*nem*> Ha a kéziratban áthúzott, vagy átírt szöveg olvasható, a szavakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
[ ] A szövegváltozatok gondozójának [Bene Kálmán] megjegyzése.
5, 25 stb. A sorok számozása, a példa tehát az 5. és a 25. sorra vonatkozik.

Alcím K: *(*Drámai költemény*<)> töredéke.*
[Az utolsó szó utólag, más kézírással beírva.]
Ko: (Drámai költemény.)
GYP: DRÁMAI KÖLTEMÉNY *TÖREDÉKE.*
HG, fsz: DRÁMAI KÖLTEMÉNY

ELSŐ SZÍN
Színhely K: Tündér <*S*>szép Ilona [A *Tündér* szó utólag beillesztve.]
Ko, GYP: *Tündér szép* Ilona
HG, fsz: Tündérszép Ilona
2 K, GYP, HG, fsz: Gyors felhőnek
Ko: Gyors felhő*k*nek
4 K, GYP: *Szin,*
Ko, HG, fsz: Szín,
9 K, Ko, fsz: Jöjjetek mind, jöjjetek

GYP: *Jőjetek* mind, *jőjetek*
HG: *Jőjjetek* mind, *jőjjetek*
10 K, Ko, GYP: *tündér-parancs*
HG, fsz: tündérparancs
18 K, Ko, GYP: *ember kebelnek*
HG, fsz: emberkebelnek
21 K, Ko, fsz: Jöjjetek mind, jöjjetek
GYP: *Jőjetek* mind, *jőjetek*
HG: *Jőjjetek* mind, *jőjjetek*
24 K, Ko: *Harmat csepp,*
GYP: *Harmat-csepp,*
HG, fsz: Harmatcsepp,
27 K, Ko, GYP: *tündér-zene,*
HG, fsz: tündérzene,
30 K: mélyeig<*?*>? –
GYP: mélyeig *,*
Ko, HG, fsz: mélyeig?
33 K, GYP: nyugtat-*e*
Ko, HG, fsz: nyugtat-é
34 K, Ko: *kivülünk*
GYP: *kívülünk*
HG, fsz: kivűlünk
35 K, Ko: lelkes*i*tő
GYP, HG, fsz: lelkesítő
37 K, Ko, HG, fsz: duló
GYP: *dúló*
43 K, Ko, HG, fsz: Virágocskát
GYP: Virágocská*ka*t
[Kiadásának errata-lapján GYP így javította a sajtóhibát: Virágocskákat olv. Virágocskát.]
52 K, Ko, fsz: megszünék.
GP, HG: megsz*ű*nék.
55 K: *tündér ajakról*
Ko, GYP: *tündér-ajakról*
HG, fsz: tündérajakról
56 K: T*ündér ajaknak*
Ko, GYP: *Tündér-ajaknak*
HG, fsz: Tündérajaknak
61 K, fsz: gyürűzetén
GYP, HG: *gyűrűzetén*

69 K, Ko, HG, fsz: lánnyal
GYP: *lyánnyal*
73 K: Oh ne *kérd*, ne *kérd*!
Ko, GYP, HG, fsz: ne kérdd, ne kérdd!
79 K, fsz tenni sok, –
Ko, GYP, HG: tenni *sok*…
82 K, HG, fsz: kobor
Ko, GYP: kóbor
84 K: *vár urak*. –
GYP: *vár-urak*.
Ko, HG, fsz: várurak.
85 K, Ko, GYP, HG: Elm*u*lt …. vas*u*t
fsz: Elmúlt …. vasút
92 K, Ko: megh*i*lt
GYP, HG, fsz: meghűlt
94 K: A nagy, ha <*idegen*> más világ neik, – nem ő!
[A más és a neki szó utólagos betoldás.]
95 K: *tündér ujak*
GYP: *tündér-ujjak*
Ko, HG, fsz: tündérujjak
96 K, GYP, fsz: Vilanyát?
Ko, HG: Vi*ll*anyát?
102 K, Ko, GYP, HG: *már is*
fsz: máris
105 K, Ko: *ember küzdelemre*
GYP: *ember-küzdelemre*
HG, fsz: emberküzdelemre
107 K, HG: *terem csupán* a baj.
Ko, GYP, fsz: terem – csupán a baj.
112 K: *i*lök
Ko, GYP, HG, fsz: űlök
122 HG: *Hét* én (sh.)
K, Ko, GYP, fsz: Hát én
125 K: élet*ut*
Ko, GYP, HG, fsz: életút
127 K, Ko: d*u*sgazdag *kincs-eret,*
GYP, HG, fsz: dúsgazdag kincseret,
128 K, Ko, fsz: szive,
GYP, HG: szíve,
129 K, Ko, GYP, HG: *u*tján

fsz: útján
130 K, GYP, fsz: Vad hang sikolt –
Ko: Vad *hang-sikoj* –
HG: *V*ad hangsikoly –
131 K, GYP: s*i*rjaig,
Ko, HG, fsz: sírjaig
135 GYP: van *ís*
K, Ko, HG: *v*an is
fsz: Van is
142 GYP: megun*od.*
K, Ko, HG, fsz: megunád.
145 K: *jó ne mond honát ugyis*
Ko: jó, ne mondd honát, *ugyis*
GYP: *ugy is*
HG: jó, ne mondd honát, *ugyis*
fsz: jó, ne mondd honát, úgyis
147 K, Ko, HG, fsz: került
GYP: kerűlt
150 K, Ko, GYP: pásztor *tüznél*
HG, fsz: pásztortűznél
151 K, Ko, GYP: A *mult visz*hangja
HG: A *mult* visszhangja
fsz: A múlt visszhangja
152 K, Ko, GYP: *Gyermek regéknek*
HG, fsz: Gyermekregéknek
157 K: Ah, a *kőszin-civilisatio* <*illatja a virághelelet*>
Ko: Ah a kőszén-*civilisatio*
GYP: Ah, a *kőszin-civilisatio*
[GYP jegyzete az errata-lapon: kőszin olv. kőszén.]
HG, fsz: Ah, a kőszén-civilizáció
160 K: Ne *mond* azt is
Ko, GYP, HG, fsz: Ne mondd, azt is
169 K, Ko, HG: *jösz*
GYP, fsz: jössz
170 Ko: *subrosa*
K, GYP, HG, fsz: sub rosa
171 K, GYP: *prosa*
Ko, HG, fsz: próza
177 K: <*S a*>Akkor ……. Kedvesemre< .>, <*S*>s
178 K: <*Kedélyre, testre*> Lelkedre többé már

Ko, GYP, HG: *Kedélyre, testre* már
fsz: Lelkedre többé már
[M javítása a két áthúzott szó alá ceruzával írva, amelyet az eddigi kiadások nem vettek figyelembe!]
186 K: Mi felford*ú*lt világ, <……*itt*> ez itt?
GYP: felford*ú*lt
Ko, HG, fsz: felfordult
190 K: <*Látom én jól az ős Olympra*> Az ős Olympon mily gazdálkodás foly.
191 K, GYP, fsz: Ez asszonynép
Ko, HG: *Az* asszonynép
194 K, Ko, HG: írmag*úl*
GYP: *itt magúl*
fsz: írmagul
196 K, fsz: Miattuk
Ko, GYP, HG: Miatt*o*k
198 K: arról <*ah mért*> már nem is beszélek –
[A K-ban a két szó halványan áthúzva, s ceruzaírással föléírva másik két szó: *már nem*. A stiláris javítás Madáché lehet, ezért a kiadásokkal szemben ezt a változatot fogadtuk el főszövegnek.]
Ko, GYP, HG: *ah, mért*
fsz: már nem
209 K: gőgje <*majd*> nem birandja el
Ko, GYP, HG, fsz: gőgje nem birandja el
211 K: <*Dicsőségedben elveszznél* [?] *neki*>
[Az áthúzott sor igen nehezen olvasható, a közölt szöveg a szöveggondozó feltételezése.]
Dicsedben többé meg nem látsz soha,
212 K: <*Míg én tűrve* [?] *egykor*… …….>
[Olvashatatlan áthúzás.]
fsz: Míg érdemesnek nem tartod reá,
213 K: <*Ha* …… ……. ……. *reá*>
[Olvashatatlan áthúzás.]
fsz: Hogy egykor hitvány mezben lépj elé,
214 K: <*S ha*…… …… …… ….. *állana!* [?]>
[Olvashatatlan áthúzás.]
fsz: S ő benned a tündért felismeré.
217 K: S <*S*>szolgát nem kedvest ohajt<*nál*>asz
Ko, GYP, HG, fsz: S szolgát, nem kedvest ohajtasz
220 K, Ko, fsz: Bünöd
GYP, HG: B*ű*nöd

222 K: *lész.* –
Ko, GYP, HG, fsz: lész.

MÁSODIK SZÍN

228 K: Enyelg<*e*>ni
fsz: enyelgni
229 K: Elég <*volt hogy*> hogy <*megértett*>
[majd ez alatt:]
<*teljesen* ……. ……> engem érezett szive
fsz: Elég, hogy engem érezett szive.
230 K: <***Hogy*** *leányát*> A föld lányát
231 K: <*Mit*> [Majd alatta:] <*Hogy mondod,*> Tán kedvesét <*?*>*, s* ki az?
fsz: Tán kedvesét. S ki az?
234 K: <*Egész*> Költőd s kalandod –
CSILLA Óh bár <*fordulna*> válna jóra
fsz: Költőd s kalandod –
CSILLA Óh, bár válna jóra!
235 K: Nagy árnyak! <*lengjetek*> óh csak lengjetek körűl.
fsz: Nagy árnyak! Óh, csak lengjetek körül!
236 K: meg érz<*ett*> érez
fsz: megérez
237 K, fsz: Osztom küzdéstek
HG: *Ontom* küzdéstek, [sh.]
238 K: győzni – <*egyiránt*> véletek dicső. –
fsz: győzni – véletek dicső. –
239 K: <*Nagyobbak egy fővel t*>i M jav.: Ti a tömegnél
fsz: Ti a tömegnél egy fővel nagyobbak,
239 K: <*Magasb a lélek is ha benned él*> Erényeitek …
fsz: Erényeitek rám is átragyognak.
243 K: <*Az égen közbe* [?]> Colomboval láng csillagzat vezet
[A *láng* szó Madách későbbi beszúrása.]
244 K: <*Colombó i*…….> Fingálhoz a borongó képzelet.
246 K: <*A*> E kor
247 K: De nem káromlo<*m*>k – hát a <……*a jelen*> napsugár<*t*>
HG: De nem káromlom hát a napsugárt!
fsz: De nem káromlok – hát a napsugár,
248 K: <*Sugára-é*> Mely végig árjadoz – az illat ár<*t*>,
HG: Mely végig árjadoz, – az illatár*t!*
fsz: Mely végigárjadoz, – az illatár,

249 K: <*Örök százhangu ének*> A leány szerelme, a százhangu ének
HG, fsz: A leány szerelme, a százhangu ének,
250 K: <*Zengő zenét mely nem e sziv verése*>
Nem-e mind <*a jelennek*> sziv verése a jelennek
HG, fsz: Nem-e mind szívverése a jelennek.
252 K: <*Csak a*> Hideg kábító sírt tár<*ja nekünk*> fel nekünk
HG: *[Olvashatatlan szó]* sírt tár fel nekünk,
fsz: Hideg, kábító sírt tár fel nekünk,
[HG kiadásával szemben a hiányzó szavak olvashatóak!]
253 K: <*A nagyszerü hideg Csak a*> Belé<*je*> csak a honos jelen tehet
HG: Belé csak a *[Olvashatatlan szó]* jelen tehet
[Az „olvashatatlan" szó: honos.]
fsz: Belé csak a honos jelen tehet
254 K: <*Mely elkábít – – .....g..… mely életet*> Egy kis sugárt melynél melegedünk
HG, fsz: Egy kis sugárt, melynél melegedünk.

*

Szövegmagyarázatok

tajkát [93] – Tajok, Ballagi szerint, paizsteknő (eredetileg teknősbéka héja). Arany szerkesztői jegyzete a *Koszorú*-ban.

sub rosa [170] – lat., (jelentése: a rózsa alatt), képletesen: bizalmasan vagy titoktartás mellett közölni valamit valakivel.

Maecenásnak [173] – Caius Clinius Maecenas (Kr. e. 70 – Kr. e. 8) római politikus neve irodalompártoló tevékenysége következtében vált fogalommá az utókor számára (magyarul mint „mecénás").

Olympon [190] – Olümposzon, a görög istenek lakóhelyén.

kozmétikek[202] – mai szóval kozmetikusok.

Achilleus [241] – Achillész görög hős, Homérosz Iliászának főszereplője.

Maratonnál [242] – utalás az ógörög történelmi eseményre, amikor a győzelem hírét egy harcos futva vitte a 42 km-re fekvő Athénbe. (Ld. maratoni futás!)

Colomboval [243] – Kolombusszal, Amerika felfedezőjével.

Fingálhoz [244] – Fingál az ossziáni énekek címe. A romantika sokáig a homéroszi világ ellentéteként tartotta számon a kelta bárd, Osszián művét. Később kiderült róla, hogy hamisítvány.

FÜGGELÉK

JÓZSEF CSÁSZÁR

(Egy Madách-apokrif?)
1863

Bevezetés
A "Madách-apokrif" elé

A hatvanas évek madáchi drámái, tehát a *Tragédia, a Mózes, A civilizátor*, s az átdolgozott *Csák végnapjai* mellett születhetett még más teljes drámája is Madáchnak halála előtt: erre utalt *Az ember komédiája* szívós legendája, továbbá az is, hogy leveleleiben említi: dolgozik egy nagy drámán[202]. Erre utal az is, hogy egy 1923. évi interjúban Madách Jolán[203] a következőket mondta: – *Az én birtokomba az ereklyék közül csak kevés került. Atyám végrendekezése szerint ugyanis mi leányok csak a köteles részt kaptuk az örökségből, mindent Aladár bátyánk örökölt. Ami emlékem volt, mind odaadtam a múzeumnak, csak atyánk aranyórája és egy pár aranyötvözetű párbajpisztoly maradt meg nálam. Az iratokat, könyveket szintén a múzeumnak adtuk. A múzeum igazgatója ugyanis kötelezettséget vállalt, hogy a Petőfi-házban egy Madách-szobát fog berendeztetni az ereklyékből.* ***Az átadott iratok között volt egy még eddig kiadatlan dráma****, és több költemény is. Ezeknek sajtó alá rendezését szintén a múzeum igazgatósága vállalta. Talán most az ünnepségek alkalmából kiadásra is kerülnek.*

Vajon mi lehetett ennek a kiadatlan drámának a címe? Lehetséges, hogy egy 19. századi pályaműről, az 1863. évi Karácsonyi Guido drámai jutalom megdicsért, a bírálóbizottság szerint is a beküldött munkák közül a kiemelkedően legjobb darabjáról, a *József császár*ról van szó. A II. Józsefről szóló ötfelvonásos tragédia 140 évig az Akadémia kézirattárában pihente

---

[202] Két Szász Károlyhoz írt levél is tanúsítja: Madách tervezi színrelépését egy nagyobb művel. Sztregován, 1863. február 1-én kelt levelében írja: „*egy, most sajtó alá csiszolni kezdett művemet is annak idején nyakadra szándékozom küldeni baráti ítéletedet s tanácsodat kikérendő*". Szász örömmel nyugtázza válaszában az új munka elküldésének ígéretét, s ezen felbátorodva 1863. március 18-ai levelében Madách ismét készülő új műveről ír: „*Szíves ígéretedre nézve szavadon foglak, s mihelyt elkészülök most munkában lévő művemmel, rád rontok minden szerénység nélkül, hogy én is igénybe vegyem azon becses időnek egy részét, mellyel te oly bámulatosan tudsz gazdálkodni, hogy mindennek jut belőle.*" A két levél dátumából arra lehet következtetni, hogy 63 februárjában és márciusában már „munkában" van a mű, sőt, a második levél mondatából akár arra is, hogy befejezés előtt áll. (In: *Madách Imre válogatott művei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. – 401. és 404.)

[203] Az interjút közölte a Kassai Színházi Újság XIII. évf. 19. sz. 1923. jan, 6-i száma 10-11. oldalon (Cím: *Januárban ünneplik „Az ember tragédiája" költőjének centenáriumát. Látogatás Madách szülőföldjén – Beszélgetés a költő leányával.*) Köszönöm Enyedi Sándornak, hogy felhívta figyelmemet az interjúra. B. K.

álmát, s úgy véltem, tetsz–halotti állapotából két ok miatt is fel kell támasztani.

Az első, a fontosabb ok maga a dráma értéke: a József császár, (véleményem szerint) remek(mű), a 19. századi magyar dráma kiemelkedő alkotása. Talán merész minősítés, de helye valahol ott van közvetlenül a Bánk bán mögött, Madách Mózesének és Teleki Kegyencének társaságában. Akárki is legyen a pályázati mű ismeretlen szerzője, ez a tragédia mindenképpen megérdemelte, hogy a művelt olvasóközönség szélesebb rétegei is megismerkedhessenek vele.

A második ok is igen fontos, ha olyannyira nem is egyértelmű és pozitív, mint az első. Ez egy makacs titok megfejtésének kísérlete – azaz: *ki írta a drámát*, a pályázat eredményének kihirdetése után a szerzők nevét tartalmazó borítékokat felfaló lángok kinek a nevét semmisítették meg a József császárhoz tartozó jeligés borítékban?

Az ismeretlen szerzőről az eredményhirdetés után, Bérczy Károly pályázati jelentése nyomán az 1864 tavaszán a hírlapokban megindultak a találgatások. Többször is Madách Imre neve merült fel, a bírálatban közölt idézetek és Az ember tragédiája nyelvi, stiláris hasonlósága szembetűnő volt. Később egy lap Szász Károly nevét is felvetette. A pályadíjat végül is el nem nyerő, bár nagyon megdícsért mű szerzőségét akkor senki sem vállalta el, egyik hírbe hozott sem elégedett meg a "félsikerrel". Csak félsiker született ugyanis: a drámát kiemelkedően a legjobbnak ítélte a zsüri, a jelentésüket megfogalmazó Bérczy hosszú laudációt írt róla – de a pályadíjat mégsem ítélték oda. Az öttagú bizottság 3:2 arányban leszavazta a jutalmazást.

1864-ben tehát a vélt szerzők nem fedték fel kilétüket. Madách még az év őszén meghalt, s Szász Károlynak is csak két év múltán jutott eszébe a József császár[204]. Beharangozta, hogy megjelenteti, aztán mégsem tette. Lehet, hogy csak örökbe akarta fogadni a drámát, azután pedig meggondolta magát? Hogy miért – ennek oka rejtély. Talán érezte: ez a darab nyelvében, jellemeiben feltűnően, olykor már-már kisértetiesen hasonlít Madách Imre műveire? Talán nem akart Madách-epigonná válni? Talán félt attól (okkal, vagy ok nélkül, ne firtassuk most), hogy Madách-plágiummal vádolhatják meg?

Miről szól a József császár? Egy *szerelmes* Habsburgról – akiről ezt a

---

[204] Ez a Szász Károly-féle, 1866-ban írt változat, mely a pályázati bírálat nyomán igyekezett kiküszöbölni a madáchi nyelvi jellemzőket a darabból, teljes szöveggel olvasható a www.madach.hu Tanulmányok rovatában. a bevezető után az 1. sz. mellékletben két olyan részletet ragadtam ki, amelyek bizonyítják: Szász másképp ír mint Madách és törekszik megváltoztatni a Madáchra emlékeztető jeleneteket.

jelzőt sem a történelem, sem a róla szóló szépirodalom szinte soha nem írta le. Mi, magyarok többnyire kalapos királynak csúfoltuk (holott inkább mi voltunk *vas*kalaposok), s ha a nőkhöz fűződő kapcsolata egyáltalán szóba került, akkor inkább az uralkodásának utolsó éveire jellemző fanyar románcát az „öthercegnő"-vel említik, miképp két kitűnő 20. századi drámánkban, Szomory Dezső és Németh László *II. József*-ében láttuk ezt.

Ez a *József császár* nem csak élete utolsó éveiben lép elénk. Mint a mesék Mátyás királya, álruhásan járja országát, mikor egy felvidéki kastélyban épp apja ravatalánál talál rá arra a nőre, akiről évek óta ábrándozott, akibe Rómában, egy karneváli éjszakán beleszeretett. Most tudja meg nevét a magyar lánynak: Szécsy Ilona grófnő az (tán a legendás szépségű Szécsy Mária családjából), de ez az új találkozás is gyors elváláshoz vezet: a lány apját gyászolja, Józsefhez pedig futár érkezik Mária Terézia halálhírével.

A továbbiakban megismerjük a trónra lépő József uralkodását. Egy korszerű, modern birodalmat akar építeni, s úgy tűnik: törekvéseinek legfőbb gátja a kiváltságait, hagyományait – s egyúttal önállóságát, nemzeti karakterét is megtartani kívánó Magyarország lesz. Mintha egy új, anti-Mózes született volna: nem egy a zsidó népből tűzzel-vassal a szolgaságot kiirtó, azt a Kánaánra érdemessé tevő próféta, hanem egy új, korszerűbb birodalom, egy új Egyiptom megteremtője. Itt most József-Mózes maga lett a fáraó, akinek egy harmincmilliós, egységes, felvilágosult Ausztria lebeg szeme előtt, s aki ezért konok következetességgel mindent megtesz. Még a magyarokkal szemben is – holott szerelmes egy szép magyar grófnőbe, aki azzal a nem titkolt céllal költözött Bécsbe, hogy a szerelmes Habsburgot szerelme által térítse el céljaitól. A magyar nemesi-rendi ellenállást tehát egy udvari intrikákat is vállaló, a császár iránta érzett szerelmét politikai, hazafias célokra is kihasználni igyekvő honleány képviseli ebben a mesében a legmélyebben.

És József a magyargyűlölő udvar szeme előtt, Ilona szalonjában tagadja meg szerelmüket és taszítja el magától a grófnőt, száműzvén azt magyarországi birtokaira. Szécsy Ilona erdélyi Zaránd megyei birtokára vonul vissza, ahol áldozatául esik Hóra martalócainak. A császár által megmentésére küldött Günther titkár (aki természetesen titokban és reménytelenül szintén szerelmes belé), mint az ilyen romantikus drámákban szokás, későn érkezik. A védiratot Hóra széttépi („*...nem jó a népnek kegyelemre adni / Példát*), s miután Ilona öngyilkos lesz, az ifjú titkár ugyanazon szavakkal borul imádottja holttestére, miképp *Az ember tragédiája* Évája a halott rabszolgára.

Az utolsó felvonásban a hősnő után a címszereplőtől is elbúcsúzunk. József visszavonja rendeleteit a halálos ágyán. Ez a bizonyos nevezetes

tollvonás, ami a történelemkönyvekből is közismert, a drámában inkább elégikus, mintsem tragikus. József hosszú búcsújában bocsánatot kér halott szerelmétől, s így összegzi törekvéseit a politikáját mindig is elhibázottnak tartó minisztere, Kaunitz előtt:

Én nem cserélek, most se, senkivel;
Eszméim élnek; – századév, amíg
Érvényre jutnak. Megtisztulva, mert
Sokban hibáztam, vétkezém. Talán
Kiengesztelve bennök, amit én
Nem bírtam egyeztetni: nemzetek
S emberiség joga; most ismerem,
Hogy mind a kettő szent;

Hogy ki *írhatta* a *József császár* c. tragédiát, azt a Madáchot ismerő olvasó is megsejtheti, ha figyelmesen elolvassa a drámát. Kiadásunk, mivel nem dőlt el végérvényesen a szerzőség kérdése, közlöm a pályamű szövegétől leginkább eltérő Szász-kézirat (1866) két "átírt" jelenetét a *Melléklet*ben[205] és a két részlettel szeretném itt felhívni a figyelmet arra is, hogy mennyire más az 1866-ban keletkezett, Szász Károly által átírt változat. Az első a császári audiencia jelenete, melyben József határozottan a falanszter tudósát idézi[206] A második kiválasztott jelenet Ilona halála, melyben Szász a pályamű utalásaiból létrehoz egy teljesen felesleges "hős" magyar szereplőt, Ilona bátyját. Az átdolgozásra itt is egy madáchos fordulat késztethette. Günther ezt mondja Ilona holtteste felett: – *Halva is mi szép!/ Szebb mintsem élve! Mert el nem taszít!* Mintha a madáchi remineszcenciákat akarta volna eltüntetni Szász[207]...

Ahhoz a kérdéshez, hogy végülis ki írta az apokrif drámát, részletes argumentácót csatolt az erről szóló tanulmány szerzője[208]. A Madách

---

[205] A MELLÉKLET-ben közlünk még a pályamű szövege mellett két hosszabb szemelvényt az 1866-os Szász-változat 2. és 4. felvonásából. Azért, hogy jelezzük: mennyire jellegzetesen madáchi a pályamű szövege, s mennyire eltérő stílusában, felfogásában, eszmeiségében egyaránt a Szász Károly által átdolgozott 1866-os szöveg.

[206] A 2. felvonás audiencia jelenetében a pályamű óhatatlanul eszébe juttatja az olvasónak a Tragédia falanszteréből a "pályaválasztási" jelenetet, a 2. változatban a szerző kiiktatja ezt a jelenetet, de a történetet Lascy tábornok meséli el. De hogyan!

[207] A 4. felvonásban Ilona halálának bemutatása válik Szász változatában egy bő lére eresztett, fecsegő, ízléstelen, ostobán hazafiaskodó, a románságot megvető, nacionalista eszmeiségű gyenge jelenetté. Noha a pályaműben is ki van téve az erőszaknak a hősnő – de ezt nem tetézi Hóra azzal, hogy még halálában is meg akarja gyalázni. A változtatás másik oka itt is a nagyfokú Tragédia-hasonlóság elkerülése lehetett (ld. a Tragédia rabszolganő-Évájának férje holttestéről mondott szavait és Günther búcsúját Ilonától a pályaműben!)

[208] Bene Kálmán: *Ki írta a József császár című drámát?* – In: Ismeretlen szerző: *József császár*.

mellett szóló legfontosabb érvek (melyek egyúttal a Szász Károly szerzőségét feltételező hipotézisek cáfolatai is):

1. A dráma szókincse

A *József császár*ban és a *Tragédiá*ban – kissé önkényesen – 1100 olyan szócsoportot formáltunk, amelyekben 89 % bizonyult azonosnak a másik dráma szavaival. A *Heródes*ben– egy korabeli Szász-drámában – az ezerszáz szócsoportból csak 890-ben szerepeltek ezek közül, s „azonos" szó a *Heródes* szókincsének 84 %-a volt. A *Mózes* esetében a *József császár*-ral a szókincs 90 %-a volt azonos, a *Heródes*sel viszont csak alig haladta meg a 80 %-ot.

Az ilyen szóstatisztika persze meglehetősen nagy szóródást mutathat, alig találhatunk „arányos" szócsoportot a Szász-féle Heródes és a Madách drámák közt, míg a József császár szóarányai megegyeznek a Madách drámákkal. Egy példa: az indulatszavak közül az *óh* a *Tragédiá*ban 81-szer, a *József császár*ban 79-szer, a *Mózes*ben 82-szer, a *Heródes*ben több, mint kétszeresen, 192-szer szerepel, míg az *ah* esetében az első háromban 63, 44 illetve 47 előfordulást számolhatunk meg a *Heródes* 8 *ah* alakjával szemben[209].

2. A motívumok összevetése, stílus

Ha a szókincs helyett a teljes mondatokat vesszük górcső alá, számtalan *motivikus egyezést, hasonlóság*ot lelünk a *József császár* és a *Tragédia*, vagy Madách más művei között. A *Heródes*t viszont szinte *eredmény nélkül* fésültem át e tekintetben: azonos képeket, hasonló fordulatokat nem nagyon találtam. (A Madách Társaság honlapján és a Digitális Madách Archívumban megtekinthető mintegy 300 motívum összahasonlító táblázata.) Ismerjük meg néhány jellegzetes típusát a motivikus egyezéseknek:

Felséges úr! Ne! – Mért e küzdelem
Mely célra nem, – csak sírhoz vezet?
Eszméim élnek; – századév, amíg
Érvényre jutnak. Megtisztulva... /JCS/

A cél halál, az élet küzdelem,
Az ember célja e küzdés maga.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, ET/

(Madách Imre utolsó drámája?) Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2003. – 117-177., valamint a Madách Irodalmi Társaság honlapjának (*www.madach.hu*) *Tanulmányok* rovata.

[209] 300 motívum összehasonlító táblázata olvasható a www.madach.hu *Tanulmányok* rovatában.

A Tragédia nyelve híres a tömör, szentencia-szerű megfogalmazásokról, e műből idézzük talán a legtöbb szállóigét. Ha megismeri a közönség a József császárt, számos részlet pályázhat ebből is az ilyen megbecsülésre. Pl.:

Volt-é sziv oly nagy, mint övé vala:
Egész világ szerelme fért belé!
Ő / Jó volt, nyugodjék! – Én igaz vagyok.
Nő nem szerethet semmit jobban a
Becsűleténél!
A macska játszik az egérrel így,
Játék egyiknek, a másnak halál.
Mindegy: ma, bármikor,
A válasz egy, – nem engedek. Nem egy
Vonást! Hajoljanak, vagy törjenek. –

Madách stílusának egyik jellemzője a szóismétléseken és tőismétléseken alapuló, gyakran ellentétpárokat felvonultató hatásos megfogalmazások. Pl.

Azt már tudom: *szerettél, megcsalódtál*,
Szerettél újra, s akkor már te *csaltál.*
Ismét *szerettél* – hősödet meguntad;
Nem, nem, fiam, atyád hős, *győzni fog*,
Csak egy van, amitől őt félthetem,
Hogy önmagát *nem győzi m*eg.
Láttatni volt ott, s *látni* is talán. /ET/

Énvelem / Jól *bánt* az úr, a tiszttartó se *bántott*,
Mért *bántanám* én!
Reményit, mit diéta s úr
Megcsalt ezerszer, nem *csalod te meg;*
Imáit, az istentül annyiszor *meg-*
Vetteteket, te vissza nem veted! /JCS/

3. A dráma grammatikai sajátosságai

Talán még erősebb érvekkel szolgálhat a *grammatikai jegyek összevetése* a József császár, illetve Madách Imre és Szász Károly drámaszövegeiben. Egy példa: Madách hasonlataiban feltűnően gyakran jelenik meg a *gyanánt* névutó hasonlító határozói funkcióban, mintegy a *-ként* ragot helyettesítve – miként a JCs-ban is.

Tündér gyanánt, / – Álom gyanánt tűnék el. /JCS/
Nem is tudom, kivánjam-é, hogy ébredj;
Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt? /ET/

De ilyen érv lehet az *-and, -end* jeles régies jövő idő (mint pl. *törvényt alkotand*, azaz fog alkotni) igen gyakori alkalmazása Madách és a József

császár dialógusaiban és ugyanennek szinte teljes hiánya Szász drámáiban. (Az arányok: József cs.: 18, Az embre tr.: 34, Mózes: 20, – Szász Károly Heródese: 4 előfordulás.)

4. A József császár hősei

A pályázati dráma *jellemei*t, hőseit ismét a Madách-hősökhöz látjuk közelállónak. Különösen a főhősnő tekintetében... A szeretett, valaha szinte álomszerű körülmények közt megismert nő megtalálása, felismerése a Tragédia álomjeleneteinek Éva alakjait idézi, s a szerelmes, de egyúttal hazáját még jobban szerető honleány alakja is Madách ismert jellemképlete. A megalázott, eltaszított, becsületében kikezdett szerelmes asszony alakja is ismerős Madáchnál. A végső megoldásként, becsülete megvédéséért még öngyilkosságra is képes, önfeláldozó nő Madách drámáinak gyakori figurája szintúgy.

A pályamű címszereplőjének határozott céltudatosságát, kitartását eszméinek megvalósításában, a való világ és a főhős által elképzelt, „megreformált" világ közti szakadékot, a kudarcok sorozatát Ádámnál is láthattuk, tapasztalhattuk; az „erőszakos népboldogító", terveit mindenki ellenében is véghezvivő, fanatikus vezetőt pedig Mózes figurájában ismerhettük meg Madáchnál. Nem találunk ilyen rokonságot a József császár alakjai és Szász Károlynak a korban írt darabjainak hősei között.

5. Életrajzi párhuzamok

A szakirodalomban nagyon sokan írtak Ádám, Éva és Lucifer *életrajzi forrás*airól, de az egész életművel kapcsolatban is párhuzamokat derítenek fel. Az 1. felvonásban József így vall anyja iránti ambivalens érzéseiről:

Nem, nem, Rosenberg, császár nem vagyok!
Anyám a császár. Óh, volnék csak az:
Nem volna így sok! Ám a bécsi Burgban
Mindenki jobban császár, mint magam.
Kaunitz: – az! Anyámnak gyóntatója,
Komorna, udvarmester, — mind lehet
Császár, nem én!

ROSENBERG
Felség! Igaztalan
Szavak, miket hevében ejt.

JÓZSEF
Hevemben?
Nem, istenemre! Százszor gondolám,
S meggondolám, s meghánytam és vetettem!

Úgy van! – De jól van! A császár: anyám,
És annak adhat befolyást, kinek
Akarja, az se kérdés: fáj-e vagy
Nem fáj, fiának, hogy csak másnak ád!

A bécsi lány, akit apja, vőlegénye és a császár mindig Eliznek szólít, Güntherrel folytatott párbeszédében váratlanul, többször Erzsikédnek, Erzsiképének nevezi magát. Mintha Madách feleségének, Fráter Erzsébet leveleinek zárlatát olvasnánk...

A magyar nemesi ellenállás vezetőjét Ghymes grófnak nevezi el a szerző – Madách barátai közt találjuk a ghymesi Forgách grófi családot.

A főhősnő Zaránd megyébe vonul vissza a megalázó elutasítás után – Madách első kötetében, a *Lantvirágok*-ban a szerző álneve a Zaránd; a szabadságharc bukása idején nővérét, Madách Máriát és férjét, Balogh Károlyt 1849-ben oláh útonállók koncolják fel ugyanolyan kegyetlenül, miképp Szécsy Ilonát Hóra martalócai. A Madách-életrajz és a II. József című dráma e meglepő összecsengései szolgáltatták talán a legerősebb érvet a dráma madáchi szerzőségének alátámasztására.

6. Végkövetkeztetések

Ha az eddig leírtak valamennyi elemét újra sorra vesszük, a következő területeken inkább Madách szerzőségére szavaznánk: az addigi életműhöz tartalmilag kapcsolható cselekmény-mozzanatok, jellemek, eszmék; a Madách-életrajz ihletését sejtető elemek, a „kulcsdráma-jelleg"; a dráma szókincse, grammatikai és stiláris hasonlósága Madách műveihez; a nagy motívum-azonosság és a dráma (a pályamű) magas színvonala. (Tehát *ha a Madách-életmű darabjaival hasonlítjuk össze a drámát, akkor Madách a szerző.*)

Szász Károlyt igazolná a második, saját kézirat és az, hogy 1866-ban sajátjaként beszél a műről és felolvas belőle a Kisfaludy Társaságban; továbbá ebben az évben közli kiadatási és színházi előadatási szándékát. (Tehát *ha az írói vallomásokat tartanánk perdöntőnek, úgy csakis Szász Károly műve lehet a József császár.*)

Ez utóbbi el is döntené a kérdést – ám inkább tovább bonyolítja. Miért nem adta ki és adatta elő végül Szász a drámát? Miért annyira eltérő, más stílusú, gyakorlatilag a drámát csak felhígító az a néhány jelenet, amelyet a második változatban hozzátett? Sőt, ha csak az egymásnak megfelelő, de alaposabban átdolgozott jeleneteket hasonlítjuk össze, ott is azt látjuk: a pályamű stílusa, világszemlélete egészen más, mint a Szász-kéziraté. Hol van a *pályamű* Szász által írt kézirata? Miért kellett a József császárt

lemásol*tat*nia 1866-ban[210]?

Ez egy kilencéves történet: kilenc éve jelentettem meg az ismeretlen szerző pályázati drámáját, amelyről rögtön a pályaművek bírálata után is felmerült már a gyanú: lehet, hogy a *József császár* Madách hattyúdala. A könyvben hosszan bizonyítottam: ez a gyanú igen alapos, szinte minden Madáchra utal benne. Vártam a részletes bírálatokat, a cáfolatokat – ám kilenc év alatt csak néhány udvarias ismertető és egy felületes, fölényeskedő, az érvelést nélkülöző "ledorongolás" született. Ezért ma már kijelenthetem: hitem szerint Madách Imrének a Tragédia után szinte legtöbbre értékelt műve, a Mózes mellett *lehetett még* egy kiváló drámája, az említett apokrif.

[210] A *József császár* lemásoltatásáról Szásznak feleségéhez írt 1866. febr. 15-ei leveléből értesültem: A másoló egy „megtévedt" ismerős vagy rokon, H. D. (Hunyadi Domokos), aki Szász kabátját és ingeit korábban zálogba tette, s az írónak nagy bajába került azt kiváltani. Kérdésem: ha volt egy saját kézirat, akkor miért volt szükség a dráma lemásoltatására?

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Szász Károly József császár-átírása 1866-ból a Madách Irodalmi Társaság honlapján:

http://madach.hu/old/apokrif/2.%20J%C3%B3zsef%20cs%C3%A1sz%C3%A1r%20-%20Sz%C3%A1sz%20K.%20v%C3%A1ltozata.pdf

MELLÉKLET

Két szemelvény a József császár Szász Károly által újraírt 1866-os kéziratából

1. szemelvény a II. felvonásból – császári audiencia
(Hasonlítsd össze: a pályamű II.felvonás 132-335. sorával!)

LASCY
Elfogadó nap van ma?
ROSENBERG
Az, kedd. Nem látta ön, a Controlorgangon már gyülekeznek az emberek. Azok nagyobb része vigasztalanul fog haza menni.
LASCY
Igen, ha nagyobb részük igaztalan kéréssel jött ide. Józsefnél az igaztalan mindég vigasztalan. Az a sok nyugdíjas, pótdíjas, meg kegyelemdíjas, kikkel őfelsége, az anyacsászárné, kegyes szíve jóvoltában elárasztá az államot, s megterhelé a kincstárt, hogy szinte nyögött bele – az most, napról napra mind a Controlorgang fekete kövezetét koptatja. Az a kő nem oly hideg s megindíthatlan iránt uk, mint a császár szíve. –
MEERSTROM
Ki különben oly érzékeny!
LASCY
Ahol helye van. A vén katonához, aki rossbachi vagy collini sebét mutatja, pecsétes ajánlólevél helyett; vagy a hatgyermekű özvegyhez, kinek férje az állam szolgálatában halt meg, falat kenyér nélkül hagyva családját. De ezekhez! jól teszi, ha irgalmatlan! – Hahaha!
ROSENBERG
Mi jut eszébe, tábornagy. Ily kitörő nevetés –
LASCY
De ki ne nevetne! Mi jut eszébe? hát az jut eszembe, minek ma egy hete

tanuja valék. Hahaha, most is nevethetném, ha rágondolok arra apitoyable képre, amit Sonnenthal bányaügyi referens ur vágott, kit a császár egyszerüen elcsapott, igen, elcsapott – mert kisült róla, hogy iskoláit sem végzé, filosofiát sem tanult (nohisz, isten bocsássa meg! az nem lett volna még baj), de mértant és ásványtant sem, és az már baj! és soha életében, bányaügyi referens létére, egy bányát sem látott. Hahaha. Elcsapta biz' azt az én Józsefem.

MEERSTROM

Szörnyüség!

LASCY

Mi? Hogy elcsapta? Hát még Winterné asszony őnagysága! Akinek, mint maga mondta, egy Urficskája és két kisasszonykája van, kiknek kegyelempénzt kért. Urficskája! meg kisasszonykáji! Nevethettem, mikor a császár azt mondta: nekem is volt leányom, de meghalt szegény. Hahaha!

*

Részlet a Szászt Károly-változat kéziratából

2. szemelvény a IV. felvonásból – Ilona halála

(Vesd össze: a pályamü IV. felvonás 373-430. sorával!)

(Az imazsámoly fölébe hajolva némán imádkozik. A zajt künn egyes kiáltások szakítják meg. Dulakodás hallatszik. Majd sikoltás, mint mikor valakit megölnek. – Akkor Hóra, gazdagon ékített, nemzeti öltözetében és Szalisz félcsászári egyenruhában, rohannak be, fegyveres oláh csoport élén.)

HÓRA

Halálra velök! Senkit sem szabad
Kimélni! Azt az áruló oláht,
Ki még uráért esdekelni mert,
A legmagosbik fára!

SZALISZ

Mégis, azt
A mindenest addig kímélni kell,
Míg kincseiket elé nem adja. Mert
Fogadni mernék: arany és ezüst
Mind el van ásva.

HÓRA *(a még térdelő Ilonához megy s megragadja.)*
Föl, cudar!
ILONA
Ne bánts!
Imádkozom.

HÓRA
Volt rá időd elég;
Nappá tevők az éjt is; templomod
Nem oly világos a magos misén,
Mint volt a környék általunk. Siess!
Halnod kell.
ILONA
Arra kész vagyok. *(föláll)*
SZALISZ
Ni! Szép!
Ezt a lányt elkérem, Hóra. Hadd
Legyen enyém.
HÓRA
Előbb enyém. Neked
Jó azután is.
SZALISZ *(félre)*
A kevély oláh!
De ellenkezni véle nem merek.
ILONA
Hiába versenygtek: kié legyek?
Mert élve nem lesz testem egyiké is.
Van már nekem, ki engem elvigyen,
A jó halál!
HÓRA
Az is reád talál!
Vigyétek addig.
(Néhányan Ilonához közelednek. Günther, kezében iratot tartva magosra, jő, s erővel utat törve magának.)
GÜNTHER
Hó! megálljatok!
Hol Hóra!
HÓRA
Itt vagyok. Ki vagy? Mi kell?

GÜNTHER *(Ilonát meglátja, örömmel)*
Nem késtem el! Nagy ég, hálát adok!
Jókor jövék.
ILONA
Szegény Günther, te vagy?
S értem jövél? Ki külde? József –?
GÜNTHER
A
Császár!
NÉP
Az Impetáru! Szetreaszke!
HÓRA
Ki mondja itt ki a császár nevét?
GÜNTHER *(átadja a császár iratát)*
Olvasd!
HÓRA
Mi ez? *(Elolvassa s széttépi.)*
Hazudsz! ez nem a császár
Írása volt. *(félre)* – A lánykát nem hagyom
S nem jó a népnek kegyelemre adni
Példát. *(fenn)* Vigyétek.
GÜNTHER
Vakmerő! Te a
Császár parancsát gunyolod?
HÓRA
Kölyök! –
Vigyétek ezt is. Ágra vele! Majd
Onnan vicsorgasd a fogad!
ILONA
Gyalázatos
Zsivány! A császár kézirata volt,
Mit szertetéptél! Számot adsz ezért!
HÓRA
Hallgass – *(késével leszúrja Günthert. Az összerogy.)*
Igy elhallgatsz.
ILONA
Szegény, szegény
Günther! te is veszélybe jősz. S miattam!
Miért jövél? Engem veszély nem ér.
Én boldogan látom meg a halált.

– Vad Hóra! nézd ez üveget. Üres!
S szívemben érzem már erős tüzét. Nincs
Rajtam hatalmad.
GÜNTHER
Hála! ég, neked,
Hogy ezt tudom! Most boldogan halok meg,
Mert a halál csak egyesit veled,
Kitől az élet elszakaszta! *(meghal)*
HÓRA
Óh!
Az átkozott leány! De nem hagyom
Magam kijátszni! Még szived piheg,
Még véred ég s enyém lehetsz! *(Ilonát át akarja ölelni.)*
ILONA
Megállj,
Ne közelíts! *(egy oláh ijedten berohan)*
OLÁH
Jaj! domnu, a magyar
Világ közelget. Már itt vannak a
Falú alatt.
SZALISZ
Hah! Nagy sereg?
OLÁH
Tömérdek,
Van legalább is tizezer!
HÓRA
Nyomorult
Százat lát egy helyett! Eredj Szalisz!
Tekints körül, szedd össze népemet.
Mindjárt jövök.
SZALISZ *(félre)*
De én szököm, ha úgy van.
(El. Az oláh csoport nagyobb része követi.)
HÓRA *(Günther hullájára mutat)*
Vigyétek ezt is. Menjetek.
(Elviszik a testet; Hóra csak maga marad Ilonával, ki ezalatt ismét térdeplőjére borult.)
Magunk
Vagyunk csak itt. Szép gerlicém, jövel!
(Ilona felugrik. Hóra erőszakkal átkarolja.)

Hiába küzdesz. A galambka szárnyát
Könnyen lefogja ám a saskarom.
(Ilona küzdés közben kiragadja Hóra kését tüszője mellől, s önszívébe üti.)
ILONA
Késett a méreg! késed olda föl! *(lerogy.)*
HÓRA
Hah! e kevély leány.
(kivül erős zaj hallszik) Hallga! Magyarok,
Hallom szavok! *(körülnéz)* Csak enmagam vagyok.
Hol meneküljek? *(kinyitja az ablakot)* Erre még szabad
A tér! Sajnálom e leányt! De már
Késő. *(Kiugrik az ablakon. Az ajtó ugyanakkor nyilik meg. Gróf Széchy Péter, magyarok tolulnak be rajta.)*
ILONA
Miért nem hagynak engemet
Meghalni nyugton?
SZÉCSY
Hah! későn jövök!
– Ilona, rám nem ismersz?
ILONA
Ah, ön az
Gróf ur?
SZÉCSY
Ne mondd igy! Éltedet jövék
Megmenteni s ha azt már nem lehet:
Magamnak legalább – bocsánatod!
Én küldtelek e szörnyü helyre! Óh
De ő – reád ez iszonyú halált.
ILONA
Mért vádlod őt? Hisz én mindenkinek
Már megbocsáték!
SZÉCSY
Nékem is?

ILONA
Neked
Még legkönnyebben, hisz te nem tudád
Mit téssz.
SZÉCSY
Szemem kinyilt azóta! Át-

Láttam: mily áldozat volt, amelyet
Tevél hazánkért!
ILONA
(kezét nyujtja)
Péter! köszönöm, hogy
Hazám' te is hazádnak nevezed.
Légy hű fia!
SZÉCSY
Vedd arra eskümet.
ILONA
Jó. Már megyek. Isten veled. Sebem
Csöppet se fáj… Holtig szerettelek
József! Hazám!
(meghal)
SZÉCSY
Oh elhaló ajak!
E két nevet hogy összekötheted!
(a halottra borul.)

SZÓ- ÉS SZÖVEGMAGYARÁZATOK:

A **pályamű szövege, *-gal jelölt szómagyarázatokkal a Madách Irodalmi Társaság honlapján az 1. kiadás szövegén alapult:**

http://madach.hu/old/apokrif/1.%20J%C3%B3zsef%20cs%C3%A1sz%C3%A1r%20-%20a%20p%C3%A1lyam%C5%B1.pdf

A www.madach.hu egyéb fontos mellékletei a témában:

Bérczy Károly jelentése az 1864. évi Karácsonyi Guido drámapályázat eredményéről:

http://madach.hu/old/apokrif/4.%20I.%20MELL%C3%89KLET%20B%C3%A9rczy%20jelent%C3%A9se%20a%20Kar%C3%A1csonyi%20p%C3%A1ly%C3%A1zatr%C3%B3l.pdf

Eltérések a két József császár szövege között:

http://madach.hu/old/apokrif/5.%20II.%20MELL%C3%89KLET%20Elt%C3%A9r%C3%A9sek%20a%20p%C3%A1lyam%C5%B1%20%C3%A9s%20Sz%C3%A1sz%20sz%C3%B6vege%20k%C3%B6zt.pdf

Madách-motívumok a József császárban:

http://madach.hu/old/apokrif/6.%20III.%20MELL%C3%89KLET%20Mot%C3%ADvumok.pdf

***

Szövegmagyarázatokként ld. még a dráma történelmi alakjairól írtakat az első kiadásból!

A dráma történelmi alakjairól

II. JÓZSEF (1741–1790)

Az egyik legtehetségesebb Habsburg uralkodó. Apja, Lotharingiai Ferenc halála után, 1765-től (1780-ig) mint német-római (társ)császár uralkodott, anyja, Mária Terézia halála után, 1780 és 1790 között lett egyeduralkodóként a Habsburgok területeinek (osztrák tartományok, Csehország, Magyarország, Erdély, Galícia, Bukovina, Toscana, Lombardia, Osztrák Németalföld – Belgium és Luxemburg –, Krajna, Horvátország stb.) tényleges ura. A felvilágosult abszolutizmus kiemelkedő alakja, gazdasági-, egyházi- és társadalmi reformjai korszerűsíthették volna a birodalmat. Fő célja az egységes, német nyelvű állam megteremtése, ennek érdekében adja ki 1784-ben nyelvrendeletét, amely a németet teszi kötelező, hivatalos nyelvvé az egész birodalomban. Ennek érdekében jelentős oktatási reformokat vezetett be, felszámolja a magyar megyerendszert, és az országot tíz kerületre osztja. Polgári törvénykönyvet alkotott, javított a közegészségügyön, megszilárdította a pénzügyeket, feloszlatta a dologtalan (nem tanító vagy nem a földet művelő) szerzetesrendeket. Személyükben szabadnak nyilvánította a jobbágyokat, szabad vallásgyakorlatot vezetett be. Halála előtt, főként a magyar nemesi, rendi ellenállás eredményeképpen, e két utóbbi rendelet kivételével összes reformintézkedését visszavonta. Aláírása, a „nevezetes tollvonás" 1790. január 26-án este került a visszavonó rendeletre, szövege a császár halálának napján (február 20-án) jelent meg a *Magyar Kurir*ban és a *Wiener Zeitung*ban.

Magánélete legendásan szerencsétlenül alakult, mindkét felesége (az első, a pármai Mária Izabella, a második Mária Jozefa bajor hercegnő) egy-két éves házasság után himlő áldozata lett. Utolsó éveiben gyakran megfordult a híres „öt hercegnő" szalonjaiban (különösen Liechtenstein Eleonóra hercegnőhöz fűzték bensőséges szálak), ám magyarországi szerelmi kalandjáról nem tud a fáma. (A dráma szempontjából fontos történelmi hátteret pontosan összefoglalja ifj. Bartha János: *A nevezetes tollvonás* c. munkája, *Sorsdöntő történelmi napok* sorozat. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 143 l., vagy Molitor Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote* című életrajzi műve, Gondolat, Bp. 1987, 414 l.)

KAUNITZ-RIETBERG, WENZEL ANTON

herceg (1711–1794) csehországi grófi családból származó osztrák államférfi. 1737-től a regensburgi birodalmi gyűlés tagja, majd Mária Terézia vezető diplomatája. Előbb Rómában és Toscanában képviseli az uralkodót, majd 1750–53 közt párizsi követ. Itt sikerül (madame Pompadour hathatós támogatásával) rá-

vennie a Bourbonokat a Nagy Frigyes elleni szövetségre. 1756-ban lett osztrák udvari és államkancellár (gyakorlatilag külügyminiszter), s e tisztét közel 40 évig betöltötte. Évtizedeken át tagja az államtanácsnak is, így véleményének belpolitikai kérdésekben is súlya volt, mind Mária Terézia, mind József országlása alatt. II. József uralkodása idején azonban veszített befolyásából, hiszen a császár nem mindig fogadta meg tanácsait, amelyek megfontolt, józan körültekintő szelleme gyakran szembekerült József türelmetlenségével, gyors, határozott döntéseivel. Vitáik dacára kapcsolatukat a kölcsönös tisztelet jellemezte.

LASCY (LACY), FRANZ MORITZ

gróf (1725–1801). A szentpétervári születésű (apja még Nagy Péter tábornoka volt), ír származású tábornagy 19 évesen lépett osztrák szolgálatba, s az osztrák örökösödési háborúban tűnt fel. A hétéves háborúban már tábornok, aki diadalt arat Olmütz felmentésével (1758), s 1760-ban Berlinig nyomul előre. 1766-ban a haditanács elnöke, a hadsereg ujjászervezője. Sikeres hadvezér az 1778-i bajor örökösödési háborúban is, a tescheni békét követően hadügyminiszter. II. József nagyon kedvelte, hadügyekben elsősorban az ő tanácsaira támaszkodott. 1788-ban a török háborúban nagyot hibázott, túl hosszú vonalban állította fel seregét, s a törökök könnyen áttörték a harcvonalat. Ezután vonult vissza, miként erre a dráma 5. felvonásának első jelenete is utal.

ROSENBERG, FRANZ XAVER WOLFGANG

gróf (1723–1796) 1766-72 között Lipót toscanai nagyherceg (József öccse és utóda a trónon) főudvarmestere, 1777-től főkamarás. Mint államminiszter és a visszaállított miniszteri konferencia tagja nagy befolyással bírt II. József és II. Lipót uralkodása idején.

THURN és KHEVENHÜLLER grófnők

A két bécsi grófné neve konkrét bécsi arisztokrata családoktól kölcsönzött. (A Thurn und Taxis, illetve Khevenhüller családoknak magyar nemesi águk is volt, ld. Nagy Iván: *Magyarország családai*. Khevenhüller-Metsch gróf 30 éven át volt Mária Terézia főudvarmestere, s 30 éven keresztül vezetett aprólékos pontossággal naplót a korról. Thurn gróf Lipót toscanai nagyherceg – József öccse és utóda – nevelője és mentora volt. Az itt szereplő grófnők akár az ő leszármazottaik – lányuk vagy menyük is lehetnek.) Megjegyzendő, hogy a grófnék egyike sem tartozott a Németh László és Szomory Dezső II. József drámáiban is szerepet kapó híres „öthercegnő" társaságához. *Meerstrom és Daller* bárók nevének eredetét nem sikerült megtalálnunk.

HÓRA (HORIA v. URSU, NICOLAE, 1730–1785)

topánfalvi oláh jobbágy, aki 1780-tól többször vezetett panaszos küldöttséget Bécsbe a zalatnai kincstári uradalom ellen. 1782-től a helyi hatóságok már körözték, mert fiával faluról falura járva lázította a népet. Az oláh jobbágyok nyílt elégedetlenkedése 1784. július 27-én a Zaránd megyei Ribicén kezdődött, miután kikényszerítették a jobbágyi szolgálatból való elbocsátásukat és a katonai összeírásba való felvételüket. Ezzel azt remélték, hogy határőrökként a jobbágyság terheitől megszabadulnak. Ezért az úrbéri munkát több megyében megtagadták, gyújtogatással, gyilkolással fenyegetőzve ellenszegültek földesuraiknak. Október 31-én a kuretyi népgyűlésen elhatározták, hogy Krizsán (Criseanu) nevű kiszolgált határőr vezetésével a „császár katonáinak" állnak. Krizsán elfogatása váltotta ki a nyílt lázadást, kiszabadították, majd az őt elfogó szolgabírókat agyonverve a nép megindult a magyarok és a nemesek ellen. Krizsán emberei egyesültek Hora és Kloska csapataival, s november 10-ig 80 helységet, 232 nemesi udvarházat és számos katolikus templomot dúltak fel, több száz nemest mészároltak le. Hora 30 ezer lázadóját azután november végére sikerült megfékezni, ám a meghirdetett közkegyelmet csak kevesen vették igénybe. Hora ugyanis üzent Csáky Zsigmond gróf kolozsvári főispánnak, hogy nemcsak békét köt vele, de a császár ellen is szövetségre lépne a magyarokkal. Választ nem kapott, s miután megértette reménytelen helyzetét, vezéreivel bujdosásnak indult. Horát, Kloskát és Krizsánt december 27-én maguk az oláhok fogták el és adták át a katonai hatóságoknak. Krizsán a börtönben öngyilkos lett, Horát és Kloskát 1785. február 28-án kerékbe törték. A felkelésnek mintegy 4000 magyar és 1500 oláh halálos áldozata volt.

SALIS (SZALISZ)

Hóra egyik alvezére, a lázadás jelentős figurája. Mint egy korabeli dokumentumból (Kornis Zsigmond 1784. november 24-i leveléből) tudjuk, amikor Hóra fejére 300, az ő fejére 100 arany vérdíj volt kitűzve.

A magyar szereplők (Ghymes Miklós és Szécsy Ilona) nem történelmi személyek, bár nevüket magyar főnemesi családoktól kölcsönözte a szerző.

SZÉCSY ILONA

neve valószínűleg a József korára már kihalt rima-széchi és felső-lindvai Széchy családra utal, amelynek tagja volt a híres murányi Vénusz, *Szécsy Mária* is.

GHYMES MIKLÓS

mintája a József-ellenes rendi erők egyik legismertebb vezéralakja, *ghymesi Forgách Miklós* gróf (1731–1795) lehetett. Nem tudatlan, maradi nemes, hanem kiművelt író, közgazdász, államférfi, nagy irodalombarát s a felvilágosodás híve. 1774-től az a Hajnóczy József a titkára, aki a Martinovics-mozgalom egyik legjelentősebb vezetője lett később. Kezdetben a királynő híve, részt vállal a közigazgatásban, Debrecen királyi biztosa, majd 1777-től nyitrai főispán. A vele azonos világnézetű uralkodóval 1784-ben kerül szembe, amikor is vezetésével Nyitra megye keményen szembeszegül az összeírásnak. A tárgyban a császárhoz küldött tiltakozó felirat lelke a nemesi ellenállás élére álló Forgách, ezért József leváltotta tisztéből, s bolondnak nevezte. Ezzel nemzeti hőst teremtett, Rájnis és Batsányi is versben ünnepelte a grófot. 1788-ban egy névtelen német röpiratban a nemzet elvesztett szabadságát követelte vissza a császártól. A császár, aki a cenzúrát eltörölte, sem a pamfletet elkobozni, sem szerzőjét megbüntetni nem engedte, noha ismételten az őrültek házával fenyegette meg ellenfelét. Forgách részt vett a porosz kapcsolatot kereső szervezkedésben is. Miután József visszavonta rendeleteit, Forgách visszakapta főispáni tisztét, sőt az 1790-91-es országgyűlésen az ellenzék népszerű vezéreként még nádorjelöltként is szóba került. Még a Martinovics-összeesküvésben való részvétellel is meggyanúsították, de csak annyi kapcsolata volt velük, hogy a nála meghúzódó Batsányit rábeszélte: adja fel magát, s érdekében ajánlólevelet írt a nádorhoz. (Az ennek ellenére tüstént lefogatta és Bécsbe vitette a költőt.)

A darabban csak *megemlített* történelmi alakokról lásd a szövegközi jegyzeteket!

TARTALOM

Bevezetés 5
Madách-kiadásaink története 6
Hány drámát írt Madách? 8
Szövegközlésünk elvei 12

Jegyzetek, kommentárok az egyes drámákhoz 15
Commodus – Bevezetés 16
Források 24
Szövegváltozatok 30
Szómagyarázatok 49
A dráma történelmi háttere és szereplői 51
Nápolyi Endre – Bevezetés 57
Források 62
Szövegváltozatok 66
Szómagyarázatok 80
A dráma történelmi háttere és szereplői 81
Férfi és nő – Bevezetés 89
Források 92
Szövegváltozatok 94
Szómagyarázatok 100
A dráma mitológiai háttere, irodalmi előzménye 102
Csak tréfa – Bevezetés 106
Források 109
Szövegváltozatok 112
Szómagyarázatok 131
Jó név s erény (töredék) – Bevezetés 135
Források 140
Szövegváltozatok 145
Szómagyarázatok 153
Drámatervek és drámavázlatok – Bevezetés 154
Brutusok 154
Attila fiai vagy más az ótörténetből 156
András és Borics 158
Mária királynő – Bevezetés 160
Források 170
Szövegváltozatok 171
II. Lajos (töredék) – Források 191
Szövegváltozatok 201

Szómagyarázatok 202
Csák végnapjai – Bevezetés 203
Források 220
Szövegváltozatok
1. Az 1843. évi pályamű betűhív szövege 223
2. Az 1861. évi szöveg variánsai 317
Szómagyarázatok 336
A civilizátor – Bevezetés 338
Források 348
Szövegváltozatok 349
Szómagyarázatok 358
Az ember tragédiája – Bevezetés 1. (A. Cs.) 361
Bevezetés 2. (B. K.) 378
Szövegváltozatok 1. 1999. évi 393
Új szövegváltozatok 2. 2014. évi 525
Szómagyarázatok 610
Mózes – Bevezetés 630
Források 635
Szövegváltozatok 636
Szövegmagyarázatok 675
Tündérálom (töredék) – Bevezetés 677
Források 678
Szövegváltozatok 680
Szómagyarázatok 686
József császár (egy "apokrif") – Bevezetés 687
Szövegváltozatok: Szász Károly József császár-átírása 1866-ból a Madách Irodalmi Társ. honlapján + Melléklet: Két jelenet Szász K. változatából 696
Szó- és szövegmagyarázatok 703

Tartalom 708